قومي ۽ عالمي تناظر ۾
سنڌي ٻوليءَ جي حيثيت

ڊاڪٽر غلام علي الانا

سنڌي ٻوليءَ جو بااختيار ادارو

sindhsalamat.com
books.sindhsalamat.com

قومي ۽ عالمي تناظر ۾ سنڌي ٻوليءَ جي حيثيت

ڊاڪٽر غلام علي الانا

سنڌي ٻوليءَ جو بااختيار ادارو

حيدرآباد، سنڌ

2018ع

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سنڌي ٻوليءَ جي بااختيار اداري جو ڪتاب نمبر (303)

سڀ حق ۽ واسطا محفوظ

قومي ۽ عالمي تناظر ۾ سنڌي ٻوليءَ جي حيثيت

ليکڪ:	ڊاڪٽر غلام علي الانا
ڇاپو پهريون:	جنوري، 2018 ع
ڪمپوزنگ:	حسين احمد ميمڻ ، محمد رمضان
ٽائيٽل:	اسد الله ڀٽو
تعداد :	1000
قيمت :	600/= روپيا
ناشر:	سنڌي ٻوليءَ جو بااختيار ادارو، حيدرآباد سنڌ، پاڪستان

Catalogue Reference
Allana, Ghulam Ali .Dr
Qaumi Ain Aalmi Tanazar Men Sindhi Boli Ji Haisiyat=
Sindhi Language
Sindhi Language Authority
ISBN 978-969-625-146-0

QAUMI AIN AALMI TANAZAR MEAN SINDHI BOLI JI HAISIYAT

Authored by:	Dr. Ghulam Ali Allana
First edition:	January, 2018
Quantity:	1000
Price:	Rs.600/-
Composing:	Hussain Ahmed Memon, Muhammad Ramzan
Title:	Asadullah Bhutto
Published by:	Sindhi Language Authority, National Highway, Hyderabad, Sindh, 71000, Pakistan.
Tel:	022-9240050-3
Fax:	022-9240051
E-mail:	contact@sindhila.edu.pk,sindhila@yahoo.com
Website:	www.sindhila.org
Printed by:	M/S Pakeeza printers, Hyderabad.
Digitized by	M. H. Panhwar Institute of Sindh Studies, Jamshoro.

sindhsalamat.com

books.sindhsalamat.com

پاران ايم ايڇ پنهور انسٽيٽيوٽ آف سنڌ اسٽڊيز، ڄامشورو.

انتساب

آءٌ پنهنجي هيءَ ڪاوش، سنڌ جي ڀھڳٽي مؤرخ،

پير حسام الدين شاهه راشديءَ جي نالي ارپيان ٿو،

جنهن کان مون پنهنجيءَ زندگيءَ ۾

تمام گھڻو ڪجهه پرايو ۽ حاصل ڪيو.

غلام علي الانا

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

فهرست

صفحو	عنوان	نمبر
7	ناشر پاران	_
9	مهاڳ	_
17	سنڌو ماٿر ۾ رهندڙ قديم لوڪ ۽ اُنهن جي ٻولي / ٻوليون	.1
48	سنڌو تهذيب جي قديم ۽ اصلوڪي ٻوليءَ جي تسلسل ۽ باقيات جو اڀياس	.2
74	قومي ۽ بين الاقوامي تناظر ۾ سنڌي ٻوليءَ جي حيثيت	.3
105	سنڌي ٻوليءَ لاءِ پيدا ڪيل مسئلا ۽ اُنهن ۾ حاصل ڪيل ڪاميابيون	.4
127	پنهنجيءَ مادري زبان سنڌيءَ سان سنڌي ماڻهن جو نفسياتي ڳانڍاپو	.5
176	البيرونيءَ جي وقت ۾ سنڌ جي علمي، ادبي، سماجي، ثقافتي ۽ لسانياتي سڃاڻپ	.6
227	پاڪستان ۾ قومي ٻوليءَ جو مسئلو	.7
249	سنڌي ٻولي، اُن جو ماضي، موجوده مقام ۽ مستقبل لاءِ ڪي تجويزون	.8
299	”لغات سنڌي مخففات“ جو مقدمو	.9
340	لاڙ جي بدين واري علائقي ۾ قديم دور ۾ ڪم ايندڙ رسم الخط	.10
346	اولهه ڀارت، بلوچستان، سرائڪي ٻوليءَ واري خطي ۽ ماڇڪي واري خطي ۾ سنڌي ٻولي ۽ سنڌي ادب صدين کان قائم آهي	.11
375	سماجي لسانيات جي روشنيءَ ۾ سچل سرمست جي ڪلام جو مطالعو	.12
404	تفصيلي ببليوگرافي	.13

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ناشر پاران

ڊاڪٽر غلام علي الانا صاحب جي شخصيت ڪنهن تعارف جي محتاج نہ آهي، الانا صاحب سنڌي ٻوليءَ تي جيترو ڪم ڪيو آهي، اهو يقيناً قابل فخر آهي. ڊاڪٽر الانا صاحب سنڌي ٻوليءَ جي لسانيات، صوتيات ۽ لهجن ڪانسواءِ ان جي تاريخي ورثي تي بہ ڪم ڪيو آهي. هي ڪتاب "قومي ۽ عالمي تناظر ۾ سنڌي ٻوليءَ جي حيثيت" هڪ نئون اضافو آهي. جيڪو ٻوليءَ جي سماجي ڪارج ۽ حيثيت کي اجاگر ڪري ٿو. ڊاڪٽر الانا صاحب پنهنجي ڪتاب "سنڌي ٻوليءَ جي ارتقا" ۾ ڪي اهم عنوان ڏنا هئا، جيڪي موجوده دؤر ۾ سنڌي ٻوليءَ جي حيثيت تي مدار رکن ٿا. هي ڪتاب انهن جو تسلسل آهي.

هن ڪتاب ۾ تيرهن مک عنوانن آهن، جن ۾ تفصيلي ببليوگرافي بہ شامل آهي. سنڌي ٻوليءَ جي حوالي سان هي هڪ منفرد ڪتاب آهي، جيڪو سنڌي ٻوليءَ جي بااختيار اداري پاران ڇپرايو ويو آهي. اٿارٽيءَ جي ڪوشش آهي تہ شروع کان ٻوليءَ جي حوالي سان جيڪي ڪم منظور ٿيل هئا، يا ڪنهن نہ ڪنهن حوالي سان رڪارڊ تي آيل آهن، انهن کي تڪميل تائين پڄايو وڃي. الانا صاحب بہ هن ڪتاب جي مهاڳ ۾ لکيو آهي تہ: "..... هن وقت سنڌي لئنگئيج اٿارٽيءَ ئي سنڌ ۾ سرڪاري توڙي خانگي ادارن مان هڪ اهڙو ادارو آهي، جيڪو سنڌي ٻوليءَ لاءِ 1997ع کان منظور ٿيل مذڪوره رٿائن تي ڪم ڪري رهيو آهي، حقيقت هي آهي تہ هن اداري، سال 1992ع کان وٺي اداري جي منظور ٿيل رٿائن تي باقاعدگيءَ سان ڪم ڪرڻ شروع ڪيو هو." ڊاڪٽر الانا صاحب پاڻ هن اداري جا چيئرمئن رهي چڪا آهن، ۽ کين اها بہ خبر آهي تہ هن وقت تائين هن اداري ڪيترا اهم ڪم ڪيا آهن، توڙي جو سنڌي سماج جون توقعات وڌيڪ آهن، پر ان ڳالهہ ۾ بہ شڪ نہ آهي تہ جڏهن جڏهن ڪم ڪرڻ جو ارادو ڪيو ويو تہ اهو پورو ڪيو ويو. تمام گهڻين مجبورين ۽ حدبندين باوجود اٿارٽي ڳاٽيٽي جيڏو ڪم ڪيو آهي. هي ڪتاب هن سلسلي جي هڪ ڪڙي آهي. جيڪا يقيناً سنڌي ٻوليءَ جي شاگردن، استادن ۽ محققن لاءِ هڪ اهم وٿ ثابت ٿيندي.

20 ڊسمبر، 2017ع
حيدرآباد، سنڌ

پروفيسر ڊاڪٽر عبدالغفور ميمڻ
چيئرمئن

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مهاڳ

١- سنڌي ٻولي، موجود دور ۾ ننڍي کنڊ پاڪ ـ هند جي ٻولين ته خير پر دنيا جي اهم، ترقي پذير، علمي، ادبي ۽ معياري ٻولين مان هڪ آهي، جنهن ۾ سنڌي ڪلاسيڪي ادب، معياري ادب، لوڪ ادب، لوڪ ڪلا کان سواءِ جديد ۽ ترقي پسند ادب ۽ ادب عاليہ جا شهپارا بہ چيچي چڪا آهن. هن ٻوليءَ ۾ ڪلاسيڪي شاعرن ۾، پير شمس سبزواري ملتاني، پير صدرالدين، قاضي قادن، دادو ديال، مهامتي پراڻ ناٿ، شاهہ ڪريم بلڙائي، مخدوم نوح سرور، شاهہ لطف الله قادري، شاهہ عنايت صوفي نصرپوري، شاهہ عبداللطيف ڀٽائي، سچل سرمست، سامي، بيدل، بيڪس ۽ مخدوم محمد زمان طالب المولیٰ جهڙا اعليٰ شاعر پيدا ٿيا. لوڪ ادب ۾، سانوڻ فقير، سائي مرڪان شيخڻ، ڀاڳويان، سمنگ چارڻ، ڪبيرشاهہ ۽ جلال ڪنيءَ جهڙا مجيل شاعر، عروضي شاعريءَ ۾ مير عبدالحسين خان 'سانگي'، مير حسن علي خان 'حسن'، سيد فاضل شاهہ، سيد گدا شاهہ، گل محمد 'گل' ۽ محمد قاسم هالائي وغيره جهڙا نامور شاعر، جديد ۽ ترقي پسند شاعريءَ توڙي نثر نويسيءَ ۾، ڪشنچند 'بيوس'، حيدربخش جتوئي، کيئلداس 'فاني'، پرسرام 'ضياء'، شيخ اياز شيخ عبدالرزاق 'راز'، نارائڻ 'شيام'، هري دريائي 'دلگير'، موتي پرڪاش، عبدالڪريم گدائي، اُستاد بخاري، نياز همايوني، تنوير عباسي، شمشيرالحيدري، بردو سنڌي، ذوالفقار راشدي، تاجل بيوس ۽ امداد حسينيءَ کان سواءِ ٻيا بہ ڪيترائي شاعر پيدا ٿيا.

نثر نويسن ۾ مرزا قليچ بيگ، ديوان ڪوڙومل چندن مل، تيرت وسنت، منگهارام ملڪاڻي، نارائڻداس ڀمڀاڻي، خانچند درياڻي، احمد چاڳلا، جي . ايم سيد، محمد ابراهيم جويو، مولانا غلام محمد گرامي، محمد عثمان ڏيپلائي، پير حسام الدين شاهہ راشدي، ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، جمال ابڙو، امرجليل، نسيم کرل، قمرشهباز، انور پيرزادو، عبدالقادر جوڻيجو، سراج الحق ميمڻ، علي احمد بروهي، آغا سليم، ابن حيات پنهور، حميد 'سنڌي'، غلام رباني آگرو، مدد علي سنڌي، شوڪت شورو، ماهتاب محبوب، ثميره زرين، جي جي زينت عبدالله چنا، ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو، ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد 'سنڌي'، ابن الياس سومرو، خيرالنساء جعفري، ڊاڪٽر فهميده حسين، نورالهديٰ شاهہ، ڊاڪٽر نور افروز خواجہ، ڊاڪٽر سحر امداد، تهمينہ مفتي، سلطانہ وقاصي، ڊاڪٽر عبدالڪريم سنديلي ۽ ٻيا بہ سَوَن جي تعداد ۾ ناول نگار، ناٽڪ نويس، افسانہ نويس، ڪالم نويس، صحافي، نقاد ۽ محقق ٿي گذريا آهن، جن جي ڪاوش، سنڌي ٻوليءَ ۽ سنڌي ادب کي اعليٰ معيار وارين ٻولين جي صف ۾ شامل ڪري ڇڏيو آهي.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

دراصل هيءَ هڪ اهڙو موضوع آهي، جنهن جي سنڌ جي ادارن طرفان تحقيق ڪرائي، ڪتاب شايع ڪرائي سگهجن ٿا. ڇاڪاڻ تہ هيءَ ڪم ڪنهن اڪيلي ماڻهوءَ جي پهچ کان گهڻو وسيع آهي.

سنڌ ۾ اڄڪلهہ سرڪاري توڙي خانگي طور ڪيترائي ادارا آهن جن هن ڏس ۾ تعريف جوڳو ڪم ڪيو آهي، پر سنڌي ادب جي مفصل تاريخ يا اُن جي ڌار ڌار صنفن جي تحقيقي ۽ تنقيدي تاريخ تي اڃا ڪنهن بہ اداري ڪو پروگرام ناهي باقاعدي تحقيق ڪانہ ڪرائي آهي. اهڙيءَ طرح ڀارت جي ڌار ڌار رياستن ۾، جتي جتي سنڌي قوم آباد آهي، اُتي اُنهن رياستن جي طرفان، سنڌي ٻولي ۽ سنڌي ادب جي ترقيءَ لاءِ بہ ادارا قائم ڪيا ويا آهن. ساڳئي وقت ڀارت ۾ خانگي طرح بہ ڪيترن ئي اديبن جي طرفان ناهيل ادبي منڊليون، جديد ۽ ترقي پسند سنڌي ادب ۽ ٻوليءَ جي واڌاري لاءِ وڏي جاکوڙ ڪئي آهي، پر اُتي بہ سنڌي ادب جي ڌار ڌار صنفن جي تاريخ اڃا تائين لکجي ڪانہ سگهي آهي، سواءِ هڪ صنف، ناٽڪ جي. اهڙيءَ طرح ڀارت ۾، ڪڇ ضلعي ۾، سنڌي لوڪ ادب جي سلسلي ۾، ڊاڪٽر پرسي گدواڻيءَ، ڊاڪٽر جيٺي لالواڻيءَ ۽ ڪانياواڙ ۾ سنڌي لوڪ ادب جي سلسلي ۾ شري جينت ريلاڻيءَ ۽ اجمير جي پروفيسر ڊاڪٽر ڪشني ٿلواڻيءَ تعريف جوڳو تحيقي ڪم ڪيو آهي، پر تنهن هوندي بہ اهو سڀ ڪجهہ ڪافي نہ آهي.

سنڌي ٻوليءَ جي ڌار ڌار پهلوئن جي سلسلي ۾، هن وقت تائين ڀارت ۾ انفرادي طور تمام گهڻو ۽ معياري ڪم ٿيو آهي. اُنهن ۾ ڊاڪٽر مرليڌر جيٽلي، ڊاڪٽر لڇمڻ خوبچنداڻي، ڊاڪٽر چندر ڏاسواڻي، ڊاڪٽر ستيش روهڙا، ڊاڪٽر ڪنيي ليکواڻيءَ ۽ ڊاڪٽر روشن گولاڻيءَ کان سواءِ ٻين ماهرن بہ وڏو ڪم ڪيو آهي، پر پاڪستان ۾ هن موضوع تي اڃا ايترو گهڻو ڪم ڪونہ ٿيو آهي، البت علم اللسان جي لحاظ کان پاڪستان ۾ جيترو معياري ۽ سائنسي طريقي سان تحقيقي ڪم، سنڌي ٻوليءَ ۾، ۽ سنڌي ٻوليءَ جي باري ۾ ٿيو آهي، اوترو معياري ۽ سائنسي طريقي سان تحقيقي ڪم، اردوءَ سميت پاڪستان جي ٻيءَ ڪنهن بہ ٻوليءَ ۾ هن وقت تائين ڪونہ ٿيو آهي.

2- اردو ٻوليءَ ۾، علم اللسان جي حوالي سان گهڻو ڪري 'مقتدره قومي زبان' اداري تعريف جوڳو ڪم ڪيو آهي. هيءُ وفاقي حڪومت جو ادارو آهي. سنڌي ٻوليءَ ۾ ۽ سنڌي ٻوليءَ جي باري ۾ هن کان اڳ، سنڌي ادبي بورڊ، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي ئي اهڙا ادارا هئا، جن سنڌي ادب جي هر موضوع تي تعريف جوڳو ڪم ڪيو هو جيتوڻيڪ انهن ٻنهي ادارن کي، سنڌي ٻوليءَ جي ترقيءَ ۽ واڌاري لاءِ وفاقي سرڪار طرفان ڪنهن بہ قسم جي ۽ ڪڏهن بہ ڪا مالي مدد ڪانہ ڪئي وئي آهي، جڏهن تہ اردو زبان لاءِ، ڌار ڌار ادارن کي ڪروڙين رپيا گرانٽ طور ڏنا ويندا آهن. پر حقيقت هيءَ آهي تہ سنڌي ادبي بورڊ جنهن کي صوبائي سرڪار طرفان ساليانی گرانٽ ڏني ويندي آهي، اُن جو ڪم پاڪستان

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

۾ هر اداري کان وڌيڪ معياري ۽ وڌيڪ مفيد رهيو آهي. هن اداري ادب عاليه جا شهپارا به ڇپايا آهن. انهن ادارن کانسواءِ سنڌ سرڪار طرفان 1975ع ۾ قائم ڪيل 'ڊپارٽمينٽ آف ڪلچر ۽ ٽورزم' به سنڌي لٽريچر، سنڌي ادب، شاهه لطيف ۽ سچل سرمست تي لاثاني ڪم ڪيو آهي.

3- سنڌ سرڪار طرفان 1991ع ۾، 'سنڌي لئنگئيج اٿارٽيءَ' جي نالي سان، ادارو قائم ڪيو ويو. هن اداري جا هيٺيان ٽي مقصد آهن:

(i) سنڌ جي دفترن ۽ ڪورٽن ۾ سنڌي ٻوليءَ جي استعمال لاءِ ڪم ڪرڻ

(ii) سنڌ جي تعليمي ادارن ۾، سنڌي ٻوليءَ جي سکيا ڏيڻ جو بندوبست ڪرڻ

(iii) سنڌي ٻوليءَ جي ترقيءَ ۽ واڌاري لاءِ ڪم ڪرڻ

هن اداري جو باني چيئرمئن، بين الاقوامي سنڌالاجسٽ، جناب ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ هو. ڊاڪٽر صاحب، هن اداري جا مضبوط بنياد رکيا، ۽ شروع ۾ ڪي پروگرام مرتب ڪري، اُنهن تي عملي قدم کڻڻ شروع به ڪيائين. پر ٽن سالن کان پوءِ، ڊاڪٽر صاحب جي مقرريءَ جي مدي پوري ٿيڻ کان پوءِ، ڊاڪٽر صاحب کي هن اداري کي الوداع ڪرڻو پيو. جيڪڏهن ڊاڪٽر بلوچ صاحب کي هن اداري جو تاحيات چيئرمئن مقرر ڪيو وڃي ها ته اڄ هيءُ ادارو سنڌي ٻولي جون اهي سڀ گهرجون پوريون ڪري ها، جن جي پوري ڪرڻ لاءِ هي ادارو قائم ڪيو ويو هو.

1997ع ۾ هن اداري جو چيئرمئن مون کي مقرر ڪيو ويو. اُن زماني ۾، هن اداري جي سالياني recurring گرانٽ پندرهن لک روپيا هئي. منهنجيءَ گذارش تي، اُن وقت جي وزيراعليٰ محترم لياقت علي خان جتوئيءَ اداري جي گرانٽ پنجاهه لک مقرر ڪرڻ جي منظوري ته ڏني، پر فائننس ڊپارٽمينٽ، اها رقم جاري ڪرڻ کان انڪار ڪيو. بهرحال سال 2000ع تائين، پندرهن لکن جي گرانٽ تي ئي گذارو ڪرڻو پيو.

منهنجي چيئرمنيءَ واريءَ مدت ۾، مون، اداري لاءِ 'ننڍي مدت' (short term) ۽ 'ڊگهي مدت' (long term) لاءِ رٿائون جوڙي، بورڊ آف گورنرس کان منظور ڪرايون. ڊگهيءَ مدت وارين رٿائن ۾ 'انسائيڪلوپيڊيا سنڌيانا'، 'سنڌي انفرميٽڪس' قائم ڪرڻ، سنڌي ٻوليءَ ۾ سائنسي ادب، ٻارن لاءِ ادب ۽ حوالاجاتي ادب (reference tools) جهڙيون رٿائون شامل هيون. انهن رٿائن تي عملي ڪم شروع به ڪيو ويو.

هن وقت سنڌي لئنگئيج اٿارٽيءَ سنڌ ۾، سرڪاري توڙي خانگي ادارن مان هڪ اهڙو ادارو آهي، جيڪو سنڌي ٻوليءَ لاءِ، 1992ع کان منظور ٿيل مذڪوره رٿائن تي ڪم ڪري رهيو آهي. حقيقت هيءَ آهي ته هن اداري، سال 1992ع کان وٺي، اداري جي منظور ٿيل رٿائن تي باقاعدگيءَ سان تحقيقي ڪم ڪرڻ شروع ڪيو هو. هن اداري قائم ٿيڻ واري زماني (1991ع) کان وٺي موجوده زماني (2017ع) تائين بيشمار علمي ۽ سنڌي

ٻوليءَ جي حوالي سان تاريخي ڪتاب شايع ڪيا آهن. انهن ۾ ڪيترن ئي موضوعن تي ڊڪشنريون، ٻارن لاءِ ادب ۽ سائنسي ادب تي معياري ڪتاب پڻ شايع ٿيا آهن. اداري جا ٻه تحقيقي پروجيڪٽ، هرهڪ: انسائيڪلوپيڊيا سنڌيانا ۽ مفصل سنڌي لغت، اهڙا اهم پروجيڪٽ آهن، جن جي ڪري نه فقط اداري جو مان مٿاهون ٿيو آهي، پر سنڌي ٻوليءَ جو مقام، دنيا جي مختلف ملڪن جي ٻولين جي مقام تائين رسائي ڇڏيو آهي. اڄ ٻاهرينءَ دنيا ۾ آباد سنڌي قوم، پنهنجي ٻوليءَ تي فخر ٿي ڪري

اهڙيءَ طرح اليڪٽرانڪ ميڊيا جي سلسلي ۾، سنڌ توڙي سنڌ کان ٻاهر جي دنيا، خاص ڪري اميريڪا، يورپ ۽ جپان ۽ ڏور مشرق ۾ رهندڙ سنڌي نوجوانن جي ڪوشش، سنڌي ٻوليءَ کي ڪمپيوٽر جي ٻولي بنائي ڇڏيو آهي، ۽ سنڌي ٻوليءَ کي انٽرنيٽ تي آڻي، اُنهن، دنيا جي مختلف ملڪن ۾ رهندڙ سنڌي قوم کي هڪٻئي جي ويجهو آڻي ڇڏيو آهي. اهڙيءَ طرح سنڌي ٻولي هاڻ 'وڻج واپار واري ٻولي' (business language) پڻ بڻجي وئي آهي.

ساڳيءَ طرح سيٽلائيٽ جي مدد سان موجوده وقت هلندڙ ست سنڌي چينلز هڪ ڪي. ٽي اين، سنڌ ٽي. وي، ڪشش، ڌرتي، مهراڻ ۽ آواز ٽي. وي ۽ پي ٽي وي، سنڌي ٻوليءَ، سنڌي ادب، سنڌ جي ثقافت، سنڌي راڳ، شاهه لطيف، سچل سرمست توڙي ٻين صوفي شاعرن جي ڪلام کي، سنڌي ٻوليءَ ۾ نشر ڪري، گهٽ ۾ گهٽ هڪ سؤ ملڪن ۾ رهندڙ سنڌي قوم جي ماڻهن ۾، سنڌ ۽ سنڌيت جي باري ۾ وڏي جاڳرتا آڻي ڇڏي آهي.

پر سنڌي ڪمپيوٽنگ سسٽم جي حوالي سان، سنڌي ٻوليءَ لاءِ اڃا ٻه گهڻوئي ڪم ڪرڻو آهي، جنهن لاءِ اٿارٽيءَ کان سواءِ سنڌ ۾ قائم ڪن يونيورسٽين جي I.T ڊپارٽمينٽن کي گڏجي ڪي رٿائون جوڙڻ گهرجن، ۽ سنڌي ٻوليءَ کي ڪمپيوٽر جي ٻولي بنائڻ لاءِ ڪي رٿائون جوڙي، اُنهن تي عملي ڪم ڪرڻ گهرجي.

هن اداري ۾ قائم ريسرچ سينٽر کي هيٺ ڏنل عنوانن تي 'حوالاجاتي مواد' (Reference and resource tools) تيار ڪرڻو هو:

- سنڌ ڊيٽابئنڪ
- سنڌي ٻوليءَ ۾ ڇپيل ۽ ڇپجندڙ ڪتابن جي ببليوگرافي
- سنڌي اهل قلم جي ڊائريڪٽري
- سنڌي اخبارن ۽ رسالن جي ڊائريڪٽري
- عالمي سطح تي سنڌ ۽ سنڌي ٻوليءَ تي تحقيق ڪندڙ محققن جي باري ۾، يعني whos who in Sindh معلومات

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

4- هن وقت تائين، سنڌ توڙي هند ۾، سنڌي ٻوليءَ جي ٻين مسئلن جي ڀيٽ ۾، ’سنڌي ٻوليءَ جو بڻ بنياد‘ واري موضوع تي وڏيڪ تحقيق ضرور ٿي آهي، پر حقيقت ۾ سنڌي لسانيات، سنڌي وياڪرڻ، قومي ۽ بين الاقوامي تناظر ۾ سنڌي ٻوليءَ جي حيثيت، سنڌي ڪمپيوٽنگ سسٽم، عملي لسانيات (Applied linguistics)، ۽ سنڌي ٻوليءَ کي قومي ٻولي بنائڻ جهڙن موضوعن کان سواءِ، اولهه ـ ڀارت، بلوچستان، سرائڪي علائقي، ماڇڪي خطي ۽ ايران جي جدگال خطي ۾، سنڌي ٻوليءَ جي ڪلاسيڪي ادب، لوڪ ادب، لوڪ ڪلا ۽ سنڌي ثقافت کان سواءِ انهن علائقن ۾ سنڌي ٻوليءَ جي ٻهچ ۽ پکيڙ جي باري ۾ وڏي ڪم ڪرڻ جي ضرورت آهي.

هن ڪتاب ۾ شامل ڪن مقالن ۾، اولهه ڀارت جي ڪڇ، گجرات، ڪاٺياواڙ ۽ اولهه راجستان ۾، سنڌي ٻولي، سنڌي ڪلاسيڪي توڙي لوڪ ادب ۽ سنڌي لوڪ ڪلا کان سواءِ، سنڌي شاعرن، سگهڙن ۽ سنڌي فنڪارن جي ڪيل ادبي خدمتن جا حوالا ڏنا ويا آهن. اهڙيءَ طرح بلوچستان ۾ سنڌي ٻوليءَ جي حوالي سان سنڌ جي ڀهڳٽي ڏاهي، ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، ڊاڪٽر داد محمد بروهيءَ ۽ مرحوم الله بچائي سمي جي ڪيل تحقيقي ڪم مان، بلوچستان ۾ سنڌي ٻوليءَ جي مٿي ڄاڻايل موضوعن جي باري ۾ تمام گهڻي معلومات ملي ٿي. اهڙيءَ طرح سنڌي ٻوليءَ جي لساني جاگرافي ڪتاب ۾ به هن سلسلي ۾ مطالعو پيش ڪيو ويو آهي. هوڏانهن پنجاب صوبي جي سرائڪي ۽ ماڇڪي وارن علائقن ۾، سنڌي ٻوليءَ جي ٻهچ ۽ پکيڙ کان سواءِ، سنڌي ڪلاسيڪي ادب، سنڌي لوڪ ادب، سنڌي لوڪ ڪلا ۽ سنڌي سگهڙن، شاعرن ۽ ڪلاڪارن جي ڪيل ادبي ۽ ثقافتي خدمتن جي باري ۾، هن وقت تائين ڪنهن به سجڻ ڪجهه به لکيو نه آهي، يا جيڪڏهن ڪجهه لکيو به ويو آهي ته اُهو منهنجي نظر مان نڪتو نه آهي.

(ت) سنڌي ڪمپيوٽنگ ۽ ڪمپيوٽر ذريعي سنڌي ٻوليءَ جي استعمال جي باري ۾ مون، ’سنڌي ٻوليءَ جي ارتقا‘ ڪتاب کان سواءِ، انگريزي ٻوليءَ ۾ ڇپجندڙ منهنجي نئين ڪتاب ‘Let's learn Sindhi’ ۾ ڪمپيوٽر تي سنڌي ٻوليءَ جي استعمال جي حوالي سان پنهنجن خيالن جو اظهار ڪيو آهي، پر جيئن ته هيءُ هڪ فني مسئلو آهي، انهيءَ ڪري هن موضوع تي ڪو اهڙو ماهر وضاحت سان روشني وجهي ۽ رهبري ڪري، جيڪو ڪمپيوٽر جي لاءِ، سنڌي ٻوليءَ جي گهرجن جي باري ۾ هر پاسي کان جائزو پيش ڪري. هن وقت تائين جيڪي ڪجهه لکيو ويو آهي، اُن مان آءٌ ذاتي طرح مطمئن نه آهيان.

5- سنڌي ٻوليءَ جي ڏار ڏار مسئلن جي باري ۾، تماهي مهراڻ رسالي ۾ ڇپيل مضمون ۽ مقالن کي گڏ

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪرڻ ۽ اُنهن کي ترتيب ڏيڻ جي سلسلي ۾، اڄ کان پندرهن کن سال اڳ، قبلي مخدوم جميل الزمان سائينءَ زباني طرح مون کي حڪم فرمايو تہ مهراڻ رسالي ۾ سنڌي ٻوليءَ جي باري ۾ ڇپيل مضمونن ۽ مقالن کي آءٌ گڏ ڪري، اُنهن کي ترتيب ڏيئي، بورڊ جي حوالي ڪريان تہ جيئن بورڊ جي طرفان اهو ڪتاب شايع ڪيو وڃي. وڌيڪ ائين بہ فرمايائون تہ: ”اسين بورڊ طرفان اوهان کي لکت ۾ بہ اهڙي گذارش ڪنداسين“ مون مخدوم صاحب جن سان هائوڪار تہ ڪئي پر بورڊ طرفان لکت ۾ اهڙي حڪمنامي جو انتظار ڪندو رهيس. پوءِ بورڊ ۾ تبديلي اچي وئي. نئون بورڊ آف گورنرس نهيو ۽ مون کي انهيءَ سلسلي ۾ ڪوبہ خط وغيره ڪونہ مليو.

وري 2011ع ۾ سنڌ سرڪار جي ڪلچر ڊپارٽمينٽ جي تڏهوڪي ڊائريڪٽر جنرل، محترم منظور احمد قناسري، مون سان اهڙي ئي قسم جو اظهار ڪيو جيئن مخدوم صاحب جن حڪم فرمايو هو. جيئن تہ مون اڳ ۾ ئي مهراڻ رسالي توڙي ٻين رسالن ۾ سنڌي ٻوليءَ جي حوالي سان ڇپيل منهنجن مقالن ۽ مضمونن کي گڏ ڪرڻ شروع ڪيو هو انهيءَ ڪري قناسري صاحب جي حڪم جي تعميل ڪندي، انهن گڏ ڪيل مقالن کي جڏهن ترتيب ڏيڻ شروع ڪيم تہ منهنجا ٻہ ڪتاب تيار ٿي ويا. اُنهن مان هڪ ڪتاب: ’قومي ۽ عالمي تناظر ۾ سنڌي ٻوليءَ جي حيثيت‘ جي عنوان وارو هي ڪتاب اوهان جي هٿن ۾ آهي.

6- هي ڪتاب، سنڌي ٻوليءَ جي مختلف موضوعن تي، لکيل تيرهن مقالن تي مشتمل آهي. انهن مقالن مان 8 مقالا، هن کان اڳ ڪنهن بہ رسالي ۾ ڇپيل نہ آهن. جيڪي مقالا اڳ ۾ رسالن ۾ ڇپايا ويا هئا، اُنهن تي بہ هن ڪتاب جي ضرورت پٽاندر نظرثاني ڪئي وئي آهي. مجموعي طور سڀ مقالا، سنڌي ٻوليءَ جي ڌار ڌار پهلوئن جي باري ۾ مفيد ۽ نئين معلومات وارا آهن.

علم اللسان، هڪ خشڪ ۽ سائنسي علم آهي. هن علم تي جيڪڏهن هر اديب يا دانشور پنهنجو توجهہ نہ ڏيندو تہ اُن تي ڪابہ ميار ڪانهي، البت ٻوليءَ/ ٻولين جي اُستادن کي هن علم جي باري ۾ ڇپيل مواد ضرور پڙهڻ گهرجي.

علم اللسان ۽ سنڌي زبان هڪ وسيع موضوع آهي. هن موضوع جا ڪيترائي پهلو آهن. انگريزي ٻوليءَ ۾ تہ علم اللسان جي ڌار ڌار پهلوئن تي ماهرن ڪيترائي ڪتاب لکيا آهن. صرف مون وٽ ئي اهڙا بہ سؤ کن ڪتاب موجود آهن. پر سنڌي ٻوليءَ ۾ علم اللسان جي حوالي سان، سنڌي ٻوليءَ جو بڻ بنياد، سنڌي صوتيات، سنڌي لسانيات، سنڌي وياڪرڻ ۽ سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ تي ڀارت ۾ تہ ڊاڪٽر لڇمڻ کوبچندائيءَ، ڊاڪٽر مرليڌر جيتلي، ڊاڪٽر پرسي گدوانيءَ، ڊاڪٽر ستيش روهڙا،

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڊاڪٽر چندر ڏاسواڻيءَ، ڊاڪٽر يشوڌرا واڌواڻيءَ، ڊاڪٽر سندري پرچاڻيءَ، ڊاڪٽر ڪنيي ليکواڻيءَ کان سواءِ ڀارتواسي سنڌي ودوان شري جئرامداس دولترام ۽ پوني يونيورسٽيءَ جي ودوانن، هن موضوع تي واکاڻ جوڳو ڪم ڪيو آهي. پاڪستان تہ خير، پر صرف سنڌ ۾ بہ هن موضوع تي ڪو ايترو گهڻو تحقيقي ڪم ڪونہ ٿيو آهي. پاڪستان ۾ بہ سواءِ قائداعظم يونيورسٽيءَ جي، ٻيءَ ڪنهن بہ يونيورسٽيءَ ۾، علم اللسان جي سلسلي ۾ سکيا ڏيڻ يا تحقيقي ڪم ڪرڻ لاءِ ڪو شعبو ئي ڪونهي. 1963ع کان وٺي، سنڌ يونيورسٽيءَ ۾، بي- اي آنرس ۽ ايم- اي فائنل جي ڪورسن ۾، سنڌي صوتيات ۽ سنڌي لسانيات جي ڪيتر ۾ ڄاڻ حاصل ڪرڻ لاءِ هڪ پيپر رکيل آهي، جنهن جي پڙهائڻ لاءِ اڳي لسانيات ۾ تربيت يافتہ اُستاد موجود هوندا هئا. اُنهن اُستادن جي رٽائر ٿي وڃڻ کان پوءِ، هاڻي سنڌ يونيورسٽيءَ جي سنڌي شعبي ۾، انهيءَ نصاب جي پڙهائڻ لاءِ ڪوبہ تربيت يافتہ اُستاد موجود ڪونهي. اهڙيءَ طرح ڪراچي يونيورسٽيءَ ۾ اردو شعبي سان لسانيات جي مطالعي لاءِ هڪ سيڪشن شامل هوندو هو جيڪو علم اللسان جي باري ۾، شاگردن کي اوائلي ڄاڻ ڏيندو هو. اُن زماني ۾ ڊاڪٽر ابواليث صديقي صاحب هن مضمون جي سکيا ڏيندو هو. ضرورت هن ڳالھ جي آهي تہ سنڌ يونيورسٽيءَ طرفان، سنڌي شعبي جي ڪنهن اُستاد کي، علم اللسان جي مضمون ۾ سکيا وٺڻ لاءِ، پاڪستان کان ٻاهر ڪٿي بہ موڪليو وڃي جتان ھو، هن مضمون ۾ تربيت وٺي اچي. ڇاڪاڻ تہ خالي ڪتاب پڙهي، ڪوبہ اُستاد هن مضمون ۾ اُها لياقت حاصل ڪري نہ سگهندو جو هو صاحب اهو مضمون پڙهائي سگهي.

7- هن ڪتاب ۾ شامل مقالن جو جڏهن مطالعو ڪجي ٿو تڏهن محسوس ٿو ٿئي تہ سڀ مقالا، سنڌي لسانيات جي موضوع تي دلچسپي رکندڙ اُستادن، شاگردن توڙي عام اديبن ۽ شاعرن لاءِ بہ مفيد ۽ معلوماتي مواد سان ڀريل آهن، جيڪي سنڌي ٻوليءَ جي لسانياتي مطالعي لاءِ هر لحاظ کان ڀربل ضرورتون پوريون ڪن ٿا.

آءٌ پنهنجو هيءُ مسودو منظور احمد قناسري صاحب تائين تہ پهچائي نہ سگهيس، ڇوتہ سنڌي لئنگئيج اٿارٽيءَ جي اڳوڻي چيئرمئن ۽ منهنجي دوست، محترم سرفراز راڄڙ، مون سان اظهار ڪيو تہ هي ڪتاب، اٿارٽيءَ طرفان شايع ڪيو ويندو ۽ پاڻ اُهو مسودو مون کان وٺي ويو ۽ پبليڪيشن ڪميٽيءَ کان هن جي ڇپائيءَ جي منظوري بہ ورتائين، ۽ پوءِ ڪمپوزنگ جو ڪم بہ شروع ڪرائي ڇڏيائين.

آءٌ سنڌي لئنگئيج اٿارٽيءَ جي موجوده چيئرمئن، پروفيسر ڊاڪٽر عبدالغفور ميمڻ صاحب جو

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

شڪرگذار آهيان جو هن صاحب، ڪائنس اڳ واري چيئرمئن جي فيصلي کي بحال رکيو ۽ هن ڪتاب جي اڳتي ڪمپوزنگ جاري رکڻ لاءِ ڊائريڪٽر، بيورو آف پبليڪيشن ۽ پراڊڪشن کي اجازت ڏنائين.

آءٌ هن ڪتاب جي اوهان جي هٿن تائين پهچڻ وارن سڀني مرحلن لاءِ امين محمد لغاري صاحب جو تهہ دل سان شڪرگذار آهيان. مون کي يقين آهي تہ منهنجو هي پراڻو ساٿي مون سان جيڪڏهن تعاون نہ ڪري ها تہ منهنجو هي ڪتاب بہ ائين ڦٽو ڪيو وڃي ها. جيئن محترم عبدالقادر جوڻيجي جي اٿارٽيءَ جي چيئرمئن مقرر ٿي اچڻ کان اڳ، منهنجي ڪتاب 'سنڌي ٻوليءَ جي ارتقا' جي مسودي کي، اسٽور ۾ پراڻن فائيلن سان گڏ رکيو ويو هو. اُهو ڪتاب بہ، امين محمد لغاري صاحب جي سعودي عرب کان واپس اچڻ کان پوءِ، سندس ئي ڪوشش ۽ مهربانيءَ سان شايع ٿيو.

آءٌ پبليڪيشن شعبي جي ٻئي عملي ۽ خاص ڪري ڪمپيوٽر سيڪشن جي محترم حسين احمد ميمڻ ۽ محمد رمضان جو ٿورائتو آهيان، جن وڏي محنت ڪري، مختلف مضمونن جي مواد کي ڪمپوز ڪري، موجوده شڪل ۾ آندو.

هن مسودي ۾ شامل مضمونن جي متن ۾ ڪي اوڻايون بہ هونديون. آءٌ پڙهندڙن جو احسانمند رهندس جيڪڏهن اُهي، مون کي منهنجن انهن اوڻاين کان آگاهہ ڪندا.

حيدرآباد_ سنڌ
7_ نومبر، 2016ع

سنڌي ٻوليءَ جو فدائي
غلام علي الانا

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سنڌوماترِ ۾ رهندڙ قديم لوڪ ۽ اُنهن جي ٻولي/ ٻوليون

1_قديم آثارن جي ماهرن جي ذهنن ۾ هي سوال پيدا ٿيندو رهيو آهي تہ سنڌو_ماترِ تي مشتمل، هن قديم ملڪ کي، قديم زماني ۾، ڪهڙي نالي سان پٺي ڪوٺيو ويو آهي؟ هي سوال بہ اهم آهي تہ ڇا سنڌو_ماترِ، ڪنهن هڪ ملڪ تي مشتمل هئي يا اُها ڌار ڌار ملڪن ۽ رياستن ۾ ورهايل هئي؟ جيڪڏهن اها پوري ماترِ، ڌار ڌار ملڪن ۾ ورهايل هئي تہ پوءِ اُنهن ڌار ڌار ملڪن جي تهذيب ۽ اُنهن جي ٻولي ساڳي هئي يا اُنهن ملڪن جون ٻوليون بہ ڌار ڌار هيون؟

انهن ٻن سوالن مان پهرئين سوال جو جواب تہ هاڻ ملي چڪو آهي تہ قديم زماني کان، بلڪ آرين جي، سنڌو_ ماترِ ۾ اچڻ کان صديون اڳ، سنڌو_ ماترِ، هڪ سڌريل تهذيب ۽ تمدن جي مالڪڻ هئي. اُن کي پنهنجي زبان هئي ۽ پنهنجو معاشرو هو. پر هي سوال اڃا تائين تحقيق طلب رهيو آهي تہ جيڪڏهن سنڌو_ماترِ هڪ ئي ملڪ تي مشتمل هئي، ۽ اُن ملڪ جي تهذيب ۽ تمدن بہ ساڳيو هو ۽ اُن جي ٻولي بہ ساڳي هئي، ۽ سنڌو_ ماترِ جي اُها ٻولي، ڌار ڌار شاخن ۾ ورهايل هئي، تہ پوءِ سوال هيءُ ٿو پيدا ٿئي تہ آرين جي اچڻ کان اڳ، ۽ آرين جي هن ملڪ تي قبضي کان پوءِ، هي ملڪ ڪهڙي نالي سان سڏجڻ لڳو هو؟

سنڌ جي تهذيبي، تمدني، سياسي ۽ سماجي تاريخ سان دلچسپي رکندڙ محققن کي، هن سلسلي ۾، آڳاٽي ۾ آڳاٽو احوال رگ ويد مان ملي ٿو جنهن کي ڏيهي توڙي پرڏيهي عالمن ۽ ماهرن، ترجمن جي صورت ۾، پنهنجن پڙهندڙن لاءِ، سندن ئي ٻولين ۾ پيش ڪيو آهي، پر سنڌي ٻوليءَ ۾ اُن جو ڪو مڪمل ترجمو منهنجي نظر مان گذريو نہ آهي.

هن موضوع جي باري ۾ وڌيڪ بحث مباحثي ۽ ڇنڊڇاڻ ڪرڻ کان اڳ، هن سرزمين جي سياسي ۽ سماجي تاريخ جو پس منظر ڄاڻڻ بہ ضروري آهي. رگ ويد توڙي هندن جي ٻين مذهبي ڪتابن کان سواءِ، پارسين جي مذهبي ڪتاب، 'اويستا' توڙي قديم ايراني ۽ قديم يوناني مؤرخن، قديم چيني سياحن ۽ ياترين، ۽ سنڌ ۾، عربن جي حڪومت جي شروع واري زماني ۾ آيل عرب سياحن ۽ جاگرافيءَ جي ماهرن جا لکيل احوال بہ، هن سلسلي ۾ تحقيق ڪرڻ ۾ وڏي مدد ڪن ٿا.

اڳ ۾ چيو ويو آهي تہ سنڌوماترِ ۽ اُن جي رهاڪن توڙي سنڌو درياءَ جي باري ۾، آڳاٽي ۾ آڳاٽو احوال، 'رگ ويد' مان ئي ملي ٿو. رگ ويد کان پوءِ، هن ملڪ جو قديم احوال، چيني، ايراني ۽ يوناني

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مؤرخن جي تاريخن مان ملي ٿو. انهن تاريخن مان معلوم ٿو ٿئي ته ايران جي 'هخامنشي' خاندان جي باني بادشاهه، خسرو اول (588 ق. م کان 530 ق. م تائين)، سڀ کان پهرين، سنڌ ملڪ طرف رخ رکيو ۽ نيٺ سڄي ملڪ تي قبضو ڪيائين. خسرو اول کان پوءِ 'دارا اعظم پهريون' (522 ق. م کان 486 ق. م تائين)، 516 ق. م ۾، سنڌونديءَ جي چوڙ واري علائقي تائين، سنڌ تي ڪاهي آيو ۽ هي سڄو ملڪ پنهنجي تابع ڪيائين. (Encyclopaedia Britanica)

'ائبٽ' (Abbot) جي خيال موجب، سنڌونديءَ، سرحد طور، قديم سنڌو ـ ماٿر تي مشتمل حڪومت ۽ ايراني حڪومت جي سرحدن کي ڌار ٿي ڪيو. آئبٽ (Abbot) لکي ٿو:

> "ٽاڊ (Tod) جي خيال موجب، 'سنڌو'، 'تاتاري' يا 'ستين' (Scythian) ٻوليءَ جو لفظ آهي. 'سنڌوَ' لفظ 'سِڌ' مان نڪتل آهي، جنهن جي معنيٰ آهي 'ورهائيندڙ'. 'سنڌو' يا 'حد ڏيکاريندڙ' يا 'پري ڪندڙ'. يونانين ئي هن (سنڌو) درياءَ کي، 'هند ملڪ' ۽ 'ايراني سرزمين' کي ڌار ڪندڙ درياء سڏيو هو. ايرانين، هن درياء کي، 'هندو' سڏيو ڇو ته ايراني ٻوليءَ ۾ [س] کي [هه] آواز ۾ تبديل ڪري اُچاريو ويندو آهي. اڳتي هلي، [هه] آواز حذف ٿي ويو ۽ لفظ 'هندُو' يا 'اِندوُ' اُچارجڻ لڳو". (Abbot, J., 1977: 23)

2- ايرانين کان پوءِ، هن ملڪ ۾ يوناني آيا. انهن کان پوءِ 'موريا گهراڻي' وارا آيا. سن 275 ق. م ۾، 'مهاراجا چندر گُپت' موريا، هن گهراڻي (موريا گهراڻي) جو پايو وڌو. 'مهاراجا اشوڪ'، هن ئي گهراڻي جو هڪ مضبوط ۽ مشهور حاڪم هو. هُن، ٻڌمت اختيار ڪيو ۽ پنهنجيءَ حڪومت ۾، ٻڌمت کي زور وٺايائين. مهاراجا اشوڪ جي حڪومت واري زماني ۾، 'تڪش شلا' وارو علائقو ۽ 'تڪش شلا يونيورسٽي'، علم ادب ۽ ٻين ڪيترن ئي علمن جي سکيا جو وڏو مرڪز بڻجي وَئي.

گپتا گهراڻي جي خاتمي کان پوءِ، هڪ ٻئي پٺيان، ساڪن (ستين)، پارٿين، ڪُشانن ۽ سفيد هَنن، سنڌوماٿر جي ڪيترن ئي علائقن تي قبضو ڪيو. سن 455ع ۾، سفيد هنن حملو ڪري، تڪش شلا واريءَ تهذيب (گنڌارا تهذيب) کي هميشه لاءِ ختم ڪري ڇڏيو.

ڪُشان حاڪم به، ٻڌمت جا پيرو هئا. ڪشان گهراڻي جي حڪومت واري زماني تائين، ٻڌمت، سنڌوماٿر ۾، عوام جو مذهب بڻجي چڪو هو ۽ راءِ گهراڻي جي حڪومت (492ع ـ 642ع تائين)

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جي خاتمي تائين، هي مذهب سنڌو تهذيب جو مذهب رهيو. (Pahnwar, M. H,. 1983: 114)

راءِ گهراڻي جو باني، راءِ ديوائجي (ڏيوجي) هو. هُو بہ ٻڌمت جو پيرو هو. هن حاڪم، ايران جي ساساني خاندان جي بادشاهہ 'ڪئڪباد' کي شڪست ڏيئي، قديم سنڌ ۾ ايراني حڪومت جو خاتمو آندو. (Pahnwar, M. H., 1983: 114)

راءِ گهراڻي جا پنج حاڪم ٿيا، اُهي هئا: (i) راءِ ديوائجي (ڏيوجي) (ii) راءِ سهارس پهريون، (iii) راءِ سهاسي پهريون، (iv) راءِ سهارس ٻيو ۽ (v) راءِ سهاسي ٻيو. راءِ گهراڻي جي حڪومت (492ع - 642ع) کان پوءِ، چچ برهمڻ جي اڳواڻيءَ هيٺ، برهمڻ سنڌ جا حڪمران بڻيا (علي ڪوفي، 1954ع: 98). هن حڪومت جي زماني ۾، هندو ڌرم، سرڪاري طور، حڪومت جو ڌرم رهيو انهيءَ ڪري هي ڌرم، سنڌ ۾، ٻڌ ڌرم تي اثرانداز ٿي ويو پر عربن جي سنڌ تي فتح واري زماني (93هہ/ 712ع) تائين، ٻڌ ڌرم، عوام جي دلين تي اثرانداز هو ۽ اِهو ڌرم (ٻڌ ڌرم)، عوام جي اڪثريت جو مذهب رهيو هو جنهن ڪري برهمڻ حڪومت جي زماني ۾، هن ڌرم جي مڃيندڙن تي مصيبتون نازل ڪيون ويون، جن جو ازالو عربن جي حڪومت واري دور ۾ ٿيو.

محمد حسين پنهور صاحب جي راءِ موجب، چچ برهمڻ، 640ع ۾، سنڌ جي تخت تي ويٺو پر چيني سياح، 'هيون سئنگ' (Hieun —Tsang)، جيڪو انهيءَ عرصي دوران، يعني 642ع ۾، سنڌو- ماٿر ۾ موجود هو تنهن جي بيان موجب، اُن زماني (سندس آمد واري زماني) ۾ هن ملڪ يعني سنڌوءَ جو حاڪم، 'شوُدر' (Sudra) هو جيڪو راءِ ديوائجيءَ جي خاندان مان هو. اُن لحاظ کان چئبو تہ سنڌ ۾، برهمڻ گهراڻي جي حڪومت، 642ع ۾ شروع ٿي هوندي. پروفيسر پيرومل آڏواڻي لکي ٿو:

> "'هوان- شيانگ' نالي چيني مسافر، عيسوي سن ستين ۾، راءِ سهاسيءَ جي وقت ۾ آيو هو. هن صاحب پنهنجي سفرنامي ۾ ڄاڻايو آهي تہ سنڌ جو راجا هڪ 'شودر' هو. پاڻئجي ٿو تہ انهيءَ وقت کان سگهوئي پوءِ، اِهي (راءِ گهراڻي) حاڪم، کتري راجپوت سڏجڻ ۾ آيا." (پيرومل آڏواڻي، 1956ع: 55).

هن ساري بيان مان هي ٿو ثابت ٿئي تہ سنڌ تي قديم مسيح واري زماني کان وٺي، ڌارين قومن جا حملا ٿيندا رهيا. اُنهن ۾ آرين جا تاريخي دور کان وٺي حملا، آڳاٽي ۾ آڳاٽا حملا هئا. جن جو تفصيلي احوال 'رگ ويد' ۾ ملي ٿو ۽ رگ ويد مان ئي، سڀ کان پهرين اها خبر پوي ٿي تہ سنڌو- ماٿر، کهڙي ملڪ جي نالي سان سڏبي هئي.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

2- قديم ملڪ جو نالو:

(الف) ماهرن جي راءِ موجب، رگ ويد ۾، هن ملڪ (سنڌو- ماٿر تي مشتمل) جو نالو 'سپت- سنڌو'، يعني 'ستن دريائن وارو ديش' ڄاڻايل آهي. پر ڊاڪٽر احمد حسن دانيءَ جي راءِ موجب:

"لفظ 'سنڌو'، رگ ويد جي ڪيترن ئي سلوڪن ۾ آيل آهي. اهو لفظ هڪ نديءَ جي اسم خاص جي معنيٰ ۾، توڙي نديءَ جي اسم عام طور پڻ ڪتب آندو ويو آهي. پهرينءَ معنيٰ ۾، نديءَ جي لاءِ اهو چيو ويجي ٿو ته اهو درياءَ 'ورڻ ديوتا'، کوٽيو هو. اُهو هڪ زبردست درياءَ آهي، جنهن جي پنهي پاسن کان شاخون، اُن ۾ پاڻي پهچائين ٿيون. جن شاخن کي 'سنڌوُ' ائين ضابطي ۾ رکي ٿي، جيئن ڪو جنگجو راجا، پنهنجي لشڪر جي ٻن پاسن کان سالاري ڪندو آهي. ٻيءَ معنيٰ ۾، اُن کي، رگ ويد وارن، 'سپت- سنڌ واهه'، يعني 'اُتم ديش' جي اصطلاح ۾ به استعمال ڪيو آهي. پنهي لفظن مان، ڪنهن به صورت ۾ اهو لفظ محدود علائقائي مفهوم ۾ استعمال نه ڪيو ويو آهي." (احمد حسن داني، ڊاڪٽر، 1982ع: 51)

(ب) رگ ويد مان، مشهور ايراني عالم، ڊاڪٽر علي اڪبر جعفريءَ، هيٺيون شلوڪ نقل ڪري پنهنجي تحقيقي مقالي ۾ ڏنو آهي جنهن ۾ 'لفظ سنڌو'، 'درياءَ' توڙي 'ملڪ' لاءِ استعمال ڪيل آهي، مثال طور:

"اي اَجَهل، اَٽـموٽ سنڌو[1]،
ٻَلَ واري، سگهاري سنڌو
ڏيهن ۽ ميدانن مان،
اَپار پاڻيءَ جا ڦهلاءَ ڪٽي،
جرڪندي، ڪڙڪات ڪندي، وَهندي رهي ٿي،
جهڙي اَبلق گهوڙي، سونهاري ۽ سوپيا وان،
سنڌو پلن گهوڙن ۾ شاهوڪار آهي،
۽ آهي شاهوڪار رٿن ۽ ويسن وڳن ۾،
سهڻي گهڙيل سون ۾ شاهوڪار،
اَڻَ مئي مايا جي مالڪ،

[1] هت لفظ 'سنڌوءَ مان مراد 'سنڌ ملڪ' آهي.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هتان جا گاهہ نيڻ نار ۽ لذت وارا،
اُنَ اهڙي جو ويٺو ڏس،
شربت جو ميناج نہ پيچ" (سنڌوڪشت، رگ ويد جو هڪ سنڌي رشي)

(علي اڪبر جعفري، ڊاڪٽر، 1982ع: 108 ۽ 110)

غالباً هي اهوئي منڊل آهي جنهن جو ڊاڪٽر احمد حسن دانيءَ به ذڪر ڪيو آهي.

پروفيسر پيرومل آڏواڻيءَ، انهيءَ ئي منڊل جو ذڪر، هين لفظن ۾ هن ريت بيان ڪيو آهي:

(i) "آڳاٽن آرين، سنڌونديءَ جي اُستتي (ساراهہ) ڪئي آهي. اُنهيءَ اُستتيءَ جو مضمون وڏو ۽ وڻندڙ آهي، جنهن ۾ هڪ رشي چوي ٿو تہ:

"اي سنڌو!

جڏهن تون ميدانن مان وهين ٿي،
تڏهن بيشمار ڪاڏو پاڻ سان آڻين ٿي،
تنهنجو پاڻي اُتم آهي.

اي سنڌو!

جيڪڏهن تنهنجي خوبصورتيءَ جي ييٺ ڪجي تہ:

تون نووراني ڪُنئار وانگر آهين،
تون سدائين جوان ۽ سدائين سهڻي آهين،
سنڌوءَ جي ڳُڙگات، ڌرتيءَ تان اُٿي ٿي،
۽ اُها آسان پريو چڙهي،
سنڌو نهايت زور سان وهي ٿي ۽ منهن مٽيادار اٿس،
سندس پاڻيءَ جو آواز اهڙو ٿو ٿئي جو ائين پيو ڀانئجي تہ جڻ تہ:
مينهن جون اوڙڪون گجگوڙ ڪري پئيون وسن،
اِجها سنڌو ڍڳي وانگر رنيندي پيئي اچي.

اي سنڌو:

جيئن سوُئا ڳانئيون کير سان ڀريل اوهن سان،
پنهنجن ڦرن ڏي ڊوڙن ٿيون،
تيئن بيون نديون جدا جدا هنڌن مان پاڻي کڻي،
توڏي رنيندِيون اچن ٿيون."

(پيرومل آڏواڻي؛ 171 ۽ 173)

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پروفيسر پيرومل آڏواڻي اڳتي لکي ٿو:

”رگ ويد ۾، جنهن رشيءَ اهي لفظ چيا آهن، تنهن جنهن مهل سنڌوءَ جي پرتي ڪنڌڙ ندين کي، سنڌوءَ طرف وهندو ڏٺو آهي، تنهن مهل تشبيهه ٿي اور ڪم آندي اٿس: چوي ٿو تہ:

اي سنڌو!

جيئن ڪو راجا جُڌ ڪرڻ لاءِ نڪرندو آهي، ۽
پٺيان لشڪر هوندو اٿس، تيئن تون بہ (شاهاڻي شوڪت سان)
ندين جي اڳيان، مهندار ٿي هلين ٿي، ۽ ٻيون نديون
پلٽيون ڪري، تنهنجي پٺيان ائين هلن ٿيون جو جڻ تہ
ساڳئي رَٿ ۾ سوار آهيو“

(پيرومل آڏواڻي،؟: 173)

پروفيسر پيرومل اڳتي رگ ويد جي حوالي سان اجا بہ اڳتي لکي ٿو تہ:

”سنڌو جا اَجيت آهي (ڪنهن جي بہ جيتڻ جي ڪانهي)
سا، سڌي وَهي ٿي، سندس وَرَڻ يا رنگ اَڇو ۽ روشن آهي
(پاڻي لڙاٽيل نہ اٿس)
۽ هُوءَ وڏي ندي آهي؛ سندس پاڻيءَ ۾
تک گهڻي آهي، ۽ چئني طرف ٻوڙٻوڙان ڪري ٿي،
جيڪي بہ متحرڪ يا چُرندڙ شيون آهن سي اهڙيون تيز رفتار نہ آهن
جهڙيءَ هيءَ سنڌوندي“.

(پيرومل آڏواڻي؟: 173 ۽ 174)

سياڳي سنڌو جا
ماکي ڏيندڙ گلن سان سينگاريل آهي“

(پيرومل آڏواڻي،؟: 171)

ڊاڪٽر دانيءَ ’سَپت_ سنڌ واهہ‘ لفظ ۾ ’واهہ‘ پڇاڙيءَ جو حوالو ڏيئي، اهو ثابت ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي تہ اها پڇاڙي (_ واهہ)، ملڪ/ ملڪن جي نالي لاءِ علامت طور ڪم آندي ويندي هئي، ۽ قديم ايراني حڪمرانن جي زماني ۾ ’وا‘ پڇاڙي، شهرن جي نالن وارن لفظن جي پٺيان، لڳائي ويندي هئي. هن سلسلي ۾ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ لکي ٿو تہ:

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

”فتح نامي جي قلمي نسخن ۾، برهمڻ آباد نالي جي صورتخطي، ’برهمناباد‘ آهي. بهر صورت هن نالي جي پڇاڙي ’آباد‘ مان ظاهر آهي تہ هي اصل ايراني نالو آهي. تاريخ مان دليل نڪري ٿو تہ هي شهر غالباً ايران جي بادشاهہ ’بهمن اردشير‘ جي حڪم سان ٻڌو ويو ۽ انهيءَ لحاظ سان هن جو اصل نالو ’بهمن آباد‘ هو مگر پوءِ اهو بہ ’بهمينا‘ سڏجڻ لڳو“. (علي ڪوفي، 1954ع: 397).

ڊاڪٽر بلوچ صاحب، مجمل التاريخ جي حوالي سان، چچنامي جي صفحي 397 تي، حاشئي ۾ لکي ٿو تہ:

”سنڌ کي ’بهمن اردشير‘، ايراني حاڪم، پنهنجي بادشاهيءَ هيٺ آندو. هن، سندس نالي پٺيان بہ شهر آڏايا، هڪڙو ترڪن ۽ هندن جي سرحد تي ’قندابيل‘ (گنداوا) ۽ ٻيو ٻڌيہ پرڳڻي ۾، ’بهمن آباد‘، جنهن نالي سان هينئر منصوره سڏيو وڃي ٿو.

برهمڻ دور ۾، هن شهر کي برهمڻ آباد سڏيو ويو. البيرونيءَ، هن شهر جو نالو ’بهمنوا‘ لکيو آهي، جنهن مان هن شهر جي اصلي ايراني نالي جي تائيد ٿئي ٿي.“

(علي ڪوفي، 1954ع: 347)

انهن مثالن مان، ’گنداوا‘ ۽ ’بهمنوا‘ نالن مان ثابت ٿو ٿئي تہ ’واهہ‘ يا ’وا‘ پڇاڙي، شهرن، ملڪن ۽ خطن جي نالن پٺيان استعمال ڪئي ويندي هئي، جيئن ڊاڪٽر دانيءَ، ’سپت ـ سنڌ واهہ‘ نالي سان، ’واهہ‘ پڇاڙيءَ جي شامل هجڻ سان ثابت ڪيو آهي.

ديوان ميرچنداڻيءَ، موجوده شهر روهڙيءَ کي، قديم سؤوير ديش جو تخت گاهہ، ’رو رُوڪا‘، ’رووُوا‘ يا ’اروڙ‘ سڏيو آهي. انهن لفظن ۾ بہ ’وا‘ پڇاڙي توجهہ طلب آهي.

هن کان اڳ، ’اَئبٽ‘ (Abbot) جو بہ، هن سلسلي ۾ رايو ڏنو ويو آهي. هُو لکي ٿو:

”تاڊ جي خيال موجب، ’سنڌو‘، ’تاتاري‘ يا ’ستين‘ ٻوليءَ جو لفظ آهي، سنڌو لفظ، ’سِڌ‘ مان نڪتل آهي، جنهن جي معنيٰ آهي ’ورهائيندڙ‘، ’سَنڌ‘ يعني حد ڏيکاريندڙ يا پري ڪندڙ‘. مشرقي جاگرافيدان (Oriental geographers)، ’سنڌ‘ نالي کان اڻڄاڻ هئا. يورپ جي ماهرن هن نالي کي گهڻو مشهور ڪيو ۽ اُن جي واقفيت بہ ڪرايائون. يونانين هن کي ’Indos‘ سڏيو. ايرانين ئي هن درياءَ کي ’هندوُ‘ سڏيو جو تہ ايراني ٻوليءَ ۾ [س] کي [هـ] آواز ۾ تبديل ڪري اُچاريو ويندو آهي. اڳتي هلي [هـ] آواز حذف ٿي ويو ۽ ’هندو‘ لفظ بدلجي ’اندوُ‘ اُچارجڻ لڳو يعني تہ قديم ايرانين، هن ملڪ (سنڌوُ) کي ’هَپت ـ هندو‘ سڏيو“. (Abot, J., 1977:23)

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(خ) مشهور ايراني عالم، ڊاڪٽر علي اڪبر جعفري، جنهن جي مقالي جو اڳ ۾ ذڪر ڪيو ويو آهي، سو لکي ٿو ته:

” ’جهيڻو ڳالهائيندڙ‘ يا ’لَس ٻولڻ‘ (the soft speakers)، رواجي طرح ’س‘ کي ’هـ‘ ۾ متائيندا هئا. اُهي ڪِن ’سُرن‘ کي، ’ڊگهو‘ يا ’گهُٽو‘ ڪندا هئا، ۽ ڪن وينجنن کي، ’وسرگ‘ ڪندا هئا، جيئن ’سپت- سنڌو‘ لفظ کي ’هپت- هندو‘ اُچاريندا هئا.“ (علي اڪبر جعفري، ڊاڪٽر، 1982ع: 108 ۽ 110).

4- (i) هن موضوع تي، ديوان بي. ڊي ميرچنداڻيءَ به وضاحت سان لکيو آهي. هُو لکي ٿو ته:

”اها عام روايت هوندي آهي ته ملڪن، شهرن، جبلن ۽ ندين کي، تاريخي مشاهيرن، فاتحن، قومن ۽ جاتين جي باني جي نالن سان، منسوب ڪيو ويندو آهي. رامائڻ ۾، ’ڪيڪيه‘، ’سنڌوُ‘ ۽ ’سؤوير‘ نالا ملن ٿا جيڪي ملڪن جا نالا آهن. ڪاليداس جي لکڻ موجب، ’رام‘، ’سنڌو ديش‘، کي ’ڀرت‘ جي حوالي ڪيو. ’ڀرت‘ پوءِ، گنڌرارا فتح ڪري، اهو علائقو سندس پٽن کي تحفي طور ڏنو جن اُتي ’پُشڪلاوتي‘ ۽ ’تڪش شِلا‘ جا شهر اڏايا. هت، ’سنڌو- ديش‘ مان مراد ’سنڌو ملڪ‘ آهي. ’پاڻيني‘ به پنهنجن شلوڪن ۾ ’سنڌو-ديش‘ سان گڏ ’تڪش شلا‘ جا نالا ڪم آندا آهن.“ (Mirchandani, B. D.,? 19)

(ii) مطالعي مان معلوم ٿو ٿئي ته دنيا جا ڪيترائي ملڪ، انهن ملڪن جي وچ مان وهندڙ دريائن جي نالن جي پٺيان سڏيا ويا آهن. ’سنڌ ملڪ‘ لاءِ به عام رايو اهوئي آهي. هن سلسلي ۾ مرزا قليچ بيگ، پنهنجي ڪتاب، ’قديم سنڌ ۽ اُن جا ماڻهو‘ ۾ لکي ٿو:

”سنڌ ملڪ تي نالو ’سنڌ‘ تان پيو جيئن هندستان يا ’هند‘ تي نالو ’هند‘ تان پيو. ’سنڌ‘ ۽ ’هند‘ ٻئي ڀائر هئا، ۽ حام بن نوح عليه جا پٽ هئا“. (مرزا قليچ بيگ، ؟:)

(iii) مولائي شيدائي، سيد ابوالحسن جي حوالي سان لکي ٿو: ”اسلامي تاريخ ۾ لکيل آهي ته ’هند‘ ۽ ’سنڌ‘، حام بن نوح عليه جا پٽ هئا، جن جي هن سرزمين تي، سندس اولاد سميت، گهڻو وقت حڪومت رهي، تنهن ڪري سندس نالي پٺيان ئي، هن ملڪ تي ’سند‘ (سنڌ) نالو پيو“. (مولائي شيدائي، 1985ع: 3)

مولائي شيدائي اڳتي لکي ٿو:

”رگ ويد ۾، سنڌ جو نالو ’سپت- سنڌوُ‘، يعني ’ستن دريائن وارو ملڪ‘ لکيل آهي. آرين لوڪن، سنڌ تي، ’سنڌو- درياءَ‘ جي ڪري اهو نالو وڌو.“ (مولائي شيدائي، 1985ع:6)

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(iv) پروفيسر ڀيرومل آڏواڻيءَ 'قديم سنڌ' ڪتاب ۾ پروفيسر مئڪس مولر جي حوالي سان لکيو آهي تہ:

"سنڌ تي، اهو نالو 'سنڌونديءَ' تان پيو آهي. سنسڪرت ۾ 'سنڌو' معنيٰ آهي 'سمنڊ' يا 'وڏو درياءُ' (ڀيرومل آڏواڻي، ؟ : 44)

پروفيسر ڀيرومل، ساڳئي ڪتاب (قديم سنڌ) ۾ صفحي 47 تي لکي ٿو تہ:

"سڪندراعظم سان جيڪي تاريخ نويس گڏ آيا هئا، تن بہ سنڌو- ماٿر ۾ رهندڙن کي، 'سنڌوُ' (هندو) سڏيو پر اُچار ڦيرائي ڪيائون 'اِندوُئي' (Indoi)، ۽ نديءَ کي سڏيائون 'اِندوُس' (Indus) ۽ 'انڊِيڪوس' (Indicos)، پوءِ لئٽن ٻوليءَ ڳالهائيندڙن، لفظ 'اِندوُس' (Indos) جو اُچار ڪيو 'اِندَس' (Indus)، ۽ هندستان کي 'انڊيا (India) سڏيائون". (ڀيرومل آڏواڻي، ؟ 47)

پروفيسر ڀيرومل اڳتي لکي ٿو:

"قديم ايراني لوڪ، 'سنڌو- ماٿر' (پنجاب ۽ سنڌ) کان پري ڪونہ ويا، تنهن ڪري جيڪو ملڪ ڏٺائون تہ آريا لوڪ والاري ويٺا هئا، تنهن کي 'هندستان' (هندو- آستان) سڏيائون، مطلب تہ 'سنڌونديءَ وارو ملڪ". (ڀيرومل آڏواڻي، ؟ 465)

پروفيسر ڀيرومل، ساڳئي ڪتاب (قديم سنڌ) ۾ اڃا بہ اڳتي، Cambridge History of India جي حوالي سان، صفحي 324 تي لکي ٿو:

"اويستا ۾ 'India' (هندستان) جو نالو 'هندوُ' ڄاڻايل آهي، جيڪو قديم فارسي زبان ۾ 'Hin (n) du' آهي، جيڪو 'سنڌو' (سنسڪرت) 'درياءُ' جي نالي تان ورتل آهي".

(ڀيرومل آڏواڻي، ؟: 46)

West Pakistan Gazetteer (Sindh Region) ۾ ڊاڪٽر سورلي پنهنجن خيالن جو اظهار ڪيو آهي. هُو لکي ٿو تہ:

"علم اللغات جي ماهرن (Philologists) کي، لفظ 'سنڌوءَ' جي بڻ بنياد جي باري ۾ ڪابہ ڄاڻ ڪانهي، پر اِهو هند- يوربي' لفظ معلوم ٿئي ٿو (Abbo, J., 1977: 23) جيڪو قديم زماني کان، هن درياءَ تي رکيو ويو آهي، 'سنڌ'، 'هند' ۽ 'انڊ' (Ind) ساڳيا ۽ ساڳيءَ معنيٰ وارا لفظ آهن، جن ۾ [س ۽ هہ] آوازن جو بدلجڻ هميشه ممڪن رهيو آهي." (Sorley, H.T., 1968: 1)

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڊاڪٽر سورلي اڳتي لکي ٿو:

"اهو چئي نٿو سگهجي تہ 'سنڌو درياءَ' جو نالو 'سنڌ ملڪ' تان پيو آهي، يا 'سنڌ' جو نالو سنڌو درياءَ جي نالي جي ڪري سنڌ ملڪ تي پيل آهي." (Sorley, H.T., Dr. 1988: 1)

(vi) شريف ڪُنجاهي صاحب، ڊاڪٽر سورلي جي هن راءِ کي قبول نٿو ڪري، هُو لکي ٿو تہ:

"ڊاڪٽر سورلي اهو قبول ڪيو آهي تہ ڪيس 'سنڌو' لفظ جي 'اصل نسل' يا 'بڻ بنياد' جي خبر ڪانهي، ۽ ڪوبہ عالم اهو ٻڌائي نٿو سگهي تہ سنڌ جي سرزمين تي 'سنڌ' يا 'سنڌو' نالو 'سنڌو درياءَ' جي نالي جي ڪري پيو آهي، يا سنڌو درياءَ تي اهو نالو (سنڌو)، 'سنڌو ملڪ' جي نالي جي ڪري پيو". (Sharif Kunjahi, 1991: 12)

شريف ڪُنجاهي صاحب، اهو بہ قبول نٿو ڪري تہ ڪو:

"دنيا ۾ ڪٿي بہ، ڪنهن نديءَ تي، اُن ملڪ جي ڪري نالو پيو آهي، جنهن ملڪ جي وچان، اُها ندي وهندي آهي، تنهن ڪري سنڌو درياءَ تي، 'سنڌو' نالو، 'سنڌوُ ملڪ' (سرزمين سنڌ) جي ڪري ڪونہ پيو آهي، پر دراصل، سنڌو درياءَ جي ڪري ئي هن سرزمين تي، 'سنڌو' نالو پيو آهي، جنهن سرزمين (ملڪ) جي وچان هيءَ ندي وهي ٿي."

(Sharif Kunjahi, 1991: 12)

شريف ڪُنجاهي صاحب اڃا بہ اڳتي لکي ٿو:

" 'سِينَ' بہ سنڌوءَ جو هڪ نعم البدل آهي جو تہ صوبہ خيبر پختونخوا ۾، هن درياءَ (سنڌو درياءَ) کي 'اَباسين' چوندا آهن، جنهن جي معنيٰ آهي 'وڏي ۾ وڏي ندي' يا 'سيني دريائن جو اَبو' ". (Sharif Kunjahi, 1991: 13)

شريف ڪُنجاهي صاحب، اڃا بہ اڳتي لکي ٿو:

"اسان کي، 'سنڌ' ۽ 'سئنڌوَ' جي باري ۾ ڄاڻ، رگ ويد واري دور کان اڳ نٿي ملي، ڇاڪاڻ تہ رگ ويد کان اڳ، ڪوبہ لکيل مواد، اسان وٽ موجود ڪونهي. رگ ويد ۾ هن ملڪ کي، 'سپت- سنڌوَ' ". (ڊاڪٽر داني 'سنڌ واهہ' ٿو لکي) سڏيو ويو آهي، جنهن کي 'اوسِتا' ۾، 'س' کي 'هہ' ۾ بدلائي، 'هَپت- هِندَوَ' لکيو ويو آهي. اِن لفظ جي معنيٰ 'ستن- دريائن وارو ملڪ'. اهي ست درياءَ هئا:

ڪُڀا (ڪابل)، سِوَستوُ (سوات)، ڪُروُمَ (ڪُرم)، گومتي (گمال)، سنڌو، وپياس (بياس) ۽ سَرسَوتي. انهن نالن مان، اها خبر نٿي پوي تہ رگ ويد ۾، 'سپت- سِنڌُوَ' ڪهڙيءَ نديءَ

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪي سڏيو ويو آهي. ڊاڪٽر دانيءَ جي راءِ موجب، انهن ندين مان مکيہ ندي، ’سنڌو‘ هئي، ۽ ٻيون سنڌوءَ جون پرتي ڪنڌڙ نديون هيون: سِوَستوُ گوَري (پنجڪوره). ڪُڀا (ڪابل)، ڪرُوما، گومتي، وِتاشتا (جهلم)، اسيڪني (چناب) ۽ پرئوُشني (راوي) وپاسا (وياس) ۽ شُتڊرا (ستلج)“. (Sharif Kanjahni, 1991: 13)

شريف ڪُنجاهي صاحب، پنهنجي دليل کي جاري رکندي، اڃا بہ اڳتي لکي ٿو تہ:

”آريا جڏهن هن ملڪ ۾ آيا تڏهن هي ملڪ يا هيءَ سرزمين، ڪو وارياسو ميدان ڪانہ هئي، پر هن ملڪ مان جيڪي نديون وهنديون هيون، تن تي نالا بہ رکيل هئا. انهيءَ ڪري اسان کي اهو معلوم ٿيندو تہ هن ملڪ تي ’سنڌوُ‘ / ’سَندوَهہ‘ نالو آرين جي اچڻ کان اڳ جو نالو آهي. جيڪو هن درياءَ ۾ هن ملڪ تي رکيل هو ۽ ائين بہ ممڪن آهي تہ آرين، هن علائقي ۾ اچڻ کان پوءِ، هن ملڪ يا هن درياءَ جو اصلوڪو نالو بدلائي، سنڌوُ/ سَنڌوَهہ‘ رکيو هجي“. (Sharif Kunjahni, 1991: 14)

(vii) ڊاڪٽر سورلي جو رايو آهي تہ:

”پلني لکي ٿو تہ مقامي ماڻهو، درياءَ کي ’سنڌو درياءَ‘ سڏيندا هئا، ۽ هاڻ هن درياءَ کي سنڌ وارا، ’سنڌوندي‘ سڏيندا آهن“. (Sorley, H.T., 1968: 1)

(viii) هن کان اڳ، ايراني عالم، ڊاڪٽر علي اڪبر جعفريءَ جي مقالي مان، هن ملڪ جي نالي جي باري ۾، ڊاڪٽر جعفريءَ جي راءِ ڏني وئي آهي. ڊاڪٽر جعفري لکي ٿو:

”رگ ويد ۾، ’سنڌوءَ‘ (نديءَ) کي پاڻ- وَهيڻي‘ ۽ ’سونَ- ورني‘ ندي سڏيو ويو آهي. آريا، هن ملڪ جي هڪ تمام وڏي علائقي ۾ آباد هئا، جيڪو ’اويستا‘ واري زماني ۾، ’سورهن ڏيهن‘ (ملڪن) اندر ورهايل هو. هُو هڪ ٻئي کي، اَباڻن ۽ قبائلي نالن سان سڏڻ کان سواءِ، ملڪن جي نالن پٺيان پڻ سڏيندا هئا. ان ڪري ٿي اسين ڏسون ٿا تہ اڍائي هزار ورهيہ اڳ جي ’هخا منشي‘ بادشاهن، پنهنجن جوڙايل ڻلهن جي ڪتبن ۾، سورهن آريائي پرڳڻن جا ڪي تيهہ نالا ڄاڻايا آهن، اُنهن ۾ اسان کي ’هندِوُ‘ (سنڌوُ) نظر اچي ٿو. اهو پهريون ڀيرو هو جو هن ماتريءَ جي رهواسين جي نالي ڏيڻ لاءِ، ’سَئنڌُئي/ سنڌي لفظ لکت ۾ ڪم آندو ويو.“ (علي اڪبر جعفري، ڊاڪٽر، 1982ع: 109 ۽ 110)

(IX) ڊاڪٽر جعفريءَ، رگ ويد مان جيڪو ’منڊل‘ چونڊي ڏنو آهي، اُن ۾ لفظ ’سنڌو‘، ٻن مفهومن جي وضاحت ڪري ٿو. هن منڊل جي شروعات ۾ ڪم آندل لفظ، ’سنڌوُ‘، ’سنڌو درياءَ‘ جو مفهوم ادا ڪري

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ٿو ۽ اُن ڪان پوءِ ڪم آندل لفظ ’سنڌوءَ مان مراد ’سنڌ ملڪ‘ آهي. جيئن:

سنڌو پلن گهوڙن ۾ شاهوڪار آهي،
۽ آهي شاهوڪار رٿن ۽ ويسن وڳن ۾،
سهڻي گهڙيل سون ۾ شاهوڪار
آڻ مئي مايا جي مالڪ،
هتان جا گاهہ نيڻ نار ۽ لذت وارا
اُن اهڙي جو وينو ڏس،
شربت جو ميناج نہ پڇ.“ (علي اڪبر جعفري، ڊاڪٽر، 1982ع: 109 ۽ 110)

رگ ويد جي انهيءَ منڊل کان پوءِ، ’هخامنشي‘ بادشاهن جي نهرايل ٿُلهن تي لکيل ڪتبن جا مثال ڏيئي، ڊاڪٽر علي اڪبر جعفريءَ ’سنڌوُ‘ لفظ مان، ’سنڌ ملڪ‘ جي معنيٰ ڪئي آهي. ۽ اُن (سنڌوُ) جي صفتي روپ ’هندُويہ‘ يعني ’سنڌوئي‘/ سنڌُئي مان مراد، هن ملڪ جا رهاڪو يعني ’سنڌي ماڻهو‘ (سنڌي لوڪ/ سنڌ ملڪ جا رهندڙ) ورتي آهي. اها لکت، ’مهاڀارت‘ واري لکت (سنڌوُ) ۾ رڪارڊ کان سوا ٻہ هزار سال پراڻي آهي. ٻين لفظن ۾ هيئن چئبو تہ ’سنڌو‘ لفظ، سنڌو- ماٿر ۾، آرين جي اچڻ کان گهڻو اڳ، ٻن مفهومن يعني ’سنڌو درياءَ‘ ۽ ’سنڌ ملڪ‘ لاءِ رائج هوندو هو. ٿورن لفظن ۾ هيئن چئبو تہ ’سنڌو لفظ جو اصل مفهوم هو ’سنڌونديءَ جي ماٿريءَ (سنڌو- ماٿر) وارو ملڪ، جنهن ۾ ’قديم سنڌ‘، ’موجوده پنجاب‘، ’ڪشمير‘، ’گنڌارا وارو علائقو‘ ۽ ’گنڌارا تهذيب واري جو ڪجهہ حصو‘ اچي ٿي ويو. (پيرومل آڏواڻي،؟ 16)

هت اهو بيان ڪرڻ بہ ضروري آهي تہ راءِ گهراڻي جي حڪومت واري زماني ۾ بہ، چين، جپان ۽ ڪوريا تائين، ٻڌ ڌرم جي پکڙجي وڃڻ جي ڪري، گنڌارا ۽ سنڌو- ماٿر ۾، ڪيترائي چيني سياح، ماهر ۽ ودوان ايندا رهيا. انهن سيني، سياحن ۽ ماهرن، سنڌو- ماٿر جي ڌار ڌار خطن تائين پهچڻ، اُنهن خطن ۾ رهڻ ۽ اُنهن خطن جي سماجي، ثقافتي، سياسي، علمي ۽ ادبي ماحول جي باري ۾، پنهنجن سفرنامن ۾ گهڻوئي ڪجهہ لکيو آهي. مثال طور چيني سياحن ۽ ياترين، پنهنجن اُنهن سفرنامن ۾، هن درياءَ جو نالو هن ملڪ جو نالو هن ملڪ ۾ اُن زماني ۾ آباد شهرن ۽ قصبن جا نالا ۽ هن ملڪ ۾ رهندڙ ماڻهن ۽ حڪمرانن جي باري ۾ گهڻي معلومات ڏني آهي. ان سلسلي ۾، جنهن چيني سياح جو سڀ کان پهرين نالو ملي ٿو، سو هو ’فاهيان‘ (Fa- Hsien). هيءُ سياح، راءِ گهراڻي جي حڪومت شروع ٿيڻ کان لڳ ڀڳ هڪ سؤ سال اڳ، يعني سن 399ع ڌاري، هن ملڪ ۾، اُن زماني ۾، ٻُڌمت جي مرڪزي ۽ مشهور شهر، ’تڪش شلا‘ ۾ آيو هو. ’فاهيان‘ جي لکيل احوال مان، معلوم ٿو ٿئي تہ اُن زماني ۾ بہ، سنڌ ملڪ (سنڌوُءَ) ۽ ’سنڌو

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

درياءَ' (سنڌوءَ) جو نالو 'سنڌو' ئي هوندو هو يعني تہ هتي جا ماڻهو 'سنڌوُ' لفظ ساڳئي ئي وقت، 'درياءَ' ۽ 'ملڪ' لاءِ ڌار ڌار مفهوم طور ڪم آڻيندا هئا. ٻين لفظن ۾ هيئن چئبو تہ رگ ويد، اويستا، مهاڀارت، رامائڻ ۽ هندن جي ٻين ڌرمي ڪتابن کان سواءِ، چيني ودوان ۽ ياتري 'فاهيان' (Fa-Hsien) بہ پنهنجي سفرنامي ۾ هن ملڪ ۽ هن ملڪ جي وچان وهندڙ درياءَ لاءِ هڪ ئي نالو يعني 'سنڌو' ڪم آندو آهي.

فاهيان کان پوءِ چئن ٻين چيني سياحن جا نالا ملن ٿا، جن بہ پنهنجن سفرنامن ۾ 'سنڌو درياءَ' ۽ 'سنڌ ملڪ' لاءِ هڪ ئي نالو يعني 'سن- توُ' (Sin-tu)، يعني 'سنڌوُ' ڪم آندو آهي. فاهيان 399ع کان وٺي 420ع تائين وارو عرصو 'تڪش شلا' ۽ اُن جي آس پاس وارن علائقن ۾ گذاريو هو. هن سياح (فاهيان) جي باري ۾ 'ثقافتي ورثو' ڪتاب ۾ هن طرح لکيل آهي:

"چلاس کان هيٺ ڏکڻ طرف، سنڌو درياءَ جي کاٻي ڪناري تي، 'شتيال' ۽ 'سازين' نالي بہ اهڙا قديم ماڳ آهن، جتي اڄ بہ درياءَ جي ڪناري سان لڳو لڳ، جبلن جي ڇپن تي، ٻڌمت جي سياحن، شاگردن، ياترين ۽ پرچارڪن، پنهنجا پنهنجا نشان ۽ اُهڃاڻ اُڪريل حالتن ۾ ڇڏيا آهن.

'فاهيان'، بہ 'شتيال' ۽ 'سازين' وٽان، سنڌو درياءَ تي موجود 'ڦُڙَ' تان، درياءَ اُڪري، درياءَ جو ساڄو ڪنارو وٺي، 'داريل جي واديءَ' ۾ ويو هوندو جتان يا تہ پُشڪلاوتي (پشاور) واري واٽ ورتي هوندائين، ۽ يا وري 'گوربند واري واديءَ' ذريعي، سوات واريءَ ماٿريءَ ۾ 'اُدِگرام' واريءَ بستيءَ ۾ پهتو هوندو جيڪا بستي اُن زماني ۾ ٻڌمت جو مرڪز هوندي هئي، ۽ جتي وڏو مندر پڻ نهيل هوندو هو.

فاهيان، 'تڪش شلا' ۾ سکيا وٺڻ لاءِ پندرهن کن سال رهيو. هن (فاهيان)، پنهنجي سفرنامي ۾ اُن درياءَ جو نالو 'سن- تو' (Sin-tu) لکيو آهي، جيڪو درياءَ هن (فاهيان)، 'شتيال' يا 'سازين' وٽان (انهن مان ڪنهن بہ هڪ بستيءَ وٽان) پار ڪيو هو. اهو درياءَ، دراصل سنڌو درياءَ ئي هو ۽ اڄ بہ اهو درياءَ، انهن بستين وٽان ئي وهندو آهي. جيڪو فاهيان بہ پار ڪيو هو. سنڌو درياءَ انهيءَ علائقي مان، وڏيءَ دهشت ۽ گجگوڙ سان اڄ بہ وهندو آهي، ۽ هيٺ ڏکڻ طرف وَهي، پنجاب ۽ سنڌ ۾ اچي ٿو."[1] (غلام علي الانا، ڊاڪٽر، 1999ع: 47 ۽ 48)

---

[1] مون صوبہ پختونخوا جي سرحدي شهر 'اٽڪ' وٽ 'هند- گهيڙ' ۽ 'تربيلا' کان وٺي مٿي 'ٺاڪوٽ'، ۽ ٺاڪوٽ کان بہ مٿي، شاهراهہ ريشم (شاهراهہ ڪراڪرم) ذريعي 'شتيال'، 'سازين'، 'پٽن'، 'ڪوميلا'، 'داسوُ' ۽ چلاس وٽ، شاهراهہ ريشم ذريعي، سنڌوءَ جي ٻنهي ڪنارن تي درياءَ جي دهشت ۽

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڦاهيان، پنهنجي سفرنامي جي پهرينءَ منزل (چِلاس تائين) جي باري ۾ لکي ٿو:

”هيءَ هڪ تمام مشڪل ۽ جابلو رستو آهي. هت جبلن جي جڳ تہ هڪ ديوار نهيل آهي، جيڪا ڏهہ هزار فوٽن جي اوچائيءَ تي ٿيندي. جڏهن جبلن جي اوتاهين تان هيٺ نهارجي ٿو تہ نيڻ- نهار تائين. ڪابہ راهہ ۽ هلڻ لاءِ ڪوبہ پيچرو نظر نٿو اچي. هيٺ هڪ ندي وهي ٿي، جنهن کي سنت + اُوچون ٿا.“ (الانا، غلام علي، ڊاڪٽر، 1999ع، 47، 48 ۽ 197)

ڦاهيان سياح کان پوءِ ’سُنگ- يُن‘ (Sung- Yun) نالي ٻيو چيني سياح، سنڌو- ماٿر ۾ آيو. هي هڪ مها ودوان هو. هُن کي، چين جي عظيم ’ڦي‘ (Wei) خاندان جي مهاراڻي، ’دوواگر‘ (Dowager)، سنڌوماٿر مان، ٻڌمت تي لکيل ڪتابن جي هٿ ڪري اچڻ لاءِ موڪليو هو. هن سياح جي اچڻ جي سَنَ جي خبر پئجي ڪانہ سگهي آهي، پر هن جي زماني (455ع) ۾، ’سفيد هَنن‘ (White Huns)، ’ٽڪش شلا‘ تي حملو ڪري، اُن شهر کي اهڙو تہ تباهہ ڪيو جو هي شهر وري ڪڏهن بہ اُسري نہ سگهيو.

’سُنگ- يُن‘ (Sung — Yun) کان پوءِ بہ ٻيا چيني سياح ۽ ودوان، هڪ ٻئي پٺيان، هن خطي ۾ آيا. اُنهن جي اچڻ واري زماني تائين، ٽڪش شلا تہ لڳ ڀڳ ختم ٿي چڪو هو پر ممڪن آهي تہ سوات جي وادي ۽ سنڌو- ماٿر ۾ هيٺ، ذڪر ۾، ڪنهن شهر / ڪن شهرن ۾، ٻڌمت جي سکيا کي جاري رکيو ويو هجي، ڇاڪاڻ تہ سنڌو- ماٿر ۾ ٻيا بہ ڪيترائي شهر موجود هئا، جن ۾ ٻڌمت جي سکيا جاري هئي. انهن سياحن جي اچڻ واري زماني ۾، سنڌو- ماٿر ۾، راءِ گهراڻي جي حڪومت هئي، جيڪا ٻڌمت سان عقيدو رکندڙ حاڪمن جي حڪومت هئي. اُن حڪومت کان پوءِ، سن 642ع ۾، برهمڻ گهراڻي جي حڪومت شروع ٿي. برهمڻ، هندو ڌرم کي مڃيندڙ هئا، جيئن اڳ ۾ بہ چيو ويو آهي.

بهرحال انهن سياحن کان پوءِ هن هڪ چيني سياح جو نالو ملي ٿو. هُن جو نالو ’هِيون- چُئانگ‘ (Hsieun — Chuang) هو جيڪو سنڌو- ماٿر ۾، راءِ گهراڻي جي حڪومت جي آخري زماني يعني 627ع ڌاري آيو هو. هن سياح، موجود ’صوبہ خيبر پختونخوا‘ جي ’ٽوپي شهر‘ جي ويجهو سنڌو درياءَ جي ’هند- گهيڙ‘ وٽان، سنڌو درياءَ پار ڪيو. هن سياح، لڳ ڀڳ 18- 19 سال، يعني سال 645ع (راءِ گهراڻي جي خاتمي ۽ برهمڻ گهراڻي جي شروعات) واري زماني ۾، ’پُشڪلاوتي‘ (پشاور)، ’ڪيڪيہ ديش‘ ۽ ’سنڌو- ماٿر‘ ۾ ڪي ڏينهن گذاريا. هن سياح، سوات واريءَ واديءَ جي مشهور بستين، ’اُديگرام‘ ۽ ’منگورا‘ کان اُتر طرف، سنڌو درياءَ جي واديءَ ڏانهن وڃڻ واري سلسلي ۾ جيڪا رپورٽ لکي آهي، اُن ۾ هن بہ سنڌو

گجگوڙ سان گڏ، انهن ڪنارن تي موجود قديم آثارن، ماڳن ۽ مڪانن کي آڪٽوبر 1983ع ۾ پهريون ڀيرو ۽ پوءِ ڪيترائي دفعا تفصيل سان گهمي ڏٺو هو. انهن جو تفصيل، ’ثقافتي ورثو‘ ڪتاب ۾ ڏنو ويو آهي.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

درياءَ جو نالو ’سن ـ تو‘ (Sin- tu) لکيو آهي. هُو لکي ٿو:

”منگورا شهر کان اُتر – اولهه طرف ويندي ۽ جبلن جون قطارون پار ڪرڻ کان پوءِ، ’سِن – تو‘ (Sin-tu) درياءَ جي واديءَ ۾ پهچاسين. هن واديءَ ۾ رستا نهايت ئي اڻانگا ۽ جوکائتا هئا. جبل ۽ وادي، ’ڏُنڊ واري‘ ۽ ’ڪارسري‘ تي نظر آئي. ڪٿي ڪٿي رسين وارين وڏين پُلين جي مدد سان، درياءَ اُڪرڻو ٿي پيو ته ڪٿي ڪٿي وري، درياءَ جي ٻنهي ڪنارن تي مضبوط ٻڌل لوهي تارن کي جهلي، درياء پار ڪرڻو ٿي پيو. ڪٿي ڪٿي ته درياءَ پار ڪرڻ لاءِ ڦڙهون به نهيل هيون“. (الانا، غلام علي، ڊاڪٽر: 1999ع: 197).

اهڙيءَ طرح هڪ ٻيو سياح، جيڪو جاگرافيدان پڻ هو ۽ محقق البيرونيءَ وانگر، هنن خطن (اُديگرام، سوات ۽ سنڌوءَ جي وادين) ۾ گهڻي دلچسپي رکندڙ ۽ سنڌو ـ ماٿر جي تاريخ ۾ شهرت حاصل ڪندڙ هو سو هو ’هيون ـ سئنگ‘ (Hsieun- Tsang). هي سياح ۽ ودوان، ’هيون ـ چُئانگ‘ (Hsieun- Chuang) کان، ٿي سال پوءِ يعني سن 630ع ڌاري، پهرين ’تڪش شلا‘ واري خطي ۾ آيو. هُو 643ع تائين، ڪيڪيه ديش، ’سنڌو ديش‘، ’سؤوير ديش‘ (موجوده سنڌ) ۽ بلوچستان جي ’سيويءَ‘ واري علائقي ۾ گهمندو رهيو.

جنهن زماني ۾، يعني سن 642ع ۾، هيون سئنگ (Hieun-Tsang) سنڌو ـ ماٿر ۾ آيو هو تنهن زماني ۾ هن علائقي ۾، راءِ گهراڻي جي حڪومت ختم ٿي چڪي هئي، ۽ چچ برهمڻ، سنڌ جو حاڪم بڻيو هو. حڪمرانن جي دربار ۾، ٻڌمت جو اثر ختم ٿي چڪو هو. جاڪاڻ ته هاڻ وقت جا حڪمران، هندو برهمڻ هئا. پر عوام جي دلين ۾ ٻڌمت لاءِ احترام موجود هو ۽ عوام ٻڌمت کي مڃيندڙ هو.

هيون ـ سئنگ به، سنڌو درياءَ ۽ سنڌ ملڪ کي ’سِن ـ توُ‘ يعني ’سنڌو‘ جي نالي سان سڏيو آهي، ۽ ائين ٿو معلوم ٿئي ته اُن زماني ۾، ’سنڌو‘ لفظ ٻنهي مفهومن، يعني، ’سنڌو درياءَ‘ ۽ ’سنڌو ملڪ‘ لاءِ ڪم ايندو هو. هيون – سئنگ لکي ٿو:

”هند ـ گهيڙ وٽان، درياءَ اُڪرڻ، خطري کان خالي ڪونه هوندو هو. جاڪاڻ ته هن هنڌ وٽ، ’سن – تو‘ (Sin- tu) جو وهڪرو تيز هوندو هو. پاڻيءَ جي تري (درياءَ جي پاڻيءَ جي تري) ۾، خطرناڪ زهريلا اَجگر (dragons) ۽ بلائون وڏي تعداد ۾ رهنديون هيون. اُهي ماڻهو جن جي ٻيڙين ۾ املهه ماڻڪ، موتي ۽ ٻيو قيمتي ۽ جوکم وارو سامان هوندو هو اُنهن جون ٻيڙيون، پاڻيءَ جي لهرن جي سَٽ جهلي نه سگهنديون هيون، ۽ اونڌيون ٿي وينديون هيون. اُن سبب جي ڪري، مسافر هتان، درياءَ پار ڪرڻ مهل ’سوُتر‘ پڙهندا هئا“. (الانا، غلام علي، ڊاڪٽر، 1999ع، 263).

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مطلب تہ رگ ويد واري زماني کان وٺي، سن 642ع تائين، لکيل سيني ڪتابن ۽ سفرنامن ۾، سنڌونديءَ ۽ سنڌ ملڪ کي، 'سنڌوءَ' جي نالي سان سڏيو ويو هو ۽ اُنهن کي 'سنڌو' نالي سان ئي رڪارڊ ڪيو ويو آهي، بلڪ راءِ گهراڻي جي ٽئين حاڪم، راءِ سهاسي ٻئي جي طرفان، سنڌ تي ايرانين جي حڪومت جي خاتمي ۽ ايرانين کي سنڌ مان هڪالي ڪڍڻ جي فتح جي خوشيءَ ۾، اُن موقعي تي 'سنڌو- سنبت' / 'سنڌو- ڪال' شروع ڪرايو. انهن لفظن ۾ سنڌ ملڪ لاءِ 'سنڌو' نالو ڪم آندل آهي. اڳتي عربن جي حڪومت واري دور (هہ 93/ 712ع) ۾ عرب سياحن جي اچڻ واري عرصي ۾ لکيل، سنڌ جي تاريخ 'چچنامي' ۾ بہ، هن ملڪ کي، 'سنڌو' نالي سان سڏيو ويو آهي.

البيرونيءَ جي بيان مان اهو ثابت ٿو ٿئي تہ راءِ گهراڻي جي حاڪم، 'راءِ سهارس ٻئي' سن 626ع ۾ جڏهن ايران جي ساساني حاڪم کي، شڪست ڏيئي، سنڌ ملڪ کي ايرانين جي تسلط کان آزاد ڪرايو هو، اُن جنگ ۾ جيتوڻيڪ راءِ سهارس ٻيو پاڻ تہ شهيد ٿي ويو، پر سندس پٽ، راءِ سهاسي ٻيو سنڌ جو خودمختيار حاڪم بڻيو. هن حاڪم (راءِ سهاسي ٻئي)، سنڌ تي، ايران جي تسلط کي ختم ڪرڻ ۽ سنڌ جي آزادي حاصل ڪرڻ جي خوشيءَ ۾، يادگارطور، 'سنڌو- سنبت'/ 'سنڌو- ڪال' (Sindh Era) جي شروعات ڪئي. اهو سن، 4 مارچ، 626ع/ پهرين چيٽ، وڪرماجيت سنبت 548 هو. (نبي بخش خان، بلوچ، ڊاڪٽر، 1982ع: 154)

مطلب تہ هن وقت تائين، سيني پراڻن توڙي پوءِ انگريزن جي دور ۾ ڇپيل تاريخي مواد ۾، 'سنڌو' لفظ، ٻنهي مفهومن، يعني 'سنڌو درياءَ' ۽ 'سنڌ ملڪ' جي نالن طور ڪم آندو ويو آهي. هن سلسلي ۾، پروفيسر پٿاوالا، مولائي شيدائي، ڊاڪٽر لئمبرڪ، ڊاڪٽر سورلي، ديوان بي- ڊي ميرچندائيءَ، ڊاڪٽر علي اڪبر جعفريءَ، ڊاڪٽر ڏانيءَ، ڊاڪٽر مشتاق الرحمان ۽ شري ڄيٺامداس دولترام جا رايا ۽ سندن لکيل بيان، مثال طور هيٺ پيش ڪجن ٿا:

(i) سنڌ جو پراڻو تاريخدان، مولائي شيدائي لکي ٿو تہ:

"رگ ويد ۾ سنڌ جو نالو 'سپت- سنڌو' يعني 'ستن دريائن وارو ملڪ' آهي. آرين لوڪن، سنڌ تي، سنڌو درياءَ جي ڪري اهو نالو وڌو". (مولائي شيدائي، 1985ع: 6)

(ii) پاڪستان جو مشهور جاگرافيدان، پروفيسر پٿا والا جنهن سنڌ ۽ سنڌو- ماٿر جي جاگرافيءَ جي باري ۾ گهڻوئي تحقيقي ڪم ڪيو هو، تنهن لکيو آهي تہ:

"سنڌ جي سرزمين (سنڌ ملڪ)، سنڌو درياءَ جو هڪ انمول تحفو آهي. هيءُ قديم درياءَ (سنڌوُ)، هن سرزمين جي جياپي ۽ جيوت جو سهارو رهيو آهي. هن صحرائي سرزمين

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪي، سنڌو درياءَ، بيابان مان، خيابان بنايو آهي، ۽ هن درياءَ (سنڌوءَ) جي نالي پٺيان ئي هن ملڪ کي، 'سنڌ' نالو ڏنو ويو آهي". (Pithawalla, M., 1959: 9)

پروفيسر پٿا والا، سنڌو درياءَ جي باري ۾ اڳتي لکي ٿو ته:

"هيءُ درياءَ ايترو ته قديم ۽ پوِتر آهي جو رگ ويد ۾ به هن درياءَ کي پوِتر درياءَ سڏيو ويو آهي. رگ ويد جي خالقن، هن درياءَ جي پاڻيءَ کي 'اَمرت' سڏيو آهي." (Pithawalla, M., 1959: 9)

پروفيسر پٿا والا اڃا به اڳتي لکي ٿو:

"رگ ويد جا لکندڙ ڪوي (شاعر)، سنڌوماتر جي مٿئين علائقي، ٽئڪسيلا/ ٽنول جا رهاڪو هئا". (Pithawalla, M., 1959: 9)

اهڙيءَ طرح، ڊاڪٽر لئمبرڪ، سنڌو درياءَ ۽ سنڌو ملڪ جي باري ۾ لکي ٿو ته:

"سنڌ، جنهن جو صحيح اُچار 'سنڌوُ' آهي، سو شروعاتي طرح، اُنهيءَ نديءَ جو نالو آهي جيڪا اُلهندن ملڪن ۾ 'انڊوُس' (Indus) جي نالي سان سڃاتي ويندي آهي. اهو غلط اُچار انهيءَ ڪري قائم رهيو جو اهو سڪندراعظم جي ساٿين، سندس ڪاهن جي تذڪرن ۾ ڪتب آندو هو ۽ اهو لفظ پوءِ عام استعمال ۾ اچي ويو. بعد ۾، 'سنڌ' جو نالو اُنهيءَ سرزمين (ملڪ) تي پيو جنهن کي 'سنڌونديءَ' جو هيٺيون وهڪرو ريجائي ٿو يعني اهو ملڪ، اُنهن ندين جي سنگم کان هيٺ پرو آهي، جن جي گڏيل نالي تي، ۽ اُن کان مٿاهين ملڪ کي، 'پنجاب' سڏيو ويو جنهن منجهان اُهي وهن ٿيون. اها ڳالهه بلڪل مناسب آهي جو سنڌ جي سرزمين، 'درياءَ شاهه' جي نالي پٺيان، 'سنڌ' سڏجي ٿي، ڇاڪاڻ جو اُن سرزمين کي سرجيوئي 'درياءَ شاهه' آهي." (Lambrik, H. T., 1975: 1,4)

ڊاڪٽر لئمبرڪ اڳتي لکي ٿو:

"هيءُ اُنهن علائقن جو مختصر ذڪر آهي، جنهن جون ڪڏهن نندييون ته ڪڏهن وڏيون ايراضيون، اُن سرزمين سان شامل رهيون آهن، جنهن کي سياسي طور، 'سنڌ' جي نالي سان ياد ڪيو ويجي ٿو. ائين چئي سگهجي ٿو ته طبعي لحاظ کان، سنڌ جي اوير وارا وارياسا پٽ، راجپوتانا جا اُتر ۽ اولهه وارا ننڍا ٽڪرا، بلوچستان جو حصو آهن. تحقيق، اُلهندي ڪوهستان يعني ڪاڇي جا، ۽ اُپرنديئين ريگستان يعني ٿر جا رهواسي، 'سنڌي

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هئڻ' جي ڳالهه ڪندا آهن هنن وٽ 'سنڌ' جي معنيٰ اهائي اصل واري سرزمين آهي، يعني اُها سرزمين جنهن کي سنڌونديءَ ناهيوءِ آباد ڪيو آهي.“ (Lambrik, H. J., 1975: 4)

ڊاڪٽر مشتاق الرحمان بہ هن راءِ جو آهي تہ هن ملڪ تي، 'سنڌ' نالو هن ملڪ (سنڌ) جي وچ مان وهندڙ سنڌو درياءَ جي ڪري پيو آهي. اُن وقت سنڌ جون سرحدون، هڪ طرف اُتر ۾ ڪشمير تائين هيون تہ اوڀر ۾ ڪنوج تائين هيون؛ اولهہ ۾ ايران جي صوبي ڪرمان تائين هيون، تہ ڏکڻ ۾ عربي سمنڊ جي ساحل تائين پکڙيل هيون.“

ڊاڪٽر مشتاق الرحمان اڳتي لکي ٿو تہ:

”سنڌ نالو سنسڪرت لفظ 'سنڌوُ' تان ورتل آهي. اهو نالو آرين، سنڌوُءَ تي رکيو جنهن کي پوءِ گريڪ ٻوليءَ ۾، 'انڊوُس' (Indus) سڏيو ويو. مقامي طور، هن درياءَ کي اڄ بہ، 'سنڌ' يا 'سنڌوُ' سڏيو ويندو آهي. لفظ 'هند' ۾ تہ فقط [س ۽ هہ] جي صوتياتي تبديلي آهي.“ (Mishtaq-ur- Rehman, Dr. ?: 2)

(V) هن ڪان اڳ، ڊاڪٽر دانيءَ جي مقالي جي حوالي سان، 'سنڌو- سؤوير'ديشن جو ذڪر ڪيو ويو آهي. هن سلسلي ۾ اهو بہ معلوم ٿيو آهي تہ سن 400 ق- م ۾، 'پنڊت پاڻينيءَ' بہ، 'سنڌوديش' جو ذڪر ڪيو آهي. هن سلسلي ۾، ديوان ٻي- ڊي ميرچندائيءَ لکيو آهي تہ ڪوي ڪاليداس بہ 'سنڌو-ديش' جو حوالو ڏنو آهي. ميرچندائي، پنهنجي تحقيقي مقالي ۾ لکي ٿو:

”شري رامچندر پنهنجي پاءُ، 'ڀرت' کي، 'سنڌو- ديش' حوالي ڪيو.“ (Mirchandani, B.D., ? :19)

ديوان ميرچندائي اڳتي لکي ٿو:

”هت، لفظ 'سنڌو- ديش' مان مراد، 'سنڌو ملڪ' آهي، جيڪو موجوده پنجاب واري علائقي ۾ واقع هوندو هو. مارڪنڊيہ'، پُراڻن ۾، اتر- اولهہ جي رهاڪو ماڻهن جي هڪ لڙهي ڏني آهي، جنهن ۾ 'سنڌو- سؤوير'، 'مَدَرَڪَ' ۽ 'سدرج' (ستلج جا رهاڪو) جا نالا ڏنل آهن. جيڪي سڀ، اُن زماني ۾ بہ پنجاب جا رهاڪو هئا.“ (Mirchandani, B.D., ?: 21)

مطلب تہ قديم زماني کان وٺي، سنڌو- ماٿر واري سڄي علائقي کي، هڙاپا تهذيب واري خطي تائين، هڪ ئي ملڪ جي نالي سان سڏيو ويندو هو يا هي سڄو علائقو (سنڌو ماٿر وارو)، ڌار ڌار ۽ ننڍن ننڍن ملڪن تي مشتمل هوندو هو تنهن لاءِ تاريخدان ۽ قديم آثارن جا ماهر، ڪهڙو رايو رکن ٿا، اُن جي باري ۾، ڄاڻ رکڻ ضروري آهي. اُن سلسلي ۾ هيٺيان سوال چنڊڇاڻ گهرن ٿا:

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(i) سنڌو- ماتر وارو علائقو سياسي طور، ڪنهن هڪ ملڪ تي مشتمل هو يا هي علائقو ڌار ڌار حڪومتن / ملڪن ۾ ورهايل هو ۽ هر ملڪ، ڌار ڌار حاڪم جي قبضي هيٺ هو.

(ii) سنڌو- ماتر جون سياسي ۽ جاگرافيائي حدون ڪيستائين پکڙيل هيون؟

(iii) ڇا 'سنڌو'، 'سؤوير' ۽ 'ڪيڪيہ ديش'، هڪ ئي ملڪ هو يا اِهي ٽيئي، قديم سنڌو- ماتر جون ڌار ڌار رياستون / حڪومتون هيون، جن جي ٻولي، تهذيب ۽ تمدن ساڳيو هو يا هر خطي جي ٻولي، تهذيب ۽ تمدن بہ ڌار ڌار هو؟

ماهرن جي راءِ موجب، 'سنڌو- ماتر' جو اُلهنديون علائقو ٽن رياستن يعني ٽن ملڪن تي مشتمل هو ۽ اُهي ٽي رياستون هيون: 'سنڌوديش'، 'سؤوير ديش' ۽ 'ڪيڪيہ ديش'. پر هي نقطو بہ ذهن ۾ رکڻ ضروري آهي تہ اهي ٽيئي رياستون، هڪ ئي مرڪزي حڪومت جو حصو هيون ۽ هر رياست، اُن مرڪزي حڪومت جي صوبائي حيثيت رکندي هئي. انهن ٽنهي رياستن جي ٻولي، اُنهن جي تهذيب، تمدن ۽ ثقافت ۾ بہ هڪجهڙائي هئي، جيئن راءِ گهراڻي، ۽ اُن کان پوءِ برهمڻ گهراڻي جي حڪومتن واري زماني ۾، سنڌو- ماتر تي هڪ ئي خاندان حڪومت ڪندو هو جنهن جو تخت گاهہ 'الور' / 'اروڙ' هوندو هو. اها بہ تاريخي حقيقت آهي تہ هيءَ ملڪ، ڇئن رياستن ۾ ورهايل هو. هر رياست جو رياستي / صوبائي نواب، ڌار ڌار هوندو هو ۽ اهي نواب، رياستي تخت گاهن ۾ رهندا هئا.

هن کان اڳ، 'سنڌو- سؤوير'، 'سنڌو' ۽ 'سؤوير ديش' جي نالن جو ذڪر ڪيو ويو آهي. هاڻي ڏسڻو هي آهي تہ جيڪڏهن 'سنڌو- ديش' ۽ 'سؤوير ديش' بہ ڌار ڌار رياستون هيون تہ پوءِ اُنهن جون جاگرافيائي حدون ۽ سندن جاگرافيائي بيهڪ ڪهڙي هئي ۽ ڪيئن هئي؟ هن سلسلي ۾، چيني سياح، هيون- سئنگ، سر گريئرسن، ڊاڪٽر دانيءَ، ديوان بي- ڊي ميرچندانيءَ ۽ شري جيرامداس دولترام جي ڏنل راين کي، دليل طور پيش ڪري، نتيجا ڪڍيا ويا آهن. ديوان ميرچندانيءَ، هيون- سئنگ جي حوالي سان، هن موضوع جي وضاحت، 'آنند روما باروآهہ' (Anandroma Barooah) جي ڪتاب، 'Ancient Geography of India' جو حوالو ڏيندي، هن طرح ڪئي آهي:

"سنڌو- ديش، اُن ملڪ کي چوندا هئا، جيڪو سنڌونديءَ جي مٿاهين (اُپي) حصي، يعني اُترئين حصي ۾ پکڙيل هوندو هو." (Mirchandani, B. D., ? : 55)

پر هن کان اڳ، ائين بہ چيو ويو آهي تہ 'هيون- سئنگ'، 630ع ڌاري 'تڪش – شلا' پهتو هو ۽ 643ع تائين، سنڌو- ماتر ۾ ئي رهيو هو يعني هن (هيون- سئنگ)، سنڌو- ماتر ۾، ڪافي زمانو گذاريو ۽ پورو ملڪ گهمي ڏٺو هئائين. 641ع ڌاري هُو سنڌو درياءَ جي اولهہ واريءَ رياست ۾ بہ آيو هو. اُن حڪومت

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

۽ اُن رياست کي، ’هيون- سئنگ‘، ’سِن- تو‘ (Sin-tu) سڏيو آهي. يعني ’سِن – توُ‘(Sin- tu) يا ’سنڌو‘ نالي سان ڪو ملڪ يا ڪا رياست بہ قائم هئي. ميرچندائيءَ جو هن سلسلي ۾ خيال آهي تہ:

”اُهو ملڪ، يعني ’سِن- تو‘ (Sin- tu)، پنجاب وارين حدن اندر هوندو هو. هيون- سئنگ، ’گُرجَر‘ (Gurjara) ملڪ کان، هن علائقي (سن- تو) جو سفر شروع ڪيو هو. هيون- سئنگ، ’گُرجَر‘، ملڪ جي جاگرافيائي بيهڪ، موجوده، مارواڙ (ڏکڻ- اولهہ راجپوتانا) جي ڏکڻ- اولهہ ۾ مقرر ڪئي آهي. ’گُرجر ملڪ‘ جو تخت گاهہ هيون- سئنگ جي بيان موجب، ’Pi- lo-no-lo‘ يعني ’پِلمال‘[2] هو. پلمال جو شهر هاڻ ’ابو جبلن‘ جي اُتر- اولهہ طرف، پنجاهہ ميلن جي مفاصلي تي گجرات (پارت) ۾ آهي.“ (Mirchandani, B.D., ?: 22)

هيون- سئنگ جي حوالي سان، ميرچندائي لکي ٿو تہ:

”اسين پوائتي بيابان (wild desert) جي وچان، 1900 لِي (هڪ لي = 4.88 ميل) پنڌ ڪري، وڏي درياءَ ’سن- تو‘ (Sin-tu) تي پهچي، درياءَ اُڪري، ’سن – تو‘ (Sin- tu) حڪومت ۾ پهتاسين. اُتان پوءِ، اوڀر طرف، 900 لي سفر ڪري، سنڌو درياءَ جو اُڀرنديون ڪنارو وٺي، اسين ’Mu-lo-san-pulu‘ (مُولستان پورا) يعني ’ملتان‘ پهتاسين. اُن مان ظاهر ٿو ٿئي تہ ’سنڌو‘ ۽ ’ملتان‘ ٻئي موجوده پنجاب واري علائقي ۾ هئا. ۽ هڪ ٻئي جا پاڙيسري ملڪ هئا“. (Mirchandani, B. D., ?: 22)

ليڪن هي نقطو بہ ذهن ۾ رکڻ گهرجي تہ ’هيون- سئنگ‘ جي سنڌ جي ياترا واري زماني ۾ يعني 641ع ۾ راءِ گهراڻي جي حڪومت جا پويان ڏينهن هئا. پر ملتان وارو علائقو اُن زماني ۾ ’سنڌو حڪومت‘ جو هڪ صوبو هوندو هو جنهن جو صوبائي تخت گاهہ ’ملتان‘ هو پر مرڪزي حڪومت جو تخت گاهہ ’اروڙ‘ هوندو.

ديوان ميرچندائيءَ اڳتي، ’هيون سئنگ‘ جي حوالي سان، ’سن- توُ‘ ملڪ جي باري ۾، هن طرح وضاحت ڪئي آهي. هُو لکي ٿو تہ:

---

[2] ’پلمال‘ شهر جو ذڪر، محقق البيرونيءَ پڻ وڏي فخر سان ڪيو آهي. چاڪاڻ تہ اُن شهر ۾ ’برهم گُپت‘ جي نالي سان، هڪ مها ودوان ٿي گذريو هو جنهن جي ڪتابن کي، البيرونيءَ، عربي ٻوليءَ ۾ ترجمو ڪيو هو. ’پلمال‘ شهر هڪ طرف علم نجوم، علم هيئت ۽ چند وديا جي ودوانن جي ڪري مشهور هو تہ ٻئي طرف، سنڌ ۽ پلمال جي عالمن جا هڪٻئي سان پراڻا ۽ گهاٽا تعلقات ۽ لاڳاپا هئا. ’پلمال‘ ۾ برهمڻ گهراڻي جي زماني کان وٺي. بنو علافي تهيلي جا عرب رهندا هئا. اُنهن جو سردار، محمد بن الحارث علافي، 680ع ڌاري، قديم سنڌ ۾ اچي رهيو هو ۽ راجا ڏاهر جي اعتماد وارن ماڻهن ۾ سندس شمار ٿيندو هو. هن (علائقيءَ)، مقامي ماڻهن سان پنهنجا اثر رسوخ وڌايا. اُن ڪري هتي جي ماڻهن، محمد بن قاسم جي سامهون پنهنجا هٿيار ڦٽا ڪيا. ۽ جنگ ڪرڻ ۽ وڙهڻ کان گريز ڪيائون. اهو بہ هڪ سبب هو جو سنڌ جي فتح ڪرڻ کان پوءِ، سنڌ ۽ پلمال جي وچ ۾ رشتا هيڪاري مضبوط ٿيا. جنهن ڪري علم ۽ سائنس جي فروغ ۾ گهڻي مدد ملي. ’پلمال‘ ۽ ’برهم گپت‘ جو ذڪر، پريم ابيچندائيءَ بہ پنهنجي مقالي ۾ ڀرپور نموني سان ڪيو آهي.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

"'سن ـ تؤ' (Sin- tu)، هڪ اُهو ملڪ آهي جيڪو اٽڪل 7000 لي همچورس ايراضيءَ ۾ پکڙيل آهي. هن ملڪ جو تختگاهہ Pi-shen-p'o-pulo آهي. اهو شهر، 30 لي همچورس ايراضيءَ ۾ پکڙيل آهي. هن ملڪ ۾ چانور، ڪڻڪ ۽ مڪئي گهڻي مقدار ۾ پيدا ٿئي ٿي. هت سون، چاندي ۽ ٽامي جون کاڻيون آهن. هت ڳائو مال، ڍور ڍڳا، رڍون، اُٺ، گهوڙا ۽ ٻيا جانور گهڻي تعداد ۾ پاليا ويندا آهن. هت ڳاڙهي لوڻ جون کاڻيون آهن. هت اڇي ۽ ڪاري لوڻ جا جبل آهن (موجوده وقت، انهيءَ خطي کي کيوڙا وارو خطو چوندا آهن، جيڪو جهلم کان ڪجهہ مفاصلي تي آهي.) اهو لوڻ دوائن ناهڻ ۾ ڪم ايندو آهي.
هت، 'سنگهارامَس' (Sangaramas) جون، سون جي تعداد ۾ ياترائون آهن، جن ۾ ڏهہ هزار ڪن، برهمڻ رهن ٿا، هت ٿيهہ ڪن مندر آهن. هتي جو حاڪم، 'شودرَ' جاتيءَ مان آهي. هُو ٻُڌمت جو مڃيندڙ آهي." (Mirchandani, B.D., ?: 22)

'شودرَ' جاتيءَ جي حاڪم جي باري ۾، پروفيسر پيرومل آڏواڻيءَ جو وضاحتي رايو هن کان اڳ وارن صفحن ۾ ڏنو ويو آهي، جنهن ۾ پروفيسر پيرومل لکي ٿو تہ:

"هيون سئنگ نالي هڪ چيني مسافر، عيسوي، ستينءَ صديءَ ۾، راءِ سهاسي ٻئي جي وقت ۾ آيو هو. هن صاحب، پنهنجي سفرنامي ۾ ڄاڻايو آهي تہ سنڌ جو راجا هڪ 'شودر' هو. ياتئجي ٿو تہ انهيءَ وقت کان سگهوئي پوءِ، اهي (راءِ گهراڻي وارا) حاڪم، 'ڪتري راجپوت' سڏجڻ ۾ آيا." (پيرومل، آڏواڻي، پروفيسر، 1956ع: 55).

هيون ـ سئنگ جي بيان تي، ديوان ميرچنداڻي، پنهنجو رايو ڏيندي لکي ٿو تہ:

"هيون – سئنگ جي بيان ڪيل مذڪوره 'پهاڙي لوڻ واري علائقي' مان ائين ٿو ثابت ٿئي تہ 'سِن – تو' (Sin- tu) 'شهنشاهت'، لوڻ وارن جبلن واري علائقي ۽ اُن جي آس پاس واري ملڪ جي ايراضيءَ تي مشتمل هئي. 'سن ـ تو' (Sin- tu)، يعني 'سنڌوُ'. يقيناً اُن ملڪ جو نالو هو جيڪو 'سن ـ تو' يعني 'سنڌو شهنشاهت' جي سرحدن ۾ اچي ٿي ويو. لهاذا اها دعويٰ، وثوق سان ڪري سگهجي ٿي تہ هن پوري علائقي کي، 'سن ـ تؤ' يعني 'سنڌوُءَ' جي نالي سان سڏيو ويندو هو ۽ هن علائقي تي اهو نالو يعني 'سن ـ تؤ' (سنڌوُ). 'سن ـ تؤ درياءَ' جي نالي پٺيان رکيو ويو هو جيڪو (سنڌو درياءَ) هن ملڪ جي پوريءَ ايراضيءَ جي وچان وهندو هو." (Mirchandani, B.D., ?: 22)

ديوان ميرچنداڻي، 'هيون ـ سئنگ' واري 'سنڌو ـ ديش' کي پنجاب ۾ ۽ سنڌو درياءَ جي ڏاکڻين حصي واري ملڪ (سؤوير ديش) جي وضاحت جي سلسلي ۾، 'وَراهہَ مِهرا' (Varaha Mihira) (وَراهہَ مِهرا)،

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڇهين صديءَ عيسويءَ ۾، ستارن جي علم (astronomy) جو هڪ وڏو ڄاڻو ٿي گذريو آهي) جي ڪتاب. ’برهَتسَمِهتا‘ (Brhatsamihita) جي حوالي سان ڄاڻايو آهي تہ ’سنڌو- ديش‘ ۽ ’سؤوير ديش‘ نالن سان بہ ڌار ڌار ملڪ موجود هئا، جيڪي ’وراهہ مِهرا‘ پنهنجي ڪتاب ۾ ڄاڻايا آهن. اهو فرق (يعني اهي بہ ڌار ڌار ملڪ سمجهڻ)، محقق البيرونيءَ پڻ ڄاڻايو آهي. اهڙيءَ طرح، ديوان ميرچنداڻيءَ پڻ وضاحت سان، ’سنڌو‘ ۽ ’سؤدير‘ ديشن جي جاگرافيائي بيهڪ ۽ انهن جي جاءِ وقوع تي، پنهنجي ڪتاب ۾ بحث ڪيو آهي ۽ هن نتيجي تي پهتو آهي تہ:

هن ملڪ جي، پوريءَ ايراضيءَ ۾، سمنڊ جي ساحل تائين، موجوده سنڌ ملڪ وارو علائقو پڻ شامل هو. اِنهن ماهرن جي خيال موجب، ’سؤوير ديش‘ جو تخت گاهہ ’روروُڪا‘ (Roruka) يا ’رو روُوا‘ (Roruva) هو. اهو شهر، موجوده ’روهڙي‘ يا ’الور‘ يا ’اروڙ‘هو.

اڳتي هلي، ’سنڌو‘ ۽ ’سؤوير‘ ديش پاڻ ۾ ضم ٿي، هڪ ملڪ بڻجي ويا، ۽ اُنهن ٻنهي لاءِ هڪ ئي نالو ’سنڌوُ‘ استعمال ٿيڻ لڳو يعني اڳوڻو ’سنڌوديش‘ ايراضيءَ وارو سڄو ملڪ (گنڌارا واريءَ واديءَ کان هيٺ وارو سڄو ملڪ)، ’ڪيڪيہ ديش‘ ۽ ملتان جي ڇئني طرفن وارو سڄو علائقو هيٺ ڏکڻ ۾ ساموندي ساحل تائين وارو سڄو علائقو ’سنڌوُ‘ جي نالي سان سڏجڻ لڳو.“ (Mirchandani; B.D., ? 27-30)

ميرچنداڻي صاحب اڳتي لکي ٿو:

> ”پارت ورش‘ ۾، قومن ۽ ذاتين پنهنجا نالا، ضلعن علائقن ۽ خطن تي بہ رکيا آهن، پر ’سنڌو‘ نالو اُنهن مان ڪنهن بہ ضلعي جو نالو نہ هو ۽ نہ ئي وري ’سنڌو‘ ڪنهن نسل يا ذاتيءَ جو نالو هو بلڪ ’سنڌو‘ هڪ ملڪ/ ديش جو نالو هو.
>
> ’هيون- سنگ‘ جي بيان مان ظاهر آهي تہ ’سن- تو شهنشاهت‘، سنڌو درياءَ جي، ٻنهي پاسن، يعني اوير ۽ اولهہ طرف، موجوده ديره جات واري علائقي ۽ اُن علائقي جي ڏکڻ طرف واري پوري ملڪ تي، مشتمل هوندي هئي، جا اولهہ ۾ سليمان جبلن ۽ اوير ۾ لوڻ وارن جبلن جي ايراضيءَ تائين پکڙيل هئي.“

ديوان ميرچنداڻي اڳتي لکي ٿو تہ:

> ”لوڻ وارن جبلن مان حاصل ٿيندڙ لوڻ کي، سنڌيءَ ۾ ’سينڌو (Saindho) لوڻ‘، سنسڪرت ۾ ’سنڌوُ لَوَڻ‘ (Sindhu Lavana) ۽ بنگاليءَ ۾ ’سئندَوُ‘ (Saindava) لوڻ سڏيندا آهن. انهيءَ لوڻ تي اهو نالو يقيناً ”قديم ملڪ سنڌوءَ‘ مان واسطيداريءَ ڪري پيو آهي“.
>
> (Mirchandani, B.D.? : 23)

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ديوان ميرچنداڻي، 'سنڌو ملڪ' جي باري ۾ اجا بہ وڌيڪ وضاحت ڪندي لکي ٿو:

"هيون۔ سئنگ وارو چاڻايل ملڪ 'سن۔ تو'، اُهو ملڪ هو جنهن جو تخت گاھہ 'الور' هو چاڪاڻ تہ هيون۔ سئنگ، هن علائقي ۾ پنهنجي اچڻ واري زماني واري 'سن۔ تو' ملڪ جو حاڪم، 'شودر' (Shu-to-lo) جاتيءَ وارو ٻڌايو آهي، ۽ تاريخي رڪارڊ مان بہ معلوم ٿو ٿئي تہ هيون۔ سئنگ جي، هن خطي جي ياترا واري زماني، يعني سن 641ع ۾، 'سن۔ تو' ملڪ جو حاڪم، 'شودر' جاتيءَ مان هو اهو حاڪم، 'راءِ سهاسي ٻيو' هو. 'شُودرَ'، سنڌ جي راجائن کي چوندا هئا. اهي برهمڻ نہ، پر کتري هئا." (Mirchandani, B.D.,? : 23)

هن راءِ مان اهو پڻ ثابت ٿو ٿئي تہ راءِ گهراڻي جي حڪومت واري زماني ۾، 'سن – تو' ملڪ، راءِ گهراڻي جي حڪومت جو حصو هو پر پوريءَ شهنشاهت جو تخت گاھہ 'الور' هو.

سر گريئرسن جو خيال آهي تہ:

"ڪنهن زماني ۾ سنڌو۔ ماٿر جي پشاور کان وٺي پنجاب (لهندا زبانن وارو علائقو) ۽ سنڌ سميت، ساحل وارو علائقو ٽن حڪومتن ۾ ورهايل هوندو هو. اُنهن مان سَر اُتر واريءَ حڪومت کي 'گنڌارا جي حڪومت' چوندا هئا، جنهن ۾ 'ڪيڪيہ ديش' بہ اچي ٿي ويو ۽ اُن کان هيٺ پرو سنڌو۔ ماٿر جو اُهو حصو اچي ٿي ويو جنهن کي 'سنڌو۔ ديش' چوندا هئا، ۽ اُن کان هيٺ ذڪڻ واري حصي کي 'سؤوير ديش' چوندا هئا." (Grierson, G., 1919:)

تاريخ جي مطالعي مان اهو بہ معلوم ٿو ٿئي تہ راءِ گهراڻي جي حڪومت يعني 'سنڌو شهنشاهت' جون سرحدون، ڪشمير تائين پکڙيل هيون، جنهن ڪري 'سنڌوُ شهنشاهت' ۾ 'سؤوير ديش'، 'سنڌوديش' ۽ 'ڪيڪيہ' ۽ 'گنڌارا' واري حڪومت بہ شامل هئي. جيتوڻيڪ انهن ٽنهي ملڪن جا سڀ علائقا ۽ ايراضيون، سنڌو۔ ماٿر يا 'سنڌُو شهنشاهت' جي نالي سان سڏيون وينديون هيون، پر حقيقت ۾، هن شهنشاهت ۾ چار ملڪ يا رياستون – سنڌويش، سؤوير ديش، ڪيڪيہ ديش ۽ ڪشمير۔ اچي ٿي وئيون، جيئن مارڪنڊيہ بہ لکيو آهي.

انهيءَ سلسلي ۾ ڪئپٽن هيگ، وضاحت ڪندي لکي ٿو تہ:

"راجا چچ، لوڻ وارن جبلن تائين وارو سجو ملڪ فتح ڪري، پنهنجيءَ حڪومت جون سرحدون اوستائين، بلڪ اجا بہ اُتر طرف، مٿئين حصي تائين وڌايون هيون. ۽ ممڪن آهي تہ 'هيون۔ سئنگ'، 'غلطيءَ وچان اهو لکي ويو هجي تہ 'سن۔ تو' حڪومت جو تخت گاھہ، ملتان جي ويجهو اولهہ ۾ هو پر منهنجي خيال ۾، 'هيون۔ سئنگ'، 'قديم

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سنڌو' (ملڪ) جي هڪ رياست جي تخت گاهہ ڪي، سڄيءَ شهنشاهت جو تخت گاهہ سمجهيو هُجي". (Haig, M. R., 1972: 35)

هن سلسلي ۾ ڪننگهام بہ پنهنجي ڪتاب Ancient Geography of India ۾ صفحي 286 ۽ 287 تي لکي ٿو تہ:

"641ع ۾، راءِ سهاسي ٻيو سنڌ جو حاڪم هو". (Cunningham, ? :286 & 287)

اهڙيءَ طرح Vincent Smith بہ پنهنجي ڪتاب، Early history of India ۾ صفحي 369 تي لکيو آهي تہ:

"سنڌ تي راءِ سهاسي ٻيو حڪمران هو جيڪو ٻڌمت جو مڃيندڙ هو ۽ 'شودر' جاتيءَ جو هو." (Smith V., 1914: 369)

محقق سمٿ، 'هيون- سئنگ' جي راءِ تي پنهنجا خيال ظاهر ڪندي لکيو آهي تہ:

"هيون – سئنگ، هن حاڪم (راءِ سهاسي ٻئي) جي حڪومت جي تخت گاهہ جو نالو P'i-shen-p'o-pu-lo لکيو آهي، جيڪو دراصل 'اروڙ' يا 'الور' هو ۽ چچ برهمڻ، سنڌ جي هن تخت گاهہ تي، 646ع ۾ قبضو ڪيو هو. لهاذا P'i-shen-p'o-pu-lo شهر جي تلاش، ديره جات وارن خطن ۾ ڪرڻ گهرجي." (Smith, J., 1914: 369)

سنڌ جي تاريخ جو وڏو مؤرخ، ڊاڪٽر لئمبرڪ بہ پنهنجيءَ تحقيق ۾، هيون- سئنگ واري سن- تؤ ملڪ کي، موجوده اُترينءَ سنڌ (Northern Sindh) جي اُتر طرف واري حصي کي مڃي ٿو. ڊاڪٽر لئمبرڪ جو خيال آهي تہ:

"ائين مڃيون بہ ڪٿي تہ 'الور' جو اُن وقت (641ع ۾)، ڪو ٻيو نالو هو تڏهن بہ سنڌوندي، اُن زماني ۾ 'الور' جي اوپر طرف کان ڪُنهہ وهندي هئي". (Lambrik, H.T., Dr. 1975: 148)

هن سلسلي ۾ مشهور سنڌ شناس، ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ لکي ٿو تہ:

"مارڪنڊيہ هڪ نامعلوم مصنف جي حوالي سان سڄيون ساريون ستاويهہ ٻوليون، 'اَپڀرنش' جي دفعي ۾ شمار ڪري ٿو. مارڪنڊيہ 'اپڀرنش' جا ٽي قسم ڄاڻايا آهن: هڪ 'ناگر' جيڪا مڙني ۾ مکيہ آهي، ٻي 'وراچڊ'، جا 'ناگر' مان نڪتي ۽ 'سنڌو- ديش' ۾ جنم ورتائين ۽ ٽين 'ناگر اپڀرنش' جا 'ناگر' ۽ 'وراچڊ' جي سنگم مان اُسري. مارڪنڊيہ جي انهيءَ بيان مان، گريئرسن ۽ ٻين ائين سمجهيو آهي تہ 'وراچڊ'، سنڌ ۾ اُسري، موجوده سنڌي 'وراچڊ' مان نڪتي، ۽ 'وراچڊ'، 'اَپڀرنش' مان. حقيقت ۾ مارڪنڊيہ ۽ ٻين آڳاٽن لکندڙن، 'سنڌو' يا 'سؤوير' جا نالا کنيا آهن تہ اُن مان مراد، موجوده سنڌ ڪانهي، بلڪ ملتان ۽ ڏکڻ- اولهہ پنجاب وارو خطو آهي." (Baloch, N.A., Dr., 1990: 28)

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هن ڏس ۾ ڊاڪٽر احمد حسن دانيءَ پڻ، پنهنجي مذڪوره مقالي- 'سنڌو- سؤوير' ۾ وضاحت ڪندي لکيو آهي تہ:

"البيرونيءَ، پنهنجو مواد، 'وايو پراڻ' مان کڻندي، اهي ٻئي جاگرافيائي اصلاح- سنڌو ۽ سؤوير- شامل ڪري تو ۽ جاٽائي ٿو تہ پوئين نالي مان مراد (گهٽ ۾ گهٽ سندس وقت ۾) 'ملتان' ۽ 'جهرور' جو تڙ هو. ٻئي پاسي اهو سمجهڻ پڻ ممڪن آهي تہ اهو سمورو علائقو نہ، پر 'سن- تو' جي گاديءَ وارو شهر هو، جيڪو سنڌونديءَ جي اولهہ ۾ هو. جيڪڏهن اسان هيءَ صلاح قبول ڪنداسين تہ پوءِ اهو سمجهڻ ڏکيو نٿو ٿئي، چاڪاڻ تہ سنڌي ٻولي رڳو هيٺئين سنڌوءَ تائين ئي محدود آهي، جڏهن تہ انهيءَ ڏري گهٽ ساڳيءَ ايراضيءَ ۾ هاڻ، سرائڪي ٻولي ڳالهائي وڃي ٿي، جيڪا البيروني، 'سؤوير' جي بيهڪ ڏيکاري ٿو. سرائڪي ڳالهائيندڙ علائقي جي هن سمجهاڻيءَ جي آڌار تي ائين چئي سگهجي ٿو تہ 'سرائڪي' نالو شايد اصل لفظ 'سؤويراڪي' جي بگڙيل صورت آهي." (Dhani, A.H., Dr., 1982: 53)

لهاذا اهو ميڻو پوندو تہ سنڌو- ماٿر واري شهنشاهت، ٿن ملڪن جي سرحدن تي مشتمل هئي، ۽ اُهي ملڪ هئا:

'سنڌوديش'، 'سؤوير دييش' ۽ 'ڪيڪيہ ديش'، ۽ اڳتي هلي، اهي ٽيئي ملڪ هڪ ئي ملڪ، يعني 'سنڌوءَ'سان سڏجڻ لڳا.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

3_ سنڌوءِ ملڪ (سنڌو_ ماٿر) جا اصلوڪا رهاڪو ڪهڙي نالي سان سڏبا هئا ۽ سندن ٻولي/ ٻوليون ڪهڙن نالي سان سڏيون وينديون هيون؟

محققن، قديم ملڪ، 'سنڌوءَ' جي اصلوڪن رهاڪن ۽ اُنهن جي نسلن ۽ جاتين جي نالن جي سلسلي ۾ ٻه پنهنجا رايا ڏنا آهن. هن قديم ملڪ جي اصلوڪن رهاڪن کي، 'رگ ويد' ۾ عام طور ڪهڙي نالي سان سڏيو ويو آهي، اُن سلسلي ۾، هن ڪان اڳ، 'ائبٽ' جو رايو بيان ڪندي چيو ويو آهي ته:

"جيمس ٽاڊ جي خيال موجب، 'سنڌو'، دراصل 'تاتاري' يا 'سِٿڪ' (Scythic) ٻوليءَ جو لفظ آهي، جيڪو اُن درياءَ لاءِ ڪم آندو ويو هو جيڪو هن ملڪ (سنڌوءَ) ۾ وچان وهندو هو. يونانين، 'سنڌو' لفظ کي 'انڊوس' (Indos) جي صورت ۾ آندو. سنسڪرت زبان ۾ ٻه اهو نالو (سنڌو) جي اُچار ۾ استعمال ڪم اچڻ لڳو يعني ته يونانين، سنڌو درياءَ کي 'انڊوُس' سڏيو ۽ اُن (انڊوُس) جي ماٿريءَ ۾ رهندڙ ماڻهن کي 'اِنڊوُئي' سڏيو. ايراني ٻوليون ڳالهائيندڙن، 'سنڌوءَ' کي 'هندو' سڏيو يعني [س] کي [ھ] ۾ بدلائي ڇڏيائون." (Abbot, J., 1977: 23)

ٻين لفظن ۾ هيئن چئبو ته 'سنڌو ملڪ' جي اصلوڪن رهاڪن کي قديم زماني ۾ 'سنڌوُئي' سڏيو ويندو هو. اهو لفظ (سنڌوُئي) اڳتي هلي، پهرين 'سِنڌُئي' ۽ پوءِ 'سنڌي' تي ويو. هن سلسلي ۾ پروفيسر پيرومل آڏوانيءَ جو رايو اڳ ۾ ڏنو ويو آهي جيڪو هت وري دُهرائجي ٿو. هُو لکي ٿو:

"قديم ايرانين وٽان، قديم يونانين کي، هندستان جي سُڌ پيئي. سڪندراعظم سان جيڪي تاريخ نويس گڏ آيا هئا، تن به سنڌو_ ماٿر ۾ رهندڙ ماڻهن کي سڏيو 'سنڌو' (هندو). پر اُچار ڦيرائي ڪيائون 'انڊوئي' (Indoi)، نديءَ کي سڏيائون 'انڊوُس' (Indos)، ۽ سڄي ملڪ کي سڏيائون 'انڊيڪا' (Indica) ۽ 'انڊيڪوس' (Indicos)." (پيرومل آڏواڻي، ؟: 47)

پروفيسر پيرومل اڳتي لکي ٿو:

"خود سنسڪرت ساهت ۾، 'سنڌو' لفظ جي ڪيترن ئي هنڌ معنيٰ آهي: 'سنڌونديءَ وارو ملڪ'، ۽ 'سنڌو' يا 'سئنڌوَ' لفظ جي معنيٰ آهي 'سنڌ ملڪ جو رهاڪو'". (پيرومل آڏواڻي. : 47)

پروفيسر پيرومل، پنهنجي ساڳئي ڪتاب جي، صفحي 46 تي لکي ٿو ته:

"رگ ويد واري زماني ۾، آڳاٽا لوڪ، سنڌوندي ۽ اُن جي پرتي ڪندڙ شاخن جا ڪنارا، پاڻيءَ جي سهنج ڪري، والاري ويٺا هئا. تنهن ڪري ايرانين سيني هنڌن جي رهاڪن کي گڏي، 'سنڌوُ' سڏيو پر اُچار ڦيرائي ڪيائون 'هندو'. ڇو جو ايراني لوڪ، عام طور

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

[س] کي ڦيرائي [هہ] ڪندا آهن. انهيءَ ريت، 'هندو' لفظ جي معنيٰ ٿي سنڌونديءَ جي ڪناري تي رهندڙ لوڪ." (ڀيرومل آڏواڻي، ؟: 46)

ساڳيو مصنف (ڀيرومل آڏواڻي)، پنهنجي ساڳئي ڪتاب ۾ ساڳئي صفحي يعني صفحي 46 تي هيٺ حاشئي ۾ لکي ٿو تہ:

"'هندو' لفظ لاءِ قديم اوستا ۾ ڪم آندل لفظ 'هِندَوَ' (Hendeva) آهي ۽ سنسڪرت ۾ اُن لفظ کي 'سَئنڌَوَ' (Saindhava) چوندا هئا، جنهن جي معنيٰ آهي: سنڌونديءَ جي ڪناري تي رهندڙ لوڪ". (ڀيرومل آڏواڻي، ؟: 46)

انهن مثالن ۽ دليلن مان اهو ثابت ٿو ٿئي تہ رگ ويد واري زماني ۾، سنڌو- ماٿر جي قديم لوڪن (رهاڪن) کي 'سئنڌَوَ' (Saindhava) لوڪ جي نالي سان سڏيندا هئا، جنهن جي مراد هئي، 'سنڌونديءَ جي ڪناري تي يا سنڌو- ماٿر ۾ رهندڙ لوڪ'. اهو لفظ، اڳتي هلي 'سنڌو' ۽ پوءِ 'سنڌي' ٿي ويو.

آرين، انهن لوڪن (سنڌو- ماٿر جي اصلوڪن رهاڪن) کي انهيءَ ئي نالي (سنڌوَ) سان ڪوٺيو ۽ سنڌن ٻوليءَ کي سنڌئي (سنڌي) سڏيائون. هونئن بہ تہ سنڌي وياڪرڻ جي اصولن موجب، 'سنڌو' لفظ جي صفتي صورت، 'سنڌوُئي'/ سنڌُئي[3] ٿيندي اها صورت يعني 'سنڌُئي' اڳتي هلي 'سنڌي' بڻجي وئي، ۽ وچ واري سُر (Vowel)، 'اُو' کي 'اُ' سر ۾ تبديل ڪيو ويو.

سِنڌُئي لفظ صفت آهي، سنڌي ٻوليءَ ۾ موجوده وقت بہ اهڙين صفتي جي صورتن جا ڪيترائي مثال ملن ٿا، جيئن:

اسم	صفت	اسم	صفت	اسم	صفت
ٺٽو	ٺٽائي / ٺَٽَئي	هالا	هالائي	تڙ	تڙائي
ٺنبو	ٺنبائي / ٺنبَئي	سما	ساموئي	کُڏ	کُڏائي
ساڪرو	ساڪرائي			جهرڪ	جهرڪائي
ڪارو	ڪارائي			سَن	سنائي
جهنبو	جهنبائي			ڀِٽ	ڀِٽائي
جُهڏو	جُهڏائي			ڀِين	ڀيائي
دادوُ	دادُوئي/دادُئي			ٻلڙي	ٻلڙائي

---

[3] سنڌُئي، مرتب لفظ آهي. سنڌي وياڪرڻ موجب هن ترڪيب وارا ڪيترائي لفظ چڇنامي ۾ ملن ٿا.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

اهڙيءَ طرح ’سنڌوُ‘ لفظ جي صفتي صورت ٿيندي: ’سنڌوُئي‘/ ’سنڌُئي‘، جا اڳتي هلي ’سنڌي‘ بڻجي وئي. انهن مثالن ۾ دلين مان اهو ثابت ٿو ٿئي ته سنڌو- ماٿر ۾ ’قديم سنڌو ملڪ‘ جي اصلوڪن رهاڪن کي ’سنڌوُئي‘/ ’سنڌُئي‘ جي نالي سان سڏيو ويندو هو. اهو نالو پوءِ اڳتي هلي ’سنڌي‘ بڻجي ويو.

قديم ’سنڌوديش‘ ۾ رهندڙ لوڪن ۽ جاتين جي سلسلي ۾، شري ليلي رچنداڻيءَ جو ’جپسي قوم‘ جي باري ۾، مهراڻ رسالي جي نمبر 3، سال 1967ع ۾، صفحي 39 کان 44 تائين ڇپيل مقالي ۾ شامل مواد، هن سلسلي جي مطالعي ۾ گهڻو مددگار ثابت ٿيو آهي. اُن مقالي ۾، ’جپسي قوم‘ ۽ ’سنڌي قوم‘ جي وچ ۾ جيڪي ثقافتي هڪ جهڙايون آهن، تن جي آڌار تي، شري ليلي رچنداڻيءَ جو خيال آهي ته ’جپسي قوم‘، اصل سنڌ ملڪ جي رهاڪو هئي، هُو لکي ٿو ته:

”جپسي قوم، يورپ جي ڪن حصن ۾ پاڻ کي زنگلي[4] ته ڪٿي ’رومي‘ ته ڪٿي وري ’سنتي‘ سڏائيندي آهي. ’سنتي‘[5] لفظ ’سنڌيءَ‘ جي بدليل صورت ٿي لڳي ڇو ته [ت] ۽ [د] جي تبديليءَ جا به ڪيترائي ملن ٿا.“ (ليلو رچنداڻي، مقالو سماهي مهراڻ-3، 1967ع، 39-44)

خود جپسي جاتيءَ وارا، هڪ ٻئي کي مخاطب ٿيڻ مهل، ’سِنتي‘ سڏيندا آهن، جنهن جي معنيٰ آهي ’ساٿي‘. پنهنجيءَ دعويٰ جي ثبوت لاءِ، پنهنجي مقالي ۾، هيروڊوٽس جو حوالو ڏيندي، ليلو رچنداڻي لکي ٿو:

”سنڌي نالي هڪ ننڍڙي قوم، ڪاري سمنڊ جي ويجهو ’تامن‘ نالي هڪ ٻيٽ ۾ رهندي هئي. اهو سمو عيسوي سن کان، ڇهه- اٺ سؤ ورهيه اڳ جو آهي.“ (ليلو رچنداڻي، 1967ع: 39 _44)

پنهنجي ساڳئي مقالي ۾، اڳتي هلي، چمن لال جو حوالو ڏيئي، ليلو رچنداڻي لکي ٿو ته:

”پنجاب جي هڪ ايراضيءَ ۾، ’جنگر‘ نالي هڪ پنتي پيل قوم، هن وقت به رهندي آهي، جا ’سنڌوُئي‘ قوم جو حصو آهي، ۽ جنهن جي ٻولي، سنڌي ٻوليءَ سان ملي جهلي ٿي. اِها قوم ايران جي اندروني خطن تائين ويل ٿي ڏسجي“. (ليلو رچنداڻي، 1967ع: 39 _44)

پاڪستاني پنجاب صوبي ۾، ’شورڪوٽ‘ ۾ ’ڏنيءَ‘ واري خطي ۾ هن وقت به، هڪ ’جاتي‘ رهندي آهي، جنهن کي ’جانگلي‘ سڏيو ويندو آهي. هن جاتيءَ جي، پنهنجي ٻولي آهي جنهن کي ’جانگلي‘ ٻولي

---

[4] پنجاب ۾، هن وقت به شورڪوٽ ۾ ڏنيءَ وارن علائقن ۾ رهندڙ هڪ قوم، ’جانگلي‘ نالي سان سڏبي آهي، ممڪن آهي ته ’جانگلي‘ لفظ اُچار ۾ بدلجي ’زنگلي‘ ٿيو هجي.

[5] اهو به ممڪن آهي ته ’سنتي‘ لفظ، ’سنڌي‘ جي بدليل صورت هجي.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سڏيو ويندو آهي. ’جانگلي‘ جاتيءَ کي، پنجاب جي قديم ۽ سنڌو- ماٿر جي مقامي جاتي تسليم ڪيو ويو آهي. اهو به ممڪن آهي تہ ’جانگلي‘ قوم، سنڌو- ماٿر جي قديم ’سنڌُئي‘ قوم جي باقيات مان هجي.

مطالعي مان اهو بہ ثابت ٿو ٿئي تہ سنڌ ۾، عربن جي فتح کان پوءِ، آيل سياحن بہ ’سنڌ ملڪ‘ ۽ ’سنڌي ٻولي‘ لفظ، ملتان، ديبل، سيوهڻ ۽ ٻين شهرن ۾ استعمال ٿيندي ٻڌا هئا. انهن سياحن جا سفرناما، سنڌي ٻوليءَ جي اُن زماني ۾ بہ موجود هجڻ جي سلسلي ۾ لاثاني ثبوت آهن: پر هن ڏس ۾، وڏي ۾ وڏو ثبوت، محقق البيرونيءَ جي مشهور ڪتاب، ’ڪتاب الهند‘ مان ملي ٿو جنهن ۾ هن (البيرونيءَ)، برهمڻ آباد ۾، سنڌي ٻوليءَ لاءِ ڪم ايندڙ رسم الخط کي، ’سئنڌَوَ‘ جي نالي سان، رڪارڊ ڪيو آهي. البيروني لکي ٿو:

”ڏکڻ سنڌ ۾، ڪاري واري خطي تائين، ’مالوَ شائوُ‘ (Malwashau) نالي جيڪو رسم الخط ڪم ايندو آهي، اُن کي ’مالواڙي‘ بہ چئبو آهي: ’ٻهمنوا‘ (المنصوره) ۾ ’سئنڌَوَ‘ رسم الخط ڪم ايندو هو. لاڙي خط لاڙ ديس ۾ ڪم ايندو هو. اردَ ناگري رسم الخط، ڀاٽيا ۽ سنڌ جي ڪن حصن ۾ لکيو ويندو هو.“ (Sachau Edward, C., Dr., 1910: 173)

محقق البيرونيءَ جي هن دليل مان ثابت ٿو ٿئي تہ ’سنڌ‘ جي ٻوليءَ کي پهرين، ’سئنڌَوَ‘ سڏيو ويندو هو پر ’ٻهمنوا‘ جهڙي مشهور ۽ مرڪزي شهر ۾ رائج، رسم الخط کي بہ اُن پراڻي نالي سان يعني ’سئنڌَوَ‘ سڏيندا هئا.

انهن مڙني دليلن ۽ ثبوتن مان اهو ثابت ٿو ٿئي تہ ’سنڌوُ‘ ملڪ جي رهاڪن کي پهرين ’سنڌُئي‘ ۽ پوءِ ’سنڌي‘ نالي سان سڏيو ويو. اهڙيءَ طرح ’سنڌُئي‘ لوڪن جي ٻوليءَ کي پهرين ’سنڌو‘ پوءِ ’سنڌُئي‘ ۽ پوءِ ’سنڌي‘ سڏيو ويندو هو ۽ سنڌي وياڪرڻ جي هڪ اصول، ’سنڌيءَ‘ يا ’ادغام‘ (assimitatian) جي اصولن موجب، ’سنڌُئي‘ لفظ ۾ ’ڌ‘ واري جز جي سُر ’اُ‘ ۾ تخفيف آئي، ۽ ’سنڌُئي‘ لفظ پهرين ’سنڌو‘ ۽ پوءِ بدلجي ’سنڌي‘ ٿي ويو.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

حوالا

سنڌي ڪتاب ۽ مقالا

1ـ الانا، غلام علي، ڊاڪٽر: 1999ع، ثقافتي ورثو ڪنڌيارو: روشني پبليڪيشن، ص ص 47، 48، 179 ۽ 263

2ـ بلوچ، نبي بخش خان، ڊاڪٽر: 1982ع، مقالو سنڌي۔ ڪال/ سنڌو۔ سنبت، سنڌ صدين ڪان سيمينار ۾ پڙهيل، ص ص 6 ۽ 154

3ـ بلوچ، نبي بخش خان، ڊاڪٽر: 1990ع، سنڌي ٻولي ۽ ادب جي تاريخ، ٽيون ڇاپو ڄامشورو: پاڪستان اسٽڊي سينٽر، ص 28

4ـ ڀيرومل، آڏواڻي: 1956ع، سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ، حيدرآباد: سنڌي ادبي بورڊ، ص 55

5ـ ڀيرومل آڏواڻي:؟، قديم سنڌ، حيدرآباد: سنڌي ادبي بورڊ، ص ص 44، 46، 47، 173، 174 ۽ 465

6ـ داني، احمد حسن، ڊاڪٽر: 1982ع، سنڌو۔ سؤوير، سنڌ جي اوائلي تاريخ تي هڪ نظر، ترجمو: سنڌ صدين ڪان، مرتب: ممتاز مرزا، شاهه عبداللطيف ڀٽ شاهه ثقافتي مرڪز ص ص 51 ۽ 53

7ـ علي اڪبر جعفري: 1982ع، اوائلي آريا دور ۾ سنڌ ۽ سنڌي، 'سنڌ صدين ڪان سيمينار' ۾ پڙهيل مقالو مرتب: ممتاز مرزا، ڪراچي: شاهه عبداللطيف ڀٽ شاهه ثقافتي مرڪز ص ص 108 ۽ 110

8ـ علي ڪوفي: 1954ع، فتح نامو عرف چچنامو مترجم: مخدوم امير احمد، حيدرآباد سنڌ: سنڌي ادبي بورڊ، ص ص 98، 397

9ـ مرزا قليچ بيگ:؟، قديم سنڌ، حيدرآباد: سنڌي ادبي بورڊ

10ـ محمد حسين پنهور جي راءِ موجب، راءِ گهراڻي جي حڪومت، 499ع کان 632ع تائين رهي.

11ـ مولانا، سيد ابوالحسن، 1305هه، مطبع نظامي، ڪانپور: ص ص 3 ۽ 6

12ـ مولائي شيدائي: 1985ع، جنت السنڌ، ڇاپو ٻيو ڄامشورو: انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، ص 3

13ـ ليلو رچنداڻي: 1967ع، مقالو ٽماهي مهراڻ، نمبر3، ڄامشورو: سنڌي ادبي بورڊ، ص ص 39 ـ 44

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

English Books & Articles

14- Abbot, J., 1977, Sindh, reprinted by Indus publications, Karachi: P.23

15- Cunningham, ?, Ancient Geography of India, pp. 286 to 287

16- Encyclopaedia Brittanica, Vol: VIII, p. 59

17- Grierson, G., Sir, 1919, Linguistic Survey of India, Vol VIII, part-1, p.?

18- Haig, M., R., 1972, Indus Delta country, Karachi: Indus publications, p. 35

19- Lambrik, H.T., 1975, Sindh A General Introduction, Hyderabad: Sindhi Adabi Board, pp. 1, 4, 148

20- Mirchandani, B. D., ?, Glimpses of Ancient Sindh, a collection of Historical papers, pp. 19, 21, 22, 23, 25, 27- 30

21- Mushtaq-ur-Rehman, Dr., ?, A Geography of Sindh Province of Pakistan, Karachi: The Karachi Geographical Association, p.2

22- Pahnwar, M.H., 1983, Chronological Dictionary of Sindh, Jamshoro: Institute of Sindhology, P. 114

23- Pithawalla, M., Professor, 1959, A physical and Economic Geography. Of Sindh, Hyderabad: Sindhi Adabi Board, P.9

24- Sachau Edward, C., Dr., 1910 Al- berumi's India, London: Kegam And Trench Trubner, p. 173

25- Smith, V., 1914, Early History of India, Oxford: P. 369

26- Sorley, H. T. Dr., 1968, Gazetteer of West Pakistan (Sindh Region) Government of West Pakistan, Lahore: p.1

27- Sharif Kunjahi, 1991, Panjab- Scandinevian Language Contact, Gujrat (Pakistan): Chenab Academy, 61- Mazhar Colony, pp. 12, 13 and 141.

- سنڌ ۾ حيدرآباد ۽ ٽنڊي محمد خان روڊ تي، هيٺ ڏکڻ ۾، موجوده نورائي بستي، ڪٽڙ اسٽيشن جي ويجهو گوني واهہ (موجوده پڇاري واهہ) جي ساڄي طرف، ’سُڌ ’سڌيرڻ جو ٿلهہ‘. ٻڌمت جو وڏو آستان هوندو هو. هن ٿلهہ ۾، چون ٿا تہ مهاتما گوتم ٻڌ. جون هاڻيون (رک) دفن ڪيون وئيون هيون. هن پوري علائقي کي، خاص ڪري جهرڪن جي شهر جي سامهون، سنڌو درياءَ جي ڪاٻي طرف واري پوري علائقي کي، ’ٻڌڪا ٽڪر‘ سڏيندا آهن.

’سُڌ سڌيرڻ‘ واري ٿل وٽ ميدان تي، هر سال ويساک جي مهيني ۾ وڏو ميلو لڳندو هو. ممڪن آهي تہ ’هيون_ سئنگ‘، هت بہ آيو هجي. ’سڌ_ سڌيرڻ‘ جي ٿلهہ کان سواءِ، جهرڪن جي شهر جي ويجهو ڏکڻ طرف، ٽڪر تي، ماجيراءِ جي ماڙي ۽ ٻيا بہ آستان هوندا هئا، جتي ٻڌمت وارن جو هر سال ميلو لڳندو هو.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سنڌو تهذيب جي قديم ۽ اصلوڪي ٻوليءَ جي تسلسل ۽ باقيات جو اڀياس

1 ـ سنڌي ٻولي ۽ سنڌو تهذيب جي باري ۾ ماهرن جي اڪثريت جي راءِ ۾ انهن ٻنهي، يعني سنڌي ٻوليءَ ۽ سنڌو تهذيب جو واسطو سنڌوماتر ۾، آرين جي اچڻ کان اڳ واريءَ تهذيب ۽ ٻوليءَ سان آهي. ايتري قدر جو دنيا جي سڀ کان پهرئين عالم، ڊاڪٽر ارنيسٽ ٽرمپ، جنهن 1872ع ۾ پنهنجي مشهور ڪتاب 'A Grammar of Sindhi Language' ۾ اها دعوي ڪئي هئي تہ:

> "The Sindhi is a pure Sanskritical language, more free from foreign elements than any other of the North Indian vernaculars. The old Prakrit Grammari'ans may have had their good reason, to designate the Apabhramsha dialect from witch the modern Sindhi is immediately derived, as the lowest of all the Prakrit dialects; but if we compare now the Sindhi with its sister tongues, we must assign to it, in a grammatical point of view, the first place among them. It is much more closely related to the old Prakrit, than the Marathi, Hindi, Panjabi, and Bangali of our days, and it thes preserved an exuberance of grammatical forms, for which all its sisters may well envy it." (Trumpp, E. Dr. 1872: Introduction, P. I & II)

پنهنجي ساڳئي ڪتاب جي Introduction جي آخري صفحي (III) تي، ڊاڪٽر ٽرمپ وري هيئن ٿو لکي:

> "The object of these introductory remarks is to show the relative position, which the Sindhi holds to the Sanskirit and Prakrit; and in order to elucidate this subject, we shall lay down the rules and principles, by which the present Sindhi vowel and consonantal system has been derived from the Sanskrit by the medium of Prakrit. Thus, we hope, a solid basis aiso will be gained for intercomparing the Sindhi with its sister- tongues. By this process alone, which will enable us to assign to the Arian stock, what has been taken from it, though much altered now in shape and outward appearance by dint of contraction and assimilation, we shall on the other hand be able to trace out a certain residuum of vocables, which we must allot of to an old aboriginal language, of which neither name nor artent is now knows to us, but which, in all probability, was of the Tatar stock of languages and spread throughout the length and breadth of India before

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

irruption of the Arian race, as all the other vernaculars contain a similar non-Arian residuum of words, which have been already designated as `Provincial` by the old grammarians.” (Trumpp, E., Dr. 1872: Introduction, P. III)

2 – اهڙيءَ طرح ڊاڪٽر ٽرمپ، ڊاڪٽر ڪالڊويل، ڀٽاچاريہ، ڊاڪٽر پنڊيا، پروفيسر ڀيرومل آڏواڻي، سرجان مارشل، ڊاڪٽر هيريمانٽ، ڊاڪٽر پرسي گدواڻيءَ ۽ ٻين ڪيترن ئي ماهرن جي تحقيق جي آڌار تي ’سنڌي ٻوليءَ جي ارتقا‘ ڪتاب جي صفحي 35 تي لکيو ويو آهي تہ:

”موجوده سنڌي ٻوليءَ ۾ اهڙيون بيشمار خصوصيتون ثابت ڪيون ويئون آهن، جيڪي غير– آريائي خصوصيتون آهن. ۽ اُهي خصوصيتون آريائي ٻولين ۾ اڻلڀ آهن. جيئن ’سنڌي ٻوليءَ جو بڻ بنياد‘ (ٻيو ڇاپو)، ڊاڪٽر پرسي گدواڻيءَ جي ڪتاب ۽ ’Origin and growth of Sindhi Lanuguage‘ ڪتاب مان معلوم ڪري سگهجي ٿو.“ (الانا، غلام علي، ڊاڪٽر، 2002ع:؟)

انهن ڪتابن ۾ جيڪا راءِ ڏني وئي آهي، سا هت وري ڏهرائجي ٿي تہ جيئن وري بہ ڪا غلط فهمي پيدا نہ ڪئي وڃي:

”سنڌي ٻولي، غير– آريائي خاندان واري ٻولي آهي، جنهن جون پاڙون ’موهن جي دڙي واريءَ تهذيب‘ ۾ کُتل آهن. جيڪا آرين جي اچڻ کان گهڻو اڳ، هن واديءَ ۾ نہ فقط ڳالهائي ويندي هئي، پر لکي بہ ويندي هئي. جيڪا دراوڙي ٻولين جي قديم خاندان سان هڪجهڙائي رکي ٿي، جنهن ۾ آرين جي اچڻ کان پوءِ، پراڪرت ٻولين جا بيشمار لفظ داخل ٿي ويا، پر اُن (سنڌي ٻوليءَ) جي سٽاءَ (structure) تي آريائي ٻولين جو ڪو معمولي اثر مس ٿيو ۽ اُن جو سٽاءُ گهڻو ڪري اهوئي ساڳيو قديم ۽ ديسي رهيو. سنڌي ٻوليءَ، جيڪڏهن آريائي ٻولين کان ڪجهہ ورتو تہ انهن کي گهڻوئي ڪجهہ موٽ ۾ ڏنو بہ. انهيءَ جي خبر تڏهن پوندي جڏهن سنڌي ٻوليءَ جي، آريائي ٻولين– سنسڪرت ۽ فارسيءَ– سان ڀيٽ ڪبي“ (الانا، غلام علي، ڊاڪٽر، 2006ع، 35 ۽ 36)

پروفيسر ڀيرومل ۽ ڪن ٻين ماهرن جو وري هي خيال آهي تہ:

”موجوده سنڌي ٻولي، سنسڪرت مان، پراڪرت، پالي، شؤرسيني، اپڀرنش ۽ وراچڊ اپڀرنش ذريعي، ٻارهين صديءَ عيسويءَ ڌاري، ڌار ٿي، هاڻوڪي صورت ورتي هئي“.

(ڀيرومل آڏواڻي، پروفيسر، 1956ع: 5).

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پروفيسر ڀيرومل جي هن راءِ کي ٻن حصن ۾ ورهائي، ڪي سوال ڪيا ويا آهن. پهريون حصو هي آهي تہ 'ڇا سنڌي ٻولي سنسڪرت جي شاخ آهي ۽ اُها وراچڊ اپڀرنش مان ڦٽي نڪتي آهي؟' ٻئي حصي لاءِ هي سوال ڪيو ويو آهي تہ 'ڇا، واقعي سنڌي ٻولي، ٻارهين صديءَ عيسويءَ ڌاري، وراچڊ اپڀرنش کان ڌار ٿي، هاڻوڪي صورت ورتي هئي'؟ انهن ٻنهي سوالن جا جواب 'سنڌي ٻوليءَ جو بڻ بنياد' (ٻيو ڇاپو) ۽ انگريزي ڪتاب: 'Origin and Growth of Sindhi Language' ۾ ڏنا ويا آهن. انهن ٻنهي ڪتابن ۾ اهو پڻ ثابت ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي وئي آهي تہ "سنڌي ٻولي، ڪن صوتي ۽ صوتياتي تبديلين کان سواءِ پنهنجي سٽاءَ ۾ باقي اهائي ساڳي ٻولي آهي، جيڪا موهن جي دڙي واريءَ تهذيب جي جاهہ و جلال واري وقت ۾ بہ هن علائقي ۽ سنڌوماٿر ۾ ان وقت بہ رائج هئي، ۽ جيڪا زماني جي تبديلين سان گڏوگڏ ڌار ڌار حملہ آورن ۽ سنڌو ماٿر جي فاتحن جي ٻولين کان اثر وٺندي، پنهنجي لغوي خزاني ۾ واڌارو آڻيندي رهي آهي، پر انهيءَ هوندي بہ پنهنجي قديم صوتياتي، صرفي ۽ نحوي سٽاءَ ۽ ساخت کي قائم رکندي آئي آهي. البت ايترو ضرور آهي تہ جيستائين موهن جي دڙي واري لکت پڙهي نہ وَئي آهي، تيستائين اهو يقين سان چئي نٿو سگهجي تہ سنڌو- ماٿر جي اُن قديم ٻوليءَ جو نالو ڇا هو ۽ اُن جو سٽاءَ ڪهڙو هو؟

'سنڌي ٻوليءَ جو بڻ بنياد' (ڇاپو ٻيو) ۽ 'Origin and Growth of Sindhi Language' ڪتابن ۾ اها راءِ بہ ڏنل آهي:

> "موهن جي دڙي واريءَ تهذيب ۾ رائج ٻولي، قديم سنڌو/ سنڌي ٻولي هئي، جيڪا موجوده سنڌي ٻوليءَ، هندي ٻوليءَ، گجراتي، ڪڇيءَ، راجستانيءَ، پيليءَ، هڙوتيءَ، باگڙيءَ، ڪشميريءَ، بروهيءَ، دارديءَ ۽ قديم دراوڙي ٻولين جي ماءُ هئي."

انهن ڪتابن ۾ سنڌوماٿر جي انهيءَ قديم ٻوليءَ جي انهن ڌار ڌار شاخن جو نقشو بہ ڏنو ويو آهي، جنهن جو انهن ڪتابن مان اڀياس ڪري سگهجي ٿو.

2 - سنڌو ماٿر جي اها قديم ٻولي اڄ تائين قائم ۽ دائم رهندي رهي آهي:

قديم آثارن جا ماهر هن وقت بہ هن راءِ جا آهن تہ 'سنڌو- تهذيب' جو سلسلو موهن جي دڙي ۽ هڙپا واريءَ تهذيب جي ظاهري طور خاتمي جي باوجود، قائم ۽ دائم رهندو آيو آهي، ۽ هن تهذيب جون ڪيتريون ئي نشانيون ۽ اُن جا آثار ۽ اُهڃاڻ، موجوده دور ۾ بہ جاري ۽ قائم رهندا آيا آهن.
(Abdul Haq, Mahar, Dr. 1992: 43)

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

انهن ماهرن جي راءِ موجب، اڄ بہ موهن جي دڙي واري ٻيل گاڏي، ختم ڪانہ ٿي آهي، پر دادو ضلعي جي اُتر ۾، لاڙڪاڻي ضلعي ۽ بلوچستان جي سبيءَ واري علائقي ۾، عام طور استعمال ٿيندي نظر ايندي آهي. اهڙيءَ طرح موهن جي دڙي جي ويجهو هڪ بستيءَ ’حسڻ واهڻ‘ ۾ ٻارن لاءِ هن وقت بہ ٺهندڙ رانديڪا ۽ مٽيءَ جا ٿانو انهيءَ ساڳئي نموني جا ناهيا ويندا آهن، جنهن نموني جا موهن جي دڙي جي کنڊرن جي کوٽائيءَ مان هٿ آيا آهن. ’حسڻ واهڻ ڳوٺ‘ ۾ اڄ بہ اهڙوئي ساڳيو ’ڪنيارڪو چڪ‘ استعمال ڪيو ويندو آهي، جهڙو موهن جي دڙي واريءَ تهذيب جا ڪنيار ڪم آڻيندا هئا. (Abdul Haq, Mahar, Dr. 1992: 43)

اهڙيءَ طرح، موهن جي دڙي، مهرڳڙهہ، ڪوٽ ڏجيءَ، آمريءَ جي دڙن جي کنڊرن مان، جن جن پکين، جانورن، وڻن ٽڻن، گلن ٻوٽن، ٿانون ۽ زيورن وغيره جا نمونا هٿ آيا آهن، اُنهيءَ ئي ساڳئي نموني جي زيورن، ٿانون، جانورن ۽ پکين وغيره جهڙيون رانديڪن جي شڪل ۾ ٺهيل مورتيون، اڄ بہ هن خطي ۾ ٺاهيون وينديون آهن. ۽ اُهي اڄ بہ اُن خطي ۾، بلڪ سڄيءَ سنڌ ۾، عام استعمال لاءِ ڪم آنديون وينديون آهن. اڳتي هلي اهو بہ بيان ڪيو ويو آهي تہ اڄ بہ انهن ٿانون ۽ زيورن تي اهڙائي ساڳيا چٽ ۽ نقش توڙي شڪليون ڪڍيون وينديون آهن، جن جهڙيون شڪليون ۽ چٽ، موهن جي دڙي ۽ ٻين دڙن مان هٿ آيل برتنن ۽ زيورن تي چٽيل نظر اينديون آهن. انهن پکين، جانورن يا چٽن ۽ نقشن ۾ ڪڍيل شڪلين کي ڪهڙن نالن سان سڏيو ويندو هو ان سلسلي ۾ ڊاڪٽر آسڪو پرپولا، سيمو پرپولا ۽ ڊاڪٽر فيئر سروس توڙي ٻين امريڪي ماهرن، پنهنجن رپورٽن ۾ ڪافي ڪجهہ لکيو آهي. جيڪڏهن انهن ماهرن جون اهي پڙهڻيون ۽ موهن جي دڙي مان هٿ آيل seals تي اُڪريل شڪلين جا انهن جي طرفان مقرر ڪيل ملهہ صحيح مڃجن تہ پوءِ هيئن چئبو تہ موهن جي دڙي ۽ هڙپا واريءَ سنڌو- تهذيب واري معاشري ۾ جيڪا ٻولي رائج هئي، اُها ڪا ٻي ٻولي نہ پر ’سنڌوُ/ سنڌي ٻولي ئي هئي، جنهن جي لغوي خزاني يا لفظن جي ذخيري کي، سنڌو- ماٿر ۾، آرين جي اچڻ کان اڳ واري ٻولي چئبو. اُن قديم ٻوليءَ جي لفظن کي، پراڪرت جي وياڪرڻين، ’ديسي لفظ‘، يعني آرين جي اچڻ کان اڳ واريءَ سنڌو- تهذيب ۾ رائج، مقامي ۽ اصلوڪي ٻوليءَ جا لفظ يا انهن جي ’باقيات‘ (ديسي لفظ) سڏيو. ڊاڪٽر ٽرمپ بہ نيٺ اهائي ڳالهہ ڪئي آهي. ٻين لفظن ۾ هيئن چئبو تہ اِهي، اُهي لفظ آهن جيڪي سنڌو- ماٿر جي اصلوڪي ۽ قديم ٻوليءَ جي لغوي خزاني جي باقيات آهن. ۽ اِهي لفظ، انهيءَ ئي قديم ٻوليءَ جي لغوي ذخيري سان واسطو رکن ٿا. اهي ديسي لفظ، اُن قديم ٻوليءَ جا بچي ويل يادگار ۽ اُن جي باقيات جو حصو آهن. ۽ بچي ويل لفظ، اُن قديم ٻوليءَ (سنڌيءَ) جو ئي ذخيرو آهن. اهي ديسي لفظ، اُن قديم ٻوليءَ جو ئي بچيل ذخيرو آهن، جيڪا هزارين

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سالن جي گذري وڃڻ جي باوجود، سنڌو تهذيب جي رهاڪن، پنهنجيءَ روزمره واريءَ ٻوليءَ ۾ سنڀالي، اُنهن کي قائم رکيو آهي. پروفيسر ڀيرومل آڏواڻي، انهن ديسي لفظن جي باري ۾ لکي ٿو تہ:

”ديشي يا ديسج (ديس = ڏيهہ+ ج = جن = ڄڻڻ) معنيٰ ديس ۾ ڄاول يا پيدا ٿيل. ديشي (ديسي يا ڏيهي) لفظ اُهي آهن، جي آرين جي اچڻ کان اڳ ئي، ديس (هندستان) ۾ چالو هئا، يا آرين جي اچڻ کان پوءِ بہ ديس ۾ چالو هئا، پر بنياد سنسڪرت مان نہ اٿن. اُهي ڪولن، پوءِ سنٿالن، دراوڙن ۽ ٻين اصلوڪن رهاڪن جي ٻولين مان اُڌارا ورتل ليکجن ٿا. (ڀيرومل آڏواڻي، 1956ع: 176 ۽ 177)

ساڳئي موضوع تي ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، ڪئپٽن جارج شرٽ ۽ جان بيمس جي حوالي سان لکي ٿو تہ:

”عربي ۽ فارسي لفظن کان سواءِ، سنڌيءَ ۾ جيڪي ٻيا الفاظ آهن، تن ۾ پڻ ڪيترائي اهڙا آهن، جن جو سنسڪرت سان ڪو لاڳاپو ڪونهي: (مثلاً لفظ ’اسان‘ يا ’اسين‘، سنسڪرت ۾ آهن ئي ڪونہ). جارج شرٽ سوال اُٿاري ٿو تہ ’لغت جو اهو پنهنجو ذخيرو ڪٿان آيو؟ اهي لفظ سندس خيال ۾ يقيني طور، انهيءَ ٻوليءَ جا آهن جيڪا سنسڪرت کان اڳ جي هئي. سندس نظريي مطابق اهي لفظ ڪنهن دراوڙي ٻوليءَ جا آهن، چوي ٿو تہ:

جڏهن (سنڌيءَ مان) سڀ سنسڪرت، عربي ۽ فارسي لفظ خارج ڪجن ٿا تہ بہ هڪ وڏو ذخيرو اهڙن لفظن جو باقي بچي ٿو جن کي جان بيمس (Beames)، پنهنجي تقابلي گرامر (Comparative Grammar) ۾ ’ديسي‘ لفظ سڏي ٿو. (سنڌيءَ ۾) درحقيقت اهو ذخيرو ايترو تہ گهڻو آهي جو جيڪر فقط اهڙن لفظن کي استعمال ڪندي پورو مڪالمو مرتب ڪري سگهجي ٿو. اهي لفظ ڪٿان آيا؟

منهنجي خيال ۾، انهيءَ ۾ ڪو شڪ نٿو ٿي سگهي تہ اهي لفظ، انهيءَ زبان جي بقايا آهن جيڪا آرين جي آمد کان اڳ، سنڌ ۾ ڳالهائي وينديءَ هئي؛ آرين غالباً انهن دراوڙي نسل جي ڪن قبيلن کي، جيڪي (موجوده) بروهين جا وڏا هئا، پهاڙن ڏي هڪالي ڪڍيو ۽ سنڌ جي باقي باشندن کي گهٽ ذات جي طبقي ۾ ملائي ڇڏيو.“ (بلوچ، نبي بخش خان، ڊاڪٽر، 1990ع: 6، 7، 11 ۽ 13).

سنڌوماٿر جي قديم تهذيب جي باري ۾ سر جارج مارشل، پنهنجيءَ تحقيق ۾ هن راءِ جو اظهار ڪيو هو تہ:

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

”سنڌو ماٿر واري تهذيب, قبل- آريائي (Pre- Aryan) تهذيب ۽ سنڌو- ماٿر جي ٻولي يا ٻوليون, يقيناً قبل- آريائي ٻولي يا ٻوليون هيون. اُنهن ٻولين مان ڪا هڪ ٻولي (جيڪڏهن اُتي هڪ کان ڪي وڌيڪ ٻوليون هيون), دراوڙي ٻولي هئي“. (John Marshal, 1931: 24)

بهرحال اهي ديسي لفظ, ڪولن جا هجن يا ڀيلن, سنٿالن, اوڏن, باگڙين يا بروهين (دراوڙن) جا, اهي لفظ صحيح معنيٰ ۾ سنڌو- ماٿر ۾ رهندڙ اُنهن قديم ۽ اصلوڪن باشندن جي ٻوليءَ جي باقيات جا آهن, جيڪي اهو ثابت ٿا ڪن تہ آرين جي اچڻ کان اڳ, هن (سنڌو- ماٿر) ۾ ڪي قومون آباد هيون, جن کي پنهنجو سماجي ۽ ثقافتي ورثو هو ۽ پنهنجي ٻولي هئي.

هن سلسلي ۾ اهو بہ چئي سگهجي ٿو تہ موهن جي دڙي مان هٿ آيل مهرن تي لکيل اکرن جي پڙهڻين جي سلسلي ۾, هن وقت تائين جيڪي رپورٽون مليون آهن, يا ڊاڪٽر پرسي گدواڻيءَ جي مقالي: ’سنڌڪي ۽ دراوڙي شخصي نالن ۾ هڪجهڙايون‘ (پرسوگدواڻي, ڊاڪٽر 1994ع: 49 ۽ 57) جي اڀياس جي آڌار تي اهو چئي سگهجي ٿو تہ: ’سنڌو تهذيب ۾ رائج, قديم ٻولي, سنڌُو/ سنڌي ٻولي هئي جيڪا اڳتي هلي, ڏهن مکيہ شاخن, جهڙوڪ: ڏاکڻي شاخ (سنڌي), الهندي شاخ (سرائڪي), وسطي يعني وچين شاخ (موجوده پنجابي ٻوليءَ جا لهجا), اُڀرندي شاخ (گجراتي), ڏکڻ اوڀر واري شاخ (راجستاني), اُتر- اولهہ واري شاخ (داردري), اُترين شاخ (ڪشميري), بروهڪي, اُتر- اوڀر واري شاخ (هڙوتي) ۽ آڳاتي دراوڙيءَ شاخن ۾ ورهايل هئي, جيڪي سنڌو تهذيب جي ڏار ڏار خطن ۾ ڳالهايون وينديون هيون.

مطالعي مان اهو بہ ثابت ٿيو آهي تہ راجستانيءَ, گجراتيءَ, هڙوتيءَ, باگڙيءَ, ڀيليءَ, ڪڇيءَ, ڪشميريءَ, داردريءَ ۽ دراوڙي ٻولين جي لغوي ۽ وياڪرڻي ساخت ۽ سٽاء ۾ جيڪا هڪجهڙائي هن وقت بہ نظر ايندي آهي, اُن جو وڏو ڪارڻ بہ اهوئي آهي جو اهي سڀ ٻوليون هڪ ئي بڻ بنياد مان ڦٽي نڪتل ٻوليون آهن, جيڪا (ٻولي) آرين جي ننڌي ڪنڌ ۾ اچڻ کان اڳ جي قديم ۽ اصلوڪي ٻولي هئي.

هاڻي جيڪڏهن, ماهرن جي اها راءِ قبول ڪئي وڃي تہ سنڌو- ماٿر جا اصلوڪا رهاڪو ڪٿان بہ ٻاهران, ڪنهن ٻئي ملڪ مان لڏي هن ماٿر ۾, ڪونہ آيا هئا, پر اهي ماڻهو سنڌو- ماٿر جا اصلوڪا يعني بنيادي ۽ مقامي رهاڪو هئا, جن جي ٻولي بہ هن واديءَ ۾ رائج قديم ۽ اصلوڪي يعني مقامي ٻولي هئي, جيڪا (اُها مقامي ٻولي), هن ئي واديءَ (سنڌو- ماٿر) ۾ اُڀري هئي, هتي ئي اُسري هئي, هتي ئي وڌي ۽ ويجهي هئي, سا (ٻولي) يقيناً ڪا غير- آريائي ٻولي هئي. دنيا جي ماهرن جو اهو گروهہ جيڪو سنڌو- ماٿر جي تهذيب ۽ تمدن کي, هتي جي اصلوڪن رهاڪن جي ٻوليءَ/ ٻولين کي, هن ئي سرزمين ۾ جنم ورتل/ ڄاول يعني غير- آريائي يعني اصلوڪي ۽ مقامي ٻولي/ ٻوليون ٿو مڃي, ۽ جڏهن تہ آثار قديم,

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

علم اللسان ۽ علم الانسان جا، موجوده زماني جا مڃيل ماهر (سر جان مارشل، ڊاڪٽر آسڪو پرپولا، سيمو پرپولا، ڊاڪٽر ڊيلس، ڊاڪٽر فيئر سرورس، ڊاڪٽر لوئيس فليم، ڊاڪٽر جان ڪنائر، ڊاڪٽر مهر عبدالحق، ڊاڪٽر آلچين ۽ مسز آلچين، ڊاڪٽر محمد رفيق مغل، ڊاڪٽر پرسوگدواڻي ۽ شيخ خورشيد حسن) اها دعويٰ ثابت ڪن ٿا ته سنڌو- ماٿر جي قديم زماني واري تهذيب، تمدن ۽ ٻولي، پنج هزار سال گذري وڃڻ جي باوجود ختم ڪانه ٿي آهي. اُها تهذيب ۽ ٻولي، اڄ به پنهنجن ڪيترن ئي ٻچي ويل لفظن، اُهڃاڻن ۽ نشانين سميت، اسان جي سماج ۾ ڪن معمولي صوتياتي تبديلين سان گڏ، قائم ۽ دائم رهندي آئي آهي. اُن ٻوليءَ ۽ تهذيب ۾ تسلسل (Continuity) قائم رهندو آيو آهي. اُن قديم سنڌو تهذيب ۽ تمدن جون ڪيتريون ئي ٻچي ويل ۽ محفوظ ڪيل خوبيون ۽ خصوصيتون، قديم هنرن ۽ فن، قديم قومن ۽ جاتين، وڻن ٽڻن، گلن ٻوٽن، فصلن ۽ ٻوڪن، ٿانون ۽ برتنن، ڪنيارڪي چڪ، جانورن ۽ پکين، زيورن ۽ برتنن تي ٺيل چٽن نقشن ۽ نشانن، علامتن ۽ اُهڃاڻن، آمد رفت ۽ وڻج واپار لاءِ ٻيل گاڏين ۽ ٻيڙين، هنرمندن جي هنرن ۾ ڪم ايندڙ اوزارن ۽ هٿيارن ڪيتيءَ ٻاڙيءَ ۾ ڪم ايندڙ هَر، وڻج واپار ۾ ڪم ايندڙ سامان، جهڙوڪ: تور ۽ ماپ ڪرڻ لاءِ وَٽن ۽ وزن ڪرڻ لاءِ تورا، شين جي تورڻ ۽ وزن ڪرڻ لاءِ تڪٽي/ ٽڪٽي/ ٽڪڙي، پاٽي ۽ پٽڪي، ڏڪو ڳڻڻ ۽ ڳاڻيٽي لاءِ انگن ۽ عددن لاءِ لفظ، اڄ به سنڌي سماج ۾ رائج، قائم ۽ دائم هلندا ٿا اچن. ايڏي وڏي لغوي ذخيري جي محفوظ هجڻ ڪان پوءِ هيءَ دعويٰ چوڻ ڪجهي ته سنڌو- تهذيب وارين خصوصيتن سان گڏ، سنڌي ٻولي به مسلسل قائم ۽ دائم رهندي آئي آهي. سنڌوماٿر جي قديم تهذيب ۽ تمدن، هتي جي قديم ٻوليءَ تي، هر گذريل زماني ۾، حملو آورن ۽ فاتح قومن، انهن جي ڏار ڏار تهذيب ۽ تمدن، توڙي انهن قومن جي ٻولين جي اثرن جي باوجود، سنڌو- ماٿر جي قديم ۽ اصلوڪي ٻولي، سنڌوءَ/ سنڌيءَ جي صوتياتي، صرفي ۽ نحوي سٽاء لڳ ڀڳ ساڳي رهندي آئي آهي.

4 _ ماهرن، ڪيترن ئي ڪتابن، مضمونن ۽ مقالن ۾، قديم سنڌي ٻوليءَ جي باقيات جون لڙهيون به ڏنيون آهن جيڪي انهن ماهرن (پروفيسر پيرومل آڏواڻيءَ، ڊاڪٽر پرسي گدواڻيءَ، ڊاڪٽر ڪالڊويل، ڊاڪٽر هيريمانٽ ۽ ڪن ٻين ماهرن) جي تجزين تي آڌاريل آهن. اهڙي ئي هڪ تمام وڏي فهرست، ننڍي ڪنڊ جي هڪ وڏي ڏاهي، ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ به پنهنجي مضمون ۾ ڏني آهي. ڊاڪٽر بلوچ صاحب جي اها لسٽ، هن مقالي جي آخر ۾ پيش ڪئي وئي آهي.

اهڙي ئي هڪ وڏي لڙهي، ڊاڪٽر آسڪو پرپولا، سيمو پرپولا، ڊاڪٽر فيئر سروس طرفان، موهن جي دڙي مان هٿ آيل مهرن ۾ ڏنل تصويرن، چٽن، نقشن ۽ نشانين جي پڙهڻين ۽ سندن طرفان اُنهن (چٽن ۽ نشانين وغيره) لاءِ، دراوڙي ٻولين جي مدد سان، 'مُلهه' (values) مقرر ڪيا ويا آهن.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مون پنهنجن مضمونن، مقالن ۽ ڪتابن ۾، مٿين ماهرن طرفان مقرر ڪيل 'مُلهن' جي سامهون، سنڌي ٻوليءَ مان لفظ چونڊي، انهن نشانين جا سنڌي مُلهه مقرر ڪيا آهن. ۽ ائين به چيو اٿم ته "جيڪڏهن اهي ماهر، سنڌي ۽ سرائڪي ٻوليون ڄاڻندا هجن ها ۽ دراوڙيءَ ٻولين جي بدران، سنڌي ۽ سرائڪي ٻولين مان ملهه مقرر ڪن ها ته جيڪر ڪين، سنڌو- تهذيب مان هٿ آيل مهرن واري لکت پڙهڻ ۽ اُنهن لاءِ مُلهن جي مقرر ڪرڻ لاءِ، هزارين سال اڳ، سنڌو- ماٿر ڪان ڇڇي ڏار ٿيل دراوڙي ٻوليءَ يا ٻين ٻولين جي ڊڪشنرين جي مدد وٺڻ نه پوي ها. انهيءَ هوندي به انهن ماهرن جي مقرر ڪيل مُلهن جي مطالعي مان اهو ضرور معلوم ٿو ٿئي ته اُنهن ملهن مان ڪي اڄ به سنڌيءَ ۽ سرائڪي ٻولين ۾ رائج آهن، جيڪي دروازي لفظ نه، پر سنڌيءَ ۽ سرائڪي ٻولين جا لفظ آهن." اهڙو اظهار پروفيسر پروين ٽالپر پنهنجي تازي ڪتاب 'Indus seals symbols and signs (2600- 1900 BCE): from geometry to Iconography and their socio-cultural meaning' ۾ ڪيو آهي.

جيڪڏهن انهن ماهرن جا ڪڍيل اهي نتيجا صحيح سمجهبا ۽ سندن طرفان مقرر ڪيل ملهه قبول ڪبا ته پوءِ هيئن چئي سگهبو ته قديم سنڌو- ماٿر واريءَ تهذيب ۾ جيڪا ٻولي رائج هئي سا يقيناً قديم سنڌو/ سنڌي ٻولي ئي هئي جيڪا موجوده سنڌي، لهندي ۽ قديم دراوڙي ٻولين جي ماءُ هئي، جنهن ٻوليءَ تي پوءِ ڏار ڏار زمان ۾ آيل تبديلين ۽ ڏار ڏار فاتحن جي ٻولين ۽ اُنهن جي تهذيب ۽ تمدن جو اثر ٿيو.

5- ڀارت جي 'پوني يونيورسٽيءَ' ۾ سنڌو- ماٿر جي تهذيب ۽ تمدن، قديم تاريخ ۽ قديم آثارن جي ماهر، ڊاڪٽر ڪي پديا (K. Paddaya)، پنهنجي هڪ مقالي ۾ لکيو آهي ته:

"سنڌ کي پنهنجي قديم تاريخ، قديم تهذيب ۽ تمدن آهي. آثار قديمه جي هڪ ڄاڻوءَ جي حيثيت ۾ آءٌ انهيءَ ڳالهه تي زور ڏيندس ته سنڌ جو تاريخ کان اڳ وارو دور، گهڻو شاهوڪار دور رهيو آهي. موهن جي دڙي واريءَ تهذيب، سنڌ کي تاريخ ۽ آثار شناسيءَ واري علم ۾ امر بنائي ڇڏيو آهي. سنڌ جي اها تاريخ ۽ قديم تهذيب ۽ تمدن، دنيا جي ثقافتي ورثي جو حصو بڻجي چڪي آهي. مون کي اها دعويٰ ڪندي خوشي حاصل ٿي ٿئي ته سنڌ جي سرزمين، پنهنجيءَ انهيءَ قديم ۽ قيمتي تاريخي ۽ ثقافتي ورثي جي هر نشان ۽ اُهڃاڻ کي محفوظ رکيو آهي." (Paddaya, K. Dr.,?: 3)

ڊاڪٽر پديا، پنهنجي ساڳئي مضمون ۾، سر جان مارشل جي حوالي سان لکيو آهي ته:

"اها سر جان مارشل جي موهن جي دڙي جي باري ۾ ڪيل تحقيق ئي هئي جنهن ۾ سر جان مارشل، 1924ع ۾ اها دعويٰ ڪئي ته: 'ڀارت کي پنهنجي پراڻي تهذيب آهي جنهن جي

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مصري ۽ ميسوپوٽيميا جي تهذيبن سان پيٽ ڪري سگهبي. اهڙيءَ طرح بلوچستان ۾ مهر
ڳڙهه جا قديم آثار جيڪي سنڌ جي اُتر ۾ قائم آهن، اهو ثابت تا ڪن تہ 'سنڌو۔ماٿر جي
تهذيب'، ڇهين ۽ ستين millennium ق۔م واري اُن زماني سان واسطو تي رکي، جنهن زماني
۾ قديم انسان آباد ٿيڻ يعني رهائش واريءَ زندگيءَ جي شروعات ڪئي هئي.

آخرڪار ٽئين millennium ق۔م جي شروعات واري زمانې ۾ اُن قديم انسان جي اها
ڳوناٽي رهائش واري زندگي، شهري زندگيءَ (Urbanised way of life)، سماجي ۽ سياسي
تنظيم، ڪنجهي مان هٿيار ناهڻ کان سواءِ سنڌن بيمثال ۽ يادگار عمارتسازيءَ جي هنر ۽
لکڻ جي هنر کي اهميت ڏني. موهن جي دڙي جي "بنيادي ۽ وڏن آثارن جي کوٽائيءَ کان
پوءِ، ڪيترن ئي بين نندين ۽ تاريخي دڙن جا ماڳ ۽ هنڌ بہ لڌا ويا". (Paddaya, K.,: 3)

سنڌو۔ ماٿر جي، قديم تاريخ، تهذيب ۽ ثقافت، ڪافي زماني کان، ڪيترن ئي ملڪي ۽ غير۔ملڪي ماهرن جو ڌيان ڇڪايو آهي. اوڻيهين ۽ ويهين صديءَ واري زماني ۾، ماهرن، هن خطي جي تهذيبي، تمدني، علم اللسان ۽ علم الانسان وارن موضوعن تي وڏيون تحقيقون ڪيون آهن. انهن جي تحقيقي رپورٽن مان اهو بہ ثابت ٿو ٿئي تہ سنڌ جي قديم رهاڪن جي روزمره واريءَ زندگيءَ ۾، مذهبي عقيدن ۽ ڪريا ڪرمن جا اهي طريقا، سنڌن ثقافتي ۽ سماجي زندگي، زراعتي طور طريقا، سنڌن ريتيون رسمون، هنر ۽ ڌنڌا، سنڌن رانديون ۽ وندرون، سنڌو۔ ماٿر جي ٽئين millennium ق۔م واري زماني سان واسطو رکن ٿيون.

ويجهڙائيءَ ۾ هن ڏس ۾ جيڪا تحقيق ٿي آهي، اُن مان اهو ثابت ٿو ٿئي تہ واديءِ سنڌ جي اها قديم تهذيب ۽ ثقافت، هنر ۽ ڌنڌا، ٿوريءَ تبديليءَ کان پوءِ، نہ فقط قائم ۽ دائم رهندا آيا آهن، پر انهن ۾ تسلسل بہ جاري رهندو آيو آهي. ماهرن جي انهيءَ تحقيق مان اهو پڻ ثابت ٿو ٿئي تہ سنڌو۔ ماٿر جي اها قديم تهذيب ۽ ثقافت توڙي اُن قديم ٻوليءَ جا اُهڃاڻ ۽ آثار بہ ڪافي آڳاٽا ثابت ٿين ٿا.
(Shaikh Khurashid Hassan, 1991: 110)

(ii) موجوده سنڌ جي ماڻهن، سنڌن قديم زماني کان وٺي ڪين سنڌن ابن ڏاڏن کان ورثي ۾ مليل خوبين ۽ خصوصيتن کي، پاڻ وٽ هڪ نسل کان ٻئي نسل تائين، سانديو سنڀاليو ۽ محفوظ رکيو آهي، جيتوڻيڪ سنڌن (سنڌي) هنرن، فنن ۽ ثقافت تي ايراني، يوناني، سٿين، پارٿين، ڪشانن، عربن ۽ مغربي قومن جي هنرن ۽ فنن جو تمام گهڻو اثر ٿيو آهي.

6- (i) مون پنهنجن مضمونن، مقالن، ڪتابن ۽ تقريرن ۾ هن کان اڳ بہ ان ڳالهہ تي زور ڀئي ڏنو آهي تہ سنڌ جي موجوده تهذيب، تمدن ۽ ثقافت جو سنڌو سنئون واسطو ۽ لاڳاپو سنڌوماٿر واريءَ تهذيب ۽

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ثقافت سان آهي. مون هميشه ائين پئي چيو آهي ۽ لکيو آهي تہ قديم سنڌ جي اها تهذيب ۽ تمدن، ٻولي ۽ ثقافت، ايڏي وڏي عرصي جي گذري وڃڻ جي باوجود، ڪنهن نہ ڪنهن طريقي ۽ وسيلي سان، ٿوريءَ گهڻيءَ ڦير گهير کان پوءِ، هر دور ۾ قائم ۽ محفوظ رهندي آئي آهي، ۽ اُن يعني سنڌو تهذيب واريءَ ٻوليءَ ۽ ثقافت جو تسلسل، ماڻهن جي ڏنڌن، هنرن، فنن، وڻن ٽڻن، گلن ٻوٽن، راڳ ۽ راڳ جي سازن، راندين ۽ وندرن ۾ اڄ بہ قائم ۽ محفوظ رهندو آيو آهي. جيتوڻيڪ قديم زماني کان وٺي موجوده وقت تائين، سنڌ جي سماجي، ثقافتي ۽ معاشي قدرن ۽ ماڻهن جي اُٿي ويهڻيءَ ۾ وڏو فرق بہ آيو آهي.

(ii) موهن جي دڙي جي کوٽائيءَ مان هٿ آيل سامان، جانورن ۽ پکين جي مورتين، برتنن ۽ ٻئي سامان تي نڪتل چٽن، نقشن، مواصلاتي وسيلن (ٻيل گاڏين ۽ ٻيڙين)، ماڻهن جي روزانہ ڪاروهنوار ۽ ڏنڌن وغيره ۾ ڪم ايندڙ اوزارن ۽ هٿيارن، جهڙوڪ: زراعت جي ڪم، مڇي مارڻ، ڪنڀارڪي هنر، ڪاشيءَ جي هنر، لوهارڪي ڪم، چر جي ڪم، ڪپڙي اُڻڻ جي ڪم ۽ پرت سازيءَ، هار سينگار جي سامان، جيئن: چوڙيون، ڦٽي ۽ ڏار ڏار قسمن جي زيورن جي گهري اڀياس کان پوءِ اهو چئي سگهجي ٿو تہ اڄ جي روزمره جي زندگيءَ ۽ ڪاروهنوار ۾، اسان کي اهي شيون (يعني اوزار ۽ هٿيار) اڄ بہ هنرمند ۽ ڪاريگر ڪم آڻيندي نظر ايندا آهن. سنڌو تهذيب ۾، اڄ بہ اهڙي ئي ساڳي ٻيل گاڏي ڏسڻ ۾ ايندي آهي، جنهن جهڙي، اڄ کان پنج هزار سال اڳ موهن جي دڙي واري علائقي ۾ ڪم آندي ويندي هئي. ڪنڀارڪو چڪ بہ اهڙوئي ساڳيو آهي؛ تري واريون ٻيڙيون بہ اهڙيون ئي ساڳيون آهن؛ مهاڻو مڇي مارڻ لاءِ، اُن قديم زماني ۾ جيڪا ڳُنڍي ڪم آڻيندو هو اهڙي ئي ساڳئي نموني واري ڪنڍي، اڄ جو مهاڻو بہ ڪم آڻيندو آهي. ڪٽي جي شڪل ۾ اڄ بہ ڪو فرق ڪونهي؛ پپل جو وڻ بہ ساڳئي ئي نموني وارو آهي؛ يعني تہ اها هڪ جهڙائي ايتري قدر ويجهي بلڪ ساڳي آهي جو اڄ جو سونارو چانديءَ ۽ سون جي زيورن تي جيڪي چٽ چٽي ٿو گل ٺاهي ٿو نقش ڪڍي ٿو اهي بہ لڳ ڀڳ اهڙائي ساڳيا آهن، جهڙا موهن جي دڙي ۽ ٻين قديم ماڳن ۽ مڪانن جي دڙن مان هٿ آيل زيورن تي ڏسڻ ۾ ايندا آهن.

پاڪستان آرڪيالاجي کاتي جو اڳوڻو ڊائريڪٽر، شيخ خورشيد حسين، پنهنجي هڪ مقالي ۾ لکي ٿو:

> "سنڌو تهذيب جون، حيرت ۾ وجهندڙ خصوصيتون اُنهن جو روايتي، ڊگهو ۽ دائما تسلسل آهي. انهن مان ڪي خصوصيتون، اڄ ڏينهن تائين قائم ۽ دائم رهنديون آيون آهن. مثال طور، موهن جي دڙي جي پروارن ڳوٺن ۾ ڪنير، اڄ ڏينهن تائين ساڳئي ئي قسم جا مٽيءَ جا برتن ٺاهيندو آهي، جن جهڙا (ساڳئي قسم وارا) برتن، سندس ساڳئي ڏنڌي وارا، اُن ئي علائقي ۾، قديم زماني ۾ بہ ٺاهيندا هئا.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

وڏي وزن واريون بار بردار بيل گاڏيون. اج بہ اُتر سنڌ ۾ عام طور ڏسڻ ۾ ايندڙيون آهن. جن
جهڙيون پڪل مٽيءَ مان جوڙيل رانديڪن نما بيل گاڏيون، موهن جي دڙي جي کوٽائيءَ
مان هٿ آيل ٻئي سامان سان گڏ مليون آهن." (Shaikh Khurshid Hassan, 1991: 108)

سنڌو تهذيب جي قديم آثارن جي کوٽائيءَ مان هٿ آيل ان ثقافتي، تهذيبي ۽ تمدني سامان جي اڀياس مان اهو بہ ثابت ٿو ٿئي تہ هن قديم تهذيب تي حملي آورن جي قبضي ٿيڻ کان پوءِ، هن تهذيب جا سڀ رهاڪو پنهنجا گهر گهاٽ، ماڳ ۽ مڪان ڇڏي، هتان ڀڄي، اوڙي پاڙي وارن جهنگلن ۽ جبلن ڏانهن ڪوچ ڪري ويا هوندا، پر انهن ماڻهن جي وڏيءَ اڪثريت، فاتح قومن جي ماتحت رهي، پنهنجن ئي ماڳن ۽ مڪانن ۾، رعيت طور رهڻ جو فيصلو ڪيو هوندو. البت ڪي ڪٽنب ۽ قبيلا، فاتح قومن جي خوف خاطر ڀڄي، پنهنجا گهر گهاٽ ڇڏي، ڀڄي ويا هوندا.

اُهي قديم جاتيون ۽ قومون، پنهنجا ماڳ ۽ مڪان ڇڏي ڪوچ ڪري ويا هئا، پر اهي سنڌو۔ ماٿر جي جدا جدا ڪُنڊن ۽ ماڳن ۾ ئي رهجي ويا. انهن جاتين ۽ نسلن جي باقيات اڄا تائين سنڌ، سرائڪي خطي، ڀارت ۾ راجستان، ڪڇ، گجرات، ڪانياواڙ ۽ پنجاب ۾، آباد نظر ايندي آهي. انهن جاتين ۽ نسلن مان ڪن جي نالن ۾ البت ڪي صوتياتي تبديليون ضرور آيون آهن، پر هن ڏس ۾ ڊاڪٽر ڪالڊويل، ڊاڪٽر هيريمٿ، ڊاڪٽر پرسي گدواڻيءَ، ڊاڪٽر سنتي ڪمار چٽرجيءَ ۽ پروفيسر پيرومل آڏواڻيءَ جا بيان پڙهي سگهجن ٿا.

هن ڏس ۾ "Indian School of Dravidia linguistics" جا ماهر، ڊاڪٽر ڪالڊويل ۽ ڊاڪٽر هيريمٿ لکن ٿا:

"قديم هندوستاني (سنڌو۔ ماٿر) تهذيب، زرعي بنياد تي ٻڌل، شهري تهذيب هئي، جنهن جو
مدار آب ڪلاڻيءَ تي ٿيندڙ زراعت کان سواءِ مڇي مارڻ، ڀيڙياتن (ناڪوئن)، ميربحرن ۽ واپار
تي هوندو هو. اُنهن مان واپاري قوم کي Fanis سڏيو ويندو هو." (Hiremath, R.C., Dr., 1984: 53)

'فونيشين' (فنيقي) قوم جنهن کي 'Fanis' سڏيو ويندو هو اُها قوم، حقيقت ۾، سنڌو تهذيب جي 'پڻي' قوم هئي. ڊيمس (Dames) هن سلسلي ۾ لکي ٿو تہ:

"Fanis شايد 'پڻي' ئي هجن". (Dames, M.L. 1904: 254)

سنڌ جي هڪ وڏي 'سنڌشناس' (Sindhologist)، 'تاج محمد صحرائيءَ'، 'پڻيا' ۽ 'پڻين' جي باري ۾ سندس ڪتاب، 'Lake Manchar' ۾، هن سلسلي ۾، تفصيل سان لکيو آهي. هُو لکي ٿو تہ:

"سنڌ، سپت سنڌو شايد 'پڻي قوم' جو وطن هجي. ڪيرٿر جبلن جي قطار سنڌو يا سنڌوءَ
جي ڪا شاخ ۽ منڇر ڍنڍ، شايد 'پڻي قوم' جي قبضي هيٺ هجن.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

’پٽي‘، سنڌ جي مقامي قوم هئي. اُن قوم جو واسطو شايد دراوڙي نسل سان يا موهن جي دڙي جي دراوڙن يا اُن جي ڪنهن شاخ سان هجي. اُهي دراوڙ موهن جي دڙي واريءَ سنڌو تهذيب جا معمار هئا، جن 6500 ق. م کان وٺي 1500 ق- م واري زماني ۾، هن تهذيب کي ناهيو ۽ اُن کي ترقي وٺرائي. انهن دراوڙن جا بئبيلون ۾، واپاري گماشتا هوندا هئا. پٽي قوم وارا، پنهنجي زماني جا نه فقط بهترين ڪوري هوندا هئا، پر اُهي تمام سنا ۽ ڪامياب کهنباتي، واڍا، بيڙيون ناهيندڙ ۽ ناکئا به هئا، پر هو سنا ۽ ڪامياب واپاري به هئا.“ (Taj Muhammad Sahrai, 1997: 19,170 and 171)

سنڌو تهذيب جي ٻي مشهور ۽ وڏي قوم، مهاڻا (ميد، ميربحر، ملاح ۽ گهاتو) هوندي هئي. شيخ خورشيد حسن ۽ ڊاڪٽر لئمبرڪ، هن قوم جي سماجي ۽ ثقافتي ((ethno- archaeology تاريخ ۽ سندن جيوت تي روشني وڌي آهي. شيخ خورشيد حسن جو رايو آهي ته:

”مهاڻا، سنڌو تهذيب جا سڀ کان پراڻا ۽ قديم رهواسي آهن. اُنهن جي مهاڻدن جا ڪارا آرڪاڻا ۽ سندن پراڻيون رسمون ۽ رواج توڙي سندن عادتون، محققن کي منجهايو وجهن، جيڪي (محقق) ائين سمجهندا آهن ته اهي (مهاڻا) دراوڙ نسل جا آهن. اهي (مهاڻا)، عام طور بيڙين تي نهيل گهرن ۾ رهندا آهن، ڇاڪاڻ ته انهن لاءِ رهائش جو ڪو ٻيو وسيلو آهي ئي ڪونه.

مهاڻا، حقيقت ۾، سنڌو تهذيب جي هڪ پراڻي ۾ پراڻي، جاتي ڇئي سگهجي ٿي، ڇاڪاڻ ته سنڌو تهذيب جي ٻي ڪا به جاتي، اهڙي دعويٰ ڪري ئي نٿي سگهي ته اُها جاتي، سنڌو تهذيب جي ڪنهن پراڻي ۾ پراڻي جاتيءَ سان سڌوسنئون واسطو ٿي رکي، البت سنڌو تهذيب واري زماني کان وٺي، ڏنڍن تي رهندڙ هن قوم جو رت، هاڻ ٻين قومن جي رت سان گڏجي، ڪاڏڙ ٿي ويو آهي.“ (Shaikh Khurshid Hassan, 1991: 6, 170 and 171)

ڊاڪٽر لئمبرڪ به، پنهنجيءَ تحقيق ۾، ساڳين خيالن جو اظهار ڪيو آهي. هُو لکي ٿو ته:

”نسلي تاريخ جي لحاظ کان، مهاڻا، موهن جي دڙي جي جاتين/ نسلن جا پونير آهن. موهن جي دڙي مان هٿ آيل هڪ هڏائين پڃري جي مطالعي مان معلوم ٿيو آهي ته هن تهذيب جا قديم رهاڪو ڌار ڌار جاتين وارن نسلن سان واسطو رکندا هئا. هن حقيقت جو وڌو امڪان هي به آهي ته منڇر ڍنڍ جا مهاڻا، هن تهذيب جي اصلوڪن رهاڪن مان آهن، ۽ هن قسم جي دعويٰ سنڌ جو ٻيو ڪو به نسل ڪري نه سگهندو.“ (Lambrick, T.H., 1975: 102)

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سنڌو ماٿر جي قديم ماڻهن جي گهرن ۽ جهوپڙين ۾ رهائش جي تسلسل جو ذڪر ڪندي، ڊاڪٽر هيريماٿ، پنهنجيءَ تحقيق ۾ لکيو آهي تہ:

”اهو پتو پوي ٿو تہ هتي جي مهاڻن جي ساري ’مڏي ۽ ملڪيت‘، ساڻن گڏ، سندن ٻيڙين منجهہ ئي هوندي هئي. اهي (مهاڻا)، ڏينهن، سنڌو درياء ۽ ڪاري (سمنڊ) تي، سندن گذر ۽ معاش جي سلسلي ۾، سدائين سفر ڪندا رهندا هئا، بلڪل ائين جيئن ڪشمير ۾ مهاڻن ڪي گهرن نما ٻيڙيون هونديون هيون، جن ۾ اهي رهندا بہ هئا. اهڙي ئي قسم جون ٻيڙيون اڄ بہ سنڌو درياءَ تي، خاص ڪري سنڌ ۾ نظر اينديون آهن.“(Hiremath, R.C., Dr., 1984: 83)

هن وقت بہ سنڌ ۾ منڇر جا مهاڻا، پنهنجين ٻيڙين تي ناهيل گهرن ۾ رهندا آهن.“

سنڌي ڪلچر ڪتاب ۾، هن سلسلي ۾ بيان ٿيل آهي تہ:

”منڇر جي مهاڻن جا گهر ۽ سندن جهوپڙيون، ڏاڍيون دلچسپ آهن. منڇر ڍنڍ تي، هزارن جي تعداد ۾ رهندڙ مهاڻا، سندن تراڪڙن ترن وارين ٺهيل ٻيڙين ۾، پنهنجيءَ سموريءَ مڏيءَ ۽ ملڪيت سميت رهندا آهن. انهن مان ڪي ننڍين بستين ۾، ڍنڍ جي ڪناري تي رهندا آهن. پر منڇر ڍنڍ، بانس جي لڪڙن مان ٺهيل ترندڙ ٻيڙين جي، انسان ذات جي ڪالوني پيئي لڳندي آهي.“ (Allana, G.A., Dr., 1984:?)

7_ اڳ ۾ عرض ڪيو ويو آهي تہ سنڌوماٿر جي تهذيب، قديم زماني کان هٿ جي ٺهيل هنرن ۽ فنن جو هڪ گهوارو رهي آهي، اهو بہ عرض ڪيو ويو آهي تہ سنڌ جي گهرو هنرن ۽ فن جي اوائلي تاريخ، موهن جي دڙي واريءَ تهذيب سان واسطو رکي ٿي. هن خطي جا اصلوڪا ۽ قديم رهاڪو گهرو هنرن ۾ بہ ماهر هوندا هئا، ۽ انهن ماڻهن جي، سنڌو تهذيب ۾ رهندڙ اجوڪي نسل، پنهنجي انهيءَ اباڻي ۽ ڏاڏاڻي هنر ۽ فن کي بہ سنڀاليو آهي ۽ جاري رکيو آهي، ۽ اهو بہ چئي سگهجي ٿو تہ انهن ماڻهن جو ايندڙ نسل بہ سندن اباڻي هنر ۽ فن کي آئنده بہ جاري رکندو ايندو. شيخ خورشيد حسن، هن سلسلي ۾ وضاحت ڪندي لکيو آهي:

”سنڌ جي موجوده هنرن ۽ فنن جون پاڙون، سنڌو تهذيب جي لوڪ/ گهرو هنرن سان واسطو رکن ٿيون. سنڌ ۾ پٿر ۽ ڪاٺ تي ٿيندڙ اُڪر جو ڪم، سنڌو تهذيب جو پراڻو هنر آهي. هن تهذيب جي قديم ۽ اصلوڪن رهاڪن کي اها ’ڄاڻ‘ هئي تہ ’ڇيڻيءَ‘ جي مدد سان، پٿر کي ڪنهن بہ شڪل / صورت ۾ آڻي سگهجي ٿو ۽ اُن مان گهرو ڪم ڪار ۽ شڪار لاءِ هٿيار ۽ اوزار بہ ٺاهي سگهبا آهن. پٿر مان جُڙيل هٿيار ۽ اوزار، سنڌ ۾ مختلف

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ماڳن تان، وڏي تعداد ۾ هٿ آيا آهن. انهن هٿيارن ۽ اوزارن مان تيرن جا 'منهن'، نيزن جا منهن، هٿوڙا، متر ڪا، ڇيٽيون، ڪُرپيون ۽ ڇريون (وڍيندڙ اوزار)، وڏي تعداد ۾ هٿ آيا آهن."

جيتوڻيڪ پوءِ، سنڌو ماٿر جي هنرن ۽ فنن تي ايراني، يوناني، ستين، پارٿين، ڪشانن، عربن، وچ مشرق، مغل ۽ راجستان جي هنرن ۽ فنن جو به وڏو اثر رهيو آهي. پرڏيهي ۽ مقامي هنرن جي روايت، سنڌوماٿر ۾ اڳتي هلي به جاري رهي آهي. سنڌ جي انهن قديم هنرن ۽ فنن جي فهرست، هيٺ موجب ڄاڻائي سگهجي ٿي:

"فن عمارتسازي، مجسمي سازي، ساڻو ڪنيارڪو هنر، ڪاشيءَ جو هنر، جنڊيءَ جو هنر، ڪپڙي اُڻڻ ۽ ڄُرَ جو هنر، رنگريزيءَ جو هنر، پرت جو هنر، ڪاٺ ۽ پٿر تي اُڪر جو هنر، خاطوينديءَ جو هنر، سونارڪو هنر، لوهارڪو هنر، ڪتابت ۽ خوشخطيءَ جو هنر، راڳ ۽ راڳداريءَ جو فن وغيره. اهي سڀيئي هنر ۽ فن، اسان جي مشاهدي ۾، اسان جي سوچ ۽ فڪر ۾، اسان جي جذبن، احساسن ۽ اُمنگن کان سواءِ، اسان جي طبيعت ۾ ذوق جماليات وارو جذبو اُجاگر ڪن ٿا."

8- اڳ ۾ عرض ڪيو ويو آهي ته آمري، ڪوٽ ڏجي، مهرڳڙهه، موهن جو دڙو، چانهوءَ جو دڙو، ڀنڀور ۽ برهمڻ آباد (منصوره) جي دڙن جي کوٽائيءَ مان هٿ آيل سامان جي مطالعي مان اهو ثابت ٿيو آهي ته سنڌو تهذيب، لوڪ ۽ گهريلو هنرن ۽ فنن ۾ قديم زماني کان وٺي شاهوڪار تهذيب رهي آهي. مٽيءَ مان سادا ۽ رنگين ٿانو جيڪي ڪنيارڪي چڪ، بادامي رنگ جي مٽيءَ مان جُڙيل پڪا ٿانو شطرنج راند جو تختو تامي مان ٺهيل هٿيار ۽ اوزار، ٻن ڦاڪن واريءَ ٻيل گاڏيءَ جا تامي مان ناهيل نمونا، چانديءَ ۽ سون جون چوڙيون، ڪن جا زيور، ڳچيءَ جا هار ۽ ٻيا زيور ۽ اهڙي نموني جو ٻيو هترادو ٺهيل سامان، سنڌو تهذيب جي انهن قديم آثارن مان هٿ آيو آهي.

مٽيءَ جا برتن ناهڻ، سنڌو ماٿر جو هڪ ٻيو اهم ۽ قديم هنر آهي. مٽيءَ مان برتنن ناهڻ جو هنر، سنڌو ماٿر جو هڪ اهڙو هنر آهي، جنهن ۾ اڄ ڏينهن تائين ڪو به فرق يا تبديلي ڪانه آئي آهي. ائين ٿو محسوس ٿئي ته اڄ جي دور ۾ به ڳوٺن ۾ رهندڙ ڪنيار، قديم زماني جي تاريخ مان گذرندو اڄ به اهوئي ساڳيو قديم ڪاريگر آهي. هن جي هنر ۾ اڄ به ڪا تبديل ڪانه آئي آهي. هن جي هنر ۾ ڪم ايندڙ اوزار سنڌس اهوئي پراڻو ڇڪُ ۽ اُن ڇڪ کي ڦيرائڻ لاءِ لٺ. اڄ به گذريل ڪيترين ئي صدين کان وٺي، اُهائي ساڳي هلندي ٿي اچي، ۽ اڄ به هو اهڙائي ساڳيا برتن ٺو ناهي. جيڪي قديم زماني کان وٺي سنڌس ابا ڏاڏا ناهيندا هئا. اُنهن جي ناهڻ ۽ انهن جي نمونن ۾ ڪو به فرق ڪونهي. (Shaikh Khurshid Hassan, 1996: 138)

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مطلب تہ سنڌو تهذيب جو اهو روايتي قديم، مٽيءَ جي ٿانون ناهڻ وارو هنري ورثو، گذريل 7000 ق- م کان 5000 ق- م ورهين کان، قائم ۽ دائم رهندو اچي. مٽيءَ مان ٺهيل اهي ٿانو، ڌار ڌار نمونن، شڪلين ۽ صورتن وارا آهن. اهڙيءَ طرح ڪاشيگريءَ جو هنر بہ سنڌو- ماٿر ۾ هڪ مشهور ۽ اهم هنر ليکيو ويندو هو. سر جان مارشل جو هن سلسلي ۾ رايو آهي تہ:

”سنڌو ماٿر ۾ مٽيءَ جي برتنن جا ڌار ڌار نمونا، شڪلين ۽ ٿانو ايران ۽ ميسوپوٽيميا ۾ ٺهندڙ ٿانون کان بلڪل انوکا ۽ نرالا هوندا هئا. اهو وثوق سان چئي ٿو سگهجي تہ هن خطي ۾، مٽيءَ جي ٿانون ناهڻ جو هنر، اڳاٽل زماني کان وٺي جاري رهندو اچي.“
(John Marshal, Sir, 1931: 42)

سنڌو تهذيب جو اهو هنر (ڪنڀارڪو هنر)، قديم زماني کان وٺي اڄ تائين جاري رهندو آيو آهي. اڄ بہ حسڻ واهہ، هالا، لقمان، جوهي، بلڙي شاهہ ڪريم، بدين، ماتلي، سيوهڻ، نصرپور ۽ ٻين ڪيترن ئي شهرن ۽ ڳوٺن ۾ اهو هنر جاري آهي. البت ماحول جي اثر جي ڪري، انهن جي رنگن ۾ فرق ضرور نظر اچي ٿو. اڄ جو ڪاشيگر، ڪاشيءَ جي ڪم ۾ نهندڙ گلن لاءِ گهرو آسماني، ڦڪو ۽ سونهري رنگ ڪم آڻيندو آهي.

سنڌو تهذيب ۾ ڪپڙي اُڻڻ، ڇُرڻ ۽ رنگريز/ کهنباتيءَ جا هنر، اڄ بہ ملڪ جي اهم هنرن ۾ شمار ٿين ٿا. اڄ بہ ڪپڙي تي ڇر جو ڪم، اُٽت ۽ اوجي جو هنر ۽ کهنباتيءَ جو هنر، هزارين سالن کان، جاري رهندو اچي. قديم زماني کان وٺي، سنڌ ۾ اُٽيل، ڇريل ۽ رڱيل ڪپڙو وڏي تعداد ۾ هتان، سنڌ جي بندرن تان، پرڏيهن ۾ روانو ڪيو ويندو هو. سنڌ جو اهو ڪپڙو دنيا ۾ بهترين قسم جو ڪپڙو سمجهيو ويندو هو. اهو ڪپڙو پنهنجي اوجي جي نفاست ۽ باريڪيءَ جي ڪري، نفيس قسم جو ڪپڙو سمجهيو ويندو هو. انهيءَ قسم واري ڪپڙي کي ’سِنڌڻ‘ (Sindhun/ Sindhon) جي نالي سان ڄاتو ۽ سڃاتو ويندو هو.
(Nabi Bux Kazi, Dr.: 1970, 165)

سنڌ جو اهو هنر، قديم زماني کان سنڌ ۾ قائم رهندو آيو آهي. اڄ بہ سنڌ جي شهرن جهڙوڪ: هالا، مٽياري، ڀِٽ شاهہ، خيرپور (لقمان)، ٽنڊو آدم، نصرپور، گنبت، ٽنڊومحمد خان، سعيدپور، ٽنڊو جان محمد، مٺي، هٿونگو، غلام نبي شاهہ، بلڙي شاهہ ڪريم، ميرپور بٺورو، سانگهڙ، ميرپورخاص، راڄو خاناڻي، لکي، ڪنڊيارو، روهڙي، شڪارپور، ٺٽي، نصرپور، ميرپورساڪري، چوهڙ جمالي ۽ باجاري شريف ۾ ڌار ڌار قسمن جا آڏاڻا موجود آهن، جن ۾ ڌار ڌار قسم جو ڪپڙو اُڻيو ويندو آهي.

پرت جو هنر بہ سنڌو تهذيب جو هڪ خاص ۽ پراڻو هنر آهي. هن هنر کي، سنڌ جي ڌار ڌار خطن جون زائفائون، قديم زماني کان وٺي، قائم ۽ دائم رکنديون اچن. موهن جي دڙي جي کوٽائيءَ مان، اهڙي قسم

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جون، ڪنجهي مان ننڍيل سنهيون سيون بہ هٿ آيون آهن، جن جهڙيون سيون، اڄ بہ سنڌ ۾ پرت جي هنر ۾ ڪم آنديون وينديون آهن.

سنڌ ۾ ڌار ڌار جاتين ۽ قومن جي پرت جا ڌار ڌار نمونا آهن. سنڌي پرت جا اِهي سونهن پريا ڌار ڌار نمونا، سنڌ جي ڌار ڌار خطن ۾ رائج چٽن، گلن، نقشن ۽ تصويرن جي ڪري اڄ بہ مشهور آهن. انهن ۾ ٿر، لاڙ، ڪوهستان، ڪاڇي، ڪاري (سامونڊي ساحل)، شڪارپور، ٺٽي، جيڪب آباد، بدين ۽ راجستان جا سرحدي خطا (پارت سميت)، پنهنجي فني نفاست، رنگ، ٽوپي ۽ ٽانڪي جي ڪري وڏي شهرت رکن ٿا.

سنڌو- ماٿر جو اهو هنر، گذريل 5000 سالن کان وٺي، اڄ تائين، بناڪنهن رڪاوٽ جي پنهنجي تسلسل سان قائم رهندو آيو آهي. سنڌ جو اهو هنر، ڌار ڌار چٽن، گلن، ٻوٽن، نقشن ۽ شڪلين سان، اڄ بہ سنڌ ۾ پنهنجي سونهن قائم رکندو اچي.

9- چانديءَ، سون ۽ ٽامي مان زيورن ناهڻ جو هنر بہ، سنڌ جي قديم هنرن ۾ شمار ڪيو ويندو آهي. سر جان مارشل، موهن جي دڙي مان هٿ آيل زيورن جي باري ۾، پنهنجيءَ راءِ جو اظهار ڪندي لکي ٿو تہ:

"اُهي پنهنجيءَ گهڙت، بناوت ۽ سجاوت جي لحاظ کان اهڙا تہ عمدا ۽ سهڻا ناهيا ويا آهن، جو ائين ٿو محسوس ٿئي تہ جڻ تہ اِهي 5000 سال اڳ جي تاريخ واري دور جي بدران، اڄوڪي 'بانڊ اسٽريٽ' (لنڊن ۾ زيورن جي مشهور بازار) مان آندا ويا هجن."
(John Marshall, Sir, 1931: 24)

شيخ خورشيد حسن، پنهنجي ڪتاب (Chankhandi Tombs) ۾ لکي ٿو:

"موهن جي دڙي جي آسپاس وارن ڳوٺن ۾ زائفائون اڄ بہ 5000 سال اڳ وارن زيورن جي نمونن جهڙا ننڍيل زيور پائينديون آهن." (Shaikh Khurshid Hassan, 1996: 146)

قديم آثارن جو هڪ وڏو امريڪي ماهر، ڊاڪٽر مارڪ ڪنائر، پنهنجيءَ رپورٽ: 'Living legacy- The Indus Civilization lives on in Sindh in customs, architecture and Jewellery more' ۾ لکي ٿو تہ:

"سرن جي ديوارن اندر آباد شهر، موهن جو دڙو ۾، جنهن ثقافت ۽ تهذيب زور ورتو اها ساڳي تهذيب ۽ ثقافت، هن وقت بہ ننڍي ڪنڊ ۾، خاص ڪري 'سنڌو ماٿر' ۾ قائم ۽ دائم آهي. سنڌو تهذيب جي ماڻهن جي طبيعت ۾ جيڪا جدت اڳ هئي سا هن وقت بہ، بناڪنهن ڦيرگهير ۽ تبديلي جي قائم ۽ دائم آهي. ڪچين سرن مان جوڙيل سنڌي گهرن، موهن جي دڙي ۽ هڙپا ۾، ڪليل گهٽين سان گڏوگڏ وهندڙ گندي پاڻيءَ جي نالين ۽

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

لاهور جي بازار ۾ موجود خوبصورت چوڙين جي اصليت جي ايياس مان ثابت ٿو ٿئي ته انهن جو سلسلو سنڌو ماٿر جي قديم تهذيب سان ملي ٿو ۽ ائين ٿو معلوم ٿئي ته 4500 سال قديم طرز واريون ڊزائينون ۽ انهن جي گهڙت واري فن جو اهو ساڳيو ئي طريقو اڃ به استعمال ڪيو ويندو آهي. ان مان ائين ٿو ثابت ٿئي ته انهن (چوڙين) جي گهڙت واري طريقي ۾ اڃ به ڪو فرق ڪونه آيو آهي." (Kenoyer, J. Mark: 1977)

يان مارڪ ڪنائر وڌيڪ لکي ٿو ته:

"لاهور جي صراف بازار ۾ گهمندي، قديم زماني جي انهيءَ تهذيب جو منظر، پنهنجين اکين سان ڏسي سگهجي ٿو. انهيءَ بازار ۾، انهن پراڻن طرز جي زيورن کي ڳاريءِ اُنهن مان زيورن جا نوان نمونا ٺاهيا ويندا آهن. انهيءَ کان سواءِ انهيءَ بازار ۾ سونارا، سون ۽ سچن موتين جي تور ڪرڻ لاءِ، قديم سنڌو تهذيب وارو اهو ساڳيو پراڻو طريقو اڄ به رائج رکيو اچن. اهي سونارا، سون جي وزن ڪرڻ لاءِ، ننڍي ڪنڊ ۾، انگريزن جي فتح کان اڳ وارو ساڳيو وٽ (تور جو وزن) ڪم آڻيندا آهن. سون جي تورڻ جو اهو 'رتين ۽ مڱن' (Arbus precatorius) وارو وزن استعمال ڪيو ويندو هو. سون جي تورڻ جو بيو ڪوبہ طريقو هن وشال ملڪ ۾، ايڏي وڏي عرصي گذري وڃڻ جي باوجود، معياري نٿي سمجهيو ويو." (Kenoyer, J. Mark, 1977)

ڊاڪٽر ڪنائر، زيورن جي انهيءَ قديم هنر جي روايت جي جاري رهڻ جي سلسلي ۾ لکي ٿو:

"ڪراچيءَ جي ڀرواريءَ وارن علائقن ۾ خاص ڪري ملير واري خطي ۾، 'الهڏنو' واريءَ وسنديءَ مان، کوٽائي ڪندي قديم دور جا جيڪي زيور هٿ آيا آهن، انهن جو واسطو موهن جي دڙي واريءَ تهذيب سان ثابت ٿئي ٿو." (Kenoyer, J. Mark, 1977)

سنڌو تهذيب جا اهي روايتي ۽ قديم هنر ۽ فن، اُن قديم زماني کان وٺي اڄ ڏينهن تائين، هنرمندن ۽ ڪاريگرن جي هڪ نسل کان ٻئي نسل تائين، هڪ ٻئي کي ورثي ۾ ملندا آيا آهن، ۽ اهوئي سبب آهي جو اڄ به اهي قديم روايتي هنر ۽ فن، پنهنجيءَ قدامت ۽ روايت سان، قائم ۽ دائم رهندا آيا آهن. انهن هنرن ۽ فنن مان، بين هنرن کان سواءِ، زيورن جي باري ۾، شيخ خورشيد حسن پڻ پنهنجن متي ڄاڻايل ڪتابن ۾، تفصيل سان ذڪر ڪيو آهي.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

10 ـ چٽن، گلن، شڪلين ۽ صورتن ۾ تسلسل اڄ بہ جاري آهي:

ماهرن جي راءِ ۾ سنڌ جا هنرمند ۽ ڪاريگر، سونهن، سينگار ۽ سجاوٽ جي لاءِ، پنهنجن هنرن ۾، چٽن، گلن، نقشن، شڪلين ۽ صورتن جي ناهڻ ۾ وڏي مهارت رکندا هئا. مصوريءَ، ڪاٺ ۽ پٿر تي اُڪر جي ڪم، پرت، ڪپڙي جي اُڻڻ، چرڻ، ڪاشيگري ۽ جنديءَ جي ڪم، زيورن تي اهڙا تہ سهڻا چٽ، نقش، گل، ٻوٽا، شڪليون ۽ تصويرون ناهيندا هئا، جن کي ڏسي ماڻهو دنگ رهجيو وڃي.

مطالعي مان معلوم ٿو ٿئي تہ سونهن، سينگار ۽ سجاوٽ جي اهڙن نمونن، چٽن، گلن، نقشن ۽ شڪلين جي انهن پراڻن ۽ قديم طريقن کي، اڄ جي هنرمندن ۽ ڪاريگرن، قديم زماني کان انهن ساڳين خصوصيتن کي نسل درنسل قائم ۽ محفوظ رکيو آهي. سنڌو تهذيب جي ماهرن، سونهن، سينگار ۽ سجاوٽ جي انهن چٽن، نقشن، گلن ٻوٽن ۽ شڪلين، اُهڃاڻن ۽ علامتن کي ڌار ڌار قسمن ۾ ورهايو آهي. ان سلسلي ۾، سر مارٽمر ويلر لکيو آهي تہ:

”ڪيترائي تصويري چٽ، نقش، گل ٻوٽا، وڻن جا ڌار ڌار قسمن جا پن، چلرن جهڙا سنهڙا تهہ، چاريدار ڪم، ٻُڪين (مثاني) جي شڪلين جهڙا چٽ، ڦٽيءَ جي شڪلين وارا چٽ، لهريدار چٽ، کجيءَ جي وڻن جون تاريون، پپل جي وڻن جي پنن ۽ گلاب جي گل جي شڪلين جهڙا چٽ، پريل ڪپڙي، مور ۽ مڇيءَ جون شڪليون ڏسڻ ۾ آيون آهن.“
(Whealer, E.M., Sir, 1950: 86 and 87)

’Threadlines of pakistan‘ ڪتاب جي مرتب، هن سلسلي ۾ لکيو آهي تہ:

”موجوده زماني ۾، ڪپڙي سازيءَ واري رائج هنر ۽ فن ۾ جيڪي چٽ ۽ نقش نظر اچن ٿا، اهڙا ساڳيائي چٽ، نقش ۽ شڪليون، سنڌ ۾ تاريخ واري زماني کان اڳ وارن ماڳن، جهڙوڪ: ڪوٽ ڏجي ۽ آمريءَ جي قديم آثارن جي کوٽائيءَ مان هٿ آيل مٽيءَ جي برتنن تي پڻ چٽيل ڏسڻ ۾ آيا آهن. انهن برتنن تي شطرنج جي راند وارو تختو مڇيءَ جي چلرن وارا، داغدار ۽ بنا داغن وارا چٽ، گهڻ ـ ليڪائيون چورس شڪليون، سپ (ٻن ڪوپن واري)، مڇي، پپل جي وڻ جا پن، ساڳئي مرڪز واريون ٽن گولن واريون شڪليون ۽ سج جي شڪل، سونهن ۽ سجاوٽ لاءِ چٽيل آهن. اهي سڀ چٽ ۽ نقش، مٽيءَ جي برتنن تي سينگار ۽ سجاوٽ لاءِ چٽيا ويا آهن. اهي سڀ چٽ، نقش ۽ شڪليون، ڳاڙهي، مخملي، ڪاري ۽ ناسي گڏيل پس منظر ۾ ناهيون وَيون هيون.“

هن سلسلي ۾، ٽئڪساس يونيورسٽيءَ جي هڪ ماهر، Mrs: Bunting جو خيال آهي تہ آڳاٽيءَ سنڌو تهذيب جا، سينگار ۽ سجاوٽ جا اهي ذريعا ۽ وسيلا، سنڌو تهذيب واري زماني کان پوءِ بہ جاري رهيا. هوءَ پنهنجيءَ تحقيق ۾ لکي ٿي تہ:

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

"پٿر تي اُڪريل ڪيترائي چٽ ۽ شڪليون، اهڙيون ئي آهن، جيڪي زيورن، ڪپڙي سازيءَ جي هنرن، ڪاٺ تي اُڪر جي ڪم، خاطوينديءَ جي ڪم توڙي مٽيءَ جي ٿانون تي اڄ بہ ڏسڻ ۾ ايندڙيون آهن. انهن مان ڪيترين ئي شڪليون، چٽ ۽ نقش، اُهي ئي آهن جيڪي سنڌو تهذيب واري زماني کان وٺي متواتر هن خطي ۾ قائم ۽ دائم رهندا ايندا رهيا آهن." (Eathel- Jane, W. Bunting, 1980: 5)

سينگار ۽ سجاوٽ جي نشانين، اُهڃاڻن، علامتن، چٽن ۽ نقشن جي موجوده زماني تائين محفوظ ۽ قائم رهڻ جي باري ۾، ڊاڪٽر مارڪ ڪنائر بہ ساڳي ڳالهہ ڪئي آهي. هُو لکي ٿو تہ:

"هندومت ۾ پڊمت ۾ ٻار جي جمڻ جي علامت طور، مڇيءَ کان سواءِ، ڪيترن ئي قسمن جي پکين جون شڪليون پڻ ڪڍيون وينديون هيون. اهڙيءَ طرح پاڪستان ۾ بہ، ڪيترين ئي ترڪن تي ٽيل نقش نگاريءَ ۾ مڇيءَ جا چٽ پڻ ڏسڻ ۾ ايندا آهن. انهن نشانن ۽ اُهڃاڻن کان سواءِ 'ڍڳو'، جنهن کي طاقت جي علامت سمجهيو ويندو هو ۽ پپل جي وڻ کي 'سهاري' جي علامت طور مڃيو ويندو هو. اِهي ۽ اهڙا ٻيا چٽ، نقش ۽ نشان، مٽيءَ جي برتنن تي گهڻي قدر ڏسڻ ۾ ايندا آهن، جن مان ڪي ٿانو چڪ جي ڪم آڻڻ کان سواءِ، هٿن سان ئي ٺاهيا ويندا هئا. مٽيءَ جي انهن برتنن تي ٻگهہ پکيءَ جي شڪل نهيل هوندي هئي، جنهن جي پيرن جي هيٺان، ڇاريءَ جي شڪل نهيل هوندي هئي. ساڳئي ئي قسم جي شڪل پختونخوا صوبي جي بنو علائقي مان هٿ آيل برتنن تي پڻ نهيل ڏسڻ ۾ آئي". (Kenoyer, J. Mark, 1977)

اهو ٻڌائڻ بہ مناسب ٿيندو تہ سنڌ ۾، ٿري پرت ۾، هن خطي ۾، اسلام جي اچڻ کان اڳ واريءَ مقامي ثقافت ۽ مقامي 'ڏند ڪٿا' (mythology) جا اثر ظاهر ظهور ڏسڻ ۾ ايندا آهن. 'ٿري پرت' جي ڪن نمونن ۾، تارن جي شڪلين جي نقشن ۽ چٽن، ڪنول جي گل (lotus) کان سواءِ ٻين مقامي گلن ٻوٽن ۽ ولين جون شڪليون، لهريدار نقشن ۽ چٽن کان سواءِ طوطي جي شڪل ۽ واريءَ جي پٽن جون شڪليون (ٿري پرت ۾) پريل ڏسبيون آهن. اهڙيءَ طرح تُلسيءَ جي ٻوٽي، گڻيش ۽ 'سواستيڪا' جون شڪليون پڻ، ٿري پرت ۾ عام طور ڏسڻ ۾ ايندڙيون آهن. اهي سڀ شڪليون، چٽ، گل، ٻوٽا ۽ وليون، سنڌ جي ٻين هنرن ۾ بہ عام طور ڏسڻ ۾ ايندڙيون آهن.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

11ـ مٿي بيان ڪيل قديم ثقافتي ورثي ۾ اڄ بہ تسلسل قائم آهي:

(i) سنڌو تهذيب جي قديم ثقافتي ورثي جو موجوده زماني تائين قائم ۽ دائم رهڻ جي سلسلي ۾ ڪيل مطالعي جي مدد سان اهو چئي سگهجي ٿو تہ سنڌو تهذيب ۾ قديم زماني کان رائج ٻولي، اڄ بہ ختم ڪانہ ٿي آهي، يعني اها ٻولي، سنڌو تهذيب جي قديم ثقافتي ورثي ۽ تهذيبي سرمائي سان گڏ، هر دور ۾ محفوظ، قائم ۽ دائم رهندي آئي آهي.

(ii) موهن جي دڙي واري تهذيب جي آثارن جي کوٽائيءَ مان هٿ آيل شين، انهن تي چٽيل چٽن، نشانن ۽ اُهڃاڻن کان سواءِ، اُن تهذيب جي هنرمندن جي اوزارن ۽ هٿيارن جي مطالعي کان پوءِ اهو چئي سگهجي ٿو تہ انهن هنرمندن ۽ ڪاريگرن جي اوزارن ۽ هٿيارن کان سواءِ، اُن تهذيب ۾ رهندڙ قومن، انهن جي ڏنڌن، اوزارن، هٿيارن؛ اُن دور جي جانورن، پکين، وڻن ٽڻن، گاهن ۽ ٻوٽن کي، اُن زماني ۾ جن جن نالن سان ڪوٺيو ويندو هو اُهي ساڳيا ئي نالا، اڳتي هلي هر دور ۾، ڪن ٿورين صوتياتي تبديلين کان پوءِ ساڳيائي قائم رهيا آهن؛ جيئن اڄ بہ پپل جي وڻ، تلسي ٻوٽي، پٽي (واٽيا) قوم، کان سواءِ ٻين هزارين شين جا اڄ بہ ساڳيا ئي نالا، سنڌو تهذيب ۾، اصلي حالت ۾ قائم ۽ دائم رهندا آيا آهن. هن ڏس ۾ ڊاڪٽر آسڪو پرپولا، سيمو پرپولا، ڊاڪٽر فيئر سروس، سر وهيلر، ڊاڪٽر هيريماٽ، ڊاڪٽر پرسي گدواڻيءَ، ڊاڪٽر ڪالڊويل، پروفيسر پيرومل آڏواڻيءَ، ڪئپٽن جارج اسٽئڪ، جان بيمس، ڊاڪٽر سنتي ڪمار چٽرجيءَ، تاج محمد صحرائيءَ، شيخ خورشيد حسن، مسز بنتنگ، ڊاڪٽر ڪنائر ۽ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جهڙن علم الانسان، علم اللسان ۽ قديم آثارن جي قداور بين الاقوامي عالمن جي تحقيقي رپورٽن، مضمونن ۽ مقالن مان معلوم ٿئي ٿو. انهن ماهرن جي رپورٽن ۾، سنڌو تهذيب جي قديم ٻوليءَ جي خزاني جو وڏو ذخيرو موجود آهي. جيڪو اُن زماني ۾ بہ، اُن قديم تهذيب جا ماڻهو پنهنجي روزمره جي ڪاروهنوار ۾ ڪم آڻيندا هئا. اهي لفظ اڄ بہ سنڌوـ ماٿر جي هاڻوڪين ٻولين ـ سنڌي، سرائڪي، پنجابي، راجستاني، گجراتي، ڪڇي، ڪانياواڙي، ڪشميري ۽ درديءَ کان سواءِ بلوچستان جي جهالاوان، لس ٻيلي ۽ جدگال وارن علائقن ۾، اُتي جي ماڻهن جي روزمره جي ٻوليءَ ۾ اڄ بہ عام طور ڳالهايا ويندا آهن. انهيءَ لغوي ذخيري کي ديسي لفظن جي باقيات سڏيو ويو آهي. اهڙن ديسي لفظن جي باقيات مان ڪن جون لڙهيون هيٺ پيش ڪجن ٿيون. انهن لفظن جي گهري مطالعي جي آڌار تي اهو چئي سگهجي ٿو تہ: سنڌوتهذيب ۾ رائج ٻولي، اڄ بہ هن تهذيب ۾، هر دور ۾ متواتر قائم ۽ دائم رهندي آئي آهي. انهيءَ لغوي خزاني مان ڪي ملاحظي لاءِ هيٺ پيش ڪجن ٿا:

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(i) جاتين ۽ نسلن جا ڪي نالا:

پٽي/ واٽيا، اَشُورَ، آهيرَ، داسَ، شُودر/ سودر، اوڏ، مهاڻا/ ميهه، سندوُ ڪوهلَ، ڀيل، باگڙي/ واگڙي، جنگلي، برهوئي، ڪانيو سَنيا، پرهياڻ پلي/ پَلَ، شِينَ ۽ ڪَرَ وغيره.

(ii) زراعت جا لفظ:

ڇَڪَر (نار وارو)، ڇَڪَ (ڪنيار وارو)، اُر/ هَرُ، اوڙَ (هر جي) مُنيو/ مُٺ (هر جي)، ڦُٽي (ڪپهه جي) ۽ پوُ (ڪپهه جو).

(iii) مواصلات جا لفظ:

واهڻ، نائو بتيلو ۽ بيل گاڏي

(iv) وڻج واپار، ماپ، تور، وزن ۽ وٽن جا لفظ:

پِٽڪي (پاٺي)، ڪوڙي، منڊيڙو (آنا ماڻا) ڇُڪَ، مؤر، نورو ڍِڳ، ڏُڪو (تولو)، تڪڻ، تڪٽي/ تڪڙي، پتي/ پاءُ، پائلي، وَڪَٽ (هڪ)، لٺن (ٻہ)، مونِ (ٽي)، نال/ نار (چار)، آٺَ ۽ آڏ.

(v) گهريلو سامان ۽ گهرن ٺاهڻ لاءِ سامان لاءِ لفظ:

ڪٽ، ڪتولو ٺانڊو سُٽي، ٻاڪڙو (گهر جو دروازو)، ٻنيو آڳنڊ، پَڏر آڏَ، ٽوٽي، واڙ (لوڙهو)، ڪوني، ماڙي مَنهه، ڪوٽ.

(vi) جاگرافيءَ جا لفظ:

پاٽي، مِينهن، نيرُ، واءُ، ڪو/ ڪوهه، پُهپُ/ پاٽ (سج اُيرڻ جي مهل)

(vii) مٽيءَ مائٽيءَ جا لفظ:

اَمِي، اَمڙ، اما، آيا، جيجل، پيڻ ۽ ادي

(viii) انسان جي جسم جا عضوا:

نونٽ، تارُون، واتُ، ڪاٺوُ

(ix) ڪپڙن لٽن ۽ هار سينگار جا لفظ:

پڳڙي، ڇُٽُ، چوٽ/ چوٽو چوڙي، ڦٽي ۽ مالها

(x) برتنن جا نالا:

چاڏي، گهڙو مَٽُ، رَڇُ

(xi) هٿيارن ۽ اوزارن جا لفظ:

تيرُ، آر ڪُندي، ڪاواتي، ڪاوڙ/ ڪامڻ، ڏنڊي/ ڏنڊو ڪتار

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(xii) **ڪاڏن جا نالا:**

پِسُ، تاهري

(xiii) **ڏنڊن لاءِ لفظ:**

گھاتو ڳنوار هاري ناري، نيائين، چور ۽ ويرُ (ڪمان سان انسان جي شڪل)

(xiv) **جانورن، پکين ۽ مڇيءَ لاءِ لفظ:**

ڏاند، رڍ، مِينَ، ڪُتُو/ ڪُتُو ڪُتُو، چوُ چوُ ڪوُر/ ڪوُر ڪوُر

(xv) **اسم، صفتون ۽ ظرف:**

ڪار ڪاڙهو پَلُ، مَلوُڪ، ڪاپار پاڳ (حصو)، مَٽي

(xvi) **پرم ۽ سؤنٽ:**

چوڪَ چندو

(xvii) **راڳ جا ساز، وندرن ۽ ناچ لاءِ لفظ:**

بوٽيندو چنگ، ڏمال/ تنبل، پڙاءُ/ پڙو ۽ ڏانديو.

(xviii) **وڻن ٽڻ ۽ گلن ٻوٽن جا لفظ:**

پپل، ٽُلسي

12 ـ هن سلسلي ۾ سنڌ جي بين الاقوامي سنڌ شناس، جناب ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، قديم سنڌي ٻوليءَ جي لفظن جي باقيات جي سلسلي ۾، ’سنڌي ٻولي‘ جرنل ۾ ڏنل راءِ نهايت ئي وزندار آهي، جنهن موجب ڊاڪٽربلوچ صاحب لکي ٿو:

”هن سلسلي ۾ ٽيون ’پانيو‘ هيءُ پڻ تجويز ڪري سگهجي ٿو تہ ’سنڌو لکت‘ کي پڙهڻ لاءِ، اُن جي ڪتبن ۽ پاڳن ۾ خود سنڌي ٻوليءَ جي لفظن ۽ فقرن جي مطابقت تلاش ڪجي. اهڙي ’پانيي‘ تي اعتراض ٿي سگهي ٿو تہ سنڌي هن دور جي رائج ٻولي آهي، جنهن جو قديم سنڌو تهذيب واريءَ ٻوليءَ سان لاڳاپو تصور نٿو ڪري سگهجي. پر اهو ساڳيو اعتراض دراوڙيءَ تي بہ ٿي سگهي ٿو ڇاڪاڻ جو دراوڙي لفظ جيڪي هن وقت ڳالهائجن ٿا ۽ جن جي معنيٰ هن وقت معلوم آهي، سي قديم سنڌي ٻوليءَ جي ’لکت‘ ۾ ڪيئن ٿا سمايل ٿي سگهن! جيڪڏهن ڪي دراوڙي الفاظ، ’قديم سنڌو لکت‘ واريءَ ٻوليءَ جا بچيل آثار آهن تہ موجوده سنڌيءَ ۾ رائج ڪي قديم الفاظ پڻ ’قديم سنڌي تهذيب واريءَ ٻوليءَ‘ جا بچيل آثار ٿي سگهن ٿا. سنڌي ٻوليءَ جي تاريخي تجزئي مان اهو ثابت ٿي چڪو آهي تہ ڪي اهڙا عام اسم توڙي خاص نالا،

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جيڪي هن وقت رائج آهن. سي ڪم از ڪم پوٽا تيرهن سؤ سال اڳ بہ رائج ۽ ٿا. جو اُهي 8 صدي عيسويءَ جي رڪارڊ (جيڪو ڪتاب فتحنامي ۾ محفوظ آهي) ۾ لکيل صورت ۾ موجود آهن. جيتوڻيڪ اُهي اجا بہ ڪي صديون اڳ جا تسليم ڪري سگهجن ٿا. موجوده ڄاڻ موجب 'سنڌو تهذيب' جو آخري دور 18 صدي قبل مسيح تائين هو پر ممڪن آهي تہ اُن کان گهڻو پوءِ تائين هلندڙ هجي. ۽ 'قديم سنڌو لکت واري بولي' اُن کان پوءِ هلندڙ هجي. جيڪڏهن بحيثيت بوليءَ جي اها ختم تي وئي هجي تہ بہ ڪي الفاظ باقي بچيا هوندا. جن جو 'قديم سنڌي' ۾ سمايل هجڻ جو امڪان تي سگهي ٿو.

بهرحال هي بہ هڪ اهڙو 'پانيو' آهي. جنهن مطابق 'سنڌو لکت' کي پڙهڻ ۽ حل ڪرڻ جي ڪوشش تي سگهي ٿي. پر اُن لاءِ ضروري آهي تہ اسان پاڻ اُن ڏس ۾ وک وڌايون. يا ڪم از ڪم هن 'پانيي' مطابق 'قديم سنڌو' لکت تي تحقيق ڪندڙ ماهرن لاءِ بنيادي مواد مهيا ڪريون: يعني تہ سنڌي لغات مان اهڙا لفظ چونڊي جدا ڪريون. جن جا اشتقاق. فارسيءَ. عربيءَ. پاليءَ. سنسڪرت يا تاريخي دور واريءَ ٻيءَ ڪنهن معلوم بوليءَ مان ثابت نہ هجن: البت جيڪڏهن انهن جي اصل بابت ڪن قديم بولين. جهڙوڪ: دراوڙي. پروٽو ويدڪ. مُنڊا. سُميري. مصري يا بابليءَ جو گمان هجي تہ في الحال اهي پل تہ تجارتي لسٽ ۾ شامل رهن.

اهڙا لفظ چونڊي ڪيڻ سولا نہ آهن. پر هن ڏس ۾ قدم وڌائڻ ۽ وڌيڪ ويچار ڪرڻ لاءِ موجوده سنڌيءَ ۾ رائج ڪن اهڙن گماني لفظن جي هڪ مختصر ۽ عارضي لسٽ مثال طور هيٺ ڏجي ٿي. جنهن کي وڌيڪ غور ۽ تحقيق سان واڪاڻي سگهجي ٿو." (بلوچ. نبي بخش خان: 1994ع: 3 ـ 7)

ڊاڪٽر بلوچ صاحب. اهڙن لفظن جي جيڪا لسٽ ڏني آهي. سا هيٺ هُوبهو پيش ڪجي ٿي. اهي لفظ ثابت ٿا ڪن تہ سنڌو تهذيب ۾. ويدڪ دور کان بہ گهڻو اڳ ڪا زبان رائج هئي. جنهن جي باقيات موجوده سنڌي بوليءَ ۾. سنڌو تهذيب جي اُن قديم بوليءَ جي باقيات جي صورت ۾ موجود آهي. جيڪا واديءِ سنڌ ۾ آرين جي اچڻ کان اڳ بہ ڳالهائي ۽ لکي ويندي هئي:

(i) **عزازت ۽ سماج جا لفظ:**

ادو ادا. اديون. پائر. پينرون. گهوٽ. ونو ونواهہ. دولهہ. نهو ٻڻ ۽ پُري وغيره.

(ii) **رڌ پچاءُ ۽ کاڌو:**

ماني. هڪ ماني. سڄو کاڌو پڌ (معنيٰ ايترو کاڌو کائڻ جو وڌيڪ کائڻ جو چاهہ نہ ٿئي). ٻاهہ ۽ ٿاںڊو وغيره.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(iii) **گھر جو سامان:**

گھڙو دلو رَڃُ ۽ ٿانءُ

(iv) **چم ۽ جسم جا پاڱا:**

ڏِڪي (ماديءَ جي پيٽ ۾ ڦر هجڻ). سُٺا (ڪير ڏيندڙ). ڇَرَ (ويم وقت ڦر وارو پردو). تنجڻ (نئين جاول ٻار کي ڪپڙي ۾ ويڙهڻ تہ لُڇي پڇي نہ ۽ آرام ڪري). ٺونٺ (ٻانهن جو سنڌ). ڏوُنرو (ٻانهن جي مٿئين حصي جي ٻنڌي) کُڙي (پير جي پوئين گول تر وارو پاڱو)

(v) **رهائش گاهہ، بستي ۽ گهر:**

وانڊ (عارضي بستي). ٻُنيو (گهر جو در). لوڙهو (ککائين گهر جي پناهہ). ڍنگر (ڪنڊن واري وڻ جون تاريون جن سان لوڙهو ڏجي). ڪِڙي (سَرَ جي تيلين، پکن، توئن، ڪرڙ ۽ ڪتن سان ناهيل ننڍڙو گهر).

(vi) **ڏک هٽڻ، شڪار ڪرڻ ۽ پنهنجي بچاءَ ڪرڻ جا هٿيار:**

ٻونبڻ، پٿر، مُنڪو (گولائون پٿر جيڪو اُڇلي هٽجي)

(vii) **جانور ۽ مال:**

ڏاند= ڍڳو مادي، رڍ. گهٽو نر گهٽو ٻهون= ٻڪريون. ڏاگهو= نر اُٺُ. ڏاچي= مادي اُٺِ. رَمڙ (مال وارن جانورن جو ولر). ڌڻ (رڍن ۽ ٻڪرين جي گهٽائي)

(viii) **زمين ۽ جبل:**

پونو (سنئين سڌي سطح واري زمين). ڪرڙو (پاڻيءَ ماريل پڪي زمين) ڏونگر (جبل)

(ix) **کيتي:**

اُرلو/ هُرلو= پوک لاءِ هيٺان پاڻي ڪڍي ڇڪي مٿي آڻڻ واري اَٽڪل. کَڏَ= هر ڏنل زمين. پنجهو= هر ڪاهيل ۽ ٻج ڇٽيل زمين. جنهن ۾ اجا پاڻي نہ پيو هجي. گَپَ= پاڻيءَ گڏيل آلي زمين.

(x) **معدنيات:**

ٻاٽ= گڏيل ڌاتو جنهن مان ٿانو ٺهن.

ڪُٽ= گڏيل ڌاتو جنهن مان ٿانو ٺهن.

(xi) **واءُ ۽ مينهن:**

ڳڙو ڳڙا= اولو اولا

کنوڻ = جهڙ ۽ بجليءَ واري تجلي

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(xii) **پاٽي، مڇي ۽ مڇيءَ وارا:**

ڍنبڙ (وڏو تلاءُ)، ڪُرڙو (مڇيءَ جو قسم، جرڪو (مڇيءَ جو قسم)، گوج (مڇيءَ جو قسم، ميد/ ميه/ مهاڻو (مڇيءَ وارو)، گهاتو (سمنڊ يا وڏي درياءَ ۾ مڇي ماريندڙ)

(xiii) **وزن ۽ تور:**

ڪانو (جنهن سان وزن ڪجي)، مڻ (چاليهن سير جو يا ٻيو گهٽ وڌ وزن)

(xiv) **ڳاڻيٽي جا عدد:**

ٻرڪ (هڪ)، ٻه (ٻه).

حاصل مطلب ته مٿي بيان ڪيل لفظن، جاتين، قومن ۽ قبيلن جي روزمره واريءَ ٻوليءَ ۾ ڪم ايندڙ شين، جانورن، پکين، ڌنڌي روزگار ۾ ڪم ايندڙ اوزارن، هٿيارن، عزيزن ۽ رشتيدارن لاءِ ڪم ايندڙ لفظ جن جا اوائلي اُهڃاڻ ۽ نشان پار، موهن جي دڙي واريءَ تهذيب مان هٿ آيا آهن، ۽ جيڪي اڄ به سنڌو تهذيب ۾ عام ڪار وهنوار ۽ روزمره جي ٻوليءَ ۾ رائج آهن، ته پوءِ ائين چوڻ چئجي ته صوتي تبديلين کان پوءِ به هزارين سالن جي وڏي عرصي گذري وڃڻ جي باوجود، اها قديم ٻولي، هر دور ۾ متواتر قائم ۽ دائم رهندي آئي آهي. سنڌو تهذيب جي اُها قديم ٻولي اڄ به زنده ۽ محفوظ آهي، جنهن جي باري ۾ وڌيڪ ڪجهه تڏهن چئي سگهبو جڏهن موهن جي دڙي ۽ هڙپا جي دڙن جي کوٽائيءَ مان هٿ آيل مهرون پڙهيون نه وڃن.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

حوالا

سنڌي ڪتاب ۽ مقالا

1_ الانا، غلام علي، ڊاڪٽر، 2000ع، سنڌي ٻوليءَ جو بڻ بنياد، ڇاپو ٻيو، ڪراچي: سنڌيڪا اڪيڊمي

2_ نبي بخش خان، بلوچ، ڊاڪٽر، 1993ع، سنڌي ٻولي ۽ ادب جي تاريخ، ڇاپو ٽيون، ڄامشورو: پاڪستان اسٽڊي سينٽر، سنڌ يونيورسٽي

3_ نبي بخش خان، بلوچ، ڊاڪٽر، 1994ع، مقالو 'سنڌو تهذيب جي لکت جي ياڇ'، سنڌي ٻولي، شمارو2، جلد 4، اپريل ـ مئي ۽ جون، حيدرآباد: سنڌي لئنگئيج اٿارٽي، ص 3_7

4_ ڀيرومل آڏواڻي، پروفيسر، 1956ع، سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ، حيدرآباد: سنڌي ادبي بورڊ

5_ گدواڻي، پرسو ڊاڪٽر، 1994ع، مقالو 'سنڌي ۽ دراوڙي شخصي نالن ۾ هڪجهڙايون ۽ ميڳهواڙ شخصي نالا' سنڌي ادب، ڄامشورو: انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي.

English books & Articles

6- Abdul Haq, Mahar, Dr. 1992, The Soomras, Multan: Beacon book, p.43

7- Allana, G. A., Dr. 2002, Origin and Growth of Sindhi Language, Jamshoro: Institute of Sindhology, p.

8- Dames, M. L. The Baloch Race, a Monograph, Published in JRAS, Vol: V, London: p. 254

9- Eathel- Jane W. Bunting, 1980, Sindhi Tombs and Tetile, The Persistence of Patterns, the university of Tercas, p.5

10- Hiremath, R.C., Dr. 1984, The Genisis and growth of Dravidian, Trivandrum: Dravidan Linguistic Association publication No: 39, p.53

11- John Marshal, Sir, 1931, Mohen – jo- Daro and the Indus Civilization, Vol: 1, London: Arthur probsthain, p.24

12- Ibid, p.42

13- Kenoyer, J. Mark, 1977, 'Living Legacy- The Indus Civilization lives and in Sindh in customs, architecture and jewelery more', an article published in monthly Herald, Karachi: Dawn Bureau of publication

14- Kenoyer, J. Mark, 1977, Ancient Cities of the Indus Valley, an article published in Karachi: Daily Dawn, Tuesday, June 3

15- Lambrick, T. H. 1975, History of Sindh, A general Introduction, 2nd ed, Hyderabad: Sindhi Adabi Board, P. 102

16- Nabi Bux, Kazi, Dr. 1970, 'Sindon' an article published in journal of Institute of Sindhology, Jamshoro: P.165

17- Paddaya, K. Dr. Cultural and Linguistic Connections in Indian Subcontinent, p/3

18- Shaikh Khurshid Hassan, 1996, Chaukhandi Tombs of Pakistan, Karachi: Royal Book Company, p.146

19- Taj Muhammad Sahrai, 1997 Lake Manchar, Karachi: Sindhi Kitab Ghar, pp. 170-171

20- Wheeler, E.M., Sir, 1950 Five Thousand years of Pakistan, London: Royal Indian Pakistan Society, pp. 68 to 87

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

قومي ۽ بين الاقوامي تناظر ۾ سنڌي ٻوليءَ جي حيثيت

'زبان': قومي اور بين الاقوامي تناظر مين' جي عنوان تي مضمون، پاڪستان جي مشهور دانشور، ڊاڪٽر سليم اختر لکيو هو جيڪو 'اخبار اردو'، اسلام آباد جي، ڊسمبر، 2010ع واري شماري ۾ ڇپيو هو. مون انهيءَ مضمون جو هوبهو ترجمو ته نه ڪيو آهي، البت اُن مضمون مان، ڪن پئراگرافن کي پنهنجي هن مضمون ۾ شامل ضرور ڪيو اٿم، ۽ اُنهن پئراگرافن جي متن جا حوالا به ڏنا اٿم.

1- ٻولي هڪ قومي سرمايو آهي:

هر انسان ڪنهن نه ڪنهن مخصوص سماج ۾، اُن سماج جي ٻين ماڻهن سان گڏ رهندو آهي، ڇاڪاڻ ته هر سماج ۾ رهندڙ هر ماڻهوءَ لاءِ پنهنجي اُن سماج جي ڪنهن ٻئي ماڻهوءَ سان گفتگو ڪرڻ، سندس مجبوري ۽ ضرورت هوندي آهي. علم الانسان جي عالمن جو به اهو رايو آهي ته ڪنهن به فرد واحد کي، جيڪڏهن ڪنهن ٻوتل ۾ به ڪٽي بند ڪيو وڃي ته انهيءَ حالت ۾ به هُو پنهنجو پاڻ سان ڳالهائڻ، يعني 'خود ڪلامي' ڪرڻ شروع ڪندو آهي، ڇاڪاڻ ته خود ڪلامي به هر فرد واحد لاءِ زنده رهڻ جو هڪ وڏو سهارو هوندي آهي.

هرڪا ٻولي، پنهنجيءَ قوم جو سڀ کان اهم ۽ وڏو قومي سرمايو ۽ اثاثو هوندي آهي. ماهرن جو به اهو رايو آهي ته هرڪا ٻولي، پنهنجي پنهنجي سماجي ماحول اندر ئي جنم وٺندي آهي، ۽ اُهو سماج ئي اُن ٻوليءَ کي زنده رکندو آهي. انهيءَ ڪري چوندا آهن ته: "جهڙو سماج تهڙي ٻولي". ماهرن جو اهو به رايو آهي ته ڪوبه سماج ۽ اُن سماج ۾ ڳالهائي ويندڙ ٻولي، ٻئي هڪ ٻئي لاءِ لازم ۽ ملزوم هوندا آهن. اُن جي باوجود، اُهو سماج ۽ اُن سماج ۾ رائج ٻولي، هممصر يا هم عمر تي نه سڳهندا آهن، ڇاڪاڻ ته ڪڏهن اُهو سماج ته برقرار ۽ زنده رهندو آهي، پر اُن سماج ۾ ڪم ايندڙ اُها ٻولي، ختم ٿي ويندي آهي، جيئن سنسڪرت ٻولي، لاطيني ٻولي يا ڪيلٽڪ ٻولي اڄ وجود ۾ نه آهن. اهي ٻوليون ته ختم ٿي وئيون، پر 'ڀارتي هندو سماج' ۽ انهن ٻين ٻولين جا سماج زنده جاويد رهندا آيا آهن.

2-اها به هڪ مڃيل حقيقت آهي ته ڪنهن به سماج جي وسعت، اُن سماج ۾ علم ۽ فن جي وسيع هئڻ سان گڏ، اُن جي تخليقي سرگرمين جي ڪري، ترقي ڪري، پنهنجي سڃاڻپ پيدا ڪرائي سگهندي

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

آهي. انهيءَ ڪري هر ٻوليءَ جي ترقي ئي، اُن ٻوليءَ جي سجاڳيءَ هوندي آهي. ماهرن جي نظر ۾، ڪنهن به ٻوليءَ جي وسعت ۽ اُن ٻوليءَ جو وجود، جن جن ڳالهين تي مدار رکن ٿا، اُنهن مان ڪي ڳالهيون هيٺ موجب آهن:

(i) **ٻين ترقي يافته ٻولين جا لفظ ۽ اصطلاح اُڌارا وٺڻ:**

هر اُها ٻولي وسيع سمجهي ويندي آهي، جيڪا ٻين ترقي يافته ٻولين جا لفظ ۽ اصطلاح وغيره اُڌارا وٺي، اُنهن لفظن ۽ اصطلاحن کي پنهنجي لسانياتي (وياڪرڻي ۽ لغوي) ڍانچي ۾ وجهي، اُنهن کي پنهنجو بنائي ڇڏيندي آهي. لسانيات جي ماهرن جو اهو به خيال آهي ته ٻين ٻولين مان اُڌارا ورتل لفظ ۽ اصطلاح، اُن ٻوليءَ ۾ تازي خون مثل ڪم ڪندا آهن. ۽ اُهي اُڌار ورتل لفظ ۽ اصطلاح، اُن ٻوليءَ کي نئين زندگي بخشيندا آهن. ماهرن جو اهو به خيال آهي ته جيڪڏهن ڪنهن به ٻوليءَ ۾ نوان لفظ ۽ نوان اصطلاح اُڌارا وٺڻ لاءِ دروازا بند ڪري ڇڏبا ته پوءِ اُها ٻولي، بيٺل پاڻيءَ جي اُن ڍُٻي جهڙي بڻجي ويندي، جنهن ۾ تازي پاڻيءَ جي وهڪري جي داخلا بند هجڻ ڪري، اُهو بيٺل پاڻي گندو ۽ بدبودار ٿي ويندو آهي، جاڪاڻ ته جهڙيءَ طرح ڪنهن نديءَ لاءِ، پاڻيءَ جو وهڪرو لازمي هوندو آهي تيئن ڪنهن به ٻوليءَ يا ٻولين ۾، نون لفظن ۽ اصطلاحن جي فراواني، اُن ٻوليءَ جي رواني‌ءَ کي متحرڪ رکندي آهي، ۽ اُن ٻوليءَ کي وسيع ۽ مالدار به بنائيندي آهي.

(ii) **ٻوليءَ جو تخليقي ڪارج:**

هر ٻوليءَ جو تخليقي عمل، اُن ٻوليءَ جي علم ادب ۽ اُن جي ادبي صنفن جي صورت ۾ ڪارفرما هوندو آهي. هر ٻوليءَ جو تخليقي عمل، اُن ٻوليءَ جي ڌار ڌار صنفن ۾ پنهنجي محدود لغوي دائري ۾ ادبي صنفن جي مفهوم واري ڪارج مان ترقي ڪري، نئين علامتن، نئين تمثيلن، تشبيهن، استعارن ۽ اصطلاحن جي صورت ۾ استعمال ٿيڻ لڳندو آهي. اهڙيءَ طرح نون ۽ تخليق ڪيل لفظن ذريعي، اُن ٻوليءَ جو اُسلوب، بيان ڪري سگهبو آهي. اهڙي عمل سان، اُن ٻوليءَ ۾ حسن بياني ۽ جمالياتي اندازِ بيان به پيدا ڪري سگهبو آهي.

حقيقت ۾ تحقيقي، تخليقي ۽ تنقيدي ادب ذريعي ئي ڪا ٻولي، پنهنجو ادبي ۽ تنقيدي معيار ۽ مقام، اعليٰ منزل تي پهچائي سگهندي آهي. ايتري قدر جو اُن ٻوليءَ ۾ فلسفي، منطق ۽ سائنسي مضمونن توڙي ٻين علمن جا بيان به، اُن ٻوليءَ جي عظمت ۽ وقار جا ضامن بڻجي ويندا آهن.

(iii) **تهذيبي، تمدني ۽ تاريخي رڪارڊ جي دستيابي:**

ماهرن جو اهو به خيال آهي ته مٿي بيان ڪيل اُن ٻوليءَ جو قديم ورثو قومي، علمي، ادبي، سياسي، سماجي، تاريخي، ثقافتي توڙي تهذيبي ۽ تمدني تاريخ جو رڪارڊ محفوظ ڪري سگهبو آهي. مثال طور

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

اُن قديم ٻوليءَ ۾ سيف الملوڪ ۽ بديع الجمال، جمجما سلطان، دودو چنيسر، ٻوٻنا جراڻ ڏولا مارو اُڏو ڪيهر ۽ هوٿل پدمڻيءَ جهڙا تاريخي ۽ نيم تاريخي قصا ۽ داستان به، تاريخ جو حصو بڻجي ويندا آهن. اهڙيءَ طرح سنڌيءَ توڙي ٻين مادري زبانن ۾ رائج چوڻين، پهاڪن ۽ اصطلاحن، جهڙوڪ:

- انڌير نگري چوپٽ راجا، ٽڪي سير ڀاڄي، ٽڪي سير کاڄا
- آهير ڪٺي اوٺي ته رن وڃائي رنبو
- جهڙو ديس تهڙو ويس
- چانڊيا چور ۽ مگسي شاهد ۽
- ڪوڏين مُٺ

توڙي ٻين پهاڪن ۽ چوڻين جي مطالعي مان، ڪنهن ملڪ جي اُن وقت جي اقتصادي، تجارتي، سماجي، سياسي، تهذيبي ۽ تمدني تاريخ جي باري ۾ گهڻي معلومات ملي ٿي. مثال طور 'ڪوڏي' ۽ 'ٽڪي' لفظن جي استعمال سان، اُن زماني جي قديم سنڌ جي اقتصادي ۽ تجارتي تاريخ جي باري ۾ ڪافي معلومات ملي ٿي.

3. دنيا ۾ ٻوليءَ جي ابتدا ۽ اُوسر:

'سنڌي ٻوليءَ جي ارتقا' ڪتاب ۾ دنيا ۾ ٻوليءَ جي ابتدا ۽ اوسر جي باري ۾ حوالن جي مدد سان، تفصيلي روشني وڌي وئي آهي. اهڙيءَ طرح ننڍي کنڊ جي ٻولين، خاص ڪري سنڌي، هندي، اردو، پنجابي، بنگالي، گجراتي، مرهٽي، راجستاني، اُڙيا، پشتو، بلوچي، سرائڪي، هندڪو ۽ براهوئي وغيره ٻولين توڙي ٻين مادري زبانن جي ابتدا ۽ اوسر جي باري ۾ ته ڪافي ڪجهه لکجي چڪو آهي، پر سنڌوماٿر يا سنڌو تهذيب جا اصلوڪا ۽ اوائلي رهاڪو ڪير هئا، اُن تهذيب جا باني ڪير هئا، اُن تهذيب جا اصلوڪا ۽ اوائلي رهاڪو ڪهڙي ٻولي يا ڪهڙيون ٻوليون ڳالهائيندا هئا؟ اُن جي باري ۾ علم بشريات ۽ قديم آثارن جا ماهر، اڃا تائين ڪنهن به آخري نتيجي تي پهچي نه سگهيا آهن. البت سنڌي ٻوليءَ جي بُڻ بنياد، سنڌي وياڪرڻ ۽ سنڌي صوتيات جي موضوعن تي 1836ع کان وٺي، موجوده وقت تائين ڪافي تحقيقي ڪم ٿيو آهي.

دنيا ۾ ٻولين جي شروعات ڪيئن ٿي، ڪٿي ٿي ۽ ڪنهن ڪئي؟ اُن جي باري ۾ سائنسي لحاظ کان تمام گهٽ لکيو ويو آهي. سنڌي ٻوليءَ ۾ ته اهو به تمام گهٽو گهٽ لکيو ويو آهي ته دنيا جو پهريون انسان، يعني 'ابوالبشر حضرت آدم عليه' ڪٿي وجود ورتو ۽ هُو ڪهڙي ٻولي ڳالهائيندو هو؟ سنڌي ٻوليءَ ۾ اها معلومات به تمام گهٽ ٿي ملي ته جڏهن حضرت آدم عليه، بيبي حوا کي، جنت ۾ پنهنجي پهلوءَ ۾

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

محسوس ڪيو. تڏهن اُنهن ٻنهي پاڻ ۾ ڪهڙيءَ ٻوليءَ ۾ پنهنجيءَ ڪيفيت جو اظهار ڪيو هو؟ اُتي نانگ ڪهڙيءَ ٻوليءَ ۾ بيبي حوا کي ترغيب ڏني هئي، ۽ پوءِ جڏهن حضرت آدم عليه ۽ بيبي حوا کي جنت مان نيڪالي ڏني وئي، تڏهن اُن حالت کان پوءِ اُنهن ٻنهي پاڻ ۾ ڪهڙيءَ ٻوليءَ ۾ پڇتاءُ جو اظهار ڪيو هو؟

ڊاڪٽر سليم اختر، پنهنجي مضمون ۾ هڪ ماهر، صيفي صاحب جي ڪتاب: ’فرهنگ آصفيہ‘ جي صفحي 55 جي حوالي سان لکي ٿو تہ: ”حضرت ابوالبشر، آدم عليه السلام جي پنهنجي ٻولي ’سرياني‘ هئي. حضرت آدم عليه السلام کي جڏهن جنت مان نڪري وڃڻ جو حڪم ڏنو ويو، تڏهن حضرت جبرائيل ۽ حضرت ميڪائيل فرشتن، حضرت آدم عليه السلام سان، ’سرياني ٻوليءَ‘ ۾ ئي گفتگو ڪئي هئي، پر جڏهن حضرت آدم عليه السلام کي الله تعاليٰ جي طرفان، معافيءَ جو شرف بخشيو ويو تڏهن حضرت آدم عليه السلام کي، عربي ٻوليءَ ۾ پنهنجي مقصد بيان ڪرڻ جي اجازت ملي هئي، ۽ پوءِ هُو آئنده جي لاءِ عربي ٻولي ئي ڪم آڻڻ لڳو هو ۽ اهڙيءَ طرح پوءِ سڄي ملڪ ۾ عربي ٻولي رائج ٿي وئي، اهوئي سبب آهي جو اُهي ماڻهو پوءِ، ’يعرب ابن قحطان‘ جي نالي سان سڃاڻجڻ لڳا. انهيءَ بيان مان اهو ظاهر ٿو ٿئي تہ دنيا ۾ پهرين عربي ٻولي رائج ٿي، ۽ اُن کان پوءِ سرياني ٻولي رواج ۾ آئي.“

لفظ ’حوا‘ جو مطلب بہ انهيءَ ئي دعويٰ جي دليل طور پيش ڪري سگهجي ٿو. جڏهن حضرت آدم عليه السلام کان ’حوا‘ نالي جو مطلب پڇيو ويو تہ فرمايائون تہ:

”جيئن تہ بيبي صاحبہ منهنجي جسم جو حصو آهن ۽ مخلوق مان پيدا ڪئي وئي آهي، انهيءَ ڪري اُن جو نالو ’حوا‘ رکيو ويو. جڏهن الله تعاليٰ، دنيا ۾ انسان ذات کي پيدا ڪرڻ چاهيو تڏهن زمين تي پهرين اُهو انسان پيدا ڪيائون جيڪو ’سرياني ٻولي‘ ڄاڻندو هو. سرياني لفظ جي معنيٰ آهي ’مايوس‘. انهيءَ لفظ جي معنيٰ ’مايوس‘ انهيءَ ڪري ڪيدي اٿن جو حضرت آدم عليه السلام کان جيڪا ’سهو‘ ٿي هئي، انهيءَ ڪري اُن کي ’خطاوار‘ سڏيو ويو ۽ انهيءَ ڪري هُو رب ڪريم جي رحمت کان محروم ٿي ويو. جيئن تہ حضرت آدم عليه السلام کي، عربي ٻوليءَ ۾ ڳالهائڻ جو حڪم مليو هو انهيءَ ڪري سندس اولاد ۾ اُهائي، يعني سندن والد واري ’سرياني ٻولي‘ رائج رهي.“ (مقدمہ فرهنگ آصفيہ، ص 55).

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

طوفان نوح عليه السلام کان پوءِ جڏهن دنيا نئون جنم ورتو. تڏهن دنيا ۾ نئيون ٻوليون وجود ۾ آيون. فرهنگ آصفيہ جي صفحي 59 جي حوالي سان، ڊاڪٽر سليم اختر لکي ٿو:

"الله تعاليٰ پوءِ، حضرت آدم عليه السلام کي دنيا جي سيني ٻولين جي لغت سيکاري ۽ هن (حضرت آدم عليه) پوءِ پنهنجي اولاد مان. هرهڪ سان الڳ الڳ ٻولين ۾ گفتگو ڪئي. علام بن نوح عليه جي احوال ۾ لکيو ويو آهي تہ اُن جي اولاد ۾، ارڙهن ٻوليون رائج هيون. سام بن نوح جي احوال ۾ بيان ٿيل آهي تہ اُن جي اولاد ۾ 19 ٻوليون ڳالهايون وينديون هيون.

محققن جي اها بہ راءِ آهي تہ حضرت نوح عليه جي پٽن، 'سام' 'آرام'، 'علام'، 'عبر' ۽ 'اشور' توڙي وري اُنهن جو اولاد، ڌار ڌار ٻوليون ڳالهائيندو هو يعني 'آرام' ۽ اُن جو اولاد، 'آرامي ٻولي' ڳالهائڻ لڳو. 'آشور' ۽ اُن جو اولاد، 'عربي ٻولي' استعمال ڪرڻ لڳو هو ۽ اهڙيءَ طرح 'سوميري' ۽ 'اڪادي' ٻوليون پڻ وجود ۾ آيون. اُن زماني ۾، دنيا محدود هئي. دنيا جي آبادي بہ ايتري گهڻي ڪانہ هئي، انهيءَ ڪري مخصوص علائقن ۾ آباد، ڪن نسلن اندر اهي ٻوليون رائج هيون.

'عهدنامہ قديم' ۾ ڄاڻايل آهي تہ: "بابل جي ماڻهن هڪ منارو تعمير ڪرڻ شروع ڪيو هو. اهو منارو ايتريءَ تہ اوچائيءَ تي پهچي ويو هو جو، آسمان جي مخلوق کي اهو ڊپ ٿيڻ لڳو تہ ڪٿي دنيا وارا، آسمان تائين پهچي نہ وڃن. انهيءَ ڪري آسمان جي مخلوق، دنيا وارن ۾ تفرقو وجهڻ لاءِ، اُنهن جي ٻولين کي، الڳ الڳ ڪري ڇڏيو. اهڙيءَ طرح دنيا جي مخلوق جو ڪوبہ ماڻهو ڪنهن بہ ٻئي ماڻهوءَ جي ڳالهہ سمجهي نہ سگهندو هو ۽ نہ ئي، وري هُو اُها ٻولي ڳالهائي سگهندو هو. انهيءَ ڪري اُنهن ماڻهن لاءِ هڪٻئي کي سمجهڻ ئي مشڪل ٿي پيو هو ۽ پوءِ اُهو منارو ٺهڻ رُڪجي ويو.

4- دنيا ۾ ٻولي/ ٻوليون ڪيئن شروع ٿيون:

هن موضوع جي باري ۾ مختلف مذهبن، پنڻن ۽ تهذيبن جا ماهر، ڪهڙي ڪهڙي راءِ رکن ٿا. اُن سلسلي ۾ 'سنڌي ٻوليءَ جي ارتقا' ڪتاب ۾، مثالن ۽ حوالن سان،اُنهن مذهبن جي ماهرن/ اڳواڻن، ۽ اسلام جي سلسلي ۾، قرآن ڪريم مان حوالا ڏيئي، هن موضوع تي روشني وڌي وئي آهي. اُنهن سيني مثالن کي، هن مقالي ۾ ڏهرائڻ نهايت ئي مناسب ٿيندو.

'سنڌي ٻوليءَ جي ارتقا' ڪتاب جي صفحي نائين کان صفحي ٻارهين تائين، دنيا ۾، ٻوليءَ/ ٻولين جي ابتدا جي باري ۾ ڄاڻايو ويو آهي تہ:

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

”دنيا ۾ ٻوليءَ/ ٻولين جي ابتدا ڪيئن ٿي، ڪڏهن ٿي، ڪٿي ٿي ۽ ڪهڙيءَ ريت ٿي؟ اهي سڀ اهڙا موضوع آهن، جن جي باري ۾ لسانيات ۽ علم الانسان جي ماهرن، وڏي جاکوڙ ۽ تفتيش ڪئي آهي.

هڪ ماهر، ’گورڊن هيوز‘ (Golden Hewes) جي راءِ موجب: ”انهيءَ سلسلي ۾، لڳ ڀڳ ڏهه ڪن هزار حوالا ملن ٿا.“ هن جي راءِ موجب: ”انهيءَ موضوع تي، اوڻيهين صديءَ کان وٺي، جدا جدا رايا ملن ٿا، ۽ آخر ۾ 1866ع ڌاري هڪ اهڙو وقت بہ آيو جو پئرس جي ’Linguistic Society‘ طرفان، وڏيڪ ڪنهن بہ قسم جي راءِ ڏيڻ کان ماهرن کي روڪيو ويو. بهرحال هن موضوع تي سنڌيءَ توڙي ٻين پاڪستاني ٻولين ۾، مواد آڻڻ جي تمام گهڻي ضرورت آهي، ڇاڪاڻ تہ هن موضوع تي اسان جي ٻولين ۾ سچ پچ تہ اڃا ڪجهہ لکيو ئي نہ ويو آهي.“(ص 9)

ساڳئي ڪتاب ۾، صفحي 10، 11 ۽ 12 تي اڳتي هن طرح روشني وڌي وئي آهي:

”هن سلسلي ۾، ڌار ڌار ماهرن، پنهنجي پنهنجي سماج ۽ سماجي ماحول، تهذيب ۽ تهذيبي روايتن، ۽ خاص ڪري مذهبن جي حوالي سان، ٻوليءَ جي ابتدا جي سلسلي ۾، ڌار ڌار نظريا پيش ڪيا آهن. انهيءَ ڪري مناسب ٿيندو تہ ڏسجي تہ اهي ماهر، جن اسان جي تهذيب ۽ تمدن کي سنواريو سينگاريو ناهيو ۽ اُن کي ڪا صورت بخشي، تن، ٻوليءَ ۽ اُن جي ابتدا ۽ لکت جي باري ۾ ڪهڙا ڪهڙا رايا ڏنا آهن؟“

ساڳئي ڪتاب ۾، صفحي ڏهين تي اڳتي ڄاڻايل آهي تہ:

”انسان هڪ عجيب جانور آهي. ماهرن، انسان ذات کي، گونگي جانور کان الڳ شمار ڪيو آهي ڇاڪاڻ تہ اُها ڳالهائڻ جي قوت ئي آهي، جنهن انسان کي ’اشرف المخلوقات‘ بنايو آهي. انسان ذات کي اهو پختو يقين آهي تہ الله تعاليٰ کيس ڳالهائڻ جي قوت انهيءَ لاءِ عطا ڪئي آهي تہ جيئن اُن (انسان) ۾، سياڻپ، ڏاهپ، دانائيءَ، طاقت ۽ تخليق ڪرڻ جي صلاحيت پيدا ٿئي. هن سلسلي ۾ ڌار ڌار ملڪن ۽ ڌار ڌار مذهبن جي ماهرن، پنهنجا ڌار ڌار رايا ڏنا آهن جن جو مختصر جائزو هيٺ پيش ڪجي ٿو:

(1) قديم مصرين جو رايو:

مصر جي هڪ قديم ديوتا جو نالو ’ٿوٿ‘ (Tehuti/ thoth) چون ٿا. ’ٿوٿ‘ جي نالي ۾ وڏي قوت سمجهي ويندي هئي. ڪنهن بہ جاندار يا بيجان شيءِ جو وجود، ’ٿوٿ‘ جي وجود کان پوءِ ئي تسليم ڪيو

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ويندو هو. مصرين جي عقيدي موجب، 'ٿوٿ'، ڪي منتر پڙهيا ۽ ڪي ٻول ٻوليا، جن جي برڪت سان، هيءَ دنيا وجود ۾ آئي. 'ٿوٿ' کي چنڊ جو ديوتا بہ تسليم ڪيو ويندو هو. هُو جادوءَ جي منترن ۽ منڊن، پاڪ لکت ۽ مس جو ڪرتار، ڪتابن جو مصنف ۽ ڪتابت جي فن جو ديوتا مڃيو ويندو آهي. مصرين جي عقيدي موجب، لکت جي فن جي ديوي، 'سيشيت' (Seshet)، سيڪريٽريءَ طور هن ديوتا سان هميشه گڏ هوندي هئي. 'ٿوٿ'، نہ فقط هڪ جادو بيان مقرر، سخنور ۽ گفتگو ڪندڙ عالم هو پر هو علم شماريات، تقرير ۽ تحرير جي فن ۾ بہ مهارت رکندو هو. مصرين جي عقيدي موجب. 'ٿوٿ' نہ فقط 'ڪتابت' جي فن جو ديوتا سمجهيو ويندو هو، پر هو هڪ وڏو حڪيم، طبيب، وڪيل ۽ معمار (architect) پڻ هوندو هو. هُو جيڪي ڪجهہ فرمائيندو هو تنهن کي 'عهدنامو' (Gospel) سمجهيو ويندو هو.

(2) بابلي تهذيب جي ماهرن جو رايو:

بابلي تهذيب جي هڪ ڏند ـ ڪٿا موجب، 'بابلي تهذيب' جو پهريون مهذب انسان، 'Oannes' هو جيڪو هڪ راڪاس جي روپ ۾، 'اڌ ماڻهو ۽ اڌ مڇيءَ' جي صورت ۾ هوندو هو. جيڪو 'ايراني نار' ڏانهن سمنڊ ذريعي تري ويو ۽ اُتي لکت جو فن ۽ ٻيا فن جاري ڪيائين.

(3) چيني تهذيب جي ماهرن جو رايو:

چيني ڏند ـ ڪٿا موجب، قدرت طرفان، درياءَ مان هڪ 'دريائي گهوڙو' يا 'ڪڇونءَ' جهڙو جانور پيدا ٿيو جنهن چيني ٻوليءَ ۾ گفتگو ڪئي. هن، 'لکت' واري ڏات، پنهنجي هٿ ۾ ڪانہ کنئي پر هن جي پٺيءَ تي جيڪي چٽ چٽيل هئا، تن ئي سندس عطا ٿيل انهيءَ ڏات، يعني لکت واريءَ ڏات جي نشاندهي ٿي ڪئي، اُن کان پوءِ قانون لکيا ويا، ۽ نيم ۽ اُصول جڙيا.

چيني قوم وٽ، شهنشاهہ 'Celestial' جي لاءِ گهڻو احترام هوندو هو. هُو پکين جون لاتيون ۽ تنوارون گهڻي شوق ۽ چاهہ سان ٻڌندو هو ۽ اُنهن جي اُڏامي وڃڻ کان پوءِ، خاموشيءَ سان، نرم واريءَ تي، اُنهن جي چڏيل پيرن جي نشانن کي نقل ڪندو هو. هڪ هزار سال اڳ، چيني قوم جي ودوانن، بهترين ڊڪشنريون لکيون ۽ اُنهن ۾ شامل ڪيل لفظن کي نظرياتي يعني Ideological ترتيب ڏني.

(4) هندو ودوانن جو قديم نظريو:

عيسوي سن کان ڇهہ يا ست صديون اڳ، ٻوليءَ ۽ اُن جي ڳالهائڻ جي سلسلي ۾، 'پارت ورش' جي پنڊتن ۽ ودوانن جو نظريو، سندن ڏند ـ ڪٿائن تي مبني، دلچسپ پيراءِ ۾ بيان ڪيو ويو. اُنهن جي قديم لکيتن ۾، ٻوليءَ کي 'انساني روپ' (personified) ۾، 'واڪ' (Vak) يعني 'ٻوليءَ جي ديوي' يا

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

'واڳديو'. سڏيو ويو ۽ اُن کي 'برهما جو مظهر' يعني manifestation سمجهي، اُن جو احترام ڪيو ويو. اُنهن هندو ودوانن جي راءِ موجب:

"'پوتر' (پاڪ) آواز (واڪ) کي نڪا ڪا ابتدا هئي ۽ نڪا انتها، پر اُها انسان ذات جي 'همعصر' هئي. 'واڪ' (ٻولي)، 'برهما' جي تخليقي قوت آهي. اڳاتن هندو ودوانن جي راءِ موجب، هيءَ دنيا، خدا جي 'امر' (واڪ) يعني 'ٻولڻ ٻولڻ' (حڪم' سان هڪدم وجود ۾ آئي. هنن جي خيال موجب، الله تعاليٰ 'پو' يعني 'ٿي پئو' جو حڪم فرمائي، هيءَ دنيا خلقي ڇڏي.

پراڻن هندو ودوانن جو رايو آهي تہ الله تعاليٰ جاندارن طرفان، انساني ڳالهاءَ ۾ ڪم ايندڙ ڪيترين ئي ٻولين خلقيون ۽ انسان ذات کي ٻوليءَ ذريعي ئي اُها قوت بخشي تہ هو 'منتر' پڙهي سگهي، يا بندگي ۽ عبادت لاءِ جيڪو 'ٻول' يا 'اسم اعظم' آهي، تنهن کي ورجائي سگهي. 'تانترن' ۾، ٻوليءَ ۾ منترن کي 'جادوءَ واري سگهہ' يا 'جادوگريءَ' جي معنيٰ ڏني وئي آهي. منتر، زنده ديوتا / ديويءَ جي علامت سمجهيا ويندا آهن.

(5) يهودين جو نظريو:

يهودين جي نظريي موجب، انسان، خدا پاڪ جي تخليق جو مظهر آهي. هن کي بهشت مان نيڪالي ڏني وئي، ۽ ڪيس درياءَ ۽ طوفان جي وچ ۾، سزا طور ڇڏيو ويو. هو هڪ ئي ٻولي ڳالهائي سگهندو هو. فرشتن، محنت ڪري، ڪاميابيءَ سان شهر اڏيا ۽ آسمان سان ڳالهيون ڪندڙ منارا جوڙيا.

(6) مسلمانن جو نظريو:

ڪيترن ئي مسلمان مفڪرن ۽ عالمن جي راءِ موجب، الله تعاليٰ، ٻوليءَ جي ڄاڻ، سنڌس 'پهرئين خلقيل انسان'، يعني 'انسان اول' (ابوالبشر) کي، وحيءَ ۽ الهام ذريعي ڏني. اُهي عالم، اُن دعويٰ جا دليل، قرآن پاڪ جي حوالي سان ڏين ٿا. قرآن ڪريم ۾ فرمايل آهي تہ:

وَعَلَّمَ آدَمَ الْأَسْمَاءَ كُلَّهَا (سورة البقره: آيت 31)

يعني: ۽ الله تعاليٰ آدم کي سڀني شين جا نالا سيکاريا.

قرآن ڪريم ۾ ٻئي هنڌ فرمايل آهي تہ:

وَمِنْ آيَاتِهِ خَلْقُ السَّمٰوَاتِ وَالْأَرْضِ وَاخْتِلَافُ أَلْسِنَتِكُمْ وَأَلْوَانِكُمْ ۚ (سورة الروم: پارو 21، آيت 22)

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

يعني: آسمانن ۽ زمين جي تخليق ۽ توهان جي ٻولين ۾ اختلاف، الله تعاليٰ جي نشانين مان آهن.

اهڙيءَ طرح قرآن ڪريم ۾ هڪ ٻئي هنڌ فرمايل آهي تہ:

الرَّحْمٰنُ○ عَلَّمَ الْقُرْاٰنَ○ خَلَقَ الْاِنْسَانَ○ عَلَّمَهُ الْبَيَانُ○ (سورة الرحمن: پارو 27)

يعني: رحمان (الله تعاليٰ) قرآن سيکاريو انسان کي پيدا ڪيو ۽ اُن کي بيان ڪرڻ سيکاريو.

مطلب تہ جهڙيءَ طرح پهرئين خلقيل انسان (انسان اول) جي تخليق، ڪنهن تدريجي طريقيڪار کان سواءِ عمل ۾ آئي، اهڙيءَ طرح الله تعاليٰ انسان اول کي، پنهنجيءَ قدرت ڪامله ۽ حڪمت بالغه جي ذريعي، زبان ۽ بيان ڪرڻ جي صلاحيت سان، روز اول کان ئي نوازي ڇڏيو هو.

انهيءَ سلسلي ۾، حضرت ابن عباس جي روايت مان معلوم ٿو ٿئي تہ، حضرت آدم عليہ السلام کي، سڄيءَ دنيا جون ٻوليون سيکاريون وئيون هيون، ۽ آدم ۽ آدم جو اولاد، انهن ٻولين ۾ پنهنجي ضمير موجب اظهار ڪندو هو. پوءِ جڏهن آدم جو اولاد، دنيا جي مختلف علائقن ۾ پکڙجي ويو تڏهن هڪ گروهہ، اُنهن ٻولين مان ڪنهن هڪ کي استعمال ڪرڻ شروع ڪيو ۽ ٻيون ٻوليون متروڪ ٿينديون وئيون. جيڪي عالم ۽ مفڪر، ٻوليءَ/ ٻولين کي الهامي سمجهن ٿا، اُنهن کي جواب ڏيندي ابن جني فرمائي ٿو تہ:

"آدم کي سيني شين جي نالن سيکارڻ يا انسان کي بيان ڪرڻ جي تعليم ڏيڻ جو مطلب هيءُ نہ آهي تہ ٻولي، وحيءَ جي وسيلي ئي سيکاري وَئي، بلڪ اُن مان مراد هيءَ آهي تہ الله تعاليٰ آدم کي، گُفتگو ڪرڻ جي صلاحيت سان نوازيو آهي."

5- جديد سائنسدانن جا نظريا:

مطالعي مان معلوم ٿو ٿئي تہ ٻوليءَ ۾ ٻين انساني جسماني عملن سان گڏ اوسر بہ آئي آهي، ۽ اُن ۾ ترقي آئي آهي. انسان، پنهنجي ابتدا واري زماني کان وٺي پنهنجن خواهشن ۽ ضرورتن لاءِ ٻوليءَ جو سهارو ورتو آهي. هن ترقي پذير دنيا ۾، ٻين ضرورتن سان گڏ، انسان ذات جون سماجي خواهشون ۽ ضرورتون پڻ وڌنديون رهيون آهن. 'علم حياتيات' (Biology) ۽ 'بايو ڪيميا' (Bio-Chemistry) جي علمن جي اڀياس مان پتو پوي ٿو تہ انسان جي فطرت بہ سدائين بدلبي رهي آهي. انسان جي ٻين خاص عادتن وانگر، ٻين شين تان نقل ڪرڻ ۽ سکڻ جي عادت بہ خاص خصوصيت رهي آهي. ڳالهائڻ واري قوت بہ انسان لاءِ هڪ خاص ضرورت آهي، ڇاڪاڻ تہ ٻوليءَ سان، انسان ذات جو عام ۽ روزمرہ جي زندگيءَ ۾ شروع کان وٺي واسطو رهيو آهي.

علم حياتيات جي ماهرن جي راءِ ۾، انسان جي جسم اندر، نڙيءَ ۽ نڙگهٽ ۽ اُن جي مٿان هوا جو لنگهہ، اوائلي دور جي قديم انسان يعني انسان اول جي جسم واري زماني کان وٺي موجود هئا. جيئن اڄ جي انسان جي جسم ۾ بہ اُهي موجود آهن. پوءِ ڇاهي اهو قديم انسان، غارن ۾ رهندو هو يا ميداني علائقن ۽ چراگاهن ۾ جانورن جي پالڻ لاءِ هو اُها زندگي گذارڻ لڳو هو.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

صحافت جي دنيا جي هڪ وڏي ماهر، ڊاڪٽر ميلوِن (Dr. Melvin) ۽ سندس ٻين ساٿين، 1989ع ۾ پنهنجي ڪتاب: Theories of Mass Communication ۾، ٻوليءَ جي ابتدا ۽ ارتقا جي باري ۾ لکيو آهي ته:

"اوائلي ۽ قديم انسان، ڪن مختصر ۽ متعدد آوازن، رڙين، ڪوُڪن، ڏندن ۽ هٿن، اکين، چپن، وات، ڳلهن ۽ جسم جي لوڏڻ ۽ اشارن ذريعي، پنهنجيءَ 'طلب' جو اظهار ڪندو هو ۽ سندس انهيءَ طلب جو جواب، سندس همعصر ساٿي ڏيندا هئا. پوءِ ڪجهه زمانو گذري وڃڻ کان پوءِ، اُنهن انسان جي، اُنهن اشارن ۽ طلب جي اظهار جي ذريعن ۾ ترقي آئي هوندي، پر اُنهن جي اظهار جي انهن ذريعن ۾ ايتري ترقي نه آئي هوندي جو اُنهن، ٻوليءَ جي ڳالهائڻ جي موجوده طريقي واري صورت اختيار ڪئي هوندي"

علم الانسان جي ماهرن جو اهو به خيال آهي ته انسان ذات جي تهذيبي ترقيءَ جو واسطو، اُن جي ٻوليءَ جي ترقيءَ سان رهيو آهي. تنهن ڪري اهو يقين سان چئي سگهجي ٿو ته ڪنهن به معاشري جي تهذيب ۽ تمدن جي شروعات ۾ ئي، اُن معاشري ۾، ٻوليءَ جي به شروعات ٿي هوندي ۽ تهذيب ۽ تمدن جي ترقيءَ سان گڏ، اُن سماج ۾ ٻوليءَ به ترقي ڪئي هوندي. هر سماج ۾ جيئن جيئن تهذيب ۽ تمدن، نئون رنگ، نئين صورت ۽ نئون روپ ورتو، ترقي پذير ٿيندا ويا، تيئن تيئن ٻوليءَ تي به اُن تهذيب جو اثر ٿيندو ويو ۽ اُها به ترقي ڪندي وئي.

ٻوليءَ جي ابتدا جي سلسلي ۾، علم الانسان جي ماهرن، پنهنجا ڌار ڌار نظريا بيان ڪيا آهن، جن مان ڪي نظريا 'سنڌي ٻوليءَ جي ارتقا' ڪتاب ۾، اُنهن ماهرن جي حوالي سان ڏنا ويا آهن، جيئن:

(i) پوُهه پوُهه (Pooh- pooh) وارو نظريو

(ii) ڊنگ ڊانگ (Ding- Dong) وارو نظريو

(iii) يو- هي — هو (Yo- he- ho) وارو نظريو

(iv) اشارن (Gesture) وارو نظريو

(v) سر- تار وارو نظريو

(vi) لڳ لاڳاپي / سهڪار (Cooperation) وارو نظريو

انهن ماهرن، مان 'مورس سوَڊيش' (Morris Swadesh) نالي ماهر، بلڪل ويجهي ماضيءَ واري زماني ۾ ٿي گذريو آهي، جنهن سال 1971ع ۾ پنهنجو نظريو پيش ڪيو. هن پنهنجي نظريي کي هيٺ ڏنل چئن دورن ۾ ورهايو آهي:

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(i) **اوائلي پٿر جو زمانو** (Eolithic period) – هن دور جو عرصو تيهه لک سال ق - م کان اڳ تائين شمار ڪيو وڃي ٿو. هن دور ۾ ’جاوا وارو انسان‘ (Australopithecus)، آفريڪا جي جهنگلن ۽ چراگاهن ۾ گهمندو رهندو هو. پر ’جاوا واري انسان‘ جي دور کان به اڳ واري زماني وارو انسان، ڪن مفرد لفظن ۾ ڦيرگهير آڻي، اُنهن کي ڏگهو ڪري يا زور سان ڳالهائي، يا آوازن جي اُچار لاءِ، ’چاڙهه ۽ لاٿ‘ (چڙهاءُ ۽ اُترِاءُ) (Intonation) ڪم آڻي، يا لفظن کي وري وري دُهرائي (مڪرر لفظن واري طريقي موجب)، اُن مان مختلف معنائون ۽ مفهوم ظاهر ڪرڻ لاءِ وات يا چپن جي شڪل ۽ صورت ۾ ڦيرگهير آڻي، پنهنجي معنيٰ ۽ مفهوم ظاهر ڪندو هو. مثال طور گول شين جي اظهار لاءِ هُو چپن کي گول ڪري اُن لفظ جو اُچار ڪندو هو.

(ii) **قديم پٿر وارو زمانو** (Paleolithic period) – هن زماني ۾ شين جي شڪلين ۽ علامتن ۾ تبديلي آندي وَئي، ۽ لفظن جي ذاتن ۾ ڦيرگهير آڻي، اُنهن مان نوان لفظ ٺاهيا ويا، ۽ اُنهن لفظن جي اصلي معنائن ۾ پڻ فرق ظاهر ڪيو ويو. هن زماني ۾ ٻن چپن وارن آوازن جي اُچار ڪرڻ ۾ گهٽو فرق هوندو هو پر نرم تارونءَ وارن آوازن جي اُچار ڪرڻ ۾ فرق ڪجهه گهٽ هوندو هو.

(iii) **نئون پٿر وارو زمانو** (Neolithic period) – هن زماني ۾، اڳوڻن دورن ۾ ڪم ايندڙ لفظن جي ذاتن ۾، ڪن وينجنن يا سرن کي، اڳياڙين ۽ پڇاڙين طور ڪم آڻي، اُنهن ذاتن مان نوان نوان لفظ ٺاهيا ويا. هن ئي دور ۾، لفظن جي وچ ۾، يعني ’لفظ جي پد‘ (syllable) ۾، سر کي وڌائي، گهٽائي يا حذف ڪري، يا اُن پد ۾ ڪم آيل آوازن ۾ صوتي تبديليون آڻي، يا سر جي بيهڪ واري صورت (مهڙ واري، پويڙ واري ۽ وچٿري) ۾ ڦيرگهير آڻي، لفظن جي اُچار ۾ ڦيرگهير ڪري، اُنهن لفظن جي معنائن ۾ ڦيرگهير ڪئي وَئي.

(iv) **تاريخي دور** (Historical period) – هن دور ۾، ڳالهائڻ جي لفظن، انهن جي ڪردنتن، مشتقن، اڳياڙين ۽ پڇاڙين جي استعمال، يعني علم صرف جي اُصولن ۾ واڌارو ٿيو.

علم الانسان جي ماهرن جو رايو آهي ته: ”انسان جيڪا بولي ڳالهائي ٿو تنهن بوليءَ جي ابتدا تڏهن کان ٿي ٿي هئي، جڏهن کان اوائلي (قديم) انسان، فطرتي طور ڳالهائڻ يا ڪنهن بوليءَ جا ٻول يعني لفظ، نقل (Imitate) ڪرڻ شروع ڪيا. هن، شروع شروع ۾ بوليءَ جا اُهي آواز اُچارڻ شروع ڪيا جيڪي سندس ماحول ۾ فطرتي طور اُن وقت رائج هئا. اُنهن فطرتي آوازن ۾، پکين جون لاتيون، دريائن جي پاڻيءَ جي وهڪري جي گهڙ گهڙ، چشمن ۽ آبشارن جي چر چر، هوا جي سر سر، ڪڪرن جي ڪڙ ڪڙ، جيتن جي چر چر، جانورن جي ٻر ٻر ۽ اهڙيءَ طرح ڪاٺ ڀيڻ ۽ ڪنگهڻ وغيره جا آواز به هن دائري ۾ شامل ڪري سگهجن ٿا.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ماهرن جو خيال آهي تہ انسان ۾ پکين کي قدرت طرفان اها ڏات عطا ٿيل هوندي آهي تہ اُهي ڪنهن بہ ماحول اندر پيدا ٿيل آوازن جو نقل ڪري سگهندا آهن. (Brian Stross, 1976: 20)

هن سلسلي ۾، ڏار ڏار ماهرن. پنهنجي سماج ۽ سماجي ماحول، تهذيب ۽ تهذيبي روايتن، ۽ خاص ڪري مذهب جي آڌار تي، ٻوليءَ جي ابتدا جي باري ۾ پنهنجا ڏار ڏار نظريا قائم ڪيا.

علم الانسان جي ماهرن جي نظر ۾، مشرق قريب جي قديم شهرن جي قائم ٿيڻ کان پنج هزار سال اڳ، ٻوليون وجود ۾ اچي چڪيون هيون. جاڪاڻ تہ اُن زماني ڌاري، ٻوليءَ جي لکت جا ڪي ثبوت مليا آهن. انهن ثبوتن ملڻ کان پوءِ اُنهن جي آڌار تي اهو چئي سگهجي ٿو تہ اُن زماني ۾ ڪا ٻولي ضرور ڳالهائي ويندي هئي، جنهن (ٻوليءَ) جي، برتنن تي لکيل صورت بہ موجود آهي، پر جيڪڏهن برتن سازي، ٻوليءَ جي وجود واريءَ حقيقت طرف رهنمائي ڪري ٿي تہ پوءِ هيئن بہ چئي سگهجي ٿو تہ ٻولي اڃا بہ گهڻو اڳ وجود ۾ اچي چڪي هوندي. برتن سازيءَ جي هنر جا پهريان ثبوت، ڏهہ هزار سال اڳ، جپان مان مليا آهن. قديم آثارن جي کوٽائيءَ مان ائين پڻ ثابت ٿيو آهي تہ مٽيءَ جون ڪِلَ مورتيون، ويهہ هزار سال اڳ تيار ڪيون وئيون هيون. اهڙو ثبوت قديم آثارن جي ماهرن، اهڙين مورتين جي مطالعي کان پوءِ ڏنو آهي." (Brian Stross, 1976: 32)

هن ڏس ۾، خوردبينيءَ ذريعي، اهو پڻ معلوم ٿيو آهي تہ هڏيءَ تي اُڪر جو ڪم، ٽيهہ هزار سال اڳ ڪيو ويندو هو (Brian Stross, 1976: 32). ماهرن جي اهڙين کوجنائن، ٻوليءَ جي ابتدا واري زماني کي، گهٽ ۾ گهٽ پٿر جي دور جي اوائلي زماني (Upper Paleolithic) تائين، ماضيءَ طرف ڌڪي ڇڏيو آهي.

هن دور ۾، ٻوليءَ جي وجود جا ڪي ثبوت Cro- Magnon غار وارين تصويرن (Paintings) مان مليا آهن. (Brian Stross, 1976: 32) انهن تصويرن جي مطالعي کان پوءِ اهو ثابت ڪيو ويو آهي تہ اُن دور جو انسان ڪا ٻولي ضرور ڳالهائيندو هوندو.

ماهرن اهو بہ بيان ڪيو آهي تہ Cro- Magnon غار وارو انسان، پهريون ڀيرو، چاليهہ هزار سال اڳ منظرعام تي آيو هو پر علم الانسان جي اڪثر ماهرن کي يقين آهي تہ ٻولي، Cro- Magnaon واريءَ غار واري انسان جي منظرعام تي اچڻ کان بہ اڳ موجود هئي. علم الانسان جا ڪي ماهر هن راءِ جا بہ آهن تہ چيني تهذيب وارو انسان (Neantherthal Man) ڪنهن ٻوليءَ کان ضرور واقف هو. هن (چين واري) انسان جي آباد هجڻ وارو زمانو هڪ لک سال اڳ وارو زمانو چيو وڃي ٿو. (Brian Stross, 1976: 33)

ماهر ائين بہ چون ٿا تہ چين واري انسان جو وجود، Cro- Magnon انسان جي وجود ۾ اچڻ کان اڳ ختم ٿي چڪو هو. (Brian Stross, 1976: 33)

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ماهرن اهو پڻ ثابت ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي تہ چين واري انسان جي آباد ٿيڻ کان اڳ، 'آفريڪا وارو انسان' (Pithecanthropus) آباد هو. هن انسان جي آباد هجڻ وارو زمانو ڏهہ لک سال اڳ چيو وڃي ٿو. (Brian Stross, 1976: 33). هن نسل وارو انسان، آفريڪا کان پوءِ جنوب ايشيا ۽ اُن کان پوءِ 'پوري پني ڪمربند' (Temperate zone) ۾ پکڙجي ويو. (Brian Stross, 1976: 33). هن نسل وارو انسان، باهہ بہ استعمال ڪندو هو ۽ جانورن جو شڪار بہ ڪندو هو.

آفريڪا واري انسان جي وجود ۾ اچڻ کان اڳ، ماهرن کي 'جاوا واري انسان' (Australopithecus) جا ثبوت مليا. هن (جاوا واري) انسان کان اڳ، پٿر واري زماني جي Pliocene واري دور ۾، يعني هڪ ڪروڙ ويهہ لک سال (12 ملين)، ماهرن کي اُتر -- اولهہ هندستان' (پاڪستان جي پوٺوهار واري خطي ۾، يعني 'سون واديءَ' (Swan valley) ۾، هڪ انساني نسل (Ramapithecus) جي وجود ۾ هجڻ جا ثبوت مليا آهن. 'جاوا نسل وارو انسان'، پٿر جا اڻ گهڙيل اوزار ڪم آڻيندو هو. هن جو مٿو وڏو هوندو هو ۽ هُو ٻن ٽنگن تي، اُڀو هلندو هو. علم الانسان جي ماهرن جي راءِ ۾، 'جاوا نسل وارو انسان' ڪا ٻولي بہ ڳالهائيندو هو. انهن ماهرن جي راءِ موجب، هن نسل واري انسان کان اڳ، 'پوٺوهار واريءَ واديءَ وارو قديم انسان' (Ramapithecus) پڻ ڪا ٻولي ڳالهائيندو هو. (Brian Stross, 1976: 33)

ڊاڪٽر ميلون ۽ سندس ساٿين، سندن ساڳئي ڪتاب ۾، اڳتي هلي اهو سوال ڪيو آهي تہ: "اهم سوال هي آهي تہ ڇا، اوائلي انسان ڳالهائي سگهندو هو؟" (Malvin, L., 1989: 7). پوءِ هنن، پنهنجي انهيءَ سوال جو جواب بہ پاڻ ڏنو آهي، ۽ لکن ٿا: "يقيناً اوائلي انسان، ڪنهن ٻوليءَ جا ڪي بامفهوم آواز ڳالهائي سگهندو هو. ڇاڪاڻ تہ انهيءَ سلسلي ۾، تازين تحقيقن مان هن سوال جو جواب مليو آهي. انهن تحقيقن مان معلوم ٿيو آهي تہ 'قديم پٿر جي دور' واري زماني جي تاريخي کنڊرن جي کوٽاين مان، اُن دور جي اوائلي انسان جي هٿ آيل کوپرين ۽ اُن اوائلي انسان جي بدني بناوت ۾، سندس 'نڙي' ۽ 'آوازن جي پيٽي' (Sound box) هٿ آيا آهن. علم الانسان جي ماهرن کي قديم انسان جي هٿ آيل نڙيءَ ۽ آوازن جي پيٽيءَ جي وچ ۾، 'قديم ٻن مانس (باندر) جي 'نڙيءَ' ۽ 'آوازن جي پيٽيءَ' جي وچ ۾، ڪا بہ نسبت يا هڪجهڙائي نظر ڪانہ آئي. اُنهن ماهرن جو اهو بہ خيال آهي تہ:

> "اوائلي انسان (Hominids) جي دماغي کوپڙيءَ جي ماپ، اُن (انسان) جي ڄڀ جي ڊيگهہ، اُن جي نڙيءَ ۽ آوازن جي پيٽيءَ جي بيهڪ، اهڙي نموني جي نہ آهي، جهڙي 'ٻل مانس' جي نڙيءَ ۽ آوازن جي پيٽيءَ جي آهي. ٻين لفظن ۾ هيئن چئبو تہ اوائلي ٻل مانس (باندر)، ڳالهائڻ جي صلاحيت رکندو نہ هو. ڇاڪاڻ تہ اُن جي بدن جي بناوت، نڙيءَ ۽

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

آوازن جي پيتيءَ جي بيهڪ اهڙي هئي ئي ڪانه. جو هُو ڳالهائي سگهي. اهائي ساڳي حالت اڄ جي Primates جي بہ آهي. باندرن کي اڄ بہ اهڙي تربيت يعني ڳالهائڻ جي سکيا ڏيڻ ممڪن نہ آهي، جنهن جي وسيلي هو ڳالهائڻ جي سگهہ حاصل ڪري سگهي. انهن جو تنتني سرشتو يا سندن بدني بناوت، ڳالهائڻ واري قوت حاصل ڪرڻ جي لائق نہ آهي. اُن جي ابتڙ، اهو قبول ڪري ٿو سگهجي تہ اوائلي انسان کي ڳالهائڻ جي سگهہ يا صلاحيت حاصل هئي. هُو ٻوليءَ جا مختلف آواز اُچاري سگهيو ٿي، هُو ڳالهائي بہ سگهيو ٿي، ۽ هٿن، اکين، منهن، وات، چهري ۽ جسم جا اشارا ڏيئي، پنهنجو مقصد ۽ مفهوم ظاهر ڪري سگهيو ٿي.“ (Melvin, 1989: 76)

ڊاڪٽر ميلون ۽ سندس ساٿي، هن راءِ جا بہ آهن تہ اوائلي زماني ۾ موجود Cro- Magnon انسان جي دماغي کوپريءَ، اُن جي ڄڀ ۽ آوازن جي پيدا ڪرڻ واريءَ پيتيءَ (Sound box) جي بيهڪ ۽ بناوت، بلڪل اهڙين ئي هئي، جيئن اڄ جي انسان جي آهي. انهيءَ ڪري اها دعوي ڪري سگهجي ٿي تہ (Cro- Magnan انسان کي ڳالهائڻ جي سگهہ حاصل هئي، يعني تہ انساني ٻوليءَ جو وجود، اڄ کان 35000 سالن کان وٺي، چاليهہ هزار سال اڳ واري زماني ۾ آباد انسان وٽ ملي ٿو. اُن زماني جي انسان جي بدني بناوت بلڪل اڄ واري انسان جي بدني بناوت جهڙي هئي.

ڊاڪٽر ميلون، برنارڊ ڪامري ۽ سندن ٻين ساٿين، هڪ ٻيو اهم بيان هي ڪيو آهي تہ جنهن زماني ۾ Cro- Magnon انسان، ڀهريون پيرو پنهنجي خطي يا علائقي ۾ ظهور پذير ٿيو هو انهيءَ ئي زماني ۾، ’اوائلي چيني تهذيب وارو ماڻهو‘ (Neantherthal man) ساڳئي ئي خطي ۾، اڳ ئي ’آباد‘ (established) هو. جسماني طرح اهو يعني چيني تهذيب وارو ماڻهو (Neantherthal man) وڏيڪ رعب وارو ۽ سگهارو هوندو هو. ڪيس سندس جيايي لاءِ گهٽي قدر سرسي حاصل هئي. هُو ماهر شڪاري هو. هو ڏاڍو ذهين هو ۽ سنا توڙي ڪاراتنا هتيار بہ ٺاهي سگهندو هو.

ساڳيءَ طرح Cro- Magnon ماڻهو بہ ذهين، هوشيار ۽ ماهر شڪاري هوندا هئا. اهي ماڻهو ٻين ڳالهين سان گڏ، پنهنجي مري ويل ساٿين جا لاش، دفن ڪرڻ جو طريقو بہ ڄاڻندا هئا. ٿورن لفظن ۾ هيئن چئبو تہ انساني ارتقا واريءَ منزل ۽ سفر ۾، Cro- Magnon ماڻهو ڪاميابيءَ طرف گامزن هئا. اهي ئي انسان، اڄ واري زماني جي انسانن جا ابا ڏاڏا يا پڙ ڏاڏا هئا. جاڪاڻ تہ انساني ارتقا واري انهيءَ سفر ۾ روان دوان رهندي، ’چيني ماڻهو‘ (Neantherthal people) اڳتي هلي صفحہ هستيءَ تان ميٽجي ويا هئا.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪن محققن طرفان اهو سوال بہ پڇيو ويو آهي تہ اهو ڪهڙو سبب آهي جو Cro- Magnon ماڻهو ترقي ڪندا ويا ۽ چيني تهذيب وارن ماڻهن جو وجود ئي ختم ٿي ويو؟ انهيءَ جواب جي سلسلي ۾، قبول ڪرڻ جهڙو نظريو هيءَ آهي تہ Cro- Magnon ماڻهن، جيئن جيئن پنهنجيءَ ٻوليءَ کي ترقي وٺرائي، اُن ۾ هرهڪ نقطي کي سمجهائڻ جي ڪوشش ڪئي، ۽ اُن لاءِ دليل بہ ڏنا. تيئن تيئن اُهي پنهنجي وجود ۽ بقا کي قائم ڪندا ويا. اُنهن پوءِ، پنهنجي ڪاڌي خوراڪ لاءِ گهربل سامان ۽ شين کي گڏ ڪرڻ، اُنهن کي بچائي رکڻ ۽ ڏکئي وقت ۾ پاڻ کي هر آفت ۽ هر دشمن کان بچائڻ جا طريقا بہ ايجاد ڪيا.

5۔ ٻولي، انسان ذات سان گڏ وجود ۾ آئي آهي:

علم الانسان جي هڪ ٻئي ماهر، لينبرگ جو خيال آهي تہ: ”ٻولين جو وجود، انسان ذات جي وجود سان گڏ، شروع کان ئي شامل رهيو آهي.“ (Lenneberg, 1976: ?)

هن جو خيال آهي تہ:

”(i) هر انساني سماج، ڪانہ ڪا ٻولي ڳالهائيندو آهي.

(ii) ٻولي، علم طبعيءَ (anatomy) سان واسطو رکي ٿي. علم طبعيءَ جي لحاظ کان، انسان جي دماغ ۾ اهڙا خانا (Cells) موجود آهن، جن جو واسطو ٻوليءَ (ڳالهائڻ) سان ثابت ڪيو ويو آهي.

(iii) ڪافي وقت تائين لڳاتار ڳالهائڻ جاري رکڻ لاءِ، قدرت طرفان انسان کي هوا کڻڻ ۽ اُن کي ڦڦڙن طرف ڦوڪڻ جي خاص سهوليت (Respiratory adjustment) طور، ’وات وارو ڪوبو‘ (sound track) عطا ڪيو ويو آهي، جتي ٻوليءَ جا آواز پيدا ٿين ٿا. انسان ذات کان سواءِ ٻئي ڪنهن بہ جاندار جي جسم ۾، ’آوازن جي پڙ‘ جهڙي ڪابہ جاءِ عطا ٿيل ڪانهي، جتي هوُ آواز پيدا ڪري سگهي.“ (Lennedberg Eric, 1976)

ٻوليءَ جي ابتدا جي سلسلي ۾، ماهرن جو رايو آهي تہ: ”انسان ذات، هن جادوءَ روپي وايو منڊل ۾ ڳالهائڻ سکيو. اُنهن ماهرن جي خيال موجب جڏهن ڪوبہ ٻار، هن دنيا ۾ جمندو آهي تڏهن سندس چوڌاري ماحول وارو گوڙ ۽ گهمسان، سندس ڪنن تائين پهچندو آهي. اُن جي ماءُ جي مامتا وارا ۽ پيار سان پريل مٺا ٻول، پيءُ جو پيار پريو آواز، عزيزن قريبن، مٽن ۽ مائٽن جا سڪ پريا سڏ، هن جي ڪنن تي پهچندا آهن.

جڏهن اُهو ٻار، ٿورو وڏو ٿي، ڳالهائڻ لڳندو آهي تڏهن جڻ تہ وايومنڊل ۾ جادوگري جاءِ وٺندي آهي. اُها جادوگري، جيڪا ڪيس شين جي سڃاڻپ ڪرائيندي آهي، ۽ اُهو ٻار محسوس ڪرڻ لڳندو آهي تہ ڪو ڪيس ٻڌي ٿو، سمجهي ٿو ۽ سندس آواز تي ڌيان ڏئي ٿو.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

لينبرگ جو اهو بہ رايو آهي تہ ڪنهن بہ ٻار جي ٻوليءَ جي ارتقا لاءِ ڪو معيار مقرر نہ آهي. هن سلسلي ۾، ماهرن اهو بہ ٻڌايو آهي تہ هر ٻار پهرين ٽن آوازن يعني [د، ب ۽ م] مان ڪوبہ هڪ آواز پهرين اُچارڻ لڳندو آهي، يعني ڪوبہ ٻار سڀ کان پهرين، يا تہ ٻن چپن وارو آواز [ب يا م] ڳالهائڻ لڳندو آهي، يا هو پهرين ڏندن وارو آواز [د] ڳالهائڻ شروع ڪندو آهي. ٻين لفظن ۾ هيئن چئبو تہ هر ٻار، پهرين 'ڳرو اَوسرگ' آواز اُچارڻ سکندو آهي. انهن آوازن سکڻ کان پوءِ، اُهو ٻار، پهرين مفرد لفظ، يعني يا تہ پهرين مفرد اسم ڳالهائڻ سکندو آهي، ۽ يا تہ پهرين مفرد فعل ڳالهائيندو آهي. هُو گهٽو ڪري پهرين فعل وارو لفظ ڳالهائيندو آهي. پوءِ جيئن جيئن هُو وڏو ٿيندو ويندو آهي، تيئن تيئن سندس ذهني نشو و نما ٿيندي ويندي آهي، ۽ هُو ماحول سان وڌيڪ مانوس ٿيندو ويندو آهي، ۽ اهڙيءَ طرح سندس ٻوليءَ جي خزاني ۾ لفظن جو واڌارو بہ ٿيندو ويندو آهي.

ٻوليءَ جي ماهرن جو اهو بہ رايو آهي تہ هر ٻار پهرين هڪ لفظ يا 'هڪ ـ لفظو جملو' (One word sentence) ڳالهائڻ شروع ڪندو آهي، ۽ پوءِ آهستي آهستي ٻن لفظن وارو جملو پوءِ ٽن لفظن وارو جملو ۽ اهڙيءَ طرح سندس ٻوليءَ ۾ اضافو ٿيندو ويندو آهي. اهو بہ ياد رکڻ گهرجي تہ هر ٻار، جنهن ٻوليءَ واري ماحول سان واسطو رکندو آهي، هُو اُن ٻوليءَ جي وياڪرڻي سٽاء موجب ئي جملا خودبخود ڳالهائيندو آهي.

هن حقيقت مان اهو واضح ٿئي ٿو تہ هر ٻار جي جيئن جيئن ذهني نشو نما ٿيندي ويندي آهي ۽ پنهنجي ماحول سان جيئن جيئن هن جي وابستگي وڌندي ويندي آهي، تيئن تيئن سندس ٻوليءَ جي لغوي ذخيري ۾ بہ اضافو ٿيندو ويندو آهي، ۽ هُو پنهنجيءَ ضرورت آهر، نوان نوان لفظ گهڙيندو ويندو آهي، ۽ پنهنجيءَ ٻوليءَ جي لغوي ذخيري ۾ اضافو ڪندو ويندو آهي. هن جي ٻولي، 'سادي' (simple) کان 'ڏکيري' (comple) ٿيندي ويندي آهي. اهو سلسلو اڄ بہ جاري آهي.

علم اللسان جي مشهور برطانوي ماهر، 'پروفيسر فرٿ' جي راءِ ۾: "هيءَ دنيا جنهن ۾ اسين رهون ٿا، انسان اُن جو هڪ اڻوٽ حصو آهي." (Firth, J.R., 1964: 19) هو اڳتي لکي ٿو: "انسان جيڪا ٻولي ڳالهائي ٿو سا فقط چپ جو ڏندن، سخت تارونءَ، نرم تارونءَ، مُورڙن يا ڪاڪڙي ڏانهن مٿي کڄي وڃڻ سبب، ۽ اُنهن مخرجن سان ميلاپ ڪرڻ سان ئي ڳالهائبي آهي. ٻولي فقط، نڙي يا نڙگهٽ وٽ، هوا جي نليءَ ۾ سوڙهہ (گهُٽ) پيدا ڪري، آوازن جي اُچار ڪرڻ وارو عمل نہ آهي، پر ٻولي، دراصل، دماغ جي عمل جو ئي نتيجو آهي، جيڪو نبضن تي قبضو ڪري، اُنهن کان ڳالهائڻ جو ڪم وٺي ٿو. انهيءَ ڪري هيئن چوڻ تہ: "ڪنن جو ڪم آهي ٻڌڻ، اهو صحيح نہ آهي، ڇوتہ اسين ڪنهن آواز جي ٻڌڻ لاءِ ڪن ڪڙا نہ ڪندا آهيون، پر حقيقت ۾، دنيا ۽ معاشري ۾ جيڪي ڪجهہ وهي واپاري ٿو تنهن جي ٻڌڻ لاءِ اسان جا ڪن باخبر هوندا آهن." (Firth, J. R., 1964: 19)

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پروفيسر فرٿ، اڳتي لکي ٿو تہ: "انسان جو آواز انسان جي دماغ جي عمل (Postural Scheme) جو نتيجو آهي. انساني آواز ڪنهن عمل جو هڪ حصو آهي. اُن لحاظ کان هيئن چئبو تہ انسان جي ڳالهائڻ جو عمل، سندس سڄي جسم سان واسطو تو رکي، خصوصاً سندس اُنهن عضون سان، جن جي مدد سان هُو ساهہ کڻندو آهي، پر اُن ۾ دماغ جو عمل دخل ڪجهہ وڌيڪ آهي. ٻين لفظن ۾ هيئن چئبو تہ انسان جي دماغ جو سندس ڳالهائڻ واري عمل تي قبضو رهي ٿو يا هيئن بہ چئي سگهجي ٿو تہ انساني دماغ هڪ منتظم وانگر، ڳالهائڻ جي عمل جي سلسلي ۾ ڪم ڪري ٿو."

علم الانسان جي ماهر 'مورس سوئڊيش' جو هڪ نظريو هي بہ هو تہ: "دنيا جون سڀ ٻوليون هڪ ئي خاندان واريءَ ٻوليءَ مان ڦٽي نڪتيون آهن. (Morris Swadesh, 1971)، ۽ پٿر جي دور (Paleolithic) ۾ اُهي، اُن هڪ ئي خاندان مان ڦٽي نڪتيون هيون. ۽ اهو عمل گهٽ ۾ گهٽو ڪري پٿر جي وچئين دور واري زماني (Middle Paleolithic) ۾ اُن عرصي ۾ شروع ٿيو هو جڏهن 'چين وارو نسان' (Neantherthal man) موجود هو.

سوئڊيش جي نظريي، ٻوليءَ جي ٻين ماهرن جي ذهنن ۾ ڪيترائي سوال پيدا ڪيا، مثال طور:

(i) ٻوليءَ جي ابتدا جا اُهڃاڻ ڪڏهن کان ملن ٿا؟

(ii) ٻوليءَ پهرين ڪٿي جنم ورتو؟

(iii) ڇا اهڙي ڪا ٻولي وجود ۾ اچي چڪي هئي، جنهن مان ٻيون ٻوليون ڦٽي نڪتيون هيون؟

(iv) اشارن واري ٻولي، گفتگو واريءَ ٻوليءَ کان پهرين وجود ۾ آئي هئي يا پوءِ؟

(v) ڇا ٻوليون آهستي آهستي ۽ بتدريج وجود ۾ آيون يا اُنهن هڪدم ڪا صورت ورتي هئي؟

پر ٻولين جي ماهر، 'برائن اسٽراس' ۽ ٻين ماهرن، 'مورس سوئيڊيش' جي انهيءَ راءِ سان اتفاق نہ ڪيو پر برائن جي راءِ موجب: "ڌار ڌار ٻولين ۾، ساڳين لفظن جي موجود هجڻ جي آڌار تي هن (مورس سوئيڊش)، اها دعوي ڪئي هئي، پر حقيقت ۾ ائين نہ آهي." (Brian Stross, 1976: 37)

برائن جي خيال موجب، ائين بہ ممڪن ٿي سگهي ٿو تہ انهن ٻولين ۾، هڪجهڙن لفظن جي موجود هجڻ جو سبب، اهو بہ ٿي سگهي ٿو تہ انهن ٻولين، اهي لفظ شايد هڪ ٻئي کان اُڌارا ورتا هجن. يا هڪ ٻوليءَ جو ٻيءَ ٻوليءَ تي اثر ٿيو هجي، پر حقيقت ۾ اجاتائين اهو فيصلو ٿي نہ سگهيو آهي تہ دنيا جون مختلف ٻوليون ڪنهن هڪ ئي خاندان جي ٻوليءَ مان ڦٽي نڪتيون آهن يا ڌار ڌار خاندانن وارين ٻولين مان.

اڳين ماهرن جي نظر ۾ هي بحث بہ هلندو رهيو تہ ٻولي / ٻوليون هڪدم، هڪ ئي دفعي سان وجود ۾ آئي / آئيون يا بتدريج ۽ آهستي آهستي، سماجي حالتن ۾ تبديليءَ ۽ ڦيرگهير اچڻ سان گڏ، اُهي (ٻوليون) ڦرنديون گهرنديون، سڌرنديون ۽ مايئدار ٿينديون وئيون.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هن سلسلي ۾، 'ايرڪ ليننبرگ' (Eric Lenninberg) جو رايو آهي ته ٻوليءَ واري قوت، انسان ذات کي هڪ خاص ذات طور عطا ٿي آهي، پر اهو ياد رکڻ گهرجي ته ڪوبه ذهني طور 'اپاهج انسان' (Retorted human being)، ٻولي سکي نه سگهندو آهي، يا جيڪڏهن اهڙن ماڻهن مان ڪو ٻڳل ٽتل ٻولي ڳالهائي سگهندو به هوندو ته به صوتي ۽ صرفي لحاظ کان هُو سؤ فيصد صحيح طرح سان ڳالهائي نه سگهندو آهي.

هن سڄي بحث جو اختصار هي آهي ته ٻولي، انسان ذات جو فطرتي ۽ قدرتي ورثو آهي. ۽ اهو ورثو انسان ذات کي سندس ابتدا يعني سندس جنم سان گڏ عطا ٿيو آهي، ۽ ٿيندو رهيو آهي. ۽ اُهو ورثو انسان ذات سان گڏ، بتدريج ترقي ڪندو موجوده مقام تي پهتو آهي.

6۔ دنيا ۾ رائج ٻولين ۽ اُنهن جي ختم ٿي وڃڻ جا خدشا:

هن حقيقت کان هاڻ ڪوبه انڪار ڪري نه سگهندو ته دنيا، جيڪا هاڻ هڪ 'عالمي ڳوٺ' جو وجود وٺي چڪي آهي، اُن جي بازار ۾، ڪن ٻولين جي اجاره داري قائم ٿيندي پيئي وڃي، ۽ ڪن علاقائي ۽ صوبائي زبانن سان گڏ، ڪيترين ئي وڏين وڏين ٻولين کي به خطرو نظر اچي رهيو آهي. هڪ اندازي جي مطابق، ايڪيهين صديءَ ۾، دنيا جون 90 سيڪڙو ٻوليون، عدم موجود ٿي سگهن ٿيون. ويجهڙائيءَ ۾ اقوام متحده جي هڪ رپورٽ مطابق، 2500 کان به وڌيڪ ٻوليون، پنهنجو وجود ختم ڪرڻ واريون آهن، جڏهن ته 234 ٻوليون ته ختم ٿي چڪيون آهن. انهيءَ قسم جي خدشي جو اظهار معروف اديب، 'نارائڻ گهٽيش'، پنهنجي هڪ مضمون 'Speech is a part of our Cultural Society' ۾ ڪيو هو. اهو مضمون ڀارت جي مشهور اخبار، 'Times of India' جي 3، جنوري، 2007ع واري شماري ۾ ڇپيو هو. هن صاحب جي خيال موجب، دنيا جون اٽڪل 3450 ٻوليون، پنهنجو وجود ختم ڪري چڪيون آهن.

لسانيات جي هڪ ٻئي ماهر، 'ڊاڪٽر راروند ڪالا' جي راءِ موجب:

"دنيا ۾ 6500 کان 6800 تائين ٻوليون ڳالهايون وينديون آهن. انهن مان زياده تر ٻوليون، پنهنجو وجود وڃائڻ واريون آهن. ڇاڪاڻ ته هر ٻن هفتن کان پوءِ ڪا هڪ ٻولي ختم ٿي رهي آهي. اهڙيءَ طرح هلندڙ صديءَ يا ايندڙ صديءَ جي ٿوري ئي عرصي اندر، به درجن هندستاني ٻولين پنهنجو وجود وڃائي ويهنديون.

ماهرن جو رايو آهي ته دنيا جي 6760 معروف ٻولين مان، 234 ٻوليون هاڻ پنهنجو دم ٽوڙي چڪيون آهن. جيڪڏهن اسين پنهنجين ٻولين جي تحفظ لاءِ سنجيده نه ٿينداسين ته ايندڙ صديءَ ۾، اسان جي ملڪ ۾ به ڪيترين ئي ٻولين جي ختم ٿي وڃڻ جو خطرو موجود آهي.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سال 1996ع ۾، يونيسڪو طرفان، شايع ڪيل هڪ لسانياتي نقشي ۾، 1600 کان به وڌيڪ ٻولين ۽ اُنهن جي لهجن کي خطري جي دائري ۾ ڄاڻايل ويو آهي.

روزانه جنگ اخبار لاهور جي 19، جولاءِ، 2006ع واري شماري ۾ ڇپيل هڪ رپورٽ ۾ ڄاڻايو ويو هو ته: ”سڄيءَ دنيا ۾ ڳالهايون ويندڙ 7 هزار ٻولين مان، اڌ کان به وڌيڪ ٻولين کي هاڻ زنده رهڻ لاءِ وڏو خطرو نظر اچي رهيو آهي. موجوده صديءَ جي آخر تائين، 90 سيڪڙو ٻوليون ختم ٿي وينديون.“

هڪ ٻيءَ رپورٽ ۾ ڄاڻايل آهي ته اٽڪل 550 ٻوليون، تيزيءَ سان پنهنجي وجود جي خاتمي طرف وڌي رهيون آهن. ۽ دنيا ۾ انهن ٻولين جي ڳالهائيندڙن جو تعداد، هڪ سوَ کن مس وڃي بچيو آهي. آفريڪا ۽ بحر الڪاهل کان ايشيا جهڙي وڏي کنڊ ۾، سڀ کان وڌيڪ ٻوليون ڳالهايون وينديون آهن. صرف ڀارت ۾ ئي، 427 ٻوليون ڳالهايون وينديون آهن. اٽڪل هڪ ارب ماڻهن جي آبادي ’مينڊرين ٻولي‘ ڳالهائيندي آهي، جڏهن ته انگريزي ٻولي ڳالهائڻ وارن ماڻهن جو تعداد پنجاهه ڪروڙ ۽ اسي لک کن آهي.“

جنگ اخبار لاهور جي، 21، فيبروري، 2008ع واري شماري ۾، ڇپيل هڪ ٻئي مضمون مطابق، دنيا ۾ ڳالهايون ويندڙ 6912 ٻولين مان، 516 ٻوليون هاڻ ختم ٿي چڪيون آهن.

هڪ ٻيءَ سوچ مطابق، زماني ۾ ايندڙ تبديلين ۽ جدت توڙي سرڪاري ٻولين جي وڌندڙ استعمال سبب، دنيا جي مختلف ملڪن ۾ مادري ٻولين جي اهميت گهٽجي رهي آهي. عالمي سطح تي، سڀ کان وڌيڪ استعمال ٿيندڙ چيني ٻولي آهي، جڏهن ته سرڪاري سطح تي، سڄيءَ دنيا جي ڌار ڌار ملڪن ۾ استعمال ٿيندڙ ٻولي، انگريزي آهي.

ٻولين جي عالمي ڏينهن واري موقعي تي، جنگ اخبار جي ’ڊيولپمينٽ رپورٽنگ سيل‘ ۾ مختلف ذريعن جي حوالي سان، پاڪستان ۾ ڳالهايون ويندڙ ٻولين جي تعداد جي سلسلي ۾ ڄاڻايو ويو هو ته:

> ”پاڪستان ۾ سڀ کان وڌيڪ، يعني 48 سيڪڙو ماڻهو پنجابي ٻولي ڳالهائين ٿا، جڏهن ته پاڪستان ۾، اردو ٻولي ڳالهائيندڙن جو تعداد، 8 سيڪڙو آهي. پاپوئا نيوگنيءَ واري ملڪ ۾، 20 ٻوليون ڳالهايون وينديون آهن. اُن ملڪ ۾ به انگريزي ٻولي، سرڪاري سطح تي، سڀ کان وڌيڪ استعمال ڪئي ويندي آهي.“

هن وقت، عالمي سطح تي هيءَ احساس زور وٺندو پيو وڃي ته دنيا جون لاتعداد ٻوليون، ختم ٿيڻ واري خطري کي منهن ڏيئي رهيون آهن. اُنهن جي ختم ٿي وڃڻ لاءِ ماهرن جيڪي ڪارڻ بيان ڪيا آهن، اُنهن مان ڪي هي آهن:

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(i) هڪڙو ڪارڻ هيءُ آهي تہ اُن ٻوليءَ جي ختم ٿي وڃڻ جو خطرو وڌيڪ آهي جنهن سان، اُن ٻوليءَ جي ڳالهائيندڙن جي دلچسپي گهٽجي ويندي آهي. ٻيو ڪارڻ هيءُ آهي تہ اُها ٻولي جنهن تي عالمي طور مغربي تهذيب ۽ ثقافت، خاص ڪري انگريزي ٻوليءَ جو غلبو وڌندو ويندو آهي.

هن سوچ مان هيءُ نتيجو ٿو نڪري تہ ڪا بہ ٻولي تڏهن ختم ٿي سگهندي آهي، جڏهن اُن ٻوليءَ جي ڳالهائيندڙن مان ڪوبہ فرد باقي زنده بچي نہ سگهندو آهي.

ڪافي عرصو اڳ، اخبارن ۾ اها خبر شايع ٿي هئي تہ چين ملڪ جي هڪ بزرگ خاتون جي مري وڃڻ کان پوءِ، اُها قديم چيني ٻولي بہ ختم ٿي وَئي، جنهن کي ڳالهائڻ واري فقط اُهائي بزرگ خاتون وڃي بچي هئي.

روزانہ جنگ اخبار لاهور جي 19، مارچ، 2010ع واري شماري ۾، محترم خالد مسعود، پنهنجي هڪ ڪالم ۾ لکيو هو تہ:

”گذريل مهيني ۾ ’انديمان ٻيٽن‘ جي هڪ رهاڪو پنجاهہ سالن جي هڪ خاتون، ’ٻوئا سينيئر‘ (Boa senior) هن فاني جهان مان لاڏاڻو ڪري وَئي. اُها خاتون، ’انديمان ٻيٽن‘ جي هڪ هزار سالن جي قديم Bo ٻوليءَ جي آخري ڳالهائيندڙ ۽ اُن زبان جي آخري ڄاڻندڙ فرد هئي.“

خالد مسعود صاحب اڳتي لکي ٿو تہ:

”هڪ محتاط اندازي مطابق، هن وقت دنيا ۾ ڳالهايون ويندڙ ٻولين جو تعداد، 6700 کان 8000 جي وچ ۾ آهي. انهن ٻولين مان اٽڪل اڌ ٻوليون، ايندڙ صديءَ تائين ختم ٿي وينديون. هن وقت هڪ اندازي مطابق 7500 ٻوليون اهڙيون آهن، جيڪي ايندڙ ٿورن ئي سالن اندر ختم ٿي وينديون. اُنهن 7500 ٻولين مان، هڪ سَوَ کان وڌيڪ ٻولين جو واسطو صرف آسٽريليا کنڊ جي مقامي ٻولين سان آهي. اهڙيءَ طرح اميريڪا ۾ رهندڙ مقامي ماڻهن جون لڳ ڀڳ 70 ٻوليون، برازيل ملڪ جون لڳ ڀڳ 50 ٻوليون، ڪئناڊا جون ڪل ملائي لڳ ڀڳ 150 مقامي ٻوليون، يا تہ سال 2000ع جي پهرئين ڏهاڪي ۾ ختم ٿي وئيون هونديون، يا ايڪيهين صديءَ جي پهرئين ڏهاڪي ۾ ختم ٿي وئيون هونديون. اهڙيءَ طرح ڀارت ۽ نيپال جون 20 کان وڌيڪ ٻوليون، صفحہ هستيءَ تان ميٽجي وينديون.

اهڙيءَ طرح هڪ ٻيءَ رپورٽ مطابق، موجوده زماني ۾، هڪ هزار کان 1500 جي وچ ۾، ڪي ٻوليون اهڙيون آهن، جيڪي پنهنجن ڳالهائيندڙن جي آخري نسل جي ختم ٿيڻ سان گڏ، ختم ٿي وينديون. انهن ٻولين جي ڳالهائيندڙن جو اولاد، پنهنجي والدين جون ٻوليون هاڻ ڳالهائي ئي نٿو سگهي.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

اهڙيءَ طرح ٻه هزار ڪن ٻولين اهڙيون آهن، جن جي ڳالهائيندڙن جو تعداد هاڻي فقط هڪ هزار ڪن ماڻهن تي وڃي بچيو آهي. انهن مان 55 ٻوليون اهڙيون آهن، جن جي ڳالهائيندڙن جو تعداد هاڻي هڪ سوَ ماڻهن کان به گهٽ وڃي بچيو آهي.

7۔ دنيا جون اهم ٻوليون:

دنيا جي ٻهرين ڏهن ٻولين جي ڳالهائيندڙن جو مجموعي تعداد، باقي 6700 ٻولين جي ڳالهائيندڙ ماڻهن جي تعداد جيترو ٻڌائين ٿا.

هندي ٻوليءَ کي اردو ٻولي ڳالهائيندڙ ماڻهن جي تعداد ۾ شامل ڪرڻ کان پوءِ، دنيا ۾ اُن ٻوليءَ جي ڳالهائيندڙ ماڻهن جو جملي تعداد، 19 نمبر تي مڃيو ويو آهي. البت ديوناگري ۽ نستعليق رسم الخطن ۾ اُنهن ٻنهي ٻولين جي ڌار ڌار لکجڻ جي ڪري، اُنهن ٻنهي ٻولين جو دنيا ۾ ڌار ڌار تعداد گهٽجي وڃي ٿو.

روزانه اخبار جنگ لاهور جي، 19 فيبروري 2009ع واري شماري ۾، 'يوم مادري زبان' جي حوالي سان، شاهين حسين صاحب لکيو هو ته:

> "اڄ اقوام متحده طرفان سڄيءَ دنيا ۾، 'يوم مادري زبان' ملهايو پيو وڃي. انهيءَ عالمي اداري جي مدد سان، يوم مادري زبان، سال 2000ع کان ملهايو ويندو آهي. انهيءَ سلسلي ۾، آڪسفورڊ يونيورسٽي پريس جي هڪ تحقيق موجب، سڄيءَ دنيا ۾، هاڻي 6712 ٻوليون ڳالهايون وينديون آهن، جڏهن ته گذريل 500 سالن ۾، تقريباً ايترين ئي ٻوليون ختم ٿي وئيون. عالمي سطح تي ٻولين جو ڪل تعداد، اُنهن جي ڳالهائيندڙن جو تناسب هڪجهڙو نه آهي. صرف 75 ٻوليون اهڙيون آهن، جن جي ڳالهائيندڙن جو تعداد، هڪ ڪروڙ کان وڌيڪ آهي. 8 ٻوليون اهڙيون آهن، جن جي ڳالهائيندڙ ماڻهن جو تعداد، ڏهن ڪروڙن کان مٿي آهي، جيڪو ڪل عالمي آباديءَ جو 40 سيڪڙو آهي. سڀ کان وڌيڪ ڳالهايون ويندڙ ٻوليون، چيني، هسپانوي (اسپينش)، انگريزي، هندي (اردوءَ جي ڳالهائيندڙن جي تعداد سميت)، پورچوگالي، بنگالي، روسي، فرينچ ۽ عربي ٻولي آهن. جڏهن ته دنيا جون 80 سيڪڙو ٻوليون، صرف ويهن ملڪن ۾ ڳالهايون وينديون آهن. اهڙيءَ طرح دنيا ۾، 204 ٻولين جا ڳالهائيندڙ ماڻهو هاڻ صرف ڏهن ڏهن فردن کان ٿورو وڌيڪ ماڻهن تي مشتمل آهن، 344 ٻولين جي ڳالهائيندڙ ماڻهن جو تعداد، هاڻ ڏهن کان 99 فردن جي وچ تي وڃي بچيو آهي.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

عالمي سطح تي اهو بہ ٻڌايو ويو آهي تہ دنيا ۾، صرف 100 ٻوليون اهڙيون آهن، جيڪي لکي ۽ پڙهي سگھجن ٿيون.

8- پاڪستان ۾ بيوروڪريسي ۽ سياست ٻئي ٻولين جي ترقيءَ ۾ رڪاوٽ بڻيل آهن:

(الف) حقيقت ۾، دنيا ۾ مختلف قومن ۽ اُنهن قومن جي ماڻهن جي علمي ۽ ادبي معيار، اُنهن جي سماجي مقام، اُنهن جي حيثيت ۽ اُنهن جي سماجي قدرن کي اُتي جي بيورو ڪريسيءَ ۽ سياست ئي تباهہ ڪيو آهي. اهڙيءَ طرح اسان جي ملڪ جون مختلف ٻوليون، خاص ڪري سڀ مادري ٻوليون تہ پاڪستان جي قائم ٿيڻ واري زماني کان ئي بيوروڪريٽس ۽ سياست جي ور چڙهي وئيون آهن. پاڪستان، اُنهن ملڪن مان هڪ آهي جتي انگريزي ٻوليءَ کي، وقت جي اهم ضرورت سمجھڻ سبب، بالادستي حاصل رهي آهي.

دنيا جي هر ملڪ ۾، عام ماڻهن جي هڪ ٻئي سان رابطي، لهہ وچڙ ۽ انساني ڀائيچاري جو ذريعو ٻولي ئي هوندي آهي، پر اسان جي ملڪ، پاڪستان ۾، سياست، قومي يڪجهتيءَ، انساني ڀائيچاري ۽ انساني همدرديءَ جهڙين سماجي ۽ مذهبي ڳالهين کي، لڳ ڀڳ ختم ئي ڪري ڇڏيو آهي. اُن جي پيٽ ۾، اسان وٽ دهشتگردي ۽ طبقاتي فرق زور ونندو ويو آهي. پاڪستان ۾، مهانگن انگريزي ذريعہ تعليم وارن اسڪولن ۾ پنهنجن ٻارن کي پڙهائڻ، وڏي ماڻهوءَ هجڻ جي علامت سمجهي ويندي آهي. انگريزي ٻولي تہ هر دور ۾، حاڪمن جي ئي ٻولي رهي آهي. هن وقت بہ اسان جي ملڪ ۾ انگريزي، سرڪاري ۽ دربار جي ٻولي مڃي وَئي آهي، جڏهن تہ عوام جي غريب طبقي، يعني سنڌ، پنجاب، خيبرپختونخوا، بلوچستان، گلگت ـ بلتستان، سرائڪي خطي ۽ فاٽا واري علائقي جي عام ماڻهن، پنهنجين مادري زبانن ـ سنڌي، پنجابي، پشتو بلوچي، هندڪو سرائڪي، براهوئي، شينا، بالتي، بروشڪي، کووار ۽ وخي ٻولين کان سواءِ، تور والي، بشگالي، گوجري، ڪوهستاني، ڪالامي ۽ ڪافري وغيره ٻولين کي، پنهنجن سينن ۾ سانڍي رکيو آهي. اسان کان تہ بهتر بنگلا، اُڙيا، بهاري، گجراتي، مرهٽي، راجستاني، هندي، هرياڻوي، تامل، تيليگو ڪنڙ، پوربي، ڪشميري ۽ اهڙيون ٻيون ٻوليون ڳالهائيندڙ قومون آهن، جن کي پنهنجين ٻولين ۽ تهذيب تي هميشه فخر حاصل رهيو آهي.

ڏٺو ويو آهي پاڪستان ۾، انگريزي ٻوليءَ جي جاءِ تي، اردو ٻوليءَ جي نفاذ جي سلسلي ۾، اردوءَ جا طرفدار، بيوروڪريٽس جي مقابلي ۾ پنهنجي جنگ هارائي چڪا آهن. اهڙيءَ حالت ۾، سنڌي، پنجابي، پشتو بلوچي، براهوئي، شينا، بلتي، هندڪو سرائڪي، کووار توڙي وخي ٻولين کي قومي ٻولين جو درجو ڏيڻ جي سلسلي ۾ بہ پاڪستان جا بيوروڪريٽس ۽ ڪي سياستدان، رڪاوٽ بڻيل آهن.

اها بہ حقيقت آهي تہ پاڪستان ۾ رهندڙ سڀ قومون، سواءِ سنڌي قوم جي، پنهنجين مادري زبانن کي، قومي ٻولين جي حيثيت ڏيارڻ واريءَ حقيقت کي لڳ ڀڳ وساري ويهي رهيون آهن. اُنهن سڀني قومن

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪي، اردوءَ سان گڏ پنهنجين مادري ٻولين. جهڙوڪ: پنجابي، پشتو بلوچي، سرائڪي، هندڪو براهوئي، شينا، بالتي، بروشسڪي، کووار ۽ وخي وغيره مادري ٻولين کي، پاڪستان جون قومي ٻوليون مڃرائڻ لاءِ، سنڌي عوام سان گڏ، کُلهو ڪلهي ۾ ملائي، جدوجهد ڪرڻ گهرجي.

حيرانيءَ جي ڳالهه هيءَ به آهي ته اسان مان وڏي تعداد ۾ ماڻهن کي اها به خبر ڪانهي ته موجوده وقت پاڪستان جي صرف اُترين علائقن ۾ ڪيتريون ۽ ڪهڙيون ڪهڙيون ٻوليون، ڳالهايون وينديون آهن. ۽ اُنهن مان هرهڪ ٻوليءَ جي ڳالهائيندڙن جو مجموعي تعداد ڪيترو هوندو؟ انهن علائقن ۾، موجوده وقت رائج ٻولين مان بلتي، شينا، داردي، ڪوهستاني، بروشسڪي، کووار، وخي، ڊومڪي، گوجري، توروالي، بشگالي، ڪافري ۽ شفني وغيره ٻوليون، وڏي تعداد ۾ عام ماڻهن جون ٻوليون آهن. جن ۾ وڏو لوڪ ادب به موجود آهي. اهي سڀ ٻوليون، پاڪستان ۾ توجهه جي لائق آهن. پر پاڪستان جي هر صوبي ۾ حڪمراني ڪندڙ سياسي ۽ غير سياسي بيوروڪريٽس، هن مسئلي سان ڪابه دلچسپي نٿا رکن.

حيرانيءَ جي ڳالهه هيءَ به آهي ته 70 سالن جي عرصي گذري وڃڻ جي باوجود، پاڪستان ۾ ٻولين جي سلسلي ۾ اڃا تائين نه ڪا پاليسي جوڙي وئي آهي، ۽ نه ئي وري ڪو اهڙو سروي ئي ڪرايو ويو آهي جنهن جي ذريعي اها خبر پوي ته پاڪستان جي ڌار ڌار صوبن ۽ علائقن ۾، ڪهڙيون ڪهڙيون ٻوليون ڳالهايون وينديون آهن. ۽ اُنهن مان هرهڪ ٻوليءَ جي ڳالهائيندڙن جو ڪل تعداد ڪيترو آهي، يا وري اُهي ٻوليون ڪهڙن ڪهڙن لهجن ۾ ورهايل آهن؟

پاڪستان جو وڏو الميو هي به آهي ته ملڪ جي آدمشماريءَ ۾ به اها ئي سياسي چالبازي ڪيڏي ويندي آهي. ۽ آدمشماريءَ وقت به هڪ خاص گروهه، پنهنجيءَ ٻوليءَ جي ڳالهائيندڙن جو تعداد وڌيڪ ڏيکارڻ لاءِ، ملڪ جي هن مسئلي کي به سياست جي ور چاڙهي ڇڏيندو آهي.

انهيءَ کان سواءِ Urbanization جي وڌندڙ دلچسپيءَ، ڳوٺن ۽ هر صوبي جي پسماندن علائقن مان هزارين ڪٽنب، روزگار جي تلاش ۾، روازنو نقل مڪاني ڪندا رهندا آهن. اُنهن ڪٽنبن جا ماڻهو شهرن ۾ ڪجهه عرصو رهڻ کان پوءِ، اُنهن جو نسل، آهستي آهستي پنهنجيءَ مادري زبان کان ڪٽبو ويندو آهي.

اڄ، پاڪستان جي وڏن شهرن، خاص ڪري ڪراچي، لاهور، ملتان، پشاور، حيدرآباد، سکر ۽ ڪوئيٽا وغيره ۾، صوبن جي اندرين علائقن يا اُترين علائقن کان لڏي آيل ڪٽنب، جن ۾ پنجابي، بلوچي، پختون، هندڪو چترالي، گلگتي، هنزئي، بلتي ۽ سرائڪي پٽيءَ جي ديهي آباديءَ جي لڏي آيل ڪٽنبن جو نئون نسل، پنهنجن مادري ٻولين کان ڪٽجي، ۽ اردو ٻوليءَ طرف مائل ٿي رهيو آهي. سنڌ ۾ ته صدين کان ڳالهائي ويندڙ يا ورهاڱي کان پوءِ ڀارت جي گجرات، ڪاٺياواڙ ۽ ڪڇ کان لڏي آيل آباديءَ جا ماڻهو

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جن جي ٻارن جو ذريعہ تعليم گجراتي هو اُنهن سڀني ماڻهن جي عدم دلچسپيءَ سبب، سنڌ مان هاڻ، گجراتي ٻولي لڳ ڀڳ ختم ٿي چڪي آهي.

اهڙيءَ طرح يورپ، اميريڪا، فرانس، جرمني ۽ اٽلي توڙي آسٽريليا طرف لڏي ويل هزارين ڪٽنبن ڪان سواءِ، ورهاڱي ڪان پوءِ ڀارت مان اُنهن ملڪن طرف لڏي ويل هزارين ڪٽنبن جي ٻئي نسل، پنهنجيءَ مادري ٻوليءَ کي خيرباد چئي ڇڏيو آهي. اهي ٻار هاڻ پنهنجي مادري زبان ڳالهائي ۽ سمجهي ٻہ نہ سگهندا آهن. ورهاڱي ڪان پوءِ ڀارت لڏي ويل سنڌي ڪٽنبن جي نئين نسل جو هاڻ اهوئي حال آهي.

انهيءَ تناظر جي مطالعي ڪان پوءِ هي ٻڌائڻ بہ مناسب آهي تہ 'سي آئي اي ورلڊ فئڪٽ بڪ' مطابق، پاڪستان ۾ سڀ ڪان وڌيڪ تناسب پنجابي ٻولي ڳالهائيندڙ ماڻهن جو آهي. انهيءَ رپورٽ مطابق، پاڪستان ۾ 48 سيڪڙو پنجابي ٻولي، 12 سيڪڙو سنڌي ٻولي، 10 سيڪڙو سرائڪي ٻولي، 8 سيڪڙو پشتو ٻولي، 8 سيڪڙو اردو، 3 سيڪڙو بلوچي، 2 سيڪڙو هندڪو هڪ سيڪڙو براهوئي ٻولي، جڏهن تہ باقي 8 سيڪڙو انگريزي ۽ ٻين ٻولين ڳالهايون وينديون آهن.

10 _ موجوده وقت دنيا ۾ سنڌي ٻوليءَ جي حيثيت:

اڳ ۾ 'سي آئي اي ورلڊ فئڪٽ بڪ' ڪان سواءِ، 1981ع واريءَ پاڪستان جي آدم شماريءَ واريءَ رپورٽ ۾ پاڪستان ۾ سنڌي ٻولي ڳالهائيندڙن جو تناسب بہ پيش ڪيو ويو آهي. انهن ادارن ڪان سواءِ عالمي ادارن ڪان وٺي، اميريڪا جي 'سانا' ۽ برطانيا جي ورلڊ سنڌي ڪانگريس' توڙي پاڪستان ۾ ڪم ڪندڙ ڪنهن بہ قومي ۽ سرڪاري اداري طرفان، پنهنجيءَ ڪنهن بہ اهڙيءَ رپورٽ ۾ اهو ڪونہ ٻڌايو آهي تہ دنيا جي مختلف ملڪن ۾ موجوده وقت آباد سنڌي ماڻهن جو ڪل تعداد ڪيترو آهي؟ انهن ادارن اهو بہ ڪونہ ٻڌايو آهي تہ دنيا جي مختلف ملڪن ۾ موجوده وقت، سنڌي ماڻهن ۽ سنڌي ٻوليءَ جو مقام ۽ اُن جي حيثيت ڪهڙي آهي، نہ ئي وري ڀارت ۾ بہ ڪنهن اداري، دنيا جي ملڪن تہ خير، پر ڀارت جي ڌار ڌار رياستن ۾ ورهاڱي ڪان صديون اڳ، يا ورهاڱي ڪان پوءِ سنڌ مان ڀارت لڏي ويل ۽ ڌار ڌار رياستن ۾ آباد سنڌي ماڻهن ۽ سنڌي ٻولي ڳالهائيندڙن جي باري ۾ اهڙي ڪا جامع رپورٽ ڇپائي پڌري ڪئي آهي (اهڙي ڪا رپورٽ منهنجي نظر مان ڪانہ نڪتي آهي).

مون پنهنجي ڪتاب: 'سنڌي ٻوليءَ جي لساني جاگرافي' (پهريون ڇاپو 1990ع) ۽ هاٿي ڪمپوز ٿيندڙ ڪتاب: 'Let's Learn Sindhi' ۾ پاڪستان ۾ سنڌي ٻولي ڳالهائيندڙن جا انگ اکر ۽ سنڌي ٻوليءَ جي حيثيت جي باري ۾ پنهنجن خيالن جو اظهار ڪيو آهي، پر منهنجي اها رپورٽ بہ مون ڌار ڌار ملڪن جي سئر ۽ سفر دوران، يا اُنهن ملڪن جي مرڪزي شهرن ۾ ڪوٺايل ڪانفرنسن ۽ سيمينارن جي موقعن

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

تي، ڏار ڏار سنڌي ماڻهن سان اُنهن شهرن ۾ ساڻن ٿيل ملاقات وقت، وٺائنن حاصل ڪئي هئي، جيڪا هڪ اندازي مطابق هئي. منهنجي اطلاع موجب، هن وقت، سنڌي ڳالهائيندڙ (ڪڇي، ڍاٽڪي، ڪانياواڙي ۽ جدگالي لهجن سميت)، ميمڻ، خوجا، ڪڇي، ڪانياواڙي ۽ سنڌي ڳالهائيندڙ ٻيون هندو ۽ مسلمان قومون، دنيا جي مختلف ملڪن ۾ رهن ٿيون، جتي اُنهن ماڻهن ڪوشش ڪري، پنهنجي هر نسل سان، سنڌن مادري ٻوليءَ، يعني سنڌيءَ، ڪڇيءَ، ڪانياواڙيءَ ۽ ڍاٽڪيءَ کي قائم رکيو آهي.

هت آءٌ اهو بہ عرض ڪرڻ مناسب ٿو سمجهان تہ 1947ع ۾ ڀارت جي ورهاڱي کان بہ صديون اڳ، ڀارت جي رياستن، ڪڇ، راجستان ۽ ڪانياواڙ جي اڳوڻين رياستن، جهوناڳڙهہ، راجڪوٽ، ماناوادر ۽ هالار وغيره کان سواءِ، جيسلمير، جوڌپور، ميواڙ مارواڙ توڙي خانديش ۾ آباد جت، ميگهواڙ مڱڻهار ميراسي، سومرا، ٺڪر، سما، ڪنبير ۽ ٻيون سماٽ قومون، اُنهن رياستن ۾، سومرن ۽ سمن جي حڪومت واري زماني (1010ع_ 1521ع) کان وٺي، اڄ ڏينهن تائين پنهنجي مادري ٻوليءَ، سنڌيءَ ۽ اُن جي ڌار ڌار لهجن کي، مادري ٻوليءَ طور قائم رکيو اچن. ايتري قدر جو ورهاڱي کان اڳ، ڪڇ، ڪانياواڙ جي ڪن رياستن ۽ گجرات جي جهوناڳڙهہ رياست جي مدرسن ۾، ديني تعليم، سنڌي ٻوليءَ ۾ ڏني ويندي هئي، ۽ انهن مدرسن لاءِ، سنڌي ٻوليءَ ۾ لکيل ديني ڪتاب، ڪڇ ۾ ئي، پراڻي سنڌيءَ جي رسم الخط ۾ ڇپبا هئا. اُنهن ڪتابن جون ڪي ڪاپيون، اڄ بہ، سنڌ الاجي، شاهہ ولي الله اڪيڊمي توڙي سنڌ ۾ قائم ڪن پراڻن مدرسن جي ڪتبخانن ۾ موجود آهن.

اهڙيءَ طرح اسماعيلي فڪر جي 'ست پنٿ' طريقي جو 'گنانن' (منظوم ڪلام) جي صورت ۾ علمي خزانو (ورهاڱي کان اڳ)ممبئيءَ ۾ قائم ڪيل 'سنڌي پريس' ۾، 'خوجڪي سنڌي رسم الخط' ۽ 'گجراتي رسم الخط' ۾ ڇپايو ويندو هو. اُهو ڇپيل علمي خزانو اسماعيلہ جماعت جي جماعت خانن سان قائم ڪتبخانن ۽ لنڊن ۾ انسٽيٽيوٽ آف اسماعيلي اسٽڊيز جي ڪتب خاني ۾ موجود آهي.

موجوده زماني ۾، ورهاڱي کان پوءِ بہ ڀارت جي مٿي ڄاڻايل پراڻين رياستن ۾، اُهي پراڻيون سوين سنڌي ڄاتيون، سنڌي ٻوليءَ کي پنهنجي مادري ٻوليءَ طور موجوده زماني ۾ بہ قائم رکنديون اچن. اُهي ڄاتيون، پنهنجي سماجي، ثقافتي ۽ لوڪ ادب ۽ لوڪ ڪلا جي ڪچهرين ۾ اڄ بہ سنڌي ٻوليءَ ۾ پنهنجي ويچار ونڊينديون آهن. البت آءٌ اهو ضرور عرض ڪندس تہ اُنهن رياستن جي راڄائن تہ اُنهن ماڻهن لاءِ سنڌي ٻوليءَ جي سکڻ جي باري ۾ ڪجهہ بہ نہ ڪيو پر افسوس هي آهي تہ ورهاڱي کان پوءِ، سنڌ مان لکن جي تعداد ۾ لڏي ويل، ۽ اُنهن ئي رياستن ۾ آباد ٿيل سنڌي واپارين، اديبن، ڪامورن ۽ سماجي هندو ڪارڪنن بہ، اُنهن قديم زماني کان آباد ماڻهن ۽ اُنهن جي ٻوليءَ، سنڌيءَ جي ڪابہ سار ڪانہ لڌي آهي.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

انهن ماڻهن جي سماجي حالت اها آهي جو انهن رياستن جي سماج ۾ انهن رياستن جي اصلي ڳالهائيندڙ سنڌي جاتين جي سرڪاري طور اڄ بہ ڪا حيثيت ڪانهي.

هوڏانهن ورهاڱي کان پوءِ سنڌ مان لڏي ويل سنڌي شرنارٿين کي ڪنهن رٿا موجب ڪنهن هڪ رياست جي هڪ يا ٻن شهرن ۾ آباد ڪرڻ جي بدران، اُنهن کي ڀارت جي ڏار ڏار رياستن ۾ ڇڙوڇڙ ڪيو ويو. اُهي لڏي ويل سنڌي، ڀارت ۾ ممبئي، پوني، ڀوپال، دهلي، آگري، اُتر پرديش جي شهرن، آندرا پرديش جي شهرن، مهاراشٽر، ڪڇ، گجرات، راجستان جي وڏن وڏن شهرن، جهڙوڪ: ڄئہ پور، جوڌپور، جيسلمير، ميواڙ مارواڙ اجمير ۽ ذڪر هندستان جي شهرن: حيدرآباد دکن، بئنگلور، تيليگو ديشم، ڪرناٽڪا کان سواءِ ڪلڪتي ۽ اوڙيسا ۾ رهايو ويو. انهن سنڌين، پنهنجي گذر ۽ معاش ۽ آباد ٿيڻ لاءِ وڏيون قربانيون ڏنيون. اُنهن سون جي تعداد ۾ پنهنجي رهائش لاءِ ڪالونيون ٺاهيون. اُنهن ڪالونين ۾ اُلهاس نگر، گانڌي ڌام، چئمبور ۽ پمپري هن وقت شهرن جي صورت ورتي آهي.

اُنهن سنڌين، ڀارت ۾ رهي، سنڌي ٻوليءَ جي بقاء ۽ بچاء لاءِ، وڏي جدوجهد بہ ڪئي، ۽ نيٺ ڀارت سرڪار پنهنجي آئين جي 20 شيڊول ۾، سنڌي ٻوليءَ کي بہ قومي ٻوليءَ طور منظور ڪري شامل ڪيو پر افسوس آهي جو اُتي بہ سنڌي اڳواڻ ٻوليءَ جي لپيءَ جي مسئلي تي، ٻن گروهن ۾ ورهائجي ويا. اُنهن مان هڪڙي گروهہ جو خيال هو تہ سنڌي ٻوليءَ کي، عربي- سنڌي لپيءَ ۾ئي رائج رکجي، پر ٻئي ڪٽر برهمڻي سوچ رکندڙ گروهہ وارن جو خيال هو تہ ڀارت ۾ سنڌي ٻوليءَ کي ديوناگري لپيءَ ۾ لکيو وڃي. نيٺ پوءِ سنڌي ٻوليءَ کي ٻنهي لپين ۾ ڪتابن جي ڇپجڻ جو يا پڙهائڻ جو فيصلو ڪيو ويو.

ڀارت سرڪار سنڌي ٻوليءَ جي ترقيءَ لاءِ 'نئشنل ڪائونسل فار ڊيولپمينٽ آف سنڌي لئنگئيج'(NCDSL) جي نالي سان هڪ ادارو قائم ڪيو ۽ اُن اداري لاءِ هرسال بہ ڪروڙ رپيا گرانٽ طور منظور ڪرڻ جو فيصلو ڪيو. اهڙيءَ طرح جن جن شهرن ۾ سنڌي جاتيءَ جا ماڻهو آباد آهن، اُتي جي رياستي سرڪار هرسال، هڪ هڪ ڪروڙ رپيا، سنڌي ٻوليءَ جي ترقيءَ لاءِ، گرانٽ طور ڏيڻ جي منظوري ڏني. يونين سرڪار طرفان جوڙيل ڪميٽيءَ کان سواءِ، رياستي سرڪارن طرفان جوڙيل ڪميٽين، پوءِ هرسال عربي- سنڌي لپي ۽ ديوناگري لپيءَ ۾ شايع ٿيندڙ ڪتابن جي مالي مدد پڻ ڪئي، ۽ ادبي اوارڊ پڻ ڏيڻ شروع ڪيا جيڪي اڄ بہ جاري آهن.

پر ڀارت ۾، سنڌي ٻارن لاءِ وڏو مسئلو هي آهي تہ اُتي جيئن تہ سنڌي، ڪنهن بہ رياست جي سرڪاري ٻولي ڪانهي، انهيءَ ڪري جن جن شهرن ۾ سنڌي جاتي آباد ٿي آهي، اُتي شروع ۾ قائم ڪيل سنڌي اسڪول بہ آهستي آهستي بند ٿيندا ويا. ۽ اُن کان سواءِ اڄڪلهہ شاگردن جو ڌيان اهڙن مضمونن طرف آهي، جن مضمونن

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

لاءِ سنڌي ٻوليءَ جي سکڻ ڪابہ ضروري نہ آهي. انهيءَ ڪري هاڻي پارٽ ۾ نئين پيڙهيءَ جو ڌيان، سنڌي ٻولي سکڻ طرف بلڪل ڪونهي، ۽ ڪيترن ئي ڪٽنبن جي گهرن اندر سنڌي ٻولي ڳالهائي بہ نٿي وڃي.

پاڪستان ۾، پاڪستان جي قيام واري اوائلي ٻن سالن کان وٺي، 1970ع تائين، سنڌي ٻوليءَ جي سڄڻن، سنڌي ٻوليءَ جي تحفظ لاءِ وڏيون قربانيون ڏنيون آهن. 1950ع ۾ ڪراچيءَ کي، سنڌ کان ڌار ڪرڻ واري زماني کان وٺي، پوءِ 1954ع ۾ ون يونٽ جي قيام ۽ پوءِ 1958ع ۾ جنرل محمد ايوب خان جي مارشل لا واري زماني ۾ ۽ وري پوءِ 1977ع کان 1988ع تائين جنرل ضياءَ الحق جي مارشل لا واري زماني ۾، سنڌي ٻوليءَ جي سپوتن- شاگردن، صحافين، سياسي ڪارڪنن، اديبن، شاعرن ۽ قوم پرست سنڌي بيورو ڪريٽن، سنڌي ٻوليءَ جي بقاءَ ۽ بچاءَ لاءِ وڏي جدوجهد ڪئي. اهو هڪ وڏو داستان آهي. اُن جو تفصيل سان ذڪر، 'سنڌي ٻوليءَ جي ارتقا' ڪتاب ۾ ڪيو ويو آهي.

بهرحال، 1971ع ۾، شهيد ذوالفقار علي ڀٽي جي حڪومت واري زماني ۾، 7. جولاءِ، 1972ع تي، سنڌ اسيمبليءَ طرفان، 'سنڌي ٻولي ائڪٽ' منظور ڪري، سنڌي ٻوليءَ کي هميشه لاءِ تحفظ مهيا ڪيو. پوءِ پيپلزپارٽيءَ جي هر حڪومت جي زماني ۾، سنڌي ٻوليءَ جي تحفظ ۽ ترقيءَ لاءِ، ادارا قائم ڪيا ويا، ۽ اُنهن ادارن کي وڏيون رقمون گرانٽ طور ڏنيون وئيون. هن حڪومت طرفان، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، سنڌ ٽيڪسٽ بڪ بورڊ، ڀلاول انسٽيٽيوٽ آف هسٽري ۽ ڪلچر، نواب شاهہ ۾ 'شاهہ لطيف چيئر'، 'ڪراچي يونيورسٽي'، 'سچل چيئر' ۽ 'روضي ڏٽي چيئر'، شاهہ لطيف يونيورسٽي، خيرپور کان سواءِ، 'سنڌي لئنگئيج اٿارٽيءَ' جهڙا ادارا قائم ڪيا. سنڌي ادبي بورڊ تہ ڪنهن ٻئي نالي سان، پاڪستان جي قيام کان اڳ ئي قائم ڪيو ويو هو. هن وقت، سنڌي ادبي بورڊ سميت، انهن ادارن جي لاءِ وڏيون سرڪاري گرانٽون منظور ٿيل آهن، ۽ هر اداري پنهنجو لاثاني ڪم ڪيو بہ آهي. البت وفاقي سطح تي، سنڌي ٻوليءَ جي ترقيءَ لاءِ ڪوبہ ادارو قائم ڪيل ڪونهي. ايتري قدر جو اڪادمي ادبيات، پاڪستان طرفان سنڌي لئنگئيج اٿارٽيءَ کي فقط هڪ لک روپيا ساليانو گرانٽ ۽ سنڌي ٻوليءَ ۾ ڇپيل ڪتابن تي ادبي اوارڊ ڏنا ويندا آهن.

سنڌ حڪومت 1976ع ۾ تعليم کاتي جي نگراني ۾ ثقافت سيل قائم ڪيو هو جنهن کي 1988ع ڌاري، سنڌ ڪلچر ڊپارٽمينٽ ۾ تبديل ڪري هڪ الڳ کاتو قائم ڪيو ويو. هن کاتي هن وقت تائين سنڌي ٻولي، سنڌي ادب ۽ سنڌي ثقافت جي وڏي خدمت ڪئي آهي. سنڌ سرڪار جي هن کاتي طرفان، سنڌي ثقافت کان سواءِ لال شهباز قلندر، شاهہ عبداللطيف ڀٽائي، سچل سرمست ۽ ٻين صوفي شاعرن جي ڪلام جي شناسائيءَ کان سواءِ، اديبن، شاعرن، سگهڙن ۽ فنڪارن جي جياپي لاءِ ڪين ماهوار الائونس ڏيڻ جو جيڪو سلسلو شروع ڪيو ويو هو اُن جي ڪري سنڌي ٻوليءَ جي ڪيترن ئي اديبن، شاعرن ۽ سگهڙن جي مالي مدد ڪئي ويندي آهي.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هن ڪاتي جتي سنڌي ادب جي اشاعت جي سلسلي ۾ اهم ڪم ڪيو آهي، اُتي شاندار لائبريريون به قائم ڪيون آهن. اُن ڪان سواءِ ڪي ادبي اوارڊ به هرسال ڏيڻا ڪيا اٿن.

منهنجي ذاتي مطالعي ۽ ڄاڻ موجب، هن وقت يورپ جي ملڪن: برطانيا، فرانس، جرمني، اٽلي، بيلجم، اسپين، پورچوگال، هالنڊ، ناروي ۽ اسڪئنڊينيوئين ملڪن ۾ ڪل ملائي ويهن لکن جي تعداد ۾ آباد سنڌي ڪٽنب (ڪڇي، ڪاٺياواڙي ۽ سنڌي) جن ۾ خوجا، ميمڻ، ڪڇي ۽ لکن جي تعداد ۾ ٻيا هندو ۽ مسلمان سنڌي، انهن ملڪن ۾ پنهنجي مادري ٻوليءَ سنڌيءَ کي قائم رکيو اچن. اهڙيءَ طرح اميريڪا، ڪئناڊا، ڏور مشرق، آسٽريليا ۽ نيوزيلئنڊ جي مختلف شهرن ۾، هزارن جي تعداد ۾ سنڌي ڪٽنب آباد آهن. جن به پنهنجن گهرن ۾، پنهنجيءَ جاتيءَ جي سماجي ۽ ثقافتي محفلن توڙي پنهنجي ڌرم جي ڪريا ڪرمن ۾، پنهنجيءَ مادري زبان، سنڌيءَ کي قائم رکيو آهي. اُنهن ڪٽنبن مان، اسيريڪا ۾ 'واتومل ائنڊ سنز' جهڙا وڏا واپاري به آهن، جن جا اميريڪا ۾ مون، وڏا وڏا واپاري مرڪز به ڏٺا. اهڙيءَ طرح لنڊن ۾ چيلا رام ڪيمچند ائنڊ برادرس' ۽ ٻين سنڌي واپارين جا وڏا مرڪز قائم آهن.

اهڙيءَ طرح ايسٽ آفريڪا، مغربي آفريڪا جي ڪن ملڪن تنزانيا، ڪينيا، يوگئنڊا ۽ موزمبيق کان سواءِ، ڏکڻ آفريڪا جي وڏن وڏن شهرن توڙي مصر، تيونس، لبيا ۽ لبنان کان سواءِ، عرب ملڪن جهڙوڪ: عراق، شام، مسقط، بحرين، ڪُويت، قطر، سعودي عرب ۽ گڏيل امارات جي ملڪن کان سواءِ، ايران، آسٽريليا، فيجي آئلينڊز ۽ نيوزيلئنڊ جي وڏن شهرن توڙي وچ مشرق ۽ ڏور مشرق جي ٻين ملڪن، جهڙوڪ: فلپائينس، منيلا، انڊونيشيا، ملائيشيا، سينگاپور، مالديپ، ٿائيلينڊ، سريلنڪا، جپان، ڏکڻ ڪوريا، سالومن ٻيٽن ۽ هانگ ڪانگ ۾ به، هزارن جي تعداد ۾ سنڌي ڪٽنب آباد آهن، جن به پنهنجين ڏار ڏار سرگرمين، سماجي ۽ ثقافتي محفلن، ڌرمي ڪرياڪرمن ۽ ست سنگ جي محفلن ۾ پنهنجيءَ مادري زبان، سنڌيءَ کي قائم رکيو آهي.

جن سڀڻن، وچ مشرق جي ملڪن: ڪرگزستان، اُزبڪستان، آئيزربائيجان ۽ تاجڪستان وغيره ماڪن ۾ سفر دوران، سون جي تعداد ۾ سنڌي واپاري ڪٽنب ڏٺا هوندا، جيڪي سنڌ ۽ هند ۾ 'سنڌ ورڪي' جي نالي سان، اڄ به ڄاتا ۽ سڃاتا ويندا آهن، اُهي سنڌي اُنهن ملڪن ۾، انگريزن جي اوائلي زماني کان، پنهنجي وڻج واپار جي ڪري وڃي آباد آهن. اُهي اڄ به، پنهنجي مادري زبان، سنڌيءَ کي، پنهنجن سماجي، ثقافتي ۽ ڌرمي محفلن ۾ قائم رکندا آيا آهن.

11- ڪن ادارن طرفان، سنڌي ٻوليءَ جي ترقيءَ ڏانهن سرد مهريءَ جو اظهار:

سنڌي ٻوليءَ جي، سڄيءَ دنيا ۾ ايتري قدر وسعت هئڻ جي باوجود، سنڌ، ڀارت توڙي اميريڪا، ڪئناڊا، برطانيه ۽ ٻين ملڪن ۾ رهندڙ سنڌي قوم پرستن طرفان، اُنهن ملڪن ۾ قائم ڪيل ادارن جي

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

باري ۾، اڄ ڏينهن تائين ڪا بہ اهڙي رپورٽ شايع نہ ڪئي آهي، جنهن مان اهو معلوم ٿي سگهي تہ دنيا جي ڌار ڌار ملڪن جي ڌار ڌار شهرن ۽ وڏين وڏين بستين ۾ آباد سنڌي واپارين، وڪيلن، ڊاڪٽرن، انجنيئرن، ليڪچررن، پروفيسرن، اُستادن ۽ ٻين پيشن ۾ رڌل سنڌي ماڻهن ۽ سنڌي ڳالهائيندڙن جو ڪل تعداد ڪيترو آهي؟ نہ فقط اهو پر سنڌي لئنگئيج اٿارٽيءَ کان سواءِ ٻئي ڪنهن بہ سنڌي اداري، سڄيءَ دنيا ۾ رهندڙ سنڌي ماڻهن کي، انٽرنيٽ ذريعي، هڪ پليٽ فارم تي گڏ ڪرڻ جي باري ۾ بہ ڪا ڪوشش ڪا نہ ڪئي آهي، البت ڪن ڪن نوجوانن، انفرادي طور، سڄيءَ دنيا ۾ رهندڙ سنڌي جاتيءَ، سنڌي ادارن، ڪن سنڌي اهم شخصيتن کان سواءِ، ثقافتي موضوعن، جهڙوڪ: سنڌي موسيقيءَ، لطيف شناسيءَ، سچل شناسيءَ، سنڌي ادب ۽ سنڌي اخبارن ۽ رسالن جهڙن موضوعن جي باري ۾، ڌار ڌار websites تيار ڪري، انهن کي انٽرنيٽ تي ضرور آندو آهي. اهڙيءَ طرح ڪن نوجوانن، انٽرنيٽ ذريعي، سنڌي ٻوليءَ جي سکڻ جا پروگرام بہ نيٽ تي آندا آهن.

پر منهنجي خيال ۾، سنڌ ۾ قائم سرڪاري ادارن، سواءِ سنڌي لئنگئيج اٿارٽيءَ جي باقي سنڌي ادبي بورڊ، سنڌالاجيءَ، سنڌ ثقافت کاتي ۽ سنڌ ٽيڪسٽ بڪ بورڊ توڙي ڀارت ۾ 'انڊين انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي' ۽ 'نئشنل ڪائونسل فار ڊيولپمينٽ آف سنڌي لئگنئيج' طرفان، سڄيءَ دنيا ۾ ايڏي وڏي تعداد ۾ رهندڙ سنڌي ڳالهائيندڙ عوام کي، هڪ پليٽ فارم يعني انٽرنيٽ ذريعي گڏ ڪرڻ ۽ هڪٻئي جي ويجهو آڻڻ لاءِ، اڄ ڏينهن تائين ڪنهن بہ پروگرام ٺاهڻ جي لاءِ ڪڏهن سوچيو بہ نہ آهي؟ (يا ٿي سگهي ٿو تہ ان سلسلي ۾ آءٌ اڻڄاڻ آهيان)

هن وقت، سنڌي لئنگئيج اٿارٽيءَ، 'رومن- سنڌي رسم الخط' تيار ڪرڻ ۾ ڪاميابي حاصل ڪري ورتي آهي، پر اٿارٽيءَ بہ، رومن- سنڌي رسم الخط ذريعي، انٽرنيٽ جي مدد سان، ڪمپيوٽر تي سنڌي ٻولي سيکارڻ لاءِ اڃا تائين ڪوبہ پروگرام ٺاهيو نہ آهي. اٿارٽيءَ، سال 2000ع کان پوءِ تہ پنهنجو سڄو عرصو ڪتابن جي ڇپائيءَ تي ڏنو آهي.

اٿارٽيءَ جو وڏو ۽ اهم ڪارنامو اهو آهي تہ هن اداري، 'انسائيڪلوپيڊيا سنڌيانا' جهڙي اهم پروجيڪٽ تي باقاعدا گهڻيءَ سان تحقيق ڪري، اُن جا ڏهہ جلد شايع ڪرائي، سنڌ ۽ سنڌي ٻوليءَ جي لازوال خدمت ڪئي آهي. اٿارٽيءَ 'مفصل سنڌي لغت' جهڙي سنڌي ٻوليءَ جي هڪ ٻئي اهم پروجيڪٽ تي بہ وڏو ڪم ڪيو آهي. پر اٿارٽيءَ اندر قائم ڪيل 'سنڌي انفرميٽڪس شعبو' سنڌي ٻوليءَ جي فني ترقيءَ لاءِ، سنڌي ڪمپيوٽنگ سسٽم کي زور وٺائڻ ۽ اُن ۾ ترقي آڻڻ لاءِ اڃا ڪوبہ پروگرام ظاهر نہ ڪيو آهي.

پڙهندڙن کي ياد هوندو تہ محترم ماجد ڀرڳڙيءَ، اڄ کان 20 سال اڳ، ائپل تي، سنڌي سافٽ ويئر آڻي، سنڌي ٻوليءَ جو ڪمپيوٽر جي دنيا ۾ پهريون دفعو تعارف ڪرايو هو. اُن زماني ۾، اردوءَ وارا اڃا

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

خاموش هئا. اڄ، ڪمپيوٽر جي ميدان ۾ اردو زبان، اسان کان 50 سال اڳتي نڪري وئي آهي. سنڌي ڪمپيوٽنگ جي سلسلي ۾ سيد اياز شاهه ۽ ڪن ٻين نوجوانن ڪجهه قدر اضافو آڻي، سنڌي ٻوليءَ کي اليڪٽرانڪ ميڊيا جو ذريعو بنايو هو پر اڄ ڪمپيوٽر جي دنيا، 100 سال اڳتي نڪري وئي آهي، جنهن لاءِ سنڌ جي يونيورسٽين ۽ سنڌي لئنگئيج اٿارٽيءَ کي گهڻوئي ڪجهه ڪرڻو پوندو.

انهيءَ ڪري مناسب ٿيندو ته ڪمپيوٽر جي مدد سان، انٽرنيٽ ذريعي، دنيا جي ڏار ڏار ملڪن ۾ آباد سنڌي ماڻهن کي، جن جو تعداد گهٽ ۾ گهٽ ٽيهه لک کن ٿيندو رومن ۔ سنڌي لپيءَ ذريعي، هڪ پليٽ فارم تي گڏ ڪيو وڃي. سنڌي ڳالهائيندڙن جي نئين نسل يا سنڌي ٻوليءَ سان دلچسپي رکندڙ هر مرد، خاتون ۽ ٻار کي، سنڌي ٻولي سيکارڻ جو اهتمام ڪيو وڃي، ۽ اُن کان سواءِ 'ورچوئل سنڌ' جهڙو پروگرام، جيڪو مون ڪجهه سال اڳ، سنڌ يونيورسٽيءَ جي اڳوڻي وائيس چانسلر، مظهر صديقي صاحب جي خدمت ۾ پيش به ڪيو هو اهو پروگرام، يعني 'ورچوئل سنڌ'، سنڌالاجيءَ جي سهڪار سان شروع ڪري، سڄيءَ دنيا ۾ رهندڙ سنڌي ڪٽنبن کان سواءِ، سنڌ ۽ سنڌي ٻوليءَ سان دلچسپي رکندڙ ماڻهن کي هڪ ئي پليٽ فارم تي گڏ ڪيو وڃي.

هيءَ هڪ اهڙو مسئلو آهي، جنهن کي سنڌ يونيورسٽي، سنڌالاجي، سنڌ سرڪار جو ثقافت کاتو سنڌي لئنگئيج اٿارٽي، سانا ۽ ورلڊ سنڌي ڪانگريس وارا گڏجي هٿ ۾ کڻن. هن پروگرام جي [illegible] ڪرڻ لاءِ، 'سمٿ سونيئن انسٽيٽيوٽ' اُن وقت قبول ڪيو هو. سنڌ ثقافت کاتي ۽ سنڌالاجيءَ وٽ تمام گهڻو مواد موجود آهي، فقط ڪم ڪرڻ جي نيت جي ضرورت آهي.

بهرحال 'عالمي تناظر' ۾، سنڌي ٻولي، اڄ جيڪو مقام حاصل ڪري چڪي آهي، اُن تي يونيسڪو کي به توجهه ڏيڻ لاءِ مجبور ڪرڻو پوندو. منهنجي خيال ۾، سنڌي لئنگئيج اٿارٽي، سنڌالاجي ۽ سنڌ ثقافت کاتو هن اهم ڪم تي توجهه ڏيئي، اُن جي شروعات ڪن.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

حوالا:

1_ آصف: فرهنگ آصفيہ، مقدمو ص 55 ۽ 59

2_ سليم اختر، ڊاڪٽر: 2010ع، زبان، قومي اور بين الاقوامي تناظر مين، مقالو اخبار اردو ۾ ڇپيل، ڊسمبر، 2010ع اسلام آباد، مقتدره قومي زبان

3_ الانا، غلام علي، ڊاڪٽر: 2006ع، سنڌي ٻوليءَ جي ارتقا، حيدرآباد، سنڌي لئنگئيج اٿارٽي، ص ص 9 _12

4- Melvin, L., Defleun and Sandra Ball Rokeach, 1959, Theories of Mass Communication, Longman, New york and London: 5th edition: P.37

5- Lennenberg Eric, 1976

6- Hymes, D., 1961, Functions of Speeches an Evolutionary Approach in Anthropology and Education, ed. F.C. Gruber Philadelphia University of Pennsylvania press, pp. 55-83

7- Firth, J.R., 1964, The Tongues of Men and Speech, London: Oxford University Press, p.19

8- Brian Stross, 1976, The Origin and Evolutrun of Language, Texas: W.M.C. Brown Company, Publishers, p.20

9- Morris Swadesh, 1971

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سنڌي ٻوليءَ لاءِ پيدا ڪيل مسئلا ۽ اُنهن جي حل ڪرڻ ۾ حاصل ڪيل ڪاميابيون

1 ـ دنيا ۾ ڳالهايون وينديڙ ٻوليون، قدرت جو هڪ معجزو ۽ انساني معاشري لاءِ هڪ ڪرشمي مثل آهن. فطرت جي سوانح نگار ۽ انسانيت جي فروغ جي علمبردار دنيا جي عظيم صوفي بزرگ، مولانا جلال الدين روميءَ، قدرت جي انهيءَ معجزي کان متاثر ٿي فرمايو تہ:

هر کسی را اصطلاح داده ایم، هر کسی را سیرتی بنهاده ایم

هندیان را اصطلاح هند مدح، سندیان را اصطلاح سنده مدح

يعني قدرت جي طرفان هر ماڻهوءَ کي سندس الڳ الڳ زبان عطا ڪئي وئي آهي، ۽ هر ماڻهوءَ کي الڳ الڳ طرز زندگي عطا ڪئي وئي آهي. هند وارن کي هند جون ٻوليون نصيب هجن ۽ سنڌ وارن کي سنڌي ٻولي مبارڪ هجي.

انهيءَ جو مطلب اهو ٿيو تہ قدرت جي طرفان، هر قوم کي پنهنجي پنهنجي جداگانہ ٻولي ۽ پنهنجو پنهنجو جداگانہ تمدن عطا ڪيو ويو آهي. لهاذا، ڪائنات جي عظيم معجزن مان، سڀ کان اُتم ۽ اعليٰ معجزو ٻوليءَ/ ٻولين جي تخليق آهي، يعني هر ٻوليءَ جي تخليق، تعمير ۽ ترڪيب ۾ خود، خالق ڪائنات جوئي هٿ آهي. انهيءَ ڪري ڪوبہ عالم يا فاضل، فيلسوف يا سائنسدان، اها دعويٰ نٿو ڪري سگهي تہ فلاڻي ٻوليءَ جو خالق، فلاڻو عالم يا فلاڻو فاضل آهي، يا فلاڻيءَ ٻوليءَ جو ٺاهيندڙ فلاڻو فيلسوف يا فلاڻو سائنسدان آهي. دراصل دنيا جي هر ٻولي، انسان ذات کي هزارين نہ پر لکين سالن جي سماجي ميل جول، نشست ۽ برخواست، شاديءَ ۽ غميءَ، جنگ ۽ امن وغيره جي مسلسل عمل مان ظهور وٺندڙ قدرت جو هڪ معجزو آهي.

قدرت جي طرفان عطا ٿيل انهيءَ نعمت کي نيست ۽ نابود ڪرڻ جي ڪوشش ڪرڻ، قدرت جي انهيءَ عظيم نعمت کي ٺڪرائڻ جي برابر آهي، ۽ قدرت جي انهيءَ نعمت طرف بي رخي اختيار ڪرڻ، الله تعاليٰ جي ناشڪريءَ جي برابر آهي. انهيءَ ڪري هر ملڪ ۾، هر ملت، بلڪ ڪل انسان ذات جي بهتريءَ ۽ بهبوديءَ لاءِ هيءَ ڳالهہ ضرور سمجهي ڇڏڻ گهرجي تہ هر ڪا زبان، چاهي اُها ڪهڙي بہ ملڪ يا ڪهڙيءَ بہ قوم جي زبان هجي، قدرت جي هڪ مقدس امانت آهي. قدرت جي انهيءَ امانت جي حفاظت ۽ پرورش ڪرڻ، هر انسان جو اولين فرض آهي. (مولانا عبدالقادر پروفيسر، 1961ع: صدارتي تقرير، سماهي مهراڻ: 126 ۽ 127)

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

2۔ مملڪت خداداد پاڪستان هڪ، گهڻين ئي ٻولين ڳالهائيندڙ قومن يعني 'گهڻ- ٻوليائي قومن' ۽ ڪثيرالتعداد ثقافتن وارين قومن جو ملڪ آهي. انهيءَ ڪري پاڪستان جي سيني ٻولين جو مطالعو ڪرڻ ۽ اُنهن جو جائزو وٺڻ، حقيقت ۾ پاڪستان ۾ آباد سيني قومن جي ٻولين ۽ اُنهن قومن جي تهذيب، تمدن ۽ ثقافت جو مطالعو ڪرڻ ئي آهي. اُنهن قومن ۾ رائج ٻولين ۾ اُنهن جون ثقافتون، اُنهن مان هرهڪ قوم جي تخيلات، نظرين ۽ قوت احساس جو هڪ قسم جو رڪارڊ ئي آهي.

پاڪستان ۾ رهندڙ سيني قومن جي سماج ۾، هر دور ۾، اُنهن قومن جون ٻوليون ئي ڪارفرما رهيون آهن. انهن قومن جي روزمره جي زندگيءَ ۾ اُنهن جي ڏار ڏار فردن جي تهذيب ۽ تمدن، اُٿڻيءَ ۽ ويهڻيءَ، لباس، کاڌي خوراڪ ۽ اهڙين سيني ڳالهين جو اعليٰ رڪارڊ ۽ املهه خزانو هميشه ٻوليون ئي آهن.

پاڪستان جي مختلف خطن ۽ علائقن ۾ ڳالهايون ويندڙ ٻوليون، پاڪستان ۾ آباد ڏار ڏار قومن جون مادري زبانون ئي آهن. اهڙيءَ طرح دنيا جي هر ملڪ ۾ ڳالهائي ويندڙ هرڪا ٻولي/ ٻوليون، اُن ملڪ يا اُن ملڪ جي قومن اندر، اُن ٻوليءَ يا اُنهن ٻولين جي ڳالهائيندڙ هر انسان جي اُن ٻوليءَ سان پيار هوندو آهي، ڇاڪاڻ ته اُها ٻولي، اُن ماڻهوءَ يا اُن قوم جي مادري زبان هوندي آهي. پنهنجيءَ مادري زبان سان، هر انسان جو ايتروئي گهرو رشتو ٻي انتها محبت ۽ عشق هوندو آهي، جيترو عشق ۽ لڳاءُ اُن ماڻهوءَ کي پنهنجيءَ جان سان هوندو آهي.

هيءُ هڪ قدرتي اصول آهي ته هر انسان کي، پنهنجيءَ مادري زبان تي قدرت حاصل هوندي آهي، ۽ جنهن سهوليت، آسانيءَ ۽ لطف سان هُو پنهنجيءَ مادري زبان ۾ تحرير يا تقرير ڪري سگهندو آهي، يا اُهو انسان، پنهنجيءَ مادري زبان ۾ جيڪي ڪجهه سوچيندو آهي ۽ اُن ۾ جيڪي ڪجهه ڳالهائيندو آهي، سندس انهيءَ گفتگوءَ کي، سند طور مڃيو ويندو آهي.

3۔سنڌي ٻوليءَ جو اڀياس ڪتاب ۾ ڇپيو ويو آهي ته: "انسان ذات جي نشست ۽ برخواست جي طور طريقن ۽ اُن انسان جي روزمره واريءَ زندگيءَ جو سڀ کان اعليٰ رڪارڊ، هر دور ۾، اُن انسان جي ٻولي ئي رهي آهي. جيئن جيئن ڪنهن قوم جي رهڻيءَ ڪهڻيءَ جي طور طريقن ۽ سماجي قدرن ۾ فرق ايندو رهندو آهي تيئن تيئن اُن انسان جي سماجي ترقي ۽ تبديليءَ جو اثر، اُن قوم جي ٻوليءَ تي به پوندو آهي."
(الانا، غلام علي، 2000ع: 244)

هر قوم جي مادري ٻوليءَ ۽ اُن قوم جي معاشري جو هڪٻئي سان باهمي رشتو ۽ گهرو تعلق هوندو آهي. اُن قوم جو پنهنجيءَ مادري زبان سان اهو تعلق، اٽوٽ رشتن سان مضبوط ڳنڍيل هوندو آهي، يعني هر قوم جي زبان ۽ اُن قوم جي سماج جو پاڻ ۾ گهاٽو رشتو لازم ۽ ملزوم هوندو آهي.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

4- سنڌي زبان، دنيا ۾ اڄ ڪلهہ جتي بہ ڳالهائي ويندي آهي، اُتي رهندڙ سيني سنڌي ماڻهن جي اُها (سنڌي ٻولي) مادري زبان جو درجو رکندي آهي. اڳ ۾ چيو ويو آهي تہ هر سنڌي ماڻهوءَ کي پنهنجيءَ مادريءَ ٻوليءَ، سنڌيءَ سان بي انتها پيار محبت ۽ نفسياتي توڙي ذهني ڳانڍاپو هوندو آهي.

سنڌي زبان، واديءِ سنڌ جي قديم ترين زبان آهي. جديد سنڌي لسانيات جي محققن هاڻ اهو ثابت ڪيو آهي تہ سنڌي زبان، واديءِ سنڌ ۾ سنسڪرت جي وجود ۾ اچڻ کان بہ پنج کن هزار سال اڳ، ڳالهائي ۽ لکي ويندي هئي. سنڌي زبان، واديءِ سنڌ ۾ پنج هزار سال اڳ آباد انسانن جي روزمره جي استعمال، وڻج واپار تهذيب ۽ تمدن جي زبان هئي. هن زبان تي اڳتي هلي، مختلف دورن ۾ سنسڪرت، پراڪرت، پالي، فارسي، يوناني، عربي، ترڪي، انگريزي، پورچوگيزي ۽ ٻين زبانن جو اثر ٿيو.

17، فيبروري ۽ 23 مارچ، 1843ع تي، انگريزن جي سنڌ ملڪ تي قبضي ڪرڻ کان اٺ سؤ ورهيہ اڳ، سنڌي زبان مختلف رسم الخطن ۾ لکي ۽ پڙهي ويندي هئي، جيئن عرب سياحن کان سواءِ، محقق البيرونيءَ جي جڳ مشهور تحقيق، 'ڪتاب الهند' مان معلوم ٿئي ٿو.

تحقيق مان اهو بہ معلوم ٿيو آهي تہ سنڌي زبان کي قديم سنڌ ۾ اسلام جي اچڻ (712ع/ 93هہ) کان بہ پنج سؤ ورهيہ اڳ، ادبي حيثيت حاصل هئي. ڊاڪٽر محمد حسن، ڊاڪٽر چٽرجي ۽ ڊاڪٽر مرليڌر جيٽليءَ جهڙن ماهرن، پنهنجن پنهنجن تحقيقي ڪتابن ۾ قديم زماني ۾ رائج سنڌي لوڪ ادب (سينگار شاعري، گاٿا ۽ واقعاتي بيتن) جا مثال ڏنا آهن. اُنهن ماهرن جي طرفان ڏنل اُنهن مثالن جي مطالعي مان اهو ثابت ٿو ٿئي تہ سنڌي ٻولي، سنڌ ۾ قديم زماني ۾، 'سٿين' (70 ق۔ م کان 46ع تائين) ۽ 'ڪشان خاندان' جي حڪومت واري زماني (46ع کان 70ع تائين) ۾ بہ علمي ۽ ادبي ٻوليءَ جي صورت ۾، علمي ۽ ادبي محفلن ۽ معرڪن ۾ رائج هئي. لهاذا، قديم سنڌ ۾ رائج، اُن دور جي قديم سنڌي ٻوليءَ ۾ شاعريءَ جا ڪي مثال مليا آهن. جيڪي 'سنڌي ٻوليءَ جي ارتقا' ڪتاب ۾ ڏنا ويا آهن.

تحقيق مان اهو پڻ پتو پوي ٿو تہ سنڌ ۾ 'هباري خاندان' جي حڪومت واري زماني (855ع۔ 1010ع) ۾، مذهبي پرچار ۽ مذهبي تعليم جي سلسلي ۾، ۽ پوءِ سومرن جي حڪومت جي پهرئين دور (1010ع۔1025ع) ۽ پوءِ ساڳين حڪمرانن (سومرن) جي حڪومت جي ٻئي دور (1051ع۔ 1351ع)، ۽ پوءِ سمن جي حڪومت جي دور (1351ع۔ 1521ع) واري زماني ۾، ڪيترائي صوفي بزرگ، واديءِ سنڌ ۾ آيا جن سنڌ ۾ پنهنجي پنهنجي فڪر جو پيغام ڏنو.

انهيءَ سلسلي ۾، سومرن جي حڪومت جي ٻئي دور (1051ع۔ 1351ع) ۾، اسماعيلي فڪر جو داعي، پير ستگر نور (وف: 1079ع/ 462هہ) کي، گجرات ۽ سنڌ ۾ پنهنجي فڪر جي دعوت ڏيڻ لاءِ، اُن وقت

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جي مصر جي فاطمي خليفي، سيدنا مستنصر بالله (وفات: 1094ع/) طرفان دعوت ڏيڻ لاءِ موڪليو ويو. هن بزرگ، عام ماڻهن جي مادري زبانن- ڪڇي، گجراتي، سنڌي، هندي ۽ پوربي- ٻولين ۾، ماڻهن کي، پنهنجي فڪر جي تعليم، پنهنجي ئي جوڙيل منظوم ڪلام ذريعي ڏني. پنهنجي ڪلام کي هن 'گنان' جو نالو ڏنو. پير ستگرنور کان پوءِ، پير شمس سبزواري (1165ع- 560هه/ 1276ع- 675هه) ۽ اُن بزرگ کان پوءِ سندس پٽ، پير نصيرالدين، اُن جي پوٽي، پير شهاب الدين ۽ پڙپوٽي، پير صدرالدين (1290ع/ 689هه/ 1409ع/ 608هه) بہ، سنڌوماتر جي ماڻهن جي مادري ٻولين، سنڌي، سرائڪي، ڪڇي، گجراتي، هندي، پنجابي ۽ پوربي ۾، پنهنجن جوڙيل گنانن ذريعي پنهنجي فڪر جي طريقي جي سمجهاڻي ڏني.

اڳتي هلي ارغونن، ترخانن، مغلن ۽ ڪلهوڙن جي حڪومتن جي دور ۾، سن 1521ع کان 1782ع تائين، اسماعيلي فڪر جي سيدن، عام ماڻهن کي پنهنجي فڪر جي طريقي جي تعليم ڏني.

ڪلهوڙن جي حڪومت جي زماني ۾، سن 1700ع کان، سنڌ ۾ ديني مدرسن ۾ سنڌي زبان ۾ دين جي تدريس جي شروعات ڪئي وَئي. سن 1700ع ۾، ٺٽي جي هڪ وڏي ديني عالم، مخدوم ابوالحسن، سنڌي ٻوليءَ لاءِ، عربي زبان جي نسخ رسم الخط جي نموني تي، عربي- سنڌي صورتخطي ٺاهي، ۽ انهيءَ ئي صورتخطيءَ ۾، هن، 'مقدمة الصلوات' جي نالي سان پنهنجي مدرسي ۾، سنڌي ٻوليءَ ۾ تعليم ڏيڻ لاءِ، درسي ڪتاب لکيو ۽ پوءِ تہ اهو ڪتاب، ٺٽي جي سڀني مدرسن ۾ ديني تعليم ڏيڻ لاءِ رائج ڪيو ويو. مخدوم ابوالحسن جو تصنيف ڪيل اهو ڪتاب، پوءِ نہ صرف ٺٽي شهر جي مدرسن ۾ ديني تعليم جي نصاب ۾ شامل ڪيو ويو، پر سڄيءَ سنڌ جي مدرسن ۾ پڻ رائج ڪيو ويو. مخدوم ابوالحسن کان پوءِ، مخدوم ضياء الدين، مخدوم محمد هاشم ٺٽويءَ ۽ ٻين ديني عالمن، مخدوم ابوالحسن جي جوڙيل عربي- سنڌي رسم الخط ۾، سنڌي ٻوليءَ ۾ ڪيترائي ڪتاب لکيا. انهن عالمن کان پوءِ، شاهہ لطف الله قادريءَ جو رسالو ديني تعليم ڏيڻ لاءِ سنڌي زبان ۾ هڪ بيش بها اضافو هو.

5- انگريزن پنهنجي حڪومت واري زماني ۾، سنڌ کي بمبئي پريزيڊنسيءَ سان ملائي ڇڏيو. حڪومت جي نظام لاءِ، سنڌ مٿان ڪمشنر مقرر ڪيو ويو. 1848ع ۾، بمبئي پريزيڊنسيءَ جي گورنر، سر جارج ڪلرڪ، هڪ فرمان جاري ڪيو، جنهن موجب، سنڌي زبان کي سرڪاري ۽ دفتري زبان جي حيثيت ڏني وَئي. سر جارج ڪلرڪ جي انهيءَ فرمان جو نقل، 'سنڌي صورتخطي' ۽ ٻين ڪتابن ۾ حوالي طور ڏنو ويو آهي.

بمبئي پريزيڊنسيءَ جي گورنر جي انهيءَ فرمان جي روشنيءَ ۾، سنڌ جي ڪمشنر، سر بارٽل فريئر، هڪ حڪمنامو جاري ڪيو جنهن موجب، سنڌ جي سڀني سرڪاري عملدارن لاءِ هدايت جاري ڪئي وَئي تہ:

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(i) سنڌ ۾ آئنده سڀ سرڪاري لکپڙهہ سنڌي زبان ۾ ڪئي وڃي.

(ii) سنڌ جا سرڪاري ڪامورا سنڌي زبان جو امتحان پاس ڪن.

انهيءَ حڪم نامي کان پوءِ، 29 آگسٽ، 1857ع تي، سڄيءَ سنڌ ۾ سنڌي ٻوليءَ کي دفتري ۽ تعليمي زبان جو درجو ڏنو ويو ۽ انهيءَ حڪم ۾ اهو بہ ڄاڻايو ويو هو تہ سنڌ ۾ آئنده ذريعہ تعليم ۽ دفتري ٻولي، سنڌي هوندي

انگريزن جي حڪومت، سنڌي زبان جي ترقيءَ ۽ واڌاري لاءِ ٻيا بہ ڪيترائي فيصلا ڪيا، جيئن:

(i) سنڌ ۾ تعليم جو شعبو قائم ڪيو ويو. اُن شعبي طرفان، سنڌي زبان ۾ نصابي ڪتاب تيار ڪرائڻ ۽ اُنهن ڪتابن جي ڇپائڻ جو بندوبست ڪيو ويو.

(ii) سنڌي زبان ۾، علم ادب، تاريخ، جاگرافي، رياضي ۽ ٻين علمن جي باري ۾ ڪتاب تيار ڪرائڻ لاءِ، سنڌي زبان لاءِ 'ترجمي جو شعبو' قائم ڪيو ويو.

(iii) سنڌي ٻوليءَ جا ڇاپخانا قائم ڪيا ويا.

(iv) سنڌي ٻوليءَ ۽ ادب جي ترقيءَ جي واڌاري لاءِ ماهرن ۽ دانشورن تي مشتمل هڪ ڪاميٽي قائم ڪئي وئي.

(v) سنڌ سرڪار طرفان، سنڌي زبان ۾ اخبارون ۽ رسالا شايع ڪرڻ شروع ڪيا ويا.

(vi) سرڪاري اشتهار، سرڪيولر، نوٽيس ۽ سرڪاري فرمان وغيره، سنڌي ٻوليءَ ۾ جاري ڪرڻ شروع ڪيا ويا.

(vii) محڪمہ تعليم طرفان Indian Penal Code ۽ اهڙا ٻيا قانوني ڪتاب، سنڌي ٻوليءَ ۾ ترجمو ڪرائي شايع ڪرايا ويا.

(viii) اهڙيءَ طرح انگريزن جي حڪومت جي اوائلي دور ۾، 'شاهہ جو رسالو'، 'سنڌي وياڪرڻ' ۽ 'سنڌي لغات' کان سواءِ، سنڌي ٻوليءَ ۾ ناول، ڪهاڻيون، تاريخ تي ڪتاب، قصا ۽ ڪهاڻيون، لوڪ ادب، جاگرافي ۽ ٻين علمن تي ٻيا بہ ڪيترائي ڪتاب، تعليم واري شعبي طرفان شايع ڪيا ويا. انهيءَ ڪري ماڻهن ۾ سنڌي ٻوليءَ ۾ لکڻ ۽ سنڌي ڪتاب پڙهڻ جو شوق وڌيو.

6۔ سال 1947ع ۾ هندستان جو ورهاڱو ٿيو. ننڍي کنڊ ۾ مسلمانن کي پنهنجو ڌار آزاد وطن مليو ليڪن سنڌ جي عوام لاءِ اها آزادي، انگريزن جي غلاميءَ واري دور کان بہ وڌيڪ ڏکي ثابت ٿي.

پاڪستان جي قائم ٿيڻ کان فقط چار سال پوءِ، يعني 1951ع ۾، پاڪستان جي اُن وقت جي حڪمرانن، ڪراچي شهر ۽ اُن جي آسپاس واري علائقي کي، سنڌ صوبي کان الڳ ڪري، وفاقي حڪومت جو مرڪزي شهر بنايو. ڪراچي شهر جي سنڌ کان ڌار ٿيڻ جو ڀهريون حملو سنڌي ٻوليءَ تي

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ٿيو. ڪراچي شهر لاءِ هڪ الڳ يونيورسٽي قائم ڪئي وئي. اُن جو نالو 'ڪراچي يونيورسٽي' رکيو ويو. سنڌ يونيورسٽي جيڪا 3 جون، 1947ع کان ڪراچيءَ ۾ قائم ڪئي وئي هئي، تنهن کي ڪراچيءَ مان منتقل ٿي وڃڻ جا حڪم جاري ڪيا ويا. ڪراچي شهر ۽ اُن جي آسپاس واري سڄي علائقي مان، سنڌي ٻوليءَ ۾ تدريس، ذريعہ تعليم ۽ ذريعہ امتحانات واري حيثيت ختم ڪئي وئي، ۽ اُن جي جاءِ تي صرف ۽ صرف اردو ٻوليءَ کي ذريعہ تعليم، ذريعہ امتحانات ۽ دفتري ٻوليءَ طور رائج ڪرڻ لاءِ حڪم نامو جاري ڪيو ويو. ڪراچي شهر ۽ اُن جي آسپاس وارن خطن ۾ اُن وقت موجود، 1300 سنڌي اسڪول بند ڪيا ويا.

1951ع ۾، سنڌ يونيورسٽي، حيدرآباد ۾ منتقل ٿي آئي. 9، اپريل، 1951ع تي، برک عالمي سنڌي دانشور، علامہ آءِ آءِ قاضيءَ کي حيدرآباد ۾، سنڌ يونيورسٽيءَ جو وائيس چانسيلر مقرر ڪيو ويو. اهو رڪارڊ تي رکڻ گهرجي تہ 1947ع کان وٺي 1952ع تائين، سنڌ يونيورسٽي فقط امتحان وٺندڙ ادارو هئي، پر علامہ قاضي صاحب، وائيس چانسيلر مقرر ٿيڻ کان پوءِ، سنڌ يونيورسٽيءَ کي تدريسي ادارو بہ بڻايو. يونيورسٽيءَ ۾ مختلف مضمونن، جهڙوڪ: آرٽس، سوشل سائنسز نئچرل ۽ فزيڪل سائنسز کان سواءِ اُستادن کي تربيت ڏيڻ لاءِ، شعبہ تعليم پڻ شروع ڪيو. علامہ صاحب جن، اُن زماني ۾ سنڌي زبان ۽ سنڌي ادب جي واڌاري ۽ سکيا لاءِ، ڊپارٽمينٽ آف ايجوڪيشن سان گڏ، سنڌي سيڪشن بہ قائم ڪيو، جنهن جو انچارج، تعليم واري شعبي جي ڏهوڪي سربراهہ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ کي مقرر ڪيو ويو.

علامہ صاحب جن، سنڌي زبان ۽ ادب جي سکيا کان سواءِ، سنڌ جي سيني اسڪولن ۾ مئٽرڪ تائين، سنڌي ۽ اردو ٻولين کي لازمي طور سکڻ لاءِ نصاب جو لازمي حصو بڻايو. انهيءَ فيصلي موجب، ٻاهران کان آيل ۽ سنڌ ۾ آباد ٿيل نون سنڌين کي سنڌي زبان سکڻ ۽ مقامي ماڻهن جي ويجهو اچڻ جو موقعو فراهم ڪيو ويو.

7- پاڪستان جي قائم ٿيڻ کان صرف 7 سال پوءِ، يعني سال 1954ع ۾، پاڪستان جي اُن وقت جي گورنر جنرل، غلام محمد، جي حڪم موجب، پاڪستان جي ٽن صوبن، سنڌ، پنجاب ۽ صوبہ سرحد (اُن وقت جو نالو) کان سواءِ پاڪستان اندر قائم آزاد رياستن کان سواءِ بلوچستان جي سڄي حصي کي ملائي، 'ون يونٽ' قائم ڪيو ويو. اهڙيءَ طرح ٽنهي صوبن ۽ ملڪ جي آزاد رياستن جي آزاد حيثيت ختم ڪئي وئي، ۽ لاهور کي 'ون يونٽ' صوبي جو مرڪزي شهر مقرر ڪيو ويو.

درحقيقت ون يونٽ جي قائم ٿيڻ سان وڏي ۾ وڏو نقصان صوبہ سنڌ کي ٿيو. صوبہ سنڌ ۾، سنڌي ٻوليءَ جي تعليمي، تدريسي ۽ دفتري حيثيت ختم ڪئي وئي. سنڌي ذريعہ تعليم وارا سڀ اسڪول ۽ ڪاليج بند ڪيا ويا. سنڌي زبان کي، انگريزن جي دور ۾، 29، آگسٽ 1857ع کان مليل تعليمي، تدريسي ۽ دفتري حيثيت، هڪ ئي حڪم تحت ختم ڪئي وئي.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ون يونٽ جي حڪمرانن، لاهور مان هيٺيان حڪم جاري ڪيا:

(i) آئنده، سنڌ سميت، پوري مغربي پاڪستان صوبي ۾ تعليمي، تدريسي ۽ دفتري زبان صرف اردو ۽ انگريزي ٻوليون هونديون.

(ii) ون يونٽ جي مخالفت ڪندڙ سنڌي قوم پرست شاگردن، اديبن، شاعرن، صحافين ۽ سياستدانن کي اسلام دشمن، پاڪستان دشمن ۽ ڀارت جا ايجنٽ هجڻ جا الزام لڳائي، اُنهن مان ڪيترن ئي کي گرفتار ڪري، ساهيوال، لاهور ۽ پنجاب جي ڪن ٻين جيلن ۾ بند ڪيو ويو.

(iii) ترقي پسند اديبن ۽ شاعرن جي لکيل ڪتابن، رسالن ۽ اخبارن تي بندش وڌي وئي.

(iv) ڪيترن ئي سنڌي رسالن ۽ اخبارن جا ڊڪليئريشن رد ڪيا ويا.

(v) سنڌ جي اديبن، شاعرن ۽ صحافين کي سندن تحريرن، تقريرن يا اُنهن جي خط و ڪتابت ۾ لفظ 'سنڌ' لکڻ تي بندش وڌي وئي.

(vi) ڪنهن به ادبي، سياسي ۽ سماجي توڙي ثقافتي جلسي، سيمينار ۽ ڪانفرنس ۾، سنڌي ٻوليءَ ۾ تقرير ڪرڻ کي جرم قرار ڏنو ويو.

ون يونٽ سرڪار جي انهن حڪمن، سنڌ ۾، اردو زبان ۽ پنجاب جي بيورو ڪريٽس جي خلاف سخت نفرت پيدا ڪئي، ۽ سنڌ ۾ مزاحمتي ادب کي نه صرف فروغ مليو بلڪ قوم پرست ۽ ترقي پسند اديبن، شاعرن، دانشورن، سياستدانن ۽ صحافين جي دلين ۾ حڪومت جي احڪامن جي مخالفت ڪرڻ ۽ اُنهن جي مزاحمت ڪرڻ جي همت ۽ جرئت پيدا ٿي.

قوم پرست ۽ ترقي پسند اديبن، شاعرن، صحافين، سياستدانن جهڙوڪ: سائين جي. ايم سيد، حيدربخش جتوئيءَ، محمد ابراهيم جويي، شيخ اياز، سرائي اُميد عليءَ، شيخ عبدالرزاق 'راز'، رسول بخش پليجي، اياز قادريءَ، عبدالڪريم گدائيءَ، غلام محمد گراميءَ، نجم عباسيءَ، ع. ق شيخ، ابن حيات پنهور، جمال ابڙي، تنوير عباسيءَ، امرجليل، نسيم کرل، رشيد ڀٽيءَ، شمشير الحيدري، امداد حسينيءَ ۽ نياز همايونيءَ کانسواءِ ٻين ڪيترن ئي اديبن ۽ شاعرن، سنڌي زبان جي حق ۾، ۽ ون يونٽ جي خلاف، علي الاعلان اظهار ڪيو. مثال طور، شيخ اياز سنڌي ٻوليءَ جي حق ۾ فرمايو:

جيڪو سنڌيءَ ۾ آهي، سو ٻيءَ ٻوليءَ ۾ ڪٿي!
اردوءَ ۾، هنديءَ ۾ تون آهين جڻ اوپرو.

شيخ اياز هڪ ٻئي هنڌ فرمايو:

تون چئو ته ڪيان، تون چئو ته لڄان، پر توکان هڪڙي ڳالهه پڇان،
تون ڪنهن ڪنهن کي خاموش ڪندين، اعلان هزارين مان نه رڳو.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

اُستاد بخاريءَ، پنهنجيءَ مادري زبان لاءِ فرمايو:

جيجل جهولي، ڏئي پئي لولي،
سنڌي ٻولي، سنڌي ٻولي.

شمشير الحيدريءَ فرمايو:

ڪنهن شهنشاھ جو فرمان اسان تي نہ هليو
اسين رات ٿي رات چوندا رهياسين.

اهڙيءَ طرح عبدالڪريم گدائيءَ، نياز همايونيءَ، تنوير عباسيءَ، امداد حسينيءَ ۽ اُن دور جي اهڙن ٻين قومپرست جديد شاعرن، سنڌ جي ماڻهن کي، پنهنجيءَ مادري زبان جي بچاءَ ۽ تحفظ لاءِ اڳيان وڌڻ لاءِ للڪاريو.

8_ حاصل مطلب تہ پاڪستان جي قائم ٿيڻ (1947ع) کان صرف ست سال پوءِ، پاڪستان ۾ سيني مادري زبانن کي سياست جي ور چڙهڻو پيو ۽ سيني مادري زبانن کي نظرانداز ڪري، اُنهن جي مٿان اردو زبان کي مسلط ڪيو ويو جڏهن تہ اردو پاڪستان جي سرزمين جي اصلوڪي زبان نہ، پر ٻاهران آيل زبان آهي، جنهن جي ڳالهائيندڙن جو تعداد، سڄي پاڪستان ۾ صرف اٺ سيڪڙو آهي. انهيءَ ڪري اردو زبان، پاڪستان جي ڪنهن بہ خطي ۾، سواءِ ڪراچي شهر جي، ٻيو ڪٿي بہ مادري زبان جي جڳهہ هرگز والاري نہ سگهي آهي. حقيقت هيءَ آهي تہ پاڪستان کي قائم ٿيندي هاڻ 70 سال گذري چڪا آهن، پر هن ملڪ ۾ اڄ ڏينهن تائين مادري ٻولين جي استعمال جي سلسلي ۾، ڪا بہ رٿا ڪانہ ناهي وئي آهي.

پاڪستان ۾، هر دور ۾، صاحب اقتدار ماڻهن کي معلوم هوندو آهي تہ پاڪستان 'گهڻ_ ٻوليائون' (Multi- lingual) ۽ 'گهڻين ثقافتن' (Multi cultural) تي مشتمل هڪ فيڊريشن آهي، ليڪن اُن جي باوجود، اُنهن حاڪمن، هر دور ۾ پنهنجون اکيون هميشه بند رکيون آهن، ۽ هر دور ۾ پاڪستان جي سيني خطن ۾ ڳالهايون ويندڙ مادري زبانن مٿان، اردو ٻوليءَ کي مسلط ڪيو ويو آهي. حڪمرانن جي انهيءَ روش جو نتيجو اهو نڪتو آهي جو اڄ پاڪستان جي هر خطي مان مادري زبانن کي قومي ٻولي ذريعہ تعليم بنائڻ جو مطالبو ٿي رهيو آهي جيڪو اڳي فقط سنڌ صوبي تائين محدود هوندو هو. هاڻ تہ پاڪستان جي هر صوبي مان روشن خيال ماڻهو اهو مطالبو ڪري رهيا آهن تہ پاڪستان ۾ ڳالهايون ويندڙ مادري زبانن، جهڙوڪ: سنڌي، پنجابي، سرائڪي، پشتو، هندڪو شينا، بروشسڪي، وخي، کووار، بلتي، دارديءَ ڪشميري، بلوچي ۽ براهوئي وغيره ٻولين کي، تعليم جو ذريعو بنايو وڃي، ۽ اردو زبان کي رابطي جي زبان طور سڄي ملڪ ۾ رائج ڪيو وڃي.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سجاڻ ماڻهن کي اهابہ خبر آهي تہ 1948ع ۾، بانيءِ پاڪستان، قائداعظم محمد علي جناح جي حياتيءَ ۾ ڪوٺايل 'ايجوڪيشن ڪانفرنس' ۾ اها سفارش ڪئي وئي هئي تہ: "سيني مادري زبانن کي، ابتدائي تعليم واري درجي کان ئي، ذريعہ تعليم جو درجو ڏنو وڃي." ليڪن ڪن ناعاقبت انديش بيوروڪريٽس، قائد اعظم جي حياتيءَ ۾ ڪيل انهيءَ فيصلي تي بہ عمل ڪرڻ نہ ڏنو. جيڪڏهن مذڪوره ڪانفرنس ۾ ڪيل انهيءَ فيصلي تي عمل ڪري، سيني مادري زبانن ترقي وٺرائي پنهنجي پنهنجي خطي ۾ علمي، ادبي ۽ درس و تدريس جون ٻوليون بنايو وڃي ها، ۽ اردوءَ کي ملڪ جي رابطي جي زبان طور رائج ڪيو وڃي ها تہ جيڪر پاڪستان مان لساني مسئلو ختم ٿي وڃي ها، ۽ ساڳئي وقت ملڪ ۾ قومي يڪجهتيءَ کي بہ فروغ ملي ها، جيڪو اڄا تائين ملي نہ سگهيو آهي.

9۔حقيقت ۾ اڄ پاڪستان ۾ فقط سنڌي ئي هڪ اهڙي زبان آهي جيڪا صدين کان پنهنجي حيثيت مڃائي چڪي آهي، جنهن جو وجود هاڻ هڪ ترقي يافتہ زبان جهڙو ئي آهي، جيڪا ٻين ترقي يافتہ ۽ ترقي پذير زبانن کان، علمي، ادبي، سماجي، ثقافتي ۽ سائنسي لفظ اُڌارا وٺي، اُنهن لفظن کي پنهنجي ذخيري ۾ داخل ڪري، اُنهن سيني لفظن کي هضم ڪرڻ ۽ پنهنجي لسانياتي ڍانچي ۾ وجهڻ جي قوت ۽ صلاحيت رکي ٿي. سنڌي زبان ۾ جتي هزارين عربي ۽ فارسي ٻولين جا لفظ اُڌارا وٺي، پنهنجيءَ لغات ۾ شامل ڪيا ويا آهن، اُتي سنسڪرت، پراڪرت، پالي، يوناني، انگريزي، پورچوگيزي، ترڪي ۽ ٻين زبانن جا لفظ بہ سنڌي ٻوليءَ ۾ اُڌارا وٺي، پنهنجي لغوي دفتري شامل ڪري، اُنهن کي، سنڌي ٻوليءَ جي وياڪرڻي ڍانچي ۾ وجهي، اُنهن کي ايتري قدر تہ پنهنجو بنائي ڇڏيو ويو آهي جو اُنهن جا اصلوڪا ڳالهائيندڙ بہ هاڻي اُنهن کي سڃاڻي نٿا سگهن.

شروع ۾ چيو ويو آهي تہ پاڪستان جي قائم ٿيڻ کان ست سال پوءِ واري زماني کان وٺي، پاڪستان جي تنگ نظر ۽ ناعاقبت انديش سنڌ دشمن بيوروڪريٽس جي رويي سبب، سنڌ جي عوام کي، پنهنجيءَ مادري زبان ۽ ثقافت جي تحفظ لاءِ، ون يونٽ واري دور (1954ع) کان وٺي، هر حڪومت طرفان نازل ڪيل حڪمن جي مزاحمت ڪرڻي پيئي ۽ نهايت ئي بيباڪيءَ سان اُنهن جو مقابلو ڪرڻو پيو.

سنڌ جي عوام جي اهڙي جذبي جو اظهار بين الاقوامي سياسي رهنما ۽ پاڪستان جي بچائڻ لاءِ آمرن جو مقابلو ڪري شهيد ٿيندڙ سياسي رهنما، مدبر ۽ مفڪر، شهيد ذوالفقار علي ڀٽو جيڪو پاڻ بہ سرزمين سنڌ جو هڪ عظيم فرزند هو تنهن 7، جولاءِ 1972ع تي، سنڌ اسيمبليءَ مان، Sindhi Language Act 1972 پاس ڪرائڻ واري عملي قدم کڻڻ سان پيش ڪيو. سنڌي زبان لاءِ منظور ڪيل انهيءَ 'ائڪٽ' جي روشنيءَ ۾، صوبہ سنڌ ۾، سنڌي ٻوليءَ جي اهائي پراڻي حيثيت بحال ڪئي وَئي جيڪا سنڌي ٻوليءَ کي، 29 آگسٽ، 1857ع تي، انگريزن جي دور حڪومت ۾ عطا ڪئي وَئي هئي.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

1972ع ۾، 'Sindhi Language Act' جي منظور ٿيڻ کان جلدي پوءِ، شهيد ذوالفقار علي ڀٽي جي رهنمائيءَ ۾، 1973ع ۾ مملڪت پاڪستان جو 'اسلامي جمهوري پاڪستان' وارو آئين، قومي اسيمبليءَ ۾ يڪراءِ منظور ڪيو ويو هو. پاڪستان جي انهيءَ 1973ع واري آئين ۾ قومي ۽ صوبائي ٻولين جي باري ۾، شق نمبر (3) 251 ۾ اهو واضح طور ذڪر ڪيو ويو هو تہ:

"قومي زبان کي قائم رکندي، صوبائي اسيمبلي، قومي زبان سان گڏ، پنهنجيءَ صوبائي زبان کي بہ تعليم، تدريس ۽ پنهنجي صوبي ۾ اُن جي استعمال لاءِ قانون ناهي سگهي ٿي."

سال 1973ع ۾، 'اسلامي جمهوريہ پاڪستان' جي آئين جي منظور ٿي وڃڻ کان پوءِ، شهيد ذوالفقار علي ڀٽي مرحوم، 'اسلامي جمهوريہ پاڪستان' جي وزيراعظم جي حيثيت ۾، پاڪستان جي قومي اسيمبليءَ ۾ خطاب ڪيو. پنهنجي اُن خطاب ۾ شهيد مرحوم، سنڌي زبان جي باري ۾ فرمايو تہ:

"سنڌي هڪ قديم زبان آهي. جڏهن انگريزن سنڌ تي حملو ڪيو، تڏهن سر چارلس نيپيئر چيو هو تہ زبان جي مسئلي تي دست اندازي ڪرڻ جي ڪوشش نہ ڪئي وڃي. جنهن زماني ۾ سنڌ، انتظامي طور، بمبئيءَ جو حصو هئي، تنهن زماني ۾، بمبئي يونيورسٽيءَ ۾ ۽ سال 1954ع تائين سنڌ ۾، سنڌي ٻولي پڙهائي ويندي هئي. اُن کان پوءِ مارشل لا وارن، سنڌن زباني حڪم تحت، سنڌي زبان جي اها حيثيت ختم ڪري ڇڏي."

شهيد مرحوم، سنڌ جي تهذيب ۽ ثقافت جي باري ۾ اڳتي فرمايو:

"هن علائقي جا ماڻهو اُهي هئا، جن جي پنج هزار سال اڳ بہ پنهنجي هڪ زبان هئي، جنهن جو پنهنجو رسم الخط هو. اُن زبان کي چاهي سنڌي زبان چيو ويندو هو يا سرائڪي ۽ يا ٻيو ڪجهہ، اهو سوال نہ آهي، سوال هي آهي تہ هن علائقي جا ماڻهو پنج هزار سال اڳ بہ تهذيب يافتہ هئا. اُنهن کي چاهي سنڌي نہ بہ چيو وڃي، ليڪن اُنهن جي پنهنجي هڪ زبان هئي. اُن زبان کي پنهنجو رسم الخط هو. اُن زبان جو واسطو واديءِ سنڌ جي قديم تهذيب سان هو. انسان ذات کي جن مهذب ۽ شاهوڪار تهذيبن جي باري ۾ علم هو، هيءَ تهذيب بہ، اُنهن منجهان هئي."

شهيد مرحوم پنهنجيءَ تقرير ۾ اڳتي فرمايو:

"سنڌ اسيمبليءَ، سنڌي زبان لاءِ جيڪو Act منظور ڪيو آهي، اُن تي عمل ڪرڻ لازمي هوندو، ڇاڪاڻ تہ آءٌ نٿو چاهيان تہ سنڌ جي عوام جي دلين ۾ پاڪستان لاءِ نفرت پيدا ٿئي. اردو زبان کي ڪوبہ خطرو نہ آهي، ڇاڪاڻ تہ اردو زبان پوري ننڍي کنڊ ۾ ڳالهائي ۽

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سمجهي ويندي آهي. دراصل خطرو سنڌي زبان لاءِ پيدا ڪيو ويو هو. اهوئي سبب آهي جو سنڌ جي عوام جا جذبات شديد ٿي ويا هئا.“

شهيد مرحوم اڳتي فرمايو:

”آءٌ سنڌ جي عوام جا حق غصب ڪرڻ نٿو چاهيان. ۽ نه ئي وري آءٌ سنڌي ثقافت کي تباهه ڪرڻ چاهيان ٿو.“ (شهيد ذوالفقار علي ڀٽو قومي اسيمبليءَ ۾ 1973ع ۾ ڪيل تقرير)

10 ـ پاڪستان جي هر ماڻهوءَ کي اها خبر آهي ته ننڍي کنڊ ۾ سنڌ، اهو واحد ۽ پهريون صوبو آهي، جنهن جي صوبائي ليجسليٽو اسيمبليءَ جي اجلاس ۾ 3 مارچ، 1943ع تي، پاڪستان جي قيام جي حق ۾ قرارداد پاس ڪيو ويو هو. جيڪڏهن انهيءَ زماني ۾ اُنهن حالتن جي پيش نظر، سنڌ ليجيسليٽو اسيمبلي، پاڪستان جي قيام جي حق ۾ اهو فيصلو نه ڪري ها ته پوءِ اڄ پاڪستان جو وجود ممڪن نه هجي ها.

پاڪستان جي باشعور ماڻهن کي اها به خبر آهي ته پاڪستان جي قائم ٿيڻ کان اڳ، آزاديءَ جي تحريڪ ۾، سنڌ ۾ به سون جي تعداد ۾ سياسي اڳواڻن، اديبن، شاعرن ۽ صحافين، آزاديءَ جي حاصل ڪرڻ جي سلسلي ۾، پنهنجي تن، من ۽ ڌن جون قربانيون ڏنيون هيون. ننڍي کنڊ جي تاريخ ۾ ۽ آزاديءَ جي تحريڪ واري اهم باب ۾، اهو به واضح طور چاٽايل آهي ته سنڌ جي ڪيترن ئي سياسي ۽ سماجي اڳواڻن، اديبن، شاعرن، صحافين ۽ دانشورن کي، آزاديءَ واريءَ تحريڪ ۾ حصي وٺڻ جي ڪري، جيل جي ياترا به ڪرڻي پيئي هئي.

پاڪستان جي قائم ٿيڻ کان ست سال پوءِ، پاڪستان جي صوبن ۽ آزاد رياستن جي آزادي ختم ڪري، 1954ع ۾، ’ون يونٽ‘ ناهيو ويو. اُن کان چار سال پوءِ، 1958ع ۾، جنرل محمد ايوب جي مارشل لا واري زماني ۾، ۽ اُن کان پوءِ 5 جولاءِ، 1977ع تي جنرل ضياء واري مارشل لا، ۽ اُن کان پوءِ 1999ع ۾ جنرل پرويز مشرف جي اڻ اعلانيل مارشل لا واريءَ حڪومت جي زماني ۾، سنڌ ۽ سنڌ جي ماڻهن جيڪي مصيبتون ۽ ذلتون سٺيون، اُنهن جو مثال پاڪستان جي تاريخ ۾ نٿو ملي. اُنهن مصيبتن ۽ ذلت آميز واقعن جي ذڪر بابت اُن وقت جون اخبارون، رسالا، مخزنون ۽ ڪتاب پريا پيا آهن.

اها به هڪ مڃيل ۽ تاريخي حقيقت آهي ته 1947ع ۾، هندستان جي ورهاڱي کان پوءِ، گهٽي ۾ گهٽو نقصان سنڌ، سنڌي ٻولي، سنڌي ادب ۽ سنڌ جي معاشيات کي ٿيو. ورهاڱي کان هڪدم پوءِ، سنڌي ٻولي ۽ سنڌي ادب جا قداور عالم، فاضل، اديب، شاعر، ڪالم نگار، ناول نگار، ڊراما نگار ۽ عالمي معيار جا محقق ۽ نقاد، علمي ۽ ادبي ادارن ۽ ڇاپخانن جا مالڪ، پنهنجي ماترڀومي سنڌ مان، ڇڙوڇڙ ٿي، مجبور

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

حالت ۾ پارت لڌي ويا. جتي اُنهن کي ’شرنارٿين‘ جي ڪئمپن ۾ واڙيو ويو. اُنهن جي وڃڻ کان پوءِ ڪافي عرصي تائين سنڌ ۾ علمي ۽ ادبي مانار طاري رهيو. سنڌي زبان ۾ ڇپجندڙ ڪتاب، رسالا، ادبي مخزنون ۽ اخبارون بند ٿي ويئون ۽ ادبي ڪتابن جي اشاعت جو سلسلو بلڪل بند ٿي ويو.

حيرت جو مقام هي آهي تہ هڪ طرف جتي غيرملڪي حڪمرانن يعني انگريزن، سنڌ تي قبضو ڪرڻ کان صرف پنج سال پوءِ يعني سال 1848ع ۾ سنڌي زبان ۾ تعليم، تربيت ۽ علمي ادبي فروغ لاءِ جيڪي فيصلا ڪيا ۽ اُن سلسلي ۾ جيڪي عملي قدم کنيا، اُنهن جو ذڪر اڳ ۾ ڪيو ويو آهي، تہ ٻئي طرف پاڪستان جي قائم ٿيڻ کان صرف چار سال پوءِ يعني 1951ع ۾ سنڌي زبان ۾ تعليم ۽ تدريس جي سلسلي ۾ انگريزن جي حڪومت جي ڪيل ۽ سنڌ ۾ رائج فيصلن کي ختم ڪري، ڪراچي شهر ۽ اُن جي آسپاس وارن خطن ۾ 1300 سنڌي ذريعہ تعليم وارا اسڪول بند ڪيا ويا ۽ ڪراچي يونيورسٽيءَ، 1951ع واري سال ۾ قائم ٿيڻ کان پوءِ، سنڌي زبان لاءِ انگريز حڪمرانن جي 94 سال اڳ جي ڪيل قانوني فيصلي کي رد ڪري، سنڌي زبان جي، ذريعہ تعليم ۽ ذريعہ امتحان توڙي دفتري ٻولي هجڻ واريءَ حيثيت کي ختم ڪري ڇڏيو.

سنڌ دشمنيءَ جو وڏيڪ ثبوت اهو بہ هو جو 1954ع ۾ ’ون يونٽ‘ جي قائم ٿيڻ کان هڪدم پوءِ، سڄيءَ سنڌ مان، سنڌي زبان جي تعليمي، تدريسي ۽ دفتري حيثيت ختم ڪئي وَئي.

11 ـ ون يونٽ سرڪار جي انهيءَ سنڌ دشمنيءَ واري قدم، سنڌ ۾ سنڌي قوم پرستيءَ، سنڌيت ۽ قومي جاڳرتا واريءَ تحريڪ کي جنم ڏنو. انهيءَ تحريڪ ئي، سنڌ ۾ سنڌي زبان ۾ مزاحمتي ادب کي هٿي وٺرائي.

تاريخ جي مطالعي مان اهو بہ معلوم ٿو ٿئي تہ هر ملڪ ۾ مزاحمت واري تحريڪ هميشه، وقت جي حڪومت طرفان پيدا ڪيل حالتن سبب ئي پيدا ٿيندي آهي. سنڌ ۾ بہ بلڪل ائين ئي ٿيو. جڏهن سنڌ جي عوام جي حق تلفي ڪئي وئي، جڏهن سنڌي زبان کي، سنڌي دشمنيءَ سبب، ون يونٽ سرڪار جي بيوروڪرٽس طرفان قدم کڻي ختم ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي وَئي، تڏهن سنڌ جي عام ماڻهن ۾ بيدار ٿيڻ جو جذبو جاڳي اُٿيو بلڪل ائين جيئن مغلن جي سنڌ تي حڪومت واري زماني (1593ع ـ 1700ع) ۾ صوفي شاهہ عنايت شهيد جو، وقت جي حڪمرانن پنهنجي عوام دشمن روين سبب، آواز بلند ڪيو ويو. اِنهيءَ جو نتيجو اهو نڪتو جو کين (صوفي شاهہ عنايت کي) شهادت جو جام پيئڻو پيو. اهڙي وقت، صوفي شاهہ عنايت جيڪا دليري، همت ۽ بهادري ڏيکاري، اُن جو تاريخ ۾ ڪٿي بہ ڪو بيو مثال نٿو ملي. وقت جي حاڪم جي حڪم تي، جلاد جڏهن شهيد مرحوم جو سر قلم ڪرڻ لاءِ تلوار مٿي ڪئي،

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

تڏهن شهيد مرحوم بلند آواز ۾ ۽ بيباڪيءَ واريءَ ڪيفيت ۾، جلاد کي مخاطب ٿي فرمايو:

رها نيدي مرا از شر هستي

جزاڪ الله في دارين خيرا

بلڪل اهڙيءَ طرح ون يونٽ سرڪار جي ظالمانه دور ۾، سنڌ جو عوام، صف آرا ٿي، بيباڪيءَ سان جهڙيءَ طرح ون يونٽ جي قائم ٿيڻ جو مخالف ٿي بيٺو، ماضيءَ ۾ ننڍي کنڊ جي تاريخ ۾، اهڙو ڪو به مثال نٿو ملي. انگريزن جي غلاميءَ مان ڇوٽڪارو حاصل ڪرڻ لاءِ، ننڍي کنڊ جي عوام کي سوا سؤ سالن کان به وڌيڪ عرصو لڳو هو. اهڙيءَ طرح بمبئي پريزيڊنسيءَ کان سنڌ کي آزاد ڪرائڻ لاءِ، سنڌ جي اڳواڻن کي 88 سالن جو عرصو لڳي ويو. جڏهن ته ون يونٽ جهڙيءَ شيهي جي ديوار کي، سنڌ جي عوام صرف 16 سالن جي مختصر عرصي اندر ٽوڙي، پاڻ کي ۽ ملڪ جي ٻين صوبن کي آزاد ڪرائي ڇڏيو. انهن 16 سالن جي عرصي اندر سنڌ جي عوام ۾، سنڌيت، سنڌي قوم پرستي، سنڌ شناسي، سنڌي زبان، سنڌي ادب، سنڌي تهذيب ۽ سنڌي ثقافت جي تحفظ لاءِ جيڪا سجاڳي آئي تنهن جا مثال سنڌي ادب ۽ سنڌ جي صحافت جي تاريخ ۾، محفوظ ڪيا ويا آهن.

12 _ انگريزن جي حڪومت جي سوا سؤ سالن واري عرصي اندر سنڌ جي اديبن، شاعرن، عالمن، فاضلن، دانشورن ۽ محققن، ’سنڌ شناسيءَ‘ جي موضوعن تي، ۽ جديد، ترقي پسند ۽ مزاحمتي ادب جي سلسلي ۾، اعليٰ معيار جو ادب تخليق ڪيو. 1954ع کان وٺي ون يونٽ جي ٽٽڻ کان به سال پوءِ واري عرصي، يعني 1972ع تائين واري عرصي اندر سنڌي افسانه نويسيءَ، ناول نويسيءَ، ناٽڪ نويسيءَ، مضمون نگاريءَ، تنقيد نگاريءَ، تاريخ نويسيءَ، ڪالم نگاريءَ، خاڪ نگاريءَ سنڌ جي صحافت، سنڌي لسانيات، سوانح نگاريءَ، آتم ڪهاڻيءَ ۽ سفرنامه نويسيءَ جي صنفن ۾ جيڪو تخليقي، تنقيدي ۽ تحقيقي ڪم ڪيو ويو، مقالا ۽ مضمون لکيا ويا، اُهي پاڪستاني ٻولين جي ادب ۾ لازوال شاهڪارن جي حيثيت رکن ٿا. انهيءَ سڄي دور ۾، سنڌي ٻوليءَ ۾ لکيل ڪيترائي افسانا، ناول، ناٽڪ، مضمون ۽ ڪالم، اردو، گجراتي، هندي، انگريزي، فرانسيسي، روسي، جاپاني، چيني، عربي ۽ آفريڪا جي ڪن ٻولين مان ترجمو ڪري، سنڌي ادب کي عالمي ادب جي معيار تي پهچائي ڇڏيو. ون يونٽ جي سورهن سالن واري عرصي ۾، سنڌي ٻوليءَ ۾ تخليق ۽ تحقيق ڪيل يا ترجمو ڪيل سنڌي ادب، عالمي نظرين، جدت نويسيءَ ۽ ترقي پسند سوچن سبب، عالمي معيار واري ادب ۾ شمار ٿيڻ لڳو هو.

ون يونٽ واري دور ۾، سنڌي زبان ۾ تخليقي ۽ مزاحمتي ادب جهڙو ادب، ننڍي کنڊ ۾ شايد بنگله، مرهٽي، تامل ۽ تيليگو ٻولين ۾ لکيو ويو هجي. هن دور ۾، سنڌ جي اديبن، شاعرن، عالمن، فاضلن، محققن،

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

نقادن ۽ ڪالم نگارن ۾، سائين جي. ايم سيد، مخدوم محمد زمان ’طالب المولىٰ‘، غلام محمد گراميءَ، علامہ غلام مصطفيٰ قاسمي، شيخ اياز، محمد ابراهيم جويي، شيخ عبدالرزاق ’راز‘، حاجي احمد ملاح، اُستاد بخاريءَ، عبدالڪريم گدائيءَ، تنوير عباسيءَ، نياز همايونيءَ، شمشيرالحيدريءَ، ڊاڪٽر محمد ابراهيم ’خليل‘ محمد خان مجيديءَ، محمد عثمان ڏيپلائيءَ، رسول بخش پليجي، سرويچ سجاوليءَ، بردي سنڌيءَ، قمر شهباز، رشيد ڀٽيءَ، انور پيرزادي، اياز قادريءَ، جمال ابڙي، غلام رباني آگري، غلام نبي مغل، عبدالغفور انصاريءَ، سراج الحق ميمڻ، عبدالقادر جوڻيجي، زرينہ بلوچ، بيگم زينت عبدالله چنا، ثميره زرين، زيب اي شيخ، الطاف عباسيءَ، طارق اشرف، حميد سنڌيءَ، امرجليل ۽ نسيم ڪرل کان سواءِ ڪي اُسرندڙ اديب، جهڙوڪ: امداد حسيني، نورالهدي شاهہ، خيرالنساء جعفري، تنوير جوڻيجو، مهتاب محبوب، سلطانہ وقاصي ۽ ڊاڪٽر فهميده حسين کان سواءِ ٻيا بہ ڪيترائي لاجواب اديب، عالم، فاضل ۽ شاعر ٿي گذريا آهن، جن بهترين ڪالم ۽ مضمون لکي، ون يونٽ سرڪار کي لوڏي ڇڏيو.

جون، 1970ع ۾ ون يونٽ کي ختم ڪيو ويو. سنڌ، سنڌي ٻولي، سنڌي ادب، سنڌ جي ماڻهن، اديبن ۽ شاعرن، علمي، ادبي ۽ ثقافتي ادارن کي جڻ تہ نجات ملي. اُنهن سيني سک جو ساهہ پٽيو. آمريت جي لڳ ڀڳ پنجويهن سالن کان پوءِ، 1972ع ۾ شهيد ذوالفقار علي ڀٽي، جمهوري حڪومت قائم ڪئي؛ سڄي پاڪستان ۾ ڪيترين ئي نيون يونيورسٽيون، معاشي، تعليمي ۽ ثقافتي ادارا قائم ڪيا. ڀٽ شاهہ تي شاهہ لطيف ثقافتي مرڪز قائم ڪيو ويو. اُن مرڪز لاءِ نئين عمارت جو بنياد رکيو ويو. انگريزن جي دور ۾ قائم ڪيل ’سنڌي ادبي سوسائٽيءَ‘ کي ’سنڌي ادبي بورڊ‘ جو نالو ڏنو ويو ۽ مخدوم محمد زمان طالب المولىٰ سائينءَ کي بورڊ جو چيئرمئن ۽ محمد ابراهيم جويي کي اُن جو سيڪريٽري مقرر ڪيو ويو. ادبي بورڊ جي گرانٽ کي وڌايو ويو. سنڌ ۾ سنڌي ڪلچر ڊپارٽمينٽ ۽ سنڌ ٽيڪسٽ بڪ بورڊ جهڙا ادارا قائم ڪيا ويا، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي کي ترقي ونرائي وئي. مهراڻ يونيورسٽي، سنڌ اگريڪلچر يونيورسٽي، چانڊڪا ميڊيڪل ڪاليج لاڙڪاڻو، پيپلز ميڊيڪل ڪاليج فار گرلز نوابشاهہ ۽ قائد عوام يونيورسٽي، نوابشاهہ ۾ قائم ڪئي وئي.

شهيد ذوالفقار علي ڀٽي جي حڪومت واري زماني ۾، جتي ملڪ جي ترقيءَ ۽ واڌاري لاءِ وڏا جتن ڪيا ويا، اُتي سنڌ ۾، سنڌي ادب کي ترقي ڏيارڻ جي سلسلي ۾ وڏي ڪوشش ڪئي وئي. سنڌي ادبي بورڊ جو نئون ’بورڊ آف گورنرس‘ ٺاهيو ويو. انهيءَ بورڊ تي پير حسام الدين شاهہ راشديءَ، ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، ڊاڪٽر دائود پوٽي کان سواءِ سنڌي ٻوليءَ جا ٻيا قداور اديب ۽ عالم، ميمبر طور مقرر ڪيا ويا. انهن عالمن جي ڪوشش سان، شڪارپور، سيوهڻ، ٺٽي، نصرپور، روهڙيءَ، سکر، حيدرآباد، مٽياري ۽ ٻين

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

شهرن ۾ رهندڙ قديم سنڌي خاندانن جي دفينن مان، عربي، فارسي ۽ سنڌي ٻوليءَ ۾ لکيل قلمي نسخن ۽ ٻئي اثاثي ادب ۽ تاريخ تي مشتمل مواد هٿ ڪري، ادبي بورڊ جي حوالي ڪيو ويو ته جيئن ادبي بورڊ طرفان، اُنهن قلمي نسخن کي ايڊٽ ڪرائي ڇپائڻ جو بندوبست ڪيو وڃي. انهيءَ عملي قدم کڻڻ سان، ادبي بورڊ جي طرفان، سنڌ جي عالمن کي، دنيا جي عالمي ادارن وٽ متعارف ڪرايو ويو. اُنهن ادبي شاهڪارن مان ڪن جا عنوان هي آهن: چچنامو عرف فتح نامہ سنڌ، تحفة الڪرام، ترخان نامہ، مڪلي نامہ، مثنوي چنيسر نامہ، بيگلار نامہ، تاريخ معصومي، تاريخ مظهر شاهجهاني، مقالات الشعراء، تڪملہ مقالات الشعراء، لُب تاريخ سنده ۽ تاريخ نواي معارڪ وغيره قابل ذڪر ڪتاب آهن.

سنڌي ادبي بورڊ، جامع سنڌي لغات، سنڌي لوڪ ادب ۽ سنڌ جي تاريخ (ڏار ڏار جلدن ۾) لکائڻ جي سلسلي ۾ نوان منصوبا منظور ڪيا، ۽ اُنهن جي سلسلي ۾ عملي قدم پڻ کنيا.

شهيد ذوالفقار علي ڀٽي جي ٿي دور ۾، سنڌ ۾ سچل اڪيڊمي، شاهہ عبداللطيف چيئر، ڪراچي يونيورسٽيءَ کان سواءِ، سنڌي زبان ۾ تحقيقي، تخليقي ۽ تنقيدي ادب جي ترقيءَ سان گڏ، سنڌ جي تاريخ، تهذيب ۽ تمدن، سنڌ جي ثقافت کان سواءِ، شاهہ لطيف ۽ سچل سرمست جهڙن عالمي شاعرن ۽ صوفين جي ڪلام جي تحقيقي ۽ تنقيدي مطالعي لاءِ لاثاني ڪم ڪيو ويو. سنڌ جي محققن مان، سيد حسام الدين شاهہ راشدي، ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، مولائي شيدائي، ماڻڪ پٿاوالا، ڊاڪٽر دائودپوٽي، مولانا غلام محمد گراميءَ، محمد ابراهيم جويي، ڊاڪٽر عبدالڪريم سنديلي، ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌيءَ، محمد حنيف صديقيءَ، پروفيسر محبوب علي چنا، سراج الحق ميمڻ، الله بچائي سمي ۽ ٻين اديبن، محققن ۽ شاعرن جي طرفان ڪيل تحقيقي ۽ تنقيدي ڪم جي شايع ڪرائڻ لاءِ اهم قدم کنيا. اُن دور ۾ سنڌ ۾ پيدا ٿيل سنڌي، فارسي ۽ عربي ادب تي مشتمل ڪتاب، هن وقت 'ادبِ عاليہ' جي حيثيت رکن ٿا.

اهڙيءَ طرح سنڌي ادبي بورڊ، دنيا جي ٻين ٻولين ۾ شايع ٿيل 'ادب عاليہ' کي، سنڌي ٻوليءَ ۾ ترجمو ڪرائي، سنڌي ٻوليءَ کي 'ادب عاليہ' سان مالامال ڪري ڇڏيو. اڄ اهڙو ڪوبہ موضوع ڪونهي، جنهن ۾ سنڌي ٻوليءَ ۾ ادب تخليق يا ترجمو نہ ڪيو ويو آهي.

13 ـ شروع ۾ چيو ويو آهي تہ ون يونٽ ۽ مارشلائن واري دور ۾، جيتوڻيڪ سنڌي ٻوليءَ جي دفتري ٻوليءَ ۽ ذريعہ تعليم واري حيثيت ختم ڪئي وئي، تنهن هوندي بہ سنڌي ٻوليءَ ۾ نڪرندڙ روزانہ اخبارن، جهڙوڪ: الوحيد، هلالِ پاڪستان، ڪاروان، مهراڻ، عبرت، ڪاوش، ڪوشش، عوامي آواز نواءِ سنڌ ۽ آفتاب کان سواءِ، ماهوارن رسالن، جهڙوڪ: نئين زندگي، انسان، مارئي، سهڻي ۽ روح رهاڻ کان سواءِ ٽماهي رسالي مهراڻ ۾ ڇپجندڙ مزاحمتي ۽ ترقي پسند جديد ادب، جنهن ۾ افسانن، ڪالمن، مضمونن،

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ايڊيٽوريلن کان سواءِ مزاحمتي شاعري، جهڙوڪ: غزل، گيت، نظم، وائي، دوها، بيت آزاد نظم، سانيٽ، ترائل ۽ هائيڪو وغيره تي مشتمل صنفن ۾، ترقي پسند ۽ مزاحمتي ادب وارو مواد، هر گهر ۾، هر اديب ۽ شاعر طرفان باقاعدگيءَ سان پڙهيو ويندڙ هو جنهن ڪري سنڌ جي مردن توڙي عورتن ۾ عوامي جاڳرتا جو جذبو ڏينهون ڏينهن وڌڻ لڳو هو.

ورهاڱي کان پوءِ، سنڌي لسانيات ۽ سنڌي ادب جي جديد توڙي ترقي پسند ادب جون صنفون يارت جي مختلف شهرن ۾، جتي جتي سنڌي جاتيءَ جا ماڻهو آباد هئا، اُتي جي اديبن ۽ شاعرن بي مثال ڪم ڪيو. اهڙيءَ طرح هندستان ۽ پاڪستان کان ٻاهر، برطانيه، فرانس، جرمني، امريڪا، روس، ملائيشيا، بئنڪاڪ، هانگ ڪانگ، جاپان ۾، اُنهن ملڪن جي ماهرن، سنڌي لسانيات کان سواءِ، شاهه لطيف ۽ سچل سرمست کان سواءِ، اسماعيلي پيرن، جهڙوڪ: پير ستگر نور، پير شمس ۽ پير صدرالدين جي گنانن تي تحقيقي ڪم ڪيو. انهن شهرن ۾ تہ ترقي پسند ۽ جديد ادب ۽ شاعريءَ جي ڪن صنفن ۽ ڪهاڻين کي، اُنهن ملڪن جي ٻولين ۾ ترجمو بہ ڪيو ويو. انهن ملڪن جي ڪن تعليمي ۽ تحقيقي ادارن، جهڙوڪ: S.O.A.S، ليڊز يونيورسٽي، آڪسفورڊ يونيورسٽي، ڪيمبرج يونيورسٽي، سسيڪس يونيورسٽيءَ کان سواءِ، نيدرلئنڊس ۾ هيلسنڪي ۽ فنلئنڊ جي تحقيقي ادارن، ماسڪو جي انسٽيٽيوٽ آف اوريئنٽل اسٽڊيز پئرس جي سوربورن يونيورسٽيءَ، جرمنيءَ جي بون، هئمبولڊ ۽ فري يونيورسٽيءَ، امريڪا ۾ هارورڊ، پينسلوانيا يونيورسٽي، يونيورسٽي آف ٽئڪساس ائٽ آسٽن، يونيورسٽي آف شڪاگو ۽ فري يونيورسٽيءَ کان سواءِ، ڪئناڊا جي البارٽا يونيوسٽيءَ ۾ سنڌي لسانيات، سنڌ جي تاريخ، سنڌ جي تهذيب ۽ ثقافت کان سواءِ سنڌ جي اثاثي ادب تي، ڪافي عرصي کان تحقيقي ڪم ٿي رهيو آهي. انهن يونيورسٽين جي ماهرن مان هرهڪ: پروفيسر، ٽي. ايف مچل، ڊاڪٽر ڪرسٽوفر شئڪل، ڊاڪٽر ائنيمري شمل، پروفيسر ماهان، پروفيسر ڊاڪٽر بورڊي، ڊاڪٽر لوئيس فليم، ڊاڪٽر فيئر سروس، ڊاڪٽر ڊيلس، ڊاڪٽر هيلن باسو، ڊاڪٽر بيٽينا، ڊاڪٽر ساحره انصاري، ڊاڪٽر گئنڪوسڪي، ڊاڪٽر ايگوراوا، مسٽر گرگ لوپڪي، ڊاڪٽر مسز بنتنگ، ڊاڪٽر ڪنائر، ڊاڪٽر علي آساڻي، ڊاڪٽر عزيز اسماعيل، ڊاڪٽر عظيم نانجي، ڊاڪٽر تعظيم قاسم، ڊاڪٽر مسز گل آغا ۽ اٽليءَ جي ماهر مسٽر تربيانيءَ کان سواءِ جاپان جي مسٽر اوساڪا جا نالا مشهور آهن. انهن ماهرن، سنڌي ٻوليءَ، سنڌي لسانيات، شاهه لطيف، سچل سرمست، سنڌ جي قديم تهذيب ۽ قديم آثارن، علم الانسان ۽ جديد ادب کان سواءِ، سنڌ جي ثقافت تي بي مثال تحقيقي ڪم ڪيو آهي.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

اهڙيءَ طرح ڪئناڊا جي عيسائي مشنرين، سنڌ ۾ اچي، نہ صرف سنڌي ٻوليءَ جي سکيا ورتي پر انهن مشنرين پنهنجن ساٿي مشنرين جي لاءِ، سنڌي ٻوليءَ جي سکيا لاءِ، شڪارپور شهر ۾ هڪ مرڪز بہ قائم ڪيو آهي، ۽ اُن مرڪز طرفان Functional Sindhi جي موضوع تي ڪتاب تصنيف ڪري شايع بہ ڪرايو.

14– شروع ۾ چيو ويو آهي تہ 7 جولاءِ، 1972ع تي سنڌ اسيمبليءَ طرفان، اتفاق راءِ سان Sindhi Language Act منظور ڪيو ويو. اُن Act جا ٽي مقصد هئا. انهن مقصدن کي عملي جامو پهرائڻ لاءِ، سنڌ سرڪار سال 1991ع ۾ سنڌي لئنگئيج اٿارٽي قائم ڪئي. اٿارٽيءَ طرفان انهن ٽنهي مقصدن تي عملي قدم کڻڻ شروع ڪيوويو.

(1) سنڌ جي سرڪاري توڙي نيم سرڪاري دفترن ۾ سنڌي ٻوليءَ جي استعمال لاءِ بندوبست ڪرڻ.

(2) سنڌ ۾ قائم تعليمي ادارن ۾ سنڌي ٻوليءَ جي سکيا ۽ سنڌي ٻوليءَ کي ذريعہ تعليم بڻائڻ.

(3) سنڌي ٻوليءَ جي ترقيءَ ۽ واڌاري لاءِ سائنسي بنياد تي ڪم ڪرڻ.

انهن ٽنهي مقصدن تي عملي قدم کڻڻ لاءِ، اٿارٽيءَ جي ڪوشش جاري رهي آهي، البت ڪراچيءَ سميت، سنڌ ۾ قائم انگريزي ذريعہ تعليم وارن اسڪولن ۾، سنڌي ٻوليءَ کي مادري زبان يا غيرمادري زبان طور پڙهائڻ جو ڪوبہ بندوبست ڪيو نہ ويو آهي، ۽ نہ ئي وري سنڌ سرڪار طرفان، سنڌ جي سرڪاري يا نيم سرڪاري دفترن ۾، سنڌي ٻوليءَ کي دفتري زبان طور استعمال ڪرڻ لاءِ ڪي احڪام جاري ڪيا ويا آهن.

اڄ سنڌ ۾، سنڌي ٻوليءَ جي حيثيت اها آهي جو ڪراچيءَ سميت، سنڌ جي هر ننڍي يا وڏي شهر ۾ قائم ڪيل خانگي اسڪولن ۾، سنڌي ٻوليءَ کي مادري زبان يا غير– مادري زبان پڙهائڻ جو ڪوبہ انتظام ڪيل ڪونهي.

اهڙيءَ طرح سنڌ جي وڏن شهرن، ڪراچي، حيدرآباد ۽ سکر جي ضلعي ناظمن يا ميونسپل ڪميٽين طرفان، پنهنجن ادارن ۾، ضلعي توڙي ميونسپل ڪارپوريشن جي دفترن ۾، سنڌي زبان کي دفتري زبان طور ڪم آڻڻ جا دروازا بند ڪري ڇڏيا آهن، البت سنڌ جي ڪن باقي ضلعن ۾، ضلعي دفترن ۾، سنڌي ٻوليءَ کي ڪجهہ قدر استعمال ڪرڻ جي اجازت ڏني وئي آهي.

15–حقيقت هيءَ آهي تہ سنڌي ٻوليءَ جي ترقيءَ ۽ واڌاري لاءِ، سنڌ سرڪار (پيپلزپارٽيءَ جي موجوده سرڪار)، پنهنجن سرڪاري ادارن کي وڏيون وڏيون گرانٽون ڏيئي، انهن ادارن کي سنڌي ٻوليءَ جي ترقيءَ لاءِ عملي قدم کڻڻ لاءِ وسيلا مهيا ڪيا آهن.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

اڄ جو دور ڪمپيوٽر ۽ اليڪٽرانڪ ميڊيا جو دور آهي. اڄ سنڌي انفرميٽڪس جي حوالي سان، سنڌي ڪمپيوٽنگ سسٽم ذريعي، سنڌي ٻوليءَ کي انٽرنيٽ تي رسائي حاصل ٿي چڪي آهي. موجوده دور ۾، سنڌي ٻوليءَ جي ترقيءَ ۽ واڌاري لاءِ ڪيل ڪوشش کي وڏي ڪاميابي ڇئي سگهجي ٿو. انهيءَ ڏس ۾، سرڪاري توڙي خانگي حيثيت ۾ ڪيل ڪوششون تعريف جي لائق آهن. انهيءَ سلسلي ۾ محترم ماجد ڀرڳڙي، بدر هيسباڻي ۽ سيد اياز شاهه توڙي سنڌ جا ڪي ٻيا اُهي فرزند آهن، جن سنڌي سافٽ ويئر جي ڊيولپ ڪرڻ جي سلسلي ۾ شروعات ڪئي. ماجد ڀرڳڙيءَ، مئڪنٽوش ڪمپيوٽر ڪمپنيءَ جي مدد سان سنڌي ٻوليءَ لاءِ عربي سسٽم جي سڀ کان ڀهرين PC تيار ڪري مارڪيٽ ۾ آندو.

ماجد ڀرڳڙيءَ کان پوءِ، سيد اياز شاهه، IBM ڪمپنيءَ لاءِ، سنڌي ڪي بورڊ لاءِ نوان فانٽ تيار ڪري، سنڌي ٻوليءَ ۾ شايع ٿيندڙ روزانه اخبارن کي، اليڪٽرانڪ ميڊيا تي آڻڻ جي ڪامياب ڪوشش ڪئي.

خانگي اشاعتي ادارن مان سنڌيڪا اڪيڊمي، نيو فيلڊس پبليڪيشن، روشني پبليڪيشن ۽ ڪويتا پبليڪيشن جي طرفان سنڌي پرنٽنگ ٽيڪنالاجيءَ ۾ نوان ۽ ڪامياب تجربا ڪيا ويا.

سرڪاري ادارن ۾، سنڌي انفرميٽڪس جي ترقيءَ جي سلسلي ۾، سنڌي لئنگئيج اٿارٽي ۽ انسٽيٽيوٽ آف انفرميشن ٽيڪنالاجي، سنڌ يونيورسٽي، اهڙا سرڪاري ادار آهن، جن سنڌي ڪمپيوٽنگ سسٽم جي حوالي سان، بي مثال خدمت ڪئي آهي.

سنڌي لئنگئج اٿارٽيءَ، سال 1998ع کان وٺي 2000ع واري زماني ۾، ماجد ڀرڳڙي صاحب جي رهنمائيءَ ۾، سنڌي زبان کي، انٽرنيٽ تي آڻڻ ۾ ڪاميابي حاصل ڪئي. سال 1999ع ۾، سنڌي لئنگئيج اٿارٽي ۾ قائم ڪيل 'سنڌي ڪمپيوٽنگ سسٽم' جي فروغ لاءِ، سنڌي انفرميٽڪس شعبو قائم ڪيو ويو. اٿارٽيءَ جي هن شعبي لاءِ سيد اياز شاهه، سيد دانيال شاهه، اعجاز جعفري ۽ سارنگ رامر تي مشتمل هڪ ائڊوائيزري ڪميٽيءَ پڻ جوڙي وئي هئي. هن ڪميٽيءَ جي ڪوشش سان، 'معياري سنڌي ڪي بورڊ جو لي آئوٽ' (Lay out)، ڪوڊ پليٽ ۽ سنڌي رسم الخط جي حرفن کي هڪبئي سان ملائڻ جي ترتيب. يعني Collation Order کي آخري شڪل ڏيئي، 'سنڌي سافٽ ويئر' لاءِ. 'لطيفي فونٽ' کي 'معياري فونٽ' طور مقرر ڪري، سنڌ سرڪار کي گذارش ڪئي ته 'لطيفي فونٽ' کي معياري فونٽ تسليم ڪري، اُن جي لاءِ سرڪاري طور نوٽيفڪيشن جاري ڪيو وڃي.

ٻيو سرڪاري ادارو، جيئن اڳ ۾ ذڪر ڪيو ويو آهي ته سنڌ يونيورسٽيءَ جو، 'انسٽيٽيوٽ آف انفرميشن ٽيڪنالاجي' آهي. هن اداري، گذريل پنجن ڇهن سالن جي عرصي اندر، ڊاڪٽر امداد اسماعيليءَ جي رهنمائيءَ ۾، سنڌي ڪمپيوٽنگ سسٽم جي ترقيءَ لاءِ تعريف جوڳيون ڪوششون ڪيون آهن.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(i) سال 2008ع ۾، سنڌي لئنگئيج اٿارٽيءَ، سنڌ يونيورسٽيءَ جي انسٽيٽيوٽ آف انفرميشن ٽيڪنالاجيءَ جي رهبريءَ ۾، سنڌي ڪمپيوٽنگ سسٽم جي ترقيءَ لاءِ، 'يونيڪوڊ سسٽم' تي 'سنڌي ورڊ پروسيسر'، ٺاهڻ ۾ ڪاميابي حاصل ڪئي.

(ii) انسٽيٽيوٽ آف انفرميشن ٽيڪنالاجيءَ طرفان، 'سنڌي- انگريزي' ۽ 'انگريزي- سنڌي' ڊڪشنريون مرتب ڪري، ڪمپيوٽر تي آنديون ويئون.

(iii) انهيءَ ساڳئي اداري، سنڌي 'اسپيلنگ چيڪر سسٽم' بہ تيار ڪري ڪمپيوٽر تي آندو پر انسٽيٽيوٽ جي انهيءَ ڪم کي ڪابہ پذيرائي حاصل ٿي نہ سگهي آهي.

(iv) سنڌي لئنگئيج اٿارٽيءَ ۽ انسٽيٽيوٽ آف انفرميشن ٽيڪنالاجي جي اها بہ گڏيل ڪوشش هئي تہ:

(a) سنڌي ٻوليءَ ۾ مشيني ترجمي جو سافٽ ويئر تيار ڪيو وڃي.

(b) سنڌي ڪوائفيہ جي وسيلي سان، سنڌي زبان کي سائبر (Cyber) جي دنيا ۾ هڪ حوالاجاتي زبان بنايو وڃي.

(c) انهن ٻنهي ادارن جو اهوبہ پروگرام هو تہ سنڌي زبان جو مستقبل، جديد اليڪٽرانڪ ٽيڪنالاجيءَ سان وابسطا ڪرڻ لاءِ:

(d) موجوده ڪمپيوٽر جي دور ۾، سنڌي زبان کي بين علمي زبانن سان، انٽرنيٽ ۽ اطلاعات (Information) جي زبان ٺاهڻ لاءِ ڪوشش ۽ محنت ڪرڻ گهرجي.

(e) ٻنهي ادارن جي اها بہ ڪوشش هئي تہ ڪمپيوٽر جي سڪڻ، اُن کي هلائڻ ۽ اُن تي ڪم ڪرڻ لاءِ، انگريزي زبان وانگر ڪمپيوٽر جو هر ڪم هاڻي سنڌي ٻوليءَ جي پهچ ۾ اچي ويو آهي، تنهن ڪري اُن طريقي کي اڳتي جاري رکيو وڃي.

(f) انهن ٻنهي ادارن، گذريل ٽن سالن ۾، يعني سال 2008ع کان وٺي 2010ع تائين، سنڌي انفرميٽڪس جي حوالي سان مواد تيار ڪري، سنڌي زبان کي جيڪا ترقي وٺرائي آهي، اُن جو تفصيل هن ريت آهي:

(i) سال 2008ع ۾ سنڌ يونيورسٽيءَ جي مذڪوره انسٽيٽيوٽ طرفان 'سنڌي ورڊ پروسيسر' جو نئون نمونو (version) تيار ڪيو ويو.

(ii) سنڌي ورڊ پروسيسر سان پهريون دفعو انگريزي- سنڌي ۽ سنڌي- انگريزي ڊڪشنري بہ شامل ڪئي وئي.

(iii) مذڪوره انسٽيٽيوٽ، سنڌي - اسپيلنگ چيڪر سسٽم بہ تيار ڪري مارڪيٽ ۾ آندو. (پر اُن کي ڪابہ پذيرائي ملي نہ سگهي آهي).

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(iv) ساڳيءَ انسٽيٽيوٽ طرفان 'مائڪرو سافٽ ورڊ پروسيسر' جي ترتيب لاءِ هڪ نئون مئنيوئل، سنڌي زبان ۾ تيار ڪيو ويو، جنهن ۾ سنڌي زبان جي مختلف پروگرامن کي انسٽال ڪرڻ، هر ماڻهوءَ لاءِ آسان ٿي پوندو. اهو مئنيوئل نه صرف پروگرامر جي ڪم اچي سگهندو پر اُن جي مدد سان، عام ڪمپيوٽر آپريٽر به آسانيءَ سان پنهنجي مواد جي ڪمپيوٽنگ ۾ فارميٽنگ ڪري سگهندو. انهيءَ مئنيوئل کي باتصوير بنايو ويندو. انهيءَ لاءِ ته طريقه ڪار ۾ ڪا به رڪاوٽ پئجي نه سگهي. اهو مئنيوئل، سي ڊي کان سواءِ اٿارٽيءَ جي ويب سائيٽ تي به آن لائين (On line) موجود هوندو. انهيءَ مئنيوئل کي دنيا جي هر خطي ۾ 'ڊائون لوڊ' (Download) به ڪري سگهبو. اهو اليڪٽرانڪ مئنيوئل، ويڊيو سان گڏ هوندو، جنهن کي ڏسڻ وارو آسانيءَ سان مئنيوئل تي عمل ڪندي، انسٽاليشن ڪري سگهندو.

(v) سنڌ يونيورسٽيءَ جي انهيءَ اداري، 'سنڌي گوگل' به تيار ڪري انٽرنيٽ تي آندو آهي. اُن جي مدد سان سنڌ جي باري ۾ انٽرنيٽ تي معلومات حاصل ڪري سگهبي.

(vi) هن وقت تائين انٽرنيٽ تي 800 کن ويب سائٽيس موجود آهن، جيڪي سڀ سنڌ جي باري ۾ آهن.

مطلب ته انفرميشن ٽيڪنالاجيءَ جي حوالي سان سنڌي زبان هاڻ بين لاقوامي حيثيت حاصل ڪري چڪي آهي، ۽ سنڌي زبان جو مستقبل هاڻ نهايت ئي روشن نظر اچي رهيو آهي.

انٽرنيٽ تي، سنڌ جي حوالي سان ايتري ساري مواد جي موجود هجڻ کان پوءِ ائين چئي سگهجي ٿو ته ماضيءَ ۾، سنڌي ٻوليءَ کي، سامهون آيلن مسئلن ۽ رڪاوٽن کي ڪاميابيءَ سان ختم ڪرڻ کان پوءِ، موجوده دور ۾ سنڌي ٻوليءَ ايترين ته ڪاميابيون حاصل ڪري ورتيون آهن، جو اڄ سنڌي زبان، بين الاقوامي معيار وارين ٻولين جي صف ۾ پنهنجو مقام حاصل ڪري چڪي آهي. سنڌي ٻوليءَ جي اهڙين ڪاميابين جو وڏي ۾ وڏو ثبوت هي آهي ته ڊسمبر، 2010ع ۾، دنيا جي مشهور اداري آڪسفورڊ يونيورسٽي پريس' به سنڌي ٻوليءَ جي اهميت کي تسليم ڪري، 'آڪسفورڊ يونيورسٽي پريس طرفان، 'جامع انگريزي- سنڌي آڪسفورڊ ڊڪشنري' ڇپائي، عالمي سطح جي ادب ۾ شامل ڪئي آهي.

اهڙيءَ طرح سنڌي زبان جي عالمي معيار واري زبان هجڻ جو ٻيو ثبوت، سنڌي لئنگئيج اٿارٽيءَ طرفان، شايع ٿيندڙ 'انسائيڪلوپيڊيا سنڌيانا' آهي. هن پروجيڪٽ جا هن وقت تائين يارنهن جلد ڇپائي پڌرا ڪيا ويا آهن، ۽ ٻارهون جلد تياريءَ هيٺ آهي. يقيناً هي شاهڪار، دنيا ۾ رهندڙ سنڌي ماڻهن لاءِ فخر جي باعث هڪ شاهڪار آهي. ڇاڪاڻ ته پاڪستان ۾، اردوءَ سميت، ڪنهن به ٻوليءَ ۾ ههڙو شاهڪار اڃا شايع ٿي نه ڪيو ويو آهي. هن شاهڪار جي شايع ٿيڻ سان، سنڌي ماڻهن جو ڳاٽ

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

عالمي سطح تي اوچو ٿيو آهي. هن ڏس ۾ سنڌي لئنگئيج اٿارٽيءَ جا ڪارڪن ۽ اٿارٽيءَ جي انتظاميه، تمام گهڻين مبارڪن جي حقدار آهي. سنڌي لئنگئيج اٿارٽيءَ، انهيءَ تحقيقي پروجيڪٽن کان سواءِ، جدا جدا مضمونن جون ڊڪشنريون پڻ ڇپايون آهن، جن جي تمام گهڻي ضرورت هئي.

اهڙيءَ طرح هن اداري 'مفصل سنڌي لغت' جي عنوان سان، جامع لغات سنڌيءَ سميت، اردو فارسي، انگريزي ۽ ٻين ٻولين جون لغتون سامهون رکي، مفصل سنڌي لغت ترتيب ڏيڻ جو ڪم شروع ڪيو آهي. هن لغت جا چار جلد ڇپائي پڌرا ڪيا ويا آهن، ٻين تي ڪم جاري آهي.

16- سنڌي ٻوليءَ جي ترقي ۽ واڌاري لاءِ جتي سنڌ ۾ ايترو سارو تحقيقي ڪم ٿيو آهي اُتي، پاڪستان کان ٻاهر پارت، برطانيا، اميريڪا، ڪئناڊا ۽ ٻين ملڪن ۾ آباد سنڌي نوجوانن، اليڪٽرانڪ ميڊيا جي مدد سان، مختلف موضوعن تي وڏي تعداد ۾ ويب سائيٽون تيار ڪري انٽرنيٽ تي آنديون آهن.

ايترين سارين ڪاميابين جي حاصل ڪرڻ جي باوجود اسين سنڌي ٻوليءَ کي ڪمپيوٽنگ سسٽم جي سيني گهرجن کي اڃا پورو ڪري نه سگهيا آهيون. اهو ڪم سنڌي لئنگئيج اٿارٽيءَ جو ئي آهي. اُميد آهي ته اٿارٽيءَ جا باخبر ڪارڪن ۽ چيئرمئن صاحب، اڳتي هلي، سنڌي ٻوليءَ کي، ڪمپيوٽنگ سسٽم جي هر ضرورت لائق ٻولي بنائڻ ۾ ڪاميابي حاصل ڪري، پنهنجيءَ ٻوليءَ کي ڪمپيوٽر جي ٻولي بنائڻ ۾ ڪامياب ٿي ويندو.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ببليوگرافي

سنڌي ڪتاب ۽ مقالا

1. الانا، غلام علي، ڊاڪٽر: 2000ع، سنڌي ٻوليءَ جو اڀياس، ٻيو ڇاپو ڄامشورو: انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، ص 244
2. الانا، غلام علي، ڊاڪٽر 2006ع، سنڌي ٻوليءَ جي ارتقا، حيدرآباد: سنڌي لئنگئيج اٿارٽي، ص ص 77، 417 ۽ 418
3. الهداد ٻوهيو ڊاڪٽر: 1975ع، سنڌي ٻوليءَ جو سماجي ڪارج، ڄامشورو: انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، ص 43
4. بلوچ، نبي بخش خان، ڊاڪٽر: 1965ع، سنڌي ٻولي، اُن جو ماضي، حال ۽ مستقبل، مقالو سماهي مهراڻ جي شماري 4-3/ 1965ع ۾ شايع ٿيو ص 56
5. شهيد ذوالفقار علي ڀٽو: 15 جولاءِ 1972ع ۾ پاڪستان جي قومي اسيمبليءَ ۾ ڪيل تقرير، اسلام آباد.
6. مولانا عبدالقادر پروفيسر: 1961ع، لاهور ۾ 14، 15 ۽ 16 اپريل 1961ع ۾ ڪوٺايل پاڪستان جي علائقائي زبانن جي پهرين ڪانفرنس ۾ ڪيل صدارتي تقرير.

English Books

7- James C. Melville, 1845, Scinde, a copy of the Minutes of Sir George Clerk. Government of Bombay and Administration of Sinde, East India company, Sir George Clerk, minutes of scinde, P.15
8- Murlidher. Jetlley. Dr.,
9- Chatterji, S.K., Dr., 1942 Indo Aryan and Hindi, Ahmad Abad: Gujrat Vernacular Society.

اردو کتب

10- محمد حسن، ڈاکٹر: ہندی ادب کی تاریخ، 1955ع،

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پنهنجيءَ مادري زبان سنڌيءَ سان، سنڌي ماڻهن جو نفسياتي ڳانڍاپو

1۔ دنيا جون مڙيئي ٻوليون قدرت جا معجزا ۽ انساني معاشري جا وڏا ڪرشما آهن. ڪنهن به ٻوليءَ جو سرجڻ ئي معنيٰ ڪنهن سماج ۽ ڪنهن قوم جو سرجڻ ۽ ڪن تهذيبي تمدني، سياسي ۽ سماجي ادارن جو سرجڻ آهي. خود خدا به ته دنيا جي پهرئين انسان حضرت آدم عليہ السلام سان سنڌس ئي ٻوليءَ ۾ ڪلام ڪيو. قرآن ڪريم ۾ فرمايل آهي ته: ”خلق الانسان وعلمہ بيان“. يعني انسان جي پيدائش ۽ ان کي ’بيان‘ جي قوت، ٻئي قدرت جا احسان مڃيا ويا آهن. هن آيت مان ظاهر آهي ته انسان جي پيدائش جي اها هڪ فطري تقاضا آهي ته کيس پنهنجن خيالن جي بيان ڪرڻ جي قوت هجي. انهيءَ سلسلي ۾ اڳ واري مقالي ۾ چيو ويو آهي ته: ”فطرت جي سوانح نگار ۽ انسانيت جي علم بردار مولانا جلال الدين روميءَ، فطرت جي هڪ معجزي کان متاثر ٿي فرمايو:

”هر ڪسي را اصطلاح داده ايم۔ هر کسي را سيرتي بنهاده ايم،

هنديان را اصطلاح هند مدح۔ سنديان را اصطلاح سند مدح.

يعني، هر ڪنهن کي پنهنجي پنهنجي جدا ٻولي عطا ٿيل آهي، ۽ هرڪنهن جي هڪ جدا طرز زندگي آهي. هند وارن کي هند جي ٻولي جڳائي ۽ سنڌ وارن کي سنڌ جي ٻولي سونهي. مطلب ته هر قوم کي پنهنجي هڪ نرالي ٻولي آهي، ۽ پنهنجو هڪ نرالو تمدن.“ (بلوچ، نبي بخش، 1965ع، ص 56)

2۔پاڪستان جي علائقائي ٻولين جي پهرينءَ ڪانفرنس (اها ڪانفرنس، لاهور ۾ 14، 15 ۽ 16 اپريل 1961ع تي ٿي هئي) جي جنرل پريزيڊنٽ، پروفيسر مولانا عبدالقادر پنهنجيءَ صدارتي تقرير ۾ پشتو زبان ۾ فرمايو ته:

”ڪائنات جي عظيم معجزن مان سڀ کان وڏو معجزو زبان جي تخليق آهي. ائين ٿو معلوم ٿئي ته زبان جي ايجاد، تعمير ۽ ترڪيب ۾ ڪائنات جو خالق خود به حصيدار آهي. ڪير ائين چئي سگهندو ته فلاڻي زبان جو ايجاد ڪندڙ فلاڻو ماڻهو، فلاڻو عالم، فلاڻو سائنسدان يا فلاڻو فيلسوف آهي. زبان ته انسان ذات جي هزارن ورهين جي جوڙ، نشست ۽ برخاست، ڪاروهنوار، شاديءَ غميءَ ۽ جنگ ۽ امن وغيره جي مسلسل عمل مان ظاهر ٿيل هڪ معجزو آهي. اُن کي نيست ۽ نابود ڪرڻ، هڪ عظيم نعمت کي

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

نڪرائڻ جي برابر آهي، ۽ اُن کان بيرخي اختيار ڪرڻ ناشڪري آهي. ان ڪري منهنجو عرض آهي تہ ملڪ ۽ ملت، بلڪ ڪل انسانيت جي فائدي ۽ بهتريءَ خاطر، ائين سمجهڻ کپي تہ زبان ڀوڳ چاهي اُها ڪهڙي بہ زبان هجي، ڪنهن جي بہ هجي، هڪ مقدس امانت آهي، ۽ اُن جي حفاظت ۽ پرورش ڪرڻ، هر انسان جو فرض آهي. هر زبان جي جهوليءَ ۾، جيڪي روايتون ۽ خصوصيتون پريل آهن، تن مان هر طرح فائدو حاصل ڪرڻ کپي تہ جيئن اهي هر ڪنهن جي ڪم اچن". (مولانا عبدالقادر پروفيسر: 1961ع، صدارتي تقرير، سماهي مهراڻ 3_4، 1965ع: 126 ۽ 127)

پروفيسر مولانا عبدالقادر پنهنجيءَ تقرير جي شروع ۾ فرمايو:

"زبان ۽ رنگ جي اختلاف کي قرآن ڪريم، الله تعاليٰ جي آيتن مان هڪ نشاني ڪري ڄاڻايو آهي: "وَمن آياة اختلاف المسنتڪم والوانڪ" (يعني زبانن ۽ رنگن جا اختلاف، الله تعاليٰ جي آيتن مان زنده آيتون آهن). انهيءَ نشانيءَ کي متائڻ جي جدوجهد ڪرڻ فطرت جي خلاف قدم آهي. جهڙيءَ طرح ڪنهن علائقي جي ماڻهن جو رنگ بدلائڻ ممڪن نہ آهي، اهڙيءَ طرح انهيءَ علائقي جي زبان ۽ ثقافت کي ختم ڪرڻ جي ڪوشش بہ هڪ غير فطري عمل آهي."

سڀ علائقائي زبانون، مادري زبانون آهن. هر مادري زبان، هرهڪ کي پياري ٿئي ٿي. ماءُ جي هنج ۾ سِکيل زبان، ٻار جو جسم، تن بدن گوشت، رت ۽ هڏ آهي. مادري زبان سان هر انسان جو ايترو تہ ڳوڙهو ڳانڍاپو محبت ۽ لاڳاپو ٿيندو آهي جو هر شخص پنهنجيءَ مادري زبان کي پنهنجيءَ ماءُ برابر سمجهندو آهي.

پنهنجيءَ مادري زبان تي، هر ٻار کي جيڪا قدرت حاصل هوندي آهي، ۽ جنهن آسانيءَ ۽ لطف سان هو اُن ۾ لکي پڙهي سگهندو آهي، تنهن لاءِ هن کي نہ ڪنهن صرف_ نحو سکڻ جي ضرورت ٿئي ٿي ۽ نہ ئي وري اُن لاءِ ڪنهن ٻئي قاعدي قانون کي هو ڳوليندو آهي. جيڪي ڪجهہ هو انهيءَ زبان ۾ چوندو آهي، تنهن کي ٻيا سَنَد طور مڃڻ لاءِ مجبور هوندا آهن.

هر ماڻهو پنهنجي ٻوليءَ ۾ اهل زبان هوندو آهي، ۽ سندس راءِ تسليم شده هوندي آهي. انهيءَ مادري زبان جي ذريعي ئي هر علائقي جا ماڻهو پنهنجي قديمي روايتن، تاريخ، ثقافت ۽ سماجي روح ۽ جذبي کان باخبر ٿين ٿا. (مولانا عبدالقادر پروفيسر: 1961ع، صدارتي تقرير، سماهي مهراڻ 3_4/ 1965ع: 126 ۽ 127)

3_ ٻولي، ڪنهن سماج جي پيداوار هوندي آهي. هن سلسلي ۾ پورٽر جو حوالو ڏيندي، ڊاڪٽر الهداد ٻوهيو لکي ٿو:

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

"انساني ٻولي، عوام جي پيداوار آهي. اُها نہ ڪن عالمن جي جوڙيل آهي ۽ نہ وري ڪن اُستادن جي ٺاهيل آهي. عالم ۽ اُستاد ٻوليءَ کي شاهوڪار ضرور بڻائين ٿا، اُن کي سينگاري، سنواري، ناهي جوڙي، ادبي ٻوليءَ جي حُسن جو گل ضرور بڻائين ٿا. پر ٻوليءَ جون اهم ترين مکڙيون، دراصل ان ٺاريءَ تي پيدا ٿين ٿيون، جيڪا پنهنجو پاڻ اُپري ۽ اُسري آهي، وڌي ۽ ويجهي آهي، ۽ اُن جون پاڙون زمين ۾ کتل هونديون آهن. ٻوليءَ جو اُسرڻ، ڪنهن هڪ ماڻهوءَ جي محنت جو نتيجو نہ آهي. اُها زمين ٿي آهي جنهن مان ٻوليءَ کي پنهنجي تازگي ۽ غذا ملي ٿي." (الهداد ٻوهيو ڊاڪٽر: 1978ع: 43)

4۔ (i) سنڌي ٻولي، سڄيءَ دنيا جي هر حصي ۾ رهندڙ سنڌي ماڻهن جي مادري زبان آهي. انهن سڀني ماڻهن کي، پنهنجي مادري زبان، سنڌيءَ سان دلي محبت، پيار ۽ عشق آهي. اُنهن جو پنهنجيءَ مادري زبان سان نفسياتي لڳاءُ ۽ ذهني ڳانڊاپو آهي. 'سنڌي ٻوليءَ جو اڀياس' ڪتاب ۾ بيان ڪيل آهي تہ:

"انسان ذات جي رهڻيءَ ڪهڻيءَ، اُٿڻيءَ ويهڻيءَ ۽ روزمره جي زندگيءَ جو سڀ کان اعليٰ رڪارڊ ۽ املهہ خزانو هر دور ۾، اُن انسان جي ٻولي ٿي رهي آهي. جيئن جيئن ڪنهن قوم جي رهڻيءَ ڪهڻيءَ ۽ سماجي قدرن ۾ فرق ايندو ويندو آهي، تيئن تيئن انهيءَ ترقيءَ ۽ تبديليءَ جو اثر، اُن قوم جي ٻوليءَ تي پڻ ٿيندو رهندو آهي. اهڙيءَ طرح دنيا جو اهو ڪاروهنوار هر دور ۾ جاري رهيو آهي ۽ جاري رهندو ايندو." (الانا، غلام علي، ڊاڪٽر: 2000ع: 244)

(ii) "هر مادري زبان ۽ معاشري جو هڪٻئي سان گهرو تعلق ۽ لاڳاپو هوندو آهي. اهو لاڳاپو اٽوٽ رشتن تي ٻڌل هوندو آهي، جيڪي هميشه لاءِ هڪٻئي سان جڙيل ۽ ڳنڍيل هوندا آهن، يعني هرڪا ٻولي ۽ اُن جو معاشرو هڪ ٻئي لاءِ لازم ۽ ملزوم هوندا آهن. (الانا، غلام علي ڊاڪٽر: 2000ع: 244)

اڳتي لکيل آهي تہ:

(iii) "هر ٻوليءَ جو انسان ذات جي ڪنهن نہ ڪنهن گروهہ سان هميشہ گهرو تعلق هوندو آهي. ان لحاظ کان هرڪنهن زبان جو مطالعو اُن زبان جي ڳالهائيندڙ قوم، اُن قوم جي سماج، اُن جي تهذيب ۽ تمدن ۽ اُن قوم ۽ اُن ملڪ جي ثقافت جو مطالعو سمجهيو ويندو آهي. ڇاڪاڻ تہ هرڪا ٻولي، انساني عمل جي پيداوار آهي. ٻوليون، مرده ماڻهن جي لاشن يا مري ويل ماڻهن جي هڏين منجهان نڪتيون نهن. پر اُهي (ٻوليون) زنده انسانن جي روزمره جي زندگيءَ مان اُپرن ۽ اُسرن ٿيون، ۽ ترقي ڪن ٿيون. لهاذا اهو چئي سگهجي ٿو تہ

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ٻوليون زنده قومن جي زندگيءَ، سندن جيوت، سندن سماجي حالتن، سندن تهذيب ۽ تمدن،
۽ سندن ثقافت جون آئينه دار هونديون آهن. (الانا، غلام علي ڊاڪٽر: 2006ع: 3)

5-ٻار، دنيا ۾ پيدا ٿيڻ کان پوءِ جيڪا ٻولي پهرين ٻڌي ٿو، سمجهي ٿو سکي ٿو ۽ ڳالهائي ٿو، سا هُن جي 'ماءُ ٻولي' هوندي آهي. ڏنو ويو آهي ته ماڻهن جو پنهنجو سڄو وقت گهٽ ڪري پنهنجيءَ مادري زبان جي سماجي ماحول ۾ ئي گذري ٿو. اهو سڄو وقت ۽ لساني طور، اُن جي سڄي پنهنجائپ جي فضا سان تعلق دوران ڪيس پنهنجيءَ مادري زبان ۾ ئي جنسي تربيت ۽ ذهني تعليم ملندي آهي. (ابراهيم جويو: 2008ع).

هر معاشري جو، ٻين زنده انساني معاشرن وانگر، هڪڙو اهم ۽ بنيادي حق، پنهنجيءَ مادري زبان جي حفاظت ۽ اُن کي ترقي وٺائڻ آهي، ڇوته اُن تي ئي سندس سڄيءَ سڃاڻپ، بلڪ پوري وجود ۽ اُن جي افاديت جو دارومدار آهي. (ابراهيم جويو: 2008ع. ڪونج رسالو مارچ- اپريل: 11)

انهيءَ سوچ ۽ فڪر موجب، سنڌي ماڻهن، پنهنجيءَ مادري زبان سنڌيءَ جي بقا ۽ بچاءَ لاءِ هر دور ۾، وڏيون ڪوششون ڪيون ۽ وڏيون وڏيون قربانيون ڏنيون آهن.

سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ جي اڀياس مان خبر پوي ٿي ته سنڌي معاشري جي باخبر، ذميوار ۽ حساس حلقن طرفان، پنهنجي مادري ٻوليءَ جي بقا، بچاءَ، اُن جي وجود، تسليميءَ ۽ اُن جي تهذيبي ۽ آئيني مفاد جي حفاظت لاءِ هميشه پيشقدمي ٿيندي رهي آهي، ۽ پنهنجي هن بنيادي انساني حق جي دفاع ۽ بحاليءَ لاءِ ڀرپور جدوجهد ۾ سنڌي معاشري جي ڪابه اهڙي اهم شخصيت، ڪوبه اهڙو ادارو يا جماعت ڪانهي، جنهن انهيءَ سلسلي ۾، پنهنجي وس آهر، پورو پورو حصو نه ورتو هجي. هزارين پترا، سوين ڪتابچه ۽ ڪيئي ڪتاب، عرضداشتيون، ليک، ڪالم، نعراءَ ۽ عرض ناما شايع ٿيا، ۽ تقريباً هر مرڪزي حڪومت جي آڏو سنڌ جي اديبن، عالمن ۽ تعليمدانن جا وفد پيش ٿيندا رهيا.

اُن سلسلي ۾، 1960ع ۾، 'سنڌي زبان سوسائٽيءَ' جي قيام ۽ اُن سوسائٽيءَ طرفان، 1962ع ۾، هڪ تفصيلي عرضداشت جي تياري ۽ تڏهوڪي صدر پاڪستان، فيلڊ مارشل محمد ايوب خان کي، اُن عرضداشت جي پيشڪش، ۽ نومبر 1962ع ۾ سنڌي ادبي سنگت طرفان 'يوم سنڌي زبان' جي ملهائڻ، وارا موقعا، سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ جي رڪارڊ جو هڪ اهم حصو آهن. (ابراهيم جويو: 1985ع: 39)

ياد رهي ته فيلڊ مارشل جنرل محمد ايوب خان کي، 'سنڌي زبان سوسائٽيءَ' طرفان، مذڪوره عرضداشت، شهيد ذوالفقار علي ڀٽي جي معرفت پيش ڪئي وئي هئي. انهيءَ عرضداشت جي بنياد تي جنرل صاحب، سنڌي عوام جو مطالبو قبول ڪري، سنڌي ٻوليءَ کي پنهنجيءَ حڪومت جي نوٽيفڪيشن،

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مورخہ 13. آڪٽوبر، 1962ع موجب، ساڳئي مقام ۽ درجي ڏيڻ جا احڪام جاري ڪيا. جيڪي سنڌي ٻوليءَ کي، پاڪستان جي قيام (1947ع) کان اڳ حاصل هئا.

6_ علم الانسان (anthropology) جي ماهرن جو رايو آهي تہ هر ڪا زبان، پنهنجي ملڪ، پنهنجي ماحول، پنهنجيءَ تهذيب، پنهنجي تمدن ۽ پنهنجي سماج جي علامت هوندي آهي. هر ڪا زبان انساني معاشري ۾ ئي زنده رهي سگهي ٿي، ۽ اها زبان انهيءَ معاشري ۾ ئي نشونما وٺندي آهي، تہ چئبو تہ ڪابہ زبان ڪنهن بہ معاشري کان سواءِ، هرگز زنده رهي نٿي سگهي.

سنڌ جي هڪ عظيم بين الاقوامي دانشور ۽ سنڌي زبان جي هڪ اعليٰ ودوان، علامہ آءِ آءِ قاضيءَ، 1955ع ۾، لاڙڪاڻي ۾ ڪوٺايل، سورهين ادبي ڪانفرنس لاءِ موڪليل پنهنجي پيغام (عنوان هو: سنڌي ٻولي، اُن جو بقا ۽ بچاءُ) ۾ فرمايو تہ:

> ”زبان جو مسئلو شعور تي ٻڌل آهي. ظاهر آهي تہ جيستائين هڪ کان زياده ماڻهو زنده نہ هوندا، تيستائين گفتگوءَ واري ٻولي پيدا ٿي ڪانہ سگهندي. ٻين لفظن ۾ ٻوليءَ جي اُسرڻ لاءِ سماج جو هجڻ ضروري آهي. فقط هڪ ماڻهوءَ جي وس کان هيءَ ڳالهہ ٻاهر آهي. بقول قرآن حڪيم: ”خلق الانسان و علم بيان“. اجتماعي زندگيءَ جي هيءَ فطري تقاضا آهي تہ انسان کي بيان جي قوت هجي، ڇاڪاڻ تہ اُها، تبادلہ خيالات لاءِ هڪ لازمي ضرورت آهي. انهيءَ ڪري قوم جي اجتماعي زندگي، ٻوليءَ کي تشڪيل ڏئي ٿي، يا اُن کي ترقي وٺائي ٿي، ۽ اُن کي باقي رکي ٿي.“ (علامہ آءِ آءِ قاضي: سماهي مهراڻ، 3_4/ 1965ع).

ماهرن جو اهو بہ رايو آهي تہ جيستائين ڪنهن بہ سماج ۾، اُن سماج ۾ رائج زبان جي ڳالهائيندڙن مان فقط هڪ ڳالهائيندڙ بہ زنده هوندو آهي، تيستائين اُن زبان کي زنده زبان مڃيو ويندو آهي.

هر ڪا زبان، هر گفتگوءَ ۾، ڪونہ ڪو مقصد يا ڪردار ادا ڪندي آهي. انهيءَ ڪري، هر زبان ۾ ڪانہ ڪا معنيٰ ۽ ڪونہ ڪو مقصد يا مفهوم ضرور هوندو آهي. دراصل ڪنهن معنيٰ ۽ مفهوم واري اها خاصيت ئي آهي، جيڪا هر ڪنهن زبان جي سماجي عمل ۽ اُن جي استعمال جي ضرورت ڏانهن اشارو ڪري ٿي. اهوئي سبب آهي جو هر ڪا زبان ڪنهن انساني معاشري ۽ انساني سماج ۾ ئي زندهہ رهي سگهي ٿي.

7_ مادري زبان سان محبت، هر انسان جي نفسياتي جذبي واريءَ ڪيفيت ۽ دلي ڳانڍاپي سبب هوندي آهي. جيڪا اُن انسان کي، ڄائي ڄم کان ئي ورثي ۾ مليل هوندي آهي. هر ڪا مادري زبان، هر انسان لاءِ، سندس ضمير جي آواز ۽ اظهار جو هڪ قدرتي وسيلو هوندي آهي، ۽ سندس اولين ضرورتن منجهان هڪ ضرورت اها بہ هوندي آهي تہ هُو پنهنجي ضمير جي آواز جي اظهار جي قوت کي مڪمل ترقي ڏياري

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

1951ع ۾ اقوام متحده طرفان، دنيا جي تعليمي ماهرن جي فرانس جي مرڪزي شهر، پئرس ۾ هڪ ڪانفرنس ڪوٺائي وئي. ان ڪانفرنس ۾ بنيادي تعليم تي متفق طور هڪ رپورٽ مرتب ڪئي وئي، جنهن ۾ هيٺيان چار اهم تعليمي اصول منظور ڪيا ويا:

(1) مادري زبان ئي هر شخص لاءِ سندس خيالن جي اظهار جو هڪ قدرتي ذريعو آهي، ۽ سندس خيالن جي اظهار ڪي پوريءَ طرح طاقت وناٺڻ اُن جي شروعاتي ضرورتن مان هڪ نهايت ئي اهم ضرورت آهي.

(2) هر هڪ شاگرد جي درسي تعليم، لازمي طور سندس مادري زبان جي ذريعي ئي عمل ۾ اچڻ گهرجي.

(3) ڪنهن به زبان جي بناوت (جوڙجڪ) ۾ اهڙي قسم جي ڪابه بنيادي ڪمزوري نه آهي جا ڪيس انسان جي موجوده علم، فن ۽ موجوده تهذيب جي اظهار جي وسيلي بڻجڻ کان روڪي سگهي.

(4) مادري زبان جو نعم البدل بي ڪابه قومي يا بين الاقوامي زبان تيستائين نٿي ٿي سگهي، جيستائين اسان جا ٻار اسڪولن ۾ داخل ٿيڻ کان اڳ ئي انهيءَ ٻيءَ زبان کان چڱيءَ طرح واقف نه هجن.

مادري زبان متعلق هڪ عالمي ۽ بين الاقوامي اصول هيءُ به آهي ته اها زبان، ڪنهن جاگرافيائي خطي ۾ مخصوص قومي روايتن ۽ ادب جي ترجمان ٿي، پيدا ٿي هجي، ۽ اها انهن جي تبادلہ خيالات (خيالن جي ڏي وٺ ڪرڻ) لاءِ استعمال ٿيندڙ هجي. اهڙي زبان، صرف مادري زبان ئي هوندي آهي. ان حيثيت سان، عربي زبان، فقط عربستان، مصر، شام ۽ لبنان لاءِ مادري زبان جو درجو رکي ٿي. باقي دنيا لاءِ غير ـ مادري زبان، ديني ۽ لٽرري ۽ علمي ۽ وچ مشرق جي ڪن ملڪن ۾ ادبي زبان چئي وڃي ٿي. ان طرح فارسي، ايران لاءِ مادري زبان آهي، ۽ باقي دنيا لاءِ علمي، ادبي ۽ ثقافتي زبان چئي وڃي ٿي. اهڙيءَ طرح انگريزي، انگلئنڊ لاءِ ۽ فرينچ، فرانس لاءِ، مادري زبانون آهن، پر باقي دنيا لاءِ انهن جي حيثيت ثانوي درجي ۽ بين الاقوامي زبانن جي آهي. اهي علمي ۽ سائنسي زبانون پڻ آهن، بلڪل ان اصول موجب اردو پاڪستان ۾، ڪنهن به خاص جاگرافيائي حدن ۾ رهندڙ خطي جي مادري زبان نه آهي. اها ٻي ڳالهہ آهي ته انگريزيءَ، عربيءَ، فارسي، روسيءَ، جرمن ۽ فرينچ وانگر، اُن زبان جو دائره نمود هاڻ، گهڻين قومن ۽ ملڪن تائين وسيع ٿي ويو آهي. اردوءَ جا ڳالهائيندڙ ۽ سمجهندڙ هڪ اندازي جي حيثيت سان، (هنديءَ سميت) ڪروڙين آهن، پر مادري زبان جي حيثيت سان، پنج ـ ڏهہ ڪروڙ ماڻهو به اهڙا نه ملندا، جي هڪ محدود جاگرافيائيءَ رقبي ۾ هن ٻولي سان وابستہ هجن. ان طرح مشرقي پاڪستان ۾ بنگلا فقط بنگال جي ماڻهن جي مادري ٻولي آهي (هيءَ رپورٽ مهراڻ رسالي جي ايڊيٽر، 1965ع ۾ تيار ڪئي هئي، ان وقت بنگلاديش

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جو قيام اچا عمل ۾ ڪونہ آيو هو) اُن جي ڳالهائيندڙن جو ڪوبہ نمايان انداز ڪين آهي. پنجاب، سرحد، سنڌ ۽ بلوچستان لاءِ اُن جي حيثيت، هوبهو اردوءَ واري علمي زبان ۽ غير- مادري زبان جي آهي. ان حيثيت سان، سنڌين لاءِ جيئن عربي، فارسي، انگريزي ۽ فرينچ زبانون، ڪي علمي زبانون تہ ڪي ديني زبانون آهن، تيئن اردو، بنگلہ ۽ پشتو زبانون، محض علمي ۽ غير- مادري زبانون آهن. (غلام محمد گرامي، ايڊيٽر سماهي مهراڻ 3_4/ 1965ع)

8_سنڌي زبان، سنڌوماٿر ۾ سنسڪرت جي وجود ۾ اچڻ کان گھڻي اڳ واري دور جي قديم عوامي زبان آهي. سنڌي زبان، انگريزن جي، سنڌ تي 1843ع ۾ قبضي کان اڳ، ڪيترن ئي رسم الخطن ۾ لکي ويندي هئي. هن وقت سنڌي ٻوليءَ کي پنهنجو هڪ معياري رسم الخط ۽ پنهنجو گرامر آهي. سنڌي ٻولي، سنڌ ۾ مغلن جي دور حڪومت (1593ع_ 1700ع) کان وٺي، تعليمي ٻوليءَ جي حيثيت ۾ رائج رهي آهي، پر سنڌي ٻوليءَ جي علمي ۽ ادبي ٻوليءَ هجڻ جا مثال تہ سنڌ ۾ عربن جي فتح کان چار سال اڳ ملن ٿا.

مذهبي تبليغ ۽ مذهبي تعليم طور سنڌي ٻولي، سنڌ ۾ سومرن جي حڪومت شروع ٿيڻ جي پهرئين دور يعني 401هہ/ 1010ع ۾ سنڌ ۾ آيل اسماعيلي داعين ۽ ساڳئي وقت ٻين فرقن جي صوفي بزرگن ۽ اسلام جي داعين طرفان، مذهبي تبليغ جي ذريعي طور استعمال ٿيڻ لڳي هئي، پر هاڻ تہ محققن اهڙا مثال بہ ڏنا آهن جن مان اهو ثابت ٿو ٿئي تہ سنڌي ٻولي، سنڌ ۾ اسلام جي اچڻ کان پنج سؤ کن سال اڳ، ادبي ٻوليءَ جي صورت ۾ سنڌ ۾ رائج هئي. ڊاڪٽر محمد حسن، ڊاڪٽر سنتي ڪمار چٽرجيءَ ۽ ڊاڪٽر مرليڌر جيٽليءَ جي تحقيق ۾ هن ڳالهہ ۾ واضح ثبوت ۽ دليل ڏنل آهن.

ڪلهوڙن جي دور (1718ع کان 1782ع تائين) ۾، سنڌ جي مدرسن ۾، سنڌي ٻوليءَ جي تعليم جي ذريعي طور ڪم اچڻ جو وڏي ۾ وڏو ثبوت، مخدوم ابوالحسن جو ڪتاب 'مقدمہ الصلوات' آهي، جيڪو قلمي صورت ۾ اڄ بہ موجود آهي. اُن کان پوءِ شاهہ لطف الله قادريءَ جو رسالو بہ هن سلسلي ۾ هڪ بيش بها اضافو آهي.

سنڌي ٻولي، سنڌ تي انگريزي حڪومت جي شروع وارن سالن، يعني 1848ع کان وٺي، 1947ع ۾ پاڪستان جي قائم ٿيڻ کان ست سال پوءِ واري زماني، يعني 1954ع ۾، ون يونٽ جي قائم ٿيڻ واري سال تائين، سنڌ ۾ سرڪاري دفتري، ڪورٽن ۽ تعليمي ادارن ۾ ايم. اي تائين (ڪن مضمونن ۾ پي. ايچ ڊي تائين) تعليمي زبان طور رائج رهندي آئي.

انگريزن جي حڪومت جي شروع واري سال، يعني 1848ع ۾، بمبئي پريزيڊنسيءَ جي گورنر، سر جارج ڪلرڪ، هڪ حڪم نامو جاري ڪيو هو، جنهن ۾ جاڻايو ويو هو تہ سنڌي ٻوليءَ کي دفتري ٻولي بڻايو وڃي. اُن حڪم نامي جا هُوبهو لفظ هي آهن:

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

"We should introduce the language of the country (namely Scindhee) as the medium of official intercourse. I do not see in what way our revenue and judicial officers (however their offices and courts may be continued) can work effectively through a foreign medium of communication such as Persian and English. A period of 18 months should, therefore, be allowed to the officers in civil emply to qualify themselves for an examination in the Scindhee language. I believe their doing so will be facilitated by the publication of the dictionary and grammar which I proposed Lieutenant Stack should be allowed to have printed.

The recommendation of the Commissioner that 'early measure, to education, as in our other provinces.' is no doubt judicious, but it were premature to take any measure for farming educational establishment before our own European administration have obtained a complete knowledge of the country and before we have trained up persons, fitted to impart knowledge in vernacular tongue." (James C. Melvill, 1848: 15, paras 68 to 69, 1848)

مٿئين فرمان جي روشنيءَ ۾ 29 آگسٽ 1857ع تي، سنڌ جي ڪمشنر، سربارٽل فريئر، هڪ حڪم نامو جاري ڪيو، جنهن ۾ سرڪاري عملدارن کي هدايت ڪئي وئي هئي تہ هُو سنڌي ٻوليءَ جو امتحان پاس ڪن. هن حڪم نامي ۾ جاڻايل هوتہ:

(i) آئنده سڀ سرڪاري لکپڙهہ سنڌي ٻوليءَ ۾ هلائي وڃي.

(ii) يورپي ۽ ٻيا سڀ پرڏيهي عملدار، سنڌي ٻوليءَ ۾ امتحان پاس ڪن تہ جيئن هُو سنڌي ماڻهن کان پنهنجي سر حال احوال وٺي سگهن، سنڌيءَ ۾ لکپڙهہ بہ سمجهي سگهن ۽ نيڪال ڪري سگهن.

(iii) سنڌي اسڪول کوليا وڃن.

انگريزي حڪومت، سنڌ لاءِ تعليمي پاليسي ۽ سنڌي ٻوليءَ لاءِ هڪ رٿا (Language planning) منظور ڪئي، جنهن موجب:

(i) سنڌي ٻوليءَ لاءِ هڪ رسم الخط مقرر ڪيو وڃي.

(ii) مادري زبان ۾ تعليم ڏيڻ لاءِ حڪم نامو جاري ڪيو ويو.

(iii) سرڪاري دفترن ۾ سنڌي ٻولي رائج ڪرڻ لاءِ حڪم نامو ڪڍيو ويو.

(iv) سرڪاري آفيسرن لاءِ سنڌي ٻولي سکڻ لازمي نهرائي وئي.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(v) سنڌي ٻوليءَ ۾ ڪتابن کي ترجمو ڪرائڻ جو فيصلو ڪيو ويو ۽ مترجمن لاءِ انعام رکيا ويا.

(vi) سنڌ ۾ تعليم کاتو قائم ڪيو ويو ۽ اسڪولن ۾ نصاب لاءِ سنڌي ٻوليءَ ۾ ڪتاب لکڻ لاءِ حڪم نامو ڪڍيو ويو.

(vii) تعليم کاتي ۾ ترجمو سيل (Cell) قائم ڪيو ويو.

(viii) سنڌي زبان جي ترقيءَ ۽ واڌاري لاءِ هڪ ڪميٽي جوڙي وئي.

(ix) سنڌ ۾ سنڌي ڇاپخانہ قائم ڪيا ويا.

(x) سنڌي زبان جو وياڪرڻ ۽ لغتون لکرايون ويون.

(xi) سنڌي زبان ۾ سنڌ سرڪار طرفان اخبارون ڪڍيون ويون.

(xii) سرڪاري اشتهار نامار سرڪيولر، پڌرناما ۽ نوٽيس سنڌي زبان ۾ پڻ جاري ڪيا ويا.

9- ورهاڱي کان اڳ واري زماني کان وٺي سنڌي ٻولي، ممبئي يونيورسٽيءَ ۾ ايم. اي جي مختلف مضمونن لاءِ تعليم جو ذريعو رهي.

سنڌي ٻوليءَ ۾ هن وقت اٿاهہ لٽريچر موجود آهي. ان لحاظ کان چئبو تہ سنڌي زبان هاڻ دنيا جي ڪنهن بہ ٻيءَ ترقي يافتہ زبان کان ڪنهن بہ صورت ۾ يا ڪنهن بہ حيثيت ۾ گهٽ ڪانہ آهي. اُن ۾ اُهي سمورييون خوبيون ۽ صلاحيتون موجود آهن، جيڪي هڪ زنده ۽ اعليٰ ادبي ۽ تعليمي زبان ۾ موجود هئڻ گهرجن.

10-اڳ ۾ اهو ذڪر ڪيو ويو آهي تہ 1954ع ۾ مشرقي پاڪستان سان برابري رکڻ لاءِ مغربي پاڪستان جي صوبن ۽ سڀني رياستن کي ملائي، 'ون يونٽ' ناهيو ويو. ون يونٽ واري زماني ۾ اُن کان پوءِ 1958ع ۾ جنرل محمد ايوب خان طرفان لڳايل مارشل لا واري زماني ۾ سنڌ ۾ سنڌ کان ٻاهرين علائقن کان مقرر ٿي آيل ڪامورن جي ڪٽرپڻي واري رويي سبب، سنڌ، سنڌي زبان ۽ سنڌ جي ماڻهن لاءِ هزارين مسئلا پيدا ڪيا ويا.

ان ڏس ۾ سڀ کان پهريون مسئلو اهو پيدا ڪيو ويو جو انگريزن جي دور ۾ 1857ع ۾ سنڌي ٻوليءَ کي دفتري ۽ تعليم جي ذريعي طور جاري ڪيل حڪم نامي جي عمل درآمد کي روڪيو ويو ۽ اهڙيءَ طرح :

(i) سنڌي ٻوليءَ جي دفتري ۽ تعليمي زبان طور ڪم ايندڙ عمل کي ختم ڪيو ويو.

(ii) ڪيترن ئي سنڌي ڪتابن تي بندش وڌي وئي.

(iii) ڪيترين ئي سنڌي اخبارون ۽ رسالا بند ڪيا ويا، ۽ ڪن رسالن ۽ اخبارن جي جاري ٿيڻ لاءِ ڏنل لائيسنس رد ڪيا ويا.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(iv) تحريرن ۽ تقريرن ۾ 'سنڌ' لفظ جي ڪم آڻڻ تي بندش وڌي وئي.

(v) علمي ۽ ادبي جلسن وغيره ۾ سنڌي ٻوليءَ ۾ تقريرون ڪرڻ تي بندش وڌي وئي.

(vi) انگريزي حڪومت جي دور ۾ جاري ڪيل حڪم نامي موجب، سنڌ ۾ ٻاهران بدلي ٿي آيل غير- سنڌي ڪامورن کي، سنڌي ٻوليءَ جو امتحان لازمي طور پاس ڪرڻ واري قانون کي روڪيو ويو.

شهيد ذوالفقار علي ڀٽي جي حڪومت جي دور ۾، جولاءِ 1972ع ۾ سنڌ اسيمبليءَ طرفان پڪڙاءِ منظور ڪيل 'سنڌي ٻولي ائڪٽ' (1972ع) موجب سنڌ کان ٻاهران مقرر يا بدلي ٿي آيل غير- سنڌي ڪامورن لاءِ سنڌي ٻوليءَ ۾ امتحان پاس ڪرڻ وارو قانون وري بحال ڪيو ويو ۽ اهو امتحان سنڌ پبلڪ سروس ڪميشن کي وٺڻو هوندو هو. سنڌ پبلڪ سروس ڪميشن جي 28 مارچ 1981ع واري پڌرنامي ۾ ڄاڻايل آهي ته:

"اُهي سرڪاري ملازم جيڪي گريڊ پنجين ۽ ان کان مٿي گريڊ ۾، سنڌ ۾ ڪم ڪن ٿا، اُنهن مان جن جي مادري زبان اُردو نہ آهي، تن کي اردو ٻوليءَ ۾ ۽ جن جي مادري زبان سنڌي نہ آهي، تن کي سنڌي ٻوليءَ جو امتحان لازمي طور پاس ڪرڻو پوندو. اهو امتحان سال ۾ ٻہ دفعا ورتو ويندو." (الانا، غلام علي، ڊاڪٽر: 2006ع، ص 417)

انهيءَ پڌرنامي ۾ اهو بہ ڄاڻايل آهي تہ:

"اُهي ڪامورا جيڪي اهو امتحان مقرر ڪيل عرصي اندر پاس نہ ڪندا، اُنهن جي ساليانی انڪريمينٽ، اُن وقت تائين روڪي ويندي جيستائين هُو اهو امتحان پاس نہ ڪندا، پر جنهن تاريخ کان هُو اُهو امتحان پاس ڪندا، اُن تاريخ کان انهن جي روڪيل انڪريمينٽ جاري ڪئي ويندي" (الانا، غلام علي، ڊاڪٽر 2006ع، ص 417)

پر حيرانيءَ جي ڳالهہ هيءَ آهي تہ سنڌ سرڪار جي سروسز ۽ جنرل ڪاتي (S&G) طرفان، سنڌ سرڪار جي انهيءَ حڪم نامي تي قدم کڻڻ جي ڪڏهن بہ ڪا ضرورت محسوس ٿي ڪانہ ڪئي وئي. نتيجي طور خود 'سنڌ پبلڪ سروس ڪميشن'، پنهنجيءَ رپورٽ، سال 1997ع ۾ صفحي 108 تي ڄاڻايو آهي تہ:

"سنڌ پبلڪ سروس ڪميشن، 16 گريڊ کان وٺي مٿي سول آفيسرن جا، سنڌي ۽ اردو ٻولين جا، سال ۾ ٻہ دفعا، حيدرآباد، ڪراچي ۽ سکر وارن مرڪزن ۾ Sindh Civil Servants Language Examination 1981 and Syllabus Reviewed ۾، جنهن جا تفصيل، Appendix —

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

vii ۾، صفحي 39 تي ڏيندي ڄاڻايو آهي تہ: ڪوبہ اُميدوار سنڌي ٻوليءَ جي امتحان ۾ ڪونہ ويٺو.“ (الانا، غلام علي ڊاڪٽر: 2006ع، ص 418)

نہ فقط اهو پر 1973ع ۾، اسلامي جمهوريہ پاڪستان جي آئين جي شق (3) 251 ۾، سيني صوبائي زبانن کي تحفظ ڏيڻ جي باوجود، پاڪستان جي ٻين خطن کان، سنڌ ۾ بدلي تي آيل غير_ سنڌي ڪامورن جي ڪترپڻي واري رويي سبب، سنڌ سرڪار جي حڪمن ۽ سنڌ سرڪار جي انتظامي پاليسيءَ جو ڪوبہ احترام نہ ڪيو ويو جنهن ڪري سنڌ جي سيني آفيسن کان سواءِ، سنڌ جي ميونسپل ڪارپوريشنن، ميونسپالٽين ۽ ميونسپل ڪميٽين جي ميئرن يا ضلعي ڪائونسلن جي چيئرمئن (سواءِ اندروني سنڌ ۾ ڪن ٿورن جي) توڙي سيڪريٽري تعليم، سنڌي ٻوليءَ جي دفتري ۽ ذريعہ تعليم واريءَ حيثيت کي ختم ڪرڻ ۾ ڪابہ دير ڪانہ ڪئي، ۽ سنڌي ٻوليءَ جي جاءِ تي، فقط اردو ٻوليءَ کي دفتري ۽ تعليمي ٻوليءَ طور استعمال ڪرڻ جا حڪم جاري ڪيا. اُن جو نتيجو اهو نڪتو جو ڪراچي، سنڌ جو صدر مقام هئڻ جي باوجود، ڪراچي ميونسپل ڪارپوريشن، جتي انگريزن جي زماني ۾ (ورهاڱي کان اڳ)، سنڌي ٻولي، انگريزيءَ سان گڏ، دفتري ٻوليءَ طور استعمال ٿيندي هئي، اُتي سنڌي ٻوليءَ کي، صوبائي ۽ دفتري ٻوليءَ واريءَ حيثيت تان هٽائي، اُن جي جاءِ تي صرف ۽ صرف اردوءَ کي سرڪاري ۽ دفتري زبان طور استعمال ڪرڻ جا حڪم جاري ڪيا ويا. اهڙيءَ طرح اڳتي هلي، حيدرآباد ۽ سکر جي ميونسپل ڪارپوريشنن ۾ بہ غير_ سنڌي چيئرمنن جي دور ۾، سنڌي ٻوليءَ جي دفتري ٻوليءَ واريءَ حيثيت کي ختم ڪيو ويو.

سنڌ حڪومت طرفان، 7 جولاءِ 1972ع تي، سنڌ اسيمبليءَ طرفان پاس ڪيل ”سنڌي ٻولي ائڪٽ“ جو بہ احترام نہ ڪيو ويو آهي، ۽ مٿي ڄاڻايل سيني سرڪاري نيم سرڪاري ۽ لوڪل باڊيز جي آفيسن (ڪراچي ۽ حيدرآباد کان سواءِ سنڌ جي باقي سيني ضلعن ۾، ناظمن طرفان سنڌي ٻوليءَ کي دفتري ٻوليءَ جو درجو ڏنو ويو آهي) توڙي سنڌ جي سيني خانگي ۽ انگريزي ميڊيم وارن اسڪولن ۾، ذريعہ تعليم کان سواءِ، سنڌي ٻوليءَ کي مادري زبان يا غير_ مادري زبان طور پڙهائڻ جو رواج ختم ڪيو ويو.

11_ انگريزن جي حڪومت جي وڏي عرصي، 1843ع کان 1947ع تائين، سنڌ ۾، ترقي پسند ادب جي شروع ٿيڻ تائين، سنڌي ٻوليءَ تي، ايراني طرز واريءَ شاعريءَ جو اثر نمايان هو. سنڌ جي شاعرن کي اها سوکڙي، ڪلهوڙن جي حڪومت واري زماني (1718ع_ 1782ع) کان ملي هئي. البت اُن دور جي شاعرن جو پنهنجي مادري زبان، سنڌيءَ سان دلي لڳاءُ ضرور هو. ساڀيہ ۽ ساٺيہ جي ٻوليءَ سان انهن مان ڪن بزرگ شاعرن جو دلي ڳانڍاپو هو. لطيف سائين بہ اُنهن شاعرن مان هو پر اهو ذهن ۾ رکڻ کپي تہ سنڌ جي ماڻهن جو قديم زماني کان، پنهنجي ڌرتيءَ ۽ پنهنجي ماءُ ٻوليءَ سان عشق، ازل کان رهيو آهي. هن سلسلي

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

۾ سڀ کان آڳاٽي ۽ دنيا جي پهرئين ڪتاب. ”رگ ويد“ ۾ بہ اُن زماني ۾ شامل تيل هڪ منڊل ۾ پنهنجي عشق جو اظهار هن طرح ڪيل آهي:

آجهل اٽموت سنڌو
بل واري سگهاري سنڌو
ڏيهن ۽ ميدانن مان،
اپار پاڻيءَ جا ڦهلاءَ ڪٽي،
جر ڪندي ڪڙڪات ڪندي وهندي رهي ٿي،
جهڙي ابلق گهوڙي، سونهاري ۽ سوپياوان،
سنڌو پلن گهوڙن ۾ شاهوڪار آهي،
۽ آهي شاهوڪار ويسن وڳن ۾
سهڻي گهڙيل سون ۾ شاهوڪار
اڻ مئي مايا جي مالڪ
هتان جا گاهہ نيڻ نار ۽ لذت وارا،
اُن اهڙيءَ جو وينو ڏس،
شربت جو ميناج نہ پڇ.

مغلن جي دور ۾ اُهو پهريون شاعر، جنهن پنهنجي ساٿيهہ ۽ ساٿيهہ جي ٻوليءَ سان عشق جو لاثاني اظهار ڪيو اهو شاعر آهي شاهہ عبداللطيف ڀٽائي. مثال طور لطيف سائين فرمايو آهي:

ٻولي منهنجي ٻانيٺياڻي، الا
آهيان خان ڪتياڻي.

ٻئي هنڌ فرمائين ٿا:

سڄڻ ۽ ساٿيهہ ڪنهن اٿاسيءَ وسري،
حيف تنين کي هوءِ، وطن جن وساريو.

اڃا بہ اڳتي فرمائين ٿا:

جو فارسي سکيو، گولو توءِ غلام،
جو ٻڌو ٻن ڳالهيين، سو ڪيئن چاهي جام.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

اُجيو تان آب گهري، بکيو تان طعام،
اي عام سندو عام، خاصن منجهان ڪين ٿئي.

پنهنجيءَ مادري ٻوليءَ جي سلسلي ۾، سيد ثابت علي شاهه جا جوڙيل 'مرثيه'، سنڌي ٻوليءَ سان عشق جي ڪمال جو اظهار آهن. اهڙيءَ طرح ميان سرفراز خان ڪلهوڙي جي مدح هڪ بي مثال اضافو آهي. اڳتي هلي، ٽالپرن جي آخري ڏينهن ۾ مير حسن علي خان 'حسن'، انگريزن جي زماني ۾، آخوند گل محمد گل، آخوند قاسم، سيد فاضل شاهه، مير عبدالحسين خان 'سانگي'، ديوان ڪوڙيمل، مرزا قليچ بيگ ۽ ٻين، شعوري طور پنهنجي مادري زبان جي ترقيءَ لاءِ ڪوششون ڪيون. انهن بزرگن جي ڪاوشن جا مثال سنڌي ادب جي تاريخن ۾ گهڻائي ملن ٿا. مثال طور:

(i) ڌاريا عالمن، اديبن ۽ شاعرن کان سواءِ، ڌاريا ماهرن، مغرب کان مقرر ٿي آيل ڪامورن، عيسائي پادرين به سنڌي ٻوليءَ جي وڏي خدمت ڪئي. انهن، سنڌن مذهب جي پاڪ ڪتاب، بائيبل جو سنڌي ٻوليءَ ۾ ترجمو ڪيو.

(ii) پادري شرٽ ۽ ڪئپٽن جاج اسٽئڪ، سنڌي ٻوليءَ جو گرامر ۽ 1848ع ۾ 1855ع ۾ انگريزي- سنڌي ۽ سنڌي انگريزي لغتون لکيون. جن غير سنڌي ڪامورن کي سنڌي سکڻ ۾ وڏي مدد ڪئي.

(iii) ڊاڪٽر ٽرمپ پهريون غيرملڪي عالم هو. جنهن شاهه جي رسالي کي ترتيب ڏيئي، سنڌي ٻوليءَ ۾، پهريون دفعو جرمنيءَ جي شهر، لپسيا مان، 1866ع ۾ ڇپايو. سنڌي ٻوليءَ جي سلسلي ۾ اهو سندس اهم ڪارنامو سمجهيو ويندو آهي.

(iv) ڊاڪٽر ٽرمپ جو ٻيو اهم ڪارنامو 'A Grammar Sindhi Language' ڪتاب آهي، جيڪو هن 1872ع ۾ شايع ڪرايو. ڊاڪٽر ٽرمپ جو هي گرامر ان ڪري به خاص اهميت وارو ڪتاب آهي جو هُن، اُن ۾ سنڌي ٻوليءَ جي بڻ بنياد بابت، سڀني عالمن مان پهرين پنهنجن خيالن جو اظهار ڪيو هو. جنهن کي بنياد بنائي، سر گريئرسن، پروفيسر ڀيرومل آڏواڻيءَ، ڊاڪٽر گربخشاڻي ۽ ٻين ماهرن هن موضوع تي لکيو.

(v) هن ئي دور ۾ ديوان ننديرام سيوهاڻي، ديوان اُڌارام ٿانورداس ميرچنداڻي، سيد ميران محمد شاهه (اول)، ديوان ناراڻداس وسناڻي، ميون غلام حسين قريشي ۽ ڪي ٻيا سنڌي ٻوليءَ جا ناليوارا اديب ۽ دانشور هئا. جن سنڌي نثر ۽ نظم ۾ اوائلي ڪتاب لکيا. جن جو تفصيل سنڌي ادب جي تاريخن ۾ موجود آهي.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

اڳ ۾ چيو ويو آهي تہ انگريزن جي دور ۾، ايراني طرز واري شاعري، سنڌي ٻوليءَ ۾ بہ زور هئي. هن سلسلي ۾ ڪيترائي ديوان، ڪليات ۽ بياض شايع ٿيا. انگريزن جي دور ۾ غزل واريءَ شاعريءَ جي مطالعي مان ائين پيو معلوم ٿئي تہ جڻ تہ ان وقت سنڌ ۾، بلبل گلن مٿان ڦيرا پائي رهي هئي، پروانا، شمعن مٿان مشتاق ٿي، جلي خاڪ ٿيندا رهيا، عاشق پنهنجن محبوبن جي وصال لاءِ واجهائيندا رهندا هئا، پئمانا ۽ مئخانا، مستانن سان ڀريل هوندا هئا، ساقي جام ڀري، مشتاقن کي پيا آڇيندا هئا، محبوبائون، نرگسي نيڻن سان نشتر ڪڍي، عاشقن جي سينن مان پار ڪنديون هيون. دلبرن جي سُنبل جهڙن زلفن جي پيچن ۽ وڪڙن ۾، عاشقن جون دليون اٽڪيل ۽ قابو ٿيل هونديون هيون، عاشق، حسينن جي چهرن جي خط و خال کي ڏسي، خمار ۾ اچي، وڦلندا هئا، ستمگرن جون پٿر جهڙيون دليون، پگهرجڻ کان زور هونديون هيون، دلدارن جي اکين جي شوخي ڏسي، عاشق آهون ۽ دانهون ڪندي، غش کائي، ڪري پوندا هئا ۽ برهہ جي باهہ سڄيءَ ڪائنات ۾ تپش ۽ گرمي وڌائي ڇڏي هئي (مخدوم طالب المولى، مضامين طالب)

اِهي سڀ ڳالهيون، اُن وقت جي غزل واريءَ شاعريءَ جو تاجي پيٽو هيون، پر حقيقت هيءَ آهي تہ انهن خوبين وارو ڪلام، اميرن جي دلين کي تہ وندرائي سگهيو ٿي، پر اِهي ڳالهيون عام ماڻهن جي سمجهہ ۽ پهچ کان پري هونديون هيون، ڇاڪاڻ تہ غزل واريءَ شاعريءَ ۾ بيان ڪيل نظارا ۽ منظر عام ماڻهن جي زندگين ۾ جاتل سڃاتل نہ هئا. اهي سڀ شيون عام ماڻهن لاءِ اوپريون ۽ ڌاريون هيون. اهي نظارا، سنڌ جي نظارا ڪونہ هئا. اهي ڳالهيون سنڌ جا عام ماڻهن جي جيوت ۾ جاتلُ سڃاتل نہ هيون. (مخدوم طالب المولى، مضامين طالب)

هن قسم واريءَ شاعريءَ لاءِ، سنڌي ٻوليءَ جو هڪ وڏو شاعر مخدوم محمد زمان طالب المولى پنهنجي ڪتاب، ’ڪافيءَ‘ ۾ لکي ٿو:

> ”موزون شاعري ڌارين آهي. اُن ۾ هترادو ناهيل ڳالهيون آهن ۽ هنڌ هنڌ اهل ڪرڻي پوي ٿي، جي سڀ بي بقا شيون آهن. موزون شاعريءَ ۾، گل و بلبل جو بيان، ساقي ۽ صراحيءَ جو ذڪر، گلگشت ولالہ زار جا احوال ۽ شاهد بازيءَ جون ڳالهيون هونديون آهن. اهي سڀ شيون ٻاهريون آهن، اهي تصور ايراني آهن، اهي تخيل ئي پرايا آهن، ۽ اهي مضمون ئي ڌاريان بلڪ اُڌارا آهن. هيترو ضرور آهي تہ اسان جي ملڪ وارن بادشاهن بہ پنهنجي لاءِ اهي شيون مهيا ڪيون، پر سندن فنا ٿيڻ سان گڏ، اهي بہ فنا ٿي ويون“.
>
> (مخدوم محمد زمان طالب المولى، 1962ع: 36)

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مخدوم صاحب جن اڳتي لکن ٿا:

”اسان جي شاعريءَ جو انهن شين سان ڪوبہ واسطو ڪونہ آهي. اسان جو ماحول بہ پنهنجو تہ رسمون ۽ رواج بہ پنهنجا. عشق ۽ محبت جا دستور بہ پنهنجا تہ تصور ۽ تخيل بہ پنهنجا. نظارا بہ پنهنجا. اشارا بہ پنهنجا. خشڪ جبل، واريءَ جون ڀٽون، بيابان، ڪنڊا، ڪرڙ ڪبڙ، ليون ۽ ليار ٻير، درياهہ ۽ واهڙ وغيره آهن.

اسان وٽ، عورت عاشق ۽ مرد معشوق آهي. ايراني شاعريءَ ۾ بيجا شڪايت، سخت گلا، محبوب تي الزام هڻڻ ۽ کيس ظالم، جلاد، بيدرد ۽ بيوفا سڏڻ جائز آهي.

ايراني شاعريءَ ۾ رقيب جو تصور ايڏو تہ گندو ۽ ذليل ڪارنامو آهي، جنهن جي حد ئي ڪانهي. اهو ايڏو تہ بي غيرتيءَ جو ثبوت آهي جو هڪ ئي مثال بس آهي. اسان جي شاعريءَ ۾ التجائون، صدائون، سنيون تمنائون، مدعائون ۽ رڳيون دعائون آهن.“ (طالب المولي، 1962ع: 36)

12 ـ سنڌي ٻوليءَ جي نيٺ سنڌي شاعريءَ ۾، سنڌي ماڻهن جي نفسياتي ڪيفيتن جو ذڪر آهي. اُن جي اظهار ۾، سنڌي ٻوليءَ جي ماهيت، شاهوڪار ۽ وسيع هجڻ جو وڏو هٿ رهيو آهي. اُن ۾ عام ماڻهن جي مزاج جي سادي، ڪوملتا، نرملتا، رعب، ڀاو حسناڪي ۽ ميناج جو اظهار وڌيڪ آهي. اُن ڪري نيٺ سنڌي شاعريءَ جي ٻولي وڌيڪ وڻندڙ وڌيڪ مني ۽ وڌيڪ ڪومل لڳي ٿي. اُن ۾ پنهنجي مادري زبان سان وڌيڪ اُنس، وڌيڪ محبت ۽ وڌيڪ پيار لاءِ التجا آهي، نصيحت آهي ۽ تاڪيد آهي. اُن سلسلي ۾، سنڌ جي سدا حيات شاعر ۽ صوفي بزرگ، شاهہ عبداللطيف ڀٽائيءَ، سچل سرمست، ساميءَ، بيدل ۽ بيڪس کان سواءِ، اوڻيهينءَ ۽ ويهينءَ صديءَ جي شاعرن ۽ نثر نويسن، جهڙوڪ: مير عبدالحسين خان ’سانگيءَ‘، شمس الدين ’بلبل‘، مرزا قليچ بيگ، حڪيم فتح محمد سيوهاڻيءَ، سيد مصري شاهہ، منٺار فقير راڄڙ، سيد حسن بخش شاهہ، مولانا عبدالغفور همايوني ’مفتون‘، مخدوم طالب المولي، شيخ اياز، اُستاد بخاريءَ، عبدالڪريم گدائيءَ، نياز همايونيءَ، تنوير عباسيءَ، محمد خان سجيديءَ، ابراهيم منشيءَ، سرويچ سجاوليءَ، شمشيرالحيدريءَ ۽ امداد حسينيءَ کان سواءِ، نثر نويسن ۾ علامہ آءِ. آءِ قاضيءَ، سائين جي. ايم سيد، ڊاڪٽر دائودپوٽي، پير علي محمد شاهہ راشدي، پير حسام الدين شاهہ راشديءَ، عثمان علي انصاريءَ، غلام محمد گراميءَ، محمد عثمان ڏيپلائيءَ، آغا تاج محمد، خان بهادر محمد صديق ميمڻ، محمد صديق مسافر، محمد ابراهيم جويو، ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، پروفيسر ڀيرومل آڏواڻيءَ، احمد چاڳلا، لالچند امر ڏنومل جڳتياڻيءَ، تيرٿ وسنت، پروفيسر نارائڻ داس ڀمڀاڻيءَ، پروفيسر منگهارام ملڪاڻي ۽ کانچند درياڻيءَ سميت سيني ساڃاهہ وندن، پنهنجيءَ مادريءَ زبان سنڌيءَ سان پنهنجيءَ عقيدت، محبت،

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پيار، الفت ۽ پنهنجي دلي ڳانڍاپي جو اظهار ڪيو آهي. انهن سڀني بزرگن پنهنجي سنڌي هجڻ واريءَ سڃاڻپ (identity) جو درس ڏنو آهي. هن سلسلي ۾ لطيف سائينءَ جي ساٽيهه ۽ ساٽيهه جي ٻوليءَ لاءِ الفت جي اظهار جو اڳ ۾ ذڪر ڪيو آهي.

پنهنجي مادري ٻوليءَ سان محبت جو اظهار قبليٰ مخدوم طالب الموليٰ جن هيئن ڪيو آهي:

”هر ڪا ٻولي ڦرندي رهي ٿي ۽ ڦرندي رهندي، ڇوته ٻوليءَ جي ڦيرڦار سندس فطرت آهي. انهيءَ ڦيرڦار کي ڪير به روڪي نه سگهندو، ڇاڪاڻ ته ٻولي وڏي سگهه رکي ٿي، پر هيءَ ڳالهه ياد رکجي ته ٻوليءَ سان زور آزمائي ۽ هٿ چراند ڪرڻ ٻوليءَ سان خيانت ڪرڻي آهي، جا هرگز نٿي ٺهي. مگر هي به ڌيان ۾ رکجي ته ٻوليءَ ۾ جاٽي واٽي ڌاريا ۽ اڻ وڻندڙ لفظ ٺنبيا نه وڃن، ڇوته ٻوليءَ (خاص طور تي اسان جي پنهنجي سنڌي ٻولي) وٽ پنهنجو عظيم ذخيرو موجود آهي ته پوءِ اُڌارا ڇو کڻجن. مگر مناسب طرح اصطلاح ڪرڻ به ڏوهه نه آهي. عرب ۽ ايران جو سنڌ سان پراڻو لاڳاپو آهي. ان ڪري صدين کان اهي زبانون سنڌي ٻوليءَ ۾ چڱيءَ طرح ملي ويون آهن، ۽ سنڌيءَ، انهن زبانن کي اهڙيءَ طرح ته پنهنجو ڪري ڇڏيو آهي جو نه ڌاريائپ لڳي ٿي ۽ نه ٿي وري انهن زبانن کي سنڌيءَ مان ڪڍي سگهجي ٿو. ساڳيءَ طرح سنسڪرت ۽ هنديءَ جي لفظن کي به سنڌي ٻولي هضم ڪري چڪي آهي.“ (مخدوم طالب الموليٰ)

(iv) ويهين صديءَ جي هڪ ٻئي ڀڳُٽي شاعر، شيخ اياز سنڌي ٻوليءَ کي پنهنجي امڙ سڏيو آهي. شيخ صاحب هن موضوع تي گهڻو ئي ڪلام چيو آهي. مثال طور:

ميان! تون ته اجا نٿو سنڌيءَ ۾ سوچين،
پنهنجو پاڻ ڪرين، روز پيو تون ترجمو!

—

جيڪو سنڌيءَ ۾، سو ٻيءَ ٻوليءَ ۾ ڪٿي!
اردوءَ ۾، هنديءَ ۾، تون آهين جڻ اوپرو.

—

جيڪا ٻولي تج سان، تنهنجي پيٽ ۾ پيئي،
سا تو ڪيئن ڪئي، اڄڪلهه آهي اوپري.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پنهنجي ٻوليءَ ۾ ميان، جڏهن چوندين ماءُ،
توکي اهڙو ساءُ، ڏيندي ٻي ٻولي ڪتي؟

ـ

ڪوجو چوي ايئن، تنهنجي ماءُ مري وئي،
۽ توکي ڳوڙها اچن، اهو ٻڌڻ سيئن،
ٻولي تنهنجي تيئن، آهي امڙ وانگيان.

ـ

مون کُهنبا پهريا، ڀهڳڻ ٻوليءَ کي،
ائين ٻيو ڪير چوي، ڏوهيڙا هن ڏيهه جا.

ـ

ٻوليءَ جويَنَ وَنُ، پوڙهو ٿيندو ڪينڪي،
اڄ ٻہ منهنجو من، سائو سانوڻ جهنگ جيان.

ساڳيءَ طرح، سنڌ جي هڪ ٻئي عظيم شاعر، اُستاد بخاريءَ پنهنجيءَ ماءُ ٻولي سنڌيءَ لاءِ جذبن جو اظهار هيئن ڪيو آهي:

”تنهنجي مٺي لوليءَ جي ساک اڄ ٿو ڪٺان!
منهنجي اما منهنجي زبان، قومي زبان!
پنهنجي زبان کان منهن مٺيان، مٺجي وڃان!
ڏاري زبان کي جي چَٽيان، چٽ ٿي وڃان!
اهڙو ٿيان، مون کي نہ تون ٿيج بخشجان.
منهنجي اما، منهنجي زبان، قومي زبان!
مون کي نہ ٿي گُهرجي اڄ ڪا ٻي دعا!
مون کي رڳو هر وقت پئي ڪر هيءَ دُعا:
سنڌي لکان، سنڌي پڙهان، سنڌي رهان!
منهنجي اما، منهنجي زبان، قومي زبان!

ـ

جيجل جهولي، ڏئي پئي لولي،
سنڌي ٻولي، قومي ٻولي!

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

وڏڙو ٿيندين، وکڙون ڪٽندين،
ڦرين ڦرين، ڦرهي پڙهندين،
ٻي ٻي ٻي، ٻي ٻاتي ٻولي!
سنڌي ٻولي......

اهڙيءَ طرح مشهور قوم پرست شاعر، عبدالڪريم گدائيءَ، پنهنجيءَ مادري زبان لاءِ پنهنجن جذبن جو اظهار هيئن ڪيو آهي:

جيڪو وائي شاهه جي ڳائي، ٻولي جيجل جي ورجائي،
تنهن تي ڦريدار اچا پيي ساڳياڙي

—

جنهن ۾ ڦرين مون اک کولي!
پيار پري جيجل جي جهولي،
جنهن ۾ ماءُ ڏني تي لولي،
اُن ٻوليءَ تي چوڙيئي گولي!
لوليءَ تي تو ڪئي للڪار:
پنهنجا پيي ڏس ڪجهه پرڪار!
حيف هجئي اي ڏاريا يار!

(vii) ساڳيءَ طرح نياز همايونيءَ، پنهنجن جذبن جو اظهار هيئن ڪيو آهي:

اي وطن، منهنجا وطن پيارا وطن، تون لک لهين!
تنهنجا ويرانا بہ تا مون کي وڻن، تون لک لهين!
تنهنجي ٻولي جڻ تہ ونداهيءَ ۾ تانداڻا الا!
تنهنجا گفتا جڻ تہ چانداڻين ۾ مانداڻا الا!
تنهنجي مجلس تي ملائڪ پيي چڪن، تون لک لهين!

بلڪل ساڳيءَ طرح سائين جي. ايم سيد بہ سنڌي ٻوليءَ سان پنهنجي دلي ڳانڍاپي لاءِ سڄي عمر تبليغ ڪندا رهيا. فرمايا يو اٿن تہ:

”سنڌي ٻوليءَ جي تاريخي ارتقا ۽ مڪيہ بين الاقوامي ٻولين سان لاڳاپي هئڻ سبب، سنڌي ٻوليءَ ۾ نہ صرف لفظي ذخيرن جي ڪثرت ۽ جدت آهي، مگر هن ٻوليءَ جي

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

صرف ونحوءَ ۾ بہ اها وسعت ۽ جدت ۽ جاذبيت آهي، جا ٻيءَ ڪنهن بہ هند- آريائي ٻوليءَ ۾ نہ آهي. ان ڪري بيان جي اظهار لاءِ يا ان ۾ ايجاد ۽ اختصار پيدا ڪرڻ لاءِ بہ سنڌي ٻوليءَ جي سٽاءَ ۽ ساخت ايتري وسيع، ڳوڙهي ۽ مڪمل آهي، جنهن جو مثال ڪنهن ماڊرن هند- آريائي ٻوليءَ ۾ نٿو ملي."

سنڌين جي سڃاڻپ ۽ سنڌي ٻوليءَ کي زنده جاويد رکڻ جو اونو سنڌ جي بين الاقوامي شهرت جي هڪ وڏي عالم، علامہ آءِ آءِ قاضيءَ کي بہ هوندو هو. 22 آڪٽوبر، 1967ع تي، عبرت اخبار کي ڏنل انٽرويو ۾ علامہ قاضي صاحب جن فرمايو:

"سنڌيءَ کي زنده رکڻ انهيءَ ڪري ضروري آهي جو حضرت شاهہ عبداللطيف ڀٽائيءَ جو ڪلام سنڌيءَ ۾ آهي. شاهہ جي ڪلام کي زنده رکڻ بيحد ضروري آهي. اسان وٽ شاهہ جي ڪلام کان سواءِ ٻيو آهي ڇا؟ اهو اسان جو وڏو سرمايو آهي. سنڌي ٻوليءَ ۾، شاهہ صاحب جي ڪلام کي اهائي حيثيت حاصل آهي جيڪا عربي ٻوليءَ ۾، قرآن شريف کي حاصل آهي. اسان سنڌي ٻوليءَ کي ڇڏيو معنيٰ شاهہ لطيف کي ڇڏي ڏنوسين، ۽ اها اسان جي سڀ کان وڏي بدقسمتي ٿيندي" (علامہ آءِ آءِ قاضي: 1967ع، 22، آڪٽوبر، عبرت اخبار ۾ انٽرويو)

علامہ صاحب جن اڳتي فرمايو:

"مون، جرمن ٻولي رڳو ان ڪري سکي، جيئن جرمن ٻوليءَ جي عظيم ترين شاعر، 'گوئٽي' کي سندس زبان ۾ پڙهي ۽ سمجهي سگهان. حالانڪ باقي علم، جيڪي جرمن ٻوليءَ ۾ آهن، سي انگريزيءَ ۽ ٻين ڪيترين ئي ٻولين ۾ موجود آهن، ۽ انهن لاءِ خاص طور تي جرمن ٻولي سکڻ جي ڪابہ ضرورت ڪانہ هئي." (علامہ آءِ آءِ قاضي: 1967ع، 22، آڪٽوبر، عبرت اخبار ۾ انٽرويو)

علامہ صاحب جن اڃا بہ اڳتي فرمايو:

"عربي زبان کي رڳو ان ڪري زنده رکڻ ضروري آهي جو قرآن شريف اُن ٻوليءَ ۾ نازل ٿيو. قرآن شريف جي ماهيت کي چڱيءَ طرح سمجهڻ ۽ پروڙڻ لاءِ، عربي زبان جو سکڻ لازمي آهي. ڪنهن بہ ٻيءَ زبان ۾ اُن جو ترجمو ايڏو (اونهو) جامع ۽ مڪمل نٿو ٿي سگهي. ڪمال پاشا اتاترڪ. قرآن شريف جو ترڪي زبان ۾ ترجمو ڪرايو پر هن ڪوشش ۾ هو سراسر ناڪام ويو ڇاڪاڻ تہ ترڪي ٻوليءَ ۾، اها ماهيت ۽ گهرائي ڪانهي، جيڪا قرآن شريف ۾ پنهنجي معراج تي آهي.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

انهيءَ ڪري جهڙيءَ طرح قرآن شريف لاءِ عربي ٻوليءَ کي زنده رکڻ ضروري آهي، بلڪل اهڙيءَ طرح شاهہ صاحب جي ڪلام لاءِ سنڌي ٻوليءَ کي زنده رکڻ ضروري آهي.“ (علامہ آءِ آءِ قاضي، 22 آڪٽوبر، 1967ع، عبرت اخبار ۾ انٽرويو)

علامہ قاضي صاحب جن اڃا بہ اڳتي فرمايو:

”سنڌي زبان هڪ موسيقيءَ واري زبان (musical language) آهي. موسيقي، سنڌي ٻوليءَ جي سڀ کان وڏي خصوصيت ۽ خوبي آهي. انگريزي ٻولي، انهيءَ خصوصيت کان محروم آهي. انهيءَ ڪري انگريزي ٻوليءَ جي سڀ کان وڏي شاعر، شيڪسپيئر جي چند شعرن کان سواءِ باقي شعرن کي ڳائي نٿو سگهجي، جڏهن تہ شاهہ عبداللطيف جي سٽ سٽ کي ڳائي سگهجي ٿو.“

علامہ صاحب جن اڃا بہ اڳتي فرمايو:

”ٻوليون چند سالن ۾ نہ، پر هزارن سالن ۾ نهنديون آهن ۽ انهن جو بنياد، موسيقيءَ جي بنياد تي ٿي هوندو آهي. گرامر پوءِ نهي ٿو ٻولي پهريائين نهي ٿي. گرامر رڳو هڪ ٻہ صديون اڳ جي پيداوار آهي. اُن کان اڳ، زبان جي ترقي ۽ نشونما، موسيقيءَ جي بنيادن تي ٿيندي رهي آهي. اهي ٻوليون، ائين گهڙيون وينديون هيون، جيئن ڳالهائڻ ۾ وٽندڙ ۽ موسيقيءَ جي سرن سان هم آهنگ محسوس ٿين.

انگريزي ٻولي، انهيءَ ڪري موسيقيءَ جي خصوصيت کان محروم رهجي وَئي آهي جو هزارين سال اڳ، جڏهن موجوده انگريزن جا ابا ڏاڏا، جرمنيءَ مان لڏي، انگلئنڊ ۾ اچي رهيا هئا، تڏهن انهن پنهنجيءَ ٻوليءَ کي بگاڙي ڇڏيو ۽ ان کي جرمن ٻوليءَ وانگر سرتال تي اُيرڻ نہ ڏنائون.“ (علامہ آءِ آءِ قاضي، 22 آڪٽوبر 1967ع، عبرت اخبار ۾ انٽرويو)

(ii) علامہ ڊاڪٽر دائودپوٽي فرمايو:

”اسان جي پياري ’سنڌي‘ هڪ قديم زبان آهي. موجوده يورپ جي متعدد ٻولين کان بہ آڳاٽي آهي. اُهي اڃا وجود ۾ ئي نہ آيون هيون، ۽ اڙدوءَ جو اڃا اير پير بہ معلوم ڪونہ هو تہ سنڌي زبان هڪ پاڪيزي نموني ۾ ڳالهائڻ ۽ لکڻ ۾ ايندي هئي. جرجنگ ۾ سنڌ جا اهل الله، سنڌي بيت ۽ ڏوهيڙا جهونگاريندا هئا. انهن ۾ ايترو سوز ۽ ساز هوندو هو جو ٻڌندڙ محو حيرت ٿي ويندا هئا. ۽ ڪيترائي ڪافي ڪباب ٿي، جان فدا ڪندا هئا. ڇا مخدوم احمد ڀٽيءَ، هڪ سماع جو بيت ٻڌندي ساهہ نہ ڏنو؟ ڇا هڪ سيلانيءَ، شاهہ لطيف جو هيئنيون بيت پڙهندي، پنهنجي حقيقي محبوب جي سڪ ۾ پران نہ تيا ڳيا؟

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هيڪلياڻي هيل، پوريندیس پرينءَ ڏي،
آڏا ڏونگر لڪيون، سوريون سجن سيل،
تہ بيلي آهن بيل، سور پريان جا ساڻ مون!

انهن قرب جي وتين ۾ اجا بہ ماڪيءَ جهڙو مٺ آهي، ڪرو ڪو انهيءَ جي چاشني چکي. ڪي سطحي ماڻهو چوندا آهن تہ سنڌي هڪڙي ننڍي ۽ سڪٽي زبان آهي ۽ منجهس ادب بلڪل ٿورو آهي. سنڌي هڪ تونگر زبان آهي. منجهس عاليشان ۽ همہ گير ادب جون سڀئي صلاحيتون موجود آهن." (دائودپوٽو ڊاڪٽر، 1983ع: 9 ۽ 10)

سنڌي ٻوليءَ جو هڪ ٻيو وڏو ڏاهو ۽ ودوان، محترم ابراهيم جويو، پنهنجي مادري زبان سنڌيءَ جي اهميت جو اظهار ڪندي، 'سنڌي ذات هنجن' ڪتاب جي مهاڳ ۾ لکي ٿو:

"'ٻولي'، 'آواز'، 'دانهن جو جواب'، ٻوليءَ جا لفظ، ٻوليءَ جون ڳالهيون، زندگيءَ جي وڏي وٿ آهن ۽ اُن لاءِ وڏو آٿت آهن، بلڪ ماڻهن لاءِ ماڻهپي سان جيئڻ جو بنياد آهن."

روسي اديب، ترگنيف (1818ع ـ 1883ع)، جنهن پنهنجيءَ زندگيءَ جو اڌ حصو ڪنهن طرح بي وطنيءَ ۾ گذاريو هو تنهن پنهنجي روسي ٻوليءَ لاءِ هڪ موقعي تي چيو هو تہ:

"جڏهن بہ آءٌ شڪ ۾ ويڙهجي وڃان ٿو، جڏهن بہ پنهنجي ملڪ تي ويچاريندي منهنجو من لرزجي وڃي ٿو تڏهن او منهنجي سگهاري، عظيم، سچار ۽ آزاد روسي ٻولي! تون ئي مون کي ڏڍ ڏين ٿي ۽ مون کي بچائين ٿي. جي تون نہ هجين تہ پڪ ئي پڪ، جو ڪجهہ منهنجي وطن تي وهي رهيو آهي، اُن کي ڏسي، آءٌ هوند ڍهي ٻنهہ پٽ اچي پوان ها؛ پر ڪو ائين آخر ڪيئن ٿو مڃي سگهي تہ ههڙي عظيم ٻولي، عظيم قوم کان گهٽ ڪنهن قوم کي مليل هوندي!"

انهيءَ حوالي کان پوءِ، پنهنجيءَ ٻوليءَ کي عظيم سڏيندي، محمد ابراهيم جويو لکي ٿو:

"اسين بہ پنهنجيءَ ٻوليءَ لاءِ چئي سگهون ٿا تہ اها اسان جو ڏڍ آهي، آٿت آهي. اها اسان جا شڪ ۽ نراسايون دور ڪري ٿي..... پر جيڪا ٻولي اسان کي.... 'سنڌي ذات هنجن' جهڙو نثر ڏيئي سگهي ٿي، اُن جهڙي پرک ڏيئي سگهي ٿي، اُها ڪيئن نہ عظيم هوندي! ۽ نيٺ ائين ڪيئن ٿو ٿي سگهي تہ ههڙي عظيم ٻولي، عظيم قوم کان گهٽ ڪنهن قوم کي ملي هجي." (محمد ابراهيم جويو، 1961ع، مهاڳ، 'سنڌي ذات هنجن')

محترم محمد ابراهيم جويو، پنهنجي هڪ ٻئي مضمون ۾ لکي ٿو:

"جيستائين سنڌي مائرون پنهنجن معصوم ننڍڙن ٻارن کي پنهنجين محبت ڀريل هنجن ۾، سڀاجهڙي سنڌي ٻوليءَ جون مٺيون لوليون ڏينديون رهنديون، تيستائين اسان جي

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سهڻي سلوڻيءَ ٻوليءَ ۾ اُن جي ادب جا پُربهار گل، ٻوٽا ۽ ڦلدار وڻ، جيئن پوءِ تيئن زياده اُپرندا ۽ اُسرندا، وڌندا ۽ ويجهندا ئي رهندا". (ڪونج، ص 11)

ڀارت جي هڪ ماهر سنڌي ليکڪ، پروفيسر پوپٽي هيراننداڻي، ڀارت ۾ رهندڙ سنڌين جي حال تي پنهنجا ويچار وندينديءَ هن طرح لکيو آهي:

"اڄڪلهه سنڌي ماءُ، پنهنجي ٻار کي سنڌيءَ ۾ لولي نٿي ڏئي، مائٽ پاڻ ۾ سنڌيءَ ۾ خط پٽ نٿا لکن ۽ اسڪولن ۾ ٻار سنڌي نٿا پڙهن، ته پوءِ ڪيئن ٿا سنڌي سڏائي سگهون؟"

(ڪونج، مارچ ـ اپريل، 2005ع، ص 11)

13 ـ 1936ع ۾، ترقي پسند تحريڪ جو اثر، جيئن ننڍي کنڊ جي ٻين علائقن تي ٿيو تيئن سنڌ جو ملڪ به پاڻ کي هن تحريڪ جي اثر کان بچائي نه سگهيو. پر هن تحريڪ جي شروع ٿيڻ کان اڳ، سنڌ ۾ مرزا قليچ بيگ، سنڌي ادب ۾، افسانا، ناول، ڊرامي ۽ مضمون نويسيءَ جي صنف نظم تي مشتمل جديد شاعريءَ ۾، سنڌيءَ کي ترقي وٺائڻ لاءِ ڪم شروع ڪري ڏنو هو. مرزا صاحب کان سواءِ پروفيسر نارائڻ داس ڀمڀاڻيءَ، لالچند امر ڏنو مل جڳتياڻيءَ، پروفيسر ڀيرومل آڏواڻيءَ، تيرت وسنت، کانچند درياڻيءَ، ميلارام منگترام واسواڻيءَ ۽ ڪن ٻين اديبن، سنڌي ٻوليءَ ۾ ناولن، ڊرامن ۽ مضمون نويسيءَ کان سواءِ سنڌي ٻوليءَ جي وياڪرڻ تي ڪتاب لکڻ شروع ڪري ڇڏيا هئا. ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ ۽ ڊاڪٽر دائودپوٽي، تحقيق ۽ ادبي تنقيد جي فن جي، سنڌي ٻولي ۽ ادب ۾ شروعات ڪئي هئي. مرزا قليچ بيگ ۽ پروفيسر ڀيرومل آڏواڻيءَ، لطيف شناسيءَ جي سلسلي ۾ هيٺيان ڪتاب شايع ڪرائي، سنڌي لغات جي موضوع کي اڳتي وڌايو. اُهي ڪتاب هئا:

- لغات قديمي مرزا قليچ بيگ
- لغات لطيفي ايضاً
- غريب اللغات پروفيسر ڀيرومل آڏواڻي

اُن کان سواءِ انهن ٻنهي بزرگن سنڌي ٻوليءَ ۽ اُن جي وياڪرڻ جي موضوع تي هيٺيان ڪتاب لکيا:

- سنڌي وياڪرڻ (چار ڀاڱا) مرزا قليچ بيگ
- وڏو سنڌي وياڪرڻ پروفيسر ڀيرومل آڏواڻي
- سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ ايضاً

سال 1940ع ڌاري ترقي پسند تحريڪ جي اثر سنڌ ۾ به پنهنجا رنگ ڏيکاريا. ڪشنچد 'بيوس'، ڪيئل داس 'فاني' ۽ حيدربخش جتوئيءَ، سنڌي شاعريءَ ذريعي، هن تحريڪ جي اثر کي، سنڌي ٻوليءَ ۽ ادب

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ذريعي ڦهلايو جنهن کان ٻيا بہ شاعر ۽ نثر نويس متاثر ٿيا. انهن سنڌي ٻوليءَ ۾ نوان تجربا ڪيا ۽ سنڌي ادب ۾ سنڌيت واري جذبي، سنڌي قوم پرستيءَ ۽ وطنيت جي پيغام کي سنڌ جي گهر گهر ۾ پهچايو.

اهڙيءَ طرح 1940ع واري زماني کان وٺي پوءِ 1954ع ۾، ون يونٽ جي قائم ٿيڻ تائين، ترقي پسند تحريڪ، سنڌ جي گهر گهر ۾ پهچي، ماڻهن کي سجاڳ ٿيڻ جو پيغام پهچائي چڪي هئي. هن تحريڪ جي اثر جي ڪري سنڌي ٻوليءَ ۾ ڪيترائي رسالا ۽ اخبارون نڪتيون. ناول، جديد ڪهاڻيون، ناٽڪ ۽ مضمون لکيا ويا. سنڌي ٻوليءَ ۾ سوَن جي تعداد ۾ نثر توڙي نظم ۾ مجموعا شايع ٿي ويا. جن ۾ سنڌي ادب ذريعي، سنڌ جي اديبن ۽ شاعرن، سنڌيت جي سجاڳپ جو پيغام ننڍي ڪنڊ ۾ پهچايو.

14 _ 1954ع ۾ ون يونٽ جي قائم ٿيڻ کان پوءِ، سنڌ، سنڌي ماڻهن، سنڌي ادب ۽ سنڌي ٻوليءَ لاءِ ڏکيا ڏينهن شروع ٿي ويا، ۽ اڳتي هلي، آڪٽوبر 1958ع ۾ جنرل محمد ايوب خان طرفان ملڪ ۾ لڳايل مارشل لا، پاڪستان ۾ سنڌين لاءِ زمين تنگ ڪري ڇڏي، پر حقيقت ھيءَ آھي تہ اهي ئي دور هئا، جن ۾ سنڌي ماڻهن پنهنجي ۽ پنهنجي مادري زبان جي بچاءَ ۽ بقا لاءِ وڏا سور سٺا، وڏيون قربانيون ڏنيون، جيل ڪاٽيا ۽ ڪوڙا کاڌا. اُن جي نتيجي ۾، انهن سنڌي زبان جي بچاءَ لاءِ سنڌي زبان سوسائٽي ناهي. اُن جي پليٽ فارم تان سڄيءَ سنڌ ۾ وڏي هلچل هلائي، جنهن ۾ هر طبقي جا ماڻهو شامل هئا.

هن تحريڪ جي ڪارڪنن، پنهنجي ٻوليءَ کي بچائڻ لاءِ، سنڌ مان، لکن جي تعداد ۾ پوسٽ ڪارڊ، خط ۽ تارون، تڏهوڪي صدر پاڪستان، جنرل محمد ايوب خان کي موڪليون. آخر ۾ جنرل ايوب خان جي حڪومت ۾ سنڌ جي نوجوان نمائندي، شهيد ذوالفقار علي ڀٽي، حيدرآباد اچي، سنڌ جي ماڻهن ۽ 'سنڌي زبان سوسائٽيءَ' جي نمائندن سان ملاقات ڪري، انهن کي مشورو ڏنو تہ صدر کي، سوسائٽيءَ طرفان، سنڌي ٻوليءَ جي مسئلن تي مشتمل ميمورنڊم موڪليو وڃي. شهيد ذوالفقار علي ڀٽي جي مشوري تي سوسائٽيءَ طرفان، ميمورنڊم تيار ڪري، شهيد ڀٽي مرحوم جي معرفت جنرل ايوب خان کي موڪليو ويو.

صدر پاڪستان، جنرل محمد ايوب خان، سنڌي ماڻهن جا مطالبا منظور ڪيا، ۽ 12 آڪٽوبر، 1962ع تي هڪ صدارتي حڪم نامو جاري ڪيو، جنهن موجب سنڌي ٻوليءَ کي انگريزن جي دور واري ساڳي حيثيت تي بحال ڪيو ويو. تنهن هوندي بہ پنجاب کان بدلي ٿي آيل سول ۽ فوجي ڪامورن، سنڌي ٻوليءَ جي سلسلي ۾، پنهنجي رويي ۾، ڪابہ تبديلي ڪانہ آندي.

4 مارچ، 1967ع تي، حيدرآباد جي تڏهوڪي ڪمشنر، مسرورالحسن، سنڌ دشمنيءَ جو ثبوت اهو ڏنو جو سنڌ يونيورسٽيءَ جي شاگردن (ڇوڪرن ۽ ڇوڪرين) جي، ڄامشوري کان موٽندڙ بسن تي، موجوده راڄپوتانا اسپتال واري ميدان وٽ (اسپتال واري عمارت پوءِ ٺهي آهي) حملو ڪرايو، جنهن ۾ ڪافي شاگرد ۽ شاگرديائيون زخمي ٿيا.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هن واقعي تي پهرين حيدرآباد ۽ پوءِ سڄيءَ سنڌ ۾ هنگاما ٿيا. هن واقعي کان متاثر ٿي، ان وقت سڀني سنڌي اخبارن ۽ رسالن جي ايڊيٽرن، پنهنجن اخبارن ۽ رسالن ۾ ايڊيٽوريل ۽ ڪالم لکيا. جن ۾ هن واقعي کي سخت لفظن ۾ ننديو ويو. ماهوار 'روح رهاڻ' رسالي جي ايڊيٽر، محترم حميد سنڌيءَ، اُن واقعي کي سخت لفظن ۾ ننديندي، پنهنجي رسالي جي ايڊيٽوريل ۾ لکيو ته:

"اسان جي ماءُ، سنڌ يونيورسٽي، اڄ وري انقلابي دور مان گذري رهي آهي. ان جون پٽيون، تاريخ جي لفظن لاءِ آتيون آهن. شاگرد هڪ مونجهارو ڪٽي سلجهائڻ وينا آهن. جنهن ڳالهه کي هنن اڄ محسوس ڪيو آهي. اها ڳالهه ٻارهن سال اڳ محسوس ڪرڻ کپي ها. شاگردن جو آواز، سرزمين سنڌ جو آواز آهي، ۽ اُن منزل ڏانهن سنڌن تکي وک آهي، جنهن لاءِ سنڌ جو ٻچو ٻچو واجهائي رهيو آهي، ۽ پير ڪڙين مان ڪڍي رهيو آهي. سنڌي ٻوليءَ کي چيپاڻ جي ڪوشش ڪندڙ هيءُ اُها گهاٽي جي ڪاٽي آهي، جا ٻوليءَ کي پيڙيندي، اسان جي تعليمي ادارن ڏانهن وڌي آهي."

پنهنجي ساڳئي ايڊيٽوريل ۾، حميد سنڌي صاحب، 'اسان جي ٻوليءَ' واري عنوان هيٺ لکيو ته:

"مادري زبان جي اهميت کان ڪير انڪاري هوندو پر هت انهيءَ اهميت ۽ تعليم جي اصولن کي پرزا پرزا ڪري اُڇلايو ويو آهي، ۽ تعليمي ادارن ۾ زوريءَ اردوءَ کي هرهنڌ گهيلي آندو ويو آهي. موجوده حالتن مان ائين ٿو لڳي ته سنڌي ٻولي ۽ ٻين علائقن ۾ ٻيون مادري ٻوليون، ٻنهي درسگاهن کان ٻاهر اُڇليون وينديون." (حميد سنڌي 1967ع، ايڊيٽوريل).

15 ـ انهن حالتن هوندي به، سنڌ جي شاعرن، اديبن، عالمن فاضلن ۽ محققن، سنڌي ٻوليءَ کي، هر صنف جي هر مضمون ۾ مالدار بنائڻ ۾ ڪا به ڪوتاهي ڪانه ڪئي. انهن جو حوصلو ويران وير وڌندو ويو. اُن جو وڏي ۾ وڏو ثبوت، محترم علي محمد شاهه راشديءَ جي روزانه عبرت، 17. فيبروري 1968ع ۾ لکيل تاثرات مان ملي ٿو جنهن ۾ هن فرمايو:

"سنڌيءَ ۾ تصنيف ۽ تاليف جو ڪم، اهڙي زور شور سان، اسان جي ڏسندي ڏسندي شروع ٿيو پر جيڪي ڪجهه اڄ تائين ٿي چڪو آهي سو حيرت ۾ وجهندڙ آهي. جيتري قدر منهنجو قياس آهي ته آزاد پاڪستان اندر جيترو علمي ۽ ادبي ڪم سنڌي ٻوليءَ ۾ ٿيو آهي، اوترو ٻيءَ ڪنهن به مقامي ٻوليءَ ۾ ڪونه ٿيو آهي. زيور هر ڪا پائي پر ڪا زيور نمڪائي ته ڏيکاري! سنڌي اهل قلم حضرات بلڪل ڪمال ڪري ڏيکاريو آهي. خدا ڪين نظربد کان بچائي ۽ سنڌن هستيون بلند ڪري. هنن ملڪ جي وڏي علمي خدمت ڪئي آهي."

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جڏهن ميان محمد حنيف صديقي يا ڊاڪٽر دائودپوٽو مرحوم، يا آءٌ ڏڪا ڏاڍا کائيندا، ڪتاب ڳوليندا، ڳنهندا، اوڏر تي ونندا پئي وياسين. تڏهن اسان کي هي خواب و خيال به ڪونه هو ته اسان جن پنهنجن مان ڪو اهڙو نسل پيدا ٿيندو جو سمورو اباڻو لساني ورثو ۽ خزانو ڳولهي ڦولهي، هٿ ڪري، هميشه لاءِ محفوظ ڪري ونندو. اسان جي ابتدائي ڏينهن ۾، اڪثر ماڻهن کي ناٽڪي گانن جو شوق هوندو هو:

روئيگي چيڙ کائيگي ميري بلئي

يا جيڪي جوان، ناٽڪي رنن کان رسندا هئا سي:

ديا رنج پہ رنج بتون ني مجهي
ميري مولا، بلالو مديني مجهي.

ڳائيندا وتندا هئا. ڪنهن کي اها اُميد هئي ته اهي ساڳيا ماڻهو چچ نامہ، تاريخ معصومي، تاريخ طاهري، تحفة الڪرام، بيگلار نامہ ۽ مڪلي نامہ وغيره جهڙن خشڪ ڪتابن ڏانهن مڙي پوندا، يا پنهنجن زنده جاويد املھ ماڻڪ شاعرن کي ڳولي، انهن جي بولي بولڻ لڳندا. شاعرن جو ذڪر ڇڙيو آهي ته منهنجي هيءَ ڳالهہ بہ ٻڌي ڇڏيو تہ آءٌ هن زماني ۾ ڪي اهڙا شاعر بہ ڏسان ٿو جن جو ڪلام، ڪنهن ڏينهن، سنڌيءَ جي ڪلاسيڪي شاعرن جي ڪلام سان ڪلهو گسائيندو نظر ايندو. ممڪن آهي تہ منهنجو اندازو غلط هجي، يا آءٌ سنڌي شعر، سنڌي ادب يا سنڌي زبان کان پوريءَ طرح واقف نہ هجان. پر جيتري قدر خدا تعاليٰ مون کي سمجهہ ۽ پروڙ ڏني آهي، اُن کان مدد وٺندي، آءٌ سنڌيدانن کي هيءَ خوشخبري ڏيڻ گهران ٿو تہ اسان جي اکين اڳيان نوان لطيف، سچل، بيدل، خيرمحمد ۽ مصري شاهہ پيدا ٿي چڪا آهن، جن جي مُئي پڄاڻان، ماڻهو سندن ڪلام کي ساڳئي ذوق شوق سان چنبڙي پوندا.

’مُئي پڄاڻان‘ جو شرط، ان ڪري لاڳو ڪري رهيو آهيان، جو اسان جي قوم جي هيءَ خاصيت رهي آهي تہ اسين پنهنجن جيئرن کي ڏنڀ ڏيندا آهيون، مگر جڏهن اُهي مري ويندا آهن تہ اُن کان پوءِ اُنهن تي قبا اڏي، مٿي تي مولها ٻڌي، يڪتارا هٿن ۾ کڻي، انهن جا اکر ڳائيندا پٽيندا وتندا آهيون. هي موقعو نہ آهي، نہ تہ اڪيچار مثال عرض ڪري ڇڏيان ها. بي ڳالهہ هيءَ آهي تہ انهن شاعرن جا نالا بہ نٿو ٻڌايانوَ. سبب هيءَ آهي تہ جيئن پينو پينوءَ کي ڪونہ سهي، تيئن شاعر بہ شاعر کي ڪونہ سهي، تنهنڪري جيڪڏهن نالا ٻڌائيندس تہ وڏو خونام مچي ويندو.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

بهرحال حقيقت هيءَ آهي تہ سنڌي ادب ۾ علم، شعر ۽ تاريخن جي ترقي ڏسي منهنجي دل بهار بهار پيئي ٿئي. آءٌ انهن بدخواهن جي هوند زبان وڍي ڇڏيان، جيڪي هيءُ چوڻ گهرن ٿا تہ سنڌي مري رهي آهي، يا سنڌيءَ جهڙي غيرفاني زبان، جيڪا هزارين سالن جو لهرون لوڏا جهلي، هن منزل تي پهتي آهي سا فنا ٿيڻ جي قريب آهي. مون کي يقين ڪامل آهي تہ جيستائين لولي ڏيندڙ مائرون مري ختم ڪونہ ٿيون آهن، اوستائين ٻوليءَ جو وار بہ ونگو ٿيڻو ڪونہ آهي. مون کي سنڌي ٻوليءَ جو ڪوبہ دشمن نظر ڪونہ ٿو اچي. اهو خطرو ئي اجايو آهي.

پر منهنجي چوڻ جي هيءُ مراد نہ آهي تہ تصنيف ۽ تاليف جي ميدان ۾ اڳتي وڌڻ لاءِ هينئر گنجائش ڪانہ رهي آهي. منهنجي نظر ۾، نوان زمانا اچي ويا آهن، ۽ هر طرف ترقي ٿي رهي آهي. عملي ميدان، خاص طور وسيع ڪان وسيع ٿي رهيا آهن، ۽ انهن ميدانن ۾ لوچڻ ريءَ لعل ڪونہ ليٽا آهن.“ (علي محمد شاهہ راشدي، 17 فيبروري 1967ع، روزانہ عبرت ۾ ڇپيل ڪالم)

پير علي محمد شاهہ راشديءَ جو ڇپيل اهو ڪالم، سنڌي ٻوليءَ لاءِ هڪ وڏي بشارت آهي، جنهن جا ثبوت اڄ ملي رهيا آهن، جن جا ڪي مثال ايندڙ صفحن ۾ ڏنا ويا آهن.

16 ـ اڳ ۾ اهو ٻڌايو ويو آهي تہ مملڪت اسلامي جمهوريہ پاڪستان جي 1973ع واري آئين جي منظور ٿيڻ کان هڪ سال اڳ، پاڪستان پيپلزپارٽيءَ جي شهيد ذوالفقار علي ڀٽي صاحب جي حڪومت جي پهرئين دور جي شروع وارن سالن ۾، يعني 7 جولاءِ، 1972ع تي، سنڌ اسيمبليءَ، Sindhi Language Act پاس ڪيو، جنهن موجب سنڌ صوبي ۾، سنڌي ٻوليءَ کي اهائي حيثيت ملڻي هئي، جيڪا انگريزن جي حڪومت واري دور ۾، اُن کي حاصل هئي.

تعجب جي ڳالهہ هيءَ آهي تہ سنڌ سرڪار، سنڌي ٻوليءَ جي 1972ع واري ائڪٽ تي اڄاتائين ڪوبہ عملي قدم کنيو ئي نہ هو تہ ڪراچيءَ ۾ اردو ڳالهائيندڙ ماڻهن مان ڪن گروهن طرفان،اُن بل جي منظور ٿيڻ کان فوراً پوءِ، اُن بل جي نفاذ جي خلاف سخت احتجاج ڪيو ۽ ڪراچيءَ ۾ هنگاما شروع ڪري ڇڏيا.

هن بل جي منظور ٿيڻ کان پوءِ، اردو دان طبقي جي هڪ گروهہ سمجهيو تہ هاڻ سنڌن زبان (اردو) کي ختم ڪيو ويندو، اردوءَ جو هاڻ سنڌ ۾ وجود ئي نہ رهندو ۽ جيئن ون يونٽ واري زماني ۾، ڪٽر بيوروڪريٽس سنڌي ٻوليءَ کي ختم ڪرڻ پٺي چاهيو، تيئن هاڻ اردو درس و تدريس جي ٻولي نہ رهندي

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

انهيءَ بي اعتماديءَ جو نتيجو اهو نڪتو جو ڪراچي، حيدرآباد، سکر، ميرپورخاص، نوابشاهه ۽ ڪن ٻين شهرن ۾، اردو ڳالهائيندڙ آباديءَ اعتراضي جلوس ڪڍيا ۽ هنگاما ڪيا.

انهن هنگامن، اسلام آباد ۾، تڏهوڪي صدر پاڪستان، شهيد ذوالفقار علي ڀٽي جو ڌيان ڇڪايو. شهيد ڀٽي، سنڌ مان، سنڌي دان ۽ اردو دان اڳواڻن تي مشتمل هڪ ڪميٽي جوڙي. سنڌ جي اڳواڻن ۽ اديبن مان سائين جي. ايم سيد، قاضي فيض محمد ۽ شيخ اياز کي اسلام آباد گهرايو ويو. سائين جي. ايم سيد، اهو جواب ڏيئي، اسلام آباد وڃڻ کان انڪار ڪيو ته هڪ چونڊيل اسيمبليءَ جي فيصلي ۾ ترميم ڪرڻ جو حق ڪنهن به شخص يا اڻ چونڊيل ماڻهن يا ڪميٽيءَ کي نه آهي، ان ڪري آءٌ احتجاج طور اُن ڪميٽيءَ ۾ شامل ٿيڻ لاءِ اسلام آباد وڃڻ کان انڪار ٿو ڪريان ۽ پنهنجو احتجاج، تاريخ اڳيان رڪارڊ ٿو ڪريان.

1973ع ۾، شهيد ذوالفقار علي ڀٽي جي سربراهيءَ ۾ ٻن سالن جي عرصي اندر مملڪت پاڪستان لاءِ آئين جوڙي ٻيهر بحال ڪرايو ويو. 1973ع واري آئين ۾، قومي ۽ صوبائي ٻولين جي باري ۾ واضح طور، آئين جي شق (3) 251 هيٺ ڄاڻايل آهي ته:

”قومي ٻوليءَ جي حيثيت کي قائم رکندي ڪا به صوبائي اسيمبلي، قومي ٻوليءَ سان گڏ، صوبائي ٻوليءَ جي سکيا ۽ اُن جي استعمال لاءِ قانوني اُپاءَ وٺي سگهي ٿي.“

1973ع ۾، پاڪستان جي نئين آئين جي منظور ٿيڻ کان پوءِ، شهيد ذوالفقار علي ڀٽي، پاڪستان جي وزيراعظم جي حيثيت ۾، قومي اسيمبليءَ ۾، (سنڌي ٻولي ائڪٽ منظور ٿيڻ کان پوءِ) 15 جولاءِ، 1972ع تي ميمبرن کي خطاب ڪيو جنهن ۾ سنڌي ٻوليءَ لاءِ فرمايائون:

”سنڌي هڪ قديم زبان آهي. جڏهن انگريزن سنڌ تي قبضو ڪيو، تڏهن سر چارلس نيپيئر چيو هو ته زبان سان هٿ چراند ڪرڻ جي ڪا به ڪوشش نه ڪئي وڃي. جڏهن سنڌ، بمبئيءَ سان شامل هئي، تڏهن بمبئي يونيورسٽيءَ ۾ به، سنڌي پڙهائي ويندي هئي، ۽ 1958ع تائين اُها سنڌ ۾ سرڪاري زبان هئي، جنهن کان پوءِ مارشل لا وارن زباني حڪم جاري ڪري، اُن تي بندش وڌي

سنڌ اسيمبليءَ طرفان، سنڌي ٻوليءَ واري منظور ڪيل بل تي عمل ڪرڻو پوندو ڇاڪاڻ ته مان نٿو چاهيان ته سنڌ جي عوام ۾، پاڪستان لاءِ نفرت پيدا ٿئي. اردوءَ کي ڪو به خطرو ڪونهي، ڇاڪاڻ ته اُها برصغير ۾ ڳالهائي وڃي ٿي. پر سنڌيءَ لاءِ خطرو پيدا ڪيو ويو هو ۽ اهوئي سبب آهي جو سنڌ جي ماڻهن جا جذبات شديد ٿي ويا آهن. مان سنڌ جي عوام جي حقن کي غصب ڪرڻ نٿو چاهيان، ۽ نه ئي وري سندن زبان يا ثقافت کي تباهه

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪرڻ گهران ٿو.“ (شهيد ذوالفقار علي ڀٽو: 15 جولاءِ، 1972ع، قومي اسيمبليءَ جو اجلاس)

”سنڌي ٻوليءَ جي ارتقا“ ڪتاب ۾، صفحي 77 تي اهو بيان ڪيو ويو آهي ته:

”سنڌي هڪ زنده جاويد زبان آهي، جنهن جو وجود هڪ اهڙيءَ ترقي پذير زبان وانگر آهي، جيڪا ڪنهن به ٻيءَ زبان جي لفظن کي پنهنجي وجود ۾ شامل ڪري، انهن کي هضم ڪرڻ جي قوت ۽ صلاحيت رکندي آهي. جتي هزارين عربي ۽ فارسي ٻولين جا لفظ، سنڌي ٻوليءَ جي لغات جو حصو بڻجي ويا آهن، اُتي ٻنهي تهذيبن (عربي ۽ سنڌي تهذيب) جي ميل جول ڪري، ڪيترائي روزمره جي استعمال وارا سنڌي ٻوليءَ جا لفظ، عربي لغات جو به حصو بڻيا. عرب سياحن، محققن، جاگرافيدانن ۽ مؤرخن، سنڌ ۾ پنهنجي سفر دوران، سنڌي ٻوليءَ جو وجود ۽ اُن جي وسعت جو گهڻو ذڪر ڪيو آهي.“ (الانا، غلام علي، ڊاڪٽر: 2006ع، ص 77)

17_ پاڪستان جي قائم ٿيڻ کان پوءِ سنڌي ٻوليءَ کي پنهنجي بقا ۽ جيئڻ ڪاڻ، وڏن وڏن مسئلن ۽ سازشن کي منهن ڏيڻو پيو جيئن اڳ ۾ عرض ڪيو ويو آهي.

انهن ڳالهين جي باوجود، اُن زماني ۾، آمريڪا، يورپ، اڳوڻي سوويت يونين جي رياستن کان سواءِ آفريڪا، وچ مشرق، ڏور مشرق، سوڊان، سريلنڪا ۽ نيپال وغيره جهڙن ملڪن جي اديبن محققن، شاعرن ۽ ماهرن، شاهه لطيف کان سواءِ جديد تحقيق جي اصولن موجب، علم اللسان ۽ علم الانسان جي حوالي سان سنڌ جي ثقافت، سنڌي ٻولي ۽ جديد سنڌي ادب جو مطالعو ڪرڻ شروع ڪيو.

برطانيه جي لنڊن يونيورسٽيءَ جي ’اسڪول آف اوريئنٽل اينڊ آفريڪن اسٽيڊيز‘ (S.O.A.S)، ليڊز، ويلز، سسيڪس، آڪسفورڊ ۽ ڪيمبرج يونيورسٽين ۾، نيدرلينڊس جي هيلسنڪي ۽ فنلينڊ جي ادارن ۾، ماسڪو جي انسٽيٽيوٽ آف اوريئنٽل اسٽڊيز ۾، فرانس جي سوربورن يونيورسٽي، پئرس ۾، جرمنيءَ جي بون ۽ همبولڊ يونيورسٽي برلن، آمريڪا جي هارورڊ، پينسلوانيا يونيورسٽي، يونيورسٽي آف ٽيڪسز آئٽ آسٽن ۾، يونيورسٽي آف شڪاگو ۽ فري يونيورسٽيءَ ۾، سنڌي زبان ۽ سنڌي ادب جي سلسلي ۾ تحقيقي ڪم شروع ٿيو. انهن يونيورسٽين جي ماهرن ۾، ڊاڪٽر سورلي، پروفيسر مچل، ڊاڪٽر شٽڪل، پروفيسر ٽرنر، ڊينيئل جونز ڊاڪٽر ڊيلس، ڊاڪٽر فيئر سروس ۽ لوئيز فليم کان سواءِ يورپي يونين جي ڊاڪٽر تربياني، ڊاڪٽر انيمري شمل، گرگ ليوپڪي، ڊاڪٽر هيلن باسو ڊاڪٽر بيٽينا، پروفيسر ڊاڪٽر گڱنڪو وسڪي ۽ ڊاڪٽر رايا ايگوراوا جهڙن ودوانن طرفان سنڌي ٻولي، سنڌي ثقافت، سنڌي ادب ۽ آرڪيالاجيءَ جي سلسلي ۾ ڪيل تحقيق، سنڌ ۽ سنڌي ٻوليءَ جو مان مٿاهون ڪيو آهي.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڊاڪٽر شمل تہ سنڌالاجيءَ ۽ لطيف شناسيءَ متعلق، ڪمال درجي جي عالم ۽ ودوان ٿي گذري آهي، جنهن سنڌي ٻولي، سنڌي تصوف، شاھہ لطيف، سچل سرمست ۽ سنڌي ادب جي تاريخ تي وڏو تحقيقي ڪم ڪيو ۽ سنڌي ٻولي ۽ سنڌي ادب کي بين الاقوامي ٻولين جي صف ۾ آڻي بيهاريو.

اهڙيءَ طرح ڪئناڊا جي عيسائي مبلغن، سنڌ ۾ اچي، سنڌي زبان سکڻ ۽ سنڌي زبان جي سيکارڻ لاءِ شڪارپور ۾ مرڪز قائم ڪرڻ کان سواءِ، 'عملي سنڌي زبان' (Functional Sindhi) واري عنوان تي، ناياب ۽ واکاڻ جوڳو مواد تيار ڪري، سنڌي عوام اڳيان آندو.

18 ـ 1947ع ۾، ورهاڱي کان پوءِ، سنڌ جو پڙهيل ڳڙهيل واپاري ۽ زميندار هندو طبقو اُستاد، اديب، شاعر، عالم، ودوان، محقق، ادبي ادارن ۽ سنڌي ڇاپخانن جا مالڪ، قوم پرست ۽ سياستدان، سنڌ ڇڏي ڀارت لڏي ويا. اهي سڀ پنهنجو مال، ملڪيت، ڌن ۽ دولت ڇڏي، هتان هٿين خالي ويا هئا.

ڀارت لڏي وڃڻ کان پوءِ، محلن ۽ ماڙين جي، اُنهن مالڪن، ممبئي ۽ ٻين شهرن ۾، ڪئمپن ۾ پناھہ گير ٿي جيڪا ذلت واري زندگي گذاري ۽ پنهنجي وجود، سنڌي هجڻ واري سڃاڻپ (Identity) ۽ پنهنجي مادري زبان سنڌيءَ جي بقا ۽ بچاءَ لاءِ جيڪي ڏک ڏٺا، جيڪي سور سٺا، جتن ڪيا، اُنهن لاءِ جيڪا سياسي جنگ ڪئي، تنهن جو سربستو احوال ڀارت جي ڊار ڊار شهرن ۾ آباد سنڌين جي لکيل ڪهاڻين، ناولن، ناٽڪن، مضمونن، ڪالمن، شعر و شاعريءَ جي مختلف صنفن ۾ پريو پيو آهي.

ڀارت لڏي ويل سنڌين جي سامهون جيڪو سڀ کان وڏو مسئلو هو سو هو سندس سنڌي هجڻ جي ناتي سندن سڃاڻپ، پنهنجي مادري زبان سنڌيءَ جو بقا ۽ بچاءُ ڪرڻ ۽ اُن کي پنهنجن گهرن ۽ پنهنجي سنڌي سماج ۾ قائم رکڻ، پنهنجي سنڌي سڀيتا ۽ سنسڪرتيءَ کي سنڀالڻ ۽ اُن کي بچائڻ.

هنن وڏي محنت ڪئي. ڪنهن بہ ڪم ڪرڻ کان ڪين ڪيٻاياڻون. سندن انهيءَ محنت ۽ مشقت سان، هنن پاڻ کي بہ بچايو پنهنجي سنڌي هجڻ واري سڃاڻپ ۽ حيثيت کي بہ قائم رکيائون، ۽ ساڳئي وقت هنن پنهنجي امڙ سنڌي ٻوليءَ کي بہ بچائي ورتائون.

ورهاڱي کان اڳ سنڌ ۾ جيڪي اديب، شاعر، محقق ۽ ڇاپخانن جا مالڪ هئا، تن اُتي (ڀارت ۾) بہ ٿوري ئي عرصي اندر ادبي ادارا قائم ڪيا ۽ بيشمار ڪهاڻين، مضمونن ۽ شعرن جا ڳُٽڪا ڇپائي ورتائون. هنن اتي ناول ۽ ناٽڪ لکيا ۽ انهن کي هڪ ٻئي پنيان ڇپائيندا بہ ويا. اهڙن اديبن ۽ شاعرن مان لوڪناٿ جيٽلي، ڪيئلداس ٻالاڻي، ليکراج 'عزيز'، هرومل سدارنگاڻي، هري دلگير، نارائڻ شيام، گوبند مالهي، ايشور شرما، آنچل، ڪرشن راهي، موتي پرڪاش، سگن آهوجا، پرسرام 'ضيا'، اُتم، ڪيرت ٻاٻاڻي، گوبند پنجابي، رام پنجواڻي، ڀڳونتي ناواڻي، پوپٽي هيرانندڻي، سندري اُتمچنداڻي، پروفيسر لڇمڻ ڀاوناڻي، ڊي ڪي منشاراماڻي، ڊاڪٽر ستيش روهڙا، ڊاڪٽر پرسو گدواڻي، ڊاڪٽر مرليڌر جيٽلي ۽ ٻين ڪيترن

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ٿي اديبن ۽ شاعرن، ڀارت جي ڌار ڌار شهرن ۾ ڇڙوڇڙ هوندي به، ممبئي، پوني، ٺاڻي، اُلهاس نگر، ڪلڪتي، لکنؤ ڀوپال، جئه پور، اورنگ آباد، حيدرآباد، جوڌپور، اجمير، جيسلمير ۽ احمد آباد جهڙن شهرن ۾ پنهنجون سنڌي ادب جون انجمنون ناهيون، جن ڀارت جي انهن شهرن ۾ آباد سنڌين جي ادبي ۽ سماجي سرگرمين کي تيز ڪيو.

انهن سماجي ۽ ادبي منڊلين ۾ 'اکل ڀارت سنڌي ٻولي'، 'گجرات سنڌي اڪادمي'، احمد آباد، 'وينا پبليڪيشن' ۽ 'سنڌي ساهتيه مالا'، الهاس نگر وغيره ۽ سرڪاري طرح 'سنڌي ساهتيه اڪادمي دهلي'، انهن ادبي منڊلين، سنڌي ٻولي ۽ سنڌيت جي بقا، بچاءَ ۽ جاڳرتا لاءِ وڏو ڪم ڪيو. ڪونج رسالي جي 'چيتي چند سنڌيت' پرچي جي ايڊيٽوريل ۾ ڄاڻايل آهي ته:

" 'اکل ڀارت سنڌي ٻولي ۽ ساهتيه سڀا'، ڀارت ۾ هڪ اهڙو سنڌي ادارو آهي، جنهن ويهه سال لڳاتار هلچل هلائي، سنڌي ٻوليءَ کي ڀارتي وڌان جي اٺين شيڊول ۾ داخل ڪرائڻ ۾ اهم ڀاڱ ورتو.

گوبند مالهي، ڀڳونتي ناواڻي ۽ پروفيسر پنجواڻيءَ، شهر شهر ۽ ڳوٺ ڳوٺ جي سنڌي وستين ۾ وڃي، سنڌيت جي پيغام سان گڏ، ٻوليءَ کي وڌان ۾ داخلا لاءِ ڏوڙي ڌڪائيندا رهيا، جنهن ۾ ڪين سڀني سياسي پارٽين جو سهيوڳ رهيو. 10 اپريل، 1967ع تي، سنڌي ٻوليءَ کي اٺين شيڊول ۾ داخل ڪيو ويو." (نند ڇڳاڻي: ڪونج پرچو مارچ اپريل، 2008ع، ص 11).

اُنهيءَ زماني ۾، ڀارت ۾ رهندڙ سنڌين ۾، سنڌي ٻوليءَ جي لپيءَ جي سلسلي ۾، نااتفاقي شروع ٿي، جيڪا اڄ به منجهن نظر اچي ٿي. هڪڙن جو خيال هو ته سنڌي ٻولي، عربي - سنڌي رسم الخط جي بدران، ديوناگري رسم الخط ۾ لکي وڃي ته ٻين جو خيال هو ته سنڌي ٻوليءَ جي هيڏي وڏي علمي، ادبي ۽ لغوي خزاني کي بچائڻ لاءِ، سنڌي ٻوليءَ لاءِ ساڳيو عربي - سنڌي رسم الخط جاري رکيو وڃي. انهيءَ مسئلي، ڀارت ۾ رهندڙ سنڌي ماڻهن جي ايڪتا ۽ ٻڌيءَ کي وڏو ڇيهو رسايو. نيٺ ڇڱن مڙسن اهو فيصلو ڪيو ته اهو عام ماڻهن تي ڇڏيو وڃي. جنهن کي جيڪو رسم الخط وڻي، اُن ۾ هُو سنڌي ٻوليءَ ۾ لکپڙهه ڪري ان سلسلي ۾، ڪونج رسالي جي ايڊيٽر، پنهنجي 'چيتي چند سنڌيت سيمينار' پرچي ۾ لکيو آهي ته:

"لپيءَ جو لفڙو پوري سماج کي ڳنڍڻ کان جهلي ويهي رهيو. عوام، سنڌي ٻوليءَ کان پري ٿيندو ويو. ٻڌي ٽُٽي پئي، انگريزي ماڌيم ڏانهن ڀاڄ جي نتيجي طرف اکيوٽ ڏاڍي مهانگي پئجي وئي. هاڻ سنڌي اسڪول آڱرين تي ڳڻڻ جيترا مس بچيا آهن. انهن ۾ به سنڌي پڙهندڙ شاگردن جو ڏڪار آهي.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

لپيءَ جي لڦڙي، وڏي قرباني ورتي. اڄ يلائي اُن ۾ آهي تہ اهو شاگردن تي ڇڏي ڏيون تہ پل کهڙي بہ لپيءَ ۾ پڙهن." (ڪونج رسالو: مارچ – اپيل 2008ع)، ص 11)

انهيءَ هوندي بہ ڀارت ۾ سنڌي ماڻهو جنهن جنهن رياست جي، جنهن جنهن شهر ۾ آباد آهن، اُتي اُنهن پنهنجي سڃاڻپ، سنڌي هجڻ جي سڃاڻپ پنهنجي ماتر ڀاشا، پنهنجي اُتم سڀيتا جي سنڀال ۽ پنهنجي ڌنڌي ڪاروبار ۾ پاڻ مڃايو آهي. ڀارت جي هر اُها رياست ۽ اُن جي شهر ۾ جتي جتي سنڌي ماڻهو آباد آهن. مثال طور دهلي، مهاراشٽر رياست جي ممبئي، پوني ڪان سواءِ گجرات، راجستان، ڀوپال، آندرا پرديش، اُترپرديش، هرياڻا وغيره رياستن ۾ هنن سنڌي ٻولي، سنڌي ادب ۽ سنڌي سڀيتا لاءِ وڏو ۽ مثالي ڪم ڪيو آهي. مهاراشٽر رياست ۾ ممبئي ۽ پوني يونيورسٽين ۾ سنڌي ادب ۽ سنڌي لسانيات جي شعبن ۾ ايم. اي، ايم. فل ۽ پي. ايڇ. ڊي ڊگرين تائين پڙهائي ۽ تحقيق جو سلسلو جاري آهي. اهڙيءَ طرح دهلي يونيورسٽيءَ ۾ ماڊرن لئنگئيجز واري شعبي ۾ سنڌي ٻولي ۽ ادب جي سلسلي ۾ ايم. اي، ايم. فل ۽ پي. ايڇ ڊيءَ جي ڊگريءَ لاءِ تعليم ڏني ويندي آهي. اهڙيءَ طرح راجستان جي ڪن ڪاليجن ۾ بہ ايم. اي تائين سنڌي ٻوليءَ جي پڙهائي ڪري سگهجي ٿي. ممبئيءَ ۾ سنڌين جا ڪيترائي اسڪول ۽ ڪاليج آهن، جن مان ڪن ۾ سنڌي ٻولي ۽ ادب پڙهايو ويندو آهي.

19– ڀارت ۾ سنڌ مان لڏي ويل سياستدانن، اديبن ۽ شاعرن، پنهنجي وجود جي ڄياپي پنهنجي سنڌي هجڻ جي سڃاڻپ ۽ پنهنجي سڀيتا ۽ مادري زبان سنڌيءَ لاءِ ڀارت ۾ بہ پاڻ پتوڙيو ۽ ڀارت جي ڪانسٽيٽيوشن جي ائين شيڊيول ۾ سنڌي ٻوليءَ کي شامل ڪرائي، ڀارت ۾ سنڌي ٻوليءَ کي هميشه لاءِ زنده رکڻ ۾ ڪاميابي حاصل ڪري ورتي، جيئن اڳ ۾ بہ چيو ويو آهي.

ڀارت ۾ لڏي ويلن مان هڪ عظيم سنڌي شاعر، نارائڻ شيام، پنهنجي مادري زبان جي محبت ۾ فرمايو:

جيجل منڙي لوءِ،
سنڌي لوليون ننڊ ۾،
ٻڌبيون هن ڪان پوءِ

پنهنجي سنڌي هجڻ واريءَ سڃاڻپ جي سلسلي ۾، سنڌي زبان جي هڪ وڏي ودوان شاعر، ڊاڪٽر موتي پرڪاش، پنهنجي هڪ نظم ۾ فرمايو:

آنديءَ ۾ جوت جلائڻ وارا، سنڌي،
متيءَ کي سون بنائڻ وارا، سنڌي

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مطلب تہ ڀارت ۾، سنڌين پنهنجين سرگرمين کي جاري رکيو. اهڙين سرگرمين ۾ سنڌي ادب ۽ سنڌي سڀيتا جا ادارا، جن طرفان هر ماهہ سنڌي رسالا ڪڍيا ويندا آهن. اهڙن رسالن ۾ ’نئين دنيا‘، ’ڪونج‘ ۽ ’سپون‘ رسالا شامل آهن، جن ڀارت ۾ ترقي پسند تحريڪ ۾، سنڌي اديبن ۽ شاعرن جي رهنمائي ڪئي آهي.

انهن رسالن کان سواءِ ’ساهت ڌارا‘، ’آڪاٽي‘، ’رابيل‘، ’سنگيتا‘ ۽ ٻيا بہ ڪيترائي رسالا جاري ڪيا ويا، جنهن سبب ڀارت ۾ سنڌي ادب ۾ وڏيڪ ترقي آئي. نوجوان شاعر ۽ اديب، انهن رسالن ۾ زور شور سان لکڻ لڳا. مطلب تہ ورهاڱي کان پوءِ، ڀارت ۾ گذريل ستر سالن ۾ گهڻو ئي ڪجهہ لکيو ويو آهي، پر تحقيق جو اهو هڪ ڌار موضوع آهي. حاصل مطلب تہ ڀارت جي سنڌي اديبن ۽ شاعرن جون اهي ڪاوشون، سنڌن مادري زبان سنڌي ۽ سنڌن سنڌي هجڻ واري شناخت قائم رکڻ ۾ ڪامياب ثابت ٿيون آهن.

ڀارت ۾، ’سنڌي ساهتيہ اڪادمي، دهليءَ‘ کان سواءِ يونين سرڪار جو ٻيو ادارو ’نئشنل ڪائونسل فار ڊيولپمينٽ آف سنڌي لئنگئيج‘ (NCDSL) آهي. هن اداري جو ڪم سنڌي ٻوليءَ کي ترقي ڏيارڻ آهي. اهي ۽ انهن کان سواءِ ٻيا بہ اهڙا ادارا آهن، جن کي اسٽيٽ سرڪار طرفان، مالي مدد ڏني ويندي آهي. ممبئي يونيورسٽيءَ جي سنڌي شعبي طرفان ڪيترائي معياري ڪتاب پڻ شايع ڪرايا ويا آهن.

اهڙيءَ طرح گانڌيدام، آديپور ۾، سنڌي جاتيءَ جي ڪن شخصيتن جي ڪوشش سان ’انڊين انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي‘ قائم ڪيو ويو آهي. هن اداري جي قائم ڪرڻ ۾ ڊاڪٽر ستيش روهڙا ۽ ڪن ٻين ساٿين کي داد ڏيڻ گهرجي ٿو.

20_ هن کان اڳ وارن صفحن ۾ اهو ڄاڻايو ويو آهي تہ ڀارت ۾ سنڌي ٻوليءَ جي بقا ۽ بچاءَ ۽ سنڌي سڀيتا ۽ سنڌي هجڻ جي سڃاڻپ کي قائم رکڻ لاءِ، ڀارت ۾ لڏي ويل سنڌين وڏيون وڏيون قربانيون ڏنيون آهن.

هن مقالي ۾، پڙهندڙن جو ڌيان، منهنجي اُن مقالي طرف ڇڪائڻ چاهيان ٿو جنهن جو عنوان هو: ’ڇا ڀارت مان سنڌي ٻولي ختم ٿي سگهي ٿي؟‘ اهو مقالو ٽماهي ’سپون‘ رسالي جي آڪٽوبر_ نومبر_ ڊسمبر 2006ع واري پرچي ۾، صفحي 19 کان 30 تائين شايع ٿيو هو.

جهڙيءَ طرح اسان وٽ پاڪستان ۾، بلوچستان جي اڳوڻي رياست لس ٻيلي کان سواءِ سبي، ڪيتران، مڪران ۽ جدگال وارن خطن ۾، هزارين سالن کان رهندڙ سنڌين، جن وڏا وڏا سگهڙ، سالڪ، شاعر ۽ نثر نويس پيدا ڪيا آهن، تن جي ٻوليءَ ۽ ثقافت کي، اسان سنڌ وارن، پاڪستان جي قائم ٿيڻ کان پوءِ پنهنجو نہ سمجهي، خانگي يا سرڪاري طور انهن جي ڪابہ پرگهور ڪانہ لڌي آهي. ٿهڙيءَ طرح ڀارت ۾، ورهاڱي کان هزارين سال اڳ، ڪڇ، ڪانياواڙ، جوڌپور، اجمير، ميواڙ، مارواڙ، جيسلمير، بيڪانير ۽ ٻين

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

اڳوڻين پارتي رياستن ۾ رهندڙ مقامي سنڌين، جن جا ورهاڱي کان اڳ، سنڌ سان گهاٽا واسطا رهيا هئا، تن کي پارت ۾ لڏي ويندڙ سنڌي مهاجرن، پنهنجو نه سمجهيو، انهن جي ڪاڻ پرگهور ڪانه لڌي، ايتري قدر جو لڏي ويل سنڌي، جيڪي اُتي هاڻي وڏا دولتمند ٿي ويا آهن، اُهي اُنهن قديم پارتي سنڌي جاتين- لنگها، ميراسي، مڱڻهار، جت، ڪنير، سوڍا، سميجا، چارڻ، متوا، ڀٽ، سومرا، ريباڙي، هاليپوٽا، نوتيار، ڪولهي ۽ مينگهواڙ- سان ڪيڪار پلي ڪار ڪرڻ مهل هٿ به ڪونه ملائين. اُنهن کي پنهنجي پر ۾ به ڪڏهن ويهڻ ڪونه ڏين. اهي سڀ ذاتيون، سنڌي سڀيتا ۽ سنڌي ٻوليءَ کي هزارين سالن کان وني پاڻ وٽ سانديندڙيون اچن. اهي سڀ جاتيون پاڻ کي سنڌي سڏائين ۽ پاڻ ۾ سنڌي ٻولي ئي ڳالهائين.

سنڌي ساهت کان سواءِ، پارت ۾، سنڌي سڀيتا جي واڌاري لاءِ، سنڌي جاتيءَ طرفان، 'جهولي لال' جا ميلا لڳايا ويندا آهن، جتي سنڌي راڳ رنگ ۽ سنڌي لوڪ ڪلا جون محفلون رچايون وينديون آهن. جهولي لال جو ميلو سنڌي مهيني چيٽ جي پهرينءَ تاريخ کان شروع ٿيندو آهي، ۽ ڌار ڌار شهرن ۾، رهندڙ سنڌي، جهولي لال جو ميلو لڳائيندا آهن.

پارت ۾ رهندڙ انهن قديم سنڌين جي باري ۾، ڊاڪٽر پرسي گدواڻيءَ، پروفيسر جهمٽ مل پاوناڻي، هيري نڪر، ڊاڪٽر مرليڌر جيٽلي، ڊاڪٽر جيٺي لالواڻيءَ، جهمي ڇڳاڻيءَ، پريتم ورياڻيءَ ۽ ڊاڪٽر ڪشني قلواڻيءَ، واڪاڻ جوڳو ڪم ڪيو آهي. انهن سڀني محققن، پنهنجن تحقيقي مقالن ۽ ڪتابن ۾ اهو به ڄاڻايو آهي ته پارت جي انهن خطن ۾ رهندڙ قديم سنڌي جاتين ۾ ڪيترائي وڏا وڏا شاعر، اديب، سياڻا، سگهڙ، تاريخ نويس ۽ لوڪ ادب جا وڏا ڄاڻو پيدا ٿيا آهن.

سنڌ جي انهن قديم ماڻهن، ورهاڱي جي باوجود، پنهنجن اصلي ماڳن ۽ مڪانن مان هجرت ڪانه ڪئي، پر اُتي ئي رهي پنهنجي سڃاڻپ، پنهنجي سڀيتا ۽ مادري ٻوليءَ کي قائم ۽ دائم رکيو اٿن. اُنهن جي مٿان، ورهاڱي کان اڳ، هزارين سالن کان غير- سنڌي حڪمرانن جي حڪومت هجڻ جي باوجود، انهن پنهنجي سڀيتا ۽ ٻوليءَ کي پئي بچايو آهي. ڊاڪٽر پرسي گدواڻيءَ، ڪڇ جي باري ۾ ڪيترائي مضمون ۽ ٽي چار ڪتاب به لکيا آهن. هن سلسلي ۾ پنهنجي ڪتاب: 'سنڌي ٻوليءَ جي زيارت' ۾، پنهنجي ڪڇ واري سفر کي ڊاڪٽر گدواڻي، سنڌي ٻوليءَ ۽ ڪلچر جي زيارت ٿو ڪوٺي ۽ لکي ٿو ته:

"ها! اها منهنجي، سنڌي ٻوليءَ ۽ سنڌي ڪلچر جي زيارت ئي هئي. هر دفعي بنيءَ ۾، ڪڇ ۾ ٻوليائي اُڃايل ويندو آهيان ته ان دوري کي، سنڌي ٻوليءَ ۽ ڪلچر جي زيارت ئي سمجهندو آهيان. ڇوته بنيءَ جو علائقو، سنڌي ٻوليءَ ۽ ڪلچر جي انيڪ پهلوئن کي ساهه سان سانڍي ويٺو آهي.

بنيءَ جي سنڌين، انيڪ ڪشٽ ۽ ڪشالا سهندي به، سنڌي ٻوليءَ کي زنده رکيو آهي. انهن سببن جي ڪري اُتي وڃڻ، اُتان جي ٻوليءَ جو اُڃايل ڪرڻ ۽ اُتان جي ڪلچر جو مزو ماڻڻ، ڪنهن به

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

درگاهہ تي وڃي، سجدي ڪرڻ کان گھٽ ڪونہ آهي، يا ڪنهن تيرٿ آستان تي وڃي، اُتي مندر مورتيءَ اڳيان مٿو ٽيڪڻ کان گھٽ ڪوبہ آهي.

هر دفعي پنهنجيءَ سنڌي امڙ جو نئون ۽ نرالو روپ ڏسندو آهيان ۽ اُن جي ٻوليائي قسمن (Varieties) جو اڀياس ڪري، پنهنجي سنڌڙي امڙ جي شاهوڪاريءَ اڳيان سجدو ڪندو آهيان. ۽ اُن جي شاهوڪار ڪلچر اڳيان مٿو ٽيڪيندو آهيان." (پرسو گدواڻي، ڊاڪٽر: 1989ع، ص ص 1_2)

ڊاڪٽر گدواڻيءَ کان سواءِ شري ليلارام رچنداڻيءَ، ڊاڪٽر جيٺي لالواڻيءَ، ڊاڪٽر ڪملا گوڪلاڻيءَ، ڊاڪٽر ڪشني ٿلواڻيءَ ۽ ٻين بہ هن ڏس ۾ واکاڻ جوڳو تحقيقي ڪم ڪيو آهي.

پروفيسر جهمٽ مل ڀاوناڻي، پنهنجي مضمون ۾ لکي ٿو:

"ورهاڱي کان اول، اولهہ راجستان جو سمورو حصو سنڌ صوبي سان جڙيل هو جنهن کي 'ٿر' (ٿار پرديش) چئجي ٿو. ورهاڱي بعد جيڪو حصو ڀارت جي حد ۾ آيو اُتي سنڌي سنسڪرتي پنهنجي جيئري جاڳندي روپ ۾ قائم آهي." (جهمٽ مل ڀاوناڻي)

ڊاڪٽر ڪشني ٿلواڻي، سپون رسالي ۾ ڇپيل، پنهنجي هڪ مضمون ۾ لکي ٿي:

"سنڌ (پاڪستان) جي سرحد سان لڳل راجستان جو اٽڪل 100 کان 125 ڪلوميٽر کيتر، جنهن کي ڳهات (ڳهن) چئجي ٿو. اُن ۾ رهندڙ اڄ بہ، سنڌي ڀاشا جو استعمال ڪن ٿا. 'ٿار کيتر' جو ٻن ملڪن (هندستان ۽ پاڪستان) ۾ ورهائجي وڃڻ ڪري، ڀاشائي حالت ۾ ڪوبہ فرق نہ آيو آهي. حقيقت ۾، ٿار جو ريگستاني کيتر، سنڌي ڀاشا ۽ سنگيت جي رڳ ۾ رڳيل آهي." (ڪشني ٿلواڻي، ڊاڪٽر: 2004ع، ص 31)

ڊاڪٽر ڪشني اڳتي لکي ٿي:

"سنڌي لوڪ سنسڪرتيءَ جا رکشڪ (بچائيندڙ)، خاص ڪري لنگها ۽ مڱڻهار جاتيءَ جا مسلمان آهن. اُهي راجستان جي اُتر_ اولهہ حصي ٻاڙ ميڙ، جيسلمير، جوڌپور ۽ بيڪانير ۾ آهن. اُنهن جا ڪٽنب، جيسلمير نالي پراڻي رياست ۾ رهندا آيا آهن. سياسي ۽ جاگرافيائي نظر کان اهي حصا ڀارت ۽ پاڪستان جي سرحد جو نرماڻ ڪن ٿا. ان ڪري ظاهر آهي تہ هن جاتيءَ جا گھڻا ڪٽنب اڄ بہ ٻنهي ملڪن جي سرحدي کيترن ۾ آهن. اُهي هڪٻئي وٽ اچن وڃن ٿا. لوڪ ڪلا جي ماهر، ڪومل ڪوٺاريءَ، 'چرمي' نالي ڪتاب جي مهاڳ ۾، لنگها جاتيءَ جي هڪ شخص 'جي ونش' جو سلسلو ڳڏ ڪندي لکيو آهي:

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

”اڄ جا لنگها نوجوان، پنهنجون ڇهه پيڙهيون اڳ تائين، هندو ڌرم جا مڃيندڙ هئا ۽ اتهاسڪ ڪارڻن ڪري هنن اسلام ڌرم قبول ڪيو.“ (ڪشني قلواڻي، ڊاڪٽر: 2004ع، ص 31)

ڊاڪٽر ڪشني پنهنجي ساڳئي مضمون ۾ اڃا بہ اڳتي لکي ٿي:

”شاهہ جي رسالي جا جيڪي سر آهن، اُهي اڄ پڙهيل گائڪيءَ جي روپ ۾ ڳائيندا آهن. سنڌين لاءِ ڪيڏي نہ فخر جي ڳالهہ آهي جو اسان جو شعر، اسان جو سنگيت، اسان جي فيلسوفي، هي غريب مسڪين، ڪيترين ئي پيڙهين کان سنڀالي ويٺا آهن.“ (ڪشني قلواڻي، ڊاڪٽر: 2004ع، ص 31)

انهن مثالن مان اهو ظاهر ٿو ٿئي تہ ڀارت جي انهيءَ حصي ۾، قديم زماني کان رهندڙ سنڌي، پنهنجي ماتر ڀاشا سان، جيءَ جو جيا پو ۽ مَنَ جو ڳانڍاپو جاري رکندا پيا اچن.

21ـ ڀارت ۾ سنڌي ٻوليءَ ۾ جتي افسانوي ادب، ناٽڪ ۽ شعر و شاعريءَ جهڙين صنفن تي ورهاڱي کان اڳ ۽ ورهاڱي کان پوءِ گهڻو ئي مواد لکيو ويو آهي، اُتي تحقيق جي ميدان ۾ بہ سنڌي ٻولي، شاهہ لطيف، سچل سرمست، سامي، قاضي قادن، دادو ديال ۽ مهامتي پراڻ ناٿ جي ڪلام تي تحقيق ڪري نوان نتيجا ڪڍيا ويا آهن. انهيءَ مواد کان سواءِ سنڌي ٻوليءَ ۾ آپ بيتيون، سفرناما ۽ تنقيدي ادب تي سٺو مواد، ڇپايو ويو آهي. هن ڏس ۾ سرڪاري توڙي خانگي ادارن ۽ ممبئي يونيورسٽيءَ واڪاڻ جوڳو مواد ڇپائي پڌرو ڪيو آهي. هن سلسلي ۾ هيٺ ڪن چونڊ ڪتابن جا حوالا ڏجن ٿا تہ جيئن پڙهندڙن کي ڪجهہ معلومات ملي سگهي:

(1)	شاهہ جو رسالو	پروفيسر ڪلياڻي آڏواڻي
(2)	سنڌي نثر جي تاريخ	پروفيسر منگهارام ملڪاڻي
(3)	سنڌي ڀاشا شاستر	پروفيسر ڀوپتي هيراننداڻي
(4)	الا ڏاهي مَر ٿيان	ايضاً
(5)	سنڌي ريتيون رسمون ۽ رواج	ايضاً
(6)	ٻولي منهنجي ماءُ	ايضاً
(7)	سنڌي ناٽڪ جي هڪ صدي	ڊاڪٽر پريم پرڪاش
(8)	ڪڇ جي لوڪ ادب جي تاريخ	ڊاڪٽر جينو لالواڻي
(9)	سنڌي ٻوليءَ جي ياترا	ڊاڪٽر پرسو گدواڻي

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(10)	سنڌي اپڀاشائن جا چوند لفظ	ايضاً
(11)	سنڌي ٻهاڪا ۽ محاورا	ڊاڪٽر مرليڌر جيٽلي
(12)	سنڌي ڌوني- وگيان (سنڌي فونيٽڪس)	ايضاً
(13)	ٻوليءَ جو سرشتو ۽ لڪاوٽ	ايضاً
(14)	سنڌي ساهت جي جهلڪ	ايضاً
(15)	شاهه لطيف جو اڀياس	ايضاً
(16)	ڍولا مارو	پروفيسر جهمٽ مل ڀاوناڻي
(17)	چند سڳنڌ	ايضاً
(18)	قاضي قادن جو ڪلام	هيرو ٺڪر
(19)	تحقيق ۽ تنقيد	ايضاً
(20)	سنڌي لوڪ گيت	ڊاڪٽر نارائڻ ڀارتي
(21)	سنڌ جا سنت	ڊاڪٽر ديال آشا
(22)	مهامتي پراڻ ناٿ جي واڻي، ٻه ڀاڱا	جهمو ڇڳاڻي
(23)	سنڌي سماج ۽ ڀاشا وگيان	ڊاڪٽر ڪنيو ليکواڻي
(24)	ڀاشا ۽ ڀاشا وگيان	ڊاڪٽر ستيش روهڙا
(25)	ڀاشا، ساهتيه ۽ سماج	ڊاڪٽر ستيش روهڙا
(26)	موج ڀريو مهراڻ	ريٽا شهاڻي
(27)	جيوت ۽ ساهت	ايضاً
(28)	ادب ۽ تنقيد	اي جي اُتم
(29)	شاهه ۽ سچل جو تقابلي مطالعو	ڊاڪٽر ٻلديو مٽلاڻي
(30)	گوبند مالهي: هڪ شخص ۽ اديب	ڊاڪٽر منوهر مٽلاڻي
(31)	ادبي ليک	هري دلگير
(32)	جهوڳيئڙا جهان ۾	ڊاڪٽر جڳديش لڇاڻي
(33)	ساهت جي پرک	ايضاً
(34)	سنڌي ناول ڪٿڙي ۾ (تنقيد)	پروفيسر هيرو شيوڪاڻي

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(35) زندگيءَ جا تجربا — پروفيسر رام پنجواڻي

(36) پيهي منجهه پاتال — ڪيرت ٻاٻاڻي

(37) سنڌي تنقيد — هريش واسواڻي

(38) سنڌو جوت جا مختلف نمبر (ترتيب) — لڇمڻ ڀاٽيا ڪومل

اهڙيءَ طرح اجا بہ ڪيترائي ٻيا ڪتاب آهن جيڪي مون ڪان هن لسٽ ۾ شامل ڪرڻ ڪان رهجي ويا آهن.

بهرحال سنڌ جي ڀهڳتي عالم، ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، 1955ع ۾، لاڙڪاڻي ۾ ڪوٺايل، سورهين ادبي ڪانفرنس ۾ پيش ڪيل پنهنجي مقالي ۾ فرمايو تہ:

"تقريباً ڏيڍ سؤ سال اڳ، سنڌي ٻولي توڙي سنڌ جا باشندا، هر نڪتي ڪان دنيا ۾ برک هئا. وڏي ۾ وڏا شاعر، عالم، گرامر جا ماهر ۽ لغت نويس هن ننڍڙيءَ ايراضيءَ مان طلب ڪيا ويندا هئا."

ڊاڪٽرصاحب اڳتي لکي ٿو:

"سنڌي ٻوليءَ جي بقا ۽ بچاءَ واسطي ٻين اڳيان هٿ ڊگهيرڻ حماقت آهي.
پائرو! سنڌي ٻولي ايستائين زنده رهي سگهي ٿي جيستائين اوهين زنده آهيو ۽ هڪ صحتمند زندگي گذاري رهيا آهيو.
بين الاقوامي لحاظ سان پڻ پاڪستان سنڌي ٻوليءَ تي فخر ڪري سگهي ٿو ڇاڪاڻ تہ دنيا جي قديم آريائي تمدن: مثلاً مصري، بابلي ۽ عراقي تمدن جي ساٿي، سنڌو- تمدن جي ٻولي آهي." (بلوچ، نبي بخش، ڊاڪٽر: 1955ع، لاڙڪاڻي ڪانفرنس ۾ پڙهيل مقالو)

22- اڳ ۾ عرض ڪيو ويو آهي تہ مغربي پاڪستان ۾ ون يونٽ جي قيام، سنڌ جي ماڻهن، خاص ڪري سنڌي ڳالهائيندڙ عوام کي، پاڪستان ۾ گهڻو سجاڳ ڪري ڇڏيو. اُن دور جي اديبن، شاعرن، عالمن، فاضلن ۽ محققن، پاڪستان توڙي ڀارت ۾، سنڌي ٻوليءَ کي هر لحاظ کان شاهوڪار ۽ وسيع بنائڻ ۾ وڏو ڪم ڪيو. هنن، علم ادب ۽ سائنس جي مضمونن جا سنڌي ٻوليءَ ۾ نوان نوان لفظ گهڙيا، نوان فقرا، اصطلاح ۽ چوڻيون ناهيائون. ڌار ڌار شعبن جي مضمونن جي ماهرن فني ۽ علمي لفظن ۽ اصطلاحن کي، سنڌي ٻوليءَ جو ويس وٺايو. علم طبعي، علم ڪيميا، علم بدن، علم ارضيات، علم نباتات، علم حيوانات ۽ علم اقتصاديات کان سواءِ ٻين مڙني علمن جا فني لفظ، فقرا ۽ اصطلاح، سنڌي ٻوليءَ ۾ آندا ويا. لهاذا

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سنڌي ٻوليءَ ۾ موجود انهن سڀني خوبين ۽ خصوصيتن جي آڌار تي اهو چئي سگهجي ٿو ته سنڌي ٻوليءَ جو ماضي شاندار، حال ترقي پذير ۽ مستقبل روشن نظر اچي ٿو.

سنڌي اديبن شاعرن، عالمن، فاضلن، سگهڙن، سياڻن، صحافين ۽ محققن جي ڪوشش ۽ ڪاوشن سان، هاڻي سنڌي ٻوليءَ ۾ سنڌ شناسيءَ، لطيف شناسيءَ، سچل ۽ سامي شناسيءَ، ويدانت، ڀڳتي مت، ناٿ پنٿ، پاڪستان شناسي، ديني ادب، اخلاقيات، لوڪ ادب، لوڪ رس، ڪلاسيڪي ۽ اثاثي ادب، عروضي شاعري، ڇند وديا، راڳداري ۽ موسيقي ۽ ويراڳي ڪلام (devotional songs) ڪان سواءِ سائنسي ۽ فني ادب تي ڪافي علمي، ادبي ۽ سائنسي ذخيرو موجود آهي.

سنڌي ٻوليءَ جي تنقيدي ادب ۾، تنقيدي ادب جي تاريخ، تنقيدي تجزين، سنڌي ادب ۾ نون لاڙن ۽ نون رجحانن،بلند ۽ اعليٰ ويچارن، گهري سوچ ۽ فڪر، سنڌي ٻوليءَ ۾ وسعت ۽ پختگيءَ، لغوي لفظن جي ڦراوانيءَ ۽ شاهوڪاريءَ سبب، سنڌي ٻوليءَ جي نثر توڙي نظم جون صنفون، املھ ۽ قيمتي مواد ۽ سرمايي سان مالامال ٿي ويون آهن.

اڄ جو سنڌي نوجوان، ٻار توڙي بزرگ، سنڌي ٻوليءَ ۾ ڇپيل مواد ۾، پنهنجي دور جون ڳالهيون، پنهنجيءَ پسند جون ڳالهيون، پنهنجي ماحول ۽ سماج جون حقيقتون پنهنجن سهيوگين ۽ همعصر ماڻهن، مردن توڙي خواتين جون ڳالهيون، انهن جون سوچون ۽ ويچار، گهڻي شوق ۽ اتساهه سان، پنهنجيءَ مادري ٻوليءَ ۾ پڙهڻ پسند ٿو ڪري، انهن کي سمجهڻ جي ڪوشش ٿو ڪري ۽ اُن مواد جي وسيلي سان پنهنجي سنڌي هجڻ جي سڃاڻپ ڪرائي ٿو.

وڏيءَ خوشيءَ ۽ فخر جي ڳالهه هيءَ بہ آهي جو سنڌي ٻولي، موجوده دور ۾، تعليم ۽ تدريس، علم ۽ ادب، نشر واشاعت، اخبارن، ريڊئي، ٽي وي، فلم، ڊي وي ڊي، ڪمپيوٽر ۽ انٽرنيٽ ڪان سواءِ، ڇپائيءَ ۽ اليڪٽرانڪ ميڊيا جهڙن ذريعن لاءِ بهتر ڪان بهترين وسيلي طور ڪم آندي پيئي وڃي. سنڌي ٻولي هن دور ۾، پرنٽ ميڊيا واريءَ منزل ڪان گهڻو اڳتي، انٽرنيٽ واريءَ منزل تائين پهچي، دنيا جي هر حصي ۾ پنهنجو ڏاڪوڄمائي چڪي آهي.

ان سلسلي ۾، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجيءَ جي ڪوشش سان، پر حقيقت ۾ سنڌ يونيورسٽيءَ جي تڏهوڪي سنڌي قوم پرست وائيس چانسلر، سائين غلام مصطفيٰ شاهه جي، سنڌي ٻوليءَ سان عشق واري جذبي سبب، سئيٽزرلئنڊ مان، هرمز ڪمپنيءَ مان، المصطفيٰ نالي سنڌي ٽائيپ رائيٽر جي ٺهي اچڻ ڪان پوءِ سنڌي ٽائيپ رائيٽر جي ڪي بورڊ جي آڌار تي، سنڌي نوجوان، محترم ماجد ڀرڳڙيءَ، ڪمپيوٽر لاءِ سنڌي فونٽن ۽ سنڌي سافٽ ويئر جي ٺاهڻ ڪان پوءِ ۽ خاص ڪري سنڌي ٻوليءَ کي انٽرنيٽ تي آڻڻ ڪان پوءِ،

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

يعني انٽرنيٽ تي سنڌي ٻوليءَ جي استعمال ۾ اچڻ کان پوءِ، سنڌي ٻولي، ترقيءَ جا گهڻو ڪري سڀ مرحلا طي ڪري چڪي آهي. هن وقت سنڌي ٻوليءَ ۾ انٽرنيٽ تي لڳ ڀڳ اٺ سؤ کن ويب سائيٽون آنديون ويون آهن. انهن سڀني سهولتن جي ڪري سنڌي ٻولي، تعليم ۽ تدريس، نشر واشاعت، ابلاغ ۾ اشتهاربازيءَ ۽ سنڌي ثقافت جي فروغ لاءِ 'Virtual Sindhi' جهڙا پروگرام ناهي، اردو ٻوليءَ کي بہ پٺيان ڇڏي وئي آهي.

23_ پنهنجيءَ مادري زبان جي شاندار ماضيءَ، موجوده وقت ڪمال جي منزل واري ترقيءَ ۽ شاندار مستقبل جو ذڪر ڪندي، دنيا جو عظيم مفڪر ۽ بين الاقوامي سنڌي رهنما، پاڪستاني عوام جي سدا حيات محبوب رهنما، شهيد ذوالفقار علي ڀٽي، اسلامي جمهوريہ پاڪستان جي قومي اسيمبليءَ ۾، ميمبرن کي مخاطب ٿيندي فرمايو:

"هن علائقي جا ماڻهو اهڙا هئا جو پنج هزار سال اڳ وٽن پنهنجي ٻولي ۽ پنهنجو رسم الخط هو پوءِ اُن کي سنڌي سڏيو ويندو هو يا سرائڪي يا ٻيو ڪجهہ. اهو سوال ناهي، سوال هيءُ آهي تہ اهي ماڻهو پنج هزار سال اڳ بہ سڌريل هئا. پوءِ ڪٿي انهن کي سنڌي ڪري نہ سڏيو وڃي، پر تنهن هوندي بہ وٽن پنهنجو رسم الخط هو ۽ ٻولي هئي، جا سنڌوماتريءَ واريءَ تهذيب منجهان هئي؛ انسان ذات کي جن بيحد سڌريل ۽ مالدار تهذيبن جي پروڙ هئي، تن منجهان هيءَ هڪ هئي." (شهيد ذوالفقار علي ڀٽو: قومي اسيمبليءَ ۾ تقرير)

24_ هت هن ڳالهہ جو ذڪر ڪرڻ بہ مناسب ٿيندو تہ پنهنجيءَ مادري ٻوليءَ سان محبت ۽ پنهنجي سنڌي هجڻ جي سڃاڻپ جي دليل طور، سنڌ جي ٽن نوجوانن، هرهڪ: محترم ماجد ڀرڳڙي، محترم بدر هيسباڻيءَ ۽ سيد اياز شاهہ جون ابتدائي ڪوششون ۽ ڪاوشون ساراهہ جوڳيون آهن. شروع ۾ ماجد ڀرڳڙي صاحب، مڪنٽش ڪمپيوٽر ڪمپنيءَ جي سهڪار سان سنڌي ٻوليءَ لاءِ عربي سسٽم جي ڪي بورڊ تي، سنڌي سافٽ ويئر تيار ڪري، پهريون ڀيرو سنڌي P.C مارڪيٽ ۾ آندو.

انهن ٽنهي سڄڻن کان پوءِ ڪيترن ئي ٻين نوجوانن هن سلسلي ۾ سنڌي فونٽن تي ڪم ڪيو. انهن مان سيد اياز شاهہ، IBM ڪمپنيءَ لاءِ سنڌي ڪي بورڊ ۽ نوان فونٽ ناهي، روزانہ سنڌي اخبارن کي اليڪٽرانڪ ميڊيا تي آڻڻ جي شروعات ڪئي. انهن اخبارن کان سواءِ، سنڌي ٻوليءَ ۾ پرنٽنگ ٽيڪنالاجيءَ جي لحاظ کان خانگي پبلشنگ ادارن ۾، سنڌيڪا اڪيڊميءَ، روشني پبليڪيشن ۽ ڪويتا پبليڪيشن بہ ڪامياب تجربا ڪيا.

هن ڏس ۾، سال 1998ع کان 2001ع تائين واري عرصي ۾، سنڌي لئنگئيج اٿارٽيءَ بہ 'سنڌي ڪمپيوٽنگ سسٽم' جي ترقيءَ ۽ واڌاري ۽ انٽرنيٽ تي سنڌي ٻوليءَ کي آڻڻ لاءِ محترم ماجد ڀرڳڙيءَ جي

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مدد سان ڪامياب تجربا ڪيا. اثارٽيءَ جي طرفان سيد اياز شاهه سيد دانيال شاهه اعجاز جعفريءَ ۽ سارنگ رام جي سهڪار سان، سنڌي ڪمپيوٽر تي ڪم ايندڙ ڏار ڏار فونٽن مان 'لطيفي فانٽ' نالي معياري فونٽ ناهي اُن کي ڪم آڻڻ جي سفارش ڪئي، جيئن اڳ ۾ چيو ويو آهي.

سنڌي لئنگئيج اثارٽيءَ طرفان، سنڌي ڪمپيوٽنگ سسٽم ۾ ترقي آڻڻ لاءِ، اداري اندر 'سنڌي انفرميٽڪس شعبو' قائم ڪيو ويو. انهيءَ شعبي ۾ سيد اياز شاهه جي رهنمائيءَ هيٺ، محترمه انيس ڪاڪا جي نگراني ۾، معياري سنڌي ڪي بورڊ، لي آئوٽ، سنڌي ڪوڊ پليٽ ۽ سنڌي صورتخطيءَ ۾ حروفن جي هڪبئي سان جُڙڻ/ ملڻ جي ترتيب (collation order) جا اصول ۽ طريقا مقرر ڪيا. حرفن جي جُڙڻ/ ملڻ جي مذڪوره ترتيب (collation order) اها ساڳي رکي وئي، جيڪا سنڌالاجيءَ طرفان 'المصطفي' سنڌي ٽائيپ رائيٽر لاءِ ماهر (مسٽر تمنائي) جي صلاح سان مقرر ڪئي وئي هئي.

سنڌي لئنگئيج اثارٽيءَ، محترمه ماجد پرڳڙيءَ جي رهنمائيءَ ۾، مائڪرو سافٽ ڪارپوريشن جي تعاون سان، سنڌي ٻوليءَ جو پنهنجو Unicode تيار ڪري، سنڌي ٻوليءَ کي سال 2000ع تائين، انٽرنيٽ تي آڻڻ ۾ ڪاميابي حاصل ڪري ورتي. اُن ڪوشش جو نتيجو اهو نڪتو جو اسين هاڻي دنيا ۾ ڪٿي به ۽ ڪنهن سان به، عربي- سنڌي رسم الخط ۾، انٽرنيٽ تي خط و ڪتابت ڪرڻ واريءَ صلاحيت رکڻ ۾ ڪامياب ٿي ويا هئاسين.

لهاذا سال 2001ع تائين، سنڌي ٻولي انٽرنيٽ جي ٻولي بڻجي چڪي هئي. جيئن اڳ ۾ عرض ڪيو ويو آهي ته هن وقت عربي- سنڌي رسم الخط ۾ اٺ سؤ کن ويب سائيٽون موجود آهن، ۽ ساڳئي وقت، اهو به ڏيان ۾ رهي ته هاڻي عربي- سنڌي رسم الخط، ديوناگري سنڌي رسم الخط ۽ رومن- سنڌي الخط ذريعي، انٽرنيٽ تي سنڌي سکڻ جا وسيلا موجود آهن.

25- حاصل مطلب ته گذريل ڏيڍ سؤ سالن ۾، 1843ع کان موجوده وقت تائين واري عرصي ۾، سنڌي ٻوليءَ، سنڌي ادب ۽ سنڌي ثقافت جي تاريخ تي نظر وجهڻ سان، سنڌي ٻوليءَ جي ترقيءَ ۽ واڌاري جي سلسلي ۾ جيڪي اهم ڪارناما سرانجام ڏنا ويا آهن، اُنهن جو مختصر تفصيل هيٺ پيش ڪجي ٿو:

(1) انگريزن جي حڪومت جي پهرين پنجن سالن اندر، 1848ع ۾، بمبئيءَ جي گورنر سر جارج ڪلرڪ، هڪ حڪم نامو جاري ڪيو جنهن موجب سنڌي ٻوليءَ کي سرڪاري ۽ دفتري ٻوليءَ طور ڪم آڻڻ لاءِ سڀني سرڪاري ڪامورن لاءِ لازمي طور سنڌي زبان جي سکڻ جا احڪام جاري ڪيا ويا.

(2) 1854ع ۾، سنڌي ٻوليءَ لاءِ عربي- سنڌي رسم الخط منظور ڪري، اُن جي ڪم آڻڻ جا حڪم جاري ڪيا ويا.

(3) سنڌ جي ڪمشنر، 29 آگسٽ، 1857ع ۾، سنڌي ٻوليءَ کي سنڌ جي سرڪاري دفترن ۾ دفتري ٻولي ۽ اسڪولن ۾ تعليم جي ذريعي طور ڪم آڻڻ جا حڪم جاري ڪيا!

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(4) ڪئپٽن جارج اسٽئڪ طرفان، سال 1848ع ۽ 1855ع ۾ 'انگريزي- سنڌي' ۽ 'سنڌي- انگريزي لغتون' ڇاهي ڇپايون ويون. اهڙيءَ طرح سال 1879ع ۾ مسٽر شرٽ سنڌي ٻوليءَ جو گرامر لکيو.

(5) 1853ع ۾ منشي اُڌارام جو لکيل ٻاراڻو ڪتاب، 'باب نامو' سرڪاري طور شايع ڪرايو ويو.

(6) 1866ع ۾، ڊاڪٽر ارنسٽ ٽرمپ، پهريون ڀيرو 'شاهه جي رسالي جو متن' مرتب ڪري، اُن کي جرمنيءَ جي لپسيا شهر مان سنڌي ٽائيپ ۾ شايع ڪرايو.

(7) اُن کان پوءِ ڊاڪٽر ٽرمپ 1872ع ۾ 'A Grammar of Sindhi Language' لکي، ڪراچيءَ مان شايع ڪرايو.

(8) 1875ع ۾ 'ديوان گل' ۽ 1876ع ۾ شاهه ڪريم جو ڪلام، 'بيان العارفين' جي عنوان سان شايع ٿيو ۽ ساڳيءَ طرح 1878ع ۾ 'ديوان قاسم' شايع ٿيو.

(9) سال 1893ع ۾، آخوند عبدالرحيم وفا، سنڌي- فارسي لغت 'جواهر لغات- سنڌي اڪيچار' تيار ڪري شايع ڪرائي.

(10) انگريز سرڪار طرفان، انگريزيءَ مان سنڌي ٻوليءَ ۾ ڪتابن جي ترجمي کي سرڪاري طور همٿايو ويو ۽ 'راسيلاس'، 'تاريخ معصوميءَ' کان سواءِ ٻيا ڪتاب ترجمو ڪرائي ڇپايا.

(11) اُن زماني ۾، مرزا قليچ بيگ، ديوان ڪوڙي مل ۽ ٻين هن سلسلي ۾ پنهنجي قلم کي تيزيءَ سان ڪم آندو.

(12) مرزا قليچ بيگ، شيڪسپيئر جا ڊراما، بيڪن جا مضمون ۽ ڪن مصنفن جا ناول ترجمو ڪيا، ۽ ساڳئي وقت طبعزاد ناول بہ لکيو.

(13) مرزا صاحب پهريون دفعو سنڌي ادب ۾ 'ڪهاڻي' لکڻ جي شروعات ڪئي.

(14) هن دور جو هڪ ٻيو وڏو ۽ اهم ڪارنامو ڊاڪٽر هوتچند مولچند گربخشاڻيءَ پاران، شاهه لطيف جي ڪلام کي ترتيب ڏيئي، اُن کي سوڌي سنواري، تحقيق جي جديد اصولن موجب تيار ڪري ٽن جلدن ۾ شايع ڪرايو. هن صاحب، 'مقدمہ لطيفي' جي عنوان سان، شاهه جي رسالي جو معياري مقدمو لکي، سنڌي ٻوليءَ ۾، تحقيق ۽ تنقيد جي جديد اصولن سان سنڌي ٻوليءَ ۾ تنقيدي ادب لکڻ جي شروعات ڪئي. ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ، پنهنجن مذڪوره مسودن ۾، شاهه جي رسالي ۾ ڪم آندل نون ۽ ڏکين لفظن جون، اُنهن جي ڌاتوئن جي بنياد تي معنائون پڻ لکيون. ڌاتو ڪوش (etymological dictionary) جي حوالي سان، شاهه لطيف جي ڪلام ۽ ٻوليءَ جي سلسلي ۾ اهو هڪ انوکو ۽ بنيادي ڪم آهي. اُن کان پوءِ ڊاڪٽر دائودپوٽي، شاهه ڪريم جي ڪلام تي، جديد تحقيق ۽ تنقيد جي اصولن موجب 'ڪريم جو ڪلام' جو نسخو تيار ڪيو.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(15) ديوان وسناڻيءَ، سنڌي ٻوليءَ جو 'سنڌي ڌاتو ڪوش' نالي ڪتاب لکي، سنڌي ٻوليءَ جي ڪن لفظن جي ڌاتوئن ۽ اشتقاقن تي مشتمل، ڊڪشنري (Etymological dictionary of Sindhi Language) جوڙي ڇپائي.

(16) ديوان نارائڻ داس ۽ جهمٽ مل وسناڻيءَ، 'A Grammar of Sindhi Language' نالي سان سنڌي ٻوليءَ جو وياڪرڻ لکي ڇپايو.

(17) ديوان ڪوڙي مل ڪلناڻيءَ 'پڪو پهه' جي نالي سان، سنڌي پهاڪن تي مشتمل ڪتاب لکي، سنڌي لوڪ ادب جي لکڻ جي شروعات ڪئي.

(18) خان بهادر محمد صديق ميمڻ 'سنڌ جي ادبي تاريخ' جي عنوان سان، سنڌي ادب جي تاريخ ٻن جلدن ۾ لکي تيار ڪئي، انهن مان پهريون جلد، 1935ع ۾ ڇپايو ويو ۽ ٻيو جلد 1954ع ۾ شايع ٿيو.

27- ورهاڱي کان پوءِ، جيئن اڳ ۾ چيو ويو آهي تہ سنڌي ٻوليءَ کي، وڏن مسئلن کي منهن ڏيڻو پيو جن جو ذڪر اڳ ۾ ڪيو ويو آهي.

13، جون 1947ع تي، سنڌ يونيورسٽي، ڪراچيءَ ۾ قائم ڪئي وئي. هن اداري جي شروعات، امتحان وٺندڙ هڪ اداري وانگر ٿي هئي. سنڌ يونيورسٽيءَ، 1948ع ۾ مئٽرڪ جو پهريون پيپرو امتحان ورتو. هن يونيورسٽيءَ جي 1951ع ۾، حيدرآباد ۾ منتقل ٿيڻ کان پوءِ ۽ علامہ آءِ آءِ قاضي صاحب جي هن يونيورسٽيءَ جو وائيس چانسلر مقرر ٿيڻ کان پوءِ، سنڌ يونيورسٽيءَ کي تدريسي ادارو بنايو ويو. علامہ صاحب جن، سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ ڪيترائي نوان نوان شعبا کوليا، ۽ ملڪ جي چونڊ ۽ مڃيل اُستادن کي، مشرقي پاڪستان ۽ پنجاب جي شهرن کان سواءِ، سنڌ جي مرڪزي شهر ڪراچيءَ مان بہ ڪي قابل اُستاد گهرائي، سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ مقرر ڪيا. سڀ کان پهرين، سنڌ ۾ هاءِ اسڪولن ۾ ڪم ڪندڙ اُستادن جي تربيت لاءِ، تعليم جو شعبو شروع ڪيائون. جنهن ۾ اُن وقت جي نوجوان، ۽ اميريڪا مان تعليم ۾ ڊاڪٽوريٽ جي ڊگري حاصل ڪري آيل شخص، ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ کي، شعبي جو صدر مقرر ڪيائون. اهڙيءَ طرح اردو زبان ۽ ادب جي سکيا لاءِ ڊاڪٽر غلام مصطفيٰ خان، غلام مرتضيٰ قاضي، جنرل هسٽري پڙهائڻ لاءِ، ڊاڪٽر بشير احمد، ڊاڪٽر يارمحمد، غلام مرتضيٰ، قاضي ميان احمد اختر جوناڳڙهيءَ کي مسلم هسٽري پڙهائڻ لاءِ، ڊاڪٽر قاضي ممتاز عليءَ کي، ڪيمسٽري، ڊاڪٽر شمس الاسلام کي باٽني، ڊاڪٽر نياز احمد کي پوليٽيڪل سائنس، ڊاڪٽر اين. اي جي خان کي ايڪانامڪس، ۽ ٻين بہ ڪيترن ئي نالي وارن اُستادن کي گهرائي، سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ آرٽس ۽ سائنس جي شعبن ۾ مقرر ڪيائون.

علامہ صاحب جن، سنڌي ٻولي ۽ ادب جي سکيا لاءِ بہ عملي قدم کنيا. اُنهن مان سندن ڪي قدم هي هئا:

(i) ڀارت کان لڏي آيل ۽ سنڌ جي مختلف شهرن ۽ ڳوٺن ۾ آباد ٿي ويل نون سنڌين کي، سنڌي زبان سکڻ

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

۽ ساڳئي وقت سنڌ جي ماڻهن کي اردو زبان سيکارڻ لاءِ، پنهي ٻولين، يعني اردو ۽ سنڌيءَ کي ڪلاس ٽئين کان وٺي، ڪلاس ٻارهين تائين لازمي طور سکڻ لاءِ، سنڊيڪيٽ کان فيصلو ڪرايائون.

(ii) سنڌي ٻولي ۽ ادب جي تدريس لاءِ، ڊاڪٽربلوچ صاحب جي نگرانيءَ هيٺ، تعليم واري شعبي ۾ سنڌي سيڪشن قائم ڪيو ويو جتي سنڌي ادب ۾ ايم. اي جا ڪلاس شروع ڪيا ويا. ڊاڪٽر بلوچ صاحب جن جي مدد لاءِ، پروفيسر محبوب علي چنا کي، سنڌي شعبي ۾ ريڊر مقرر ڪيو ويو.

(iii) عالمي ادب ۽ ادب عاليہ کي سنڌي ٻوليءَ ۾ ترجمو ڪرڻ لاءِ ايم. اي (فائنل) سنڌيءَ لاءِ چوٿين پيپر جي گهرجن جي پورائيءَ لاءِ، مضمون جي عيوض، انگريزي ۽ فارسي ادب جي عالمي معيار جي ڪنهن معياري ڪتاب کي ترجمو ڪرڻ جو فيصلو ڪيو ويو.

(iv) اردو ۽ سنڌي ٻوليءَ ۾ هم آهنگي ۽ لغوي ڄاڻ رکڻ لاءِ، ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ ۽ ڊاڪٽر غلام مصطفيٰ خان جي نگرانيءَ هيٺ، سنڌي- اردو ۽ اردو سنڌي لغتون تيار ڪرائي، سنڌ يونيورسٽيءَ طرفان شايع ڪرايون.

(v) شاهہ لطيف جي رسالي کي اردو زبان ۾ ترجمو ڪرائڻ لاءِ هڪ رٿا تيار ڪرائي، اُها رٿا، وفاقي حڪومت جي منظوريءَ لاءِ، اسلام آباد موڪليائون. پر انهيءَ رٿا تي، سندن حياتيءَ ۾ عملي ڪم شروع ٿي نہ سگهيو. سندن وفات کان پوءِ سنڌ يونيورسٽيءَ جي وائيس چانسيلر ڊاڪٽر رضي الدين صديقي صاحب، سندن انهيءَ رٿا تي عملي قدم کنيو ۽ شاهہ جي رسالي جي اردو زبان ۾ ترجمي جو ڪم، مرحوم شيخ اياز کي سونپيو ويو. جنهن اهو ڪم مڪمل ڪيو.

28- ون يونٽ واري زماني ۾، سنڌي عوام جي دٻاءَ سبب، انگريزن جي دور ۾ سنڌي ٻوليءَ جي ترقيءَ لاءِ قائم ٿيل اداري ’بورڊ آف ڪنٽرول فار سنڌي لٽريچر‘ جو نالو تبديل ڪري، ’سنڌي ادبي بورڊ‘ جي نئين نالي سان، ادارو قائم ڪيو ويو. اُن لاءِ ڪميٽي جوڙي وَئي جنهن تي ڊاڪٽر دائودپوٽي، سائين ميران محمد شاهہ، مرحوم عثمان علي انصاري ۽ ٻين دانشورن کي ميمبر طور کنيو ويو.

هت اهو بہ بيان ڪرڻ مناسب ٿيندو تہ پاڪستان جي قائم ٿيڻ کان اڳ، انگريز سرڪار جي طرفان قائم ڪيل ’بورڊ آف ڪنٽرول فار سنڌي لٽريچر‘ تي، پروفيسر هرو سدا رنگاڻي، پروفيسر پيرومل آڏواڻي ۽ ڪي ٻيا، هن بورڊ جي ڪميٽيءَ جا ميمبر هئا. پاڪستان جي ٺهڻ کان پوءِ ۽ هندو اديبن، عالمن ۽ شاعرن جي سنڌ مان لڏي وڃڻ کان پوءِ، ڪجهہ عرصي لاءِ ٻين ادبي سرگرمين سان گڏ، هي ادارو بہ خاموش ٿي ويو هو.

1961ع ۾، ’سنڌي ادبي بورڊ‘ جي ڪميٽيءَ کي نئين سر جوڙيو ويو. مخدوم محمد زمان طالب المولیٰ کي بورڊ جو چيئرمين مقرر ڪيو ويو ۽ ميمبرن ۾ سيد حسام الدين شاهہ راشدي، ڊاڪٽر

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

نبي بخش خان بلوچ، ڊاڪٽر دائودپوٽو عثمان علي انصاري ۽ ڪي ٻيا دانشور مقرر ڪيا ويا.[1] هن ٽي دور ۾، هن بورڊ وڏيون رٿائون جوڙيون، اُنهن مان ڪي هي هيون:

(i) سنڌ جي تاريخ، جدا جدا دورن تي مشتمل، اٺن جلدن ۾ لکرائڻ.

(ii) سنڌي لوڪ ادب جي ڌار ڌار صنفن تي مشتمل مواد کي گڏ ڪري ڌار ڌار جلدن ۾ ڇپائڻ.

(iii) دنيا جي ادب عاليه کي سنڌي ٻوليءَ ۾ ترجمو ڪرائي ڇپائڻ.

(iv) سنڌ جي باري ۾ مختلف ٻولين ۾ لکيل تاريخن کي ايڊٽ ڪرائي شايع ڪرڻ.

(v) جديد سنڌي ادب شايع ڪرڻ.

(vi) مهراڻ رسالي کي، ٽماهي رسالي طور شايع ڪرڻ ۽ اُن ۾ ڪهاڻين، مضمونن، تحقيقي مقالن ۽ شعر و شاعريءَ جي صنفن کي شايع ڪرڻ.

سنڌي ادبي بورڊ، 1961ع کان پوءِ، هڪ بين الاقوامي تحقيقي اداري طور، پاڻ کي پاڪستان کان ٻاهر بہ مڃرايو. هن اداري طرفان فارسي، عربي ۽ انگريزي ٻولين ۾ سنڌ تي لکيل تاريخن جهڙوڪ: 'تحفة الڪرام'، 'تاريخ معصومي'، 'ترخان نامہ'، 'بيگلار نامہ'، 'تاريخ طاهري'، 'مڪلي نامہ'، 'لُب تاريخ سنڌھ' 'Conquest of Sind'، 'Visit to the Court of Sindh' ۽ اهڙا ٻيا نادر ڪتاب، سيد حسام الدين شاهہ راشديءَ، ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ ۽ محترم محمد حنيف صديقيءَ جهڙن ڏاهن کان ترجمو ۽ ايڊٽ ڪرائي، ۽ انهن جا حاشيا لکرائي، اُنهن کي شايع ڪيو. اهڙيءَ طرح اساسي ۽ عروضي شاعريءَ تي مشتمل ڪتاب، جهڙوڪ: مير عبدالحسين 'سانگيءَ' جو ڪلام، ميين شاهہ عنايت جو ڪلام، فقير ولي محمد لغاريءَ جو ڪلام، خليفي نبي بخش جو رسالو ۽ حمل فقير لغاريءَ جو ڪلام ايڊٽ ڪرڻ ۽ اِنهن ڪتابن جا حاشيہ لکڻ لاءِ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جون خدمتون حاصل ڪيون.

(ج) سنڌي ادبي بورڊ، سنڌي ٻوليءَ ۾ ٻہ معياري ڪتاب ترجمو پڻ ڪرايا.

(ح) سنڌي ادبي بورڊ، مٿين رٿائن کان سواءِ 'جامع سنڌي لغات' جهڙي اهم رٿا بہ شروع ڪئي، ۽ اها رٿا بہ ڊاڪٽر بلوچ صاحب جي حوالي ڪئي وئي.

(خ) سنڌي ادبي بورڊ سنڌ ۽ سنڌي ادب اڳ ۾ ڇپيل ۽ ناياب ڪتابن کي ٻيهر ڇپائڻ جي بہ رٿا ناهي. اهڙن ڪتابن ۾ خاص خاص ڪتاب هي هئا:

(i) مرزا قليچ بيگ جا ترجمو ڪيل ۽ ناياب ناول، ناٽڪ، سنڌي ٻوليءَ جو وياڪرڻ.

(ii) پروفيسر ڀيرومل جا ڪتاب: سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ ۽ وڏو سنڌي وياڪرڻ.

---

[1] هيءَ گذارش ٿو ڪريان تہ بورڊ طرفان ڪو اهڙو دستاويز شايع ڪيو وڃي، جنهن ۾ بورڊ جي انگريزن جي دور کان وٺي مڪمل تاريخ بيان ڪيل هجي.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(iii) ديوان وسناٽيءَ جو سنڌي وڻٽپتي ڪوش وغيره.

(iv) سنڌي ادبي بورڊ، الله بچائي سمي جو لکيل 'سير ڪوهستان' ۽ ڊاڪٽر بلوچ صاحب جو لکيل 'ٻيلاين جا ٻول' ڪتاب پڻ شايع ڪرايا.

(v) سنڌي ادبي بورڊ، ڊاڪٽر عبدالڪريم سنديلي جي، لکيل 'تحقيق – لغات سنڌي' شايع ڪرائي، سنڌي لغت ۾ واڌارو ڪيو.

(vi) سنڌي ادبي بورڊ، ڊاڪٽر عبدالڪريم سنديلي جا لوڪ ادب جي سلسلي ۾ لکيل هيٺيان ٻيا ڪتاب شايع ڪيا:

(i) وينجهار

(ii) سنڌ جو سينگار

(iii) هڪ خانگي اداري طرفان مخدوم طالب المولىٰ جي ڇپايل ڪتابن ۾ هيٺيان ڪتاب اهم آهن:

(i) ياد رفتگان

(ii) ڪافي

29- 1971ع ۾ پاڪستان ٻن حصن ۾ ورهائجي ويو. 16 ڊسمبر 1971ع تي مشرقي پاڪستان، بنگلاديش جي نالي سان، نئين ملڪ جي صورت ۾ دنيا جي نقشي تي نمودار ٿيو ۽ پاڪستان جو باقي حصو نئين پاڪستان جي صورت ۾ قائم رهيو جنهن جي واڳ، شهيد ذوالفقار علي ڀٽي سنڀالي ورتي. پيپلزپارٽيءَ، پنهنجي هن پهرئين دور، خيرپور ۾، ڪان سواءِ سڄي ملڪ ۾ نيون يونيورسٽيون ۽ نوان ادبي ۽ ثقافتي ادارا قائم ڪيا. سنڌ ۾ ڪراچي يونيورسٽيءَ ۾ شاهه لطيف چيئر، ڀٽ شاهه تي شاهه لطيف ڀٽائي ثقافتي مرڪز خيرپور ۾ سچل اڪيڊمي، لاڙڪاڻي ۾ سر شاهنواز ڀٽو لائبرري، حيدرآباد ۾ دائودپوٽه لائبرري، نواب شاهه ۾ پيپلز ميڊيڪل ڪاليج، خيرپور ۾ سنڌ يونيورسٽيءَ جو شاهه لطيف ڪئمپس، ڄام شوري تي سنڌ يونيورسٽيءَ جو انجنيئرنگ ڪئمپس، قائد عوام يونيورسٽي نوابشاهه ۽ ٽنڊي ڄام ۾ سنڌ ايگريڪلچر يونيورسٽي قائم ڪئي. انهن ادارن سنڌ ۾، سنڌي ٻوليءَ ۽ ادب ۽ تعليم لاءِ وڏو ڪم ڪيو.

30- سنڌي ٻولي، سنڌي ادب ۽ سنڌي ثقافت جي سلسلي ۾، سنڌ يونيورسٽيءَ جو پنهنجو اهم ڪردار رهيو آهي، جيئن اڳ ۾ چيو ويو آهي. هن سلسلي ۾ علامه آءِ آءِ قاضي ۽ ڊاڪٽر رضي الدين صديقيءَ کان پوءِ هن سلسلي ۾ سيد غلام مصطفيٰ شاهه جون خدمتون وسارڻ جوڳيون نه آهن. شاهه صاحب سنڌي ٻوليءَ جي ترقيءَ لاءِ هيٺيان ڪم ڪيا:

(i) سنڌي ٻوليءَ کي، سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ انگريزيءَ سان گڏ دفتري ٻوليءَ طور رائج ڪيو.

(ii) سنڌي ٻوليءَ کي آرٽس، هيومنٽيز سوشل سائنسز اسلامڪ ڪلچر، دينيات، مسلم هسٽري ايجوڪيشن ۽ ٻين اهڙن مضمونن لاءِ ايم. اي، ايم. فل ۽ پي. ايڇ. ڊيءَ جي سطح تائين تعليم جو ذريعو بنايو.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(iii) سنڌي ٻوليءَ کي، فني ٻولي بڻائڻ لاءِ سئٽزرلنڊ جي هرمز فيڪٽريءَ مان 'المصطفيٰ' سنڌي ٽائيپ رائيٽر ٺهرايو.

(iv) شهيد ذوالفقار علي ڀٽي جي خواهش تي، سنڌي ٻوليءَ کي دفتري ٻوليءَ جي سلسلي ۾ سنڌي ٽائيپ رائيٽر ۽ سنڌي شارٽ هئنڊ جي سکيا جا ڪتاب تيار ڪرائي شايع ڪرايا ۽ انهن ٻنهي جي سکيا جو بندوبست پڻ ڪيو.

31- اليڪٽرانڪ ميڊيا لاءِ سنڌي ٻولي، ڏار ڏار ڇهن چئنلن. جهڙوڪ: ڪي. ٽي. اين. سنڌ ٽي. وي ۾ ڌرتي، ڪشش. مهراڻ، آواز ۽ برطانيه جي شهر مانچيسٽر مان 'ڊجيٽل ڊي' چئنل تي هفتي ۾ هڪ ڪلاڪ نشر ٿيندڙ سنڌي پروگرام. سنڌي ٻوليءَ کي دنيا جي هڪ سؤ کن شهرن ۾، سنڌي ڳالهائيندڙ عوام تائين پهچائي، سنڌي ٻوليءَ جي بين الاقوامي ٻوليءَ واري دعوي کي سچو ثابت ڪيو آهي.

سنڌي ٻوليءَ لاءِ خانگي طور ڪنيل اهي قدم، ثابت ٿا ڪن ته سنڌي ماڻهن پنهنجي مادري ٻوليءَ جي سڃاڻپ، بقا ۽ بچاءَ ۽ اُن سان پنهنجي نفسياتي لڳاءَ ۽ دلي ڳانڍاپي لاءِ عملي ثبوت ڏنا آهن، جن کان کين ڪوبه جدا ڪري نٿو سگهي.

32- انهن سڀني ڳالهين جي باوجود، سنڌي ٻوليءَ لاءِ هڪ خطرو ضرور موجود آهي. اهو خطرو به پنهنجن وٽان آهي. اهو خطرو آهي 'سنڌي ٻوليءَ جو بگاڙ' جيڪو سنڌي اخبارن، رسالن ۽ سنڌي ريڊيو ۽ ٽي وي چئنلن تي ورهين کان ٿي رهيو آهي.

ٻوليءَ جي بگاڙ واري مسئلي تي 'سنڌي ٻوليءَ جي ارتقا' ڪتاب ۾ گهڻو ئي ڪجهه لکيو ويو آهي. منهنجيءَ راءِ موجب ٻوليءَ جو بگاڙ يا ٻوليءَ کي بگاڙڻ، اُن عمل کي چئبو آهي، جنهن ۾ ڪنهن به ٻوليءَ جا ڳالهائيندڙ اُن جا اديب ۽ شاعر، اُستاد ۽ عام ماڻهو پنهنجي ٻوليءَ جي صوتياتي آوازن کي غلط نموني ڦيرائي گهيرائي، اُنهن جو اُچار غلط ڪن، ٻوليءَ جي لغوي خزاني، ٻوليءَ جي لفظن جي وياڪرڻي ڍانچي، يعني صرفي ۽ نحوي قاعدن ۽ قانونن ۽ گهاڙيٽن، ۽ صرفي نحوي کي، پنهنجيءَ مرضيءَ سان، يا انهن قانونن جي ڄاڻ نه هئڻ سبب، غلط نموني استعمال ڪرڻ، يا ڪن لفظن جي واحد ۽ جمع، مؤنث ۽ مذڪر صورتن جي اصولن جي پابندي نه ڪرڻ، يا علم نحو جي اصولن ۽ قانونن کان واقف نه هئڻ ڪري، حالت فاعليءَ، حالت جريءَ، حالت اضافت، حالت مڪاني يا حالت اپادان جي ڦيري، ۽ فاعل ۽ مفعول جي ڦيري وارن اصولن کان اڻڄاڻ هجڻ سبب، ٻوليءَ جو اهڙو استعمال ڪرڻ جيڪو اڳتي هلي، ٻوليءَ جي وياڪرڻي ڍانچي کي ئي ڦيرائي ڇڏي.

اڄ هن ڳالهه تي زور ڏيئي عرض ڪندس ته معياري سنڌي لهجي جي بگاڙڻ واري عمل جي خلاف، سنڌي لئنگئيج اٿارٽيءَ کي مهم هلائڻ گهرجي. اخبارن، ريڊئي ۽ ٽي وي چئنلن تي ڪم ڪندڙ سيڪڙا،

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

گهٽ تعليم رکندڙ ۽ غير تربيت يافته ڪارڪنن، خبرون پڙهندڙن ۽ ڊرامن ۾ ڪم ڪندڙ اداڪارن، بلڪ خبرن جا ڊرافٽ تيار ڪندڙ ڊراما ۽ فيچر وغيره لکندڙن جي ٻوليءَ تي نه فقط نظر رکڻ گهرجي، پر انهن سيني کي، درست ٻوليءَ جي ڪم آڻڻ جي تربيت به ڏيڻ گهرجي.

ٻوليءَ جي سڌاري واريءَ مهم جو ڪم، 'سنڌي لئنگئيج اٿارٽيءَ' جو ٿي آهي. هن اداري کي، ابلاغ جي ادارن تي نشر ٿيندڙ ٻوليءَ، يا اخبارن، سنڌ ٽيڪسٽ بڪ بورڊ کان سواءِ ٻين سرڪاري، نيم سرڪاري ۽ خانگي اشاعتي ادارن طرفان شايع ٿيندڙ رسالن، مخزنن ۽ ڪتابن وغيره ۾ استعمال ٿيندڙ ٻوليءَ کي مانيٽر ڪرڻ گهرجي. جيڪڏهن ائين نه ڪيو ويو ته ايندڙ ويهن پنجويهن سالن اندر سنڌي ٻوليءَ جي شڪل ئي بدلجي ويندي. ڇاڪاڻ ته اردو ۽ انگريزي ميڊيم اسڪولن ۾ پڙهندڙ سنڌي ٻارن جي ٻولي، تمام تيزيءَ سان بدلجي رهي آهي. جيڪڏهن هن قدم کڻڻ لاءِ اٿارٽيءَ طرفان لاپرواهي يا سستي ڪئي وئي ته اُن لاءِ ذميوار سڄيءَ سنڌ جو عوام هوندو.

اڄ جڏهن تعليم سؤ فيصد عام ڪرڻ، قومن جي زندگيءَ جو هڪ لازمي ۽ بنيادي اصول بڻجي چڪو آهي، ته اهڙين حالتن ۾ جيڪڏهن اسان کي پنهنجي مادري ٻوليءَ، سنڌيءَ کي نه فقط محفوظ رکڻو آهي، پر اُن کي علمي ۽ ادبي حيثيت، فني ۽ ڪاروباري وهنوار ۾ به اڳتي وڌائڻو آهي. اهڙيءَ حالت ۾، اسان کي پنهنجي تعليمي ۽ تدريسي سرشتي جي مدد سان ئي اهو عظيم مقصد حاصل ڪرڻو پوندو.

سنڌي ٻار کي صحيح معنيٰ ۾ تعليم سان روشناس ڪرائڻو آهي ته اها تعليم کيس سندس مادري زبان ۾ ئي ڏيڻ گهرجي، جنهن سان هو هر ڪا ڳالهه آسانيءَ سان سمجهي سگهندو.

سنڌي ٻوليءَ جي ترقيءَ ۽ واڌاري لاءِ بهتر ٿيندو ته سنڌي ٻوليءَ جا گهڻي ۾ گهڻا ڪتاب، انٽرنيٽ تي به آڻڻ گهرجن. ٻي ڳالهه ته ڌار ڌار ملڪن ۾ رهندڙ سڀيئي سنڌي، عربي- سنڌي رسم الخط نٿا ڄاڻن. اُنهن مان لکين ماڻهو جاوا ئي غير ملڪن ۾ آهن. انهن کي پاڻ سان شامل ڪرڻ ۽ سنڌي سماج جو حصو بڻائڻ لاءِ مناسب ٿيندو ته اُنهن کي رومن- سنڌي لپيءَ ۾ به مواد مهيا ڪرڻ گهرجي. ائين ڪرڻ سان اسين، سڄي جهان ۾ رهندڙ سنڌين کي پنهنجي قافلي ۾ شامل ڪري، سنڌي ٻوليءَ جي وڏي خدمت ڪري سگهنداسين.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ببليوگرافي

سنڌي ڪتاب ۽ مقالا:

1ـ الانا، غلام علي، ڊاڪٽر: 2000ع، سنڌي ٻوليءَ جو اڀياس، ڄامشورو انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، ص 244

2ـ ايضاً، 2006ع، سنڌي ٻوليءَ جي ارتقا، حيدرآباد: سنڌي لئنگئيج اٿارٽي، ص ص 77، 417 ۽ 418

3ـ الهداد ٻوهيو ڊاڪٽر: 1975ع، سنڌي ٻوليءَ جو سماجي ڪارج، ڄام شورو: انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، ص 43

4ـ بلوچ، نبي بخش خان، ڊاڪٽر: مقالو سنڌي ٻولي، اُن جو ماضي حال ۽ مستقبل، سماهي مهراڻ 3ـ4 / 1965ع، ص 56

5ـ پرسو گدواڻي، ڊاڪٽر: 1989ع، سنڌي ٻوليءَ جي زيارت، دفتر پندار- گانڌي نگر: گجرات سنڌي اڪادمي، ص ص 1ـ2

6ـ پوپٽي هيراننداڻي پروفيسر: 2006ع، ڪونج مارچ- اپريل، 2006ع، ص 11

7ـ جي. ايم. سيد: پاڪستان جا موجوده سياسي مسئلا

8ـ جهمٽ مل ڀاوناڻي، پروفيسر: چند سڳنڌ، بمبئي: هندوستان ساهتيه مالا

9ـ حميد سنڌي: 1967ع، ماهوار روح رهاڻ جو ايڊيٽوريل، 4 مارچ، 1967ع

10ـ شهيد ذوالفقار علي ڀٽو: 1972ع، 15 جولاءِ، 1972ع تي قومي اسيمبلي ۾ تقرير

11ـ علامه آءِ آءِ قاضي: 1955ع، لاڙڪاڻي ۾ ڪونايل سورهين سنڌي ادبي ڪانفرنس لاءِ موڪليل پيغام، سماهي مهراڻ 3ـ4/ 1965ع

12ـ ايضاً، 1967ع، روزانه عبرت اخبار ۾، 22 آڪٽوبر، 1967ع تي ڏنل انٽرويو

13ـ علامه دائودپوٽو ڊاڪٽر: 1983ع، مقالو اسان جي سنڌي زبان اسان جي ٻولي، اسان جي تعليم ڪتاب ۾ شامل حيدرآباد، سنڌ: سنڌ فرينڊس سرڪل، ص ص 9 ۽ 10

14ـ علي محمد شاهه راشدي: 1967ع، روزانه عبرت ۾، 17، فيبروري، 1967ع ۾ ڇپيل ڪالم

15ـ ڪشني ڦلواڻي، ڊاڪٽر: 2004ع، مقالو 'راجستان ۾ سنڌي لوڪ ڳاٿا ۽ راڳيندڙ تماهي سپون آڪٽوبر، نومبر ۽ ڊسمبر، 2004ع، ص 31

16ـ غلام محمد، گرامي: 1965ع، سماهي مهراڻ، 3ـ4/ 1965ع، ص 65

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

17_ مخدوم محمد زمان طالب المولي: 1962ع، ڪافي، هالا: بزم طالب المولي شاخ، ص 36
18_ محمد ابراهيم جويو: 1985ع، تعليم جو مؤثر ذريعو مادري زبان آهي، اسان جي ٻولي، اسان جي تعليم ڪتاب ۾ شامل مضمون حيدرآباد سنڌ: سنڌ فرينڊس سرڪل ص ص 47_53
19_ ايضاً، 1985ع، اسان جي مادري زبان ۽ اُن جي تعليم ۾ اهميت، اسان جي ٻولي، ان جي تعليم ڪتاب ۾ شامل مضمون، حيدرآباد، سنڌ: سنڌ فرينڊس سرڪل، ص ص 34_46
20_ ايضاً، 1983ع، 'سنڌي ذات هنجن' ڪتاب جو مهاڳ، رسول بخش پليجو
21_ مولانا، عبدالقادر پروفيسر: 14، 15 ۽ 16 اپريل، 1961ع تي لاهور ۾ ٿيل پاڪستان جي علائقائي ٻولين جي پهرين ڪانفرنس ۾ صدارتي تقرير، سامهي مهراڻ، 3_ 4/ 1965ع
22_ نند جڳاڻي: 2008ع، ڪونج، چيٽي چنڊ سنڌيت _ سيمينار پرچو مارچ، اپريل، 2008ع ايڊيٽوريل، ص 11

انگريزي ڪتاب

23-James, C. Melvil, 1948, Scinde, a copy of the report of Sir George Clerk, Governor of Bomby, on Administration of Scinede, East India, Sir George Clerk Minutes on Scinde, P.15

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

البيرونيءَ جي وقت ۾ سنڌ جي علمي، ادبي، سماجي، ثقافتي ۽ لسانياتي سڃاڻپ

1-سون ورنيءَ سنڌ ۾، گذريل صدين ۾، ڪئين سياح آيا. ڪي قبل مسيح ۾ آيا ته ڪي وري بعد مسيح واري ماني ۾. ڪي چين کان آيا. ڪي عربستان ۽ ايران کان آيا. ته ڪي وري ترڪستان ۽ انگلئنڊ ۽ يورپ جي ڪن ٻين ملڪن کان آيا. انهن جا لکيل سفرناما، سنڌ جي احوال سان ڀريا پيا آهن. پر جيڪڏهن ڏٺو وڃي ته انهن سياحن جي سفرنامن جي روشنيءَ ۾، سنڌ جي سياسي، معاشي، معاشرتي، ثقافتي، علمي، ادبي، لساني توڙي سائنسي علمن، جن ۾ علم ادب، علم نجوم، علم هئيت، علم رياضي، علم طب، علم التاريخ، علم الجغرافيه، علم ارضيات، علم اللسان، علم الانسان ۽ ٻين ودياجي باري ۾ اجاتائين گهري نظر سان مطالعو ٿيو ئي نه آهي. انهن جو مطالعو ضروري آهي. ويجهڙائيءَ ۾ آزاديءَ کان اڳ ۽ آزاديءَ کان پوءِ، علم آثار قديمه ۽ علم الانسان جي ماهرن، سنڌ جي باري ۾ وڏو تحقيقي ڪم ڪيو آهي، ۽ اُن ۾ اسان جي ادارن ۽ ملڪي ماهرن جو حصو ڪيترو آهي، تنهن جي باري ۾ به پڙهندڙن کي خبر آهي.

عام طور ائين سمجهيو ويندو آهي ته سنڌ ۾ عربن جي اچڻ کان اڳ، سنڌ جي علمي، سائنسي، ادبي، لساني، معاشي ۽معاشرتي تاريخ جي باري ۾ ڪو رڪارڊ موجود ئي ڪونهي، چوته ڪي سڄڻ ائين سمجهن ٿا ته محمد بن قاسم جي فوج، سنڌ ۾ تباهي آڻي، سنڌ جي علمي ۽ ادبي خزاني کي جلائي ڀسم ڪري ڇڏيو هو. مون پنهنجي Ph.D واريءَ ٿيسز "لاڙ جي ادبي ۽ ثقافتي تاريخ" ۾، صفحي 170 تي، سنڌ جي معياري ادب جي تاريخ واري باب ۾ هيئن لکيو هو:

> "اسلام جي آمد کان اڳ واري سنڌي علم ادب جي تاريخ جي ڪا به خبر پئجي نه سگهي آهي. هن ڏس ۾ راجستان ۽ گجرات جي پراڻن ڪتبخانن کي اٿلائڻ پٿلائڻ جي ضرورت آهي، ڇاڪاڻ ته فاتح سنڌ، غازي محمد بن قاسم جي حملي وقت (93هه/ 712ع) ۽ ديبل جي فتح وقت ڪي سنڌي لوهاڻا ۽ ٻيون هندو جاتيون، پرواربن غير- مسلم حڪومتن ڏانهن لڏي ويئيون، ۽ اوڏانهن وڃي پناهه ورتائون.(1) ممڪن آهي ته لڏپلاڻ ۾ هو پنهنجي قيمتي شين سان گڏ، ڪجهه علمي ۽ ادبي سرمايو به پاڻ سان گڏ کڻي ويا هجن، جيڪي شايد هن ڏس ۾ اسان جي رهنمائي ڪن."(2)

ڪافي عرصي کان پوءِ، ڀارت جي ٻن محققن، هن ڏس ۾ تحقيق ڪري منهنجي هن دعوي کي سچو ثابت ڪيو آهي. انهن مان هڪ محقق آهي ڀاءُ هيرو ٺڪر، جنهن قاضي قادن جي گم ٿيل بيتن کي،

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڀارت جي ’هرياڻا‘ رياست جي هڪ ڳوٺ جي ’مَٺ‘ مان هٿ ڪيو ۽ اُن مُٺ ’مان‘ قاضي قادن جا سڄا سارا 112 بيت هٿ ڪيائين ۽ پوءِ سال 1978ع ۾ انهن تي مشتمل هڪ ڪتاب ڇپائي پڌرو ڪيائين(3)‘. ٻيو محقق، ڀاءُ ڄهمو ڇُڄاڻي آهي، جنهن ’مهامتي پراڻ ناٿ جي واڻيءَ‘ جا سنڌيءَ ۾ چيل بيت، ’ڄام ننگر‘ (ڀارت جي اڳوٺيءَ رياست جي شهر هڪ شهر) مان ڳولهي، هٿ ڪري، هڪ ڪتاب جي صورت ۾ شايع ڪرايا.(4) اهڙيءَ طرح خواجڪا اکرن ۽ ارڌا ناگري رسم الخط ۾، ڪي ڪاٻاڙا ۽ ٻيو مواد، برٽش ميوزيم لائبرريءَ مان، محترم سراج الحق ميمڻ هٿ ڪري، ماهوار رسالي ’نئين زندگيءَ‘ ۾، هڪ مقالي جي صورت ۾ شايع ڪرايا.(5) هيري ٺڪر ۽ ڄمهو ڇڳاڻيءَ جي تحقيق، اهو ثابت ڪيو آهي ته سنڌ جي پر وارين رياستن ۾، سنڌي ادب جو پراڻو خزانو موجود آهي، جنهن کي اڃا به ڳولهڻ جي ضرورت آهي.

هن ڏس ۾ چيني ياترين ۽ سياحن، توڙي عرب محققن جي تحقيق جا اڃا تائين پيرا کنيا ئي ڪونه ويا آهن. نه ته جيڪر سنڌ جو گم ٿيل ۽ پکڙيل علمي ۽ سائنسي ادب، اڃا به وڌيڪ ظاهر ٿي وڃي ها، يا اُن جي باري ۾ معلومات ملي سگهي ها. هن سلسلي ۾ جاگرافيدانن جهڙوڪ: ابن بطوطه (942ع ـ 959ع) جي سفرنامي ۾ به سنڌ جي باري ۾ گهڻو ئي مواد موجود آهي.

محقق البيرونيءَ (973ع ـ 1048ع جي ٻين تحقيقن ته نهيو پر فقط سندس ڪتاب. ”ڪتاب الهند‘ جي حوالي سان، سنڌ جي جاگرافي، تاريخ، علم نجوم، علم هئيت، علم رياضي، ڇند وديا (Prosody)، شاعري، علم طب (Medicine)، علم الانسان، علم التاريخ (Chronology)، ثقافتي انٿراپالاجيءَ جو اڀياس ٿو ڪجي ته معلوم ٿو ٿئي ته قديم سنڌ ملڪ، ان وقت عرب ۽ هند ۾، وڏي شهرت رکندڙ ملڪ هو جنهن جا عالم، فاضل، ودوان ۽ ماهر، وڏيءَ عزت، شان ۽ مان وارا هوندا هئا، ۽ سندن قدرو ۽ شان، بادشاهن ۽ حاڪمن جي درٻارن ۾ به هوندو هو.

2- اسلام جي آمد کان اڳ سنڌ ۾ علم ۽ ادب:

عرب سياحن کان اڳ، چيني سياحن، سنڌ جي باري ۾ گهڻو ئي ڪجهه لکيو آهي. انهن (چيني سياحن) ۾، فاهين (Fa Hien) ۽ هوان سئنگ (Huen Tasng) ته سنڌ وارن جي گهڻي ساراهه ڪئي آهي. اهڙيءَ طرح سياحن، محققن، مؤرخن، جاگرافيدانن ۽ ٻين ماهرن جي لکيل مواد کان سواءِ، سنڌ مان هٿ آيل پراڻن سِڪن، مهرن، قديم آثارن ۽ ٻئي اهڙي املهه خزاني کي سامهون رکي، سنڌ ته ڇا پر پوري ننڍي کنڊ ۽ ايشيا جي تاريخ نئين سِر لکڻي پوندي هن سلسلي ۾ ملڪ جي هر ماهر کي پنهنجي پنهنجي علم ۽ موضوع جي باري ۾ نئين سِر تحقيقي ڪم ڪرڻو پوندو.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هن باري ۾ ڳولها ڪندي معلوم ٿيو آهي ته سنڌ ۾، اسلام جي آمد (93هه/ 712ع) کان به گهڻو اڳ، علم نجوم، علم هئيت، علم رياضي، علم طب، علم اللسان ۽ علم الانسان توڙي ٻين علمن جا وڏا وڏا عالم ۽ ودوان، موجود هوندا هئا. جن مان ڪيترن ئي جا لکيل ڪتاب، سنڌ ۾ پهرين ايراني حڪومت جي دور ۾ فارسيءَ ۾، ۽ پوءِ اُميه ۽ عباسي دورن ۾ عربي زبان ۾ ترجمو ڪيا ويا. هن سلسلي ۾ پُڌمت تي ڪي لکيل ڪتاب، چيني ٻوليءَ ۾ به اُٿلايا ويا. پر اهو موضوع، هن مقالي جي دائري کان ٻاهر آهي.

اهڙيءَ طرح مهرڳڙهه، موهن جي دڙي، ڪاهوءَ جي دڙي، چانهوءَ جي دڙي، آمريءَ ۽ ڪوٽ ڏجيءَ جي آثارن جي کوٽائين جي حوالي سان، ان وقت جي علم نجوم، علم هئيت ۽ علم رياضي وغيره جي باري ۾ به گهڻو ئي ڪجهه لکي سگهجي ٿو. ساڳيءَ طرح ٻنڀور جي کوٽائيءَ جي رپورٽ جي باري ۾ گهڻوئي ڪجهه بيان ڪيو ويو آهي. هن مقالي ۾ فقط محقق البيرونيءَ جي دور جي باري ۾ پنهنجا خيال ظاهر ڪرڻا آهن ۽ جائزو وٺڻو آهي. هو قديم سنڌ ۾ 1017ع واري عرصي کان وٺي 1031ع تائين رهيو هو. ۽ قديم سنڌ ملڪ جو مطالعو ڪيو هئائين.

ابو ريحان محمد ابن احمد البيروني، 973ع ۾، خوارزم (خوا/ Khiva) ۾ ڄائو هو. اوائلي دور ۾ سائنسي علمن، خاص ڪري علم نجوم ۾ مهارت حاصل ڪيائين. پوءِ معموني خاندان جي بادشاهه جو درباري نجومي مقرر ٿيو. جيتوڻيڪ معموني خاندان وارا حڪمران، محمود غزنويءَ جا عزيز هوندا هئا، پر تڏهن به هن (محمود غزنويءَ)، هنن حاڪمن کي ختم ڪرڻ ٿي چاهيو. نيٺ هن مٿن حملو ڪيو ۽ معمون خاندان جي بادشاهه کي لاهي، اتي پنهنجو گورنر مقرر ڪيائين، ۽ معموني خاندان جي خاص خاص اميرن کي قيد ڪيائين، جن ۾ البيروني به هو. اهو واقعو 1017ع ۾ پيش آيو.(6) البيروني جيئن ته ماهر نجومي هو انهيءَ ڪري ڪيس محمود غزنويءَ جي دربار سان وابسته ڪيو ويو.

البيرونيءَ جي ولادت(973ع) کان 109 سال اڳ، يعني 864ع ۾، 'جاحظ' کي سنڌ ۾ سفر دوران، علم نجوم ۽ علم رياضيءَ جي ماهرن جي باري ۾ گهڻي معلومات ملي هئي. جاحظ پنهنجي سفرنامي ۾ لکي ٿو:

"سنڌ (هند) جي ماڻهن کي اسان نجوم ۽ حساب جي علم ۾ گهڻو اڳتي ڏٺو"(7).

عربن سنڌ ملڪ، 93هه/ 712ع ۾ فتح ڪيو هو پر سنڌ تي اسلام جو اثر 680ع ڌاري ٿي چڪو هو(8). جاحظ ته اسلام جي فتح کان 152 سال پوءِ ئي سنڌ ۾ آيو هو پر هت اسلام جو اثر جاحظ جي اچڻ کان 184 سال اڳ پهچي چڪو هو. هن مان ثابت ٿو ٿئي ته البيرونيءَ جي تحقيق ۽ جاحظ جي آمد کان اڳ، سنڌ ۾ سائنسي علمن جهڙوڪ: علم نجوم، علم هئيت، علم رياضي، علم طب، علم ادويه، علم التاريخ ۽ علم ادب جو چوپول عام هوندو هو. چچنامي مان معلوم ٿو ٿئي ته راجا چچ ۽ راجا ڏاهر جي دربارن ۾ به نجومي رهندا هئا، جيڪي وقت بوقت حالتن جي باري ۾ حاڪمن جي رهنمائي ڪندا رهندا هئا. چچنامي ۾ ڄاڻايل آهي ته:

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

”چچ کي راڻي سونهن ديويءَ مان بہ پٽ ۽ هڪ ڌيءَ پيدا ٿي. هر هڪ جي جمڻ وقت نجومين کان سندن طالع بابت پڇا ڪيائين. ۽ هنن سندن حڪم تي هرهڪ جي طالع بابت، ستارن جي بُرجن ۽ منزل، نيڪ بختيءَ ۽ ذلت جو نقشو تيار ڪيو.“(9)

چچنامي ۾ اڳتي ڄاڻايل آهي:

”پاڻ (ڏاهر)، پالڪيءَ ۾ ويهي، نجوميءَ جي اوطاق تي پهتو. نجوميءَ، راجا کي ڏسي سندس استقبال ڪيو.“(10)

هن مان ثابت آهي تہ سنڌ ملڪ، انهن علمن ۾ اسلام جي آمد کان بہ اڳ گھڻو مالدار هوندو هو. جاحظ جيتوڻيڪ، سنڌي نجومين، جوتشين، حڪيمن ۽ طبيبن وغيره جا نالا ڪونہ ڏنا آهن، پر ڪوجنا مان معلوم ٿو ٿئي تہ البيرونيءَ جي اچڻ (البيروني سنڌ ۾ 1017ع - 1031ع تائين رهيو) کان بہ گھڻو اڳ، سنڌ ۽ هند ۾ انهن علمن تي لکيل مواد، عربي زبان ۾ ترجمو ٿي چڪو هو جيڪو پوءِ البيرونيءَ جي مطالعي هيٺ بہ آيو.

3- البيرونيءَ جي سنڌ ۾ اچڻ کان اڳ، عرب دنيا سان سنڌ جا علمي رابطا:

البيرونيءَ جي سنڌ ۽ هند ۾ اچڻ (1017ع) کان گھڻو اڳ، سنڌ ۽ اسلامي دنيا جي مرڪزي شهرن سان، سنڌ- شناسي ۽ هند- شناسيءَ جي سلسلي ۾، گهرا ۽ گهاٽا تعلقات قائم ٿي چڪا هئا. ۽ هن سلسلي جي تحقيق جي پيڙهہ بہ پئجي چڪي هئي. البيرونيءَ جي تحقيق جو بنياد، يعني ’غزني- سنڌ‘ تحقيق جو بنياد دراصل ’بغداد- سنڌ‘ واريءَ تحقيق ۾، هڪ قسم جو تسلسل (continuity) هو. جو تہ سنڌ ۽ بغداد جي تحقيقي مرڪز جو بنياد، پهرين اُميہ دور ۾ پئجي چڪو هو جيڪو اڳتي هلي عباسي دور ۾ پختن پاين تي تعمير ٿيو.

تاريخي حوالن مان ظاهر آهي (بلاذري 730- 734ع) تہ سنڌ جي فتح (93هہ/ 712ع) کان پوءِ، سنڌ کي اُميہ حڪومت جو حصو بنايو ويو. سنڌ جي قديم شهر، ’بهمنوا‘ (برهمڻاباد/ برهمڻ آباد) ۾، فتح جو بنياد رکيو ويو ۽ هن شهر جو نالو مٽائي، ’المنصوره‘ رکيو ويو(11). ۽ هن شهر (المنصوره) کي نئين حڪومت جو تختگاهہ بنايو ويو. هي شهر اڳي ئي تعليم، تحقيق ۽ وڻج واپار جو مرڪز هو انهيءَ ڪري هن نئين حڪومت جي زماني ۾ بہ هن شهر کي وڏيڪ اهميت ملي. ڊاڪٽر بلوچ صاحب جي راءِ موجب:

”هن دور ۾، المنصوره، ’انڊو- عربڪ اسٽڊيز‘ (Indo- Arbaic Studies) جو مرڪز بڻجي ويو.“(12)

عباسي خلافت جي زماني ۾، 722ع ۾ بغداد شهر جي قيام کان پوءِ، المنصوره، سنڌ جي سرزمين تي، اسلامي حڪومت جو هڪ اهم صوبائي مرڪز بڻيو. هند- شناسي (Indian Studies) لاءِ بغداد ۽ السنڌ جي

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

وچ ۾ عالمن ۽ ودوانن جي اچ- وچ (تبادلي) لاءِ المنصوره، مرڪزي شهر بڻيو. علمي، ادبي ۽ سائنسي سرگرمين جي وڌڻ ڪري، مقامي ثقافت، بولي، سائنس ۽ ادب کي وڏي ترجيح ملي. ساڳيءَ طرح، قديم سنڌ ملڪ جي اترئين شهر ملتان، جنهن کي اڳي ئي مذهبي، علمي ۽ ثقافتي حيثيت حاصل هئي، (تنهن) ۾ به محمد بن قاسم جي فتح (93هه/ 712ع) کان پوءِ علمي، ادبي، سائنسي ۽ ثقافتي سرگرمين زور ورتو ۽ هن شهر کي السنڌ صوبي جي اترئين حصي جي گاديءَ جو هنڌ بنايو ويو. اهڙيءَ طرح قديم سنڌ ملڪ جي اترئين حصي ۾ ملتان، وچئين حصي ۾ اروڙ ۽ ڏکڻ ۾ المنصوره تي وڏا مرڪزي شهر قائم ٿي ويا.

قديم سنڌ جي اوپر طرف، گجرات ملڪ جي گاديءَ جو هنڌ، 'پلمال' به هڪ طرف علم نجوم، علم هئيت ۽ چند وديا جي ودوانن جي ڪري مشهور هو ته ٻئي طرف سنڌ ۽ پلمال جي عالمن جا هڪ ٻئي سان پراڻا ۽ گهاٽا تعلقات ۽ لاڳاپا هئا. پلمال ۾ 'بنو علافي قبيلي' جا ماڻهو به رهندا هئا. (13) انهن جو سردار، 'محمد بن الحارث علافي'، 712ع کان به گهڻو اڳ (680ع ڌاري)، سنڌ ۾ اچي رهيو(17)، ۽ راجا ڏاهر جي اعتماد وارن ماڻهن مان هوندو هو. هن، مقامي ماڻهن سان پنهنجا اثر رسوخ به وڌايا، ان ڪري هتي جي ماڻهن، محمد بن قاسم جي سامهون، پنهنجا هٿيار ڦٽا ڪيا، ۽ جنگ وڙهڻ کان گُريز ڪيائون. اهو به هڪ سبب هو جو سنڌ جي فتح کان پوءِ، سنڌ ۽ پلمال جي وچ ۾ رشتا هيڪاري مضبوط ٿيا، جن، علم ۽ سائنس جي فروغ ۾ گهڻي مدد ڪئي.

ڊاڪٽر بلوچ صاحب اهو به لکيو آهي ته: "پلمال شهر جي ڪيترن ئي خاندانن، اسلام قبول ڪيو. اتي جي عالمن، عربي زبان ۽ ادب جو مطالعو ڪيو. انهن ۾ 'عبدالرحمان ابن البيلماني' به هو جنهن 757ع- 767ع واري عرصي ۾ وفات ڪئي. هو 'بيلماني خاندان' جو هڪ يگانو عالم ٿي گذريو آهي. بيلماني مسلمان عالمن، ٻين مسلمان عالمن کي، هندستان جي مقامي ۽ ڪلاسيڪي ٻولين سکڻ ۾ مدد ڪئي. اهڙيءَ طرح پلمال ۾، علم نجوم (Astronomy) ۽ ٻين علمن جي سلسلي ۾ جيڪو مواد لکيو ويو هو اُن جي سکڻ ۾ پڻ هن مدد ڪئي."(15)

4- 'هند- شناسي ۽ 'سنڌ- شناسيءَ' جو بنياد پوڻ:

محمد بن قاسم جي سنڌ جي فتح کان ڏهه سال پوءِ، پلمال سميت، ٻن هندو رياستن سان صلح جا عهدناما ڪيا. 'الفزاري' قبيلي مان، عمر بن حبيره الفزاريءَ کي يزيد بن عبدالملڪ، عراق جو حاڪم مقرر ڪيو. ان وقت سنڌ ۽ ٻيا اُيرنديان ملڪ، هن جي حڪمرانيءَ هيٺ آيا. الفزارين جي سنڌ سان دلچسپي انهيءَ ڪري به هئي جو انهن جي سردار عمر، سنڌ جي هڪ خاتون 'حبابه' سان شادي ڪئي هئي.(16) عمر

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

بن حبيره الفزاريءَ، جنيد بن عبدالرحمان کي 723ع/ 105هـ ۾ سنڌ جو گورنر مقرر ڪيو. هن ڪوفه جي بڪير بن ماهان کي پاڻ وٽ مترجم مقرر ڪيو. جنيد جي گورنريءَ واري زماني (723ع_ 729ع/ 12 _ 111هه) ۾، الفزاري قبيلي مان ڪن کي سنسڪرت، علم نجوم ۽ علم هئيت تي لکيل ڪتابن جي مطالعي جو شوق جاڳيو ۽ هن قدم ڪٽڻ سان جڻ تہ 'هند_ شناسيءَ' (Indian studies) جو بنياد رکيو ويو. اڳتي هلي، هن ڪم کي، مشهور عرب سائنسدان ۽ ماهر لسانيات، 'ابراهيم بن حبيب الفزاري' ۽ ان جي پٽ، 'محمد ابن ابراهيم الفزاري' ۽ محمد جي پٽ جي ساٿين هرهڪ، 'يعقوب بن طارق' ۽ 'بشر الفزاريءَ' اڳتي وڌايو. محمد ابن ابراهيم الفزاري پهريون عرب عالم هو جنهن سنڌ ۽ هند جي هندن جي علم نجوم کي، عرب عالمن وٽ مانوس ڪرايو ۽ انهن جي اهميت کي نمايان ڪيو. جيتوڻيڪ البيرونيءَ جو رايو آهي تہ هن (الفزاريءَ)، هندستاني علم نجوم ۽ علم هئيت کي صحيح طرح سمجهيو ئي نہ هو.(17)

نہ فقط يلمال ۾ علم نجوم، علم هئيت ۽ ٻيا علم اوج تي پهتل هئا، پر ملتان، اروڙ ۽ ٻهمنوا جا ودوان بہ هنن علمن ۾ گهڻا اڳتي هئا. يلمال ۾، علم نجوم ۽ علم هئيت کان سواءِ، شاعريءَ ۾ 'ڇند' ۽ 'تقطيع واري علم' (Prosody) تي پڻ ڪتاب لکيا ويا هئا. هن شهر جي انهن علمن تي لکيل ڪتابن جو البيرونيءَ نہ فقط مطالعو ڪيو، پر انهن ڪتابن کي بنياد بنائي، انهن علمن کي هن اڳتي وڌايو.(18) البيرونيءَ، 'برهم گپت' جا خاص ڪري هيٺيان ڪتاب، پنهنجي تحقيق لاءِ بنيادي طور ماخذ بنايا.(19)

(i) برهم سڌانت: هي ڪتاب هن (برهم گپت)، 30 سالن جي عمر ۾، 628ع ۾ لکيو.

(ii) ڪَرن کنڊ، کاڏيڪِ: هي ڪتاب، 665ع ۾ لکيائين. هي ڪتاب هن، 'پاٽليپٽر' جي علم هئيت جي مشهور ماهر، 'آريہ_ ڀٽ' جي تعليم ۽ اصولن جي بنياد تي لکيو هو. 'آريہ ڀٽ'، هن (برهم گپت) کان بہ صديون اڳ ٿي گذريو آهي.

البيرونيءَ، برهم گپت تي تنقيد ڪندي لکيو تہ هن (برهم گپت)، آريہ ڀٽ تي غيرضروري تنقيد ڪئي هئي، پر ساڳئي وقت هن (البيرونيءَ)، برهم گپت جي علميت ۽ ڄاڻ جي ساراهہ بہ ڪئي آهي.(20) برهم گپت جي علميت، ڄاڻ جي پيش نظر، سنڌ جي اوائلي مسلم محققن، هن جي ڪتابن کي خاص طور اهميت ڏني. انهن ڪتابن کي عربيءَ ۾ ترجمو بہ ڪيو ويو.

مسلمان مترجمن، 'برهم سڌانت' جو عربيءَ ۾ 'سنڌ_ هند' نالو رکيو ۽ 'ڪَرن کانڊ/ ڪرنَ کنڊَ کاڌيڪ' جي عربي ترجمي جو نالو 'الارڪند' رکيو. اهي ٻئي ڪتاب، مسلم دنيا ۾ گهڻا مشهور ٿيا. جُنيد گورنر جي زماني (723ع_ 30/ 729ع) تائين، سنڌ جا نو مسلم عالم، جيڪي مقامي زبانن ۾ لکيل علمي ۽ ادبي خزاني کان چڱيءَ طرح واقف هئا، عربي زبان سان بہ چڱيءَ طرح مانوس ٿي چڪا هئا، ۽ ڪن تہ

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

عربي زبان ۾ مهارت بہ حاصل ڪئي هئي. اهڙيءَ طرح سنڌ ۾ مقيم عرب مسلمانن، سنڌي زبان ۽ هند جي ٻين زبانن ۾ چڱي مهارت حاصل ڪئي هئي.

اٺين صدي عيسويءَ جي وچ (730ع- 734ع ڌاري)، برهمڻ آباد/ المنصوره جو شهر جيڪو علم ادب، سائنس، طب، رياضي ۽ ٻين علمن ۾ برهمڻن جي دورِ حڪومت يا ان کان بہ اڳ مشهور هو. هن دور ۾ بہ مرڪز بڻجي چڪو هو. هن دور (عباسي دور) تائين، مقامي عالمن جا مختلف علمن تي لکيل بيشمار ڪتاب، عربي زبان ۾ ترجمو ڪيا ويا هئا. تن ۾ اضافو ٿيو. 'برهم گپت' جو 'ڪرن کنڊ کاديڪ (الارڪنڊ)'، انهن ۾ خاص اهميت وارو ڪتاب هو. جيڪو المنصوره (برهمڻ آباد) ۾ عربي زبان ۾ ترجمو ڪيو ويو.(21) هن ڪتاب جو ترجمو ڪندڙ سنڌي علمن، ان ۾ سنڌ جي جاگرافيائي، تهذيبي ۽ تمدني ماحول ۽ حالتن کي سامهون رکي، ان ۾ نہ فقط سنڌ جي حالتن بابت اضافا ڪيا، پر انهن ۾ نقشا ۽ چارٽ پڻ شامل ڪيائون. اهڙيءَ طرح ترجمو ٿيل ڪتاب، سنڌ جي حوالي سان تيار ٿيا. هنن نہ فقط سنڌ جي حوالن ۾، حالتن کي سامهون رکي، انهن ۾ اضافا ڪيا، پر سنڌ جي ٻن مکيہ شهرن جي اصولڪن نالن کي بہ درست ڪري لکيو. جن جا نالا 'ڪرن کنڊ' ۾ صحيح طرح لکيل نہ هئا. انهن ۾ 'ٻهمنوا' کي 'برهمنا باد' لکيو ويو هو ۽ ٻئي شهر 'لوهارانيءَ' جو نالو 'لوهانيہ' لکيو ويو هو. انهن ٻنهي شهرن جا نالا، سنڌي عالمن درست ڪري لکيا.

ڪرن کنڊ (الارڪند) ۾ ٻي حقيقت، جيڪا خاص اهميت واري آهي، اها آهي، 'سنڌي- سن/ سنبت' (Sindh Era)، 'سنڌي سنبت/ ڪال (Sindh Era) جي باري ۾، هن ڪتاب جي حوالي سان، البيرونيءَ، 'ڪتاب الهند' ۾ خاص ذڪر ڪيو آهي.(22) هن (البيرونيءَ) جي راءِ موجب، سنڌي سن (سنڌي سنبت) جو پهريون مهينو سنڌ جي نجومين ۽ علم هئيت جي ماهرن جي راءِ موجب، 'چيٽ جو مهينو' هجڻ گهرجي.(23) نجومين، Era لاءِ 'ڪال' لفظ ڪم آندو آهي. سنڌي سن (سنڌي ڪال/ Sindh Era) جي باري ۾ البيرونيءَ جي حوالي سان، ڊاڪٽر بلوچ صاحب تفصيل سان بحث ڪيو آهي. بلوچ صاحب، سنڌي سن جي باري ۾ البيرونيءَ جي هن اهم نقطي جي سنڌ ۾ پهريون پيرو سڃاڻپ ڪرائي، جنهن کان سنڌ جا سڄاڻ اڳ واقف ڪونہ هئا. ڊاڪٽر صاحب لکي ٿو:

> "برهم گپت، 'ڪرن کنڊ کاديڪ'، 665ع ۾، ان وقت لکيو جڏهن سنڌي- سن (Sindh Era) کي شروع ٿيندي 39 سال گذري چڪا هئا، يعني تہ سنڌي- سن، 4 مارچ 626ع، 29رمضان 4 هہ ۾، چيٽ مهيني جي پهرينءَ تاريخ، خميس جي ڏينهن کان شروع ٿيو هو. اهو سن برابر آهي 548 شاڪ- ڪلا جي." (24)

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

البيروني لکي ٿو:

”ملتان جي عالم ’دُرلڀ‘ جي چوڻ موجب، هندو سال (سنڌي- سن) ’مرگهيرش‘ (نهاريءَ) کان شروع ٿيندو هو پر ملتان جا ٻيا نجومي ۽ علم هئيت جا ڄاڻُو اُن جو سال چيٽ جي مهيني کان شروع ڪندا هئا.“ (25)

بهرحال، سنڌي- سن يا سنڌي- ڪال (سنڌي سنبت) جي باري ۾ سنڌ وارن (سنڌي مسلمانن) کي اطلاع، گهٽوئي پوءِ پر پهريون ڀيرو البيرونيءَ جي ڪتاب مان ان وقت مليو جڏهن سنڌ وارا پنهنجو گهڻو ڪجهه وساري چڪا هئا. ويجهڙائيءَ ۾ هن سَن لاءِ سنڌ جي سڄاڻ ماڻهن کي، ڊاڪٽربلوچ صاحب ئي آگاهه ڪيو آهي. هي سن، سنڌ جي سياسي تاريخ ۾ انهيءَ ڪري به اهم ليکيو وڃي ٿو جو هي سن (سنڌي سنبت)، ’راءِ سهارس پهرئين‘ جي، ايرانين تي سنڌ ۾ فتح حاصل ڪرڻ ۽ ايرانين کان سنڌ کي آزاد ڪرائڻ جي ياد طور، سنڌ وارن، سنڌي سن/ سنڌي ڪال (Sindh Era) جي نالي سان شروع ڪيو. سنڌي سن/ سنڌي- سنبت/ سنڌي ڪال، چيٽ مهيني جي پهرينءَ تاريخ کان شروع ٿيو. اهو ڏينهن عيسوي سن موجب، خميس جو هو مارچ مهيني جي چوٿين تاريخ هئي ۽ سن 626ع هو. اسلامي سن موجب 29 رمضان ۽ سال 4 هجري هو. ’راءِ سهارس‘ پاڻ ته هن جنگ ۾ شهيد ٿي ويو پوءِ سندس پٽ ’سهاسي پهريون‘ تخت تي ويٺو ۽ راءِ گهراڻي جي آزاد حڪومت جو بنياد رکيائين. ۽ سنڌ مان ساسانين جي حڪومت ختم ٿي.(26)

محمد حسين پنهور صاحب جي راءِ موجب: ”راءِ گهراڻي جي حڪومت، 499ع کان شروع ٿي ۽ قمري سال موجب 137 ورهيه ۽ شمسي سال موجب 133 ورهيه، يعني 632ع تائين هلي. راءِ گهراڻي جو باني، ’راءِ ديوائجي‘ (ڏيوجي) هو. هي ٻُڌ مت جو پوڄاري هو. هنن، ساساني خاندان جي ايراني حاڪم، ’ڪئڪباد‘ (King Kakobad) کي شڪست ڏيئي، ايراني حڪومت جو هميشه لاءِ خاتمو آندو.(27) پنهور صاحب، ڊاڪٽربلوچ صاحب جو حوالو ڏيندي لکي ٿو ته: ”راءِ گهراڻي جو بنياد، ’خسرو اول‘ جي زماني ۾ پيو.(28) هن (راءِ) گهراڻي جا پنج حاڪم هئا: (i) راءِ ديوائجي (ڏيوجي)، (ii) راءِ سهارَس پهريون، (iii) راءِ سهاسي پهريون، (iv) راءِ سهارَس ٻيو ۽ (v) راءِ سهاسي ٻيو. پنهور صاحب لکي ٿو ته: ”چچ برهمڻ، 640ع ۾ تخت نشين ٿيو ته پوءِ هن (راءِ گهراڻي) جي حڪومت 507ع کان شروع ٿي هوندي. چوته ’هيون سئنگ‘ (Huen Tsang) لکي ٿو ته 640ع ۾ هن گهراڻي جو حڪمران، ’سودرا‘ (Sudra) هو. جيڪو راءِ ديوائجيءَ جي خاندان مان هو.“

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سودرا ممڪن آهي تہ شودر هجي. ڇوتہ سودرا لفظ ڪجھہ شڪي پيو لڳي.(29)

هن ڏس ۾ ڪاڪوپيرومل لکي ٿو:

”هيون سئنگ نالي هڪ چيني مسافر، عيسوي ستين صديءَ ۾ راءِ سهاسيءَ جي وقت ۾ آيو هو. هن صاحب پنهنجي سفرنامي ۾ ڄاڻايو آهي تہ سنڌ جو راجا هڪ شودر هو. ياتئنجي ٿو تہ انهيءَ وقت کان سگهوئي پوءِ هيءَ (راءِ گهراڻي وارا) حاڪم. ڪتري راجپوت سڏجڻ ۾ آيا.“ (30)

5- عباسي دور ۾ سنڌ- شناسي:

ڊاڪٽر سخاؤ بہ اهائي دعوي ٿو ڪري تہ هندن جي علم نجوم جي باري ۾، عرب عالمن کي پهرين پهرين معلومات، خليفي المنصور جي دربار واري سنڌي عالم جي ترجمو ٿيل ڪتابن مان مليون. ان سنڌي عالم، ’برهم گپت‘ جا بہ ڪتاب، ’برهم سڌانت‘ (سنڌند) ۽ ’ڪرن کنڊ- کاڊيڪ‘ (الارڪند) ترجمو ڪيا. سخاؤ لکي ٿو تہ: ”اسان کي بئبيلونيا ۾، 771ع/ 154هہ ۾، سنڌي سفير جي موجودگيءَ جا ثبوت نٿا ملن. سنڌ وارن، خليفي المنصور کي پنهنجو حاڪم تسليم ڪيو هو ڇوتہ اسلام جو اثر نہ فقط سنڌ جي سرحدن تائين، پر ان کان بہ اڳتي، سنڌ جي سرحد کان ٻيءَ پير، پاڙيوارن ملڪن تائين جنگ، تجارت ۽ علم جي ضرورت لاءِ پکڙجي چڪو هو. ان وقت سنڌ ۾ جيڪي ننڍا ننڍا حڪمران هئا، تن لاءِ اهو هڪ مناسب موقعو هو تہ اُهي پنهنجا سفير ۽ وفد، اسلامي مرڪز ڏانهن موڪلي، مقامي طور پاڻ حڪومت ڪرڻ لاءِ اجازت وٺن.(31)

اڳ ۾ عرض ڪيو ويو آهي تہ سنڌ- شناسي (Sindh studies) جو پيو دور، عباسي خليفن جي ڏينهن ۾ شروع ٿيو. ان ٻئي دور جي ابتدا، خليفي المنصور جي ڏينهن ۾ ٿي هئي. اهو دور ٻن حصن ۾ ورهايل آهي. پهرئين حصي ۾ هن قسم جي تحقيق ۽ مطالعي جو باني، عباسي خليفو المنصور هو، جنهن 754ع کان 775ع تائين حڪومت ڪئي. هن جي حڪومت واري زماني ۾، 755ع ۾، بغداد جي قيام کان پوءِ، خليفي المنصور جي دربار ۾، سنڌ حڪومت جي طرفان موڪليل وفد ۾ ڪيترائي سنڌي نجومي ۽ علم هئيت جا ماهر ۽ ٻين علمن جا ودوان پڻ هئا. دربار جي نجوميءَ ۽ ستارن جي علم جي ڄاڻوءَ، ’ابراهيم بن محمد الفزاريءَ‘، سنڌ کان آيل نجومين ۽ علم هئيت جي ماهرن جي ڪم ۾ خاص دلچسپي ورتي. هنن کان گهڻو ئي ڪجهہ سکيائين. هن، سنڌي نجومين ۽ علم هئيت جي ماهرن جي مدد سان، سنڌ ۽ هند ۾، علم نجوم ۽ علم هئيت تي لکيل ڪتابن کي عربيءَ ۾ ترجمو ڪرائڻ جو منصوبو تيار ڪيو. انهيءَ منصوبي تحت،

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

’برهم گپت‘ جو علم هئيت تي لکيل ڪتاب. ’ڪرن کنڊ کاديڪَ‘ کي ’الا ـ کند‘ جي عنوان سان ترجمو ڪرايو ويو. ان کان سواءِ، هن ئي دور (خليفي المنصور 754ع ـ 775ع) ۾، برهم گپت جي ٻئي ڪتاب ’برهم سڌانت‘ کي به ترجمو ڪرايو ويو. انهن ٻنهي ڪتابن، بغداد جي عالمن تي وڏا اثر ڇڏيا. اهو پهريون ئي موقعو هو، جنهن بغداد جي عالمن کي، علم هئيت ۽ علم نجوم جي سائنسي طريقي (Scientific system) کان واقف ڪرايو. انهن عرب عالمن، ٽالمي (Ptolemy) کان به گهڻو اڳ، ’برهم گپت‘ جي لکيل ڪتابن تان گهڻو ئي فائدو حاصل ڪيو. 77ـ779ع ڌاري ابوعثمان عامر ابن بحرالحاظ البصريءَ جهڙو عالم ٿي گذريو آهي، جنهن ”ڪتاب البيان واتابعين“ لکيو. هن ڪتاب ۾، هن انهن سنڌي عالمن جا نالا ڏنا آهن، جيڪي خليفي المنصور جي دربار ۾ حاضر ٿيا هئا.

هن ئي دور ۾، ’سنڌ ـ بغداد‘ جي عالمن جي تعاون سان، هند جي عالمن (برهم گپت ۽ ٻين) جي طرفان، علم هئيت تي لکيل ڪتابن جو اپياس ڪيو ويو. ۽ ان ڏس ۾ وڌيڪ کوجنا ڪئي وئي. سنڌي عالمن جي مدد سان، ’الفزاري قبيلي‘ جي عالمن مان، ابراهيم بن حبيب الفزاريءَ ترجمي جي سلسلي ۾، المنصوره ۾ وڏو ڪم ڪيو.

البيرونيءَ، انهن سنڌي نجومين ۽ علم هئيت جي ماهرن جي مدد سان، الفزاري ۽ يعقوب ابن طارق طرفان، ’ستارن جي گردش‘ (Star cycle) واري ڪتاب جي ڪيل ترجمي تي تنقيد ڪئي. هن جي لکڻ موجب يا ته هندو عالم، عرب عالمن کي صحيح طريقي سان سمجهائي نه سگهيا هئا ۽ يا ته عرب عالم صحيح ترجمو ڪري نه سگهيا هئا. البيرونيءَ، برهم گپت جي ترجمو ٿيل عربي لکڻين ۾ درستيون ڪيون.

خليفي المنصور، هشام بن عمر التغلبيءَ کي سنڌ جو گورنر مقرر ڪيو. هشام جي زماني (768ع/ 151هه ـ 774ع/ 157هه) ۾، سنڌ جو ٻيو وفد، خليفي المنصور جي دربار ۾ حاضر ٿيو. البيروني لکي ٿو ته هن وفد ۾ سنڌ جا علم هئيت جا ماهر ۽ قابل نجومي پڻ شامل هئا. هن وفد، خليفي جي خدمت ۾، ’سڌانت‘، نالي سان هڪ ڪتاب پيش ڪيو جنهن، دربار جي علم هئيت جي ماهر، محمد بن ابراهيم الفزاريءَ کي، هن ڪتاب جي ترجمي ۽ هن علم تي کوجنا ڪرڻ لاءِ شوق ڏياريو. هند ۽ سنڌ جي انگن جو دربار ۾ تعارف ڪرايو ويو. دربار ۾ اهي ئي انگ شروع ڪيا ويا. ’سڌانت‘ جي عربي ترجمي جو نالو ’السند ـ هند‘ رکيو ويو.

هند ۽ سنڌ جي علمن جي، بغداد ۾ ٻيو دفعو ’پالوٽ‘ (Influx)، خليفي هارون الرشيد جي حڪومت (786ع کان 808ع) واري دور ۾ ٿي. ان زماني ۾ ’برمڪي خاندان‘، وزارت واري منصب تي هو. اهو خاندان (برمڪي)، حڪمران گهراڻي سان گڏ، بلخ آيو هو جتي سنڌن وڏا، ٻڌمت جي مندر ’نو وِهار‘ /Nau behar) (Nau Vihar ۾ وڏو اثر رکندا هئا. محقق سخاؤ لکي ٿو ته: ”بَرمڪ (Barmak) نالو هندستاني بنياد جو معلوم

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ٿئي ٿو. جنهن جي معنيٰ آهي: 'پرمڪ' (Parınak) يعني عمدو بالا (Superior)، يعني مڙهيءَ جو مهنت."(32).
برمڪين، بغداد جي ڪن عالمن کي، طب، طبابت، دواسازيءَ (Pharmocology) ۽ علم نجوم جي اڀياس لاءِ سنڌ موڪليو هئن. اُن ڪان سواءِ سنڌ جي هندو طبيبن ۽ طبابت جي ماهرن کي، بغداد ۾ گهرائي، انهن کي پنهنجن ادارن ۽ دواخانن ۾ مقرر ڪيو. ان سان گڏ انهن کي اها پڻ گذارش ڪئي وئي تہ هو انهن مضمونن تي سنسڪرت ۾ لکيل ڪتابن کي عربيءَ ۾ ترجمو پڻ ڪن. طب، طبابت ۽ دواسازيءَ کان سواءِ سنڌ جي عالمن کي اها پڻ گذارش ڪئي وئي هئي تہ هو زهر جي ڄاڻ جي علم (Toxicology)، فلسفي، علم هئيت، علم نجوم ۽ ٻين مضمونن تي سنسڪرت ۾ لکيل ڪتاب ترجمو ڪن.

6- سنڌ جا حڪيم عباسي دربار ۾:

(الف) 801ع کان 821ع تائين، بغداد ۽ سنڌ جي وچ ۾، ثقافتي ۽ علمي آمد رفت کي وڌايو ويو.(33)
8_807ع ڌاري خليفو هارون الرشيد بيمار ٿي پيو. سنڌ ۾ 'پنڊت ماڻڪ' هڪ وڏو طبيب موجود هوندو هو. هن کي خليفي جي علاج لاءِ بغداد گهرايو ويو. خليفو هن جي علاج سان صحتياب ٿيو. ان ڪري خليفي هارون الرشيد، هن کي دارالحڪمہ ۾ مقرر ڪيو. هن (پنڊت ماڻڪ)، سنسڪرت ۾ طب تي لکيل ڪتاب ترجمو ڪيا. هن عرصي (801ع کان 808ع تائين) ڌاري پنڊت ماڻڪ، طب تي لکيل ڪتاب، 'سُسرُتَ' جو ترجمو ڪيو. پنڊت ماڻڪ، ابو حاتم بلخيءَ جي، 'السامور' ڪتاب جي ترجمي ڪرڻ ۾ پڻ مدد ڪئي.(34) پنڊت ماڻڪ، ابو حاتم بلخيءَ سان گڏجي، 'زهريات' تي لکيل ڪتاب، فارسيءَ ۾ ترجمو ڪيو. پنڊت ماڻڪ، دوائي ٻوٽين تي لکيل ڪتاب جو پڻ ترجمو ڪيو. اهو ترجمو سليمان بن اسحاق لاءِ ڪيائين.(35)

ان کان سواءِ 'پنڊت گنگو' پڻ وڏو طبيب هو. هي بہ خليفي هارون الرشيد جو ذاتي معالج هو. هن کي بہ 'حڪيم ماڻڪ' سان گڏ 'بيت الحڪمہ' ۾ مقرر ڪيو ويو.(36) ٽيون طبيب، 'صالح ابن ٻَلو' هو جنهن کي خليفي جي ڀيڻوئي جي علاج لاءِ رکيو ويو. اهڙيءَ طرح خليفي هارون الرشيد پنهنجيءَ دربار لاءِ سنڌ مان ٻيا طبيب پڻ گهرايا.(37) جن مان ڪي (طبيب) هي هئا:

(i) ڳُلو (Kallr)_ سخاؤ چوي ٿو تہ هن نالي کي ڪُلوش (Klusha) پڙهڻ گهرجي ڇوتہ مهرتا، راجا سمباجيءَ، جي برهمڻ وزير جو نالو ڪُلوش هو.(38)، پر منهنجي خيال ۾ اهو نالو 'ڳلو' هو.

(ii) ابن دهن (ابن ڌنو)_ هي نالو 'دهن' جي بدران 'ڌنو' پڙهڻ گهرجي. 'ڌنو' نالو ان وقت بہ عام هو ۽ اڄ بہ ٻهراڙين ۾، هندن توڙي مسلمان ۾ اهو نالو عام آهي. 'ابن ڌنو' معنيٰ 'ڌني جو پٽ'. هي ان

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

وقت هڪ وڏو ماهر طبيب هو. هي بغداد ۾ برمڪين جي اسپتال جو ناظم (Director) هو. سخاؤ لکي ٿو تہ اهو نالو 'ڌني' يا 'ڌنن' تي سگهي ٿو جيڪو 'علم الاشتقاق' (Etymology) موجب 'ڌنرنتري' (Dhanvantari) سان واسطو رکي ٿو. 'ڌنونتري'، منو شاستر ۾ ديوتائن جو تصوراتي طبيب هو.(39)، پر منهنجي خيال موجب اهو لفظ 'ڌنو' سمجهڻ گهرجي.

پڙهندڙ اهو بہ ڄاڻن ٿا تہ اسان جا مقامي سنڌي نالا، 'ڏند ڪٿا' (Mythology) سان گهڻو واسطو رکن ٿا. انهن ۾ اهڙن نالن جو مطالعو ۽ انهن جي ديومالائي پس منظر تي کوجنا ڪرڻ جي ضرورت آهي. مثال طور هيٺيان نالا توجهہ ڇڪائين ٿا:

ڪرشن، گوپال، ياڳ، ياڳيري، ڪرم، ڪرم سَئين، مومل، سسئي، ليلا، پدمڻي، نصيبو پڳونتي، پڳواڻ، سونهن، سونهن ديوي، سهڻو سيتا، سيتل، سونهارو منو مانَ، چاڳَ، پريم، چاڳلي، چاڳلو سنڌو سوني، سونل، سونو چتل، پلو پليڏنو لکپتي، سائينءَ ڏنو سائينءَ رکيو آگيڏنو راڻي، راڻو ناتر، سوڍو لاکو ميهار ڪاڻائو ياڳي، ياڳل، ننگر، پونگر، پانهن پيٺو تماچي، وسايو هيرو موتي، پدما، لالو ڏهيسر، لال، لالڻ، همير، سجڻ، ساجن، جمعو چنچر، آچر/ آچار خميسو سومار، پانهو اڳارو پُڏومل، ٽانور، چنيسر . غلام، عارب، مبارڪ، لڇمي ۽ دودو وغيره. اهڙيءَ طرح : انب، ليمو جمون، ڪانديرو ڪرڙ نم، ٻير، ڏاڙهون، پير، موتڻ، سانوڻ، چيڙ، صوف، ڄام، متر، مرچ، بصر، بصريو واڱڻ شير، گدڙ مور، مصري، ڦوٽو ناٿو نٿر، جوڏو ڪتو لؤنگ، جافر، سنجهر، ماڻڪ، مرلي، مرليڌر چاندي، رونجهو چتون، شهباز شاهين، ڪونج، ديو شنڪر، شيوڪ، ڪيانتو ڪتو ڪڏو ڪانو مير ۽ جوڳي.

اهڙيءَ طرح سنڌ ۾ ٻيا حڪيم هي هئا، جيڪي عباسي دربار ۾ شامل ڪيا ويا هئا:

(i) واٿو۔ سخاؤ هن جو نالو 'واطر' لکيو آهي، پر هي نالو 'واٿو' پڙهڻ گهرجي ڇوتہ 'واٿو' ۽ 'واٿومل' بہ هندن جي عام نالن مان آهن. هي هڪ وڏو عالم هو ۽ پيئڻ جي شين (Drinkables) تي ڪتاب لکيائين.

(ii) بيدبا (بيدياءُ)۔ هن جو نالو 'بيد باه' بہ لکيل آهي. هي 'فلسفي جي شاخ، wisdom جي موضوع تي ڪتاب جو مصنف هو. سخاؤ جي راءِ موجب اهو نالو 'ويد وياس' (Veda Vyasa) هوندو ڇوتہ هن جي لکڻ موجب هن نالي واري عالم کي 'ودياس' پڻ سڏيو ويو آهي. هي عالم، ويدانت مڪتب فڪر (Vedanat School of philosophy) جو بنياد وجهندڙ هو.

(iii) ستيہ (سچوُ)۔ البيرونيءَ 'ستيہ' نالو بہ ڄاڻايو آهي، جيڪو 'جاتڪ' (Jataka) جو مصنف هو. سخاؤ جي راءِ موجب هي نالو 'ستيہ ورمن' (Satya Varman) جو مصنف آهي. دراصل هي نالو

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

’سچو‘ پڙهڻ گهرجي. سنڌيءَ (assimilation) جي قانون موجب ’ت‘ ۽ ’ي‘ پاڻ ۾ ملي ۽ هڪ ٻئي تي اثر ڪري ’چ‘ صوتيه ۾ بدلجن ٿا.

(iv) سنجهر ـ البيرونيءَ هي نالو ’سنجهل‘ لکيو آهي. جيڪو ’سنجهر‘ پڙهڻ گهرجي. ’سنجهر‘ نالو هن وقت بہ سنڌ ۾ عام آهي. سخاؤ جيئن تہ سنڌي ٻوليءَ جو ڄاڻو نہ هو تنهن ڪري هو هن نالي جي باري ۾ لکي ٿو تہ: ”هن نالي جي هندستاني نعم“ البدل (Equivalent) لاءِ ڪو رايو ڏيئي نٿو سگهجي.“(39)

(v) گوش ـ هن جو نالو ’ٻڏا گوش‘ بہ ڄاڻايو ويو آهي. هن، عورتن جي مڪرن (Cunnings of Women) تي ڪتاب لکيو هو. هي ڪتاب پوءِ عربيءَ ۾ بہ ترجمو ٿيو.

(vi) چندر ـ وياڪرڻي هو. ٻڌمت جو پوڄاري هو.

(vii) سُگريو (Sugriva) ـ علم نجوم جو ماهر هو. هي ٻڌمت جو پوڄاري هو. هي نالو ’سُگريو‘ پڙهڻ گهرجي. (سُگريو نالو رامايڻ ۾ استعمال ٿيو آهي. هو ٻولڙن جي فوج جو سپہ سالار هو).

(viii) ’پنگل ـ ڇند وديا جو ماهر ۽ شاعريءَ جي صنف. ’سلوڪ‘ جو باني شاعر هو. سلوڪ‘ شاعريءَ جو هڪ قسم هو جيئن اڳتي بيان ڪيو ويو آهي.

(ix) رتن ـ هي رياضيدان هو.

(x) جوڏو ـ هي طبيب هو.

(xi) دُرلڀ ـ ملتان جو نجومي هو. هن اهرگن / قانون جو ڪتاب لکيو.

هندو عالمن کان سواءِ ڪيترائي مقامي مسلمان، ۽ سنڌ ۾ رهندڙ عرب عالم بہ هن دور ۾ اُميہ دور سان واسطو رکندا هئا. انهن ۾ هينيان عالم مشهور ٿي گذريا آهن:

(i) ابوعطا سنڌي ـ هي 749ع/ 132هہ ۾ اميہ دور ۾ ٿي گذريو آهي.

(ii) محدث حافظ ابو محمد بن سليمان ـ هڪ غلام جي حيثيت ۾ سنڌ مان بغداد پهتو. هي هڪ وڏو محدث ٿي گذريو آهي.

(iii) ابوعبدالملڪ ـ هي بہ سنڌي غلام هو. بغداد موڪليو ويو هو. هي بہ هڪ وڏو عالم ٿي گذريو آهي.

(iv) ابو معشر سنڌي ـ 87 ـ 786ع/ 170هہ ۾ ابو معشر سنڌيءَ کي قيد ڪري جنگي قيدي بنائي، خليفي المنصور جي شهزاديءَ اُمہ موسيٰ وٽ موڪليو ويو. هي هڪ وڏو عالم ثابت ٿيو.

(v) ابو ضلع ـ هي بہ هڪ وڏو عالم هو.

هند ۽ سنڌ جي علم رياضيءَ کي عرب عالمن. ’الحساب الهندي‘ سڏيو. اهڙيءَ طرح هن دور تائين علم نجوم، علم هئيت، علم رياضي، طبابت، دواسازيءَ جي علم کان سواءِ عربن ’سرپ وديا‘ يعني نانگن

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جي علم، زهر جي ڄاڻ جي علم (Viska Vidya)، نانگن تي مَنڊ پڙهڻ، هر قسم جي جادو ۽ ڪاري علم، تعويذن، ٽوڻن ڦيڻن، منتر پڙهڻ، ڦيٽو ۽ ڦوڪون وجهڻ جي علم ۽ مَنڊ، جانورن جي طبابت جي علم (Veterinary)، مهاتما گوتم ٻڌ جي سوانح ۽ ان سان واسطو رکندڙ ڪهاڻيون، قصا ۽ آکاڻيون، منطق ۽ فلسفي، اخلاقيات، سياسيات ۽ علم عسڪري يعني جنگ جي علم (Science of War) تي بہ ڪتاب ترجمو ٿيا. گويا سنڌ، انهن سڀني علمن ۾ مهارت رکندي هئي، جنهن ڪري عرب عالم هن طرف گهڻو متوجهہ ٿيا. عرب عالمن، سنڌ جي هندو عالمن سان گڏ ويهي، نہ فقط انهن علمن تي لکيل ڪتابن جا ترجما ڪيا، پر انهن تي تبصرا، تشريحون ۽ تنقيدون پڻ لکيائون. عربن جو پسنديده مضمون 'الحساب الهندي' هو جنهن ۾ اڳتي هلي، الڪندي ۽ ٻين عالمن هن علم کي ترقي وٺرائي.

گورنر عمران بن موسيٰ برمڪيءَ (839 کان 841ع)، سنڌي عالمن جو هڪ وفد، خليفي معتصم بالله جي دربار ۾ بغداد موڪليو. هنن عالمن کي بيت الحڪمت ۾ شامل ڪيو ويو انهيءَ لاءِ تہ هو سنڌ ۾ لکيل ڪتاب عربيءَ ۾ ترجمو ڪن. انهن عالمن ۾ ڪيترائي طبيب ۽ نجومي هئا. برمڪي گورنر، 'سوريہ_سڌانت'، 'آريہ ڀٽ'، برهم گپت جو 'ڪرن کنڊ کاديڪ'، 'مها يارت' ۽ 'ارٿ سوترا' جا ترجمو ڪرايا.

7- عباسي دور کان پوءِ جي حالت:

ان کان پوءِ، سماني دور (892ع کان 999ع تائين) ۾، جڏهن عباسي خلافت ڪمزور ٿي وئي، تنهن زماني ۾ 'سمانين'، ڪابل ۽ سنڌ سان پنهنجا ناتا جوڙيا. انهن جي وزيرن، هند ۽ سنڌ جي باري ۾ گهڻي معلومات هٿ ڪئي. سمانين جي غلام 'الپتگين' پاڻ کي لڳ ڀڳ آزاد حڪمران ظاهر ڪيو. هي زمانو البيرونيءَ جي ولادت (973ع) کان ٿورو اڳ جو آهي. الپتگين کان پوءِ جڏهن سندس پٽ سُبڪتگين' حاڪم بڻيو تڏهن هن، هند ۽ سنڌ تي حملا ڪرڻ ۽ لڙائيءَ جون راهون ڳهڙيون ۽ موقعا ڳولهيا. هن کان پوءِ سندس پٽ 'محمود' بہ پيءُ جي نقش قدم تي هليو. البيروني لکي ٿو تہ:

> "خدا وند ڪريم، محمود غزنوي ۽ ان جي پيءُ تي رحم ڪري چو تہ ٻنهي، جنگين لاءِ پختو ارادو ڪيو هو. محمود تہ هندستان جي خوشحاليءَ کي تباهہ ڪري ڇڏيو ان ڪري ڪيترائي هندو عالم، انهن علائقن مان ڀڄي ويا، جتي هن (محمود) قبضو ڪيو هو يا اُهي اتي وڃي رهيا جتي هن (محمود) جو پهچڻ ناممڪن هو."(40)

8- البيرونيءَ جي سنڌ ۾ آمد:

البيروني، سنڌ ۾ يارهين صديءَ جي پهرئين ڏهاڪي (1017ع/ 708هہ) جي شروعات ۾ آيو. هن سنڌ جي عالمن کي، هن، مٿي بيان ڪيل علمن ۾ گهڻو اڳتي ڏٺو. هن جي اچڻ وقت، علم ادب جون

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سرگرميون تيز هيون. ڪيترائي بنيادي ڪتاب ۽ انهن جا عربي ترجما موجود هئا. هن، اصلوڪن ۽ بنيادي ڪتابن جو اڀياس ڪيو. انهن کي ترجمو ٿيل مواد سان ڀيٽيائين. ترجمن تي تنقيدون لکيائين. ۽ انهن (ترجمن) ۾ سڌارا ۽ واڌارا ڪيائين. هن کي سنڌ ۾، علم نجوم، علم هئيت کان سواءِ، علم رياضي، طبابت جي علم، مذهبيات، لسانيات، علم تقطيع ۽ علم الانسان وغيره تي لکيل ڪيترائي ڪتاب مليا. هن. انهن علمن جو مطالعو ڪيو. هن مان اهو ثابت ٿو ٿئي تہ سنڌ اُن زماني ۾ مختلف علمن ۾ اوج تي پهتل هئي.

البيرونيءَ جي بيان موجب، عرب نسل جو هڪ سنڌي عالم، بِشر، سنڌي زبان جو وڏو ڄاڻو هو جنهن کي مقامي جڙين ٻوٽين، سُتين ڦڪين ۽ دوائن جي مقامي نالن جي پوري ڄاڻ هئي. مطلب تہ جڏهن البيروني، قديم سنڌ ۾ وارد ٿيو هو. تڏهن هو هند ۽ سنڌ جي علمن جي باري ۾ گهڻوئي ڪجهہ معلوم ڪري چڪو هو. هُن، هِتِ اچي، وڌيڪ مطالعو ڪيو. ودوانن ۽ پنڊتن کان مدد ورتائين. ماڻهن سان ملاقاتون ڪيائين. ذاتي مشاهدا ڪيائين. ۽ پوءِ نہ فقط پاڻ ڪتاب تصنيف ڪيائين پر ڪانئس اڳ لکيل يا ترجمو ٿيل ڪتابن تي تنقيدون ۽ تبصرا پڻ لکيائين.

ڊاڪٽر سخاؤ جو خيال آهي تہ البيرونيءَ، سيارن ۽ گرهن جي 'ڦيرن ۽ چڪرن' (Revolution) جا نقشا ۽ چارٽ، خليفي المنصور (771ع/ 154هہ) جي دربار جي هڪ سنڌي سفير، جيڪو علم هئيت ۽ علم نجوم جو ماهر هو، ان جي چارٽن تان نقل ڪيا هئا.(41)

البيروني، قديم سنڌ ۾ وارد ٿيڻ کان پوءِ، جهلم شهر جي ويجهو 'ندنہ' نالي قلعي ۾ اچي رهيو. 1019ع کان 1029ع تائين، هن قديم سنڌ ۾ سير ۽ سفر ڪيا. ۽ قديم سنڌ (موجوده پاڪستان) جي اتر - اولهہ واري حصي ۾ رهيو. ان وقت سنڌ ۾، سومرن جي حڪومت (پهريون دور) هئي. البيروني لاهور بہ ويو. هن لاهور، پشاور، 'ويهند' (سنڌو درياء تي هڪ شهر)، جهلم، ندنہ قلعي، سيالڪوٽ، مند ڪڪور (جهلم ۽ لاهور جي وچ ۾ هڪ شهر) ۽ ملتان جون ويڪرائي ڦاڪون (Latitudes) مقرر ڪيون. 1029ع ڌاري، هن پشاور ريجن، ڪشمير، مغربي پنجاب، سنڌ جي ملتان ريجن جو بہ سير ڪيو. هن مُلتان جي اوپر طرف وهندڙ 'بياس' (بياه) نديءَ جو ذڪر ڪيو آهي. هن، ملتان ضلعي ۾ واقع هڪ غير آباد ٺهيل 'روهتيڪا' (Rohitaka) (ممڪن آهي تہ اهو 'روهتاس' نالي وارو موجود قلعو هجي) جو بہ ذڪر ڪيو آهي. عام رايو هي آهي تہ 'روهتاس' جو قلعو شير شاهہ سوريءَ تعمير ڪرايو هو پر جاءِ وقوع جي مشاهدي کان پوءِ اهو پڌريءَ پيت ثابت ٿو ٿئي تہ اهو قلعو شيرشاهہ سوريءَ کان گهڻو اڳ تعمير ٿيل هو ۽ شيرشاهہ ان جي مرمت ضرور ڪرائي هئي.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

البيروني‌ءَ سنڌ جي جاگرافيائي حدن جو پهريون پيرو مطالعو ڪري، ان جي اترئين حصي (جهراور Jharawar ۽ ملتان تي مشتمل) کي 'سؤوير' (Sauvira) سڏيو آهي، جيڪو هن حصي جو ان وقت جاگرافيائي نالو هو. البيروني‌ءَ جي هن بيان مان ظاهر آهي تہ هن کي ملتان شهر ۽ ان جي گرد و نواح جي حصن جي پوري پوري ڄاڻ هئي، جيڪي هن جي اچڻ وقت بہ سنڌ ملڪ جي اترئين حصي ۾ شامل ڪيا ويا هئا.

البيروني لکي ٿو تہ ملتان جي ماڻهن ڪيس ٻڌايو تہ سنڌ جا ماڻهو سن ۽ سال پنهنجو ڳڻيندا آهن. هنن ڪيس اهو بہ ٻڌايو تہ اُهي ڪهڙي مهيني کان پنهنجو سال ڳڻين ٿا. البيروني لکي ٿو تہ 'مريگلا' (Marigala) ۽ 'برداري' (Bardari) ملڪ جي وچ واري حصي ۾ رهندڙ ماڻهو پنهنجي سال جو پهريون مهينو ڪارتيڪ/ ڪتي (Kartika) کان ڳڻين ٿا. هن مان اهو ثابت ٿو ٿئي تہ البيروني‌ءَ جي اچڻ وقت ٽئڪسيلا جو شهر، 'مرگلا' پهاڙين جي پنيان، موجوده مقام تي ئي آباد هو. البيروني، تڪش شِلا (Takshasila) کي تڪيسهر/ تڪيشهر (Takeshar) لکيو آهي.(42) البيروني اڳتي لکي ٿو تہ هو سنڌ جي باري ۾، هند جي بين حصن کان وڌيڪ ڄاڻ رکي ٿو. هن سنڌ جي بارهن کن وڏن شهرن جون ويڪرائي ڦاڪون مقرر ڪيون هيون.(43) هن، سنڌوندي‌ءَ جي وهڪرن، شاخن، ڇاڙن، ان جي ڇوڙ واري هنڌ، دوآبي ۽ سامونڊي ساحل جو بہ ذڪر ڪيو آهي. هن پنهنجن ڪتابن 'ڪتاب الهند' ۽ 'قانون المسعودي' ۾، سنڌ ۾ سمنڊ جي ويرين جي چڙهڻ ۽ لهڻ، سج ۽ چنڊ گرهڻ وغيره جو ذڪر بہ ڪيو آهي.

(i) **'ڪتاب الهند' ۾ جاگرافيائي حالتن جو ذڪر:**

البيروني، پنهنجي ڪتاب ۾، ڏار ڏار ملڪن جا نالا بہ ڄاڻايا آهن. اهي ملڪ هي هئا: ڪمبوج، سنڌو (اروڙ کان ونئي هيٺ سمنڊ تائين) ۽ سؤوير (اروڙ کان اتر طرف ملتان کان ونئي جهراوَرَ تائين) ۽ سؤراشٽر.

هُو لکي ٿو تہ ملڪن جا نالا، جُڳن مطابق ڦرندا هئا. مثال طور ملتان جو اصلوڪو نالو 'ڪسِيَپ پورَ' (Kasyapaura) هو. اهو نالو پوءِ 'هَمسپور' (Hamsapura) ٿيو، پوءِ بدلجي 'ڀاڳپور' (Bhagapura) ٿيو پوءِ 'سمڀپور' (Sambhapura) ٿيو ۽ پوءِ 'مولستان' (Mulisthana) ٿيو. 'مولستان' جي معنيٰ آهي اصلوڪي جاءِ. مول معنيٰ بنياد: اصلوڪو ۽ ٿان معنيٰ جاءِ.

البيروني‌ءَ 'ور مهرا' جي حوالي سان، قديم ڀارت کي 9 'کنڊن' ۾ ورهايو آهي. هر کنڊ کي هو 'ورگ' ٿو سڏي. هر 'ورگ'، هڪ علائقي (ريجن) تي مشتمل هوندو هو. سنڌو- سؤوير هڪ 'ورگ' هو. البيروني پهريون عالم هو جنهن سنڌ کان مٿي اترئين حصي لاءِ اهو لفظ ڪم آندو آهي.

اڳ ۾ عرض ڪيو ويو آهي تہ البيروني قديم سنڌ جي جاگرافيائي حالتن، شهرن جي نالن، دريائن جي وهڪرن، سامونڊي ساحلن، دريائي ۽ سامونڊي بندرن ۽ تجارت گاهن جو بہ ذڪر ڪيو آهي. اهڙي‌ءَ

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

طرح هن علم التاريخ جي باري ۾ يا تہ عالمن ۽ فاضلن جي ڪتابن کي پڙهيو هو ۽ يا تہ هن سنڌ ۾ پنهنجيءَ رهائش دوران، ذاتي مشاهدن تي مواد حاصل ڪيو هو. هن پنهنجي دور کان اڳ وارن يا ان دور جي راجائن، حاڪمن ۽ سردارن جي دور کي بہ بيان ڪيو ۽ انهن جا تاريخ وار احوال پڻ لکيا. سڪن جي مدد سان هن، مختلف دورن کي بہ بيان ڪيو ۽ انهن جا تاريخوار پڻ لکيا. سڪن جي مدد سان هن، مختلف دورن کي پيٽڻ تي چاهيو ۽ اهوئي سبب هو جو هن، 'ساڪ دور' جي، 953 سال جي چيٽ مهيني جي، پهرينءَ تاريخ کي، 'سنڌين جي نئين سال' (سنبت) جو ڏينهن مقرر ڪيو. هن گپتا دور، ساڪ دور، سٿين دور، ڪُشان دور، آشوڪا جي ڪتبن ۽ فرمانن، ٻڌمت جي لکيتن، سڪن ۽ مهرن جو بہ ذڪر ڪيو. ملتان جي عالم، 'دُرلَڀَ' جو بہ البيروني ذڪر ڪيو آهي. هي اهو عالم هو جنهن 'ساڪ دور' جو ذڪر ڪيو آهي. ۽ ان جو اندازو لڳايو آهي. البيرونيءَ، 'مرِگلا' (Marigala) يعني موجوده 'مرگلہ' پهاڙن، تڪش سيلا جو بہ بيان لکيو آهي.

هن، وڏن وڏن شهرن جي نالن کان سواءِ، انهن جي وچ واري مفاصلي جو بہ بيان ڪيو آهي. هو لکي ٿو تہ 'بزانہ' جي اولهہ ۾، پنجاهہ فرسخن جي مفاصلي تي، ملتان جو شهر آهي. ملتان کان 15 فرسخ پريءَ، ٻن شاخن جي وچ ۾ 'بهمنوا' آباد آهي. 'بهمنوا/ المنصوره'، 'اروڙ' کان 20 فرسخ پري آهي. 'لوهاراني' شهر، سنڌونديءَ جي ڇوڙ وٽ، 30 فرسخن جي مفاصلي تي آهي.

پنجاب جون پنج نديون، ملتان کان هيٺ، جنهن مقام وٽ پاڻ ۾ گڏجن ٿيون، ان هنڌ کي 'پنج ـ نند' چوندا آهن. يعني 'پنجن دريائن جي ملڻ جو هنڌ'. اُهي پنج نديون آهن. 'بيات' (جهلم ندي)، 'بياه' (بياس) ندي، 'شتلدّر' (ستلج) ندي، 'اِرَو' (راوي) ندي ۽ 'جندره' (چناب) ندي

هن. سنڌو دريا جو 'ويهند' دريا بہ نالو ڏنو آهي. مسلمان، سنڌونديءَ کي، اروڙ کان هيٺ، ڏکڻ طرف، 'مهراڻ' سڏيندا آهن. اروڙ کان هيٺ، سنڌو دريا، ويڪرو ۽ ويڪرو ٿيندو وڃي. 'المنصوره' تائين پهچندي، هي درياء (سنڌو)، ڪيترائي ڀيٽ ناهي ٿو. 'المنصوره' بہ ٻن دريائن جي وچ ۾ هڪ ٻيٽ آهي. سنڌوندي، اتر طرف گنڌارا جي وچان وهي ٿي.

(ii) **ملڪن ۽ شهرن جا نالا:**

البيرونيءَ، سيوهڻ کي 'سدو سان' سڏيو آهي. هن 'سدوسان' ۽ 'سيوستان' جي مقامي روايتن جو بہ ذڪر ڪيو آهي. ان عمارت کي 'ڪنشڪ چِئتيہ' (Kanishaka Chaitya) چوندا هئا.(44)

البيروني محمد بن قاسم جي باري ۾ لکي ٿو تہ:

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

”هو سنڌ ۾ ’سيجستان‘ (ساڪستان) کان داخل ٿيو ۽ ’بهمنوا‘ ۽ ’مولستان‘ فتح ڪيائين. هن، ’بهمنوا‘ کي، ’المنصوره‘ سڏيو ۽ ’مولستان‘ تي ’المعموره‘ سڏيو آهي. هو ’گنڌارا‘ کان ٿيندو ’ڪنوج‘ تائين بہ ويو ۽ واپسيءَ ۾ ڪشمير تائين ملڪ فتح ڪيائين.(45)

ملتان ۾، سورج ديوتا جو مشهور مندر هوندو هو. هن مندر کي ’آديتيہ‘ (Aditya) بہ سڏيندا هئا. مندر اندر، ڪاٺ جو بُت رکيل هوندو هو. اهو بت، هڪ قسم جي چمڙي جي ’کلّ‘ (Cordovan Leather) سان ڍڪيل هوندو هو. اُن (بُت) جي اکين ۾ ڳاڙهيون لعلون لڳل هونديون هيون. عام رايو اهو هوندو هو تہ اهو بُت زماني جي پهرئين جَڳَ يعني ’ڪرتا جُڳَ‘ ۾ تعمير ٿيو هو يعني تہ البيرونيءَ جي آمد واري وقت تائين هن بُت کي تعمير ٿيندي 21،06،432 لک ڪن سال گذري چڪا هئا.(46)

البيرونيءَ سنڌ ۽ هنڌ جي عالمن جي راءِ جي حوالي سان، زماني کي چئن جُڳن ۾ ورهايو آهي. اُهي آهن: (i) ’ڪرتا جڳ‘، (ii) ’تريتا جڳ‘، (iii) ’دواپور جڳ‘ ۽ (iv) ’ڪلجڳ‘. هن، انهن جڳن جو اڳتي عرصو بہ بيان ڪيو آهي. البيروني لکي ٿو تہ: ”جڏهن محمد بن قاسم ملتان فتح ڪيو تڏهن هن پڇيو تہ: ”هي شهر (ملتان) ايترو سکيو ستابو ۽ خوشحال ڇو آهي؟ هت ايترا خزانا ڇو آهن ۽ اهي ڪٿان ٿا اچن؟“(47) جواب مليس تہ: ”هن (سورج ديوتا جي) مندر ۾ انهيءَ بت جي ياترا لاءِ هر سال لکن جي تعداد ۾ ياتري ايندا آهن ۽ پيسا ڏيندا آهن. ان ڪري هي شهر خوشحال ۽ سکيو ستابو آهي. اُن ڪري هن (محمد بن قاسم) فيصلو ڪيو تہ بُت، جنهن بہ جاءِ تي آهي، اتي ئي قائم رهڻ ڏنو وڃي، پر هن، ان (بُت) جي ڳچيءَ ۾، ٺٺوليءَ خاطر ڳئون جي گوشت جو ٽڪر لٽڪارائي ڇڏيو.(48) ان جي پر ۾ مسجد تعمير ڪرايائين. جڏهن اسماعيلي داعي، جلم بن شيبان (ملتان ۾ آمد ۽ رهڻ جو سن 982ع) جي هٿ هيٺ اسماعيلين (فاطمي خليفن) ملتان ۾ پنهنجي حڪومت قائم ڪئي، تڏهن هن (جلم بن شيبان) اهو بت ڀڃائي، ٽڪر ٽڪر ڪرائي ڇڏيو ۽ ان جي جاءِ تي (البيرونيءَ جي بيان موجب) هن پنهنجي حويلي تعمير ڪرائي. جلم بن شيبان، محمد بن قاسم واري ٺهرايل مسجد کي بہ تالو لڳرائي ڇڏيو، ڇو تہ اها مسجد، ’اُميہ‘ دور جي نشاني هئي، ۽ اتي پنهنجي مسجد تعمير ڪرايائين. جڏهن محمود غزنويءَ، اسماعيلين کي، (1010ع) ۾ ملتان ۾ شڪست ڏيئي، ملتان تي قبضو ڪيو تڏهن هن، محمد بن قاسم جي ٺهرايل مسجد کي کولرايو ۽ جلم بن شيبان جي ٺهرايل مسجد کي بند ڪرائي ڇڏيائين.(49)

9- عليمي ۽ ادبي سرمايو:

مٿي بيان ڪيو ويو آهي تہ البيرونيءَ پنهنجي دور، يعني سومرن جي حڪومت جي پهرئين دور (1010ع ـ 1025ع)، ۽ اُن کان اڳ واري زماني، لڳ ڀڳ ٽن صدين ۾، هند ـ شناسي ۽ سنڌ ـ شناسيءَ تي ٿيل

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪم جو ذڪر ڪيو آهي، ۽ اُن جو تفصيل سان جائزو ورتو آهي. هن پنهنجن ڪتابن ۾ ٻين علمن کان سواءِ علم لغت. ڇند وديا. وياڪرڻ. شعر و شاعري. لوڪ ادب. مثالاجي ۽ ائنٽراپالاجيءَ جي باري ۾ بہ ڄاڻ ڏني آهي. هن ڏند ڪٿائن. پرمن. وهمن ۽ ٽوڻن ڦيڻن کان سواءِ. ماڻهن جي سوچ ويچار ذهني ارتقا. سماجي ۽ ثقافتي حالتن. رهڻيءَ ڪهڻيءَ ۽ ريتين رسمن جي مطالعي (Cultural anthropology) جي اڀياس لاءِ راهون گهڙيون. هن جي ڪتابن ۾ ٻين ڪتابن کان سواءِ "الاثا الباقيہ" (Chronology of Ancient Nations) بہ هڪ لاثاني ڪتاب آهي.

البيروني لکي ٿو تہ ان وقت. عالمن جي عزت هوندي هئي. حڪمرانن وٽ. عالمن ۽ ودوانن لاءِ قدر ۽ مان هوندو هو. علم نجوم. علم طب. طبابت ۽ علم رياضيءَ جي ودوانن جي گهڻي شهرت هوندي هئي. ڇاڪاڻ تہ اُن زماني ۾ هر قدم کڻڻ کان اڳ. نجومين سان صلاح مشورو ڪيو ويندو هو. ڏڻ وارا. گرهڻ ۽ ستارن جو فائدي يا نقصان واري، هجڻ لاءِ صلاح ورتي ويندي هئي. نجومين جي رهنمائي. هر ڪم ۾ ضروري سمجهي ويندي هئي. اڄ بہ سنڌ ۾ اهو رواج آهي. شاهہ لطيف جو هي بيت گواهي ڏئي ٿو:

تتر مَ ٿئي تن کي، ڏونگر ۾ ڏاٿو

يعني تہ اُن زماني ۾ ماڻهن. ڏينهن ۽ وارن کان سواءِ. جانورن ۽ پکين وغيره کي بہ سٺي سوڻ يا بدسوڻ جي نشاني سمجهندا هئا. سچل سرمست بہ هن ڏس ۾ گهڻو ئي ڪجهہ چيو آهي. فرمائي ٿو:

سو سجڻ مون ساڻ جنهن جي ڪارڻ مون ٿي پوٿيون پٿايون

پوٿيون پٿايم جَن لاءِ، اُهي مون کي موليٰ ملايا.

قديم سنڌ ۾ Mathematical Astronomy ۽ علم نجوم جي ڄاڻ کي وڏي اهميت حاصل هوندي هئي. اسان جي ماهرن کي گهرجي تہ البيرونيءَ جي حوالي سان. سنڌ ۾ انهن علمن جي ماضيءَ ۽ حال جو تقابلي مطالعو ڪن. البيرونيءَ جي دور ۾ 'سڌانت' ڪتاب کي. گهڻي قدر جي نگاهہ سان ڏٺو ويندو هو. 'سڌانت' جي معنيٰ آهي 'سڌو يا سنئون'. يعني جيڪو ٽيڙو نہ هجي. يا جنهن ۾ ڪا ڦيرقار يا تبديلي نہ اچي. ان ڪري علم نجوم جي هر ڪتاب کي 'سڌانت' چوندا هئا. اهڙا پنج سڌانت هئا. اُهي هئا(50):

(i) سورهيہ سڌانت يعني سورج سڌانت ـ هي ڪتاب. لاڙ (ڪانياواڙ) ۾ لکيو ويو هو.

(ii) وَسِبَشٽ سڌانت ـ هي ڪتاب. دب اڪبر گره (Great- Bear) جي باري ۾. وشنو چندر لکيو هو.

(iii) پُليسا سڌانت ـ هي ڪتاب. پُليسا لکيو هو.

(iv) روماڪا سڌانت ـ هن ڪتاب ۾. رومن حڪومت جي باري ۾ لکيو ويو هو. هي ڪتاب سرشينا لکيو هو.

(v) برهما سڌانت ـ هي ڪتاب. 'برهم گپت' جي پٽ. 'جسوجيءَ' لکيو هو. هي ماهر بہ پلمال جو رهاڪو هو.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

البيرونيءَ جي قديم سنڌ ۾ آمد کان گهڻو اڳ، ۽ سنڌ سندس رهائش واري دور ۾ بہ علم طب، خاص طور زور هو. هن علم جي اهميت بہ علم نجوم جهڙي هئي. طبابت (medicine) ۾ جنهن ڪتاب گهڻي شهرت حاصل ڪئي هئي، ان جو نالو 'چَرَڪَ' هو. هي ڪتاب، هن ڪتاب جي ليکڪ جي نالي پٺيان مشهور هو. ماڻهن جو عام عقيدو هوندو هو تہ 'چرڪر' نالي وارو علم طب جو ودوان. 'دوراپور جگ' ۾ هڪ رشي ٿي گذريو آهي. هن رشيءَ جو نالو پهرين 'اگنيويس' هو ۽ پوءِ هو 'چَرڪَر' جي نالي سان مشهور ٿيو. هن ڪتاب جو ترجمو خاص ڪري شهزادن لاءِ ڪيو ويو هو.(51)

نجومي هجڻ کان سواءِ، البيروني، 'علم هئيت' ۾ بہ مهارت رکندو هو. اُن علم تي بہ گهڻو ٺي ڪجهہ لکيو اٿس ڇوتہ هن جي خيال ۾، هن جي ڪتابن جا مسلمان پڙهندڙ هن علم جي سائنسي طريقي کان واقف ڪو نہ هئا، ۽ نہ ئي وري ڪين هن کان اڳ، هند جي نجومين ۽ علم هئيت جي ماهرن جي لکيل ڪتابن جي پڙهڻ جو ڪو موقعو مليو هو. البيرونيءَ جو اهو بہ خيال هو تہ هند ۽ سنڌ جي ماهرن جي لکيل ڪتابن جو صحيح ترجمو بہ ڪيل نہ آهي، جيئن اڳ ۾ لکيو ويو آهي. هن جو خيال هو تہ هند ۽ سنڌ جي ماهرن جي لکيل مواد جي اهڙي حالت ڪئي وئي آهي، جو جيڪڏهن اصلوڪا ليکڪ بہ اهي ترجما پڙهن تہ جيڪر هو اهي پاڻ بہ سڃاڻي نہ سگهن تہ ڪو اهي ترجما، سندن ئي تصنيفن جا آهن.

اڳ ۾ چيو ويو آهي تہ البيرونيءَ، سنڌ جي سُٺين ڦڪين، جڙين ٻوٽين ۽ پسارڪي وکرن بابت، ڪانئس اڳ لکيل ڪتابن ۾ ٻئي مواد جو مطالعو ڪيو ڇاڪاڻ تہ هن سلسلي ۾ گهڻوئي مواد ڪانئس اڳ بہ موجود هو. ڊاڪٽر بلوچ صاحب لکي ٿو:

> "ٻينءَ ۽ ٽينءَ صدي هجريءَ کان وٺي، عرب عالمن، علم طب تي تحقيق شروع ڪئي ۽ دوائن ۾ استعمال ٿيندڙ معدنيات، جڙين ٻوٽين ۽ پسارڪي وکر بابت ڪتاب لکجڻ لڳا. سنڌ نہ فقط ان وقت بين الاقوامي حيثيت رکندڙ هئي، پر سنڌ ۾ پسارڪي وکر جو واپار ايترو تہ وڌيل هو جو هند جي بين ڀاڱن جون جڙيون ٻوٽيون پڻ سنڌ مان ئي اولهہ طرف ٻين ملڪن ڏانهن موڪليون وينديون هيون. انهيءَ ڪري ٻين معاصر ٻولين سان گڏ سنڌي ٻوليءَ ۾ جڙين ٻوٽين ۽ پسارڪي وکرن جا نالا ڏيڻ پڻ ضرور سمجهيو ويو."(52)

ڊاڪٽر بلوچ صاحب اڳتي لکي ٿو:

> "چوٿين صديءَ هجريءَ جي آخر ۾، 'بِشر بن عبدالوهاب الفزاري'، پنهنجي ڪتاب 'تفاسير الادويہ' ۾ پسارڪي وکر ۽ دوائن جا سنڌي ۽ هندي نالا وڌيڪ تفصيل سان درج ڪيا. ان کان پوءِ محقق البيرونيءَ، پنهنجو ڪتاب 'لصيدنہ في الطب' لکيو جنهن ۾

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جڙين ٻوٽين ۽ دوائن جا نالا، يوناني، سرياني، عربي، فارسي، سنڌي ۽ هندي توڙي ٻين مقامي ٻولين ۾ قلمبند ڪيائين. هن ڪتاب ۾ البيرونيءَ، مُني سؤ کن جڙين، ٻوٽين ۽ دوائن جا نالا سنڌيءَ ۾ ڏنا آهن. جن مان اڌ کان وڌيڪ، بشر بن عبدالوهاب الفزاريءَ جي 'ڪتاب تفاسير الادويہ' جي حوالن سان ڏنا اٿس.“(53)

انهن لفظن مان ڪي هي آهن:

بشر جو لفظ	البيرونيءَ جو لفظ	موجوده سنڌي لفظ
لِمُ	لِمُ	لم / نِمُ
–	وَنُ	وَڻُ
–	جاماها	جاماهو/ ڊراماهو/ ڏاماهو
بنج	دهطورا	ڀنگ/ ڌاتورو
توتيہ	توتيہ	توتيو
–	منيهل	ميڻ ڦل
حَرمُل	هملو	هرملو/ هرمرو
–	هين	هڱ
–	رَفاقُطي	رُپاڪُتي (چانديءَ جي ڪُٽ)
–	بولو	ٻُلهڻ
–	سُند	سُنڍ
–	کَتوره	کتوري
–	شنکر	سڱر
–	دُرب	ڏڀ
–	توهر	ٿوهر

10- سنڌي مواد لاءِ ماخذ ۽ مواد:

هند ۽ سنڌ ۾ لکيل مواد، ٻن ذريعن جي وسيلي، پهرين اُميہ دربار تائين ۽ پوءِ عباسي خليفن تائين (بغداد تائين) پهتو. انهن مان هڪ ذريعو هو سنسڪرت مان سڌوسنئون عربيءَ ۾ ترجما، ۽ ٻيو ذريعو ايران هو جوتہ هندو عالمن جا لکيل ڪيترائي ڪتاب، عربيءَ کان اڳ، ايراني تسلط جي زماني ۾، ۽ ان کان پوءِ

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

فارسيءَ ۾ ترجمو ٿي چڪا هئا. فارسيءَ ۾ ترجمو ٿيل ڪتابن کي وري عربيءَ ۾ اُٿلايو ويو. ’ڪليله دمنه‘ ان جو هڪ مثال آهي. هي ڪتاب (ڪليله دمنه)، سنسڪرت مان، نوشيروان جي زماني ۾ (579 هه ـ 631ھ)، فارسيءَ ۾ ترجمو ٿيو. نوشيروان (خسرو اول)، ساساني خاندان جو حاڪم هو. هن جي دربار ۾، ’بُرزوهيا‘ (Burzohya) سندس ذاتي طبيب طور رهندو هو. ’ڪليله دمنه‘، هن دور ۾ فارسيءَ ۾ ترجمو ٿيو ۽ پوءِ ان کي فارسيءَ مان عربيءَ ۾ ترجمو ڪيو ويو. اهڙيءَ طرح دوائن تي لکيل مشهور ڪتاب ’چرڪ‘ (Charaka) بہ پهرين فارسيءَ ۾ ترجمو ٿيو جنهن کي پوءِ عربيءَ جو ويس وناءيو ويو.

البيرونيءَ جو خيال هو تہ عرب عالم، هندن جي علم نجوم ۽ علم هئيت کان پوريءَ طرح واقف ڪونہ هئا، ان ڪري هن ’وَرهہ مِهرا‘ (Vraha Mihira) جي ڪتاب، ’برهَتسمهيتا‘ (Brihatsmahita) ۽ ’لگهوُ جاتڪم‘ (Laghu Jatakam) جو ترجمو شروع ڪيو. البيروني، هند ۽ سنڌ جي عالمن جي علمي ذهانت ۽ علميت کان خصوصاً علم نجوم، علم هئيت، علم رياضي ۽ علم ادويہ کان ايتري قدر تہ متاثر ٿيو جو هن، پنهنجي ملڪي ڀائرن (عربن) کي، هندن جي ڏار ڏار علمن جي ڄاڻ کان واقف ڪرائڻ لاءِ، مشهور ڪتاب، ’ڪتاب الهند‘ لکيو. هو هندن جي مذهبي ڪتاب ’ڀڳوت گيتا‘ ۽ وشنو پنٿ جي مذهبي ڪتابن کان بہ گهڻو متاثر هو ۽ غالباً هي پهريون ئي مسلمان عالم ۽ محقق هو جنهن سنسڪرت ۾ لکيل علم ادب جي جوهر کان مسلمانن کي روشناس ڪرايو هو. البيروني پهريون مسلمان عالم هو جنهن هندن جي ’پراڻن‘ ۽ ’مهاڀارت‘ جو بہ اڀياس ڪيو. هن لوڪ ڪهاڻين ۽ ديومالائي قصن کان واقف ٿيڻ لاءِ، ’پنج تنتر‘ جو بہ اڀياس ڪيو ۽ ان سلسلي ۾ ’المکف‘ جو ترجمو پڙهيائين.

البيرونيءَ نہ فقط ودوانن، پنڊتن ۽ عام ماڻهن کان مدد ورتي، پر ’برهم گپت‘ جي ڪتابن جي ترجمن جي مطالعي ۽ انهن کي نئين سِر ترجمي ڪرڻ لاءِ ’ڪتاب الهند‘ کان سواءِ ٻين ڪتابن لکڻ لاءِ هن ڪيترن ئي ڪتابن تان مدد ورتي، جن مان سخاؤ جي راءِ مطابق ڪي ڪتاب هي هئا:(54)

(i) A treatise on the determination of the lunar stations nakshatras

(ii) The Khayal alkusufam, which contained probably beside othe things, a description of the Yoga theory.

(iii) A book containing description of the Karanas`s, the title of which is not mentioned.

انهن کان سواءِ هن هيٺين ڪتابن تان پڻ مدد ورتي:

(i) ’ڪپلا‘ جو لکيل ڪتاب ’سمکيا‘ (Samkhya).

(ii) ’پتنجليءَ‘ جو ڪتاب.

(iii) ’ڀڳوت گيتا‘.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(iv) 'پراڻ'

(v) وشنو پنت جا ڪتاب.

(vi) 'وشنو پراڻ'.

(vii) 'متسيه پراڻ'.

(viii) 'وايو پراڻ'.

(ix) 'اُديتي پُراڻ'.

انهن ڪتابن ۾ هن، علم نجوم، علم التاريخ، جاگرافي ۽ هئيت تي لکيل باب پڙهيا. انهن کان سواءِ هن، برهم گپت جا هيٺيان ڪتاب به پڙهيا:

(i)	'پُليس سدّانت'	(Pulisa Siddhanta)
(ii)	'برهم سدّانتَ'	(Brahma Siddhanat)
(iii)	'ڪرن کنڊ کاديڪ'	(Karana Khanda Khadyaaka)
(iv)	'اُتر کنڊ کاديڪ'	(Uttara Khanda Khadyaka)

'وَرَهہَ مهرا' جي هيٺين ڪتابن جو به مطالعو ڪيائين:

(i)	'پنچ سِدّانتڪ'	(Pancha Sidhantika)
(ii)	'برهتسمهيتا'	(Brihatsamhita)
(iii)	'لگهه جاتڪم'	(Laghu- Jatakam)
(iv)	'برهت جاتڪم'	(Brihatjatakam)
(v)	'مهاديو چندرَ'	(Mahadeva Chandra)

ڪشميري عالم، 'اتپل' (Utpala) جو ڪتاب سرودوَ (Srudhava)/ 'سَروَدَر' (Sarvadhara)) پڙهائين.

'وِتيسوَرَ' (Vittesvara) جو ڪتاب 'ڪَرَنَ سَرَ' پڙهيائين.

'وِجيَندِن' (Vijayandndin) جو ڪتاب 'ڪَرَنَ تِلَڪ' (Karana- Tilaka) به پڙهيائين.

11- ڪشمير مان هٿ آيل ڪئلينڊر:

هن، قومن جي پراڻين ڳالهين جي تاريخ به بيان ڪئي آهي. اُن لاءِ 'الرينشهري' (Alrenshahri) جي ڪتاب تي مدار رکيائين. جنهن جو عنوان هو 'قديم قومن جي تاريخ'.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جڏهن البيروني سنڌ ۾ آيو تڏهن اتي جون سياسي حالتون اهڙيون هيون جو ديسي عالمن سان دوستيءَ وارا ناتا رکڻ ممڪن نہ هو. ڇاڪاڻ تہ ان وقت هن جا واسطا محمود غزنويءَ جي دربار سان هئا. محمود غزنويءَ، ياتيا جي حاڪم، راڄپال کي شڪست ڏيئي، ’پال گهراڻي‘ جي ’هندو شاهي‘ حڪومت جو اتر ـ سنڌ (موجوده اتر پنجاب ۽ ڪابلستان) ۾ خاتمو آندو. ان ڪري اتر ـ اولهہ وارا مقامي حڪمران، محمود غزنويءَ جي سخت خلاف هئا. انهن پاڻ ۾، هن (محمود) جي خلاف اتحاد قائم ڪيو هو جنهن ۾ ملتان جو اسماعيلي حڪمران، ’دائود‘ پڻ شامل هو. ڇاڪاڻ تہ دائود کي، محمود کان هر وقت خطرو رهندو هو. انهيءَ اتحاد کان اڳ، ملتان جي اسماعيلي حڪمران ۽ ياتيا جي حاڪم، ’انند پال‘ گڏجي، محمود غزنويءَ جو مقابلو ڪيو هو. ڪشمير جي حڪومت بہ آزاد حڪومت هئي. ’انند پال‘، حملي جي ڊپ کان ڀڄي وڃي ڪشمير ۾ پناهہ ورتي. محمود، ’انند پال‘ کي گرفتار ڪرڻ لاءِ، ڪشمير تي حملو ڪيو. جنهن زماني ۾ (1019ع)، البيروني هي احوال قلمبند ڪري رهيو هو. تنهن زماني ۾، ’انند پال‘ جي بدران ’سؤ گرمَ ديو‘ (Saugramdeva)، ڪشمير جو حاڪم هو. هن (سؤگرمَ ديو) کان حڪومت، ’اننت ديوَ‘ کي ملي. هن (اننت ديو)، 1030ع کان 1082ع تائين راڄ ڪيو.

محمود غزنويءَ جي زماني ۾، اترين ۽ ڏاکڻي سنڌ (صوبي ملتان کان ديبل تائين) محمود غزنويءَ جي دست ـ اندازيءَ کان بيزار هئي. سنڌ جي حڪومت، ٻن رياستن ۾ ورهايل هئي ۽ هر رياست تي ڌار ڌار حڪمرانن جي حڪومت هئي. اترين سنڌ يعني ملتان واري علائقي تي، اسماعيلي حڪمران، ’دائود‘ جي حڪومت هئي. محمود غزنويءَ، دائود تي حملو ڪري، کيس قيد ڪيو. ڇاڪاڻ تہ هُن، محمود جي خلاف ’انند پال‘ سان اتحاد ڪيو هو.

انهن ئي ڏينهن ۾، محمود غزنويءَ، گجرات جي دارالخلافہ ’اَنهِلوارَ پٽن‘ (Anihilvar Patan) تي حملو ڪرڻ لاءِ، 1025ع ۾ سومناٿ تي ڪاهيو. ان زماني ۾، گجرات تي، ’سولنڪي گهراڻي‘ جو راڄ هو. هنن 980ع ۾ ’چولڪيا گهراڻي‘ کان حڪومت هٿ ڪئي هئي. محمود جي حملي جي ڪري سرلنڪي راجا، ’ڪمود‘ ڀڄي ويو. محمود غزنويءَ، ساڳئي خاندان جي هڪ شهزادي، ’ديو سرما‘ کي پنهنجي طرفان حاڪم مقرر ڪيو پر محمود جي وڃڻ کان پوءِ، ’راجا ڪمود‘ جي پٽ ’دُرلڀ‘، ’ديو سرما‘ کي ڀڄائي، حڪومت تي قبضو ڪيو ۽ 1037ع تائين راڄ ڪيائين. ان ئي زماني ۾، ’مالوا‘ تي ’پرمار گهراڻي‘ جي حاڪم، ’ڀوجديو‘ حڪومت ٿي ڪئي. هن حاڪم، ڪشمير جي راجا وانگر، ’پال گهراڻي‘ جي حاڪم کي محمود جي خلاف مدد ڪئي. هن حاڪم (البيرونيءَ جي لکڻ موجب)، 997ع کان 1053ع تائين حڪومت ڪئي.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

12- گرامر، شعر و شاعري، لسانيات ۽ ڇند وديا:

البيرونيءَ جي زماني ۾، يعني سومرن جي حڪومت جي پهرئين دور ۾، سنڌ ملڪ، علم ادب، شعر ۽ شاعري، علم لغات، لسانيات، وياڪرڻ ۽ ڇند وديا جي باري ۾ عظمت تي پهتل هو. البيرونيءَ جي لکڻ موجب، قديم سنڌ ۾ وياڪرڻ، لسانيات، شعر ۽ شاعري ۽ ڇند وديا جو به چوبول عام هوندو هو. هن جي راءِ موجب، وياڪرڻ ۽ ڇند وديا جا علم، مددي علمن طور پڙهيا ويندا هئا. انهن ٻنهي علمن ۽ وياڪرڻ کي وڏيڪ اهميت هوندي هئي. سنڌي عالمن، وياڪرڻ جي وصف هيئن ڪئي آهي:

”وياڪرڻ جي معنيٰ آهي ٻوليءَ جي ڳالهائڻ ۽ لفظن جي صحيح استعمال ۽ اشتقاق لاءِ قانون، جن جي مدد سان لکڻ ۽ پڙهڻ ۾ فصاحت ۽ ڪلاسيڪي انداز اختيار ڪري سگهجي.“(55)

البيروني لکي ٿو ته مون کي ڇيو ويو آهي ته وياڪرڻ جهڙي علم جي سکيا لاءِ آٺ هيٺين ڪتابن جو مطالعو ڪريان: (56)

(i) ’ائندرا‘ (Aindra)

(ii) ’چندر‘ ـ هي ڪتاب گيڙو ـ رتي چوغي پائيندڙ يعني ٻڌمت جي ڀڪشو، ’چندر‘ لکيو هو.

(iii) پاڻيني ـ هي ڪتاب پنڊت پاڻينيءَ جوڙيو هو.

(iv) ڪتنترِ (Katantra) — هي ڪتاب، ’سَروَ ورمن‘ لکيو هو.

(v) ساسيديوَ ورتي (Sasidevaviritti) — هي ڪتاب، ’ساسِيديوَ‘ لکيو هو.

(vi) دُرگا وِرتي.

(vii) سِشياهِتوَ وِرتي (Sishyahitoviritti) ـ هي ڪتاب، ’اُگربهوتي‘ (Ugarbhuti) لکيو هو.

البيروني لکي ٿو ته ’اُگر ڀوُتي‘، ’راجا جئپال‘ (ڀاٽيا جي حاڪم) جو پٽ، ’شاهه انند پال‘ جو استاد هو. البيرونيءَ، اگر ڀوتي ۽ پاڻينيءَ جو خاص ذڪر ڪيو آهي. البيرونيءَ جي حوالي سان علم اللسان جي شاخن، جهڙوڪ: ’تاريخي لسانيات‘، ’تقابلي لسانيات‘ ۽ ’توضيحي لسانيات‘ جي اڀياس ۾ مدد ملي ٿي، ڇوته هن (البيرونيءَ) سنسڪرت، پراڪرت ۽ ان جي اُپڀاشائن ۽ اُنهن جي لپين جو به ذڪر ڪيو آهي.

وياڪرڻ کان پوءِ، البيرونيءَ ڇند وديا تي لکيل مواد جو ذڪر ڪيو آهي. هن، شعر جي بحر ۽ وزن لاءِ، ان وقت ۾ مروج ’ڇند وديا‘ (يعني شعر جي مصرعن، چرڻن، پدن ۽ ماترائن جي ماپڻ جو علم) جي باري ۾ گهڻوئي ڪجهه لکيو آهي. دراصل البيرونيءَ جي حوالي سان، هن موضوع تي ڏار تحقيق ڪرڻ جي ضرورت آهي. البيرونيءَ جي لکڻ موجب ڇند وديا جو واسطو، ڳِوتا يعني شاعريءَ جي مصرعن، چرڻن ۽ پدن جي تورتڪ يا ونڊ ورڇ جي باري ۾ آهي، ۽ اُن ۾ ’ماترائن‘ جي ماپن ۽ اُنهن جي ڊگهين يا ڇوٽين هجڻ

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جي باري ۾ معلومات آهي. البيروني لکي ٿو تہ هندو، شعر ۽ شاعريءَ ۾، گھڻي جوش ۽ خروش سان حصو وٺندا هئا، ۽ انهن جي پڙهڻ ۾ بہ خاص انداز ۽ سندن هٿن جا اشارا، ٻڌندڙن کي دلچسپ لڳندا هئا.(57) هن جي راءِ ۾، عالم ۽ ودوان، نثر جي بدران، ٽُڪبنديءَ واري نظماڻي نثر لکڻ کي وڌيڪ ترجيح ڏيندا هئا. ان وقت جا ڪي ڪتاب، شعر جي صنف 'سلوڪ' يعني 'ٽُڪبنديءَ' ۾ لکيل آهن، ڇاڪاڻ تہ انهن جي ياد ڪرڻ ۾ آساني ٿيندي هئي. (58) انهيءَ ڪري قديم زماني کان اقليدس جهڙا سائنسي علم ۽ نجوم جهڙا اوکا علم ۽ حقيقتون پڻ هن صنف، يعني 'سلوڪ' جي انداز يا مقفيٰ ۽ مسجع نثر يا ٽڪبنديءَ واري نثري عبارت ۽ طرز ۾ لکيون وينديون هيون. انهيءَ ڪري جو جيئن مٿي عرض ڪيو ويو آهي تہ انهن جي ياد ڪرڻ ۽ دُهرائڻ ۾ سُڪيائي ٿيندي هئي. پروفيسر پيرومل لکي ٿو تہ:

"ويدن کان پوءِ سنسڪرت ۾ اڪثر 'سوتر' آهن. تنهن ڪري اها 'سوترن' جي زماني، واري سنسڪرت سڏجي ٿي. 'سُوتر' لفظ اهو ساڳيو آهي، جنهن جو بگڙيل اُچار سنڌيءَ ۾ آهي 'سُٽ'. وچولي زماني ۾ وڏيون ڳالهيون، ٿورن لفظن ۾ ائين آٽيندا هئا، جڻ تہ سُٽ يا ڌاڳي ۾ موتي پوئندا هئا. سوترن جي مکيہ خاصيت آهي 'ٿور اکرائي'. سنڌيءَ ۾ جيڪي پهاڪا آهن، سي اڪثر سوترن جي نموني جڙيل آهن. مثلاً 'جُڙيءَ کي جس'، 'ڪندو سو پائيندو'، 'جهڙي ڪرڻي تهڙي پرڻي' وغيره. هتي ڏسو تہ هرهڪ پهاڪي ۾ لفظ ٿورڙا آهن، پر منجهن وڏي فيلسوفي سمايل آهي. سوترن ۾ اڪثر قاعدا ڄاڻايل آهن. ڌرم سوترن ۾ ڌرمي ڳالهين بابت، گريهہ سوترن ۾ گهرو ڳالهين بابت قاعدا آهن. ائين سوتر لفظ جي معنيٰ ٿي قاعدو قول يا نقطو جو ٿورڙن پر پائيدار لفظن ۾ ڄاڻايل هجي."(59)

سنڌي ٻوليءَ جو آڳاٽو نثري علم، جنهن ۾ سنسڪرت جا شبد، اسماعيلي پيرن طرفان جوڙيل دعائون، آڳاٽو لوڪ ادب، لوڪ شاعري ٻول، چوٽيون، ناصحاڻا نُڪتا، ڳجهارتون ۽ پروليون، هن دعوي جي دليل طور مطالعو ڪري سگهجن ٿيون. اوائلي لوڪ شاعريءَ جي انداز ۾، اسماعيلي پيرن جون جوڙيل دعائون، 'مقفيٰ' يا 'نظماڻي نثر' يا 'ٽڪبنديءَ' جا مثال آهن. مون پنهنجي ڪتاب 'سنڌي نثر جي تاريخ' جي ٻئي ڇاپي ۾ اهڙا مثال ڏنا هئا، جيڪي هت وري مثال طور پيش ڪجن ٿا. مون عرض ڪيو هو تہ:

"هن سلسلي ۾ اسماعيلي داعين جو جيئن شعري ادب هٿ آيو آهي، تيئن اسماعيلي جماعت وٽ پيڙهي بہ پيڙهي، اهڙو نثري مواد بہ موجود رهندو آيو آهي، جيڪو صدين تائين سيني بسيني هڪ بزرگ کان ٻئي بزرگ کي ملندو رهيو آهي. انهيءَ مواد کي سينن ۾ آسانيءَ سان سانڍڻ لاءِ، ان کي مقفيٰ نثر جي صورت ڏني وئي هئي. بلڪل ائين جيئن ڳجهارتون پيچيندڙ سگهڙ، لفظن جون لڙهيون، الف-ب وار ياد

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪندا آهن، ۽ جنهن وقت بہ ڦورو ڦولهڻ ويهندا آهن. تنهن وقت اهي لفظ هڪ ٻئي پٺيان الف۔ ب وار چوندا ويندا آهن، جڻ تہ درياءَ جو بند ٽٽي پيو هجي. سنڌي ٻوليءَ ۾ لفظن يا فقرن جي ياد ڪرڻ جو اهو طريقو بلڪل قديم ٿو نظر اچي.

اسماعيلي بزرگن بہ، نون اسماعيلي مسلمانن کي ديني ادب جون ڪي دعائون ياد ڪرائڻ لاءِ اهوئي پراڻو طريقو اختيار ڪيو ۽ ڪين مقامي ٻوليءَ ۾، مقفيٰ نثر ۾ دعائون جوڙي ڏنائون تہ جيئن عمر رسيده ماڻهو بہ اهي آسانيءَ سان ياد ڪري سگهن. انهن دعائن مان ڪي نمونے طور هيٺ ڏجن ٿيون:

(1) يا شاهہ! حق تون، پاڪ تون، دانا تون، بينا تون، اول تون،

آخر تون، ظاهر تون، باطن تون، پيدا تون، پنها تون.... الخ

(2) يا شاهہ! اتر، پورب، دکشڻ، پشچم،

چار ڏسيون، چار اوَڏِسيون، چار کاٽيون، چار واٽيون،

چار ڪتاب، چار ڪلپ، چار جُڳ، چار ويد.... الخ

اهي دعائون مقفيٰ نثر ۾ آهن."(60)

اهڙيءَ طرح، سنسڪرت جو هڪ قول، جيڪو آزاديءَ کان اڳ، ٽنڊي محمد خان جي A.V اسڪول ۾، هندي ۽ سنسڪرت سکندي، استاد وٽان مون سکيو هو سو هن ريت هو:

اَلسسيَ ڪُتو وديا (آلسي يا سست ماڻهو علم ڪيئن حاصل ڪري سگهندو؟).

اَوِدسِيَ ڪُتو ڌنم (اڻپڙهيل ماڻهو دولت ڪيئن ڪمائي سگهندو؟).

اَڌَنَسِي ڪُتو مِترَم (بنا ڌن جي (غريب ماڻهو) ڪنهن ماڻهوءَ جو بہ ڪو مت مائٽ ڪونہ هوندو آهي).

اَمِترَ سِي ڪُتو سُکم (يعني بنا مٽن مائٽن، يارن دوستن جي ماڻهوءَ کي سک ڪيئن حاصل ٿيندو؟).

سنڌي ٻوليءَ جي لوڪ شاعريءَ جي صنفن، جهڙوڪ: چوٽي، ڀاڪن، ڳجهارتن ۽ ٻين صنفن جو مطالعو بہ هن ڏس ۾ گهڻي مدد ٿو ڪري، جن جو مدار تُڪبندي، سجعبندي يعني مقفيٰ يا مسجع عبارت تي آهن. مثال طور:

(1) چوٽيون(61)

(i) ڪتيون آيون ڪاپار، مورک مينهن گهرن

(ii) آيا ڪنگاٽي، ويو ٻجاريءَ مان ڀاٽي

(iii) لوڙهيءَ ڏرو سارين ڪرو

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(iv) ڏڪڻ مينهن نہ وسڻو وسي تان ٻوڙي
(v) ڪانئر ڏڪ نہ هٽڻو هٽي تان توڙي

(2) پهاڪا (62)

(i) انڀن ٻوڙ اکين سوڙ.
(ii) ايمان مزمان آهي.
(iii) اکين جو ڏڌ، پيٽ جي بک.
(iv) ٻکون لاهين ٻنيون، پورهيو ڇا بک لاهيندو؟
(v) پوکي ويڄي، راهي نہ ويڄي.
(vi) جنهن کي ساهہ کنئي سُڌ نہ پوي، تنهن سان سور ڪهڙو سلجي.
(vii) جيترا هَر، اوترا ڦَر.
(viii) ڇت کي گهر ۾ هوندو ڪاسو تہ ڪوڙيندو وڃي پاسو.
(ix) زال ڇٽي تہ گهر پٽي، زال ميڙي تہ گهر ٻيڙي
(x) سڱا سي ئي سيڻ، پکا جني اوڏڙا.
(xi) سانوڻ جو سنتو ڪتيءَ جو ڪُتو.
(xii) لوڪ لڏڻ ۾ چري اڏڻ ۾.
(xiii) چريا ڏيئي چار واڇان ونجي هڪڙي.

(3) ٻهڳڻ جا ٻول (63)

پنجڪا ٻول:

(i) پنج ئي نہ ٿيا، پنج ئي نہ ٿيا.
ڏڇر گهوڙي، سُچر زال، ڇڏي ڪٽڪ، گهاٽا ٽِرَ، اُڏارو وهاڻ.
اهي پنج ئي نہ ٿيا

(ii) ٻيو نمونو:

چور کي پادر پلو سچي کي آڏر پلو
آس لاءِ قادر پلو جاءِ کي سَر دَر پلو.

پنج ئي گردن بار، پنج ئي گردن بار
ڇِٽ ڇنوڙي ڇُٽي، مٽي سند و بار.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

واريءَ سندو پنڌڙو ڏُن اُڳهاڙي نار
پُڇ مروڙ ڏاندڙو پنج ئي گردن بار.

اهي ٽَڪا چار ئي روڪَ پلا
کوهه تي رسي پلي، مڙس تہ پاڻ پلو
عورت کي تہ هَسي پلي، اُٺ کي تہ ڏاڻ پلو
دوست سان تہ ڇَسي پلي، ٻوڪ کي تہ پاڻ پلو
بلا جا دَسي پلا، محبت جو تہ ماڻ پلو
اِهي ٽڪا چارئي پلا. اهي ٽڪا چارئي روڪ پلا

4) ڳجهارت (64)

پکي تن گاهن جو پکي تو نہ ٻڌوءِ،
پکي هوت چڙهي ويا، پکي تو نہ اُتوءِ،
پکي سات سنڌوءَ، پکي ڪنهن شهر جو.

ڊاڪٽر سنڌيلو لکي ٿو تہ: ”هن ڳجهارت ۾ ٽن قسمن جا پاوا آهن: پکي، گاهہ ۽ شهر. تنهن ڪري سگهڙ ڳجهارت کي پيچڻ لاءِ انهن ٽنهي پاون کي ڳولهڻ شروع ڪندا آهن. پکي پاوي لاءِ مختلف پکين جا نالا هيئن چوندا:

ڪو جو پيو ڪال، منچر جي مياڻ ۾،
ٻگهن جي ٻيگهي متي، ڪنگ ٿيا ڪنگال،
ڦادن جو قراز ڏسي، منجهن رهيو نہ حال،
ڪونجن جا ڪرڪو ماٺيا، ٿيون نيرڳيون تہ نهال،
بدڪون پيي بي حال ٿيون، ترڻ ٽانگر ڪن ٿا ٽال،
آڙين آر چڏي ڏنو پيو پيڻ منجهہ ٻائيتال،
ڏيڏرن جا ڏيٿو چوي، وجي پير ڪُتا پاتال،
آيا ڪي ابدال، جن ڏٺ ڦيرائي ڏيهہ جي.

هن بيت ۾ پکين جا نالا آهن، پر ڳجهارت ڪانہ پڳي، تنهن ڪري سگهڙ وري گاهن جا نالا ڳولڻ لاءِ، گاهن جي نالن وارو بيت ڪٿندو:

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

تيو ايمان عالم ۾ گاهن ڪيا گلزار
هڪ پچني، پتر، ٻيا لُنپ ڪيا للڪار
کِهه ڦٽي خوشبو ڪري، ڳم ڳاهه ڳنڊيار
لاٽيون لاکيو لسڙو ۽ ڪيرل جا خنڪار
ڪل، ڪبهه، ڪنڙو ساوڙي ڪيا سينگار
ڪنيبون ٿيون خاصخيلي چوي، پوني پٽ ڪنوار
ڀون ٿيون، ٻاٽيون، ٿيا هگ، هتم هزار
لوٽڪ، مريڙو ميٺي، ڪنڊڙي، منجهه ڪنار
ڊاماهو مانڌاٽو مڪٽي، نيم، سنا، سبزوار
ڳٽي ڳٽندو ڪونه ڪو، شاعر منجهه شمار
ڪنهن کي ٻاجهي چوي، يا آڳي ري اختيار
سائين ڪيا سڪار تيو ايمن عالم ۾

پر ڳجهارت ڪانہ پڳي ان ڪري سگهڙ وري پڪين جا نالا ڳڻندو:

هنجن جي هونگن جي ڪهڙي ڪل ڪنگن،
جڏ ڪونجون، ڪانون سان لڳيون، تڏ ماٽ لڳي مورن،
ڪانءَ ڪانويرا، ڪانويريون، ڏريا ڏينگ ڏرن،
چيها، چٻون، چتون، چمڙا، ٽا ولر ڪيو وتن،
باز باسا، ٻهريون، ٿيون ڦيٽايون ڦرڪن،
ڳيرا پنهنجي ڳوٺ تي، هيڙها هُل نہ ڪن،
وَهيا ٽا وڃن، پورا پُلچ ڪينڪي.

هن بيت ۾ 'وَهيا' نالو آيو آهي، جنهن سان ڳجهارت پجي پيئي.

ڳجهارت تي، ڊاڪٽر سحرامداد، ڪينجهر رسالي جي نمبر3_ 1989ع ۾ جيڪو مضمون لکيو آهي، تنهن ۾ محترمہ ڊاڪٽر سحر، سائين طالب الموليٰ جا جيڪي حوالا ڏنا آهن، تن جو مطالعو ڪرڻ سان هي نقطو ذهن ۾ اچي ٿو. مخدوم صاحب ۽ البيرونيءَ جي راين ۽ نظرين کي سامهون رکي، سنڌي ادب جو اوائلي دور، لوڪ ادب، چند جي صنفن، سلوڪ، سوترن سان شروع ڪرڻو پوندو جنهن ۾ انهن صنفن کي سامهون رکي، تجزيو ڪرڻو پوندو. محترمہ ڊاڪٽر سحر امداد بلڪل درست لکيو آهي تہ:

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

”سومرن جو دور، ڳجهارت جي فن جو ابتدائي تاريخي دور نہ، بلڪ ان فن جي تاريخي عروج جو دور آهي، ۽ ان جي مڪيہ ثابتي خود ڳجهارت جو گهاڙيٽو (Form) آهي، جيڪو چند تي آڌارڪ آهي ۽ قديم آهي“.

مخدوم طالب المولىٰ سائين جن جي هيءَ راءِ، منهنجي دعوي کي سچو ثابت ٿي ڪري. سائينءَ جن فرمائين ٿا:

”سنڌيءَ ۾ بہ ڳجهارت، قديم شاعريءَ جو هڪ قسم آهي.“ (ڪينجهر، نمبر3، 1989ع، ص 121). البيرونيءَ جي آمد وقت، يعني سومرن جي حڪومت جي پهرئين ابتدائي دور جي ادبي صنفن کي جيڪڏهن ڳولهبو تہ شايد چند جي هڪ صنفن جو نالو ڳجهارت بہ هجي، جيئن مخدوم صاحب جن جو حوالو ڏيندي ڊاڪٽر سحر لکي ٿي:

”ڳجهارت سنڌي سلوڪ ۾ اعليٰ چيز آهي.“(65)

چئبو تہ سلوڪ، عام نالو هو جنهن جون صنفون هيون: ڳجهارت، سوتر، دوهو ۽ سورٺو. هي هڪ الڳ موضوع آهي، جنهن تي هن مقالي ۾ وڌيڪ لکي نٿو سگهجي، پر ايترو ضرور عرض ڪبو تہ قديم سنڌ جي، قديم علم ۽ ادب جي تاريخ جو اهو اوائلي مواد آهي، جنهن جي تلاش راءِ گهراڻي جي دور وارن ڪتابن، مڙهين، مٺن ۽ مندرن ۾ ڪرڻ گهرجي. اهو نقادن جو فرض آهي تہ اُهي تفتيش ۽ کوجنا ڪري ثابت ڪن تہ اوائلي علم ۽ ادب، نظماڻي نثر (تڪبندي، مقفيٰ ۽ مسجع نثر) ۾ لکيو ويندو هو پر پوءِ نظم ۽ نثر واري انداز ۾ ڌار ڌار لکجڻ لڳو. اهو ڪڏهن ٿيو ۽ پهرين ڪنهن ڪيو؟ جتي ’پِنگل‘ ۽ ’چَلِتُ‘ جا نالا ملن ٿا، ۽ جتي ’برهم سڌانت‘ جو نالو مليو آهي، اتي بين ماهرن، وياڪرڻين ۽ انهن جي ڪتابن جا نالا بہ ملڻ کپن، پر ان لاءِ پارت ۾ رهندڙ ودوانن کي تحقيق ڪرڻ گهرجي.

البيروني لکي ٿو تہ: ”چند وديا جو فن، جن عالمن ايجاد ڪيو، انهن جا نالا ’پِنگلَ‘ ۽ ’چَلِتُ‘ هئا.“(66) سلوڪ، شاعريءَ جي مقبول صنف هئي. ’بُرهم سڌانت‘ ڪتاب جو هڪ باب چند وديا جي باري ۾ هو. البيروني لکي ٿو تہ مون چند وديا جو گهڻو مطالعو ڪونہ ڪيو هو ان ڪري آءٌ اها دعوي نہ ڪندس تہ ڪو آءٌ چند وديا جي باري ۾ ڪا ڄاڻ رکان ٿو(67). البيرونيءَ جي راءِ موجب هن علم تي ڪيترائي ڪتاب موجود آهن، پر انهن ۾ خاص نالي وارو ڪتاب ’گئسيتا‘ (Gaisita) آهي.(68)

البيروني لکي ٿو تہ چند جو مدار ماترائن تي آهي. ماترائون ڊگهيون ۽ ڇوٽيون ٿينديون آهن. ڊگهيءَ ماترا کي ’دِرگهہ‘ (Dirgha) يعني ڊگهي يا ڊگهو چئبو آهي ۽ ڇوٽي ماترا کي ’لَگُهہ‘ (Laghu) چوندا آهن. (69) ڊگهي ماترا جو نشان ’<‘ آهي ۽ ڇوٽي ماترا جو نشان ’I‘ آهي. سڄيءَ مصرع کي ’چرڻ‘ چئبو

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

آهي ۽ اڌ مصرع کي ’پد‘. ماترائن جي ڳڻڻ کي ’ڳڻَ- ڇند‘ (Gana- Chanda) چئبو آهي، يعني اهو ڇند جيڪو ڳاٽيتي يا ڳڻڻ تي مدار رکي. هلڪي ماترا کي ’لَگهه‘ ۽ ڳري ماترا کي ’گُر‘ (Guru) چون. ’گُرُ‘، ’لَگهه‘ کان ٻيڻو ٿيندو آهي، يعني هڪ گُر برابر آهي ٻن لَگهن جي. ’درگهه‘ ۽ ’گُرُ‘ هڪ ٻئي جي برابر ٿيندا آهن. ’درگهه‘ ۾ ’ڊگهو سُر‘ (Long vowel) هوندو آهي ۽ ’لگُهه‘ ۾ ڇوٽو سُر. البيروني چوي ٿو تہ آءٌ اجاتائين ’لگُهه‘ ۽ ’گُرُ‘ کي چڱيءَ طرح سمجهي نہ سگهيو آهيان، ان ڪري ان جا عربيءَ ۾ مثال ڏيئي نٿو سگهان، پر ايترو ضرور سمجهيو اٿم تہ ’لگُهه‘ جي اها معنيٰ ڪانهي تہ اهو هڪ اُهو وينجن آهي، جنهن سان ڪوبہ سُر شامل ڪونهي، يعني اهو وينجن ’ساڪن‘ آهي، ۽ نہ وري ائين سمجهڻ کپي تہ گُرُ هڪ اهو وينجن آهي جو متحرڪ آهي، جنهن سان سُر بہ شامل آهن، پر برعڪس ان جي، لگُهه اهو وينجن آهي جنهن سان ’ڇوٽو سُر‘ لڪل صورت ۾ شامل هوندو آهي، جيئن ’ڪ‘، ’س‘ ۾ سُر لڪل آهي.

البيروني لکي ٿو تہ ڇندن جا جدا جدا نالا آهن، جيڪي شعر جي صنف مطابق رکيل آهن.(70) يعني ڊگهن بندن يا گهيٽن مصرعن واري نظم جو نالو ساڳيو نہ هوندو آهي. اهڙيءَ طرح اُن ۾ ڇند بہ مختلف هوندو آهي.

ڪڏهن وري هڪ ئي نظم (Poem) ۾، ڪيترائي ڇند ڪم آڻين، انهيءَ ڪري اهو نظم، ريشم جي اُن تڪر وانگر نظر ايندو آهي، جنهن تي ڌار ڌار رنگن ۾ پرت پريل هوندو آهي. البيروني، علم لغت جي هڪ ماهر ’هري ڀٽ‘ (Haribatta) جو نالو ڏنو آهي، جيڪو ڇند وديا ۾ بہ ماهر هو.

هن، ڊگهين ماترائن ۽ ڇوٽين ماترائن تي تفصيلي بحث ڪيو آهي، تقطيع جي فن تي گهڻو ئي ڪجهہ لکيو اٿس. هن لکيو آهي تہ سلوڪ ۾ چار پد ٿيندا آهن ۽ هر پد ۾ آٺ syllable ٿيندا آهن. چئن پدن مان، هرهڪ جي آخر ۾ ساڳيو گُر هجڻ گهرجي. هر پد ۾ پنجون syllable لگهہُ هوندو آهي ۽ ڇهون syllable گُرُ هجڻ گهرجن.

اهڙيءَ طرح هن موضوع تي البيرونيءَ جي حوالي سان، ڇند وديا جو اڀياس ڪري سگهجي ٿو. هن حقيقت مان اها ڳالهہ واضح ٿي ٿئي تہ سنڌ ۾ اسلام جي آمد کان بہ اڳ، شعر و شاعريءَ جو سلسلو جاري هو ۽ جيڪو پوءِ بہ قائم رهيو.

13- سڪو، انگ ماپ، تور ۽ وزن:

سڪو- البيرونيءَ جي لکڻ موجب، سنڌ ۾ شهرن ۽ ضلعن جي لحاظ کان سڪي جو نالو ۽ وزن بہ ڌار ڌر هو. هن هڪ سڪي جو نالو ’دَنَڪَ‘ لکيو آهي. هن جي راءِ موجب ’ست دَنَڪَ‘، هڪ ’درهم‘ جي

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

برابر هوندا هئا.(71) سون جو سڪو بہ هلندو هو. سونَ جو وزن تڏهن ڪيو ويندو هو جڏهن ان مان زيور ناهڻا هوندا هئا. سون جي وزن کي 'سُورَڻ' چوندا هئا.(72)

انگ۔ البيروني لکي ٿو تہ 'انگ' کي 'اَنڪ' ('اڱڪ) تا چون. (73) هُو لکي ٿو تہ: "ڏاڪٽي سنڌ جي دارالخلافہ المنصوره ۾، رياضيءَ ۽ حسابن جي ڳڻپ لاءِ انگ ڪم آڻين ٿا. هن جي لکڻ موجب منصوره ۾ مروج انگ، هند جي ٻين حصن ۾ مروج انگن کان مختلف آهن."

'انگن' لاءِ اکر نہ، پر 'انگ' ڪم آڻين. هُو لکي ٿو تہ: "اسان انگن لاءِ جيڪي نشان ڪم آڻيندا آهيون، اهي هندن جي بهترين طريقي تان ورتل آهن. رياضيدان، 'انگن' جي حصن ۽ ڀاڱن لاءِ وياڪرڻ کان مدد وٺن."(74) ڳاڻيٽي ۾ ڪي عدد جيڪي البيرونيءَ بيان ڪيا آهن، اهي سنڌي زبان ۾ ان وقت بہ استعمال ٿيندا هئا ۽ اڄ بہ ٿوريءَ تبديليءَ سان ڳڻيا آهن. مثال طور:(75)

(i) ايڪم، دشم، ستم، لَڪش (لک)، پدمَ، کرو (کرَب)

(ii) شُنَ = ٻڙي

(iii) آدي = شروعات

سخاؤ لکي ٿو تہ: "البيرونيءَ، ڪي انگ اهڙا بہ ڪم آندا آهن، جيڪي هُوبهو سنڌيءَ ۾ ملن ٿا. هن ٽرمپ جي گرامر جي صفحي 158 جو حوالو ڏيندي لکيو آهي تہ البيرونيءَ 'پڪش' يعني مهيني جي 'پکواڙي' جي پهرئين ڏينهن لاءِ جيڪو انگ ڪم آندو آهي، اهو آهي 'ٻرک' يعني پهريون."(76) اهڙيءَ طرح سخاؤ صفحي 559 تي انگ ڏيئي لکي ٿو تہ اهي انگ، سنڌي ٻوليءَ جي انگن سان ملي اچن ٿا، مثال طور:

ٻرک۔ (پهريون)، ٻيو، ٽريو چوٿو پنجو ڇهو ستو اٺو نئو/ نائون، ڏهو يارهو ٻارهو تيرهو ۽ چوڏهو.

14- وزن، تور ۽ توراڙو:

مٿي عرض ڪيو ويو آهي تہ البيرونيءَ، سونَ جي وزن کي 'سوَرڻ' لکي ٿو. هڪ 'سورَڻ'، سوا تولي جي برابر هوندو آهي. عام وزن 'تولو' هوندو هو. هڪ تولو 10 ـ 1 ـ 2 مثقالن جي برابر هوندو هو. تولي جا بہ ڀاڱا يا حصا هوندا هئا. انهن ڀاڱن مان هڪ ڀاڱو يا حصو ماشا (ماسو) هوندو هو. هڪ ماشا (ماسو)، هڪ تولي جي 1/2 ـ 1 (هڪ سڄو هڪ ڀاڱي بہ حصي) جي برابر هوندو هو يعني تہ هڪ تولي ۾ 12 ماشا (ماسا) هوندا هئا.

(i) اهڙيءَ طرح اها جدول، اسان جي ملڪ ۾ 'ڏهائي' (Decimal) طريقي واري تور جي وزن شروع ٿيڻ تائين جاري هوندي هئي. اها جدول ان وقت هن ريت هوندي هئي.(77)

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڏهائي سرشتي تائين چالو جدول:

چار مڱ	= هڪ رتي
اٺ رتيون	= هڪ ماسو (ماشو)
ٻارهن ماشا/ ماسا	= هڪ تولو
پنج تولا	= هڪ آنو
چار آنا	= هڪ پاءُ
چار پاءُ	= هڪ سير
چاليهه سير	= هڪ مڻ
اٺ مڻ	= ڪنڍي

(ii) ڳڻپ جا ڪيترائي لفظ، جيڪي پراڻي سرشتي موجب ڪم ايندا هئا، سي هاڻ متروڪ ٿي ويا آهن. مثال طور:

ڪپڙن جو جوڙو (جنهن ۾ شلوار ۽ قميص شامل هئا)

جوتن جو جوڙو

انبن جو هڪ سو = 130 داڻا

(iii) 20 عدد = هڪ ڪوڙي (قديم زماني ۾، ڳڻپ جو حساب ڪتاب ويهن تي هلندڙ هو جيئن پنج ويهون، ڇهه ويهون وغيره). گذريل زماني ۾ ڳڻپ جو حساب ڪتاب هيٺ موجب هلندو هو:

پنج ڪوڙيون = هڪ سو

اڍائي سير = هڪ ڌڙي

پکين جي ٽلي = چار عدد

ٻلي جي هاري = نر ۽ ماديءَ کي ملائي، اُن کي هاري چيو ويندو هو.

ڪچو سير

پڪو سير

(iv) **ٻهرين جدول** (تور ۽ ماپ جي):

هڪ تولو = 12 ماشا

هڪ ماشا = 4 آنڊي (ايرينڊا/ ڳؤرَ وڻ جو ٻج)

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هڪ آنڊي = 4 يَوَ (جَو)

هڪ يَوَ = 6 ڪَلا

هڪ ڪَلا = 4 پَدَ

هڪ پَدَ = 4 مُدري

(v) ٻي جلدول: (سون جي تور ۽ ماپ)

هڪ سورڻ = 16 ماشا = 64 انڊي = 256 يَوَ = 1600 ڪلا = 6400 پَدَ = 25600 مدري

(vi) ٽين جدول:

4 يَوَ = هڪ انڊي

4 انڊي = هڪ ماشا

16 ماشا = هڪ سوَرَڻ

4 سُوَرَڻ = هڪ پَل

اهڙيءَ طرح تور ۽ ماپ جا پيا به مثال ان وقت واريءَ سنڌ ۾ مروج ملن ٿا.

اهڙيءَ طرح البيرونيءَ ٻين ماپن جو به ذڪر ڪيو آهي، جن جو مطالعو به دلچسپيءَ کان خالي نه آهي.

15- وقت جي ماپ ۽ ڏيگهه: (78)

هن کان اڳ، وقت جي ماپ جي سلسلي ۾، 'سنڌي- سن'/ سنڌي 'سنبت' (سنڌي ڪال) ۽ جُڳن جو ذڪر ڪيو ويو آهي. ان مان اهو ثابت ٿو ٿئي ته نه فقط شين جي تور ۽ وزن يا مفاصلي جي ڊيگهه لاءِ ماپ جو رواج هو پر البيرونيءَ، ڪائنس اڳ لکيل ڪتابن جي حوالي سان، اُن زماني ۾، وقت جي ڊيگهه جا ماپا ۽ پئمانا به بيان ڪيا آهن، يعني ته ڏينهن کي پلن ۽ پراڻن جي ماپن جا نالا ڏنا اٿس، پر هفتي جي ڏينهن جا نالا، موسمن جا نالا ۽ ماپا (عرصي جي ڊيگها) مهينن جي نالن ۽ ان کان پوءِ سالن، ڪلپن ۽ جڳن جو به ذڪر ڪيو اٿس.

ڪشميري ودوان، 'اُتپَلَ'، ڏينهن کي ٻه حصن ۾ ورهايو هو. هن پنهنجي ڪتاب 'سُروڌ' ۾ بيان ڪيو آهي، ته سيڪنڊ کي 'چَشڪَ' چيو ويندو هو. ڪلاڪ کي 'وِگهٽيڪ' چوندا هئا. ڪلاڪ کي سٺ حصن ۾ ورهايو ويندو هو هر حصي کي 'پَلَ' يا 'گهٽي' (منٽ) چوندا هئا. هر 'پل' کي سٺ حصن ۾ ورهايو ويندو هو ۽ هر حصي (سيڪنڊ) کي 'چشڪ' سڏيندا هئا. هر 'چشڪ' وري ڇهن حصن ۾ ورهايل هوندو هو. ان مان هر حصي کي 'پراڻ' (breath) يعني 'دم' سڏيندا هئا.(79)

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

اهڙيءَ طرح 15 چَشڪ، يعني 'گهڙيءَ' (منٽ) جي 1/4 حصي کي 'ڪشڻ' (ڪن) چوندا هئا. هر 'ڪشڻ' (ڪن) کي 15 حصن ۾ ورهايو ويو هو ۽ ان جي هر حصي کي 'ڪَل' چوندا هئا. 'ڪَلَ'، 'چَشڪَ' جو ٻيو نالو هو.

اهڙيءَ طرح وقت جي جدول هيٺن هوندي هئي:

6 پراڻ = هڪ چَشڪ/ ڪل

15 ڪَلَ/ چشڪ = هڪ ڪشڻ (ڪن)

60 چَشڪَ (سيڪنڊ) = هڪ پَل/ گهڙي منٽ/ گهڙي

60 پَل/ گهڙي = هڪ وگهٽيڪ (ڪلاڪ)

ڏينهن کي عام زبان ۾ 'ڏِمس' چوندا هئا. پر ڪلاسيڪل ٻوليءَ ۾ ڏينهن کي 'ديوس' يا 'ڏيوس' به چوندا هئا. ۽ رات کي 'راتري'. مهيني کي 'ماس'. مهيني جي اڌ کي 'پَڪش' (پک) چوندا هئا. مهيني جي پهرئين اڌ، يعني 'روشن اڌ کي 'سُڪلَ پڪش' چوندا هئا ڇوته هن اڌ ۾ چانڊوڪيون راتيون ٿينديون آهن. ٻئي يعني پوئين اڌ (اونداهي اڌ) کي 'ڪرشِڻ پَڪشَ' سڏيندا هئا.

سال کي 'برهہ/ برک/ برش' چوندا هئا. سال ۾ ڇهه مندون شمار ڪندا هئا. 'مَند' کي 'رُتُ' سڏيندا هئا. هر رُتُ ٻن مهينن جي هوندي هئي. سومناٿ (گجرات) طرف ٽي موسمون ٿينديون هيون، يعني هر موسم، چئن مهينن جي ٿيندي هئي.

زماني کي چئن جُڳن ۾ ورهايو هئائون. انهن جُڳن ۽ اُنهن جي عرصي جي، سالن جي ڊيگهه البيرونيءَ هيٺ موجب ڏني آهي.(80)

(i) ڪرتا جُڳ = 17,28,000 لک سال

(ii) تريتا جڳ = 12,96,000 لک سال

(iii) دواپور جڳ = 8,64,000 لک سال

(iv) ڪل جڳ = 4,32,000 لک سال

البيرونيءَ، برهم گپت جي حوالي سان 'ڪلپن'، 'ڪل جڳ' ۽ 'چَتُر جڳ' جي عرصي جي باري ۾ به گهڻو ڪجهه لکيو آهي.

سنڌ ۽ هند جا ماڻهو 'قمري مهينا' شمار ڪندا آهن. پر سندن سال 'شمسي' آهي. قمري سال، شمسي سال کان يارهن ڏينهن ننڍو ٿيندو آهي. تنهنڪري هندن جي حساب موجب، Leap year تيرهن مهينن جو ٿيندو آهي.(81) چاڪاڻ ته ان ۾ 'آدر/ اڌڪ/ آڌيماس' جو مهينو به ملايو ويندو آهي.(82) ان سال کي هندو 'مَلماس' (Malmas) چوندا آهن. 'مَل' جي معنيٰ 'ميل' آهي، جو هٿ تي چُهڻي پوندو آهي، جيئن

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

تہ اهو 'ميل' هٿ جو حصو نہ هوندو آهي ۽ ان کي صاف ڪيو ويندو آهي. تيئن 'مَلماس' بہ سال جي مهينن ۾ شامل نہ ڪبو آهي. ۽ سال جا ٻارهن مهينا ليکيا آهن. بهرحال ان (leap) مهيني کي 'اڌيماس' چئبو آهي. 'اڌيماس' جو مهينو 'نياڱو مهينو' سمجهيو ويندو آهي. ان مهيني ۾ شادي ۽ وهانءَ يا ڪوبہ ٻيو اهڙو جشن ڪونہ ملهائبو آهي.

16- طرف، ڏسيون، ڏينهن ۽ مهينا:

البيرونيءَ، ست زمينون ۽ ست آسمان بيان ڪيا آهن. هن، ڏسين ۽ طرفن جا بہ نالا ڏنا آهن: اهي نالا اڄ بہ سنڌ ۾ استعمال ٿين ٿا. البت اُچار ۾ ٿوري صوتي تبديلي ٿي آهي. مثال طور: اُتر، پورو (پورب)، ڏکشڻ (ڏکڻ) ۽ پشچم (پڇم). اسماعيلي پيرن طرفان جوڙيل دعائن مان هڪ ۾ اهي لفظ هن ريت ڪم آندا ويا آهن:

يا شاهہ! اتر، پورو، ڏَڪشڻ، پشچم،
چار ڏسيون، چار اوڏسيون، چار کاٽيون، چار واٽيون،
چار ڪتاب، چار ڪلپ، چار جڳ، چار ويد.... الخ

البيرونيءَ ڏينهن جا نالا بہ لڳ ڀڳ اهي ئي ڏنا آهن، جيڪي اڄ بہ سنڌيءَ ۾ ٿوريءَ تبديليءَ سان استعمال ٿيندا آهن. ڏينهن جا نالا گهڻو ڪري اُهي ئي آهن، جيڪي سيارن/ گرهن جا نالا آهن، صرف ڏينهن جي نالن جي سڃاڻپ لاءِ 'گرهہ' جي نالي جي پٺيان، 'بار' پڇاڙي ملائي ويندي آهي، جنهن کي سنڌيءَ ۾ 'وار' اُچاريو ويندو آهي، ۽ عام تبديل موجب 'ب' جو 'و' ۾ بدلجڻ ثابت ٿئي ٿو. مثال طور (83):

اِدتيَ بار = آرتوار / آچر

سومَ بار = سوموار/ سومار/ سومر

منگل بار = منگل وار/ منگل

ٻڌوارَ = ٻُڌ وار/ ٻُڌ

برهشپتي بار = وسپت

سڪر بار = شڪروار

سَنسچر بار = ڇنڇر

اهڙيءَ طرح هن، سيارن ۽ گرهن جا نالا ۽ انهن جي باري ۾ تفصيل سان لکيو آهي. انهن جا نالا هي آهن:

سوريہ. اديتي = سورج Sun

سومَ. چندر = چندر Moon

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

منگل = منگل Mass

ٻُڌ، چندر = Mercury

ورهسپتي = Jupiter

شُڪر، پرج = Venus

سئنسچَر = Satun

(ث) مهينا:

البيرونيءَ مهينن جا نالا بہ رڪارڊ ڪيا آهن، جيڪي اڄ بہ ٿوريءَ تبديليءَ سان سنڌ ۾ رائج آهن، مثلاً:

البيروني	موجوده سنڌي ٻولي
چيتر	چيٽ
ويشاک	ويساک / ويساک
جئشٺ	جيٺ
آشاڙ	آکاڙ
سراوڻ	ساوڻ
بادر پَدَ	ٻڍو
آشرَ يوجَ	اسو
ڪرتڪ	ڪتي
مَرگسرش	نهاري
پُوش	پوهہ
ماگهہ	ماگهہ
ڦلگُن	ڦڳڻ

17- ٻولين ۾ رسم الخط:

(الف) جاحظ کان وٺي البيرونيءَ تائين جيڪي بہ عرب عالم، فاضل، جاگرافيدان ۽ محقق سنڌ ۾ آيا، تن سڀني، سنڌي ٻوليءَ کي روزمره جي استعمال واري ٻولي سڏيو آهي، ۽ ان جي ڏار ڏار رسم الخطن جو بہ ذڪر ڪيو اٿن. ان مان ثابت ٿو ٿئي تہ سنڌي ٻولي، قديم زماني کان وٺي، نہ فقط روزمره جي استعمال لاءِ ڳالهائي ويندي هئي، پر اُها باقاعدي لکي بہ ويندي هئي. سنڌي ٻولي، ان وقت، ملتان تائين ڳالهائي

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ويندي هئي، پر باقاعدي لکي بہ ويندي هئي. بلڪ تجزيو ڪيو وڃي ها تہ جيڪر سنڌي ٻوليءَ جا اُهڃاڻ ۽ آرڪاڻ سنڌو- ڪوهستان ۽ سوات- ڪوهستان جي، توروالي ۽ ڏکڻ- اوپر افغانستان ۾ گوجرن جي ٻوليءَ ۽ هندڪو ۾ بہ نظر اچن ها. جاحظ لکيو آهي تہ:

”سنڌ جي ماڻهن جو هڪ خاص سنڌي خط آهي.(84)

اصطخري (1951ع) لکي ٿو تہ: ”منصوره، ملتان ۽ ان جي مضافات جي ماڻهن جي ٻولي، سنڌي ۽ عربي آهي.“(85)

مسعودي (16- 1915ع) لکي ٿو تہ: ”سنڌ جي زبان، هندستان کان مختلف آهي. سنڌ، اسلامي ملڪن سان قريب تر آهي. ’مهانگر‘ يعني ’وليراءِ‘ جي سلطنت جي تختگاه جي ٻولي ’ڪري‘ آهي. هيءَ انهيءَ طرف ۽ پسگردائيءَ جي زبان آهي، مگر ثقيل آهي. سامونڊي ساحل، ’چيمور‘، ’سوپاره‘ ۽ ’ٿاڻي‘ وغيره جي ساحلي شهرن جي زبان ’لاڙي‘ آهي.“(85)

بشاري مقدسي 980ع لکي ٿو تہ: ”ديبل هڪ سامونڊي شهر آهي. هن سان هڪ سؤ ڳوٺ مليل آهن، هتي جا رهاڪو زياده تر هندو آهن. سمنڊ جو پاڻي طغيانيءَ جي وقت، شهر جي ديوارن سان اچي لڳندو آهي. هتي جا باشنده واپاري آهن. سنڌي ۽ عربي زبانون ڳالهائين ٿا.“(86).

ابن نديم (995ع) لکي ٿو تہ: ”سنڌ جي ماڻهن جون زبانون ۽ مذهب باهم مختلف آهن، ۽ رسم الخط متعدد آهن. هنن جا تقريباً بہ سؤ رسم الخط آهن. سنڌ جي ماڻهن وٽ 9 رسم الخط رائج آهن.“(87)

ابن حوقل (942ع- 959ع) لکي ٿو تہ:

”منصوره، ملتان ۽ آسپاس جي علائقن ۾ عربي ۽ سنڌي زبانون رائج آهن.“(88)

اهي سڀ سياح، البيرونيءَ کان گهٽ ۾ گهٽ 61 سالن کان وٺي 161 سال اڳ آيا هئا. البيروني هن ڏس ۾ وڌيڪ وضاحت ۽ تفصيل سان لکيو آهي، ڇاڪاڻ تہ هڪ تہ هن ڪي سنڌ ۾ رهڻ لاءِ وڌيڪ وقت مليو هو ۽ ٻيو تہ هن جي اچڻ جو مقصد فقط مشاهدو ڪرڻ يا سير و سفر نہ هو بلڪ هو تحقيق ڪرڻ لاءِ آيو هو. هن سنڌ ۽ هند جي ماهرن، نجومين، ستارن جي علم جي ڄاڻوئن جي باري ۾ گهڻو ئي ڪجهہ ٻڌو هو، ۽ پڙهيو بہ هو. هُو خود بہ وڏو نجومي هو.

هن، سنڌ ۽ هند ۾، رسم الخط جي باري ۾، پنهنجي ڪتاب ’ڪتاب الهند‘ ۾ هڪ باب لکيو آهي. البيروني لکي ٿو تہ: ”سنڌ ۾ هڏين تي لکڻ جو رواج ڪونهي. البت هت وڻن جي پنن ۽ ڇوڏن تي لکڻ جو رواج گهڻو آهي.“ (89) البيروني سنڌ ۾ لکت جي فن جي باري ۾ لکي ٿو تہ: ”ڳالهائڻ واري ٻولي (tongue)، ڳالهائيندڙ جي خيالن کي ٻڌندڙن تائين پهچائڻ جو هڪ وسيلو آهي. انهيءَ عمل (ڳالهائڻ) کي ٿوري

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

عرصي لاءِ جٽاءُ رهندو آهي. اهوئي سبب آهي جو صدري علم (سيني بسيني ياد ڪرڻ وارو طريقو) ۽ تاريخي واقعا، وقت گذرڻ سان گڏ، پنهنجي اصلي اهميت وڃائي ويهن ٿا. ان ڪري انسان ذات، اهم واقعن ۽ علمي ڳالهين کي محفوظ رکڻ لاءِ لکڻ جو فن ايجاد ڪيو. (90)

البيروني لکي ٿو تہ: "سنڌ جا ماڻهو ڪتاب کي 'پوٿي' (Pothi) ۽ 'پُستڪ' چوندا آهن."(91) هن جي خيال موجب، هندن، لکڻ جو فن وساري ڇڏيو هو پر پوءِ 'پراسر' (Parasara) جي پُٽ، 'وياس' (Vyasa)، انهن جي الف - ب کي وري ايجاد ڪيو جنهن ۾ پنجاهہ اکر هوندا هئا. البيروني لکي ٿو تہ: "اکرن کي هي ماڻهو 'اڪشر' (Akshara) چوندا آهن." (92) اهي ماڻهو کابي کان، ساڄي طرف لکندا آهن.(93) ليڪ ڪڍي ان جي هيٺ اکر لکن. ليڪ جي مٿان جيڪي نشان ڏيندا آهن، اهي وياڪرڻ جو مفهوم رکندا آهن.(94) هر خطي ۾ رسم الخط جو نمونو ۽ ان جو نالو الڳ آهي. اهو رسم الخط جيڪو گهڻو مشهور آهي، ان جو نالو 'سِڌ ماتريڪا' (Sidhamatrika) آهي، جيڪو ڪن ماهرن جي خيال موجب، ڪشمير ۾ ايجاد ڪيو ويو هو (95)، ۽ ڪشميرين جي استعمال لاءِ هو پر اهو رسم الخط 'وراڻاسي' (Varansai)، 'مديہ ديش' ۽ 'آريہ وَرتَ' (ڪنوج جي چوڌاري وارو ملڪ) ۾ بہ ڪم آڻبو آهي. مالوا ۾ 'ناگر رسم الخط' استعمال ٿيندو آهي، جيڪو شڪل ۽ صورت ۾ "سِڌ ماتريڪا" کان ٻيءَ طرح آهي.(96) ٻيو رسم الخط 'ارڌناگري' (Ardhanagari)/ 'اڌناگري' آهي، جيڪو ڀاٽيا ۽ سنڌ جي ڪن حصن ۾ هلندو آهي.(97) اهڙيءَ طرح ڏکڻ سنڌ ۾ سمنڊ تائين، 'مالوَ شائو' (Malwashau) خطي ۾، 'مَلواري' (Malwari) رسم الخط ڪم ايندو آهي. اهڙيءَ طرح 'بهمنوا' يا 'المنصوره'، ۾ 'سئنڌوَ' (Saindhava) رسم الخط، ۽ 'لاڙي' رسم الخط، 'لاڙ ديش' ۾ هلندو آهي.(98)

18- عربي - سنڌي رسم الخط:

هن وقت تائين، سنڌي ٻوليءَ جي لاءِ، عربي - سنڌي رسم الخط بہ رواج ۾ اچي چڪو هو جنهن جي ابتدا گهڻو اڳ جاحظ 864ع ڌاري ڪئي هئي، بلڪ ٿي سگهي ٿو تہ ان کان بہ اڳ عربي سنڌي رسم الخط جي ابتدا ٿي چڪي هئي، پر هن ڏس ۾ البيرونيءَ تمام گهڻو ڪم ڪيو.

البيرونيءَ، سنڌي ٻوليءَ جا سَوَن جي تعداد ۾ لفظ، عربي - سنڌي رسم الخط ۾ لکيا. ۽ انهن لفظن جي لکڻ لاءِ هن ڪيترائي نوان حرف/ اکر بہ جوڙيا، جيڪي عربي رسم الخط ۾ اڳ موجود ڪونہ هئا. هن، علم نجوم، علم هئيت، علم رياضي، وياڪرڻ، شعر و شاعري، ڇند وديا، وقت جي ماپن جي سيڪنڊن،

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

منتن لاءِ وڏو لفظي خزانو ۽ ماپا، ماپ، تور، وزن، سڪي، گهڙين، ڏينهن، راتين، مهينن، سالن، جڳن، ڪلپن لاءِ مقامي ٻوليءَ جا لفظ، عربي ـ سنڌي رسم الخط ۾ لکيا. البيرونيءَ، سنڌي ٻوليءَ جي خاص نج آوازن لاءِ عربي رسم الخط مان جيڪي ويجها حرف جوڙيا ۽ ناهيا، انهن جو تفصيل اڳتي ڏنو ويو آهي. هن، سنڌ جي وڻن ٻوٽن، ٻسارڪي وکرن، جڙين ٻوٽين جي لاءِ مقامي لفظ ڇهڙوڪ: 'ٽوهر' لاءِ 'توهر'، 'نمر' لاءِ 'لِمر' ۽ اهڙيءَ طرح 'ڏڙَ' لاءِ ڪم ايندڙ لفظ 'دمڙ' کي 'رمڙ' جي صورتن ۾ لکيو. اهي لفظ ۽ نالا، هن کي سنڌ جي حڪيمن، طبيبن ۽ ماهرن کان معلوم ٿيا هئا يا ڪانئس اڳ لکيل مواد مان کيس مليا. جيڪي عباسي دور وارن حڪيمن، طبيبن ۽ماهرن لکيا هئا.

البيروني کان اڳ، الفزاري عالمن، سنڌي ٻوليءَ جا لفظ، عربي رسم الخط ۾ لکيا. جن ۾ دوائن جا نالا، سٽين ڦڪين جا نالا ۽ ٻسارڪي وکرن جا نالا اچي وڃن ٿا. سنڌي رسم الخط ۾ لکڻ لاءِ البيرونيءَ، لفظن جي اصلي اُچارن جو خيال ضرور رکيو مثال طور سنسڪرت لفظ 'دويپ' (Dvipa) کي 'ديپ' يا 'ڏيپ' لکيو. ان قسم جا لفظ ٻهريون دفعو عربيءَ ۾ لکيا ويا. انهيءَ ڪري خاص سنڌي آوازن لاءِ حرف هيٺ موجب ناهيا ويا:

سنڌي آواز لاءِ	البيرونيءَ جو ناهيل سنڌي ـ عربي حرف	سنڌي لفظ	البيرونيءَ جا لکيل لفظ
ٻ	ب/ بهـ	ٻينگ	بنج
ڳ	گ/ ڪ	برهم ڳپت/ ڳنگو	برهم گپت/ ڪنڪ
ڀ	پ	بيد ڀاءِ/ ڀُرا ڪُتي	بيدبا/ ڀُرناقطي
ٽ	ت	ٽوهر/ ڪٽوري	توهر/ ڪتوره
ڌ	دهـ	ڌاتورو/ ڌنو	دهطره/ دهن
ڻ	ن	وڻ/ مڻ	ون/ من
ڙ	ر	رمڙ	رمر
ڊ	در	ڊيپ	درب
ڍ	د	سُنڍ	سُند
ڏ	د	ڪوڏي	ڪُدوَ
ٻ	ب	ٻلهڻ	بولو
ٽ	ط/ ت	واٽو	واطر
جهہ	جهہ	سنجهر	صنجهل

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڳ	نک/ ن/ نگ	سگر / هگ/ آگر	شنکر/هين/ انگل
ک	ڪش	اکر / کن	اکشر/ڪش
ڪ	ک	کتوري	کتوره
ڃ	تيہ/ ج	سچو/ پنج تنتر	ستہ/ پنج تنتر
ٽ	ست	وِتي	وِتسي

(ث) صوتي تبديليون:

ج	>	ي	جَوَ	يَوَ
ر	>	ل	نَلوَ	نري

’ش‘ بدلجي ’س‘ ٿيو ۽ ’س‘ بدلجي ’ھ‘ ٿيو. مثال طور: ڪروش > ڪروھ > ڪوھ ۽ ’ر‘ حذف ٿي ويو. پوش > پوھ > پو

اھڙيءَ طرح آخري حرف تي ’سُرَ‘ (Vowel) جي اُچار لاءِ فعل جي ڦيرن جو خيال بہ رکيو ھئائين. مثال طور:

بندُ سنسڪرت وندیا

لَنڪُ سنسڪرت لنڪَ (Lanka)

گورُ سنسڪرت گوري (Gauri)

ھر لفظ جي آخر ۾ سُرَ جو نمايان ھجڻ، سنڌي وياڪرڻ جي خاص خوبي آھي. ھن دعويٰ لاءِ سخاؤ جي راءِ ھڪ وڏو دليل آھي، جنھن ۾ ھو لکي ٿو تہ سنڌي وياڪرڻ ۾ اجاتائين اھا خوبي موجود آھي. ’اُ‘ پڇاڙي، سنڌيءَ جي ڪيترن ئي اسمن ۾ موجود آھي.(99)

ان وقت ’پانشالائون‘ (Schools) بہ ھونديون ھيون. پانشالائن ۾ ٻارن لاءِ ڪاريون ’تختيون‘ ڪم آڻيندا ھئا، ۽ انھن (ڪارين تختين) تي لکڻ لاءِ تختين جي ڊيگھہ تي لکندا ھئا، يعني تختيءَ ڪي ڊيگھہ واري طرف جھليو ويندو ھو ۽ نہ ڪہ ويڪر واري طرف. ڪتاب جو عنوان، ڪتاب جي آخر (پڇاڙيءَ) ۾ لکندا ھئا ۽ نہ ڪہ مُنڍ ۾ يا سِري تي.

19- ماڻھو، رسمون ۽ رواج، تھذيب ۽ تمدن، لباس، رانديون ۽ وندرون:

(الف) ھندن جون ذاتيون:

البيرونيءَ جي اچڻ وقت، ھندن جون چار ذاتيون ھونديون ھيون. منجھن ذات پات جو ڀيد ڀاو گھڻو ھوندو ھو. ذاتيون ھي ھيون:

(i) برھمڻ- مذھبي ڪريا ڪرم ڪان سواءِ، برھمڻ حڪمران بہ رھيا.

(ii) ڪشتري (کتري)- اھي فوج ۾ شامل ھوندا ھئا.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(iii) ويشيه- اهي زراعت ۽ واپار جو پيشو ڪندا هئا.

(iv) شودر- اهي برهمڻن جا نوڪر چاڪر ۽ خادم هوندا هئا.

(ب) آباد قومون:

(i) البيرونيءَ پنهنجي وقت ۾ اتر- هند ۾ رهندڙ قومن ۽ قبيلن جا نالا ڏنا به آهن. ڪي نالا هي آهن:

’وهيلڪ‘، ’وڏ‘، ’واڻ‘ (وائين)، ’آڀير‘، ’ڪلتويڪ‘، ’پهلو ‘ڪرمڪنديڪ‘، ’گندار‘، ’يون‘، ’سنڌو‘، ’سؤوير‘، ’ساڪ‘، ’ملا‘، ’ڪوڊار‘، ’ڪليندا‘، ’جهنگل‘، ’پرڏو‘، ’دسيرڪ‘ ۽ ’لمپڪ‘ وغيره. اهي قومون اڄ به سنڌ ۾ آباد آهن. البت انهن جي نالن جي اُچارن ۾ توري گهڻي ڦيرگهير ٿي آهي.

(ii) اهڙيءَ طرح اولهه هند ۾ ان وقت جيڪي قومون آباد هيون، انهن مان ڪن جا نالا البيرونيءَ جي لکڻ موجب هي آهن:

’ملد‘، ’ڪروش‘، ’ميڪل‘، ’اُتڪل‘، ’سرن‘، ’پوج‘، ’ڪشڪند‘، ’ڪوسل‘ (ڪوشل)، ’تريپر‘، ’وئدڪ‘، ’نمبر‘، ’پد‘، ’هن‘، ’ملو‘، ’ڪيرت‘ ۽ ’تمر‘.

(iii) ڏکڻ- اولهه هند ۾ آباد قومون:

’ڪچل‘، ’اروشٽ‘، ’پرسو‘، ’بربر‘، ’ڪرت‘، ’ڪنڊ‘، ’آڀير‘، ’چنچڪ‘، ’سندو‘، ’ڪلڪ‘، ’درميڏ‘، ’ناريمڪ‘ (زالن جي چهري وارا مرد).

(ت) لباس:

(i) البيروني لکي ٿو ته مرد مٿي تي پڳ ٻڌن. ’ڪڙتو‘ (Kurtaka) ۽ شلوارون به پائين. شلوارون ايڏيون ته ڊگهيون پائين جو سندن پير به ڏسڻ ۾ ڪونه ايندا آهن. ڪڙتو ڊگهين ٻانهن سان پائين. زالون گهڻو ڪري ’پهراڻ‘ پائين. مرد ’جٽيو‘ به پائين. مرد، سينگار جو سامان (Cosmatics) به ڪم آڻين. مرد ڪنن ۾ ’ڪيوتيون‘ (ڪن جو زيور)، ٻانهن ۾ ’چوڙا‘ ۽ سون جون ’مُهرون‘ (Seals) مُنڊيءَ طور پائين مرد، ’ڪڙيون‘ به پائين، ۽ چيلهه سان، ساڄي طرف خنجر (ڪٽار) ۽ ڪنا‘ ٻڌن. بدن جا وار ڪونه ڪوڙين (لاهين). مٿي جا وار انهيءَ ڪري ڪونه ڪوڙين جو وار ڪين، ’اُس‘ جي تپش کان بچائيندا آهن.(100) هُو مُڇون به رکن. ننهن وڏا رکن. مٿي جي وارن کي ڪنهن ۾ انهن مان جونءَ به ڳولهين. وهنجڻ مهل پهرين پيرن کان شروع ڪن ۽ پوءِ منهن ڌوئن.

(ii) مرد، پنهنجن زالن سان، هر ڳالهه لاءِ صلاح مشورو ڪن. پٽ جي جمڻ تي خوش ٿين ۽ ڌيءَ جي جمڻ تي رنج ٿين.

(iii) ٻئي ڪنهن جي گهر وڃڻ مهل، اندر گهڙڻ لاءِ ڪا به اجازت ڪانه وٺن. پر وڃڻ مهل اجازت گهرن. ڪچهرين ۽ گڏجاڻين ۾ پلٿي ماري ويهن. هوُ ٿُڪ تڪ (ٿڪيندا رهندا) ڪندا رهندا آهن. ۽ سنگهه به ڪيندا رهندا آهن. سنگهون ۽ ڪانگهارا اُڇليندا رهندا آهن.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(ث) شادي:

مرد، چار شاديون ڪري سگهن، ۽ هڪ ئي وقت چار زالون رکڻ جي کين اجازت هوندي آهي، پر عورت کي سندس مڙس جي مرڻ کان پوءِ بہ شادي ڪرڻ جي اجازت ڪانہ هوندي آهي، شاديءَ لاءِ قانون آهن، جنهن موجب برهمڻ، چار زالون رکي سگهي ٿو ڪتري ٿي زالون، وئش بہ زالون، ۽ شودر کي هڪ زال رکڻ جي اجازت هوندي آهي. هر قوم جي مرد کي فقط پنهنجي ذات يا قوم مان ئي شادي ڪرڻ جي اجازت هوندي آهي. پنهنجيءَ ذات کان ٻاهر، پنهنجي ذات کان هيٺ درجي واريءَ عورت سان بہ شادي ڪرڻ جي منع هوندي اٿن.

ٻار، ماءُ جي ذات سان شمار ٿيندو آهي ۽ نہ ڪہ پيءُ جي ذات سان. برهمڻ، زال مان پيدا ٿيل ٻار، برهمڻ سڏبو آهي، شودر زال مان ڄاول ٻار، شودر سڏبو آهي. البيرونيءَ عورت جي پاڪائيءَ ۽ ناپاڪائيءَ لاءِ ڏينهن ۽ عرصي جو بہ ذڪر ڪيو آهي.

(ج) کاڌي کائڻ جون رسمون:

(i) هندو ماڻهو هڪ دسترخوان تي ويهي گڏجي کاڌو ڪونہ کائين، پر الڳ الڳ ۽ اڪيلا اڪيلا کائين.(101) بچيل کاڌو ڪونہ کائين. نڪر جا برتن، کاڌي کائڻ کان پوءِ اُڇلائي ڇڏيندا آهن. هو پان ۽ سوپاري شوق سان کائيندا آهن. انهيءَ ڪري سندن ڏند ڳاڙهائڻ تي مائل هوندا آهن. ماني کائڻ کان اڳ پهرين شراب پيئندا آهن. هو ڳئون جي پيشاب مان سُرڪيون پرين، پر ان (ڳئون) جو گوشت ڪونہ کائين.(102)

(ii) کاڌي پيتي جي سلسلي ۾ بہ هي ماڻهو قانون جي پابندي ڪندا آهن. ڪن جانورن جي گوشت کائڻ جي اجازت هوندي اٿن ۽ ڪن جي کائڻ جي اجازت ڪانہ هوندي اٿن. هندن جي نظر ۾ اهي جانور جن جي مارڻ ۽ کائڻ جي اجازت هوندي آهي، اهي آهن:

رڍ، ٻڪري، هرڻ، سهو گينڊو مينهن، مڇي، پاڻيءَ ۽ سُڪيءَ جا پکي، جهڙوڪ: جهرڪي، ڪبوتر، ڳيرو مور ۽ ٻيا جيڪي مڪروهہ نہ آهن، ۽ زهريلا بہ نہ آهن.

اهي جاندار جن جي کائڻ جي کين اجازت ڪانہ هئي، اهي هئا:

ڳئون، گهوڙو، گڏهہ، خچر، اُٺ، هاٿي، پالتو ڪڪڙ، ڪانءُ، طوطو بلبل ۽ هر قسم جا بيضا.

هي ماڻهو گهوڙي تي سنج رکڻ کان سواءِ سواري ڪندا آهن، پر جيڪڏهن سنج رکن تہ پوءِ گهوڙي تي ساڄي پاسي کان چڙهن.

هڪ ٻئي کي ڪا شيءِ ڏيڻي هوندي اٿن تہ اُها اُڇلائي ڏين:

(ح) رانديون ۽ وندرون:

سنڌ جا ماڻهو رانديون ۽ وندرن جا شوقين آهن. شطرنج (Chess) هنن جي مقبول راند آهي. هن راند ۾ مهرا، هاٿي، گهوڙا، سوار، پيادا ۽ وزير جي صورت ۾ ٿين. راند ڪرڻ مهل هاٿيءَ کي سڌو هلائين ۽ اُن کي ٻين پاسن ڏانهن ٽپائين جيئن پيادي کي ٽپائبو آهي.(103) البيرونيءَ هن راند (شطرنج) جو خاڪو ۽ نقشو بہ ڏنو آهي.(104)

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

بي وندر جهانجهه (ساز) وڄائڻ آهي. (105) هي ماڻهو شڪار جا بہ شوقين آهن. خاص ڪري 'سرهہ' (Ibex) جو شڪار شوق سان ڪن.

20- مذهب:

البيرونيءَ سنڌ جي ذڪر ۽ ذڪر اولهہ ۾ لِنگ ۽ ٻُتن جي پوڄا جو بہ ذڪر ڪيو آهي. هن جي بيان موجب، هندو ڌرم ڪان سواءِ هت 'شِوِ پنٿ' ۽ 'وشنوپنٿ' جا مڃيندڙ بہ رهندا آهن. انهن پنٿن جي باري ۾ بہ هن گهڻو ڪجهہ لکيو آهي.

البيرونيءَ پنهنجي دؤر ۾ برهمڻن کي زور ڏنو. ان وقت ٻُڌن جو زور ختم ٿي چڪو هو. حالانڪ راءِ سهاسيءَ جي حڪومت تائين سنڌ ۾ ٻُڌمت سرڪاري مذهب هو. يارهين صدي عيسويءَ جي پهرئين اڌ تائين ٻُڌمت جا اثر وچ- ايشيا، خراسان، افغانستان، اُتر- اولهہ هندستان ۾ ختم ٿي چڪا هئا. هن (البيرونيءَ) کي ٻُڌمت جي باري ۾ گهڻي معلومات ملي ڪانہ سگهي. ۽ سندس ڪتاب ۾ بہ ٻڌمت ۽ ٻڌن جي باري ۾ گهڻي معلومات ڏنل ڪانهي. هن، البت ٻُڌمت جي عالمن ۾ وياڪرٽي چندر علم هئيت جي ماهر، سُگرٽي (Sugriva) ۽ ان جي چيلن (شاگردن) جا نالا ڏنا آهن.

البيروني لکي ٿو تہ عرب عالمن، ٻڌمت وارن کي 'شَمَني' (Shamaniyya) سڏيو آهي. اهو لفظ، هن جي خيال موجب، پراڪرت جي سنسڪرت روپ، 'سرمن' (Sramana) تان ورتو ويو آهي. البيروني لکي ٿو تہ: "سنڌ جي شهرن ۾، مسلم فاتح وٽ حملي دوران صلح جي ڳالهين لاءِ 'سرمنن' (Sramanan) يعني ٻڌمت وارن کي موڪليو ويو هو." هن جي خيال موجب ان مان ظاهر ٿو ٿئي تہ 710ع ڌاري، يعني محمد بن قاسم جي حملي ۽ فتح کان اڳ، سنڌ ۾ ٻڌمت جا پيرو رهندا هئا. اهي بااثر هئا ۽ برهمڻ راڄ جي خلاف هئا.

21- هندن جا عقيدا، ڀرم ۽ سنسا:

هندو ماڻهو جيئن اڄ بہ پنهنجا خاص خاص عقيدا رکن ٿا تيئن البيرونيءَ بہ ڪين سندن عقيدن ۾ پختو محسوس ڪيو. جيئن هو موجوده وقت بہ ڌار ڌار مهينن ۽ ڏيهاڙن جي لحاظ ڪان ورت رکندا آهن، تيئن ان وقت بہ ڪنهن شُڪا ۽ مانتا طور ورت رکندا هئا.

البيرونيءَ هن سلسلي ۾ تمام گهڻي وضاحت سان لکيو آهي. هندن جو عقيدو هو تہ: (106)

(1) چيٽ جي مهيني ۾ ورت رکڻ سان، دولت ۾ اضافو ٿيندو ۽ ٻار نيڪ ٿيندا.

(2) ويساک جي مهيني ۾ ورت رکڻ سان، ورت رکندڙ پنهنجي قبيلي جو سردار ٿيندو.

(3) جيٺ جي مهيني ۾ ورت رکڻ سان، ورت رکندڙ عورتن جي نظر ۾ پسنديده ليکبا.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(4) آڪاڙ جي مهيني ۾ ورت رکڻ سان، دولت هٿ ايندي.

(5) ساوڻ جي مهيني ۾ ورت رکڻ سان، ڏاهپ، عقل ۽ سياڻپ حاصل ٿيندي.

(6) بڊي جي مهيني ۾ ورت رکڻ سان، تندرستي، مال، ڌن ۽ دولت ملندي.

(7) آسوءَ جي مهيني ۾ ورت رکڻ سان، دشمنن تي ڪاميابي حاصل ٿيندي.

(8) ڪتيءَ جي مهيني ۾ ورت رکڻ سان پنهنجن ماڻهن جي نظرن ۾ مقبول ٿيو ۽ مَنَ جون مرادون حاصل ٿينديون.

(9) ناهريءَ جي مهيني ۾ ورت رکڻ سان، ورت رکندڙ حسين، دلڪش ۽ زرخيز ملڪ ۾ بيو جنم وٺندا.

(10) پوهه جي مهيني ۾ ورت رکڻ سان، اعليٰ منزل ۽ مراد ماڻيبي.

(11) مانگهه جي مهيني ۾ ورت رکڻ سان، بي انداز دولت حاصل ٿيندي.

(12) ڦڳڻ جي مهيني ۾ ورت رکڻ سان خوشحال رهبو.

22_ ڏهاڙا ۽ جشن:

(الف) اهڙيءَ طرح هندو ماڻهو الڳ الڳ مهينن ۾ موقعن تي، ڏهاڙا ۽ جشن ملهائيندا آهن. مثال طور:(107)

(i) چيٽ جي چنڊ رات، وسنت جو جشن ملهايو ويندو آهي. اهو جشن عورتن لاءِ هوندو آهي. ان ڏينهن تي اُهي ڳهڻا پائينديون آهن ۽ پنهنجن مڙسن کان تحفا ۽ سوکڙيون گهرنديون آهن.

(ii) چيٽ جي 22 تاريخ تي پاڪوتي ديويءَ جو جشن ملهائيندا آهن. ماڻهو وهنجي سهنجي خيراتون ڪندا آهن.

(iii) ويساک جي 3 تاريخ تي، عورتن جو جشن ملهايو ويندو آهي. هن جشن جي موقعي تي 'گؤري ديويءَ' (گؤري مهاديوَ جي زال، هِمَونت جبل جي ڌيءَ) جي پوڄا ڪئي ويندي آهي. عورتون ڏيئا باريديون آهن. پر ڪنهن شيءِ جي کائڻ کان پرهيز ڪنديون آهن.

(iv) ويساک جي ڏهين تاريخ تي آتشبازي ڪئي ويندي آهي. گويا 'ويساکي ميلو' رچايو ويندو آهي.

(v) هندن وٽ باهه تي قرباني ڏيڻ جي رسم هلندي آهي. گهوڙيءَ کي چڙواڳ ڇڏي ڏيندا آهن. ته جيئن اها آزاد گهمي. کتري (سولجر)، گهوڙي تي سواري ڪري سگهندا آهن. گهوڙي کي دنيا جو حڪمران سمجهندا آهن.

البيروني لکي ٿو ته، ڌرم ۽ ڌرمي رسمن کان سواءِ هي ماڻهو ٽوڻن ڦيڻن ۾ گهڻو ڀروسو ڪن. ٽوڻن ڦيڻن ۽ ڏاڍن ڏوڍن کان سواءِ هنن ماڻهن وٽ 'ڪاري علم' (Witchcraft) جو به گهڻو رواج آهي. جيتوڻيڪ هي ماڻهو طب، دوائن ۽ سُٽين ڦڪين واري علاج ۾ مهارت رکندا آهن. تنهن هوندي به هو جهاڙن ڦوڪن، منڊن ۽ منترن ۾ به يقين رکن. نانگ جي 'ڏنگڻ' ۽ 'ڪڪڄڻ' جي حالت ۾ جوڳيءَ وٽ منتر ۽ منڊ لاءِ وڃن. انهن کان جهاڙون پڙهائين ۽ ڦوڪون وجهرائين.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

23- قصا ۽ ڪهاڻيون:

البيروني ۽ مهاديو جو قصو بہ بيان ڪيو آهي. مهاديو هڪ طاقتور ۽ ڏئيت حاڪم، 'هرٽا ڪَش' جي ڌيءَ 'دڪش' (Dkish) سان شادي ڪئي. قصن ۽ ڪهاڻين جي سلسلي ۾ 'پنج تنتر' مشهور ڪتاب هو.

24- اختتام:

البيروني ۽ جي سيني ڪتابن جي جائزي وٺڻ جي ضرورت آهي. خاص ڪري البيروني ۽ جهڙي محقق جي ڪتابن ۾ جاڻايل هرهڪ موضوع تي موجوده وقت ۽ ان وقت جي علمي حالت جي تقابلي مطالعي ۽ کوجنا ڪرڻ جي ضرورت آهي. اسان جي ماهرن کي اهو تجزيو ڪرڻ گهرجي تہ گذريل هڪ هزار سالن ۾ سنڌ ڇا وڃايو آهي ۽ ڇا حاصل ڪيو آهي؟ ڪهڙن ڪهڙن موضوعن ۾ اسان پنهنجي علم ۽ ڄاڻ کي جاري رکيو آهي، انهن ۾ ترقي ڪئي آهي، ۽ ڪهڙن ڪهڙن موضوعن ۾ اسين بلڪل پٺتي رهجي ويا آهيون. ان ۾ ڪو شڪ ڪونهي تہ سنڌ ۾ هر دور ۾ عالمن، فاضلن، ماهرن، مؤرخن، سائنسدانن، علم التاريخ جي سڃاڻن جي کوٽ ڪانہ رهي آهي. سنڌ، بين الاقوامي شهرت يافتہ سياستدان، قانوندان، تعليمي ماهر ۽ مؤرخ پيدا ڪيا آهن، پر ان هوندي بہ ڪن علمن جهڙوڪ: علم نجوم، علم هئيت، ڇند وديا، علم اللغت، لسانيات، وياڪرڻ، علم رياضي، علم طب، طبابت ۽ اهڙن ٻين علمن ۾ اسين سڀ ڪجهہ وڃائي چڪا آهيون. سنڌي سنبت/ سن جي رکجي وڃڻ جو سبب ڪهڙو هو؟ اڄ ڪيترا عالم هن وقت بہ ان کان واقف آهن؟ علم عروض جا ماهر تہ پيدا ٿيا، پر ڇند وديا جو علم اسان کان ڇڏائجي ويو. هن علم ۾ تسلسل پيدا ٿي نہ سگهيو. اسان وٽان جڙين ٻوٽين جا ماهر بہ گم ٿي ويا. اڄ سوچڻ جهڙي ڳالهہ هيءَ آهي تہ ڪي ڪنيار هڏين جي جوڙڻ واري علم ۾ اڄ بہ مهارت رکن ٿا، چور وار ڪڍڻ لاءِ هاڻ فقط ڪي حجام ئي مهارت رکن ٿا، ڪي ڊاڪٽر ۽ ماهر حڪيم بہ موجود آهن. جيڪي پتريءَ جي بيماريءَ، موڪن جي بيماريءَ، ڪاري سائيءَ جي بيماريءَ ۽ ٻين خاص خاص بيمارين ۾ مهارت رکن ٿا. اسان وٽ ڪي اهڙيون دايون بہ موجود آهن، جيڪي گائناڪالاجيءَ (يعني زنانين بيمارين) ۾ مهارت رکندڙ ڊاڪٽرياڻين کان بہ وڌيڪ ڄاڻ رکن ٿيون. نکٽن ۽ سيارن جا سڃاڻيندڙ هاري ۽ مالدار هاڻ موجود نہ آهن. ماهر ٻيڙياتا ۽ ميربحر بہ نہ رهيا آهن، جيڪي انهن نکٽن جي مدد سان، هوا يا طوفان جي باري ۾ پيشنگوئي ڪرڻ ۾ ماهر هجن. اسان وٽ جانورن جي بيمارين جا ماهر پاڳيا بہ موجود نہ رهيا آهن. جڙين ٻوٽين جا ڄاڻو پساري بہ هي جهان ڇڏي ويا. هاڻ اهي ٻڍڙيون ئي نہ آهن جيڪي گهرو علاج ۾ مهارت رکنديون هيون، ۽ ٻارن جي بيمارين کي سڃاڻي سگهنديون هيون. نانگن بلائن جي ڏنگ جون علاج ڪندڙ ڦوڪون، جهاڙون ۽ منتر پڙهندڙ جوڳي بہ رهيا نہ آهن، پر جيڪي ڪجهہ باقي بچيو آهي انهيءَ ساري مواد کي هاڻ ڪير سموهي، ڪير گڏ ڪري، ۽ ڪير ان تي تحقيق ڪري؟ اهو هڪ اهم سوال آهي؟ هن ڏس ۾ سوچڻ ۽ ڪم ڪرڻ جي ضرورت آهي.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ببليوگرافي:

1- Thadhani, T.S, 1948, An Article, The Lohanas, Sind Historical Society, Vol: VIII, No: 3, January

2_ الانا، غلام علي، ڊاڪٽر: 1977ع، لاڙ جي ادبي ۽ ثقافتي تاريخ، ڄامشورو، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، ص 170

3_ نڪر هيرو: قاضي قادن جو ڪلام، 1987ع، دهلي: پوڃا پبليڪيشنس

4_ ڇڳاڻي جهمو: مقالو سنڌي ساهت جو هڪ لکل ورق(پراڻ ناٿ جون 524 چوپايون)، سماهي مهراڻ، نمبر 1/ 1990ع (جنوري_ مارچ) ڄامشورو: سنڌي ادبي بورڊ، 1990ع، ص 106 کان 114

5_ ميمڻ سراج الحق: مقالو ماهنامہ نئين زندگي، ڪراچي: پاڪستان پبليڪيشن

6- Sachau, E.C. Dr., 1962, Alberuni's India, English Edition, Vol. I, Lahore: Govt of Pakistan, preface, P.IX

7_ جاحظ: رسالتہ فخرالسودان علي البيضان، 1960ع، اردو ترجمو هندستان عربون کي نظر مين، جلد اول، اعظم ڳڙه: دارالمصنفين، ص ص 4_ 7

8- Ref: 6, Vol: ii, p. 350

8_ علي ڪوفي: 1954ع، فتح نامہ سنڌ عرف چچ نامو مترجم: مخدوم امير احمد (تشريح ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ)، حيدرآباد: سنڌي ادبي بورڊ، پهريون ايڊيشن، ص 40

9_ ايضاً، ص 47

10_ ايضاً، ص 74

12- Ref: 6, Vol: I, p.25

13- Alberuni: 1973, Ghurrat-al-Zijat of Kirana Tilaka, Originally wnitten by Bijayanand of Benares, translated by prepared for publication by Dr. N. A Baloch,. Jamshoro: I nstitute of Sindholoagy, p.15

14- Ibid, p.15

15_ البيروني لکي ٿو تہ: "سنڌ جي فاتح محمد ابن القاسم جو بهترين عرصو 707ع کان 714ع تائين هو پر سنڌ ۾ اسلام جو پيغام هن جي فتح (712ع) کان 32 سال اڳ، يعني 680ع ڌاري پهچي چڪو هو-ڏسو سخاؤ حوالو نمبر6، جلد2، ص.350.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

16- Ref 6, Vol: I, pp. 13, 14, 16
17- Ibid, p. 15
18- Ibid. preface, XXXIV
19- Ref: 6, Vol: I. p.35
20- Ibid, Vol, I
21- Ibid. Vol. I, p.413
22- Ref: 13, p.18
23- Ref: 13, p.33
24- Ref: 6, Vol: II, pp. 13& 499
25- Ref: 13, p.22
26- Ref: 6, Vol: II, pp. 12 & 13
27- Ref: 13. p.22
28- Panhwar, M. H, 1983, Chronological Dictionary of Sindh, Jamshoro: Institute of Sindhology, p.114
29ـ آڏواڻي ڀيرومل، 1956ع، سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ، حاشيو حيدرآباد: سنڌي ادبي بورڊ، ص 55
30ـ ايضاً
31- Ref: 6, Vol: II, p.428
32- Ibid.
33- Ibid., I, 429
34- Ref: 27, p. 172
35- Ibid., p. 172
36ـ البيرونيءَ، 'گنگو' جو نالو 'ڪنڪ' لکيو آهي. سخاؤ هن لاءِ (Kanikku) پڙهڻيءَ جي سفارش تو ڪري ۽ چوي ٿو تہ اهو سنسڪرت لفظ 'ڪنشڪ' تي سگهي ٿو پر اهو لفظ گنگو آهي، جيڪو عباسي خليفن جي دربار جو هڪ وڏو طبيب هو.
37- Ref: 6
38- Ibid
39ـ بزرگ بن شهريار عجائب الهند، اردو ترجمو جلد اول، ص 101
40- Ref: 6, Vol: I, p.500
41- Ibid, Vol: I. p.35
42- Ibid, p.34
43- Ibid, p. 28
44- Ibid., p26 Also see ibid, Vol: II. pp. 11, 12 and 498
45- Ibid., p.40
46- Ibid, p. 50
47- Ibid. p. 25
48- Ibid., p. 156
49- Ibid
50- Ibid
51- Ibid., Also see: Ibid. Vol: II. P. 400

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

52_ بلوچ، نبي بخش خان، ڊاڪٽر: 1980ع، سنڌي ٻوليءَ جي مختصر تاريخ، ڇاپو ٻيو حيدرآباد:
زيب ادبي مرڪز ص 76

53_ ايضاً، ص 78

54- Ref: 6, Vol: I, p. 46
55- Ibid, 6. Vol: I, p. 182
56- Ibid., Vol: I, p. 184

57_ الانا، غلام علي، ڊاڪٽر، 1977ع، سنڌي نثر جي تاريخ، ڇاپو ٻيو، حيدرآباد: زيب ادبي مرڪز
ص 3 ۽ 4

58_ ايضاً، حوالو ص 170

59_ سنڌيلو عبدالڪريم، ڊاڪٽر، 1986ع، لوڪ ادب جو تحقيقي جائزو، ڄامشورو: انسٽيٽيوٽ
آف سنڌالاجي، ص 450

60_ ايضاً، ص ص 44 ۽ 45

61_ ايضاً

62_ ايضاً

63_ سحر امداد

64_ ايضاً

65- Ibid., p. 186
66- Ibid. p. 193
67- Ibid., Vol: II, p. 421
68- Ibid., Vol: I, p. 215
69- Ibid., Vol: I, p. 233
70- Ibid, Vol: I, p. 238
71- Ibid, Vol: I, pp. 235 & 237
72- Ibid., Vol: II, pp. 265, 476 and 559
Also see: Trumpp, E. A Grammar of Sindhi Language, pp. 158 & 174
73- Ref: 6, Vol: I, p. 216
74- Ibid., Vol: I, p. 221
75- Ibid., Vol: I, pp. 219, 220 & 221
76- Ibid., Vol: I, pp. 223 & 224
77- Ibid., Vol: I, pp. 448, 449 & 450
78- Ibid. Vol: I, pp. 498. 499

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

79_ جاحظ، / حوالو 7

80_ اصطخري: المسالک الممالک: اردو ترجمو هندوستان عربون کي نظر مين، جلد اول، ص 375

81_ ابوالحسن مسعودي، مروج الزهب و معاون الجوهر، حوالو ڏنل آهي، جلد اول، ص ص 288 _ 289

82_ بشاري مقدسي: احسن التقاسيم، ايضاً، ص ص 385 _ 386

83_ ابن نديم: الفهرست، ايضاً، جلد دوم، 1922ع، ص ص 3_4

84_ ابن حوقل

85- Ref: 6
86- Ibid
87- Ibid
88- Ibid
89- Ref: 6, Vol: I. p. 229
90- Ibid., Vol: I, p. 228
91- Ibid., Vol: I, p. 230
92- Ibid.
93- Ibid., Vol: I, p. 231
94- Ibid., Vol: I, p. 2321
95- Ibid.
96- Ibid., VolL I,
97- Ibid, Vol: I,
98- Ibid.
99- Ibid., Vol: II, p. 345
100- Ibid., Vol: I, p. 241
101- Ibid.
102- Ibid., Vol: I. p. 242
103- Ibid., Vol: I. p. 245
104- Ibid., Vol: I. p. 246
105- Ibid., Vol: I. p. 242
106- Ibid., Vol: II. pp. 233- 234
107- Ibid., Vol: II, pp. 240- 243

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پاڪستان ۾ قومي ٻوليءَ جو مسئلو

1_ قوم ڇا آهي؟

بين الاقوامي ماهرن جي راءِ موجب، ان سماجي گروهہ جي دائمي ميڙ کي 'قوم' سڏي سگهجي ٿو جيڪو گروهہ:

(i) ساڳئي ملڪ ۾ رهندو هجي،

(ii) ساڳي ٻولي ڳالهائيندو هجي،

(iii) اُن سماج ۾ ماڻهن جي رهڻي ڪهڻي، اُٿڻي ويهڻي ۽ ريتيون رسمون بہ لڳ ڀڳ هڪجهڙيون هجن،

(iv) سندن رهڻ جون جاگرافيائي حدون بہ ساڳيون هجن،

(v) اُن قوم جون تاريخي روايتون بہ ساڳيون هجن،

(vi) اُن جا ثقافتي قدر بہ ساڳيا هجن؛

مطلب تہ ڪنهن قوم لاءِ ساڳي ٻولي، ساڳيو وطن، ساڳي ثقافت ۽ اُن قوم جا سياسي مفاد ۽ اُن جا ثقافتي ۽ سماجي قدر پڻ ساڳيا ئي هئڻ ضروري آهن.

2_ ٻولي:

جديد لسانيات جي ماهرن جي راءِ موجب:" ٻولي، سماجي گروهہ ۾ هڪ ٻئي سان تعاون ۽ هڪ ٻئي سان ڪار وهنوار لاءِ انسان ذات جي وات مان نڪتل آوازن جو هڪ سرشتو آهي."

لسانيات جي جڳ مشهور ماهر، بلو مفيلڊ جي اها بہ راءِ آهي تہ. "هڪ انسان، سماجي ۽ معاشي معاملن ۾، ٻوليءَ تي گهڻو مدار رکي ٿو. ٻوليءَ کان سواءِ ڪنهن بہ انساني معاشري کي سمجهڻ مشڪل هوندو آهي. ٻوليءَ ذريعي ئي هڪ انسان جي 'طلب يا تحرڪ' جو ڪو ٻيو انسان 'جواب' ڏئي ٿو. ٻوليءَ ۾ ئي ڪنهن قوم جي تهذيب ۽ ثقافت جون پاڙون کُتل هونديون آهن. هر ٻوليءَ جي تاريخ جي پس منظر ۾، اُن ٻوليءَ جي ڳالهائيندڙ قوم جي تاريخ جا اُهڃاڻ موجود هوندا آهن. اهوئي سبب آهي جو انسان ذات جي گروهن، ٽولين ۽ ميڙن جي مطالعي لاءِ لازمي آهي تہ اول اُن گروهہ، اُن ميڙ يا اُن قوم جي ٻوليءَ جو مطالعو ڪجي. جيڪڏهن ڪو ماڻهو چاهي تہ هو ڪنهن قوم جي طور طريقن، ۽ اُن قوم جي تهذيب، ثقافت ۽ تاريخ جو اونهو اڀياس ڪري تہ ان کي گهرجي تہ اول اُن قوم جي ٻوليءَ جو باقاعدگيءَ سان مطالعو ڪري."

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مطلب تہ ڪنھن بہ سماجي گروھہ يا قوم لاءِ ڪنھن ٻوليءَ جو هجڻ ضروري هوندو آهي. ۽ ساڳئي وقت، ڪنھن بہ ٻوليءَ جي بقا ۽ بچاءَ لاءِ اُن ٻوليءَ جي سماجي گروھہ يا قوم جو هجڻ ضروري آهي.

3- قومي ٻولي ڪھڙيءَ ٻوليءَ کي چئبو آهي؟:

ماهرن جي بيان ڪيل وصف موجب، قومي ٻولي، اُن ٻوليءَ کي چوندا آهن، جيڪا، ڪا قوم يا قوميت، پنھنجي سماجي زندگيءَ جي روزمره جي وهنوار ۽ ڪاروبار ۾ استعمال ڪندي هجي.

اردو ٻوليءَ جي هڪ نادان دوست، ڊاڪٽر عبدالرحيم پراچا، روزانہ جنگ اخبار (مؤرخہ 8_7_1970ع)، صفحي 3 ۾، اردو ٻوليءَ کي پاڪستان جي قومي ٻولي مڃرائڻ جي سلسلي ۾، قومي ٻوليءَ جون جيڪي خاص خاص خصوصيتون بيان ڪيون آهن، اُهي هي آهن:

(i) ملڪ جي اڪثريت، اُن ٻوليءَ کي سمجهي سگهندي هجي ۽ ڳالهائي سگهندي هجي.

(ii) جيڪا ٻولي، اُن قوم کي پنھنجن ابن ڏاڏن کان ورثي ۾ ملي هجي.

(iii) جنھن ٻوليءَ ۾، اعليٰ کان اعليٰ تعليمي، دفتري ۽ عدالتي ڪاروبار آسانيءَ سان هلائي سگهجي.

(iv) جيڪا ٻولي اُن قوم جي اُمنگن، جذبن تهذيب، ادب، مذهب ۽ شاعريءَ جو مظهر بڻجڻ جي اهليت رکندي هجي.

(v) جيڪا ٻولي ڪنھن دشمن ملڪ جي زبان نہ هجي.

(vi) جنھن ٻوليءَ جي وسعت جو ميدان، محدود نہ هجي، يعني اُها ٻولي دنيا جي ٻين ٻولين جي لفظن ۽ اصطلاحن کي پاڻ ۾ مدغم ڪرڻ جي پوري اهليت رکندي هجي.

(vii) جنھن ٻوليءَ کي دنيا جي ٻين قومن جي سامهون پنھنجي قومي ٻولي ڪوٺيندي، فخر سان پيش ڪري سگهجي.

ڊاڪٽر پراچا جو رايو آهي تہ جنھن ٻوليءَ ۾ مٿي بيان ڪيل ڳالهيون نہ هجن تہ اها ٻولي، قومي ٻولي سڏائڻ جي حقدار نٿي ٿي سگهي.

حقيقت ۾، ڊاڪٽر پراچا صاحب، قومي ٻوليءَ جي سلسلي ۾ هڪ اهم نقطو چاٽي واٽي ڇڏي ويو آهي، اهو نقطو هي آهي تہ: ”قومي ٻولي اها ٿي سگهي ٿي جيڪا اُن ملڪ جي نسل مان هجي ۽ جنھن جو وطن بہ اهوئي هجي. جتي اُن ٻوليءَ کي قومي ٻولي مقرر ڪيو وڃي. هي نقطو قومي ٻولي ۽ سرڪاري ٻوليءَ ۾ فرق ڏيکاري ٿو.

4- پاڪستان هڪ گھڻ_قومي ملڪ آهي:

سوال هي ٿو پيدا ٿئي تہ مملڪت پاڪستان جا جملي ماڻهو، هڪ قوم آهن يا اُهي ڌار ڌار قوميتن جو هڪ ميڙ آهن؟ اڃا بہ هڪ اهم سوال هي آهي تہ پاڪستان هڪ وحداني مملڪت آهي يا وفاقي؟

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

انهن بنهي سوالن جا جواب، پاڪستان جي 23، مارچ، 1940ع جي لاهور واري نهراءَ مان ملي سگهن ٿا. حقيقت ۾، پاڪستان، مختلف لساني ۽ رياستي علائقن توڙي مختلف تهذيبن ۽ تمدني روايتن ۽ مختلف تاريخي حقيقتن تي مشتمل هڪ وفاقي ملڪ آهي. هن ملڪ ۾ ڪئين قومون آباد آهن. جن جي رهڻي ڪهڻي مختلف آهي، جن جو لباس مختلف آهي، جن جي تهذيب ۽ تمدن مختلف آهي، جن جي سوچ ۽ فڪر جو انداز مختلف آهي. انهيءَ ڪري انهن ڳالهين جي آڌار تي، ۽ 'قوم' جي مٿي بيان ڪيل وصف جي روشنيءَ ۾، جيڪڏهن ڪو سماجي گروهه يا ڪي سماجي گروهه، ٻوليءَ، تهذيب ۽ تمدن توڙي ريتين رسمن وغيره جي ڪري هڪ ٻئي کان الڳ الڳ آهن. يا هڪ ٻئي سان علحدگي رکن ٿا، ۽ هڪ ٻئي کان مختلف آهن ته پوءِ اهڙي هر سماجي گروهه کي هڪ ڌار قوم سمجهڻ گهرجي. انهيءَ دليل جي آڌار تي، مملڪت پاڪستان اندر ماڻهن مان، سنڌي هڪ ڌار قوم آهي، پنجابي هڪ ڌار قوم آهي، ۽ اهڙيءَ طرح سرائڪي، بلوچ، پختون، بروهي، شين، هندڪو بروش ۽ چترالي وغيره الڳ الڳ قومون آهن. جن جون ريتيون ۽ رسمون الڳ الڳ آهن، جن جو لباس ۽ رهڻي ڪهڻي الڳ الڳ آهي، جن جون ٻوليون الڳ الڳ آهن. جن جون ٻوليون، علم ادب ۽ مطالعي جا دفتر آهن. جيڪي گوناگون خوبين ۽ خصوصيتن سان ڀريل آهن. دراصل 'پاڪستان انهن مڙني قومن جي ثقافت وارن گلن مان جُڙيل هڪ گلدستو آهي.'

پاڪستان، جدا جدا قومن تي مشتمل هڪ ملڪ آهي. اُن مان هر قوم کي پنهنجي ڌار ٻولي آهي، پنهنجو ڌار ڌار جاگرافيائي خطو آهي، پنهنجي پنهنجي تهذيب ۽ پنهنجي پنهنجي ثقافت آهي، رهڻي ڪهڻيءَ جا پنهنجا طور طريقا ۽ اصول آهن. جن کي ملائي هڪ ڪرڻ، يعني جن کي ملائي ۽ گڏي واحد ثقافت بنائڻ، هرگز ۽ هرگز ممڪن نه آهي. انهن قومن جي ماڻهن ٿي پنهنجي پنهنجي هستيءَ ۽ تشخص، پنهنجيءَ پنهنجيءَ سڃاڻپ ۽ وجود کي قائم ۽ دائم رکيو آهي. سنڌين جي شڪل ۽ صورت، رنگ ۽ روپ، ڏيک ۽ ويک، ڪاڌو ۽ خوراڪ، رسمون ۽ رواج، پاڪستان ۾ رهندڙ ٻين سڀني قومن، جهڙوڪ: پنجابين، پختونن، سرائيڪين، بلوچن، بروهين، چترالين، هزاره وارن ۽ ٻين کان بلڪل مختلف آهن. اهڙيءَ طرح هر قوم جي ماڻهن جون پنهنجون پنهنجون عادتون ۽ خصوصيتون آهن. جن ۾ اُن قوم جي تاريخي روايتن جا نشان ۽ اُهڃاڻ ملن ٿا.

5- قومي ٻوليءَ جا مسئلا ۽ اُنهن جا حل:

پاڪستان جي قومي ٻوليءَ جي سلسلي ۾، هن ملڪ جا مختلف ماڻهو مختلف رايا رکن ٿا. هڪڙن جو رايو آهي ته پاڪستان لاءِ واحد ٻولي، قومي ٻولي هئڻ گهرجي. انهن جي راءِ موجب، اردو ئي اُها واحد ٻولي آهي جيڪا پاڪستان جي قومي ٻولي ٿي سگهي ٿي، پر ٻيا ماڻهو پاڪستان ۾ هڪ کان

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

وڏيڪ قومي ٻوليون رائج ڪرڻ جي حق ۾ آهن. اُنهن جي راءِ موجب، اردوءَ سان گڏ پاڪستان جي سڀني مادري ٻولين، جهڙوڪ: سنڌي، پنجابي، پشتو، بلوچي، بروهي، کووار، هندڪو، بلتي، سرائڪي ۽ شينا وغيره کي قومي ٻوليون تسليم ڪيو وڃي. ٽيان وري هن راءِ جا آهن تہ جيئن تہ اردو پاڪستان جي ڪنهن بہ صوبي يا علائقي جي قديم ماڻهن جي ٻولي ڪانهي تنهن ڪري اردو ٻوليءَ کي ڪنهن بہ صورت ۾ پاڪستان جي قومي ٻولي تسليم ڪرڻ جائز نہ آهي.

ٻئي طرف، اردو ٻوليءَ جا طرفدار صرف اردو ٻوليءَ کي ئي پاڪستان جي واحد قومي ٻولي قرار ڏيڻ لاءِ دليل ڏيندي چون ٿا:

"پاڪستان جي تحريڪ، اردو ٻوليءَ جي ڪري ئي ڪامياب ٿي هئي تنهن ڪري پاڪستان جي قومي ٻولي، اردو ۽ رڳو اردو ئي ٿيڻ گهرجي."

اردو ٻوليءَ جي بابا، مولوي عبدالحق تہ اردو نوازيءَ جي جنون ۾ ائين بہ دعويٰ ڪئي تہ، "اردو جزوي ايمان آهي." مولوي عبدالحق صاحب تہ متحده پاڪستان جي وقت ائين بہ چيو هو تہ:

"بنگلا، ڪافرن جي زبان آهي". (ڏسو: اخبار صبح سنڌ 26_7_1970ع).

اردوءَ جا حامي تہ اها بہ دعويٰ ڪندا آهن تہ:

"اردو استحڪام پاڪستان جي ضمانت آهي." (ڏسو: ليل و نهار، 31 کان 6 سيپٽمبر، 1970ع، ص 39).

اُهي صاحبان تہ اهو بہ نعرو هڻندا آهن تہ:

"اسلام ۽ اردوءَ جو چوليءَ ۽ دامن وارو ساٿ آهي."

اهي حضرات تہ اها بہ هام هڻندا آهن تہ:

"اردُوءَ جي مخالفت، اسلام ۽ پاڪستان جي مخالفت آهي."

مولوي عبدالحق جي ورسيءَ جي موقعي تي، ڊاڪٽر پراچا صاحب چيو تہ:

"بالآخر مسلمانن پاڪستان حاصل ڪري ورتو انهيءَ لاءِ تہ پنهنجي مذهب، ثقافت ۽ پنهنجيءَ زبان يعني اردُوءَ جو تحفظ ڪري سگهن."

ڊاڪٽر پراچا صاحب وڌيڪ چيو تہ:

"ڪنهن جي فهم ۽ گمان ۾ بہ هيءَ ڳالهہ ڪانہ هئي تہ اردُوءَ کي هت آٽي، پنهنجيءَ پوزيشن تان ڪيرائڻ جي ڪوشش ڪئي ويندي، ۽ مقامي ٻولين (هن جي لکڻ موجب لهجن) کي قومي زبان جي مقابلي ۾ آڻڻ جي سازش ڪئي ويندي" (جنگ اخبار)

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ابن مسعود اختر، روزانہ جنگ مؤرخہ 8_10_1970ع ۾، ’اردو سنڌھ کي عوام کي زبان ھي‘ جي عنوان سان، مبالغي کان ڪم وٺندي لکيو تہ:

”اردو اسان پاڪستانين لاءِ ھڪ اھڙي ناقابل ترديد حقيقت جي حيثيت تي رکي، جنھن تي اسان جي تمام معاشرتي ۽ ثقافتي زندگيءَ جا بنياد قائم آھن. پر انھن بنيادن کي ذرو بہ ھٽائڻ يا لوڏڻ جي ڪوشش ڪئي وئي تہ ھيءَ پوري عمارت، واريءَ جي گھر وانگر اچي پٽ پوندي“

ابن مسعود اختر صاحب اڳتي لکي ٿو:

”اردو ۽ اسلام اھي بہ اھڙا ٿنڀا آھن جن تي پاڪستان جو بنياد رکيو ويو ھو. اردو تہ تقسيم کان اڳ، ڪنھن ھڪ فرقي يا جماعت يا صوبي جي زبان نہ ھئي ۽ نہ ھاڻ آھي. جيڪي ماڻھو ائين سمجھن ٿا تہ اردو ڪنھن خاص طبقي جي زبان آھي، اھي وڏيءَ گمراہہ ڪن غلط فھميءَ ۾ مبتلا آھن. اردو پنھنجن سينن ھمہ گيرين جي ڪري ھندوستان جي اسي ڪروڙ انسانن جي زبان ھئي، ۽ 1947ع ۾ تقسيم کان پوءِ، ھيءَ زبان پنھنجين بيشمار خوبين سان، پاڪستان کي ورثي ۾ ملي. دنيا جي ڪابہ طاقت اسان کي انھيءَ ورثي کان محروم ڪري نٿي سگھي. جھڙيءَ طرح اسلام کي ڪنھن بہ قيمت تي ’خيرباد‘ چئي نٿا سگھون، تھڙيءَ طرح پاڪستان مان اردو ڪڏھن بہ ختم ٿي نٿي سگھي. اڄ خيبر کان ڪراچي، ڪاڪسز بازار تائين، ٻارھن ڪروڙ انسان، اھا زبان ڳالھائين ٿا. ھن جي استعمال جو حق بنگال ۽ سرحد کي بہ ايترو ئي آھي، جيترو پنجاب، سنڌ، بلوچستان ۽ ڪشمير کي“.

ھو مبالغي کان ڪم وٺندي اڃا بہ اڳتي لکي ٿو:

”ھيءَ ڪاشتڪارن جي زبان آھي، ھيءَ ھاريءَ جي زبان آھي، ھيءَ نيلي وارن جي زبان آھي، ھيءَ تاجرن ۽ صنعتڪارن جي زبان آھي. اردو عام ماڻھن جي زبان آھي.“ (روزانہ جنگ: 8_10_1970ع).

حقيقت ھيءَ آھي تہ اردو زبان جا حامي، ٻوليءَ جي معاملي ۾ جذباتي وڌيڪ ھوندا آھن. انھيءَ ڪري ھُو نٿين سچ، نوان ۽ بي بنياد بيان ڏيندا رھندا آھن. ٺٺيي ڪنڌ جي آزاديءَ ۽ پاڪستان تحريڪ ۾ جن بزرگن حصو ورتو ھو اُنھن مان سنڌ مان حاجي عبدالله ھارون، رئيس غلام محمد ڀرڳڙي، سائين جي. ايم سيد، شيخ عبدالمجيد سنڌي، سر شاھہ نواز خان ڀٽو محمد ھاشم گذر قاضي فيض محمد، سر

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

غلام حسين هدايت الله، مير بنده علي خان ٽالپر، مير حاجي غلام علي خان ٽالپر ۽ قاضي فضل الله توڙي ٻين بزرگن سياستدانن ڪڏهن بہ ڪٿي بہ ائين ڪونہ فرمايو هو تہ: ”ڪو پاڪستان، اردوءَ جي تحفظ لاءِ ٺهيو هو.“ اسين سنڌ وارا، اردوءَ جي حامين جي انهن بيانن کي هرگز قبول نٿا ڪريون.

(i) پاڪستان جي ڪنهن صوبي يا تبت- بلتستان يا فاٽا ۾ رهندڙ ماڻهو اهو هرگز قبول نٿا ڪن تہ پاڪستان، اردو ٻوليءَ جي تحفظ لاءِ ٺهيو آهي.

(ii) اُردوءَ وارن جي نظر ۾ اردو آسماني ٻولي آهي، مگر اسين سنڌ، بلوچستان، پنجاب، صوبہ خيبر- پختونخواهہ، سرائڪي خطي گلگت، بلتستان ۽ فاٽا جا رهاڪو اردو جي طرفدارن جي اها راءِ هرگز قبول ڪرڻ لاءِ تيار نہ آهيون. سنڌ اهو ديس آهي جتان حضور پاڪ صلعم جن کي بهشت جي هير لڳندي محسوس ٿيندي هئي. سنڌ اهو ديس آهي، جنهن لاءِ عرب سياحن: جاحظ، بزرگ بن شهريار، المسعودي، ابن حوقل، البيروني ۽ ابن نديم پنهنجن سفرنامن جا صفحن جا صفحا پري ڇڏيا آهن.

(iii) اسين اهو دعوي سان چئي سگهون ٿا تہ گهٽ ۾ گهٽ سنڌ صوبو جنهن پاڪستان جي قيام جي حمايت ۾، ننڍي کنڊ ۾، سڀ کان پهرين، 3 مارچ، 1943ع تي سنڌ اسيمبليءَ مان ٺهراءُ منظور ڪيو هو تنهن جي سامهون اهي نقطا هئا ئي ڪونہ تہ:

- ڪو اردو آسماني ٻولي آهي.
- يا ڪو پاڪستان فقط اردوءَ جي تحفظ لاءِ ئي ٺهي رهيو هو.

(iv) اردوءَ جي حامين کي اهو سمجهي وٺڻ کپي تہ سنڌي ٻوليءَ جي مقابلي ۾ عربي زبان جهڙي عالم اسلام جي ٻولي، عربن جي سنڌ تي ٽي سؤ سال حڪومت ۾ رهڻ جي باوجود، سنڌي ٻوليءَ سان مقابلو ڪري نہ سگهي ۽ عربيءَ ڪڏهن بہ سنڌ جي عوام جي زبان بڻجي ڪانہ سگهي. ساڳيءَ طرح فارسي زبان، سنڌ ۾ اٺ سؤ سال، حاڪمن جي زبان رهڻ جي باوجود، سنڌ جي عوام تائين پنهنجي رسائي حاصل ڪري نہ سگهي. ڇاڪاڻ تہ سنڌي، سنڌ جي عوام جي ٻولي آهي. ڇاڪاڻ تہ سنڌي ٻوليءَ جون پاڙون، عام ماڻهن جي روزانہ زندگيءَ واري ماحول ۾ ائين اونهيون کُتل آهن، جيئن ڊڀ ٻوٽي جي پاڙ زمين اندر کُتل هوندي آهي. جيستائين سرزمين سنڌ قائم ۽ دائم آهي، جيستائين سنڌ جو عام ماڻهو سدا سجاڳ آهي، تيستائين سنڌي ٻولي بہ قائم ۽ دائم رهندي ۽ تاقيامت امر رهندي. جيئن بزرگن چيو آهي تہ:

ڊڀ سائي جو سائو
ڏاند ٻڪئي جو ٻڪيو.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

اهڙيءَ طرح سنڌي ٻوليءَ جو سلو به، هميشه ۽ هميشه سائو ئي رهندو ۽ سدائين وڌندو رهندو.

لفظ زبان يا ٻوليءَ ۾ ڪو به فرق نه آهي. البت اردوءَ ۾ Language لفظ لاءِ 'زبان' ۽ dialect لاءِ 'ٻولي' لفظ استعمال ڪيو ويندو آهي.

هاڻي حقائق جي روشنيءَ ۾، اردوءَ جي حامين جي دعوي ڪي، پاڪستان ۾ اردوءَ جي ڳالهائيندڙن جي تعداد ۽ في سيڪڙي سان ڀيٽڻ گهرجي. ان سلسلي ۾ هيٺ آدمشماريءَ جا انگ اکر پيش ڪجن ٿا.

(i) ابن مسعود اختر، جنگ اخبار ۾، تاريخ 8-10-1970ع تي پنهنجي مذڪوره مضمون ۾ دعوي ڪندي لکيو هو ته:

"تقسيم کان اڳ، هندستان ۾ پنجاهه ڪروڙ ماڻهن جي زبان اردو هئي."

ابن مسعود اختر جي انهيءَ دعوي ڪي، حقيقتن جي روشنيءَ ۾ جاچڻ گهرجي ته ڇا تقسم هند کان اڳ، هندستان ۾ سڀني ماڻهن جي ٻولي اردو هئي؟ ڇا ڏکڻ هندستان ۾ رهندڙ دراوڙ قومون به اردو ٻولي ڳالهائينديون هيون؟ ڇا مهاراشٽر، گجرات، پنجاب، ڪڇ، ڪانياواڙ اوڙيسا، آسام، راجستان ۽ هرياڻا جي عام ماڻهن جي زبان به اردو هئي؟ ڇا آسامي، اوڙيا، هندي، ڪشميري، بهاري، راجستاني، سنتالي، ڀيلي، خانديشي، ٻوڊو، مُنڊا، لشائي، ڪوند، بومجي، ڪويا، ڪُئي، ڪرک ۽ ڪمائوني ٻولين ۽ دراوڙي ٻولين جي ڳالهائيندڙن، اردوءَ کي پنهنجيءَ زبان طور تسليم ڪيو هو؟ ڇا، انهن سڀني ماڻهن، اردوءَ کي پنهنجي روزمره يا تعليمي ۽ تدريسي زبان طور اختيار ڪيو هو؟، يا قبول ڪيو هو؟

(ii) ابن مسعود اختر، ٻن ڏينهن کان پوءِ پنهنجيءَ راءِ ۾ تبديلي آندي ۽ لکيائين ته:

"تقسيم کان پوءِ، اردو ڳالهائيندڙن جو تعداد ٻارهن ڪروڙ آهي."

اڳ ۾ چيو هئائين ته تقسيم کان اڳ، هندستان ۾ پنجاهه ڪروڙ ماڻهن جي زبان اردو هئي. هيڏو وڏو تضاد! هوڏانهن وري روزانه جنگ جي 10-10-1970ع واري پرچي ۾، زين نقوي لکيو هو ته:

"سڄي برصغير ۽ ٻين هنڌ، اردو ڳالهائيندڙن جو ڪل تعداد 24 ڪروڙ آهي. اهڙيءَ طرح هو (نقوي صاحب) اردو ڳالهائيندڙن جو دنيا ۾ ٽيون نمبر تعداد ڄاڻائي ٿو ۽ اُن ۾ هنديءَ کي به شامل ڪري ٿو."

(iii) حقيقت ۾، پاڪستان ٺهڻ کان پوءِ، اردوءَ جا حامي جيڪڏهن آدمشماريءَ جا سرڪاري انگ اکر (جيڪي به اسان جي لحاظ کان مبالغي وارا آهن) ڏسڻ جي تڪليف ڪن ها ته جيڪر اهڙي بي بنياد دعوي هرگز نه ڪن ها! پاڪستان پيپر بڪ جي 1969ع واريءَ اشاعت ۾، صفحي 44 تي، پاڪستان جي ڪل آبادي 90282674 ڪروڙ ڏيکاري وئي آهي. انهيءَ ڪل آباديءَ مان 50840235 ڪروڙ ماڻهو اڳوڻي اوڀر

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پاڪستان ۾ رهندا هئا ۽ باقي 39442439 ڪروڙ ماڻهو اولهه پاڪستان يعني موجوده پاڪستان ۾ رهندا هئا. مذڪوره ساڳئي ڪتاب (پاڪسان پيپر بڪ 1969ع) ۾. صفحي 24 تي ٻولين وار ماڻهن جا جيڪي انگ اکر ڏنل آهن. سي هت هوبهو پيش ڪجن ٿا:

ٻولي	ڳالهيندڙن جو تعداد	پاڪستان جي ڪل آبادي	ڪل آباديءَ جو في سيڪڙو
بنگالي	5,08,40,235 ڪروڙ	9,02,82,674 ڪروڙ	55.48
اردو	032,98,454 ڪروڙ		7.57
پنجابي	2,61,96,263 ڪروڙ		29.39
سنڌي	49,63,996 لک		12.59

(iv) اردوءَ جا حامي. 1970ع ۾ ٻه اها هام هڻندا هئا ته ڪراچيءَ ۾ رهندڙ 35 لکن ماڻهن جي ٻولي اردو آهي. اُن زماني ۾. روزانه هلال پاڪستان جي 17_12_1971ع واري پرچي ۾. ڪراچيءَ جي آباديءَ جا جيڪي انگ اکر ڏنل هئا. سي هن ريت آهن:

پشتو ڳالهائيندڙ 630000 لک

بلوچ 560000 لک

پنجابي ڳالهائيندڙ 450000 لک

بنگالي 060000 هزار

دراوڙ (ملباري وغيره) 180000 لک

گجراتي ڳالهائيندڙ 220000 لک

سنڌي ڳالهائيندڙ (سنڌي ڪڇي ۽ لاسي) 430000 لک

انهن جو ڪل تعداد 2530000 لک ٿئي ٿو. هاڻ اردوءَ جا طرفدار خود اهو فيصلو ڪن ته دهلي، لکنو، جئپور، جوڌپور، حيدرآباد دکن، يوپي، ڀوپال، آسام ۽ ٻين شهرن ۽ ڀارت جي پراڻين رياستن مان جيڪي اردو ڳالهائيندڙ پاڪستان ۾ لڏي آيا هئا. تن جو تعداد ڪيترو ٿي سگهي ٿو. انهن ۾ گجرات کان ميمڻ به آيا. راجستان کان مارواڙي، ميواڙي ۽ ٻيون راجستاني ٻولين ڳالهائيندڙ مهاجر به آيا. پاڪستان پيپر بڪ موجب. 1969ع ۾ پاڪستان ۾. اردو ڳالهائيندڙن جو ڪل تعداد 3298454 لک هو ۽ سنڌي ڳالهائيندڙن جو تعداد 4970219 لک هو. اهڙيءَ طرح هلال پاڪستان جي 17_2_1971ع واريءَ رپورٽ موجب فقط سنڌ ۾. پشتو، بلوچي، پنجابي، بنگالي، دراوڙ گجراتي ۽ سنڌي (ڪڇي ۽ لاسيءَ سميت) ڳالهائيندڙن جو ڪل تعداد 2530000 لک هو ته پوءِ ڪراچيءَ ۾ اردو ڳالهائيندڙ آباديءَ جو تعداد ڪيترو

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ٿي سگهي ٿو؟ پاڪستان بيئر بڪ موجب متحده پاڪستان ۾ اردو سنڌي بنگالي، پنجابي ۽ ٻين ٻولين جي ڳالهائيندڙن جو في سيڪڙو هيٺ موجب هو:

بنگالي	55.48%
پنجابي	29.2%
سنڌي	12.59%
پشتو	2.70%
اردو	3.65%
بلوچي	1.9%

جڏهن ته گڏيل پاڪستان ۾ گجراتي، مارواڙي، ملباري ڳالهائيندڙن جو به وڏو تعداد رهندو هو اُن کان سواءِ چترال ۾ کووار ٻولي ڳالهائيندڙ صوبہ خيبرپختونخوا ۾ هندڪو شينا، بشگالي، توروالي، وَخي، گلگت- بلتستان ۾ بالتي، بروشسڪي، ڪالامي ۽ ٻيون به ڪيتريون ئي ٻوليون ڳالهائيندڙ ماڻهو رهندا هئا، جيئن اڄ به اُهي انهن علائقن ۾ رهن ٿا. اهڙيءَ طرح بلوچستان، سنڌ ۽ پنجاب ۾ سرائڪي ڳالهائيندڙ لکن جي تعداد ۾ رهن ٿا، ۽ اهڙيءَ طرح سنڌ ۽ بلوچستان ۾ بروهي ٻولي ڳالهائيندڙن جو به وڏو تعداد آباد آهي.

(v) اهڙيءَ طرح 1971ع ۾ ڀارت ۾ خاص خاص ٻولين جي ڳالهائيندڙن جو تعداد هن ريت هو:

ٻولي	تعداد	ٻولي	تعداد
اردو	2,23.518 ڪروڙ	ملايالم	1,70,18,782 ڪروڙ
بنگالي	3,38,88,939 ڪروڙ	تامل	3,05,62,706ڪروڙ
گجرتي	2,03,06,464 ڪروڙ	تيليگو	3,72,68,136 ڪروڙ
هندي	13,37,35,360 ڪروڙ	مرهٽي	3,36,86,771 ڪروڙ

(vi) هاڻ جڏهن، پاڪستان ۽ هندستان ۾ رهندڙ اردو ٻوليءَ ڳالهائيندڙن جي تعداد جو جوڙ ٿو ڪجي ته پاڪستان جي ٻنهي حصن ۾ 03298454 لک ۽ ڀارت ۾ اردو ڳالهائيندڙن جو تعداد 22323518 ڪروڙ هو، انهي ٻنهي جو جوڙ ڪنداسين ته ٿيندو: 25621972 ڪروڙ پر اردوءَ جي حامين، ڪاٻي طرف هڪ جو انگ وڌائي ٻن ڪروڙن مان، ٻارهن ڪروڙ ناهي ڇڏيو ۽ ردوءَ جي ٻئي حاميءَ، ٻن جو انگ وڌائي ٻن مان 24 ڪروڙ ناهي ڇڏيو. اُن ۾ هنديءَ کي به شامل ڪري، اردو ڳالهائيندڙن کي خوشفهميءَ ۾ رکڻ جي ڪوشش ڪيائين. حقيقت ۾ 1970ع واري آدمشماريءَ موجب، اردو ڳالهائيندڙن جو تعداد، گڏيل پاڪستان ۾، 3.65 في سيڪڙو هو ۽ فقط اولهه پاڪستان ۾ 7.57 في سيڪڙو هو.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(vii) هاڻ ڏسجي ته ڏار ڏار آدم شمارين موجب (هي تعداد 2017ع واري آدمشماريءَ کان اڳ جو آهي) پاڪستان ۾ ڏار ڏار ٻولين جي ڳالهائيندڙن جو في سيڪڙو ڪيترو هو؟ بين الاقوامي اداري IUCN جي ڪتاب Sindh. state of Environment and Development 2004ع ۾ پاڪستان جي آدمشماريءَ جا انگ اکر هن ريت ڏنا آهن:

ٻولي	1981ع	1998ع	1981ع		1998ع		ڪراچي 1998ع
			ديهي	شهري	ديهي	شهري	
اردو	7.60	7.57	1.33	24.40	1.48	20.22	48.52
پنجابي	48.17	44.15	47.52	49.92	42.51	47.56	13.94
پشتو	13.15	15.42	15.05	08.04	18.06	09.94	11.42
سنڌي	11.77	14.10	13.77	06.43	16.46	09.20	07.22
بلوچي	03.02	03.57	03.50	01.74	03.99	02.69	04.34
بروهي	01.21	_	01.49	_	10.45	_	_
هندڪو	02.43	_	02.77	_	01.53	_	_
سرائڪي	09.84	10.53	11.97	04.12	12.97	05.46	02.11
ٻيون ٻوليون	02.81	04.66	02.60	03.37	04.53	04.93	12.44

انهيءَ ساڳئي اداري، پنهنجيءَ ساڳيءَ رپورٽ ۾ سنڌ صوبي جي آدمشماريءَ جا به انگ اکر ڏنا آهن. اُهي هن ريت آهن:

ٻولي	1981ع	1988ع	1981ع		1998ع	
			ديهي	شهري	ديهي	شهري
اردو	22.64	21.05	02.17	49.68	01.62	41.48
سنڌي	52.40	59.73	78.23	18.28	92.02	25.79
پنجابي	07.69	06.99	04.38	12.05	02.68	11.52
پشتو	03.06	04.19	03.46	06.48	08.61	07.96
بلوچي	04.51	02.11	05.63	03.30	01.50	02.74
بروهي	01.08	_	03.03	00.30	_	_
هندڪو	0.35	_	00.06	00.74	_	_
سرائڪي	02.29	01.00	03.44	00.77	00.32	01.70
ٻيون ٻوليون	05.97	04.93	03.94	08.65	01.25	08.80

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

1998ع تائين آدمشماريءَ جي انگن اکرن ۾ پنهنجو پاسو ڪمزور ڏسي، اردوءَ جي حامين مذهب جي آڙ ۾ سياسي پناهه گاهه ۾ لڪڻ جي ڪوشش ڪئي. هنن پاڪستان جي اڪثريت يعني اردوءَ کان سواءِ باقي ٻيون ٻوليون ڳالهائيندڙن کي، يعني مقامي ٻولين جي حامين کي، اسلام جا دشمن، پاڪستان جا دشمن ۽ نظريه پاڪستان جا مخالف ۽ دشمن ڪوٺڻ شروع ڪيو. جنگ اخبار پنهنجي 5_8_1970ع واريءَ اشاعت ۾ لکيو ته: ”صوبائي زبانن کي، اردوءَ جي مقابلي ۾ آڻڻ جو رجحان، ملڪ ۽ ملت سان غداري آهي.“

ساڳيءَ اخبار وڌيڪ لکيو ته: ”اردوءَ کي جيڪڏهن پاڪستان جي قومي ٻولي نه بنايو ويو ته پاڪستان جي سالميت ۽ استحڪامت کي خطرو آهي.“

هاڻ سوال ٿو پيدا ٿئي ته ڇا پاڪستان جي 7.57 سيڪڙو آبادي، يعني اردو ڳالهائيندڙ خواتين و حضرات کي، 92.43 سيڪڙو عوام، جن جي مادري ٻولي اردو نه آهي، تن کي غدار، شرپسند عناصر، پاڪستان جا دشمن، تخريب پسند يا نظريه پاڪستان جا مخالف سڏيندڙ انهن اردو ڳالهائيندڙن کي اهو حق ڪنهن ڏنو؟

ڇا هز رائل هائنس، سر سلطان محمد شاهه آغا خان ٿيون به پاڪستان ۽ نظريه پاڪستان جي خلاف هئا، جن 1954ع ۾، ڪراچيءَ ۾ مؤتمر اسلاميه ڪانفرنس ۾ پنهنجيءَ لکيل تقرير ۾، اردوءَ جي مخالفت ڪندي فرمايو: ”پاڪستان جهڙي نئين ملڪ لاءِ، اُن زبان کي ڪيئن ٿو قومي زبان بنايو وڃي، جيڪا هندستان ۾ مسلمانن جي زوال جي زماني جي پيداوار آهي“؟

اهي ماڻهو جيڪي اردوءَ کي پاڪستان جي قومي ٻولي بنائڻ جي مخالفت ڪن ٿا، اهي پنهنجا دليل ڏيندي لکن ٿا:

> ”اردو ٻوليءَ کي مسلمانن جي ٻولي چوڻ، يا اسلام سان اردوءَ جي رشتي کي ڳنڍڻ جي ڪوشش ڪرڻ، غلط ۽ حقيقت کان انڪار آهي.“

هُو لکن ٿا ته: ”اردوءَ جي ترقيءَ ۾، هندستان جي هندو اديبن جو به ايترو ئي حصو آهي، جيترو مسلمان اديبن جو ۽ اڄ به حالتن جي ناسازگيءَ جي جي باوجود هندستان ۾، اردو ٻولي ڳالهائيندڙن جو تعداد، پاڪستان ۾ ڳالهائيندڙن جي تعداد کان وڌيڪ آهي، ۽ اڄ به هندستان ۾، اردوءَ ۾، ادب جي تخليق ۽ اشاعت ٿي رهي آهي، ۽ جن ماڻهن طرفان اردوءَ جي ترقيءَ لاءِ ’نئشنل ڪائونسل فار ڊيولپمينٽ آف اردو‘ نالي ادارو بنايو ويو آهي، جنهن کي هر سال ڪروڙين روپيا گرانٽ طور ڏنا ويندا آهن.

پاڪستان ۾، وفاقي سرڪار، طرفان فقط اردوُ ٻوليءَ کي، قومي ٻولي نه بنائڻ لاءِ جيڪي دليل ڏنا ويا آهن، اُنهن مان ڪي هي آهن:

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(1) اردو پاڪستان جي ڪنهن بہ پاڪستاني اصل نسل واريءَ قوم سان تعلق نٿي رکي، انهيءَ ڪري انهيءَ اصول تحت فقط اردو پاڪستان جي قومي ٻولي بڻجڻ جو حق نٿي رکي سگهي.

(2) مذهبي لحاظ کان بہ اردو قومي ٻولي بڻجن جي حقدار نہ آهي. ڇاڪاڻ تہ اردو ڪنهن بہ قوم جي مذهبي ٻولي ڪانهي. دراصل مسلمانن جي مذهبي ٻولي فقط عربي ۽ عربي ٻولي ئي آهي، جنهن ۾ عالمِ اسلام جي مذهبي ميراث موجود آهي.

(3) اردو فاتحن يا حاڪمن جي ٻولي بہ ڪانهي. اردوءَ وارا پاڪستان ۾ فاتح نہ پر پناهہ وٺڻ آيا آهن.

(4) اردو پاڪستان ۾ ڪنهن بہ صوبي يا پوري پاڪستان جي اڪثريت جي ٻولي بہ ڪانهي. جيڪڏهن اڪثريت جي ٻوليءَ کي پاڪستان جي قومي ٻولي بڻجڻ جو حق ڏجي تہ اهو صرف پنجابي ٻوليءَ کي ئي ڏيئي سگهجي ٿو.

(5) جديد نظريي ۽ اصولن موجب، قومي ٻوليءَ جو وطن هئڻ لازمي آهي. اردو ٻوليءَ جو اصل وطن هندستان آهي. مسٽر 'بيليءَ' جي راءِ موجب اردوءَ جو بڻ بنياد دهليءَ جي آسپاس ۾ ڳالهائي ويندڙ 'کڙي ٻولي' آهي. اردو ڄائي بہ هندستان ۾، وڌي ۽ ويجهي بہ هندستان ۾، ۽ ترقي بہ هندستان ۾ ڪيائين. اردوءَ جي انهيءَ ترقيءَ ۾ ڀارت جي هندن جو بہ وڏو حصو رهيو آهي. انهيءَ راءِ موجب، جيڪڏهن ڏسبو تہ اردو نہ فقط پاڪستان جي وطني ٻولي ڪانهي، پر اها هڪ اهڙي ٻولي آهي، جنهن جو اصل وطن هندستان آهي. جيڪا هن وقت بہ هندستان ۾ حيدرآباد دکن، اورنگ آباد، احمد نگر، ڀوپال، دهلي، ڪلڪتي ۽ ٻين شهرن ۾، ڪيترائي هندو ۽ مسلمان، مادري ٻوليءَ طور ڳالهائيندا آهن. پر اُن جي مقابلي ۾ پاڪستان ۾ فقط 7.57 سيڪڙو ماڻهن جي مادري زبان اردو آهي.

ٻوليءَ جي ماهرن، جديد نظريي موجب، قومي ٻوليءَ جو وطن هن ڪري بہ لازمي ٺهرايو آهي، جو قومي ٻولي، وطني ماڻهن جي ذهني بلنديءَ ۽ فڪري معيار، تهذيبي ۽ ثقافتي لاڙن توڙي تاريخي روايتن جي آئينہ دار هوندي آهي. اهڙيءَ ٻوليءَ جون پاڙون اُن جي پنهنجي وطن جي سماج ۾ کتل هونديون آهن. اُن ٻوليءَ ۾، وطني ماڻهو پنهنجن خيالن، فڪرن ۽ احساسن کي آسانيءَ سان بيان ڪري سگهندا آهن. اردوءَ ٻوليءَ ۾ اهڙو اظهار نہ سنڌي ڪري سگهندا آهن، نہ پنجابي، پختون، نہ هندڪو نہ سرائڪي، نہ کووار ۽ نہ ئي وخي ڳالهائيندڙ ڪري سگهندا آهن ۽ نہ ئي وري بلوچ، بروهي، شين ۽ گجراتي ڳالهائيندڙ ڪري سگهندا آهن.

مٿي بيان ڪيل حقيقتن ۽ پيش ڪيل دليلن جي آڌار تي اها دعوا ڪري سگهجي ٿي تہ جيئن تہ پاڪستان گهڻين ٻولين وارو ملڪ آهي، تنهن ڪري اُن ۾ ڪنهن هڪ ٻوليءَ کي، قومي ٻوليءَ طور

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مسلط ڪرڻ، ٻين قومن جي ٻولين سان ناانصافي آهي. مٿي بيان ڪيل نقطن جي آڌار تي اهو چئي سگهجي ٿو تہ پاڪستان جي ڌار ڌار صوبن ۽ علائقن ۾ مادري زبان طور ڳالهايون ويندڙ مڙئي زبانون، پاڪستان جون قومي ٻوليون ٻڻجن جي لائق ۽ حقدار آهن، ڇاڪاڻ تہ:

(i) اُهي پاڪستان جي اصلي قومن جون مادري زبانون آهن.

(ii) اُهي اُنهن علائقن جي اصلي باشندن جون ٻوليون آهن.

(iii) اهي ئي ٻوليون آهن جيڪي حقيقت ۾ انهن خطن ۽ علائقن اندر رهندڙ هارين نارين، ڪمين ڪاسين، مزورن ۽ ڪارخانيدارن ۽ محنت ڪش ماڻهن جي روزمره ۾ رائج ٻوليون آهن.

(iv) اُهي ئي ٻوليون انهن صوبن، علائقن ۽ خطن ۾ ڳالهايون ويندڙ ٻوليون آهن، جن ۾ مسلمانن جي اڪثريت جي آڌار تي پاڪستان وجود ۾ آيو.

(v) اردوءَ کي هارين نارين، مزورن ۽ محنت ڪش ماڻهن جي ٻولي ۽ عوامي ٻولي سڏيندڙ دراصل وڏيءَ خوش فهميءَ ۾ آهن. اردو پاڪستان جي عام ماڻهن جي ٻولي ڪڏهن بہ ڪانہ رهي آهي. اردو دراصل هندستان ۾ لکنو دهلي، فتح پور، ڀوپال، حيدرآباد دکن، آڳرو ۽ رامپور جي نوابن، رئيسن ۽ اُنهن جي دربار جي ٻولي رهي آهي. اردو ٻولي، عوامي مسئلن جي آئينہ دار هرگز ڪانہ رهي آهي، پر اها هڪ مخصوص طبقي جي آداب ۽ تهذيب جي آئينہ دار رهي آهي. اهوئي سبب آهي جو اردُوءَ جي لاءِ عوام تائين پهچڻ ۽ عام ماڻهن جي ٻوليءَ جي جاءِ وٺڻ ممڪن ئي نہ آهي.

مٿي ٻوليءَ جي وصف بيان ڪندي، لسانيات جي جڳ مشهور ماهر، بلو مفيلڊ جو رايو ڏيندي عرض ڪيو ويو آهي تہ هر ٻوليءَ ۾ پنهنجي خطي جي ثقافت جون پاڙون کتل هونديون آهن. هن جو اهو بہ رايو آهي تہ هر قوم جي بنجڻ ۾، ٻوليءَ کي وڏو عمل دخل هوندو آهي. ماهرن جو اهو بہ رايو آهي تہ جيڪڏهن ڪو ماڻهو چاهي تہ ڪنهن قوم جي طور طريقن ۽ اُن قوم جي تاريخ ۽ ثقافت جو اونهون اڀياس ڪري تہ ان کي گهرجي تہ پهرين اُن قوم جي ٻوليءَ جو باقاعدگيءَ سان مطالعو ڪري. انهيءَ راءِ جي آڌار تي اهو چئي سگهجي ٿو تہ سنڌي، پنجابي، بلوچي، پشتو سرائڪي، شينا، کووار برهوئي، هندڪو بالتي ۽ بروشسڪي وغيره ٻولين جو مطالعو انهن علائقن جي علمي، ادبي، سماجي ۽ ثقافتي بنيادن جو مطالعو آهي، جن علائقن ۾ اهي ٻوليون ڳالهايون وڃن ٿيون. سنڌي ٻوليءَ ۽ سنڌي تهذيب جي مطالعي، ننڍي کنڊ جي ماضيءَ جي مطالعي ۽ ننڍي کنڊ جي ماضيءَ جي تاريخ ۾ نوان نوان باب کوليا آهن. موهن جي دڙي جي کوٽائيءَ مان هٿ آيل مهرن واريءَ ٻوليءَ جي مطالعي جا نتيجا ثابت ڪندا تہ هن قديم ۽ عظيم تهذيب جا

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ماڻهو قديم زماني ۾ ڪهڙي ٻولي ڳالهائيندا هئا؟ اُن ٻوليءَ جو صوتياتي، صرفي ۽ نحوي سٽاءُ ڪيئن هو؟ اُن ٻوليءَ جو لغوي سرمايو ڪهڙو هو؟ اُن ٻوليءَ جي لغوي ذخيري جي باقيات جي مطالعي جي مدد سان هزارين شين ۽ بيشمار جنسن، ماڻهن، وڻن ٽڻن، جانورن، پکين ۽ پسونئن جي نالن، ماڻهن جي رهڻيءَ ڪهڻيءَ، ڪاڌي خوراڪ ۽ ڪپڙي لٽي جي نالن جي خبر پئجي سگهندي. اهو سمورو مواد، واديءِ سنڌ ۽ سنڌو تهذيب جي تاريخ، نئين سر لکڻ ۾ مدد ڪندو.

مٿي بيان ڪيل حقيقتن مان اهو واضح ٿئي ٿو تہ پاڪستان هڪ گهڻ-قومون ۽ گهڻ-ٻوليائي ملڪ آهي. اِنهن قومن کي پنهنجون پنهنجون مقامي ٻوليون آهن. اهي ٻوليون اڄ بہ انهن قومن جي تهذيب ۽ تمدن، معياري ادب ۽ لوڪ ادب جي تخليق ۽ رچنا جون ٻوليون آهن. جيڪي انهن قومن جي روزمره جي زندگيءَ ۾ روزمره جي ڪار وهنوار ۾ ڪم ايندڙيون آهن. اهي ٻوليون، مملڪت پاڪستان جي ڌار ڌار علائقن جي عوام جون مادري ٻوليون آهن. جيڪي انهن قومن کي سنڌن ابن ڏاڏن کان، انهن کي انهن جي ابن ڏاڏن کان، لکين سالن کان ورثي ۾ مليون آهن. انهن قومن جون اهي ٻوليون، انهن ماڻهن جي ذهني ارتقا، فڪر ۽ سوچ، تهذيبي ۽ ثقافتي سرمايي سان ڀريل آهن. اهي ٻوليون، انهن قومن جي اُمنگن، اُميدن ۽ اُنهن جي معاشري جون آئينہ دار آهن. لهاذا سنڌي، پنجابي، بلوچي، پشتو سرائڪي، براهوئي، کووار، هندڪو وخي، شينا ۽ بروشسڪي معاشري، سوچ ۽ فڪر جون آئينہ دار اهي ئي ٻوليون آهن ۽ نہ ڪ اردو ٻولي.

انهن قومن ۽ سنڌن قوميتن جي لسانياتي خوبين ۽ خصوصيتن جو ميدان بہ تمام گهڻو وسيع ۽ ڪشادو آهي. اهي ٻوليون، عربيءَ، فارسيءَ، منگوليءَ، تورانيءَ، تاتاريءَ، توڙي پورچوگيزي، ڊچ، يوناني، فرينچ ۽ انگريزي ٻولين جي لفظن، اصطلاحن ۽ ٻئي لغوي ذخيري کي،ا ئين ڳڙڪائي ۽ پنهنجيءَ ساخت، سٽاءُ ۽ رچنا ۾ ملائي، پنهنجي لغوي سانچي ۾ وجهي، انهن کي ائين گهڙي وئيون آهن، جو اصلي ٻوليءَ جا ڳالهائيندڙ هزارين هيلا بہ ڪٽي هلائين تہ بہ پنهنجين ٻولين جي انهن لفظن ۽ اصطلاحن کي مشڪل سان سڃاڻي سگهندا.

پاڪستان ۾، هر قوم پنهنجي پنهنجيءَ ٻوليءَ تي فخر ۽ ناز ڪندي آهي، انهن مان سنڌي تہ پنهنجيءَ ٻوليءَ جي بقا ۽ بچاءَ لاءِ هر قسم جي قرباني ڏيڻ کان هرگز ڊنا نہ آهن. هزارين مخالفتن جي باوجود، ون يونٽ ۽ هر مارشل لا جي زماني ۾ بي شمار بزرگ ۽ نوجوان اديبن، شاعرن، صحافين ۽ سياستدانن توڙي اُستادن ۽ شاگردن کي جيلن ۾ بند ڪرڻ جي باوجود، سنڌ جا سرفروش جوڌا ۽ سرويچ فدائي، پنهنجيءَ مادري زبان لاءِ، پنهنجا سر ترڻيءَ تي رکي بيباڪ چوندا رهيا، ”هلو هلو جيل هلو“. هن ڏس ۾ سنڌ جي شاعرن بہ پاڻ خوب ملهايو. مرحوم عبدالڪريم گدائيءَ فرمايو:

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جيڪو وائي شاهه جي ڳائي، ٻولي جيجل جي ورجائي،
تنهن تي پهريدار اچا پيي ساڳياڙيا

شيخ اياز فرمايو:

تون چؤ تہ لچان، تون چؤ تہ ڪچان، توکان هڪڙي ڳالهہ پڇان؟
تون ڪنهن ڪنهن کي خاموش ڪندين، اعلان هزارين مان نہ رڳو.

سنڌ ۾ غير وطني ٻوليءَ کي نفرت جي نگاهہ سان ڏسڻ جي سُتي، سنڌ وارن کي اول اول لطيف سائينءَ ئي پياري هئي، ۽ غير وطني ٻولي يعني فارسي ٻوليءَ جي چاٽندڙن کي مخاطب ٿيندي فرمايائون تہ:

جي تو فارسي سکيو گولو توءِ غلام،
اُجيو تان آب گهري، بکيو تان طعام،
هي عامن سندو عام خاصن منجهان ڪين ٿئي.

(iii) سنڌو ماٿر جي تاريخ گواهہ آهي تہ سنڌي ماڻهن، پنهنجي مادري زبان کي هميشه کان اوليت ڏني آهي، مثال طور:

(1) قرآن ڪريم جو دنيا ۾ پهريون ترجمو 270هہ/ ۾ سنڌي ٻوليءَ ۾ ٿيو هو.
(2) دنيا ۾ سڀ کان پراڻي لکت جا آثار ۽ اُهجاڻ سنڌي ٻوليءَ ۾ ملن ٿا.
(3) نئيي ڪنڊ ۾ اردناگري يا مقامي طرز تي لکت جا اوائلي نمونا، سنڌي ٻوليءَ ۾ ڀنڀور ۽ ٻهمنوار (برهمڻ آباد/ منصوره) مان حاصل ٿيا آهن.
(4) نئيي ڪنڊ ۾ تعليم جي ضابطن بابت پهريون نثري ڪتاب، مخدوم جعفر بوبڪائيءَ لکيو جنهن ۾ سنڌي ٻوليءَ ۾ لکيل جملا بہ ملن ٿا.
(5) موهن جي دڙي واريءَ تهذيب ۽ سنڌوماٿر ۾ رائج اُن ٻوليءَ جا ڪي عنصر ۽ رگ ويد واريءَ ٻوليءَ جا ڪي لفظ سنڌي ٻوليءَ پاڻ وٽ اڄ بہ محفوظ ڪيا آهن، جيڪي عام سنڌي زبان ۾ نظر اچن ٿا.
(6) تحقيق مان اهو بہ معلوم ٿيو آهي تہ نئيي ڪنڊ ۾، اسلام جي تعليم سڀ کان اول سنڌي ٻوليءَ ۾ ڏني وئي.

سنڌي ماڻهو پنهنجي مادري زبان تي انهيءَ ڪري بہ فخر ڪندا آهن جو سنڌي ٻوليءَ جو ادب، هن وقت بہ ترقي يافتہ ملڪن جي ٻولين جي ادب سان ڪُلهو ڪلهي ۾ ملائي سگهي ٿو. سنڌي نثر توڙي نظم ۾ هر قسم جو مضمون ڇيڄي ڇڪو آهي. ناول، ڊراما، افسانا، سائنس جي هر مضمون، حڪمت، فلسفي، تاريخ جا دفتر، معرفت جا بيان، لسانيات ۽ لغات جا اصول وغيره. اهڙيءَ طرح نظم جي هر صنف تي سنڌي ٻوليءَ ۾ تمام گهڻو مواد موجود آهي.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

6- بهرحال مٿي قومي ٻوليءَ لاءِ جيڪي اصول مقرر ڪيا ويا آهن ۽ دليل ڏنا ويا آهن. انهن جي آڌار تي اهو بلڪل واضح ٿئي ٿو تہ پاڪستان جي قومي ٻولي صرف اردو نہ، پر پاڪستان جي هر قوم جي مادري ٻوليءَ کي، پاڪستان جي قومي ٻوليءَ جو درجو ڏنو وڃي.

اردوءَ جا حامي، پنهنجيءَ مخصوص چاڻ ۽ ضد سبب، اردوءَ کي زبان يعني Language ۽ مقامي پاڪستاني ٻولين کي dialects تا ڪوٺين. ڊاڪٽر پراچا، پنهنجي مذڪوره مضمون (8_71970ع) ۾، جنگ اخبار ۾ لکي ٿو:

"پاڪستان بنجڻ کان فوراً پوءِ اسان کان هڪ غلطي ٿي جو اسان، قومي زبان جي متوازي مقامي ٻولين کي بہ زبان يعني لئنگئيج چوڻ شروع ڪيو. حقيقت ۾ بنگالي، سنڌي، پشتو بلوچي ۽ پنجابي صرف مقامي ٻوليون يعني ڊائليڪٽس آهن، جيڪي هڪ محدود علائقي ۾ ڳالهايون وڃن ٿيون. انهن کي زبان يعني لئنگئيج جو درجو نٿو ڏيئي سگهجي. پاڪستان ۾ اگر ڪا زبان آهي تہ صرف هڪ يعني اردو."

ڊاڪٽر پراچا جي هن خوش فهميءَ واريءَ راءِ جو رد، مٿي ڏنو ويو آهي، ۽ ٻولي ۽ قومي ٻوليءَ جي وصف جا واضح دليل ڏنا ويا آهن، جن مان ثابت ٿو ٿئي تہ پاڪستان جي هر قوم جي مادري ٻولي، زبان جي حيثيت رکي ٿي. انهيءَ ڪري اڳ ۾ اها دعويٰ ڪئي وئي آهي تہ پاڪستان، هڪ ٻوليءَ وارو نہ، پر گهڻ- ٻوليائي ملڪ تسليم ڪيو ويو آهي.

پاڪستان ۾ قومي ٻوليءَ جو مسئلو دنيا جي سڌريل ۽ ترقي يافتہ ملڪن، جهڙوڪ: روس، برطانيہ، ڀارت، ڪئناڊا ۽ سئيٽزرلئنڊ وانگر حل ڪرڻ گهرجي. انهن ۽ اهڙن ٻين ملڪن کي هڪ هڪ قوم/ قوميت وارو ملڪ نہ، پر گهڻ- قومون ملڪ تسليم ڪيو ويو آهي. انهن سڀني قومن جي ٻولين کي هڪجهڙي حيثيت حاصل آهي. سابق سوويت يونين ۾ ڪي اهڙيون بہ قومون تسليم ڪيون وئيون هيون، جن جي آبادي هڪ هزار ماڻهن کان بہ گهٽ هئي، پر انهن سڀني جي اُن وقت حيثيت هڪجهڙي هئي. سوويت يونين جي ٽٽڻ کان پوءِ انهن سڀني قومن جون ٻوليون هن وقت پنهنجن پنهنجن ملڪن جون سرڪاري ٻوليون آهن. هر قوم جي ٻوليءَ کي سرڪاري ٻولي هئڻ جو حق حاصل آهي. اُن زماني ۾، روسي ٻولي، هڪجهڙين سوويت قومن جي وچ ۾ رابطي جي ٻولي هوندي هئي. قومي جمهوريت جي تعليمي سرشتي ۾ روسي ٻولي ٻئي درجي تي شمار ٿيندي هئي، جيتوڻيڪ روسي ٻولي انهن جي مادري ٻولي ڪانہ هوندي هئي.

اهڙيءَ طرح سئيٽزرلئنڊ ۾ هن وقت بہ چار قومي ٻوليون تسليم ڪيل آهن. برطانيہ ۾، اسڪاٽلئنڊ ۾ اسڪاٽس ۽ ويلس ۾ ويلش ٻوليءَ کي قومي ٻولين جو درجو حاصل آهي. برطانيہ ۾، انهن حصن ۾

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

انگريزيءَ کي ثانوي زبان جي حيثيت مليل آهي. ڪئناڊا ۾ فرينچ ٻوليءَ کي بہ اهائي حيثيت حاصل آهي، جيڪا اُن ملڪ ۾ انگريزيءَ کي حاصل آهي. ڀارت ۾ 800 ٻوليون ڳالهايون وينديون آهن. اُتي 12 ٻولين کي ملڪ جي دستور ۾ انين شيڊيوئل ۾ داخل ڪيو ويو آهي، جن مان سنڌي ٻولي بہ هڪ آهي.

بلڪل مٿين ملڪن وانگر پاڪستان ۾ بہ، سنڌي، پنجابي، بلوچي، پشتو، بروهي، سرائڪي، هندڪو، شينا، کووار، بلتي، بروشسڪي، وخي ۽ ٻين ٻولين کي قومي ٻولين جي حيثيت ڏني وڃي. انهن قومن جي ٻولين جي ترقيءَ ۽ استحڪام لاءِ ضروري آهي تہ انهن جي علحدي حيثيت تسليم ڪئي وڃي، ۽ هر قوم کي اهو اختيار ڏنو وڃي تہ اُهي پنهنجن سينيءَ ڪمن ڪارين کي پاڻ سنڌن ئي ٻولين ۾ پورو ڪن. اهڙيءَ طرح سيني قومن جو اهو احساس ختم ٿي ويندو تہ فقط هڪ قوم ٻيءَ قوم تي غالب پوڻ يا اُن کي نقصان پهچائڻ جي ڪوشش ڪري رهي آهي. ٻيو تہ هر قوم کي پنهنجيءَ حد ۾ رهي، پنهنجيءَ قومي ٻوليءَ کي ترقي وٺرائڻ جو پوريءَ طرح موقعو ملندو. هن سلسلي ۾ 'ليل و نهار' هفتي وار رسالي جي ايڊيٽر لکيو تہ:

"قومي زبان، هڪ اهڙي معاشرتي حقيقت آهي، جنهن کي قانوني يا آئيني اعلان سان بدلائي نٿو سگهجي. انهيءَ اعتبار سان هن وقت پاڪستان ۾ جيتريون بہ زبانون رائج آهن، جهڙوڪ: اردو، سنڌي، پنجابي، پشتو ۽ بلوچي وغيره سڀ قومي زبانون آهن، ڇاڪاڻ تہ انهن مان ڪنهن بہ ٻوليءَ کي اوهين ڌارين يا غيرقومي ٻولي چئي نٿا سگهو. بيان جي سهوليت لاءِ اسان وٽ علاقائي زبانون ۽ اصطلاح ضرور رائج آهي، ليڪن جاگرافيائي تصور جي لحاظ کان انهن زبانن جي قومي ڪردار ۾ فرق نہ آهي. پاڪستان ۾ جڏهن تہ هڪ کان وڌيڪ زبانون رائج آهن تہ پوءِ ڪنهن بہ هڪ زبان جا ڳالهائيندڙ چاهي اُهي بنگالي هجن، اردو يا سنڌي يا پختون هجن، پنهنجي تعداد يا طاقت يا اثر رسوخ جي زور تي حڪومت کان مطالبو ٿا ڪن تہ انهن جي زبان ملڪ جي سرڪاري ۽ تدريسي زبان قرار ڏني وڃي ليڪن هي مطالبو تہ ڪا بہ هڪ زبان پاڪستان جي قومي زبان قرار ڏني وڃي، عقلمنديءَ وارو نہ آهي."

ساڳئي رسالي جو ايڊيٽر اڳتي لکي ٿو:

"انهيءَ سلسلي ۾ قائداعظم يا مسلم ليگ جي سند پيش ڪرڻ سان ڪجهہ بہ حاصل نہ ٿيندو. انهيءَ ڪري جو هڪ تہ تقسيم کان اڳ جي حالتن هيٺ هنديءَ سان مقابلي ۾ اردوءَ جي تحفظ جي گهر ڪئي وَئي هئي. اهي حالتون هاڻ موجود نہ آهن، ۽ ٻيو تہ اردوءَ جي حمايت برصغير جي مسلمانن، دانشورن يا ارباب رياست تائين محدود ڪانہ هئي، پر غير مسلم اديب بہ انهيءَ مهم ۾ شريڪ هئا."

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هُو اڃا بہ اڳتي لکي ٿو:

”مغربي پاڪستان ۾ هن وقت اردو ۽ ٻين قومي زبانن جي حامين ۾ تڪرار جاري آهي. ان جو هڪڙو سبب هي مطالبو آهي تہ اردوءَ کي معربي پاڪستان جي واحد قومي زبان قرار ڏنو وڃي.

ايڊيٽر صاحب اڃا اڳتي لکي ٿو:

”ٻي ڳالهہ هيءَ آهي تہ جيڪڏهن ڪنهن ملڪ ۾ هڪ کان وڌيڪ زبانون رائج هجن تہ انهن مان ڪنهن بہ هڪ زبان کي، ٻين قوميتن تي رياستي يا تدريسي زبان طور انهيءَ صورت ۾ مسلط ڪري سگهجي ٿو جڏهن حڪومت ۽ اقتدار ان زبان جي چاهيندڙ قوميت جي هٿ ۾ هجي. مغل حاڪمن جي زماني ۾ سندن راڄ ۾ سرڪاري ڪاروبار ۽ اعليٰ تعليم لاءِ فارسي زبان رائج ڪئي وئي، انگريز آيا تہ فارسيءَ جي جڳهہ انگريزيءَ ورتي. مشرقي پاڪستان ۾ آئيني تبديلين کان پوءِ بنگالي هم وطنين کي اها حيثيت يقيناً حاصل ٿي سگهي ٿي، پر مغربي پاڪستان ۾ اردوءَ جي ڳالهائيندڙ طبقي کي تعداد، دولت ۽ سرمائي، رياستي ادارن تي تسلط، مطلب تہ ڪنهن بہ لحاظ کان حاڪم يا بالادست قوميت قرار ڏيئي نٿو سگهجي. انهيءَ ڪري ’اردو امپيريئلزم‘ ۽ ’اردو فاشزم‘ ۽ اهڙي قسم جا ٻيا اصطلاح قطعي گمراهہ ڪن آهن.“

هُو اڃا بہ اڳتي لکي ٿو:

”علاقائي قومي زبانن کي جملي سرڪاري ۽ تدريسي ذميداريون سوُنپيون وڃن. رياست جي معاملن ۽ مختلف علائقن جي باهمي راهہ ۽ رسم جو ڪم اردوءَ جي حوالي ڪيو وڃي.“

اردوءَ جا نادان دوست، بانيءِ پاڪستان، قائداعظم تي بهتان هڻي، سندس تقرير جو غلط ترجمو ڪري، ان تقرير کي پنهنجي مقصد لاءِ ڪم آڻين ٿا. اهي ماڻهو چون ٿا تہ قائداعظم فرمايو هو تہ: ”پاڪستان جي قومي ٻولي، فقط اردو ئي رهندي“. حقيقت ۾ قائداعظم پنهنجيءَ تقرير ۾، قومي ٻوليءَ جو ذڪر ئي نہ ڪيو هو پر قائداعظم موصوف، رياست جي ٻولي يعني سرڪاري ٻوليءَ جي سلسلي ۾ ارشاد ڪرڻ فرمايو هو.

روزانہ جنگ اخبار مؤرخہ 9_11_1970ع جي صفحي 3 تي، ڊاڪٽر پراچا، قائداعظم جي انهن مشهور تقريرن جا ’تت‘ ڏنا آهن. جيڪي قائداعظم 21_3_1948ع ۽ 24_3_1948ع تي ڍاڪا ۾ ڪيون هيون، جن ۾ پاڻ پاڪستان جي سرڪاري ٻوليءَ متعلق ارشاد فرمايو هئائون. قائداعظم، 21_3_1948ع تي،

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ريس ڪورس جي ميدان تي فرمايو هو:

”آءٌ اوهان کي نهايت ڪليل ۽ واضح لفظن ۾ ٻڌائڻ ٿو چاهيان. ۽ انهيءَ سلسلي ۾ سڄي ملڪ ۾ ڪنهن بہ ماڻهوءَ کي شڪ ۾ يا غلط فهميءَ ۾ رهڻ نہ گهرجي تہ پاڪستان جي سرڪاري (رياستي) ٻولي. اردو ۽ فقط اردو ئي رهندي ۽ نہ ڪا ٻي ٻولي. ڪوبہ شخص جيڪڏهن انهيءَ سلسلي ۾ غلط رستي تي وٺي وڃڻ جي ڪوشش ڪندو تہ اهو پاڪستان جو دشمن ليکبو. رياستي ٻوليءَ (سرڪاري ٻوليءَ) کان سواءِ دنيا جي ڪا بہ قوم نہ مضبوطيءَ سان نہ متحد رهي سگهي ٿي. ۽ نہ ئي وري ملڪ جو انتظام ئي هلائي سگهي ٿي. تاريخ جي ورق گرداني ڪري ڏسو هر حڪومت کي پنهنجي ڪاروبار هلائڻ لاءِ ڪنهن نہ ڪنهن ٻوليءَ کي رياستي ٻوليءَ جي حيثيت ۾ اختيار ڪرڻو پوندو آهي. انهيءَ ڪري جيستائين هتي جي رياستي يعني سرڪاري ٻوليءَ جو تعلق آهي. پاڪستان جي رياستي ٻولي اردو ئي هوندي“

قائداعظم. پنهنجيءَ انهيءَ تقرير ۾. رياستي ٻوليءَ جو فقرو ڪم آندو آهي. جنهن جو ترجمو پراچا صاحب ’قومي ٻولي‘ ڪيو آهي. جيڪو بلڪل غلط ۽ گمراهہ ڪندڙ آهي. جيڪڏهن state language جو ترجمو قومي ٻولي ڪيو وڃي تہ پوءِ National Language جو ترجمو ڇا ڪجي؟ جيڪڏهن اسٽيٽ لئنگئيج مان مراد. قومي ٻولي آهي تہ پوءِ اسين اهو مڃيون ڇا تہ انگريزن جي دور حڪومت ۾ انگريزي اسان جي قومي ٻولي هئي؟ فارسي هن ملڪ ۾ 800 سالن تائين سرڪاري ۽ دفتري ٻولي رهي هئي. ڇا اردوءَ جا نادان دوست اهو بہ قبول ڪندا تہ فارسي زبان. 800 سالن تائين اسان جي قومي ٻولي هئي؟

حقيقت ۾ state language ۽ National language جي مفهوم. مقصد ۽ عمل يعني ڪارج ۾ وڏو فرق آهي. هن کان اڳ. قومي ٻوليءَ جي مفهوم. مقصد ۽ دائري جي باري ۾ وضاحت سان روشني وڌي وئي آهي.

قائداعظم مرحوم. پنهنجيءَ 24-3-1948ع واريءَ تقرير فرمايو تہ:

”آءٌ هڪ ڀيرو وري بہ پاڪستان جي سرڪاري ٻوليءَ جي باري ۾. پنهنجو فيصلو ٻڌائڻ ٿو چاهيان. هن صوبي (مشرقي پاڪستان) ۾ دفتري ڪاروبار هلائڻ لاءِ هتي جو عوام جيڪا بہ ٻولي چاهي سا ڪم آڻي سگهي ٿو پر ان ڳالهہ جو فيصلو هن صوبي جو عوام ڪندو. مناسب ۽ موزون وقت اچڻ تي. هر قسم جي جذبات ۽ تعصب کان بالاتر رهي. اهو فيصلو ڪيو ويندو. اهو فيصلو عوام جي انهن نمائندن جي معرفت ڪيو ويندو جن کي آزاد راءِ جي ذريعي چونڊيو ويو هوندو. جيڪي هن مسئلي ۾ عوام جي خواهشن کي چڱيءَ طرح

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جاڻندا هوندا، ۽ جيڪي پاڻ بہ قابل اعتماد هوندا. مگر ياد رکو تہ هن ملڪ جي سرڪاري ۽ بين الصوبائي ٻولي صرف هڪ ۽ صرف هڪ ئي ٻولي هوندي ۽ اها اردو ئي هوندي“

قائداعظم پنهنجيءَ ساڳيءَ تقرير ۾ 24-3-1948ع تي ڍاڪا يونيورسٽيءَ جي ڪنوينشن ۾ بلڪل واضح طور فرمايو تہ:

”اردو پاڪستان ۾ بين الصوبائي ۽ رابطي جي زبان رهندي. هر صوبي ۾ ان صوبي جي ٻولي دفتري ٻولي رهندي“

قائداعظم وڌيڪ فرمايو:

”اهو درجو ۽ رتبو ٻيءَ ڪنهن بہ زبان کي ڏنو نہ ويندو. انهيءَ ڪري ملڪ جي سرڪاري ٻولي، هر صورت ۾ ۽ هر حالت ۾ صرف اردو هوندي. هيءَ اُها زبان آهي جنهن کي هن برصغير جي ڪروڙين مسلمانن پالي، ترقيءَ تي پهچايو آهي. جيڪا پاڪستان جي هڪ ڇيڙي کان ٻئي ڇيڙي تائين، ڳالهائي ۽ سمجهي ويندي آهي. جنهن ۾ صوبائي ٻولين جي ڀيٽ ۾، اسلامي ثقافت ۽ مذهب جو مواد موجود آهي. ۽ جنهن کي ٻين اسلامي ملڪن جي ٻولين سان قريبي رشتو ۽ ناتو آهي.“

قائداعظم جي انهيءَ اعلان تي مشرقي پاڪستان ۾ سخت اعتراض ڪيو ويو ۽ انهيءَ ڏينهن کان پوءِ اردو- بنگلہ مخالفت جي شروعات ٿي وئي. جنهن جو نتيجو آخر اهو نڪتو جو ڊسمبر 1971ع تي ’بنگلاديش‘ جي نالي سان نئون ملڪ وجود ۾ آيو.

بانيءِ پاڪستان جي مذڪوره تقرير جي هن حوالي سان سنڌ کان سواءِ ٻين صوبن ۽ علائقن ۾ جتي ٻولين جي حيثيت معياري ۽ ملڪي آهي اُتي انهن صوبن کي تہ اهو حق حاصل ٿئي ٿو تہ اهي صوبا، اهو فيصلو پاڻ ڪن تہ هُو پنهنجن پنهنجن صوبن ۾، ڪهڙي ٻوليءَ کي دفتري ۽ تعليمي ذريعي جي ٻولي/ ٻولين طور ڪم آڻين. بانيءِ پاڪستان بلڪل واضح لفظن ۾ فرمايو هو تہ: ”اردو بين الصوبائي ٻولي رهندي ۽ ان کي ڪنهن بہ صوبي ۾، اُتي جي صوبائي ٻوليءَ جي جاءِ تي استعمال ڪرڻ جو حق نہ رهندو.“

انهيءَ اصول ۽ اعلان تحت، سنڌي ٻوليءَ کي، سنڌ ۾ صوبائي ۽ دفتري توڙي تعليمي ذريعي جي ٻولي رهڻ جو هر ڪو حق آهي. ٻين لفظن ۾ هيئن چئبو تہ قائداعظم جي فرمان مطابق، انهيءَ حق جي ڳُهَر پاڪستان جي مخالفت هرگز نہ آهي.

دراصل قائداعظم جي فرمان جي انحرافي ڪندڙ جيڪڏهن ڪو گروهہ آهي تہ اهي اردوءَ جا حامي ٿي آهن. جن پنهنجي مقصد حاصل ڪرڻ خاطر اردوءَ کان سواءِ ٻيءَ ڪنهن بہ ٻوليءَ کي تسليم نہ

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪري، قائداعظم جي فرمان جي توهين ڪئي آهي، ۽ پاڪستاني قوم کي هميشه ۽ هميشه لاءِ مسئلن جي منهن ۾ ڌڪي ڇڏيو جنهن مان ملڪ اڃاتائين نڪري نہ سگهيو آهي.

7۔ موجوده جمهوري حڪومت لاءِ هيءُ هڪ اهم موقعو آهي تہ جڏهن ملڪ ۾ ٻيا قومي مسئلا، جهڙوڪ: صوبائي خودمختياري، سرحد صوبي جي نالي بدلائڻ وارو مسئلو ۽ ٻيا اهڙا مسئلا حل ڪرڻ جو مصمم ارادو ڪيو ويو آهي تہ اهڙي وقت ۾ پاڪستان ۾ قومي ٻولين جي مسئلي کي بہ هميشه ۽ هميشه لاءِ حل ڪيو وڃي. ان سلسلي ۾، مملڪت پاڪستان کي مضبوط ۽ مستحڪم بنائڻ لاءِ ضروري آهي تہ:

(i) پاڪستان جي مختلف قومن جي حيثيت کي تسليم ڪري انهن قومن جي ٻولين جهڙوڪ: سنڌي، پنجابي، پشتو، بلوچي، بروهي، هندڪو، شينا، کووار، بالتي، بروشسڪي ۽ سرائڪي وغيره کي پاڪستان جون قومي ٻوليون تسليم ڪيو وڃي.

(ii) اردو زبان کي، صوبن ۽ علائقن جي درميان رابطي جي ٻوليءَ جي حيثيت ڏني وڃي.

(iii) مادري زبانن کي پرائمريءَ کان اعليٰ سطح تائين تعليم جو ذريعو بنايو وڃي.

(iv) هر صوبي ۾ ٻارهين ڪلاس تائين اردو ۽ مادري زبانون لازمي طور پڙهايون وڃن.

(v) انگريزيءَ کي ڪلاس ڇهين کان بين الاقوامي زبان طور لازمي پڙهايو وڃي.

(vi) هر صوبائيءَ ٻوليءَ وانگر سنڌ ۾، سنڌي زبان کي دفتري، ڪاروباري ۽ ڪورٽ جي زبان طور رائج ڪيو وڃي.

(vii) چٽاڀيٽيءَ وارو امتحان سڀني قومي زبانن ۾ ورتو وڃي.

اهوئي واحد حل آهي جنهن تي عملي قدم کڻڻ سان، پاڪستان ۾ ٻولين واري مسئلي کي هميشه لاءِ حل ۽ ختم ڪري سگهجي ٿو ۽ اهڙي قدم کڻڻ سان ملڪ ۾ هم آهنگيءَ سان گڏ، سڀني قومن جي ٻولين ۽ ثقافت کي وڌڻ ۽ ويجهڻ جو مناسب ۽ واجبي حق ملي سگهندو ۽ هر قوم سان انصاف ڪري سگهبو.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ببليو گرافي

1ـ ابن مسعود اختر: روزانہ جنگ اخبار 8ـ10ـ1970ع، مضمون جو عنوان: (اردو سنده کي عوام کي زبان هي)

2ـ ايضاً

3ـ ايضاً

4ـ عبدالرحيم، پراچا، ڊاڪٽر: روزانہ جنگ اخبار 8ـ7ـ1970ع، ص 3

5ـ ايضاً، روزانہ جنگ اخبار 5ـ8ـ1970ع

6- Pakistan year Book, 1969, P.44

7ـ روزانہ جنگ اخبار 5ـ8ـ1970ع

8ـ زين تقي: روزانہ جنگ اخبار 10ـ10ـ1970ع

9ـ قائداعظم: تقرير، 21ـ3ـ1948ع، ڍاڪا يونيورسٽي ڪنوينشن ۾ 24ـ3ـ1948ع

10ـ ليل و نهار ايڊيٽوريل 31 آگسٽ کان 6 سيپٽمبر، 1970ع، ص 39

11ـ مولوي عبدالحق: ڊسو صبح سنڌ، 26ـ7ـ1970ع

12ـ سر سلطان محمد شاهہ آغاخان ٽيون: موتمر اسلاميہ ڪانفرنس، 1954ع، ڪراچيءَ ۾ ڪيل تقرير

13- Sindh, State of Enviroment and Development, IUCN, 2004, pp. 337-368

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سنڌي ٻولي، اُن جو ماضي، موجوده مقام ۽ مستقبل لاءِ ڪي تجويزون

1- سنڌي ٻوليءَ جو مقام:

انسان ذات جي رهڻيءَ ڪهڻيءَ، اُٿڻيءَ ويهڻيءَ ۽ روزمره جي زندگيءَ جو سڀ کان اعليٰ رڪارڊ ۽ خزانو هر دور ۾ ٻولي ئي رهي آهي. جيئن جيئن ڪنهن قوم جي رهڻيءَ ڪهڻيءَ ۽ سماجي قدرن ۾ فرق ايندو رهيو آهي، جيئن جيئن انسان ذات جي تهذيب ۽ تمدن ۾ ترقي ايندي رهندي آهي تيئن تيئن انهيءَ ترقيءَ ۽ تبديليءَ جو اثر اُن قوم جي ٻوليءَ تي پڻ ٿيندو آهي؛ اُن ۾ تبديلي ۽ ترقي پڻ ايندي آهي؛ اُن ۾ اضافو پڻ ٿيندو آهي. دنيا جو اهو وهنوار، هر دور ۾ جاري رهندو آيو آهي. ڊاڪٽر الهداد ٻوهيي بلڪل درست لکيو آهي تہ:

> ”هرڪا ٻولي، پنهنجيءَ جاءِ تي هڪ گوناگون گنج ۽ عجب اسرار آهي. ٻولي عقل ۽ علم جو وڏو وسيلو آهي. ٻولي انساني عمل جو نمونو آهي. ٻولي ماڻهن جي ثقافتي ڪارڪردگيءَ جو حصو آهي.“ (الهداد ٻوهيو ڊاڪٽر، 1978ع: 132 ۽ 133)

ٻوليءَ جو علم، علم الانسان سان واسطو رکي ٿو. ٻوليءَ جو مطالعو ڪنهن قوم، ڪنهن سماج، ڪنهن تهذيب ۽ تمدن جو مطالعو آهي، ڇوتہ ٻولي، انساني عمل جي پيداوار آهي. ٻوليون، مئل ماڻهن جي هڏن مان نہ، پر زندهہ ماڻهن جي روزمره جي زندگيءَ مان اُپريون ۽ اُسريون آهن. انهيءَ ڪري هيئن چئبو تہ ٻولي، قومن جي زندگيءَ، ثقافت، رهڻيءَ ڪهڻيءَ جو آئينو آهي. ٻوليءَ جي تاريخ ۾، قومن جي زندگيءَ جي تاريخ لڪل ۽ سمايل هوندي آهي. ڊاڪٽر ٻوهيي، پورٽر جي حوالي سان لکيو آهي تہ:

> ”انساني ٻولي، عوامي پيداوار آهي. اها نہ ڪن عالمن جي ناهيل آهي ۽ نہ وري ڪن اُستادن جي، عالم ۽ اُستاد، ٻوليءَ/ ٻولين کي شاهوڪار ضرور بنائين ٿا، اُن/ اُنهن کي سينگاري، سنواري، ناهي جوڙي، ادبي ٻوليءَ جي حسن جو گل ضرور بنائين ٿا. پر ٻوليءَ جون اهم ترين مڪڙيون، دراصل انهيءَ ڌاريءَ تي پيدا ٿين ٿيون جيڪا پنهنجو پاڻ اُپري ۽ اُسري آهي، وڌي ۽ ويجهي آهي، ۽ اُن جون پاڙون زمين اندر اونهيون ڪتل هونديون آهن. اُها زمين ئي آهي جنهن مان ٻوليءَ/ ٻولين کي پنهنجي تازگي ۽ غذا ملندي آهي (الهداد ٻوهيو ڊاڪٽر، 1978ع: 43)

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

حقيقت ۾ ٻوليءَ جو اڀياس، انسان ذات ۽ علم الانسان جو اڀياس آهي. پورٽر جي راءِ موجب:

”بهترين زبان اُها آهي جنهن جو بنياد، ڪنهن سماج ۾ سماجي قدرن ۽ روايتن تي رکيل هجي.“ (الهداد ٻوهيو ڊاڪٽر، 1978ع: 43)

ٻوليءَ جي مٿينءَ عام وصف جي اڀياس جي روشنيءَ ۾ جڏهن سنڌي ٻوليءَ جو جائزو ونجي ٿو تڏهن اهو چئي سگهجي ٿو تہ سنڌي ٻولي بہ هڪ سماجي قوت، علم ۽ عقل جو اٿاهہ ساگر، لغت، معنيٰ، علم ادب، خيال ۽ اظهار جو هڪ گنج آهي. هيءَ ٻولي، ڪنهن هڪ ماڻهوءَ، ڪنهن هڪ عالم يا ڪنهن هڪ اُستاد ويهي ڪانہ ٺاهي آهي، پر هيءَ ٻولي، سنڌ ڌرتيءَ سان گڏ وجود ۾ آئي آهي، ۽ هن ٻوليءَ جون پاڙون بہ، سنڌي سماج ۾ اُن جي ڌرتيءَ اندر ٿي اونهيون کتل آهن، جن کي پٽي اُڇلي ڇڏڻ، ڪنهن بہ ماڻهوءَ لاءِ ممڪن ٿي نہ آهي. اُهوئي سبب آهي جو هيءَ ٻولي، هر زماني ۾ سنڌي سماج جي روزمره جي ماحول ۾ سدائين مروج، سدائين استعمال واري ۽ سندس حيثيت ۽ مقام، هر زماني ۾ مجيل ۽ مؤثر رهيو آهي. ٻين لفظن ۾ هيئن چئبو تہ سنڌي ٻوليءَ جو سرچشمو سدائين عوام ئي رهيو آهي. هن ٻوليءَ جي عوامي ۽ سماجي حيثيت هميشه ۽ هر دور ۾ نمايان رهي آهي. انهيءَ ڪري هيءَ ٻولي، ابتدا کان وٺي اڄ تائين امر رهندي آئي آهي، ۽ انشاءَ الله تاقيامت امر رهندي. هن ٻوليءَ کي، مختلف دورن ۾ ڪن ڪوتاه انديش ماڻهن جيتوڻيڪ ڇيهو رسائڻ جي ڪوشش بہ ڪئي، پر هن ٻوليءَ کي ڪامورو ڪوبہ ڪنهن بہ قسم جو ڪو ڇيهو رسائي نہ سگهيو آهي.

سنڌي ٻوليءَ، سنڌ جي تهذيب، تمدن ۽ ثقافت جي هميشه حفاظت جو ڪم ڪيو آهي، ۽ سنڌ جي قومي، وطني ۽ سماجي حيثيت کي هميشه بحال ۽ برقرار رکيو آهي. مشهور لطيف شناس، ڊاڪٽر سورلي، بلڪل درست فرمايو آهي تہ:

”سنڌي ٻوليءَ جي لغت تي اسان جي سماج، اسان جي معاشري، اسان جي معاش ۽ معاشي حالتن جو وڏو اثر رهيو آهي، ۽ ٻيو تہ سنڌي ٻوليءَ جهڙي ٻولي، اهڙي ئي سماج ۾ ڪاميابيءَ سان ڪم ڪري ٿي، جهڙو سنڌي ٻوليءَ جو سماجي ڪارج آهي.“ (بحوالہ الهداد ٻوهيو ڊاڪٽر، 1978ع: 125).

ڊاڪٽر الهداد ٻوهيو سنڌي ٻوليءَ جي حيثيت ۽ مقام جي باري ۾، پنهنجن خيالن جو اظهار ڪندي لکي ٿو تہ:

”سنڌي ٻولي، اسان جي سماج جي اندر، درياءَ شاهہ جيان وهندي، ماڻهوءَ ماڻهوءَ کي ڍائيندي، آباد ۽ سکيو رکندي، هلندي ويندي آهي، تان جو محبتن ۽ ميلاپن، ڏوراپن،

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ويڻن، طعنن ۽ ٽوڪن، ميهڻن ۽ مهميزن، رازن ۽ رمزن، حرفن ۽ حيفن، ڏاهپن ۽ عقلن، حقيقتن ۽ حڪمتن جا گفتا نهي نهي، ٻوليءَ کي اٿاهه ساگر ۽ عميق سمنڊ جهڙو ڪري ڇڏينديون.“ (الهداد ٻوهيو ڊاڪٽر، 1978ع: 125)

سنڌي ٻولي، سنڌ جي معاشي ۽ معاشرتي زندگي، ذهني ۽ فڪري ترقيءَ جو ذريعو آهي. محترم محمد ابراهيم جويي، ’سنڌي ذات هنجن‘ ڪتاب جي مهاڳ ۾ فرمايو آهي تہ:

”ٻولي، آواز- دانهن جو جواب- ٻوليءَ جا لفظ، ٻوليءَ جون ڳالهيون، زندگيءَ جي وڏي وٿ آهن ۽ اُن لاءِ وڏو آڌت آهن، بلڪ ماڻهن لاءِ ماڻهپي سان جيئڻ جو بنياد آهي.“ (محمد ابراهيم جويو 1982ع: مهاڳ، ص 8)

جويي صاحب، هڪ روسي اديب، ترگنيف (83-1818ع)، جنهن پنهنجيءَ عمر جو اڌ عرصو ڪنهن طرح ٻيوطنيءَ ۾ گذاريو هو پنهنجيءَ روسي ٻوليءَ لاءِ هڪ موقعي تي چيپيل قول، نقل ڪندي لکيو آهي:

”جڏهن مان شڪ ۾ ورڙهجي وڃان ٿو جڏهن بہ پنهنجي ملڪ تي ويچاريندي، منهنجو من لرزجي ٿو تڏهن او منهنجي عظيم، سگهاري، سچار آزاد روسي ٻولي! تون ئي مون کي ڏڍ ڏين ٿي، ۽ مون کي بچائين ٿي، جي تون نہ هجين ها تہ پڪ ئي پڪ جو ڪجهہ منهنجي وطن تي وهي رهيو آهي، اُن کي ڏسي، آءٌ هوند ڍهي بنهہ پٽ اچي پوان ها. پر ڪو آخر ڪيئن ٿو مڃي سگهي تہ هھڙي عظيم ٻولي، عظيم قوم کان گهٽ ڪنهن قوم کي مليل هوندي.“ (محمد ابراهيم جويو 1982ع: مهاڳ، ص 8)

(ii) هن مثال کان پوءِ، جويو صاحب، سنڌي ٻوليءَ بابت، پنهنجي راءِ ڏيندي لکي ٿو تہ:

”اسين بہ پنهنجيءَ ٻوليءَ لاءِ چئي سگهون ٿا تہ اُها اسان جو وڏو ڏڍ آهي، آڌت آهي ۽ اسان جا شڪ ۽ نراسايون دور ڪري ٿي، ۽ جيڪا ٻولي اسان کي اڄ، ’سنڌي ذات هنجن‘ جهڙو نثر ڏيئي سگهي ٿي ۽ اُن جهڙي پرک ڏيئي سگهي ٿي؛ اها ٻولي ڪيئن نہ عظيم هوندي!، ۽ نيٺ ائين ڪيئن ٿو ٿي سگهي تہ هھڙي عظيم ٻولي، عظيم قوم کان گهٽ ڪنهن قوم کي ملي هجي!“ (محمد ابراهيم جويو 1982ع، مهاڳ، ص 8)

هن مثال کان پوءِ هيئن چئي سگهجي ٿو تہ هر ڪا ٻولي، پنهنجيءَ قوم جو آب حيات آهي. انساني روح جو سدا تازو پريو پاڳ پاڪ چشمو جنهن ۾ ماڻهو پنهنجو ماضي گڏ ڪري رکن ٿا ۽ پنهنجن تمنائن جو پنهنجيءَ جاڻ جو تجربي جو ۽ اڳ- ويچار ۽ پرورڻ جو عڪس ڏسن ٿا. ۽ اهو سڄو ڪم سندن سگهڙ، اديب ۽ شاعر ڪن ٿا.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

2- سنڌي ٻوليءَ جي ماضيءَ ۾ حيثيت:

سنڌي ٻولي، هر دور ۾ ارتقا پذير رهي آهي. اُن جو خاص سبب هي آهي تہ سنڌ جي اديبن، عالمن ۽ شاعرن، پنهنجي ماحول معاشري جو هر دور ۾ گهرو مطالعو پئي ڪيو آهي. هر دور جي ماحول ۽ معاشري جي تبديل ٿيڻ جو اثر، ٻوليءَ ۽ اُن جي ادب تي ضرور ٿيندو رهيو آهي. اديب ۽ شاعر، لاشعوري طور، هر دور ۾ اُن جو رڪارڊ، پنهنجين لکڻين ۾ هميشه رکندا آيا آهن، جنهن جي باري ۾، هر وقت جي نقادن ۽ ماهرن جائزو پئي ورتو آهي.

'سنڌي ڪهاڻيءَ ۾ ٻوليءَ جا تجزيا- اُبتي ٻولي ۽ سنڌي ٻوليءَ جو مزاج' جي عنوان واري مقالي ۾ مون، عرض ڪيو هو تہ:

> "سومرن جي دور کان وٺي، موجوده وقت تائين، نظم توڙي نثر جي صنفن جو جڏهن جائزو وٺجي ٿو تڏهن محسوس ٿو ٿئي تہ اسان جو ادب، هر دور ۾ عوامي ادب رهيو آهي، ۽ معاشري کي متاثر ڪندڙ تبديليون هميشه سنڌي ادب ۽ اُن دور جي ٻوليءَ کي بہ متاثر ڪنديون رهيون آهن، جنهن ڪري سنڌي ٻولي ۽ اُن جي ادب ۾ هميشه وقت جي رفتار سان گڏ نوان تجربا ڪيا ويا آهن، اُن کي نئون موڙ ڏيو ويو آهي ۽ اُن ۾ هر قسم جي نواڻ آندي وئي آهي." (الانا، غلام علي، ڊاڪٽر، 1979ع: 124)

هن سلسلي ۾، ڊاڪٽر الهداد ٻوهيو لکي ٿو تہ:

> "ادب جو سماجي ڪارج وارو اڀياس، افاديت جي خيال کان اسان لاءِ ٻولي، سماج، ڪلچر ۽ ادب جي باري ۾ ڪئين نقطا واضح ڪري ٿو ڪئين مسئلا حل ڪري ٿو، ڪئين راهون کولي ٿو ۽ ڪئين سوال اُڀاري ٿو. هن طرح اسان، هر قسم جي اڀياس مان، سنڌي ٻولي، سنڌي ادب ۽ سنڌي سماج جي باري ۾ وڌيڪ ڪم ڪرڻ لاءِ وڏو مواد حاصل ڪري سگهون ٿا." (الهداد ٻوهيو ڊاڪٽر، 1978ع، 105)

سنڌي زبان هڪ نهايت ئي قديم ۽ تاريخي زبان آهي. ننڍي کنڊ، پاڪ- هند جي تمام جهونين ٻولين ۾، هن ٻوليءَ جو شمار ٿئي ٿو. سنڌي زبان هڪ علمي ۽ شاهوڪار زبان آهي. هن زبان کي پنهنجي لغت، پنهنجو لوڪ ادب، پنهنجو معياري ادب ۽ پنهنجو ثقافتي ورثو آهي. هن زبان ۾، اصطلاحن، پهاڪن، چوڻين ۽ محاورن جو وڏو ذخيرو موجود آهي.

هن ٻوليءَ کي پنهنجو معياري رسم الخط آهي، جنهن کي 'عربي- سنڌ رسم الخط' چيو وڃي ٿو. اهو رسم الخط، پوري اسلامي دنيا جي ٻولين ۽ اُنهن جي رسم الخطن کان تاريخي طور، قديم رسم الخط آهي. جو خالص عربي رسم الخط، 'نسخ' تان ورتل آهي. اُن جي مقابلي ۾ فارسي، اردو، پشتو ۽ بلوچي

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

زبانن جي رسم الخطن ۾ وڏو فرق آهي. فارسي زبان جو رسم الخط 'نستعليق' آهي، اردو زبان وارو رسم الخط فارسيءَ جي نستعليق رسم الخط تان ورتل آهي. لهاذا پوري اسلامي دنيا ۾، عربي رسم الخط وانگر ڪامل عربي رسم الخط فقط سنڌي زبان کي ئي عطا ٿيل آهي، جنهن ۾ هن وقت تائين هزارن جي تعداد ۾ ڪتاب لکجي ۽ ڇپجي چڪا آهن.

هت اهو بہ واضح ڪرڻ ضروري آهي تہ ننڍي کنڊ، پاڪ- هند جي تهذيبي ۽ تعليمي تاريخ ۾ اهو پهريون عربي- سنڌي رسم الخط ئي آهي، جيڪو 'ديوناگري رسم الخط' جي جاءِ تي خالص ديني ۽ قومي اثرن کي قبول ڪندي، بحال ڪيو ويو ۽ جيڪو سنڌ ۾، اسلام جي اچڻ واري زماني کان وٺي هلندو ٿو اچي.

سنڌي ٻولي جيتري قديم آهي، اوتري ئي آهي، اُن جي علمي، ادبي ۽ دفتري حيثيت قديم. موهن جي دڙي جي مهرڻ جي پڙهڻ ۾ ڪن ماهرن کي ڪجهہ قدر ڪاميابي حاصل ٿيڻ کان پوءِ، اهو تہ چئي سگهجي ٿو تہ هرڪا ٻولي پنهنجي گهرو ماحول ۽ پاڙي ۾ ڳالهائڻ سان سکبي آهي، پر ڪنهن بہ ٻوليءَ جي لکت سکڻ لاءِ ضروري اهتمام ڪيا ويا هوندا، ڪي بندوبست ڪيا ويا هوندا. قديم زماني ۾، سنڌوماٿر ۾ ڪي پاٺشالائون قائم ڪيون ويون هونديون، جتي لکڻ ۽ پڙهڻ سيکاريو ويو هوندو. مهرن ٺاهڻ لاءِ ضرور ڪي ڪاريگر هوندا، جن ڪن ماهر اُستادن ۽ ڪاريگرن وٽ تربيت ورتي هوندي، بلڪل ائين جيئن ڇر جا پور ٺاهبا آهن. اڄ بہ ڪن اُستاد ڪاريگرن وٽ ڪي ٻالڪا يا شاگرد ڪم ڪرڻ سکندا آهن.

سنڌي ٻوليءَ جي سکيا لاءِ قديم زماني ۾ ڪهڙو بندوبست ڪيل هو تنهن جي باري ۾ ڄاڻ اسلام جي سنڌ ۾ آمد کان اڳ واري دور ۾ فقط تڪش شلا واري 'وديالیہ' مان ملي ٿي، ۽ ائين چئي سگهجي ٿو تہ اُن دور ۾ بہ ودوان، درس ۽ تدريس جو ڪم ڪندا هئا. ۽ پاٺشالائن ۾ پنهنجن چيلن ۽ شاگردن کي باقاعدگيءَ سان سکيا ڏيندا هئا.

عرب سياحن جي سفرنامن مان معلوم ٿو ٿئي تہ سنڌ جا ودوان، علم جوتش، علم نجوم، علم رياضي، علم طب ۽ ٻين علمن ۾ وڏي مهارت رکندا هئا. سنڌ ۾ انهن علمن جا وڏا وڏا ڄاڻو ودوان ۽ پنڊت هوندا هئا. اُنهن سفرنامن مان ائين بہ معلوم ٿئي ٿو تہ اُن زماني ۾، بلڪ اُن کان بہ اڳ واري زماني کان، قديم سنڌ ۾ انهن علمن جي سکڻ ۽ سيکارڻ لاءِ ڪي پاٺشالائون بہ هيون، جن ۾ ودوان ۽ پنڊت روزانہ سکيا ڏيندا هئا. محقق، البيرونيءَ جو ڪتاب، 'ڪتاب الهند'، انهيءَ ڄاڻ سان تہ ڀريو پيو آهي.

سنڌ جا واپاري ۽ خاص ڪري 'هٽ واڻيا'، پنهنجن ٻارن کي، اُن وقت جي پاٺشالائن ۾ موڪلڻ جي بدران، اُنهن کي پنهنجن هٽن تي ويهاري، اُنهن کي واپار ڪرڻ بہ سيکاريندا هئا ۽ ساڳئي وقت کين پٽيءَ تي پڙهڻ ۽ لکڻ بہ سيکاريندا هئا. اُهي هٽائي واڻيا، پنهنجن ٻارن کي، پنهنجي لپي بہ لکڻ ۽ پڙهڻ سيکاريندا هئا. لپين ۾ شين وغيره جا نالا لکڻ، انگ لکڻ، حساب رکڻ کان سواءِ ڪوڙا، جدولون، جوڙ ڪٽ، ونڊ، ضرب، ڏيهي

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

حساب، نرو وياج، گڏيل وياج، نفعي نقصان وارا حساب سکڻ کان سواءِ، ’هُنديون‘ لکڻ، ’ڪاٻارو‘ لکڻ، هر سال جي اُپت ۽ کپت جو ’پوتاميل‘ ڳاهڻ بہ سيکاريندا هئا. مطلب تہ اُهي ٻار سماجي اپياس وارن مضمونن کان سواءِ باقي سڄو نصاب پنهنجي ڏاڏي، پيءُ، چاچي، مامي يا وڏي ڀاءُ کان هٽ تي ئي سکندا هئا.

سنڌ ۾، اسلام جي آمد کان پوءِ، اسلامي تعليم لاءِ خاص جتن ڪيا ويا. مدرسا کليا. هت بہ ڪيترائي عالم ۽ فاضل پيدا ٿيا. جن مان ڪن پوءِ وڃي عرب دنيا کي آباد ڪيو. اهڙيءَ طرح عرب دنيا، ايران ۽ افغانستان کان ڪيترائي عالم، فاضل ۽ درويش، سنڌ ۾ اچي آباد ٿيا (عبدالڪريم بن محمد سمعاني، الانساب، 1912ع: 237). جن پنهنجي رواداريءَ ۽ علمي ڄاڻ سان، سنڌ کي نوازيو ۽ سيراب ڪيو. انهن عالمن، عربيءَ ۽ فارسيءَ سان گڏ سنڌي ٻوليءَ کي بہ زور ونايو ۽ سنڌ جي عالمن، اديبن ۽ شاعرن کي، عرب دنيا سان واقف ڪرايو.

عرب حاڪمن، سنڌي عالمن، حڪيمن، طبيبن ۽ ودوانن کي بغداد گهرايو جتي اُنهن جي تمام گهڻي قدرداني ٿي. سنڌي عالمن، مترجمن جي مدد سان، علم طب، علم نجوم، علم جوتش، علم رياضي ۽ ٻين علمن تي ڪتاب لکيا، ۽ پنهنجيءَ ڄاڻ کي عربي زبان ۾ ترجمو ڪيو (هن دعويٰ لاءِ ڏسو عرب سياحن، جهڙوڪ: اصطخري، مسعودي، بشاري المقدسي، ابن نديم، البيروني، جاحظ ۽ بزرگ بن شهريار جا سفرناما ۽ ڪتاب.)

سومرن جي حڪومت جو ٻيو دور (1051ع ـ 1351ع)، سنڌ، سنڌي زبان لاءِ جاڳرتا ۽ ديني تبليغ جو دور هو. هن دور ۾، سنڌي ٻوليءَ کي اسلام ۽ تصوف جي تعليم ۽ تبليغ جو ذريعو بنايو ويو. هن دور ۾ سنڌي ٻوليءَ ۾ ديني پرچار جو ادب، شاعريءَ ۾ بہ ملي ٿو. اسلام جي ٻين صوفي طريقن: سهروردي، قادري، نقشبندي ۽ چشتيہ کان سواءِ، اسماعيلي (باطني) فڪر ۽ فرقي جا داعي، سنڌ ۾، سن 172هہ کان پوءِ، هباري خاندان جي دور ۾ گهڻي قدر پکڙجي چڪا هئا.

سومرن جي ٻئي دور ۾، اسماعيلي داعي، پنهنجي فڪر جي پيغام ڏيڻ لاءِ هڪ ٻئي پٺيان سنڌ ۾ ايندا رهيا. هن دور ۾ اسماعيلي فڪر ’ست پنٿ طريقي‘ جو پهريون داعي، سيد نورالدين هو جنهن کي مصر جي ائين فاطمي خليفي، سيدنا مستنصر بالله (وفات: 1094ع)، اسماعيلي فڪر جي دعوت لاءِ هندستان موڪليو. سيد نورالدين (وفات: 462هہ/ 1079ع)، سنڌ ۾، گجرات، ڪڇ ۽ ڪاٺياواڙ ۾، پاڻ کي ’پير ستگرنور‘ جي نالي سان، سڏايو ۽ ماڻهن کي اسماعيلي فڪر جي ’ست پنٿ‘ طريقي جو پيغام ڏنو. پير ستگرنور پنهنجن پوئلڳن کي، ’ست پنٿ‘ جي اسماعيلي فڪر جي تعليم، سندس جوڙيل منظوم ڪلام ذريعي، مادري زبان ۾ ڏني. هن پنهنجي ڪلام کي ’گنان شريف‘ جو نالو ڏنو. پير ستگر نور کان پوءِ

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هن ئي دور (سومرن جي ٻئي دور) ۾، اسماعيلي فڪر جا پيا داعي بہ قديم سنڌ ۾ آيا، جن ۾ پير صلاح الدين، پير شمس سبزواري ملتاني (1165ع- 1276ع)، پير نصيرالدين بن پير شمس ايران کان آيا، پر پوءِ اُهي ۽ اُنهن جا پونير قديم سنڌ ۾ ئي پنهنجي تبليغي ڪم ۾ هت ئي آباد ٿي ويا، جتي پوءِ پير شهاب الدين ۽ اُن جو فرزند پير صدرالدين (1290ع- 1409ع) هتي ئي اوچ شريف ۾ پيدا ٿيا. انهن سڀني بزرگن، گنانن ذريعي، پير ستگرنور جي ڏنل تعليم کي جاري رکيو. انهن داعين، پنهنجن پوئلڳن کي گنانن ذريعي، اسلام جا اصول ۽ عقيدا سمجهايا. انهن داعين، شريعت جا مسئلا، روحاني علمن جا راز، تصوف، ويدانت، ڀڳتي مت، ناٿ پنٿ ۽ هندومت جون ڳالهيون، پنهنجن پوئلڳن کي، سندن مادري ٻولين، گجراتيءَ، ڪڇيءَ، هنديءَ، پوربيءَ، سنڌيءَ، سرائڪيءَ ۽ پنجابيءَ ۾ سمجهايون.

اسماعيلي داعين مان پهرين پير شمس ۽ پوءِ اُن جي پڙ پوٽي پير صدرالدين، پنهنجي علمي سرمايي کي لکت ۾ محفوظ ڪرڻ لاءِ، 'شاهه مکي' ۽ 'خوجڪي' رسم الخط ڪم آندا. پوئين رسم الخط ۾ نہ فقط گنانن کي محفوظ ڪيو ويو پر اُن رسم الخط ۾ پير صدرالدين پنهنجن پوئلڳن کي ٻين دنيوي علمن لاءِ نصاب پڻ تيار ڪري ڏنو. انهن ڳالهين جو ذڪر 'سنڌي صورتخطي' ڪتاب ۾ ڪيو ويو آهي. ('لانا، غلام علي، ڊاڪٽر، 1993ع). بلڪ هن رسم الخط ۾ ڇپيل مواد، برٽش لائبرريءَ ۾ بہ موجود آهي.

هن راءِ مان اهو ثابت ٿو ٿئي تہ سنڌي زبان، ٻارهين صديءَ عيسويءَ کان، ذريعہ تعليم ۽ تدريس رهي آهي. اُن وقت بہ سنڌي ٻوليءَ جي حيثيت، علمي، ادبي، روزمره جي استعمال، تجارتي وهنوار ۽ مذهبي درس و تدريس واري هئي.

سمن جي دور (1351ع- 1521ع) ۾ بہ، سنڌ ۾ اسلامي علوم جي گهڻي ترقي ٿي. جيتوڻيڪ سومرن جي دور کان ئي اسلاميات جي تعليم، مدرسن ۾ ڏيڻ شروع ٿي چڪي هئي، پر سمن جي دور ۾ مدرسن لاءِ جدا عمارتون پڻ نهيون، جن ۾ وڏا وڏا محدث، عالم ۽ فاضل تعليم ڏيندا هئا. بکر، ٺٽي، سيوهڻ، اگهاماڻي، دربيلي، ٺلٽي، ٻبرلوءِ، هالا ڪنڊي، نصرپور ۽ ٻين قديم بستين ۾، جيئن پوءِ تيئن مدرسن جي قائم ڪرڻ جو رواج وڌندو ويو. اُنهن مدرسن ۾ قرآن حڪيم، حديث، تفسير ۽ فقه جي تعليم ڏني ويندي هئي. (مولائي شيدائي، 1959ع: 413)

اسلامي دنيا ۾، اسلاميات جي درس و تدريس ۾، ٺٽي جي قديم شهر، 'دارالعلوم' جي حيثيت اختيار ڪئي هئي. ٺٽي جي اُن زماني جي عالمن ۽ فاضلن جي علم جي هاڪ ٻڌي، ايران، افغانستان، خراسان ۽ ٻين هنڌان، ڪيترائي عالم ۽ فاضل لڏي اچي ٺٽي ۾ آباد ٿيا. (مولائي شيدائي، 1959ع: 359)

مذهبي تعليم ۽ تدريس وارن مدرسن ۽ دانشگاهن، سنڌي علم ادب جي ترقيءَ ۽ سنڌي زبان جي واڌاري لاءِ بہ وڏو ڪم ڪيو. هن دور جا وڏا عالم، سنڌي ٻوليءَ جا نامور شاعر پڻ هئا (نبي بخش خان، بلوچ،

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڊاڪٽر: 1970ع، ٻ). اُنهن مان قاضي قادن، اسحاق آهنگر، مخدوم احمد ڀٽي ۽ ٻين جا نالا فخر سان وٺي سگهجن ٿا. شاهه ڪريم بلڙائيءَ جا بيت ۽ سمجهاڻيون، 'بيان العارفين' ڪتاب جي صورت ۾ هن دعويٰ جو دليل آهن.

ارغونن، ترخانن ۽ مغلن جي نوابن جي ڏينهن ۾، سنڌي زبان، عام ماڻهن جي زبان طور گهڻي ترقي ڪئي. انهن دورن ۾ شاهه لطف الله قادريءَ، شاهه ڪريم بلڙائيءَ ۽ مخدوم نوح سرور جهڙا وڏا مفڪر ۽ عالم پيدا ٿيا، جن جي ڪلام عام ماڻهن جي دلين ۾ وڏي سجاڳي آندي.

ڪلهوڙن جو دور ته سنڌي زبان لاءِ وڏيءَ عظمت وارو دور ثابت ٿيو. هي دور سنڌي ٻوليءَ لاءِ نوان نياپا، نوان موڙ نيون ڏارائون ۽ نوان علمي ۽ ادبي ماپا ڪٺي آيو. هڪ طرف مخدوم محمد معين ٺٽوي، ميين شاهه عنايت صوفيءَ، خواجه محمد زمان لنواريءَ واري ۽ شاهه عبداللطيف ڀٽائيءَ، سنڌي زبان ۾ نئون روح ڦوڪي، اُن کي زنده جاويد بنائي ڇڏيو ۽ اهڙيءَ طرح عام فهم ٻوليءَ ۾ صوفياڻو پيغام ڏنو جنهن سنڌي زبان کي امر بڻائي ڇڏيو. هونئن ته شاهه ڪريم بلڙائيءَ جي بيان العارفين ڪتاب مان ظاهر آهي ته ارغونن ۽ ترخانن جي زماني (1521ع - 1555ع) ۾، سنڌي ٻولي، ڪنهن نه ڪنهن طريقي سان نستعليق يا نسخ خط ۾ لکجڻ ۾ پئي آئي. هوڏانهن هندن ۽ مسلمانن مان ڪن جاتين پنهنجي پنهنجي لپيءَ کي، پنهنجي ڪار وهنوار لاءِ ڪم پئي آندو پر نسخ رسم الخط ۾، پهرئين معياري ڪتاب، 'مقدمة الصلواة' جي لکجڻ سان، سنڌي ٻوليءَ کي نصابي حيثيت پڻ ملي وئي. اهو ڪتاب، 'مخدوم ابوالحسن جي سنڌي' جي نالي سان اهو رسم الخط، سڄيءَ سنڌ جي عالمن تسليم ڪيو ۽ اصولي طور سنڌي زبان لاءِ اهو رسم الخط ئي سڄيءَ سنڌ جي مدرسن ۾ نصاب ۾ شامل ڪيو ويو البت اُهي عالم جيڪي نستعليق رسم الخط تي هريل هئا، اُهي اُن (نستعليق) ئي رسم الخط ۾ پيا لکپڙهه ڪندا هئا، پر سنڌ جي اڪثر عالمن، جهڙوڪ: مخدوم ضياء الدين، مخدوم محمد هاشم ٺٽوي، مخدوم عبدالله ۽ ڪن ٻين عالمن، پنهنجن پنهنجن مدرسن ۾، نسخ رسم الخط اختيار ڪيو. اڄ به ڪلاسيڪي ادب ۾، اُنهن عالمن جون جوڙيل 'سنڌيون' وڏي اهميت رکن ٿيون. لهاذا اهو چئي سگهجي ٿو ته ڪلهوڙن جي دور (1718ع - 1782ع) جي شروع واري زماني کان ئي، سنڌي زبان، عوامي طور مدرسن ۾ تعليم جي ذريعي طور استعمال ٿيڻ لڳي هئي. سيني مدرسن ۾، سنڌي زبان جي صورتخطيءَ وارو مسئلو هيڪر حل ٿي ويو. اُن کان پوءِ مدرسن ۾ ڪم ايندڙ نصابي ڪتاب هن ئي رسم الخط (ابوالحسن جي سنڌيءَ) ۾ ئي لکجڻ لڳا هئا.

ڪلهوڙن جي دور ۾ لکيل ديني درسي ڪتاب توڙي ٻين موضوعن تي موجود قلمي نسخا، گهڻو ڪري ابوالحسن واريءَ سنڌيءَ ۾ لکيل ملن ٿا. اُن جي باوجود ڪن ڪن مدرسن جا عالم، نستعليق رسم الخط به جاري رکندا آيا. اُن دور ۾ جيڪي سنڌي ڪتاب، سنڌ جي مدرسن ۾ ڪم ايندا هئا، اُنهن مان ڪن ڪتابن جا نالا هي آهن:

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪتاب جو نالو	**مصنف جو نالو**
مقدمة الصلواة	مخدوم ابوالحسن
چؤ علمي	مخدوم ابوالحسن
مخدوم ضياءَ الدين جي سنڌي	مخدوم ضياء الدين ٺٽوي
فرائض الاسلام	مخدوم محمد هاشم ٺٽوي
وصيت نامہ	مخدوم محمد هاشم ٺٽوي
ذبح شڪار عرف راحت المؤمنين	مخدوم محمد هاشم ٺٽوي
زادالفقير	مخدوم محمد هاشم ٺٽوي
مطلوب المؤمنين	مخدوم عبدالخالق ٺٽوي
ڪنزالعبرت (ٻن جلدن ۾)	مخدوم عبدالله نريي وارو
بدرالمنير	مخدوم عبدالله نريي وارو
نورالابصار	مخدوم عبدالله نريي وارو
هفت بهشت	مخدوم عبدالله نريي وارو
قمرالمنير	مخدوم عبدالله نريي وارو
مخدوم ابراهيم جي سنڌي	مخدوم محمد ابراهيم يٽي هالائي

ٽالپرن جي دور ۾، مدرسن ۾ ديني تعليم، عربي ۽ فارسيءَ سان گڏ، سنڌي زبان ۾ پڻ ڏني ويندي هئي. اعليٰ تعليم لاءِ عربي ۽ فارسي زبانن ۾ تعليم ڏيڻ جو رواج هو. اُن زماني ۾، سنڌي ٻوليءَ جو نصاب هن ريت هوندو هو:

(1) مڪتبن ۾ پهرئين سال ڪان پوءِ جڏهن ڪوبہ ٻار لکڻ ۽ پڙهڻ شروع ڪندو هو تڏهن اُن کي پهرين قرآن مجيد پڙهڻ (سواءِ معنيٰ جي) سکياريو ويندو هو. هن عمر ۾، ٻار جي تربيت آهستي آهستي ڪئي ويندي هئي.

(2) جڏهن اُهو ٻار نون سالن جو ٿيندو هو تڏهن اُن کي مادري زبان يعني سنڌيءَ جي اڀياس لاءِ هڪ ڏاڪو اڳتي ٽپايو ويندو هو. اُن لاءِ اُن کي هيٺيون نصاب پڙهايو ويندو هو:

(i) نورنامو- هي هڪ آسان ۽ مختصر منظوم ڪتاب آهي، جنهن ۾ انسان ذات جي پيدائش کان اڳ جي تاريخ بيان ٿيل آهي. هي ڪتاب، عبدالرحمان جو جوڙيل آهي. هن ۾ ڏار ڏار پيغمبرن جون چوٽيون ۽ اسلام جي پيغمبر صلہ جن جي مختلف حديثن کي گڏ ڪيو ويو آهي.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(ii) مخدوم محمد هاشم ٺٽويءَ جو تصنيفون ۽ تفسير - مخدوم صاحب جا لکيل ڪتاب. جهڙوڪ: فرائض الاسلام، وصيت نامو ذبح شڪار عرف راحت المؤمنين، بياض هاشمي، تفسير تبارڪ، تفسير عمر، زادالفقير، تهذيب الاصلاح، فتح ڪلام ۽ حيات القوب، اُن زماني ۾ نصاب ۾ شامل هوندا هئا.

(iii) نظم ۽ نثر ۾ آکاڻيون - جهڙوڪ: سيف الملوڪ ۽ ليليٰ مجنون وغيره. هن سلسلي ۾، سڀ کان اهم ڪتاب، حڪايت الصالحين هو جيڪو عبدالحڪيم نالي ڪنهن عالم، عربيءَ مان، سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪيو هو. هن ڪتاب ۾ جيڪي مضمون شامل هئا، اُهي هي آهن: سوانح عمريون، اسلامي دور جي مشهور درويشن جون چوٽيون وغيره.

(iv) لاڏائو- هن ڪتاب ۾، پاڻ سڳورن صلعم جي هن جهان ڇڏڻ جي باري ۾ بيان آهي. هي ڪتاب ميان حبيب الله جي ڪتاب، 'حبيب سيار' جو ترجمو آهي.

(v) سؤ مسئلا- هي هڪ ننڍو ڪتاب آهي. هن ڪتاب ۾ ڄاڻايل آهي ته ڪيئن عبدالحليم نالي هڪ فقير، روم جي بادشاهه جي ڌيءَ سان، سؤ سوالن جي صحيح جوابن ڏيڻ واري شرط ڪٽڻ ڪري، ساڻس (شهزاديءَ سان) شادي ڪئي.

(vi) معراج نامو- هن ڪتاب ۾، نبي ڪريم صلعم جن جي معراج تي وڃڻ واريءَ حقيقت جو بيان ٿيل آهي.

حاصل مطلب ته انگريزن جي حڪومت جي شروعات کان به اڳ، سنڌي زبان نه صرف تعليمي ۽ تدريسي ٻوليءَ طور ڪم ايندي هئي، نه فقط مدرسن ۾، تعليم جي ذريعي طور ڪم ايندي هئي، پر هن زبان ۾ وڏا وڏا اديب، عالم ۽ شاعر به موجود هئا، جن پنهنجي ڪلام ۽ پنهنجن عالمانه علمي ۽ ادبي شهپارن ذريعي، سنڌي زبان کي، علمي ۽ ادبي زبان جي معيار ۽ مقام تي پهچائي ڇڏيو هو. اُنهن عالمن، شاعرن ۽ مفڪرن ۾، سچل سرمست، ميان سرفراز خان عباسي، سيد ثابت علي شاهه، مخدوم عبدالرؤف ڀٽي، سامي، دلپت، روحل، بيدل ۽ بيڪس جا نالا وڏي فخر سان پيش ڪري سگهجن ٿا. نه فقط ايترو پر سنڌي زبان، روزمره جي وهنوار کان سواءِ، واپاري ڏيتي ليتيءَ واريءَ لکت جو ذريعو پڻ هئي. هندو واپارين کان سواءِ، مسلمانن ۾ خواجه ۽ ميمڻ به هن ٻوليءَ کي پنهنجي پنهنجي رسم الخطن جي مدد سان، واپاري لکپڙهه کان سواءِ روزمره جي ٻئي ڪم ڪار ۾ پيا ڪم آڻيندا هئا.

انگريزن سنڌ تي 17، فيبروري، 1843ع تي قبضو ڪيو. اُنهن، پنهنجيءَ حڪومت واري زماني ۾ شروع کان ئي، سنڌي زبان جي مٿي بيان ڪيل خوبين ۽ مقام کي قبول ڪيو. انگريزن، پنهنجيءَ حڪومت جي شروع ئي وارن سالن ۾، سنڌي ٻوليءَ کي، سنڌي صوبي ۾ سرڪاري، دفتري، علمي، ادبي ۽ ڪورٽ جي ڪاروبار لاءِ استعمال ڪرڻ جو درجو ڏنو. سن 1848ع ۾، بمبئي صوبي جي گورنر، سر جارج

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪلارڪ. هڪ حڪم نامو جاري ڪيو جنهن ۾ ڄاڻايو ويو هو تہ. سنڌي ٻوليءَ کي دفتري ۽ سرڪاري ٻوليءَ طور ڪم آندو وڃي. اُن حڪم نامي ۾ ڄاڻايل هو تہ:

"اسان کي ملڪي ٻوليءَ (سنڌيءَ) کي دفتري ٻولي بنائڻ گهرجي. مون کي خبر نہ پئي پوي تہ اسان جا روينيو ۽ عدالتي کاتن جا عملدار فارسي ۽ انگريزيءَ جهڙين غيرملڪي ٻولين ذريعي ڪاميابيءَ سان ڪم ڪيئن ڪري سگهندا هوندا! انهيءَ سلسلي ۾ سيني سول ڪامورن کي ارڙهن مهينن جو مدو ڏنو وڃي. جنهن ۾ هو سنڌي ٻوليءَ ۾ امتحان پاس ڪن. اهڙن ڪامورن کي. ليفٽيننٽ اسٽئڪ جي ڊڪشنري وڏي مدد ڏيئي سگهي ٿي. جنهن جي ڇپائڻ جي هن کي اجازت ڏني وڃي."

انگريزي حڪومت جي دور ۾ پوءِ. سنڌي ٻوليءَ لاءِ سرڪاري طور صورتخطي مقرر ٿيڻ ڪري. سنڌي ٻوليءَ کي وڏو فائدو رسيو. سنڌ ۾ ڇاپخانا قائم ڪيا ويا. جنهن ڪري سنڌي زبان ۾ رسالا. اخبارون ۽ ڪتاب گهڻي تعداد ۾ ڇپجي ظاهر ٿيا. اُنهن ۾ نثر توڙي نظم جي گهڻو ڪري هر صنف اچي ٿي وئي.

هن دور ۾. سنڌ جي اديبن. شاعرن ۽ عالمن. دنيا جي بهترين ۽ اعليٰ معيار وارين تصنيفن ۽ 'ادب عاليہ' جي معيار وارن ڪتابن کي. سنڌي ٻوليءَ ۾ ترجمو ڪرڻ شروع ڪيو. انهن عالمن. انگريزي. فرينچ. جرمن. روسي عربي. فارسي. ترڪي. هندي. بنگالي. سنسڪرت. گجراتي. اردو ۽ ٻين ٻولين ۾ ڇپيل اعليٰ پايہ جي ڪتابن کي. سنڌي زبان ۾ ترجمو ڪيو. اُنهن قرآن مجيد. توريت. زبور. انجيل. مهاڀارت. رامائڻ ۽ گيتا جهڙن ديني. ڌرمي ۽ مقدس ڪتابن کي سنڌي ٻوليءَ جو ويس ونايو. دنيا جي نامور مفڪرن. عالمن. اديبن ۽ شاعرن. جهڙوڪ: روميءَ. شيرازيءَ فردوسيءَ. سعديءَ. عمرخيام. خليل جبران. شيڪسپيئر. ڊانٽي. والٽر اسڪاٽ. ڪانندائيل. ڊڪنس. ڪار لائل. ٽالسٽاءِ. ابسن. بيڪن. ميڪاولي. ڪاليداس. ٽئگور. مهاتما گوتم ٻڌ. مهاتما گانڌي ۽ ٻين عظيم مغربي توڙي مشرقي. اديبن. شاعرن. دانشورن. عالمن ۽ مفڪرن جا فلسفيانہ خيال ۽ ويچار. ناول. ناٽڪ. مضمون. شعر توڙي ٻيو مواد. سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪيو.

اهڙيءَ طرح اسلام جي پيغمبر صلعم کان سواءِ حضرت عيسيٰ عليہ السلام. حضرت موسيٰ عليہ السلام. حضرت ابراهيم عليہ السلام توڙي ٻين پيغمبرن کان سواءِ خلفاءِ راشدين. امامن سڳورن. اصحابن. ولين. درويشن ۽ ساڌن سنتن جا احوال بہ. سنڌي ٻوليءَ ۾ ڇپايا ويا.

مطلب تہ سنڌي نثر ۾. ابن خلدون. بوعلي سينا. امام غزالي. شري ڪرشن. شري رامچندر. ڀڳت ڪبير. ميران ٻائي توڙي ٻين فيسلوفن. حڪيمن. عالمن ۽ سالڪن جي حياتين جا ڪارناما پڻ سنڌي ٻوليءَ ۾ قلمبند ڪري ڇپايا ويا. مطلب تہ انگريزن جي حڪومت جي دور ۾ دنيا جي مشهور ٻولين ۽ نامور اديبن. عالمن. مفڪرن ۽ شاعرن جو ڇپيل ادب عاليہ سنڌي ٻوليءَ ۾ ترجمو ڪيو ويو.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

3- جديد سنڌي ادب جي شروعات:

سنڌي ٻوليءَ ۾ جديد ادب جي شروعات دراصل ترقي پسند تحريڪ جي اثر جي ڪري شروع ٿي. هن نظريي جي شروعات 1936ع کان ٿي هئي. پر سنڌي ٻوليءَ تي هن تحريڪ جو اثر 1940ع ۾ نمايان طور ٿيڻ لڳو هو.

ورهاڱي (1947ع ۾) کان اڳ ئي سنڌي ٻوليءَ ۾ اُن جي ادب ۾ نون نظرين ۽ نون رجحانن جي شروعات ٿي چڪي هئي. هن سلسلي ۾ گوبند مالهي، گوبند پنجابي، تيرٿ وسنت، شيخ عبدالرزاق 'راز'، شيخ اياز عبدالڪريم گدائي، اياز قادري، پرسرام ضيا، ڪيئلداس 'فاني'، حيدربخش جتوئي ۽ ڪشنچند 'بيوس' جون لکڻيون دليل طور پيش ڪري سگهجن ٿيون.

ورهاڱي کان پوءِ، سنڌ مان هزارن جي تعداد ۾ اديبن، شاعرن ۽ ناشرن جي لڏي وڃڻ کان پوءِ، سنڌ ۾ ادبي ميدان ۾ ڪجهه وقت لاءِ ته مانار ڇانئجي ويو هو پر پوءِ جلدي سنڌ جا اديب، سنڌ ۾ توڙي هند ۾، پنهنجي تخليقي ادب جي ميدان ۾ نڪري پيا. سنڌي ٻوليءَ ۾ ادبي سجاڳيءَ وارو جذبو ڏسي، اُن زماني ۾ سنڌي ادب جي هڪ وڏي صحافيءَ ۽ نقاد، پير علي محمد شاهه راشديءَ بيباڪيءَ سان لکيو ته (اڳ ۾ به حوالو ڏنو ويو آهي):

"سنڌيءَ ۾ تنصيف ۽ تاليف جو ڪم اهڙي زور شور سان اسان جي ڏسندي ڏسندي شروع ٿيو ۽ جيڪي ڪجهه اڄ تائين ٿي چڪو آهي، سو حيرت ۾ وجهندڙ آهي. جيتري قدر منهنجو خيال آهي ته آزاد پاڪستان اندر جيترو علمي ۽ ادبي ڪم، سنڌي ٻوليءَ ۾ ٿيو آهي، اوترو ڪنهن به مقامي زبان ۾ ڪونه ٿيو آهي. زيور هرڪا پائي پر ڪا زيور نمڪائي به ته ڏيکاري! سنڌي اهل قلم حضرات بلڪل ڪمال ڪري ڏيکاريو آهي. خدا کين نظر بد کان بچائي، ۽ سنڌن همتون بلند ڪري هنن ملڪ جي وڏي علمي خدمت ڪئي آهي. جڏهن ميان محمد حنيف صديقي يا ڊاڪٽر دائودپوٽو يا آءُ ڏڪا ٿاٻا کائيندا، ڪتاب ڳولهيندا، ڳنهندا، اوڌر تي وٺندا پئي وياسين، تڏهن اسان کي هي خواب خيال به ڪونه هو ته اسان جن پنهنجن مان ڪو اهڙو نسل پيدا ٿيندو جو سمورو اباڻو لساني ورثو ۽ خزانو ڳولهي ڦولهي، هٿ ڪري، هميشه لاءِ محفوظ ڪري وٺندو.

اسان جي ابتدائي ڏينهن ۾ اڪثر ماڻهن کي ناٽڪن ۽ گانن جو شوق هوندو هو. ڪنهن کي اِها اُميد هئي ته اهي ساڳيا ماڻهو، چچنامو، معصومي، طاهري، تحفة الڪرام، بيگلار نامو ۽ مڪلي نامو وغيره جهڙن خشڪ ڪتابن ڏانهن مڙي پوندا يا پنهنجن

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

زنده جاويد املهہ ماڻڪ شاعرن کي ڳولهي، اُنهن جي ٻولي ٻولڻ لڳندا! شاعرن جو ذڪر
چڙيو آهي تہ منهنجي هيءَ ڳالهہ بہ ٻڌي ڇڏيو تہ مان هن زماني ۾ اهڙا شاعر بہ ڏسان ٿو
جن جو ڪلام ڪنهن ڏينهن سنڌيءَ جي ڪلاسيڪي شاعرن جي ڪلام سان ڪلهو
ڳسائيندو نظر ايندو.“ (علي محمدشاهہ راشدي، پيرا؟)

(2) موجوده حيثيت:

موجوده وقت، سنڌي ٻوليءَ ۾ ڇپايل ادب کي پرکيندي، ائين چئي سگهجي ٿو تہ موجوده وقت سنڌي ٻولي، دنيا جي ڪنهن بہ ترقي يافتہ ٻوليءَ سان، ڪلهو ڪلهي ۾ ملائي بيهي سگهي ٿي. هن ٻوليءَ ۾ هر صنف ۽ هر موضوع تي ادب مهيا ڪيو ويو آهي. ايتري قدر جو موجوده وقت جي بين الاقوامي مسئلن کي بہ. سنڌي ٻوليءَ ۾ پيش ڪيو ويوآهي، ۽ سنڌي شاعرن جو ڪلام، سنڌي نثر نويسن جا لکيل ناول، افسانا، ڪالم، سوانح عمريون، ايشيا، يورپ ۽ آفريڪا جي مشهور ٻولين، جهڙوڪ: انگريزي، فرينچ، جرمن، روسي، اطالوي، چيني، جپاني، ٿائي، مَلَئي، هندي، مرهٽي، گجراتي، اردو عربي ۽ فارسي زبانن مان ترجمو ٿي چڪا آهن.

سنڌي ٻوليءَ جي علمي ۽ ادبي حيثيت ۽ اهميت جو قدر ڪري جيئن انگريز حاڪمن، پنهنجيءَ حڪومت جي ابتدائي دور کان وٺي، اُن ۾ تعليم ڏيڻ، اُن ۾ اشاعتي سلسلي کي وڌائڻ ۽ اُن ۾ ۽ اُن جي باري ۾ تحقيق ڪرڻ جي همت افزائي ڪئي، تيئن ورهاڱي کان اڳ يا اُن کان پوءِ، يورپ، اميريڪا ۽ روس جي اديبن، عالمن، مفڪرن ۽ محققن، جديد تحقيق جي روشنيءَ ۾، سنڌي ٻوليءَ جو مطالعو ڪرڻ شروع ڪيو. برطانيا جي، لنڊن يونيورسٽيءَ جي، ’اسڪول آف اوريئنٽل ائنڊ آفريڪن اسٽڊيز‘، فرانس جي ’سوربورن يونيورسٽيءَ‘، اميريڪا جي ’پينسلوانيا‘، ’ٽئڪساس‘ ۽ ’هارورڊ يونيورسٽيءَ‘، ۽ هيلسنڪيءَ ۽ اسڪئنڊينيويا جي ڪن ادارن کان سواءِ، جرمني، اٽلي ۽ ڪن ٻين ملڪن جي ادارن ۾ ماهرن، سنڌي ٻوليءَ جي ادب، سنڌي لسانيات ۽ خصوصاً موهن جي دڙي جي کوٽائيءَ مان هٿ آيل سنڌو لکت تي تحقيقي ڪم ڪرڻ شروع ڪيو. خاص ڪري جرمنيءَ جي بون يونيورسٽيءَ جي مشهور مفڪر، ڊاڪٽر ائنيمري شمل، شاهہ لطيف، سچل سرمست ۽ سنڌي ادب جي سلسلي ۾ بهترين مقالا لکي، يورپ ۽ اميريڪا ۾، سنڌي ٻوليءَ ۽ سنڌي ادب جو تعارف ڪرايو. اهڙيءَ طرح اٽليءَ ۾، ڊاڪٽر ٽُربياني، ماسڪو ۾ ڊاڪٽر رايا ايگوراوا ۽ پروفيسر گنڪو وسڪي، سنڌي ٻوليءَ جا وڏا ماهر ٿي گذريا آهن. ڊاڪٽر ايگوراوا جي پي ايڇ ڊيءَ جي ٿيسز بہ سنڌي ٻوليءَ جي وياڪرڻ جي باري ۾ هڪ وڏو تحقيقي ڪم هو. اهي حقيقتون ثابت ٿيون ڪن تہ سنڌي ٻوليءَ جي علمي، ادبي ۽ لسانياتي حيثيت، دنيا ۾ پنهنجو مقام

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

حاصل ڪري چڪي آهي، ۽ هن زبان جو مستقبل تمام گهڻو روشن آهي. اڳ ۾ ائين بہ چيو ويو آهي تہ موجوده زماني ۾، سنڌي ٻوليءَ جي چونڊ شاعريءَ، افسانن، ناولن، مضمونن ۽ تنقيدي ڪالمن کي جرمني، اميريڪا، روس، جپان، چين ۽ عرب توڙي آفريڪن ملڪن ۾ ترجمو بہ ڪيو ويو آهي.

موجوده دور ۾ لکيل سنڌي افسانن، ناولن، ڊرامن، مضمونن، گيتن، توڙي نظم، دوها، جديد وائي، جديد ڪافي، سنڌ ۽ سنڌي زبان جي روشن مستقبل جي بشارت ڏين ٿا. موجوده دور ۾ سنڌي ٻوليءَ ۾ لکيل اهي سڀ صنفون، انگريزي، فرينچ، جرمن ۽ ٻين ترقي يافتہ ملڪن جي زبانن ۾ لکيل صنفن وانگر، وڏي معيار واريون صنفون آهن. انهيءَ ڪري مستقبل ۾، سنڌي ٻوليءَ جي روشن مستقبل لاءِ وڏيون اُميدون رکي سگهجن ٿيون.

سنڌي ٻوليءَ ۾، پنهنجيءَ ڌرتيءَ، پنهنجن بزرگن، سياڻن ۽ سرويچن، اديبن ۽ عالمن جي سوچ ۽ ساڃهہ، سندن آسن ۽ اُميدن، سندن اُمنگن ۽ جذبن، سندن ڪوششن ۽ ڪاوشن جون ڳالهيون بيان ٿيل آهن. سنڌي ٻوليءَ ۾، سنڌ شناسيءَ، تنقيدي ۽ تخليقي توڙي 'ادب عاليہ' جي ترجمي تي مشتمل، سوين مضمون، مقالا، ڪتابڙا ۽ ڪتاب ڇپجي چڪا آهن. انهيءَ ڇپيل مواد ۾، سنڌي ادب جي مختلف صنفن جي نون موضوعن ۽ مضمونن، وڏيءَ سوچ، ٻوليءَ جي پختگيءَ، ٻوليءَ جي حسناڪيءَ، لفظن جي فراواني ۽ وسعت سبب، اڄ جو سنڌي ادب (نظم توڙي)، سنڌي تہ خير پر بين الاقوامي سطح تي پسند ڪيو ويو آهي.

اڄ جو پڙهندڙ سنڌي ادب ۾، پنهنجيءَ پسند، پنهنجي دور ۽ پنهنجي ماحول جون ڳالهيون ڏسي ٿو. هر پڙهندڙ موجوده سنڌي ادب ۾، پنهنجي باري ۾، ۽ پنهنجن سهيوڳين جون ڳالهيون گهڻي چاهہ سان پڙهي ٿو. اهوئي سبب آهي جو هر طبقي جي ماڻهن ۾ هاڻ، سنڌي زبان ۾ ڇپيل مواد جي مطالعي جو شوق گهڻو وڌيل آهي.

سنڌي زبان جي اديبن، شاعرن ۽ نقادن، هر زماني جي گهرجن ۽ ضرورتن کي سامهون رکي، سماجي، سائنسي ۽ ٻين علمن جي ڌار ڌار موضوعن طرف ڌيان ڏنو آهي. هن سلسلي ۾، اقتصاديات، سياسيات، تاريخ، سماجيات، لسانيات توڙي ٻين علمن جي اصلوڪن ۽ معياري ڪتابن جي لکڻ کان سواءِ، ٻين عالمي زبانن ۾ ڇپيل معياري ڪتابن جي ترجمي جو ڪم جاري رکيو آهي.

حاصل مطلب تہ هن وقت تائين سنڌي زبان ۾ لکيل ادب، ۽ سنڌي زبان، دنيا ۾ اعليٰ مقام حاصل ڪري چڪا آهن. هن زبان ۾، جديد ادب جي روشنيءَ ۾، ماحول ۽ معاشري جو گهرو مطالعو ڪيو ويو آهي. سيني اديبن، عالمن ۽ شاعرن، حقيقت پسندانہ انداز ۾، پنهنجي معاشري جو اونهو اڀياس ڪري، حالات جي ترجماني ڪئي آهي.

ورهاڱي کان پوءِ، سنڌي زبان، سنڌي ادب ۽ سنڌ جي ثقافت سان جيڪي زيادتيون ۽ ناانصافيون ٿيون هيون، اُنهن جي باري ۾ هن ئي ڪتاب ۾ شامل هڪ مضمون ۾ ڪيو ويو آهي. اُنهن زيادتين جي

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ردعمل ۾، وطن دوستيءَ، سنڌ دوستيءَ، سنڌي زبان ۽ ادب جي تحفظ لاءِ سنڌ ۾ جيڪو جذبو پيدا ٿيو هو، تنهن سنڌ جي اديبن، عالمن ۽ شاعرن کي تمام گهڻو متاثر ڪيو. انهن، اُن سلسلي ۾، مزاحمتي ادب جي صورت ۾ تمام گهڻو ئي ڪجهه لکيو. اهو مڪمل مواد، ڇپيل رسالن ۽ ڪتابن ۾ موجود آهي، پر هن موضوع تي اڃا ڪا تفصيلي تحقيق ڪانه ڪئي وَئي آهي.

سنڌ جي اديبن ۽ شاعرن، سنڌي ٻوليءَ جي پنهنجن صنفن کان سواءِ، ڏيهي توڙي پاڪستان جي ٻين صوبن جي لوڪ ادب وارين صنفن تي پڻ، سنڌي زبان ۾ طبع آزمائي ڪئي. ڪلاسيڪي ادب ۾ وائي، ڪافي، دوهي ۽ سورٺي جو نه فقط موضوع ۽ مضمون بدلايو ويو پر انهن صنفن جي سٽاءُ تي نوان تجربا به ڪيا ويا. ۽ اُنهن سٽائن ۾، فارسي بحر ۽ وزن کي ملائي، نئيون هيئتون جوڙيون وَيون (تنوير عباسي، ڊاڪٽر:) غزل جو فارسيءَ وارو رنگ، لب ۽ لهجو ۽ ماحول بدلائي اُن کي نيٺ سنڌي ماحول ۽ اُسلوب ڏنو ويو (عبدالجبار جوڻيجو ڊاڪٽر: 1983ع: 272)

موجوده دور ۾، سنڌي ادب ۾، شاعريءَ جي مزاج ۾ وڏو فرق آندو ويو آهي. ٻوليءَ ۾ ڪومل ۽ رس ڀريا لفظ ڪم آڻي، اُن ۾ نفاست، نزاڪت، نرملتا، ڪوملتا، رس، ڀاو لئي ۽ لذت پيدا ڪئي وَئي آهي. مه جبين، مه لقا ۽ مه وش جهڙن اوپرن ۽ اُڌارن لفظن جي جاءِ تي منڙا، ٻانورا، سانورا ۽ سائينءَ جهڙا وڻندڙ لفظ ڪم آندا ويا آهن، جن ۾ پنهنجائپ وڌيڪ آهي. شاهه لطيف، شاهه ڪريم ۽ مخدوم نوح وانگر، موجوده دور جي شاعرن به تشبيهن، استعارن ۽ ڪنايُن لاءِ مقامي ٻوليءَ ۽ مقامي ماحول ۽ رنگ وارا لفظ ڪم آندا آهن، جنهن ڪري سندن ٻولي وڌيڪ رس ڀري محسوس ٿئي ٿي. مثال طور شاهه لطيف جو هي بيت ڏسو:

سر لوهيڙا ڳپيا، ڪُسَر نسريا،
آن ڪيئن وسريا، ڍوليا ڏينهن اچڻ جا.

يا مخدوم نوح سرور جو هي بيت ڏسو:

ٻيئي جا ٻريات، سا ماڪ مَر پانيو ماٺوئا،
روئي چڙهي رات، ڏسي ڏکوين کي.

موجوده شاعرن پڻ مقامي ماحول ۽ منظر جي عڪاسي، ديسي لفظن ذريعي هن ريت ڪئي آهي:

ڦٽڻ لڳي آ ميندي منڙا،
نمن جهليو آ ٻورُ....
ڪيسين رهندين دور!
يا

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

او سانوري،
او بانوري،
سانوڻ جي ڪڪري هيڪلي،
ڪر خبر ڇوٽي روئين،
ڇوٽي روئين ڇاجي ڪري.

نہ صرف موضوع جي لحاظ کان سنڌي زبان ۽ سنڌي ادب، مالدار ۽ مايئدار نظر اچن ٿا، پر ادبي صنفن ۾ انهن لاءِ مناسب فن ۽ ٽيڪنڪ جي لحاظ کان بہ، سنڌي زبان پنهنجو اعليٰ مقام حاصل ڪري چڪي آهي. اُسلوب بيان، ماحول جو مطالعو، حقيقت نگاري، منظرن جي عڪاسي، ٻوليءَ جي حسناڪي ۽ اهڙيون ٻيون خوبيون، سنڌي ٻوليءَ جي اعليٰ معيار ۽ مقام لاءِ پختا دليل آهن. هن سلسلي ۾ سيد حسام الدين شاهہ راشديءَ پنهنجي هڪ مقالي ۾ لکيو آهي تہ:

”سنڌ جو فڪر، سنڌ جي تعليم ۽ سنڌي ذهن جي جيڪڏهن تلاش ۽ تحقيق ڪرڻي هجي تہ اُها غزل گو شاعرن جي ديوانن مان نٿي ڪري سگهجي، بلڪ ڪافين، ڏوهيڙن ۽ ٻين ٺيٺ سنڌي صنفن جي ڪاڻ مان، مڻين ۽ هيرن کي ڪڍي، پروڙي ۽ پرکي سگهجي ٿي. سنڌ جي شاعرن ۽ اديبن، هر دور ۾ اُن دور جي مسئلن، طبقاتي ظلمن ۽ سماجي بيرحمين کان متاثر ٿي، اُن لاءِ جدوجهد ڪئي آهي. هن دور جو ادب، پنهنجي زماني جي سنڌ جي چشم ديد ۽ حقيقت پري تاريخ آهي. هن دور جو ادب، بامقصد ادب آهي. سنڌ جي جديد شاعرن نہ فقط سنڌي شعر کي بامقصد بڻايو آهي، پر زبان کي جيڪي ڏاج ۽ ڏيوڻ ڏنا اٿن سي پڻ اچرج ۾ وجهندڙ آهن.“ (سيد حسام الدين شاهہ راشدي، 1981ع: 676 ۽ 679)

ون يونٽ جي قائم ٿيڻ کان پوءِ، سنڌ جي مسئلن کي، ڪهاڻين، ناولن، ڊرامن، ڪالمن ۽ شاعريءَ ذريعي بيان ڪرڻ ۾ سنڌ جي اديبن شاعرن ۽ ڪالم نگارن ڪابہ ڪسر ڪانہ ڇڏي. هن سلسلي ۾ ڊاڪٽر تنوير عباسيءَ لکيو تہ:

”ماضيءَ کي زنده ۽ محفوظ رکڻ جا بہ طريقا آهن، هڪ تاريخ ذريعي ۽ ٻيو ڪهاڻيءَ، ناول ۽ ڊرامن جي ذريعي، تاريخ جي ذريعي ڪنهن بہ قوم جي، ڪنهن بہ دور جي مجموعي تاثر کي محفوظ ڪري سگهجي ٿو پر ڪهاڻيءَ، ناول ۽ ڊراما ذريعي، اُن جي تفصيل (details) تي روشني وجهي سگهجي ٿي. اُن دور جا ڪردار، اُنهن جي نفسيات، اُنهن جا لاڙا، مونجهارا، اُنهن جي روش، اُنهن جا مسئلا، اِهي سڀ تفصيل سان بيان ٿي سگهن ٿا.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

فڪشن، تاريخ کي 'آتشي ڪائي' (magnifying lence) ذريعي 'وڏو' (magnify) ڪري ٿو ڏيکاري". (تنوير عباسي، ڊاڪٽر....)

ڊاڪٽر تنوير عباسيءَ، حميد سنڌيءَ جي ڪهاڻين ۾ بيان ڪيل سماجي ماحول، ڪردارن، مونجهارن ۽ سندس ڪهاڻين، خاص ڪري 'راڻا جي رجپوت' جي حوالي سان، سندس ٻوليءَ جي اُسلوب، عبارت، اُن ۾ ڪم آندل اصطلاحن ۽ محاورن جو ذڪر ڪيو آهي. اهڙيءَ طرح، ڊاڪٽر تنوير عباسي، ٻين افسانہ نگارن جي باري ۾ لکي ٿو تہ:

"پر آءٌ سمجهان ٿو تہ جمال ابڙي، اياز قادريءَ، امر جليل، رشيد ڀٽيءَ ۽ نسيم احمد کرل جا، ون يونٽ واري دور ۾ لکيل افسانا، سنڌي ٻوليءَ، سنڌي سماج ۽ سنڌي ماحول جي نقش نگاريءَ ۽ ڪردار نگاريءَ جي لحاظ کان، سنڌي ٻوليءَ ۽ سنڌي ادب جا نمائنده افسانا آهن جن تي طوالت جي ڪري لکي نٿو سگهجي." (تنوير عباسي، ڊاڪٽر..؟)

پاڪستاني دور جي هڪ عظيم ترقي پسند ۽ قومي شاعر، شيخ اياز سنڌي ٻوليءَ ۾ نوان تجربا ڪيا. شيخ صاحب نوان لفظ ۽ اصطلاح بہ گهڙيا. هن، سنڌي ٻوليءَ ۾ نوان بيت ۽ نظم چيا. شيخ اياز کان سواءِ، هن دور ۾ اُستاد بخاري، پنهنجن همعصر شاعرن تي ڇانيل رهيو. اهڙيءَ طرح نارائڻ شيام، تنوير عباسي، نياز همايوني، شمشيرالحيدري، ابراهيم منشي، سرويچ سجاولي، محمد خان مجيدي، عبدالڪريم گدائي، بردو سنڌي ۽ ٻيا بہ ڪيترائي شاعر، هن دور جا نمائنده شاعر هئا. انهن سڀني شاعرن جي ڪلام ۾ لفظن جي فراواني آهي، ترنم ۽ موسيقيت آهي. شيخ اياز جي انهن خوبين واريءَ شاعريءَ لاءِ، ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجي لکيو تہ:

"'گيت اُجايل مورن جا' نظم ۾، اياز جي طبع جو وهڪرو درياءَ جي وهڪري کان گهٽ نہ آهي. مثال طور:

مان توکي گيت ڏيان اي ڌرتي،
تون مون تي زنجير وجهين،
هي گيت گلابي موتين جا،
هي گيت شرابي جهڙ ڦڙ جا،
هي سانوڻ جا، من ڀانوڻ جا،
هي آگم آگم، آوڻ جا،
هي گيت اُجايل مورن جا،

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ريتيءَ تي ڪنڌ ڪنورن جا.
هي گيت سُنهري سنڌوءَ جا.

(عبدالجبار جوڻيجو ڊاڪٽر، 1982ع: 27)

ترنم ۽ موسيقيت واري اها خوبي، جديد شاعرن دراصل شاهہ لطيف جي اسلوب کان متاثر ٿي ڪئي. اهوئي انداز لوڪ شاعر، سانوڻ فقير جي ڏگهن بيتن ۾ بہ نظر اچي ٿو. اهائي خوبي، شيخ اياز ۽ سندس ٻين سهيوڳي شاعرن ۾ بہ ملي ٿي.

اديبن ۽ شاعرن، پنهنجي ڪلام توڙي نثري صنفن ۾، پنهنجي دور جي ماڻهن جا ڏک ۽ درد بيان ڪيا. شاعرن جمالياتي شاعري بہ ڪئي. هنن، پنهنجن محبوبن جي حسن ۽ جمال جو وستار بہ ڪيو پر هيءُ نقطو خاص طور توجهہ طلب آهي تہ هنن جو پرين يا محبوب، ڪا پري پيڪر، حسين ۽ جميل دوشيزه ڪانهي، پر هنن جو محبوب، ’سنڌ وطن‘ آهي. هنن پنهنجي وطن، ’سنڌ‘ سان ئي پيار ڪيو آهي. هنن، سنڌي ٻوليءَ سان ئي عشق ڪيو آهي. هنن، سنڌي ماڻهن سان پيار ڪيو آهي. سنڌ جا ماروئي ئي سندن محبوب آهن.

وڏيءَ خوشيءَ ۽ فخر جي ڳالهہ اها آهي تہ سنڌي زبان، موجوده دور ۾ تعليم ۽ تدريس، علم ۽ ادب، نشر ۽ اشاعت، اخبار، ريڊيو، ٽي- ويءَ، فلم، ويڊيو ڪمپيوٽر ۽ ٻين ڇپائيءَ وارن ۽ اليڪٽرانڪ ذريعن لاءِ بهتر وسيلي طور ڪم اچڻ لڳي آهي. اُنهن ذريعن لاءِ بهتر تحرير ۽ تقرير، روزمره جي ڪاروبار، وڻج واپار جي لکپڙهہ، انشاپردازيءَ ۽ اشاعت لاءِ هڪ معياري وسيلي طور ڪم اچڻ لڳي آهي.

ورهاڱي کان پوءِ ترت پهرين، ڪراچيءَ ۾، ريڊيو اسٽيشن قائم ٿي، جتان سنڌي ٻوليءَ ۾ بہ پروگرام نشر ٿيڻ لڳا. ون يونٽ واري زماني ۾، حيدرآباد ۾ بہ ريڊيو اسٽيشن قائم ٿي. هن اسٽيشن تان شاهہ سائينءَ جي ڪلام کان سواءِ ٻين ڪلاسيڪي توڙي جديد شاعرن جو ڪلام، ڪافيون، غزل، گيت، نظم ۽ لوڪ گيت نشر ٿيڻ لڳا. اُن ڪري سنڌي راڳ ۽ راڳداريءَ توڙي لوڪ ادب جون صنفون هاڻ، راڄن جي چڱن مڙسن يا رئيسن ۽ وڏيرن ۽ سيڻين جي اوطاقتن ۽ اوتارن، لوهارن جي ٻينڪن، ڪرن، نارن ۽ هرلن سان گڏوگڏ، ريڊيو ۽ ٽرانزسٽرن ذريعي، ننڍن ننڍن ڳوٺن ۾، چانهہ ۽ پان وارن جي مانڊڻين، نانواين جي هوٽلن ۽ بس اسٽاپن تي بہ عام ماڻهن جي وندر جو وسيلو بڻجي ويون. راڳ کان سواءِ، ريڊيو تي ڌار ڌار موضوعن، جهڙوڪ: زراعت، صحت، سماجي رسمن تي گفتگو کان سواءِ، ناٽڪ، لوڪ ڪچهريون، تعليمي پروگرام ۽ آبادگارن لاءِ پروگرام پڻ نشر ٿيڻ لڳا.

ريڊيو پاڪستان (حيدرآباد ۽ ڪراچي) تہ سنڌي ناٽڪ کي نئون جنم ڏنو. هن ذريعي ئي، ريڊيو جي صداڪارن کي، اسٽيج، ٽي- ويءَ ۽ فلمن جي اداڪاريءَ واريءَ منزل تي پهچايو. اُن زماني ۾ سنڌي ٻوليءَ ۾ ڪيتريون ئي فلمون بہ نهيون. ورهاڱي کان اڳ، سنڌ ۾، اسٽيج ڊرامن جو تمام گهڻو رواج هوندو هو. ڪيتريون ئي ڊراما منڊليون هونديون هيون. ورهاڱي کان پوءِ، اسٽيج ڊرامن کي دُهرايو تہ ويو پر اداڪارن جي غريب هئڻ سبب، هن فن کي گهڻي اهميت ڪانہ ڏني وئي.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ريڊيو پاڪستان، ڪيترائي مرد ۽ عورتون فنڪار پيدا ڪيا. ويتر ڪراچيءَ ۾ ٽي- وي اسٽيشن قائم ٿيڻ ڪري سنڌي ٻوليءَ ۾ ٻه 'پرفارمنگ آرٽ'، 'شوبزنس' توڙي اليڪٽرانڪ ميڊيا جي ميدان ۾ سنڌي ٻوليءَ کي وڏي ڪاميابي حاصل ٿي. ڪراچي ٽي- وي اسٽيشن تان سنڌي ٻوليءَ ۾ هر هفتي ڊراما، لوڪ رس جا پروگرام، لوڪ ناچ، لوڪ ڪچهريون، ادبي محفلون، تنقيدي ادبي پروگرام، تعليمي پروگرام، چٽاڀيٽيءَ توڙي معلوماتي پروگرام، مشاعرا، ٻارن ۽ آباد گارن جا پروگرام نشر ٿيڻ لڳا. انهن پروگرامن، سنڌي ٻوليءَ ۾ گهڻو اُتساهه جاڳايو.

مطلب تہ سنڌي ٻولي، هن دور ۾ پرنٽ ميڊيا کان ترقي ڪري، اليڪٽرانڪ ميڊيا تائين پاڪستان ۾ پنهنجو ڏاڪو جمائي چڪي هئي. اهڙيءَ طرح ريڊيائي ڊراما ۽ ٽي- وي ڊراما، هن دور جون اهم صنفون آهن. ريڊيائي ڊرامن ۾، منظور نقوي، مراد علي مرزا، آغا سليم، امر جليل، غلام حيدر صديقي ۽ علي بابا، سنڌي ٻوليءَ ۾ ريڊيائي ڊرامن لکڻ ۾ نوان تجربا ڪيا. منظور نقويءَ تہ عشقيہ ڊرامن کان سواءِ، جاسوسي ڪهاڻين، لوڪ ڪهاڻين، تاريخي ۽ نيم تاريخي داستانن جي پلاٽ تي ريڊيائي ڊراما لکيا. آغا سليم، 'دودو چنيسر'، 'دولهه درياخان' ۽ 'گل چنو گرنار جو' جهڙا تاريخي ڊراما لکي، سنڌي قوميت جي جذبي کي اُجاگر ڪيو. علي بابا جو ڊرامو 'رُج جا راهي' سنڌ جي تاريخ ۽ وطنيت جي جذبي جو اُتساهه جاڳائيندڙ ۽ هڪ نہ وسرندڙ ڊرامو آهي. اهڙيءَ طرح علي بابا کان سواءِ امر جليل ۽ امداد حسينيءَ جا لکيل ريڊيائي ڊراما، سنڌي ٻوليءَ جو وڏو ذخيرو آهن. هاڻ تہ سَوَن جي تعداد ۾ اديب، اسٽيج، ريڊيو ۽ ٽي- وي ڊرامن لکڻ، شوبزنس ۽ ٻين پرفارمينگ آرٽن ۾ پنهنجو پاڻ مڃائي چڪا آهن.

حاصل مطلب تہ سنڌي زبان موجوده وقت ۾ تعليم ۽ تدريس، علم ۽ ادب، نشر ۽ اشاعت، اخبار، ريڊيو ٽي وي، فلم، ڪمپيوٽر ۽ ٻين ذريعن لاءِ بہ بهترين ذريعي طور ڪم اچي رهي آهي، ۽ اُن لاءِ بهترين صلاحيتون رکي ٿي.

هيءَ زبان، هن وقت وسيع، مالدار، شاهوڪار ابلاغ جي ذريعن لاءِ بهترين وسيلو ۽ لغوي خزاني سان هڪ ڀرپور ٻولي آهي، جنهن ۾ ٻين ترقي يافتہ ٻولين وانگر لغت لاءِ اٿاهه خزانو موجود آهي. هن زبان ۾ هڪ شاهوڪار سرمايدار ۽ مايدار ٻوليءَ وانگر، لغت جو اٿاهه خزانو موجود آهي. هن ٻوليءَ ۾ هڪ لفظ لاءِ ساڳي معنيٰ رکندڙ ڪيترائي لفظ، ۽ هڪ لفظ جون ڪيتريون ئي معنائون رکندڙ لفظ ميسر آهن. هيءَ زبان، تحرير توڙي تقرير لاءِ، روزمره جي ڪاروبار ۽ واپاري ڏيتي ليتيءَ لاءِ، انشاء پردازيءَ، اشاعت ۽ ابلاغ جي ذريعن لاءِ، تعليم ۽ تدريس لاءِ توڙي علم ۽ ادب لاءِ هڪ معياري زبان طور ڪم اچي رهي آهي.

مطلب تہ سنڌي ٻولي هاڻ دنيا جي ترقي يافتہ زبانن جهڙي حيثيت ۽ مقام حاصل ڪري چڪي آهي. موجوده دور ۾، هن ٻوليءَ جي اديبن، شاعرن ۽ نقادن، شاعراڻين صنفن کان سواءِ دنيا جي ادب عاليہ کي، سنڌي ٻوليءَ ۾ ترجمو ڪري، سنڌي زبان ۾ نوان لاڙا، نوان نظريا، نوان ادبي رجحان، نوان اُمنگ ۽ جذبا ۽ وڏو لغوي خزانو مهيا ڪيو آهي، جيڪو سنڌي ٻوليءَ جي شاندار مستقبل جي ضمانت ڏئي ٿو.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

اڳ ۾ ون يونٽ جي قائم ٿيڻ جو ذڪر ڪيو ويو آهي. هن سلسلي ۾ به سنڌ جي عوام ڪي سلام آهي، جنهن 16 سالن جي مسلسل ڪوشش کان پوءِ پاڪستان جي اُن وقت حڪومت کي مجبور ڪيو جنهن 1970ع ۾ ون يونٽ کي ٽوڙي، پاڪستان جي اڳوڻن صوبن جي ساڳي حيثيت بحال ڪئي. ون يونٽ ٽوڙڻ جو سهرو ڏڪٽيٽر آمر، آغا محمد يحيٰ خان جي سر تي ٿو سونهي. اُن آمر، پنهنجي اُنهيءَ حڪم سان گڏ، بلوچستان جي مڪمل ايراضيءَ کي هڪ نئين صوبي جي حيثيت ڏني، ۽ ساڳئي اعلان ۾، 1971ع ۾، پاڪستان ۾ قومي ۽ صوبائي اسيمبلين جي چونڊن ڪرڻ جو پڻ اعلان ڪيو. 1971ع واري انهن چونڊن کان پوءِ ڇا ٿيو اهو هر سجاڻ ماڻهو ڄاڻي ٿو. مشرقي پاڪستان ۾، شيخ مجيب الرحمان جي عوامي ليگ ۽ مغربي پاڪستان ۾، محترم ذوالفقار علي ڀٽي جي پاڪستان پيپلزپارٽي، وڏيءَ اڪثريت سان ڪاميابي حاصل ڪئي. ملڪ جو صدر، ملڪ جي ٻنهي حصن مان قومي اسيمبليءَ ۾ چونڊجي آيل ميمبرن جو اجلاس ڪوٺائڻ ۾ ڪامياب ٿي نه سگهيو. نيٺ شيخ مجيب الرحمان، ’بنگلاديش‘ جي نالي سان هڪ ڌار ملڪ يعني قائم ڪرڻ جو اعلان ڪيو. لکين جانين جي قربانيءَ کان پوءِ ۽ مشرقي پاڪستان تي، ڀارتي فوج جي حملي جي ڪري، مشرقي پاڪستان جي فوج پنهنجا هٿيار ڦٽا ڪيا، ۽ 16 ڊسمبر، 1971ع تي، مشرقي پاڪستان، ’بنگلاديش‘ جي نالي سان هڪ نئين آزاد ملڪ طور، وجود ۾ آيو.

مغربي پاڪستان واري حصي ۾ جيئن ته پاڪستان پيپلزپارٽي، هر صوبي ۾ اڪثريت سان چونڊجي آئي هئي، انهيءَ ڪري اُن وقت جي مارشل لا ائڊمنسٽريٽر، آغا محمد يحيٰ خان، 1971ع ۾ نئين پاڪستان جون واڳون، پاڪستان پيپلزپارٽيءَ جي چيئرمئن، جناب ذوالفقار علي ڀٽي جي حوالي ڪيون.

شهيد ذوالفقار علي ڀٽي، حڪومت جون واڳون سنڀالڻ کان پوءِ، ريڊيو ۽ ٽي وي‌ءَ تي، پنهنجيءَ پهرين تقرير ۾، پاڪستان جي عوام کي، مشرقي پاڪستان ۾ ڪاڏل شڪست کان مايوس نه ٿيڻ لاءِ همٿايو ۽ قوم کي پنهنجو پروگرام ڏنو جنهن ۾ عام ماڻهن، خاص ڪري مزدورن، هارين ۽ ڪمين جي معاشي حالتن جي سڌارڻ جون ڳالهيون ڪيون.

ڀٽي صاحب، زرعي زمينن، صنعت، تعليمي ۽ تجارتي سڌارن جو نه فقط اعلان ڪيو پر هڪ هڪ نقطي لاءِ پنهنجن پروگرامن جي وضاحت پڻ ڪئي. انهيءَ ڪري سڄي ملڪ ۾ هلچل مچي وئي. شهيد ڀٽي، جتي ملڪ گير حيثيت وارن پروگرامن کي پنهنجي سامهون رکيو اُتي صوبائي، ضلعي ۽ ديهي سطح جي پروگرامن تي پڻ، پنهنجي خطاب ۾ واضح ڪيو. ڀٽي صاحب جي پروگرام، عام ماڻهن، خاص ڪري، مزدورن، هارين ۽ محنت ڪش جون دليون موهي ڇڏيون. ڀٽي صاحب، سڄي ملڪ ۾ انقلابي جاڳرتا آڻي ڇڏي.

شهيد ڀٽي جي اقتدار ۾ اچڻ کان پوءِ، سنڌ جي ماڻهن، شهيد ڀٽي جي نئين حڪومت کان ون يونٽ ۽ ايوب خان جي مارشل لا واري زماني ۾، سنڌ، سنڌي ٻولي، سنڌي ادب ۽ سنڌ جي ماڻهن سان ٿيل زيادتين جي تلافيءَ ۽ سنڌي ٻوليءَ جي تعليمي، تدريسي، دفتري ۽ ڪورٽن جي زبانن جي اصلي حيثيت ۾ بحال ڪرڻ جي گهر ڪئي. سنڌ جي ماڻهن، نئين حڪومت کان گهر ڪئي ته:

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

- سنڌي ٻوليءَ کي، سنڌ ۾ تعليم جو ذريعو بنايو وڃي.
- مارشل لا جي دور ۾ سنڌي ڪتابن تي پيل بندش هٽائي وڃي.
- سنڌ جي صوبائي توڙي لوڪل باڊيز جي آفيسن ۾، سنڌي ٻوليءَ کي سرڪاري ۽ دفتري ٻولي بنايو وڃي.
- سنڌي ٻوليءَ کي پاڪستان جي هڪ قومي ٻولي بنايو وڃي.
- سنڌ ۾ ريلوي اسٽيشن جا نالا سنڌي ٻوليءَ ۾ لکرايا وڃن.
- سنڌ ۾ ريلوي جي پاڻن جو ٽڪيٽون سنڌي ٻوليءَ ۾ جاري ڪيون وڃن.
- سنڌ جي ماڻهن کي سرڪاري نوڪرين ۾ سندن حق ڏنو وڃي.
- سنڌ جي بٺراجن جون زمينون، سنڌي هارين کي ڏنيون وڃن.

سنڌي ماڻهن جي انهن مطالبن جو احترام ڪندي، سنڌ پيپلزپارٽيءَ طرفان، 1972ع ۾، سنڌ اسيمبليءَ ۾، سنڌي ٻوليءَ جي حيثيت بحال ڪرڻ لاءِ، 7 جولاءِ، 1972ع واري اجلاس ۾ 'سنڌي ٻوليءَ جو بل' پيش ڪيو جيڪو ٻيڪراءِ منظور ڪيو ويو. 15 جولاءِ، 1972ع تي شهيد ذوالفقار علي ڀٽي، قومي اسيمبليءَ کي خطاب ڪيو جنهن ۾ شهيد مرحوم فرمايو تہ:

> ”.... سنڌي هڪ قديم زبان آهي، ۽ جڏهن انگريزن سنڌ تي قبضو ڪيو تڏهن سر چارلس نيپيئر چيو هو تہ زبان سان هٿ چراند ڪرڻ جي ڪابہ ڪوشش نہ ڪئي وڃي. جڏهن سنڌ، بمبئيءَ سان شامل هئي، تڏهن بمبئي يونيورسٽيءَ ۾ بہ سنڌي ٻولي پڙهائي ويندي هئي، ۽ 1958ع تائين، اها سرڪاري زبان هئي، جنهن کان پوءِ مارشل لا وارن، زباني حڪم جاري ڪري اُن تي بندش وجهي ڇڏي.
>
> سنڌ اسيمبليءَ طرفان سنڌي ٻوليءَ واري منظور ڪيل بل تي عمل ڪرڻو پوندو. ڇاڪاڻ تہ مان نٿو چاهيان تہ سنڌ جي عوام ۾ پاڪستان لاءِ نفرت پيدا ٿئي. اردوءَ کي ڪوبہ خطرو ڪونهي، ڇاڪاڻ تہ اها برصغير ۾ ڳالهائي وڃي ٿي، پر سنڌيءَ لاءِ خطرو پيدا ڪيو ويو هو ۽ اهوئي سبب آهي جو سنڌ جي ماڻهن جا جذبات شديد ٿي ويا آهن. مان سنڌ جي عوام جي حقن کي غصب ڪرڻ نٿو چاهيان، ۽ نہ ئي وري سندن زبان يا ثقافت کي تباهہ ڪرڻ گهران ٿو.“ (شهيد ذوالفقار علي ڀٽو 1972ع)

سنڌ اسيمبليءَ طرفان، 7 جولاءِ، 1972ع تي، سنڌي ٻولي بل ٻيڪراءِ منظور ڪيو ويو ۽ 17 جولاءِ، 1972ع تي، سنڌ صوبائي اسيمبليءَ جي سيڪريٽريءَ، محترم جمال ابڙي جي صحيح سان، مذڪوره بل جي منظور ٿيڻ جو 'پڌرنامو' (Notification) جاري ٿيو. انهيءَ نوٽيفڪيشن جي ڪاپي ۽ اُن جا لفظ هن طرح آهن:

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

EXTRAORDINARY

Registered No. S-463

The Sind Government Gazette

PUBLISHED BY AUTHORITY

KARACHI, FRIDAY, DECEMBER 8, 1972

Separate paging is given to this Part in order that it may be filed as a separate compilation

PART IV

PROVINCIAL ASSEMBLY OF SIND

NOTIFICATION

Karachi, dated the 8th December, 1972

No. PAS/Legis-14/72.—The Sind (Teaching, Promotion and use of Sindhi Language) (Application) Bill, 1972 having been passed by the Provincial Assembly of Sind on the 17th Day of November, 1972 and assented by the Governor of Sind on the 8th December, 1972 is hereby published as an Act of the Legislature of Sind:—

THE SIND (TEACHING, PROMOTION AND USE OF SINDHI LANGUAGE) (APPLICATION) ACT, 1972

Sind Act No. XIV of 1972

(First published after having received the assent of the Governor of Sind in the Gazette of Sind (Extra Ordinary) dated the 8th December, 1972).

AN

ACT

to make certain provision in relation to the application of the Sind (Teaching, Promotion and Use of Sindhi Language) Act, 1972.

WHEREAS clause (2) of Article 267 of the Interim Constitution of the Islamic Republic of Pakistan provides that without prejudice to the status of the National languages, a Provincial Legislature may by law prescribe measures for the teaching, promotion and use of a Provincial Language in addition to a national language; Preamble.

L (iv) 435—Ext. IV—23 (118) **Price : 25 Paisa**

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

AND WHEREAS Urdu is a national language and is spoken by a substantial section of the people;

AND WHEREAS it is considered expedient for the purposes of clarification and removal of doubts to make certain provisions in relation to the application of the Sind (Teaching, Promotion and Use of Sindhi Language) Act, 1972 (Act II of 1972);

It is hereby enacted as follows:—

Short title extent and commencement.

1. (1) This Act may be called the Sind (Teaching, Promotion and Use of Sindhi Language) (Application) Act, 1972.

(2) It extends to the whole of the Province of Sind.

(3) It shall come into force at once.

No discrimination on linguistic basis.

2. Notwithstanding the provisions of the Sind (Teaching, Promotion and Use of Sindhi Language) Act, 1972 (Sind Act II of 1972), for a period of twelve years commencing from 22nd July, 1972 (hereinafter referred to as the said date)—

(a) no person, otherwise qualified for appointment or promotion to any civil service, or a civil post in connection with the affairs, of the Province of Sind, shall be discriminated against only on the ground of want of knowledge of Sindhi or Urdu Language;

(b) no person who, immediately before the said date was serving in the civil service, or a civil post in connection with the affairs of the Province of Sind, shall be removed from service only on the ground of want of knowledge of Sindhi or Urdu Language.

Application of Sind Act II of 1972 to eliminate discrimination against Urdu.

3. Application of the Sind (Teaching, Promotion and Use of Sindhi Language) Act, 1972 (Sind Act II of 1972) shall be in a manner that shall not prejudice the use of Urdu.

Repeal of Sind Ordinance XI of 1972.

4. The Sind (Teaching, Promotion and Use of Sindhi Language) Act, (Application) Ordinance, 1972, is hereby repealed.

By Order of the Speaker,
Provincial Assembly of Sind.

JAMALUDDIN ABRO,
Secretary,
Provincial Assembly of Sind.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

صوبائي اسيمبلي سنڌ، نوٽيفڪيشن:

ڪراچي 17- جولاءِ، 1972ع

نمبر ص الف س/ ق- ب- 13/ 72- سنڌ (سنڌي ٻولي سکيا، واڌارو ۽ استعمال) سال 1972ع، جيڪو 7- جولاءِ 1972ع تي صوبائي اسيمبلي سنڌ، طرفان منظور ڪيو ويو ۽ جنهن جي پڄاڻي سنڌ جي گورنر 16- جولاءِ 1972ع تي ڪئي، تنهن کي سنڌ جي صوبائي قانون ساز مجلس جي ائڪٽ طور ڇاپيو وڃي. سنڌ (سنڌي ٻوليءَ جي سکيا، واڌارو ۽ استعمال) ائڪٽ 1972ع) سنڌ ائڪٽ نمبر 2 بابت سال 19725ع

(سنڌ جي گورنر جي بحاليءَ بعد، پهريائين سنڌ جي غيرمعمولي گزيٽ ۾ تاريخ 17- جولاءِ، 1972ع تي ڇپيو)

سنڌي ٻوليءَ جي سکيا، واڌاري ۽ استعمال لاءِ اُپاءَ تجويز ڪرڻ لاءِ:

هڪ ائڪٽ

جيئن تہ اسلامي جمهوريہ پاڪستان جي عبوري دستور جي آرٽيڪل 67 جي مهاڳ ۾ ڄاڻايو ويو آهي تہ قومي زبانن جي حيثيت کي نقصان پهچائڻ کان سواءِ، صوبائي مقننہ، قانون جي ذريعي، هڪ قومي ٻوليءَ سان گڏ هڪ صوبائي ٻوليءَ جي سکيا، واڌاري ۽ استعمال لاءِ اُپاءَ تجويز ڪري سگهي ٿي.

۽ جيئن تہ سنڌي ٻولي سرڪاري ڪاتن ۽ آفيسن ۾ استعمال ٿي رهي آهي، ۽ جيئن تہ سنڌي ٻولي تعليمي ادارن ۾ پڙهائيءَ لاءِ لازمي مضمون هئي. پر اُن کي مارشل لا اختياريءَ وارن جي زباني حڪم تي ختم ڪيو ويو هو ۽ جيئن تہ اها صوبي سنڌ جي فطري آرزو ۽ خواهش آهي تہ سنڌي ٻوليءَ جي سکيا ۽ استعمال کي ترقي ڏني وڃي، تنهن ڪري هيٺيون قانون ٺاهيو پيو وڃي.

1- (الف) هن ائڪٽ کي (سنڌي ٻوليءَ جي سکيا، واڌارو ۽ استعمال) ائڪٽ (مختصر عنوان، شروعات ۽ حد) 1972ع چيو ويندو.

(ب) اهو هڪدم عمل ۾ ايندو ۽ پوري سنڌ صوبي سان لاڳو ٿيندو.

2- هن ائڪٽ ۾، جيستائين ڪوئي ٻيو مطلب نہ نڪرندو هجي، هيٺين (تشريح) لفظن جي اهائي معنيٰ سمجهي ويندي، جيڪا هر هڪ لاءِ ڄاڻائي وئي آهي:

(الف) "اسيمبلي" معنيٰ صوبائي اسيمبلي سنڌ.

(ب) "حڪومت" معنيٰ سنڌ جي حڪومت.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(ج) 'حڪومت جو ڪاتو' معنيٰ حڪومت جو ڪوئي ڪاتو ۽ اُنهيءَ ۾ ڪوئي خودمختيار ادارو لوڪل ڪائونسل يا لوڪل اٿارٽي بہ شامل سمجهيا ويندا.

(د) 'ادارو' جي معنيٰ اسڪول، ڪاليج، يونيورسٽي يا ڪو بيو ادارو.

3ـ سنڌيءَ کي سنڌ صوبي جي صوبائي ٻوليءَ جي طور استعمال (صوبائي ٻولي) ڪيو ويندو.

(الف) اهڙن سڀني ادارن ۾، جن ۾ چوٿين ڪان ٻارهين ڪلاس تائين تعليم (سنڌيءَ جي سکيا) ڏني پيئي وڃي. سنڌي ۽ اردوءَ کي لازمي مضمون جي حيثيت هوندي.

(ب) لازمي مضمون جي حيثيت ۾ سنڌيءَ جي شروعات هيٺئين سطح يعني چوٿين ڪلاس کان عمل ۾ آندي ويندي، ۽ درجي بدرجي، جيئن مقرر ڪيو وڃي، مٿين درجن ۾ ٻارهين ڪلاس تائين رائج ڪئي ويندي.

4ـ سنڌي ٻوليءَ جي واڌاري ۽ ثقافتي ترقيءَ لاءِ (سنڌيءَ جي واڌاري لاءِ) حڪومت ائڪيڊميون بورڊ ٺاهي سگهي ٿي.

5ـ حڪومت آئين جي فقرن جي دائري اندر رهندي، آفيسن ۽ سرڪاري ڪاتن، جن ۾ عدالتون ۽ اسيمبلي شامل آهن. سنڌي ٻوليءَ جي درجي بدرجي استعمال لاءِ (سنڌيءَ جو استعمال) انتظام ڪري سگهي ٿي.

6ـ (1) هن ائڪٽ جي مقصدن حاصل ڪرڻ لاءِ حڪومت قاعدا ٺاهي (قاعدن جو اختيار) سگهي ٿي.

(2) مٿين عام اختيارن کي نقصان پهچائڻ کان سواءِ، اهڙا قائدا ٺاهي (قاعدن ٺاهڻ جو اختيار) سگهي ٿي.

(الف) سنڌي ٻوليءَ کي درجي بدرجي، پڙهائيءَ لاءِ لازمي مضمون طور تي رائج ڪرڻ.

(ب) ائڪيڊمين ۽ بورڊن جي ٺاهڻ ۽ اُنهن کي عمل ۾ آڻڻ ۽ اُنهن جي اختيارن ۽ ڪمن جي وضاحت ڪرڻ.

(ج) آفيسن ۽ سرڪاري ڪاتن، اسيمبليءَ، عدالتن ۽ ادارن وغيره ۾ سنڌي زبان جو درجي بدرجي استعمال.

حڪم

اسپيڪر

صوبائي اسيمبلي سنڌ

جمال الدين ابڙو

سيڪريٽري، صوبائي اسيمبلي سنڌ (2)

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هن نوٽيفڪيشن جي جاري ٿيڻ کان فوراً پوءِ، سنڌ جي ڪن ناتجربيڪار ۽ بي سمجهه ڪامورن ۽ سياستدانن، اُبهرا فيصلا ڪيا ۽ اُنهن فيصلن تي تڪڙا قدم کنيا. جنهن ڪري اُنهن ماڻهن جي اُميدن تي پاڻي ڦري ويو جن ون يونٽ جي زماني ۾، ۽ ايوبي مارشل لا جي بہ وقت ۾، سنڌ ۽ سنڌي ٻوليءَ لاءِ سختيون سٺيون هيون ۽ قربانيون ڏنيون هيون.

سنڌ ۾ ٻوليءَ جي بل جي حوالي سان، اردو زبان ڳالهائيندڙن جي هڪ گروهه طرفان مخالفت ۾ جلسا ڪرڻ ۽ جلوس ڪيڍڻ شروع ڪيا ويا. جيتوڻيڪ ورهاڱي کان پوءِ، ڀارت جي مختلف رياستن کان لڏي آيل اردو ڳالهائيندڙ ماڻهن، شروع شروع ۾، سنڌي ٻوليءَ ۽ سنڌي ثقافت کي وڏي اُتساهه سان قبول ڪيو هو. اُنهن جي ٻارن، اسڪولن ۾ سنڌي ٻولي سکڻ شروع بہ ڪري ڏني هئي. ڪيترن ئي ڪٽنبن ۾ گڏيل شاديون پڻ شروع ٿيون هيون. نتيجي طور ڪراچي ۽ حيدرآباد سميت، سنڌ جي جن جن شهرن ۽ بستين ۾ اردو ڳالهائيندڙ ڪٽنب آباد ٿيا هئا، اُتي ڀائيچاري وارو ماحول پيدا ٿي چڪو هو. اها بہ ڳالهہ آهي تہ ڪراچيءَ ۾، ڏار ڏار ٻولين جي ماڻهن جي آباد هجڻ ڪري، سنڌي ڳالهائيندڙ ماڻهن پڻ ڀارت مان لڏي آيلن سان، سنڌيءَ ڳالهائيندڙ ماڻهن پڻ ڀارت مان لڏي آيلن سان، اردو زبان ۾ گفتگو ڪرڻ کي ترجيح ڏني. انهيءَ هوندي بہ ڀارت جي گجرات رياست، ڪڇ، ڪاٺياواڙ ۽ ممبئيءَ کان لڏي آيل ميمڻن، ڪڇين ۽ خوجن کان سواءِ، راجستان جي اڳوڻين رياستن مارواڙ ميواڙ جوڌپور، جئپور، جيسلمير، ۽ بيڪانير کان آيل ڪن ماڻهن، راڳڙن توڙي سنڌي ڳالهائيندڙ سمن، سماٽن ۽ ٻين قومن، سنڌ ۾ هرهنڌ، سنڌي ٻوليءَ ۾ وهنوار جاري رکيو. هونئن بہ تہ ميمڻي، ڪاٺياواڙي، ڪڇي، جيسلميري، مارواڙيءَ جو رشتو ۽ ناتو قديم رهيو آهي. ميمڻ ۽ ڪاٺياواڙي تہ سنڌ مان ئي سمن جي دور ۾، ڀارت جي انهن علائقن طرف لڏي ويا هئا. خوجا برادريءَ جو تہ مذهبي ۽ سماجي رشتي سبب، سنڌ جي ماڻهن سان واسطو رهيو هو. انهيءَ ڪري انهن سڀني قومن ۽ جاتين، سنڌ ۾ پاڻ کي ڌاريو ڪونہ سمجهيو هو بلڪ ائين چيائون تہ اسين پنهنجي اصلوڪي وطن ۾ واپس موٽي آيا آهيون.

بهرحال، 1972ع واري سنڌي ٻوليءَ جي بل جي منظور ٿيڻ کان پوءِ، سنڌ جي ڪن سياستدانن ۽ ڪامورن جي اُبهرن فيصلن ۽ قدمن خاص ڪري، ون يونٽ ۽ ايوبي مارشل لا جي زماني ۾ سنڌ ۾ اڳي ئي پيدا ٿيل نفرتن سبب، سنڌ ۾ هنگاما ٿيا.

هن بل جي منظور ٿيڻ کان پوءِ، اردو دان طبقي جي هڪ گروهہ سمجهيو تہ هاڻ سندن زبان (اردو) کي ختم ڪيو ويندو. سنڌ ۾، اردو زبان جو هاڻ ڪو وجود ئي نہ رهندو ۽ جيئن ون يونٽ جي زماني ۾، ڪٽر ڪامورن ۽ ڪن سياستدانن، سنڌي ٻوليءَ کي ختم ڪرڻ پٺي چاهيو. تيئن هاڻ اردو

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

زبان کي بہ ختم پيو ڪيو وڃي، ۽ اردو هاڻ درس و تدريس جي زبان نہ رهندي. انهيءَ بي اعتماديءَ ڪرڻ جو نتيجو اهو نڪتو جو ڪراچي، حيدرآباد، سکر، ميرپورخاص، نوابشاهہ ۽ ڪن ٻين شهرن ۾، اردو ڳالهائيندڙ آباديءَ اعتراضي هنگاما ڪيا. جلسا ۽ جلوس ڪڍيا. حقيقت ۾، انهن ماڻهن کي جنگ اخبار ئي ڀڙڪايو هو. جنگ اخبار ۾ رئيس امروهويءَ جو هڪ نظم، سڄي صفحي تي، وڏيءَ سرخيءَ سان ڇاپيو ويو. انهيءَ نظم جي مطلع جي پهرين مصرع، دراصل هڪ نعرو هو. اُها مصرع هئي: "اردو کا جنازہ نکلے، ذرا دھوم سے نکلے".

حقيقت هيءَ آهي تہ ڪنهن بہ اردودان مذڪوره ائڪٽ پڙهيو ئي ڪونہ هو. رئيس امروهويءَ جي انهيءَ گمراهہ ڪندڙ نظم جي انهيءَ مصرع، سڄيءَ سنڌ ۾ باهہ ڀڙڪائي ڇڏي. وڏن وڏن شهرن ۾ لساني جهڳڙا شروع ٿي ويا. سنڌين ۽ اردودانن جي وچ ۾ نفرتن، لساني جهڳڙن جي صورت اختيار ڪئي. انهن نفرتن جو ازالو اڄ ڏينهن تائين ٿي نہ سگهيو آهي، ويتر، حيدرآباد ۾ نواب مظفر طرفان، 'مهاجر، پنجابي ۽ پٺاڻ محاذ' ناهڻ ڪري، اهي نفرتون وڏي وڻ ٿي وئيون. پهريون دفعو مهاجر لفظ شروع ڪيو ويو.

انهن هنگامن، اسلام آباد ۾، تڏهوڪي صدر مملڪت، جناب شهيد ذوالفقار علي ڀٽي جو ڌيان ڇڪايو، جيئن اڳ ۾ بہ هڪ مضمون ۾ بيان ڪيو ويو آهي. جيتوڻيڪ شهيد مرحوم جي ناهيل پيپلزپارٽيءَ جي شروع واري زماني کان وٺي، ۽ سنڌس حڪومت جي پهرئين دور ۾، پاڪستان جا گهڻو ڪري ترقي پسند تحريڪن جا اڳواڻ، مرد توڙي عورتون، شهيد مرحوم جي اڳواڻيءَ هيٺ، پيپلزپارٽيءَ ۾ شامل ٿيون هيون. انهن ۾ معراج محمد خان، ڊاڪٽر مبشر حسين، مير علي احمد خان ٽالپر، مير رسول بخش خان ٽالپر، اي- جي- رحيم ۽ ٻيا بہ ڪيترائي اڳواڻ شامل هئا. ڪراچيءَ جي اردو ڳالهائيندڙ اُنهيءَ گروپ، جنهن لساني فساد ڪرايا هئا، اُنهن پاڻ کي 'فاتح سنڌ' يا 'معمار پاڪستان' ٿي سمجهيو ۽ سنڌ جي ماڻهن کي پنهنجو محڪوم ۽ جاهل ٿي سمجهيو.

سنڌ جي لساني جهڳڙن جو مرحوم ذوالفقار علي ڀٽي شهيد جي ذهن تي دٻاءُ ايتري قدر تہ وڌي ويو جو محترم ممتاز علي ڀٽي جهڙو باهمت شخص جنهن کي سنڌ اسيمبليءَ مان، سنڌي ٻوليءَ جي بل پاس ڪرائڻ تي، سنڌ جي ماڻهن ڏهيسر، جو خطاب ڏنو هو سو بہ في الحال دهلجي ويو هو.

جناب ذوالفقار علي ڀٽي شهيد، محترم ممتاز علي ڀٽي کي، جيڪو اُن وقت سنڌ جو چيف منسٽر هو، حڪم فرمايو تہ هُو سنڌي ٻوليءَ لاءِ، سنڌ اسيمبليءَ مان منظور ٿيل بل تي عمل درآمد واري قدم کي في الحال ملتوي ڪري

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پوءِ سنڌ مان، سنڌي ۽ اردو ڳالهائيندڙ اڳواڻن تي مشتمل هڪ ڪميٽي جوڙي وئي، سنڌ جي سياسي اڳواڻن ۽ اديبن مان، سائين جي ايم سيد، قاضي فيض محمد ۽ شيخ اياز انهيءَ ڪميٽيءَ تي نامزد ڪيا ويا، ۽ انهن کي اسلام آباد گهرايو ويو. محترم جي. ايم سيد، اهو چئي، اسلام آباد وڃڻ کان انڪار ڪيو ته: "هڪ چونڊيل اسيمبليءَ جي فيصلي ۾ ترميم ڪرڻ جو حق، ڪنهن به شخص يا اڻ چونڊيل ماڻهن، يا ڪنهن ڪاميٽيءَ کي نه آهي، اُن ڪري احتجاج طور آءٌ ان ڪاميٽيءَ ۾ شامل ٿي، اسلام آباد اچڻ کان انڪار ٿو ڪريان، ۽ پنهنجو احتجاج تاريخ اڳيان رڪارڊ ڪريان ٿو. جڏهن ته قاضي فيض محمد ۽ شيخ اياز پٺي صاحب جي سڏ تي اسلام آباد ويچي، ڪاميٽيءَ جي اجلاس ۾ شامل ٿيا. شهيد مرحوم طرفان مقرر ڪيل اُن ڪاميٽيءَ کي اهو اختيار ڏنو ويو هو ته اُها سنڌي ۽ اردو ڳالهائيندڙن جي مطالبن کي سامهون رکي، سفارشون تجويز ڪري انهيءَ ڪميٽيءَ، هيٺيون تجويزون، شهيد مرحوم جي خدمت ۾ پيش ڪيون:

(i) سنڌي ۽ اردو ٻئي ٻوليون، مادري زبان طور ابتدائي ڪلاس کان وٺي غير – مادري زبان طور، مڊل ڪلاس کان ٻارهين ڪلاس تائين، ٻنهي ٻولين جي ڳالهائيندڙ شاگردن کي، لازمي مضمون جي حيثيت ۾ پڙهايون وڃن.

(ii) ٻنهي ٻولين جي پڙهائڻ لاءِ اسڪيم آف اسٽڊيز جوڙي وڃي.

(iii) سرڪاري ادارن ۾ نوڪريون ۽ خاص ڪري پيشور ادارن ۾ داخلائون، آباديءَ جي حساب سان بلديه ۽ ديهي آباديءَ جي تناسب سان ڏنيون وڃن.

(iv) سرڪاري ادارن ۾ نوڪريون به ڪوٽا موجب ڏنيون وڃن.

(v) چٽاپيٽيءَ جي امتحانن (CSS ۽ PCS) پاس ٿيندڙ اُميدوارن کي، نوڪريون، ڪوٽا موجب ڏنيون وڃن.

(vi) ٻارهن سالن تائين، غير سنڌيدان ڪامورن لاءِ نوڪرين ۾ پرٽي ٿيڻ کان پوءِ، سنڌي ٻوليءَ جو امتحان پاس ڪرڻ ملتوي ڪيو وڃي.

مطلب ته سنڌ اسيمبليءَ طرفان پاس ڪيل بل، وفاقي حڪومت جي غير جمهوري حڪم هيٺ واپس ورتو ويو ۽ پاڪستان ۾ جمهوري عمل ۾ هيءَ پهرين دخل اندازي ڪئي وَئي، سنڌ جي تڏهوڪي گورنر، جناب مير رسول بخش خان ٽالپر جي صحيح سان، وفاقي حڪومت جي مداخلت تي، حڪومت سنڌ طرفان هڪ آرڊيننس ڪڍيو ويو جيڪو ڪراچيءَ مان، 22 جولاءِ 1972ع تي جاري ڪيو ويو. انهيءَ آرڊيننس مان واضح آهي ته سنڌ جي صوبائي، اسيمبليءَ جي پاس ڪيل قانون ۾ وفاقي حڪومت طرفان، دست اندازي ڪئي وَئي. مذڪوره آرڊيننس جو متن، ملاحظي لاءِ پيش ڪجي ٿو:

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

حڪومت سنڌ

قانون کاتو

نوٽيفڪيشن

ڪراچي، ٢٢-جولاءِ، ١٩٧٢ع.

نمبر ايس (ليجس) ١ (١١)/٧٢-سنڌ جي گورنر جو جاري ڪيل هيٺ ڏنل آرڊيننس، عام پڌرائيءَ لاءِ شايع ڪجي ٿو:

سنڌ (سنڌي ٻوليءَ جي سکيا، واڌارو ۽ استعمال) ايڪٽ (اطلاق) آرڊيننس، ١٩٧٢ع.

سنڌ آرڊيننس ٻارهون بابت ١٩٧٢ع

سنڌ (سنڌي ٻوليءَ جي سکيا، واڌارو ۽ استعمال) ايڪٽ ١٩٧٢ع جي اطلاق جي سلسلي ۾ ڪجهه فقرا وضع ڪرڻ لاءِ:

هڪ آرڊيننس

مهاڳ | جيئن ته اسلامي جمهوريه پاڪستان جي عبوري دستور جي آرٽيڪل ٢٦٧ جي فقره (٢) ۾ ڄاڻايو ويو آهي ته قومي ٻولين جي حيثيت کي نقصان پهچائڻ کان سواءِ، صوبائي مقننه، قانون جي ذريعي، هڪ قومي ٻوليءَ سان گڏ، هڪ صوبائي ٻوليءَ جي سکيا، واڌاري ۽ استعمال لاءِ اپاءَ تجويز ڪري سگهي ٿي؛

۽ جيئن ته اردو هڪ قومي ٻولي آهي ۽ ان کي ڳالهائڻ وارا ڪافي تعداد ۾ موجود آهن؛

۽ جيئن ته مغرض وضاحت ۽ گمانن کي دور ڪرڻ لاءِ اهو ضروري تصور ڪيو ويو جي ته سنڌ (سنڌي ٻوليءَ جي سکيا، واڌارو ۽ استعمال) ايڪٽ ١٩٧٢ع (ايڪٽ ٻيو، بابت سال ١٩٧٢ع)، جنهن جو حوالو هن بعد مذڪوره ايڪٽ جي طور تي ڏنو ويندو، جي اطلاق جي سلسلي ۾ ڪجهه فقرا وضع ڪيا وڃن؛

۽ جيئن ته هن وقت صوبائي اسيمبلي سنڌ جو اجلاس ڪونه ٿي رهيو آهي ۽ سنڌ جي گورنر کي انهيءَ ڳالهه جو اطمينان آهي ته اهڙيون حالتون موجود آهن، جن جي هيٺ هن لاءِ ترت قدم کڻڻ ضروري آهي؛

هاڻي، تنهنڪري، انهن اختيارن کي، جيڪي کيس اسلامي جمهوريه پاڪستان

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جي عبوري دستور جي آرٽيڪل ١٣٥ جي فقره (١) هيٺ حاصل آهن، استعمال ڪندي، سنڌ جو گورنر هيٺيون آرڊيننس ناهي نافذ ڪري رهيو آهي:

١- (١) هن آرڊيننس کي سنڌ (سنڌي ٻوليءَ جي سکيا، واڌارو ۽ استعمال) ايڪٽ (اطلاق) آرڊيننس، ١٩٧٢ع چيو ويندو؛ مختصر عنوان، شروعات ۽ حد.

(٢) هي سنڌ جي سڄي صوبي سان لاڳو ٿيندو؛

(٣) هي هڪدم عمل ۾ ايندو.

٢- مذڪور ايڪٽ جي نقرن جي باوجود هن آرڊيننس جي شروعات کان ٻارهن سالن جي عرصي تائين: زبان جي بنياد تي ڪنهن فرق جو نه هجڻ

(الف) ڪنهن به شخص سان، جيڪو ٻي صورت ۾ سول نوڪريءَ يا صوبي سنڌ جي معاملن جي بجاآوريءَ سان متعلق ڪنهن سول آساميءَ تي تقرر يا ترقيءَ جو اهل هوندو، فقط انڪري فرق نه رکيو ويندو جو هن کي سنڌي يا اردو ٻوليءَ جي ڄاڻ ڪانهي،

(ب) ڪنهن به شخص کي، جيڪو هن آرڊيننس جي نافذ ٿيڻ کان هڪدم اڳ، سول نوڪري ڪري رهيو هو يا صوبي سنڌ جي معاملن جي بجاآوريءَ سان متعلق ڪنهن سول آساميءَ تي ڪم ڪري رهيو هو، فقط انڪري نوڪريءَ کان ڌار نه ڪيو ويندو جو هن کي سنڌي يا اردو ٻوليءَ جي ڄاڻ ڪانهي.

٣- مذڪوره ايڪٽ کي اهڙيءَ ريت عمل ۾ آندو ويندو، جيئن اردوءَ جي استعمال کي ڪوئي نقصان نه پهچي. اردوءَ جي خلاف فرق کي ختم ڪرڻ لاءِ ايڪٽ جو اطلاق

مير رسول بخش خان ٽالپر
گورنر سنڌ

بي . جي . اين . قاضي
سيڪريٽري قانون کاتو،
حڪومت سنڌ.

ڪراچي
١٦- جولاءِ ١٩٧٢ع

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

بهرحال سنڌ جي ماڻهن، شهيد ذوالفقار علي ڀٽي جي انهيءَ فيصلي تي انتهائي غم ۽ غصي جو اظهار ڪيو. هت اهو ذڪر ڪرڻ بہ مناسب ٿيندو تہ يارهين ۽ ٻارهين ڪلاس ۾، سنڌي ۽ اردو ٻولين کي غير۔مادري زبان طور رائج ڪرڻ وارو فيصلو (جيڪو 1984ع ۾ عمل ۾ اچڻو هو)، اڄاتائين صرف فائيل ۾ ئي موجود آهي، پر اُن تي ڪوبہ عمل ٿي نہ سگهيو آهي.

سال 1973ع ۾، شهيد ذوالفقار علي ڀٽي جي پاڪستان جي تاريخ ۾ وڏي ۾ شاندار ڪاميابي اها مڃي ويندي آهي جو سندس ئي حڪومت جي پهرين ٻن سالن جي عرصي اند . پاڪستان لاءِ آئين، Constitution of Islamic Republic of Pakistan جوڙي، قومي اسيمبليءَ مان 'يڪراءِ' بحال ڪرايو ويو. حقيقت ۾، پاڪستان جي تاريخ ۾ اهو پهريون ڀيرو هو جو ملڪ کي 'آئين' مليو هو ۽ اُن 'آئين' ۾، 'قومي ٻوليءَ' ۽ 'صوبائي ٻولين' جي حيثيت واضح ڪئي وَئي هئي. 1973ع واري آئين ۾، قومي ٻولي اردو ۽ صوبائي ٻولين جي باري ۾ واضح طور هيٺ موجب بيان ڪيو ويو:

اسلامي جمهوريہ پاڪستان جي 1973ع واري آئين جي قلم 251 (3) هيٺ ڄاڻايل آهي تہ:

"قومي ٻوليءَ جي حيثيت کي قائم رکندي، ڪابہ صوبائي اسيمبلي،
قومي ٻوليءَ سان گڏ، صوبائي ٻوليءَ جي سکيا، ترقيءَ ۽ استعمال لاءِ
قانوني اُپاءَ وٺي سگهي ٿي."

پاڪستان جي 1973ع واري مذڪوره آئين کان سواءِ، اُن کان پوءِ وفاقي حڪومت طرفان وقت بوقت جاري ڪيل تعليمي پاليسين ۾، قومي ٻولي (اردو) ۽ صوبائي ٻولين جي ترقي ۽ واڌاري کان سواءِ، صوبن جي مرضيءَ سان، صوبائي ٻولين کي، صوبن اندر، ذريعہ تعليم طور استعمال ڪرڻ لاءِ، واضح پاليسي ڄاڻائي وَئي آهي. پر اُن جي باوجود، سنڌ ۾، ڪراچي، حيدرآباد توڙي ٻين سيني شهرن ۾، خانگي اسڪولن ۾، خاص طور انگريزي ميڊيم وارن اسڪولن ۾، سنڌي ٻوليءَ کي مادري زبان توڙي غير ۔ مادري زبان طور لازمي مضمون جي حيثيت ۾ پڙهائڻ جو ڪوبہ بندوبست نہ ڪيو ويو بلڪ پاڪستان ٺهڻ وقت سنڌ ۾، هر ننڍي يا وڏي ڳوٺ، شهر ۽ بستيءَ ۾ سنڌي ميڊيم اسڪول هوندا هئا. اُهي سڀ اسڪول، ون يونٽ واريءَ حڪومت جي زماني ۾ بند ڪيا ويا. اُهي اسڪول وري ڪڏهن بہ جاري نہ ٿيا، ۽ نہ ئي وري غير ۔ مادري زبان طور، سنڌي ٻوليءَ جي پڙهائيءَ طرف ڪو توجهہ ڏنو ويو. لساني جهڳڙن کان پوءِ تہ سنڌي ٻوليءَ لاءِ نفرت ۾ پاڻ وڌو اضافو آيو.

مارچ 1972ع ۾ سيني خانگي اسڪولن کي، نئشنلائيز ڪيو ويو، پر جنرل ضياء واري مارشل لا جي زماني کان وٺي، جڏهن خانگي اسڪولن جي کولڻ جي اجازت ڏني وَئي، تڏهن وڏن شهرن جي تہ گهٽيءَ گهٽيءَ ۾، ننڍن ننڍن بنگلن اندر ۽ ننڍن شهرن ۾ بہ انگريزي ميڊيم اسڪول کوليا ويا. اُنهيءَ زماني کان وٺي، اهڙن سيني خانگي اسڪولن (سواءِ هڪ ٻن جي) ۾، سنڌي ٻوليءَ جي پڙهائي بلڪل ختم ڪئي وئي.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هوندئن تہ سنڌ سرڪار طرفان انگريزي، اردو ۽ سنڌي ٻوليءَ کي لازمي طور پڙهائڻ لاءِ واضح طور حڪم جاري ڪيل آهن. پر انهيءَ هوندي بہ خانگي اسڪولن ۽ ڪاليجن جا مالڪ، سنڌ سرڪار جي حڪمن جي ڪاٻہ پرواھ نٿا ڪن.

وفاقي حڪومت جي پاليسيءَ سبب، سنڌ ۾ ڪلاس ٽئين کان ٻارهين ڪلاس تائين، سنڌي ۽ اردو لازمي طور، مادري زبان ۽ غير ـ مادري زبان جي حيثيت ۾ پڙهائيون آهن. پر سروي مان معلوم ٿيو آهي تہ ڪراچيءَ جي سواءِ هڪ يا ٻن خانگي اسڪولن جي، ٻئي ڪنهن بہ اسڪول ۾، سنڌي ٻولي، مادري زبان يا غير ـ مادري زبان طور بلڪل پڙهائي نٿي وڃي. ڪراچيءَ ۾ سنڌي ڳالهائيندڙ مائٽن جي اها حالت ۽ سنڌ سرڪار جي تعليم کاتي جي اهڙي بيوسي ڏسي، هاڻ هيئن چوڻو پوندو تہ:

"ڪراچيءَ ۾ هار سنڌي ٻوليءَ جو ڪو ڪلهي ڪانڌي بہ ڪونہ رهيو آهي."

سنڌي ٻولي، 1857ع کان وٺي 1954ع تائين، سنڌ ۾ سرڪاري دفترن، ڪورٽن ۽ تعليمي ادارن ۾، دفتري، سرڪاري ۽ تعليمي زبان طور رائج رهندي آئي. پر ون يونٽ جي قائم ٿيڻ کان پوءِ، سنڌ جي سيني سرڪاري کاتن، ڪورٽن ۽ تعليمي ادارن ۾، سنڌ صوبي کان ٻاهران، بدلي ٿي آيل آفيسرن جي ڪٽرپڻي واري رويي سبب، اڳوڻيءَ حڪومت جي انهيءَ حڪمنامي طرف ڪوبہ توجهہ ڪونہ ڏنو ويو. انهيءَ حڪمنامي ۾ اهو بہ ڄاڻايل هو تہ: "سنڌ ۾ ٻاهران بدلي ٿي آيل ڪامورن کي سنڌي ٻولي لازمي طور سکڻ گهرجي." پاڪستان جي قائم ٿيڻ کان پوءِ ۽ سنڌ پبلڪ سروس ڪميشن کي، سنڌي ٻوليءَ جو اهو امتحان وٺڻو هو ۽ هر غير ـ سنڌي ڪاموري کي اهو امتحان پاس ڪرڻو هو. سنڌ پبلڪ سروس ڪميشن جي 28، مارچ، 1981ع واري پڌرنامي ۾ ڄاڻايو ويو هو تہ:

"اُهي سرڪاري ملازم جيڪي گريڊ 5 ۽ اُن کان مٿئين گريڊ ۾ سنڌ صوبي ۾ ڪم ڪن ٿا، اُنهن مان جن جي مادري زبان اردو نہ آهي، تن کي اردو ٻولي، ۽ جن جي مادري زبان سنڌي نہ آهي، اُنهن کي سنڌي ٻوليءَ جو امتحان لازمي طور پاس ڪرڻو پوندو. اهو امتحان سال ۾ ٻہ دفعا ورتو ويندو."

انهيءَ پڌرنامي ۾ اهو بہ ڄاڻايل آهي تہ: "اُهي ڪامورا جيڪي اهو امتحان، مقرر عرصي اندر پاس نہ ڪندا تہ انهن جي سالياني انڪريمنٽ ان وقت تائين روڪي ويندي جيستائين هو اُهو امتحان پاس نہ ڪندا. پر جنهن تاريخ کان اُهي اُهو امتحان پاس ڪندا، اُن تاريخ کان اُنهن کي سندن روڪيل انڪريمينٽ جاري ڪئي ويندي."

پر سنڌ سرڪار جي 'سروس ۽ جنرل کاتي' (S&G)، سرڪار جي انهيءَ حڪمنامي تي قدم کڻڻ جي ڪڏهن بہ ڪا ضرورت محسوس ئي ڪانہ ڪئي. نتيجي طور خود سنڌ پبلڪ سروس ڪميشن، پنهنجيءَ رپورٽ، سال 1997ع ۾، صفحي 108 تي ڄاڻايو هو تہ:

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

”سنڌ پبلڪ سروس ڪميشن، 16 گريڊ کان وٺي مٿي سول آفيسرن جا سنڌي ۽ اردو
ٻولين جا، سال ۾ ٻه دفعا، حيدرآباد، ڪراچي ۽ سکر وارن مرڪزن ۾، Sindh Civil Servants Language Examination Rules 1981 Syllabus prescrved ۾ جنهن جا تفصيل:
Appendix-VII صفحي 39 تي رپورٽ ۾ ڏيندي جاڳايل آهي تہ:

”ڪوبہ اميدوار سنڌي ٻوليءَ جي امتحان ۾ نہ ويٺو.“

1973ع ۾ پاڪستان جي ’آئين‘ نافذ ٿيڻ کان پوءِ، سنڌ صوبي ۾، صوبائي زبان طور سنڌ جي سيني سرڪاري، نيم سرڪاري، لوڪل باڊيز جي دفترن، ڪورٽن، تعليم کاتي جي سيني ادارن، روينيو ۽ پوليس کاتي جي دفترن ۾، سنڌي زبان کي دفتري زبان طور رائج ڪرڻو هو. انگريزيءَ جي جاءِ تي قومي زبان طور اردوءَ کي رائج ڪرڻو هو پر حڪومت جي قانون ۽ پاليسيءَ جو احترام نہ ڪندي، سنڌ ۾ سنڌ کان ٻاهر بدلي ٿي آيل ڪئٽر ڪامورن، ميونسپل ڪميٽين، ميونسپل ڪارپوريشنن جي چيئرمنن، ميئرن، انگريزيءَ سان گڏ، سنڌي زبان جي دفتري حيثيت ختم ڪرڻ ۾ ڪابہ دير ڪانہ ڪئي، پر هنن فقط اردو ٻوليءَ کي دفتري زبان طور استعمال ڪرڻ جا حڪم ڪيا، ۽ سنڌي ٻوليءَ کي پنهنجيءَ اصلي حيثيت تان بہ هٽائي ڇڏيائون. اهڙن ئي ڪامورن، سنڌ ۾ لساني جهڳڙن کي وڌائڻ ۽ سنڌ جي ماڻهن ۾ هڪ ٻئي خلاف نفرتون پيدا ڪرڻ ۾ اهم ڪردار ادا ڪيو هو.

ڪراچي، سنڌ صوبي جي صوبائي دفتر هجڻ جي باوجود، ڪراچي ميونسپل ڪارپوريشن، جتي ورهاڱي کان اڳ، انگريزي ۽ سنڌي، دفتري زبان طور استعمال ٿيندين هيون، اُتي ڪئٽرپڻي ۽ سنڌ دشمنيءَ واري رويي سبب، هڪ ئي قلم سان، انگريزيءَ ۽ سنڌيءَ کي خارج ڪري، اُنهن جي جاءِ تي، سنڌ سرڪار جي فيصلي جي انحرافي ڪندي، فقط اردو ٻوليءَ کي دفتري ٻوليءَ طور رائج ڪرڻ جا احڪام جاري ڪيا ويا. اهوئي ڪارنامو، حيدرآباد ۽ سکر ميونسپل ڪارپوريشنن بہ ڪري ڏيکاريو. اهڙن غلط فيصلن تي، سنڌ سرڪار تہ بيوس ۽ خاموش تماشائيءَ طور سڀ ڪجھ ڏسندي رهي، پر سنڌ جا ماڻهو بہ سڀ ڪجھ ڏسندي بہ خاموش رهيا. اُن جو سبب سنڌ جا قوم پرست اڳواڻ ئي ٻڌائي سگهندا.

5 جولاءِ 1977ع تي جنرل ضياء، ڀٽي صاحب جي حڪومت کي ختم ڪري ملڪ ۾ مارشل لا لڳايو. جنرل ضياء واري مارشل لا جي زماني ۾ سنڌ وارن لاءِ ظلم وارا ڏينهن وري شروع ٿيا. ويتر 1983ع ۾، سنڌ ۾ وڏي پئماني تي ايم. آر. ڊي (Movement for Restoration of Democracy) جي تحريڪ هلائي وئي. انهيءَ تحريڪ ۾ ٻين صوبن جي سياسي سربراهن، سنڌ جي اڳواڻن سان ناهہ ڪرڻ جي باوجود، (اُنهن اڳواڻن) سنڌ وارن سان ڪوبہ ساٿ نہ نباهيو.

اِهي ۽ اهڙا ٻيا سڀ موضوع، جنرل ضياء جي راڄ ۾، سنڌي ٻولي ۽ سنڌي ادب جا موضوع رهيا. مختلف شاعرن، نثر نويسن، ڪالم نگارن ۽ نقادن انهن موضوعن تي تمام گهڻو لکيو. اُنهن شاعرن ۽ نثر

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

نويسن ۾ شيخ اياز اُستاد بخاري، نياز همايوني، تنوير عباسي، شمشيرالحيدري، امداد حسيني، ابراهيم منشي، محمد خان مجيدي، سرويچ سجاولي، احمد خان مدهوش، تاج بلوچ، قمر شهباز، راشد مورائي، سرڪش سنڌي، انور پيرزادو، ذوالفقار راشدي، عبدالحڪيم 'ارشد' ۽ ٻيا هن دور جا نمائنده شاعر هئا. نثر نويسن ۾ محمد ابراهيم جويو، مولانا غلام محمد گرامي، پير حسام الدين راشدي، ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، رسول بخش پليجو، سراج، امرجليل، جمال ابڙو، آغا سليم، نسيم احمد کرل، غلام رباني آگرو، مراد علي مرزا، حميد سنڌي، غلام نبي مغل، عبدالقادر جوڻيجو، شوڪت شورو، علي بابا، جمال رند، رشيد ڀٽي، جيجي زرينه بلوچ، نورالهديٰ شاهه، ماهتاب محبوب، خيرالنساء جعفري، تنوير جوڻيجو، ثميره زرين ۽ ٻيون به ڪيتريون ئي سنڌي ٻوليءَ جي نمائنده افسانه نويس، ناول نگار، ڊراما نويس، ڪالم نگار، نقاد ۽ مضمون نگار هئا، جن سنڌي ادب ۽ سنڌي ٻوليءَ لاءِ ٻيباڪيءَ سان مزاحمتي ادب لکيو.

17، آگسٽ 1988ع تي، جنرل ضياء ۽ سندس 35 ساٿي، ٻهاولپور واري هوائي حادثي ۾ اجل جو شڪار ٿيا. انهيءَ حادثي کان پوءِ، پاڪستان جي آئين موجب، پاڪستان جي سينيٽ جي صدر غلام اسحاق خان، ملڪ جي صدر جون واڳون سنڀاليون. غلام اسحاق خان، 1988ع ۾ ئي، پاڪستان ۾ قومي ۽ صوبائي اسيمبلين جون چونڊون ڪرايون. انهن چونڊن ۾ پاڪستان پيپلزپارٽي، وڏيءَ اڪثريت سان ڪاميابي حاصل ڪئي، ۽ محترمه بينظير ڀٽو شهيد، پاڪستان جي وزيراعظم ۽ مسلم دنيا ۾ پهرين خاتون وزيراعظم جي حيثيت ۾ قسم کنيو ۽ ملڪ جون واڳون سنڀاليون.

پيپلزپارٽيءَ جي هن نئين حڪومت کان، سنڌ جي ماڻهن، ٻين مطالبن سان گڏ، سنڌي زبان جي ترقيءَ ۽ واڌاري لاءِ، 'سنڌي لئنگئيج اٿارٽي' قائم ڪرڻ جي گهر ڪئي، پر اُن وقت انهيءَ حڪومت 'سنڌي لئنگئيج اٿارٽي' بدران، 'سنڌي لئنگئيج بورڊ' ناهڻ جو اعلان ڪيو ۽ سراج الحق ميمڻ صاحب کي اُن جو چيئرمئن مقرر ڪيو. سراج صاحب، چيئرمئن ٿيڻ تہ قبول نہ ڪيو پر حڪومت کي لکي موڪليائين تہ سنڌي ٻوليءَ جهڙيءَ عظيم ٻوليءَ لاءِ 'اٿارٽي' ناهڻ جي بدران، 'سنڌي ٻولي بورڊ' ناهي اوهان، سنڌي ٻوليءَ سان ٺٺولي ڪئي آهي. اهڙيءَ طرح ٻن سالن تائين (يعني 1990ع تائين) سنڌ جي ماڻهن جي اها گهُر سردخاني ۾ ئي پيل رهي.

سنڌ جي ماڻهن مان ڪي، مون سان منهنجيءَ هن راءِ تي اتفاق ڪن يا نہ ڪن، پر آءٌ اهو دعويٰ سان چوندس تہ 'سنڌي لئنگئيج اٿارٽي' ناهڻ جي سعادت، اُن شخصيت کي نصيب ٿي جنهن جا هن وقت بہ لکن جي تعداد ۾ ماڻهو مداح آهن. تہ وري اوترائي اُن سان نفرت ڪندڙ بہ هوندا. اها شخصيت هئي، جناب نواب جام صادق علي خان مرحوم. جام صاحب، پنهنجي وزيراعليٰ هجڻ واري زماني ۾، 19 نومبر، 1990ع تي، سنڌ اسيمبليءَ مان، 'سنڌي لئنگئيج اٿارٽيءَ' جي قائم ڪرڻ لاءِ بل منظور ڪرائي، اٿارٽيءَ جي قائم ڪرڻ جو نوٽيفڪيشن جاري ڪيو.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

EXTRAORDINARY Registered No. M-324

The Sindh Government Gazette

PUBLISHED BY AUTHORITY

KARACHI, SUNDAY, DECEMBER 23, 1990

PART IV

PROVINCIAL ASSEMBLY OF SINDH

NOTIFICATION

Karachi, the 23rd December, 1990

No. PAS/Legis-B-5/90.—The Sindh (Teaching, Promotion and Use of Sindhi Language) (Amendment) Bill, 1990 having been passed by the Provincial Assembly of Sindh on 19th November, 1990 and assented to by the Governor of Sindh on 4th December, 1990 is hereby published as an Act of the Legislature of Sindh.

THE SINDH (TEACHING, PROMOTION AND USE OF SINDHI LANGUAGE) (AMENDMENT) ACT, 1990.

SINDH ACT NO. VIII OF 1990

(First published after having received the assent of the Governor of Sindh in the Gazette of Sindh (Extra-Ordinary) dated 23rd December, 1990).

AN

ACT

to further amend the Sindh (Teaching, Promotion Use of Sindhi Language) Act, 1972.

WHEREAS it is expedient to further amend the Sind (Teaching, Promotion and Use of Sindhi Language) Act, 1972, in the manner hereinafter appearing; **Preamble**

It is hereby enacted as follows :—

Short title and commencement. 1. (1) This Act may be called the Sindh (Teaching, Promotion and Use of Sindhi Language) (Amendment) Act, 1990.

(2) It shall come into force at once.

Amendment of section 5 and 7 of Sind Act 2 of 1972. 2. In the Sind (Teaching, Promotion and Use of Sindhi Language) Act, 1972, in section 5, and in section 7, in sub-section (2), in clause (b), for the words "Academies and Boards" the words and comma "an Authority, Academies or Boards" shall be substituted.

Repeal of Sindh Ordinance VI of 1990. 3. The Sindh (Teaching, Promotion and Use of Sindhi Language, (Amendment) Ordinance, 1990 is hereby repealed.

BY ORDER OF THE SPEAKER
PROVINCIAL ASSEMBLY OF SINDH

ZAKIR HUSSAIN K. MIRZA
Secretary,
Provincial Assembly of Sindh.

KARACHI: PRINTED AT THE SINDH GOVERNMENT PRESS

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سڀ کان پهرين، سنڌي ٻوليءَ جي ترقيءَ ۽ واڌاري لاءِ 1972ع واري قانون (Act) ۾، سنڌ جي تڏهوڪي گورنر، عالي جناب محمود اي هارون، 22 آڪٽوبر، 1990ع تي، ترميمي آرڊيننس جاري ڪيو، جنهن موجب 1972ع واري قانون جي شق (1) ۾ آرٽيڪل 128 ۾، ترميم ڪئي ۽ فرمايو تہ:

(1) هن آرڊيننس کي، 'سنڌ (سنڌي ٻوليءَ جي سکيا، ترقي ۽ استعمال) جي 1972ع واري قانون ۾ آرڊيننس 1990ع موجب ترميم سمجهيو وڃي.

(2) هي قانون فوري عمل ۾ ايندو.

(3) اڳوڻي قانون 'سنڌ (سنڌي ٻوليءَ جي سکيا، ترقي ۽ استعمال) قانون 1972ع ۾، سيڪشن 5 ۽ سيڪشن 7، ضميمي سيڪشن (2) ڪلاز (ط) ۾ جاڻايل فقرن ."اڪيڊميون ۽ بورڊ" لفظن ۽ ڪامائن جي جاءِ تي "اٿارٽي، اڪيڊميون يا بورڊ" لفظ استعمال ڪيا ويندا." (صوبہ سنڌ جي گورنر طرفان جاري ڪيل آرڊيننس، ڪراچي، 22 آڪٽوبر 1990ع)

هن آرڊيننس کان پوءِ، سنڌ اسيمبليءَ ۾ اهو بل پيش ڪيو ويو، جنهن کي 19 نومبر، 1990ع واري اجلاس ۾ منظور ڪيو ويو ۽ اُن بل، 4 ڊسمبر، 1990ع تي، سنڌ جي گورنر صاحب جي منظوريءَ سان، 'قانون' (Act) جي صورت ورتي. سنڌ اسيمبليءَ جي تڏهوڪي سيڪريٽريءَ، محترم ذاڪر حسين ڪي مرزا جي صحيح سان، تاريخ 23 ڊسمبر، 1990ع تي انهيءَ قانون جي پڌرائي ڪئي وئي.

4- سنڌي ٻوليءَ جو مستقبل ۽ اُن لاءِ ڪي تجويزون:

اڳ ۾ چيو ويو آهي تہ سنڌي زبان جو مستقبل تمام گهڻو روشن آهي. جيڪي ڪجهہ ماضيءَ ۾ ڪيو ويو، يا جيڪي ڪجهہ حال ۾ ڪيو ويو آهي، اُن جو جڏهن مرزا قليچ بيگ، سائين جي. ايم سيد، پير علي محمد شاهہ راشديءَ، علامہ آءِ. آءِ قاضيءَ، حڪيم فتح محمد سيوهاڻيءَ، پروفيسر پيرومل آڏواڻيءَ ۽ پير حسام الدين شاهہ راشديءَ جي تجزين ۽ تجويزن جي روشنيءَ ۾ مطالعو ٿو ڪجي تہ محسوس ٿو ٿئي تہ سنڌي ٻوليءَ جو مستقبل تمام گهڻو روشن نظر اچي ٿو. مثال طور علامہ آءِ. آءِ قاضي صاحب فرمايو تہ:

"سنڌي زبان جي بقاء جو هڪ مؤثر طريقو هي آهي تہ سنڌين ۾ قوت فڪر پيدا ٿئي تہ جيئن هو نئين خيال ۽ نئين معنيٰ کي سنڌي زبان ۾ قلمبند ڪن. ائين ڪرڻ سان زبان جي زندگيءَ ۽ بقا جو سوال پاڻهي حل ٿي سگهي ٿو."

سيد حسام الدين شاهہ راشديءَ، سنڌي ٻوليءَ جي مستقبل ۽ اُن جي ترقيءَ لاءِ تجويزون ڏيندي لکيو تہ:

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

”شعر، افسانيءَ ڊرامي کان سواءِ ٻيا بہ اهم موضوع آهن جن تي نئين نسل کي فوري توجهہ ڏيڻ کپي. ڪابہ قوم فقط شعر، افسانيءَ ڊرامي جي سهاري جيئري رهي نہ سگهندي. سنڌ جي تاريخ بہ هڪ اهم موضوع آهي، جيڪو هن وقت تائين اکين کان ٽريل رهيو آهي. سنڌ جي تاريخ طرف ڌيان ڏيڻ سان، سنڌن ادبي تعليمات ۾ نئون رنگ ۽ رس پيدا ٿيندو، نوان موضوع ملندا ۽ نرالا عنوان قائم ٿيندا، ۽ پنهنجن خواهہ پراون جون اکيون کلي پونديون.“ (سيد حسام الدين شاهہ راشدي، 1981ع: 681)

سيد صاحب اڳتي لکي ٿو:

”هن جدوجهد ۾ هيلتائين جي زماني ۾ اُهائي قوم قائم رهي سگهندي جيڪا ترقي يافتہ قومن سان ڪلهو ڪلهي ۾ ڏيئي هلڻ جي ڪوشش ڪندي. هن خطرناڪ ۽ عجيب دور ۾ اُها قوم جيئري رهندي ۽ اهوئي ماڻهو رفتار سان گڏوگڏ پنهنجي رفتار قائم رکندو ايندو.“ (سيد حسام الدين شاهہ راشدي، 1981ع: 681)

حقيقت ۾ ٻنهي بزرگ دانشورن، يعني علامہ آءِ. آءِ قاضيءَ ۽ پير حسام الدين شاهہ راشديءَ جي تجويزن ۾ اهم نقطن طرف سنڌ جي ماڻهن کي فوراً ڌيان ڏيڻ جي گهڻي ضرورت آهي. سنڌ ۽ سنڌي زبان، فقط افسانوي ادب جي سلسلي ۾ گهڻي ۾ گهڻي مواد پيش ڪرڻ سان ترقي يافتہ زبانن جي دائري ۾ داخل ٿي نہ سگهندي

هن سلسلي ۾ سال 1982ع ۾، محترم مراد علي مرزا، سنڌ يونيورسٽيءَ جي، سنڌي شعبي ۾ هڪ سيمينار ۾ پنهنجي هڪ مقالي ۾، سنڌي ٻوليءَ جي سيني گهٽگهرن کي خبردار ڪيو هو. مرزا صاحب اهو چئلينج ڏنو هو تہ سنڌي زبان ۾ سائنسي علمن تي گهڻو ڪم ڪونہ ٿيو آهي جو اسين اُن کي سائنسي علمن واريءَ فئڪلٽيءَ ۾ شامل ڪري سگهون. مرزا صاحب اهو خدشو ظاهر ڪندي چيو هو تہ جيڪڏهن اسان جي عالمن، اُستادن ۽ ليکڪن، جديد فني ۽ سائنسي علمن، جهڙوڪ: انجنيئرنگ، اليڪٽرانڪس، ڪمپيوٽر سائنس، علم طبعي، علم ڪيميا، علم ارضيات، علم حياتيات، علم طب، زرعي توڙي اهڙن ٻين علمن جي باري ۾، سنڌي زبان ۾ مواد پيش نہ ڪيو تہ سنڌي زبان اڳتي وڌي نہ سگهندي. ۽ اسان فقط شاعريءَ، افسانيءَ، ناول ۽ ڊرامي جي موضوعن تي لکيل چند ڪتابن کي زبان جي ترقي سمجهي، خوش فهميءَ ۾ رهجي وينداسين. سنڌ ۾ سوَن جي تعداد ۾ سنڌيدان، انهن موضوعن ۽ مضمونن جي اُستادن ۽ محققن جي حيثيت ۾ ڪاليجن ۽ يونيورسٽين ۾ باقاعدي اُستادن ۽ محققن طور مقرر ٿيل آهن. اهو اُنهن اُستادن ۽ محققن جو اخلاقي فرض آهي تہ پنهنجي روزمره جي مشغولين مان ڪجهہ وقت ڪڍي هن طرف ڌيان ڏين ۽ پنهنجي پنهنجي موضوع ۽ مضمون جي سلسلي ۾ تحقيق ڪن. مقالا ۽ ڪتاب لکن.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

اهڙيءَ طرح سنڌ ۾ ٻارن لاءِ جديد اشاعتي اصولن موجب ٻاراڻو ادب خاص ڪري سائنسي فڪشن جهڙن موضوعن تي طبعزاد ڪتاب لکرايا وڃن يا ٻين ٻولين ۾ ڇپيل ڪتاب ترجمو ڪرايا وڃن.

2) پرائمري سطح کان وٺي، سنڌي ٻوليءَ جي سکيا تي توجهه ڏيڻ جي ضرورت:

سنڌي ٻوليءَ کي مستقبل جي زبان بڻائڻ لاءِ اهو به ضروري آهي ته پرائمري تعليم واريءَ سطح کان وٺي، تعليم جو ذريعو بڻائڻ گهرجي. سڀني سرڪاري توڙي خانگي اسڪولن ۾ سنڌي ٻوليءَ جي سکيا لازمي ڪئي وڃي. اهو سنڌ جي ٻارن جي مائٽن لاءِ به ضروري آهي ته اُهي به ڏسن ته سندن ٻارن کي، سنڌي ٻولي پڙهائي وڃي ٿي يا نه؟ سنڌ جي هڪ وڏي اديب ۽ محقق، محترم شوڪت حسين شوري، روزانه عبرت اخبار جي، 9 جولاءِ، 199ع واري شماري ۾، 'سنڌي ٻوليءَ جو مستقبل' واري عنوان هيٺ، پنهنجي هڪ ڪالم ۾، سنڌي ٻوليءَ لاءِ خطرن طرف ڌيان ڇڪائيندي لکيو هو ته:

"اسان جا عالم ۽ دانشور جڏهن ڪنهن ادبي ميڙ جي صدارت ڪندا آهن، يا مهمان خصوصيءَ جي حيثيت ۾ اسٽيج تي ڪرسي والاري ويهندا آهن ته اُهي صاحبان، پنهنجن تقريرن ۾ عجيب غريب حقيقت پسنديءَ ۽ خوش فهميءَ وارين ڳالهيون ڪندا آهن. اُهي خاص طور سنڌي زبان جي باري ۾ اهڙي جذباتي قسم جي دعوي ڪندا آهن، جنهن کي ٻڌي في الحال ته ماڻهو بي اونو ٿي ويندو آهي ۽ سمجهندو آهي ته سنڌي زبان کي ڪو به خطرو ڪونهي."

شورو صاحب، پنهنجي انهيءَ ساڳئي ڪالم ۾ اڳتي لکي ٿو:

"هڪڙا خطرا ٻاهريان آهن ۽ ٻيا اندروني. ٻاهرين خطرن تي ٻئي پيري ڳالهائينداسين. سنڌي زبان کي جيڪو اندريون خطرو آهي، اُن جي لاءِ ذميوار خود اسين سنڌي آهيون. تعليمي لحاظ کان، سنڌي زبان جي ٻيڙي ٻوڙڻ ۾ اسان جو پنهنجو ئي هٿ آهي. اُن ۾ ڪو شڪ ڪونهي ته ورهاڱي کان پوءِ سنڌ جي وڏن شهرن، ڪراچيءَ ۽ حيدرآباد ۾، تعليمي لحاظ کان سنڌي زبان جا تڏا ويڙهجي ويا آهن. ڪراچيءَ جو شهر جيڪو سنڌ جي گاديءَ جو هنڌ آهي، اُتي هڪڙو به سنڌي پرائمري اسڪول ڪونهي. حيدرآباد جي ايڏي ساريءَ سنڌي آباديءَ ۾ به ٽي سنڌي پرائمري اسڪول مس وڃي بچيا آهن.

قاسم آباد جي سنڌي وسنديءَ ۾ بيڪن هائوس، پبلڪ اسڪول ۽ سينٽ بوناويچر اسڪولن ۾ وڏ ۾ وڏ سنڌي ماڻهن جا ٻار داخل آهن. جتي انگلش ميڊيم ته پنهنجيءَ جاءِ تي، پر سنڌي ٻارن کي، پهرئين ڪلاس، يا ڏوڪڙ ڏيڻ سان جيڪڏهن پرائمريءَ ۾ داخلا ملي وئي ته جڻ ته زندگي ملي وئي.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جيڪي نوجوان ڪاپي ڪري بي. اي. بي. ايس سي يا ايم. اي ڪري وينا آهن. يا نئين سهوليت موجب آسانيءَ سان بي. ايڊ آف ڪئمپس جي ڊگري حاصل ڪري چڪا آهن. اُهي نڪو ريڙهو لڳائي سگهندا ۽ نہ ئي وري هر ڪاهي سگهندا. اهي پرائمري ماستر ٿي ويا تہ وڏي کيپ ڪتيائون.

هاڻي رهيو ڳوٺ جي اسڪول ۾ ٻارن کي پڙهائڻ جو معاملو تہ اڳي گوسڙو شاگرد ڀڄبا هئا. پر هاڻي زمانون ڦري ويو آهي. گوسڙو شاگردن کان. گوسڙو اُستادن جو انگ وڏي ويو آهي. جنهن زبان جي بنيادي تعليم جو اهو حال هجي، اُها آخر ڪيستائين علمي ۽ ادبي زبان جي حيثيت سان قائم رهندي.

هن وقت جيڪڏهن سنڌي زبان ۾ ايتريون ساريون اخبارون نڪرن ٿيون. رسالا ۽ ڪتاب ڇپجي رهيا آهن تہ اها پنهنجيءَ جاءِ تي خوشيءَ جي ڳالهہ آهي. پر جڏهن سوچجي ٿو تہ ايندڙ وقت ۾ انهن اخبارن. رسالن ۽ ڪتابن جا پڙهندڙ ڪيترا هوندا تہ سڄي خوشي ختم ٿيو وڃي. جيڪڏهن سنڌي تعليم جي صورتحال اهائي قائم رهي جيڪا ڏينهون ڏينهن ابتريءَ ڏانهن وڌندڙ آهي تہ ايندڙ صديءَ جي ٻئي اڌ ۾. سنڌي اخبارن. رسالن ۽ ڪتابن کي پڙهڻ وارو ڳوليو بہ ڪونہ لڀندو. سنڌي ماڻهو تہ برابر هوندا پر سنڌي پڙهندڙ ڪونہ هوندا. جيئن انڊيا ۾ هن وقت سنڌي زبان جي حالت آهي. انڊيا ۾ سنڌين جو پراڻو نسل جيئن جيئن ختم ٿيندو وڃي، اُنهن سان گڏ سنڌي زبان جي علمي ۽ ادبي حيثيت بہ ختم ٿيندي پئي وڃي. هن وقت انڊيا ۾ سنڌي لکندڙ بہ آهن. سٺا شاعر. سٺا ماڊرن ڪهاڻيڪار ۽ ناول نگار بہ آهن. پر پڙهندڙ ڪونہ آهن. سنڌين جا ٻار نالي ۾ سنڌي آهن. پر اهي هندي ۽ انگريزيءَ ۾ ڳالهائيندا آهن.“

(3) - (الف) سنڌي ٻوليءَ ۾ سائنسي ادب جي واڌاري لاءِ ڪم ڪرڻ:

اڳ ۾ چيو ويو آهي تہ سنڌي ٻوليءَ ۾ سائنسي علمن تي مواد نہ هئڻ جي برابر آهي. اڳ ۾ اهو بہ چيو ويو آهي تہ سنڌي زبان. فقط افسانن. ڪهاڻين. ڊرامن. ناولن يا جذباتي قسم جي شاعريءَ سان ترقي ڪري ڪانہ سگهندي. ۽ نہ ئي وري ترقي يافتہ ٻولين ۽ ترقي يافتہ ادب پيدا ڪندڙ قومن جي دائري ۾ داخل ٿي سگهندي. سنڌي زبان ۾ سائنسي ۽ ٽيڪنيڪل علمن جي باري ۾ گهڻي مواد لکڻ جي ضرورت آهي. اهوئي سنڌي قوم ۽ سنڌي ٻوليءَ جي سامهون، اُن جي مستقبل ۽ ترقيءَ لاءِ وڏو چئلينج آهي. سنڌي ٻوليءَ جي مستقبل ۽ ترقيءَ لاءِ. سنڌي ٻوليءَ کي اليڪٽرانڪ ميڊيا جي زبان بنائڻ لاءِ. سنڌي ٻوليءَ ۾ اليڪٽرانڪ ميڊيا لاءِ گهربل مواد لکڻو پوندو. اُن لاءِ انهيءَ مضمون جي ماهرن کي پنهنجو وقت ڏيڻو پوندو.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پڙهندڙن کي ياد هوندو تہ 1970ع واري ڏهاڪي واري زماني ۾، سنڌ يونيورسٽيءَ جي هڪ فاضل دانشور ۽ انسٽيٽيوٽ آف ڪيمسٽريءَ جي فاضل پروفيسر ۽ ڊائريڪٽر، مرحوم ڊاڪٽر ممتاز علي قاضي صاحب جي نگرانيءَ ۾ 'سنڌ سائنس سوسائٽي' قائم ڪئي وئي هئي. مذڪوره سوسائٽيءَ، اُن ڏس ۾ تعريف جوڳو ڪم بہ ڪيو هو. هن اداري طرفان 'ماهوار سائنس مخزن' کان سواءِ سائنس جي مختلف موضوعن تي، سنڌي ٻوليءَ ۾ طبعزاد ۽ ترجمو ڪيل ڪتاب پڻ شايع ڪرايا ويا هئا. هن ئي اداري طرفان، سائنس جي ٽيڪنيڪي ۽ فني لفظن تي مشتمل، انگريزي- سنڌي لغت پڻ شايع ڪئي وئي هئي. اها لغت مرحوم قاضي صاحب پاڻ مرتب ڪئي هئي، پر ڪيترن ئي سالن کان اهو ادارو ختم ٿي چڪو آهي.

مٿي ذڪر ڪري آيو آهيان تہ 1991ع ۾، سنڌ حڪومت طرفان، سنڌ اسيمبليءَ ۾، سنڌي ٻوليءَ جي پاس ڪيل بل جي روشنيءَ ۾، 'سنڌي لئنگئيج اٿارٽيءَ' جي نالي سان ادارو قائم ڪيو ويو. هن اداري جو باني چيئرمئن، مشهور سنڌ شناس ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ صاحب کي مقرر ڪيو ويو. ڊاڪٽر صاحب هن اداري جو ٽي سال چيئرمئن رهيو. هن اداري جي عملي قدمن جي سلسلي ۾، 'سنڌي ٻوليءَ جي ارتقا' ڪتاب ۾ تفصيل سان ذڪر ڪيو ويو آهي. هن اداري جي مقصدن مان هڪ مقصد هي بہ طي ڪيو ويو تہ سنڌي ٻوليءَ ۾، سائنسي ۽ ٽيڪنيڪل علمن جي مضمونن تي ڪتاب لکرائي شايع ڪرايا وڃن. پنهنجي قيام واري زماني کان وٺي، هن اداري هن ڏس ۾ تعريف جوڳا قدم کنيا آهن. هن اداري طرفان شايع ٿيندڙ ڇهہ ماهي تحقيقي جرنل، 'سنڌي ٻولي' جي شماري 2، جلد چوٿين جي اپريل- مئي ۽ جون، 1994ع واري شماري ۾، 'سنڌيءَ ۾ سائنسي ادب جي واڌاري لاءِ سڏ' جي عنوان هيٺ، سائنسي ادب جي ليکڪن کي، سائنسي موضوعن تي لکڻ جي دعوت پڻ ڏني وئي. اُن دعوت ۾، مذڪوره جرنل ۾، صفحي 43 تي تفصيل پڙهي سگهجي ٿو.

1998ع ۾، هن اداري ۾ سائنسي ادب جي واڌاري لاءِ هڪ ڌار شعبو پڻ قائم ڪيو ويو. اداري پنهنجي سيني پروگرامن تي مستقبل ۾ عملي جامو پهرائڻ لاءِ 'شارٽ ٽرم' ۽ 'لانگ ٽرم' پروگرام پڻ طئي ڪيا، جن مطابق سنڌي ٻوليءَ ۾ 'حوالاجاتي مواد'، 'انسائيڪلوپيڊيا سنڌيانا' کان سواءِ 'سائنسي ادب'، 'ٻارن لاءِ ادب'، 'ڊڪشنريون'، ورڪشاپ، مذاڪرا، ادبي ڪلاسن ۽ ادبي ڪچهرين، سنڌي سکيا جي ڪلاسن کان سواءِ هر سال 'شاهہ لطيف قومي ڪانفرنس' ڪوٺائڻ جو پروگرام پڻ جوڙيو ويو هو. انهن سيني پروگرامن تي عمل ڪرڻ لاءِ ڌار ڌار مشاورتي ڪميٽيون پڻ جوڙيون ويون.

(ب) سنڌي ٻوليءَ کي اليڪٽرانڪ ميڊيا واري ٻولي بڻائڻ:

سنڌي ٻوليءَ کي فني ۽ ٽيڪنيڪل ٻولي بڻائڻ جي سلسلي ۾، سنڌ يونيورسٽيءَ جي، انسٽيٽيوٽ

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

آف سنڌالاجيءَ 1970ع ۾، سنڌي ٻوليءَ لاءِ، سئيٽزرلئنڊ جي 'هرمز ڪمپنيءَ' کان، 'المصطفيٰ' نالي سنڌي ٽائيپ رائيٽر ٺهرايو. اُن کان پوءِ سنڌي ٽائيپ رائيٽر جي سکيا ۽ 'سنڌي شارٽ هئنڊ' جي نالي سان ڪتاب لکرائي ڇپايا. اهي ڪتاب، دراصل 'سنڌي ٽائيپ رائٽنگ' ۽ 'سنڌي شارٽ هئنڊ' جي سکڻ لاءِ ٽيڪسٽ بڪ ٿي هئا. اليڪٽرانڪ ميڊيا طرف، سنڌي ٻوليءَ لاءِ اها هڪ قسم جي پيش قدمي هئي، جنهن جي شروعات، سنڌالاجيءَ طرفان ڪئي وئي.

پر سنڌي ٻوليءَ جي ڇپائيءَ، يعني پرنٽنگ ٽيڪنالاجي جي سلسلي ۾، 1954ع ۾ علامہ آءِ آءِ قاضيءَ، جرمنيءَ مان مشينون گهرائي، سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ پريس قائم ڪري، اُن ۾ ڇپائيءَ لاءِ جرمنيءَ مان Punch Operating System واريون مشينيون آنديون. انهن پريسن جي مدد سان، سنڌ يونيورسٽي پريس، ڇپائيءَ جي سلسلي ۾، اليڪٽرانڪ ميڊيا جي سلسلي ۾، انقلابي قدم کنيا جيڪي سنڌ ۾ بلڪل نوان هئا.

سنڌي ادبي بورڊ، سنڌي ٻوليءَ کي ڇپائيءَ جي سلسلي ۾ پهريون دفعو 1984ع ۾ ڪنياٽا ڪمپنيءَ وارن جي مدد سان، ڇپائيءَ لاءِ ڪمپيوٽر واريون مشينون ٺهرايون. اڳتي هلي ريڊيو ۽ ٽي ويءَ تي، سنڌي ٻوليءَ جي نشريات بہ هن ڏس ۾ هڪ ڪامياب شروعات هئي، انهيءَ عرصي ۾ سنڌ ۾ پارٽ ۾، سينيما گهرن ۾ سنڌي فلمن جو اچڻ بہ، سنڌي ٻوليءَ جي شوبزنس ۽ پرفارمنگ آرٽ وارن شعبن جي ترقيءَ طرف هڪ وڏو قدم هو.

اهڙيءَ طرح ڪمپيوٽر تي سنڌي ٻوليءَ کي ٽيڪنيڪل طريقي سان آڻڻ وارين ڪامياب ڪوششن جي سلسلي ۾ محترم عبدالماجد پرڳڙي ۽ بدر هيسباڻيءَ، سنڌي ٻوليءَ جي خدمت جي سلسلي ۾ پاڻ کي زنده جاويد بنائي ڇڏيو. اهي ٻئي صاحب، ڪروڙين سنڌين جي مبارڪن جا مستحق آهن. پرڳڙي صاحب تہ، 'مڪئنتش ڪمپيوٽر ڪمپنيءَ' جي سهڪار سان، سنڌي ٻوليءَ لاءِ 'عربي سسٽم' جي ڪي بورڊ تي، سنڌي فانٽ تيار ڪري، سنڌي ٻوليءَ ۾ پهريون پيرو سنڌي PC ناهي، مارڪيٽ ۾ آڻي، ڪمپيوٽر تي سنڌي ٻوليءَ جي استعمال طرف، سنڌ جي ماڻهن جو ڌيان ڇڪايو ۽ 'سنڌي ڪمپيوٽنگ سسٽم' جي شروعات ڪئي. جيتوڻيڪ 1984ع ۾، سنڌي ادبي بورڊ، ڪمپاٽا ڪمپنيءَ جي مدد سان، ادبي بورڊ ۾، سنڌي ٻوليءَ جي ڪمپوزنگ جي طريقي لاءِ ڪمپيوٽر تي آڊارڪ مشينون ٺهرائي استعمال ڪرڻ شروع ڪيون هيون، پر هڪ تہ اجوڪي سسٽم ۽ انهيءَ سسٽم ۾ وڏو فرق هو ۽ ٻيو تہ انهن تي سنڌي ڪمپوزنگ مهانگي پئي هئي. انهيءَ ڪري نہ فقط واپاري لحاظ کان بہ سنڌ جي ماڻهن، خاص ڪري پرنٽنگ پريسن جي مالڪن ۽ آفيسن ۾ منتظمين جو ڌيان، 'مڪئنتش ڪمپنيءَ جي جوڙيل PC' طرف

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

وڏيڪ تيو هو. ساڳئي وقت هي طريقو وڏيڪ جديد، گهٽ خرچ وارو ۽ جلدي نتيجا ڏيندڙ طريقو به هو.

ماجد پرڳڙي ۽ بدر هيسباڻيءَ کان پوءِ، ڪيترن ئي ٻين سنڌي نوجوانن، سنڌي ڪمپيوٽنگ سسٽم جي سلسلي ۾، خاص ڪري نون سنڌي فانٽن جي ناهڻ طرف ڌيان ڏنو. انهن ۾ سيد اياز شاهه، IBM ڪمپنيءَ لاءِ سنڌي ڪي بورڊ ۽ نوان فانٽ ناهي، ڪن سنڌي اخبارن کي اليڪٽرانڪ ميڊيا تي آڻڻ جي شروعات ڪئي. شايد 'عوامي آواز' پهرين سنڌي اخبار هئي، جنهن طرفان سنڌي ڪمپيوٽنگ سسٽم موجب شايع ڪرڻ جي شروعات ڪئي وئي. هاڻي ته سنڌي ٻوليءَ جون سڀ اخبارون، ڪتاب، رسالا ۽ ائڊورٽائيزمينٽ جو مواد، سنڌي ڪمپيوٽنگ واري سسٽم موجب ڇپايو ويندو آهي. اهو به نوٽ ڪرڻ گهرجي ته سنڌيءَ ۾ پرنٽنگ ٽيڪنالاجيءَ جي لحاظ کان، سنڌي ۾ 'سنڌيڪا اڪيڊميءَ'، 'روشني پبليڪيشن' ۽ 'ڪويتا پبليڪيشن'، سنا ۽ ڪامياب تجربا ڪيا. ۽ اُن سان گڏ انهن ادارن، ڪمپيوٽر تي ڪمپوزنگ جي سلسلي ۾ ڪيترن ئي نوجوانن کي سکيا ڏيئي، ڇپائيندڙ ادارن، خاص ڪري اخبارن کي ڪامياب آپريٽر تيار ڪري ڏنا آهن.

ايترين سارين انفرادي ڪوششن جي باوجود ضرورت هن ڳالهه جي هئي ته سنڌي ڪمپيوٽنگ سسٽم لاءِ 'معياري ڪي بورڊ'، 'معياري ڪوڊ پليٽ'، ۽ 'معياري فانٽ' ۽ 'سافٽ ويئر' ناهڻ جي ڪوشش ڪجي. ماجد پرڳڙي، بدر هيسباڻي ۽ اياز شاهه کان سواءِ ٻين نوجوانن، ڪمپيوٽر جي سکيا جا پنهنجا پنهنجا سنڌي فانٽ پڻ ناهيا. اُنهن جا نالا اٿارٽيءَ جي 2001ع واريءَ سالياني رپورٽ ۾ ڏنا ويا آهن.

هن سلسلي ۾، 1998ع کان سنڌي لئنگئيج اٿارٽيءَ، نهايت ئي ڪامياب ڪوششون ڪيون. اٿارٽيءَ طرفان، 'لطيف ناشر' نالي سان هڪ معياري فانٽ تيار ڪري سنڌ سرڪار کي اُن جي منظوريءَ لاءِ گذارش به ڪئي وئي. هن اداري سنڌي ٻوليءَ لاءِ 'معياري ڪوڊ پليٽ'، 'معياري ڪي بورڊ'، 'معياري فانٽ' ناهيا ويا آهن.

هر سجاڻ ماڻهو ڄاڻي ٿو ته هيءُ دور، اليڪٽرانڪ ميڊيا جو دور آهي. هن دور ۾ سنڌي ٻوليءَ کي اليڪٽرانڪ ميڊيا تي آڻڻ لاءِ ڪن خاص خاص ماڻهن، خانگي ادارن ۽ ڪن اخبارن ۽ ٽي- وي چئنلن، پنهنجو اهم ڪردار ادا ڪيو آهي. هن وقت سرڪاري ادارن ۾، سنڌي لئنگئيج اٿارٽي ئي هڪ اهڙو ادارو آهي، جنهن هن سلسلي ۾ نه فقط باقاعدگيءَ سان شروعات ڪئي، پر هن ڏس ۾ ڪافي ڪاميابي پڻ حاصل ڪئي آهي. اٿارٽيءَ طرفان، پاڻ سان اڪثر انهن نوجوانن کي پڻ شامل ڪيو ويو جن انفرادي طور هن ڏس ۾ ڪوششون پئي ڪيون. اُنهن نوجوانن ۾ محترم عبدالماجد پرڳڙي، سيد اياز شاهه، سيد دانيال شاهه، اعجاز جعفري ۽ سارنگ رام جا نالا وڏن ٿورن سان وٺي سگهجن ٿا. انهن نوجوانن جي مدد سان، اٿارٽيءَ، اُن وقت ۾

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڏار ڏار استعمال ٿيندڙ ’فانٽن‘ مان ’لطيفي ناشر‘ فانٽ کي معياري فانٽ طور منظور ڪيو.

اليڪٽرانڪ ميڊيا جي سلسلي ۾، خاص ڪري ’سنڌي ڪمپيوٽنگ سسٽم‘ تي ڪم ڪرڻ لاءِ، اٿارٽيءَ جي ڪمپيوٽر لئب کي ترقي ڏيئي، ’سنڌي انفرميٽڪس شعبو‘ قائم ڪيو ويو. انهيءَ شعبي، وفاقي سرڪار جي اداري NADRA سان هڪ گڏجاڻيءَ ۾ ڪيل فيصلن تي عمل ڪرڻ جي سلسلي ۾، هن شعبي جي مشاورتي ڪميٽيءَ عملي قدم کڻڻ شروع ڪيو ۽ NADRA جي مشوري موجب، سنڌي ٻوليءَ جي صورتخطيءَ ۾ ڪم ايندڙ ’حرفن جي استعمال جي رفتار‘ (frequency of letters) جي بنياد تي ’معياري سنڌي ڪي بورڊ لي آئوٽ‘، ’سنڌي ڪوڊ پليٽ‘، ۽ سنڌي صورتخطيءَ ۾ حرفن جي هڪ ٻئي جي اڳيان يا پنيان ملڻ/ گڏجڻ جي ترتيب، يعني Collation Order بہ تيار ڪري ورتو. پوءِ اهو پورو پئڪيج، سنڌي سافٽ ويئر ناهڻ لاءِ اٿارٽيءَ طرفان منظور ڪيو ويو ۽ ساڳيءَ طرح اٿارٽيءَ طرفان ناهيل اهو فانٽ، اسلام آباد ۾ NADRA کي، ۽ سيڪريٽري ڪلچر، حڪومت سنڌ جي معرفت سنڌ سرڪار جي چيف سيڪريٽريءَ کي ڪراچيءَ موڪليو ويو تہ جيئن اٿارٽيءَ طرفان ناهيل ’سنڌي ڪي بورڊ لي آئوٽ‘، ’ڪوڊ پليٽ‘ ۽ ’ڪوليشن آرڊر‘ کي سرڪاري طور منظور ڪري، اهڙو نوٽيفيڪشن جاري ڪيو وڃي. انهيءَ پئڪيج جي تيار ٿيڻ کان پوءِ، سنڌي ٻوليءَ لاءِ هر قسم جي سافٽ ويئر ناهڻ ۾ آساني ٿي وئي.

اٿارٽيءَ، محترم عبدالماجد ڀرڳڙيءَ جي تعاون ۽ ڪوشش سان، سنڌي ٻوليءَ کي انٽرنيٽ تي آڻڻ ۾ بہ ڪاميابي حاصل ڪري ورتي. انهيءَ ڪاميابيءَ کان پوءِ اسين هاڻي دنيا ۾ ڪٿي بہ ۽ ڪنهن سان بہ، سنڌي ٻوليءَ جي عربي- سنڌي رسم الخط ۾، انٽرنيٽ تي خط و ڪتابت ڪرڻ جي صلاحيت رکڻ ۾ ڪامياب ٿي وياسين.

اٿارٽيءَ ۾ قائم ڪيل سنڌي انفرميٽڪس شعبي، اليڪٽرانڪس ميڊيا جي حوالي سان، سنڌي ٻوليءَ جي مستقبل ۾ ترقيءَ لاءِ هيٺيون پروگرام رٿيو هو:

(i) جڳ مشهور مائڪروسافٽ ڪمپنيءَ جي ’يوني ڪوڊ‘ جي بنياد تي، سنڌي ٻوليءَ ۾ اي ميل کي بنا رڪاوٽ جي عام ڪرڻ.

(ii) سنڌي ٻوليءَ جون ونڊوز (Windows) تيار ڪرڻ لاءِ، مختلف سافٽ ويئر ڪمپنين جو سهڪار حاصل ڪرڻ.

(iii) ڪمپيوٽر جي حوالي سان، سنڌي ٻوليءَ لاءِ اهي سڀ سهوليتون مهيا ڪرڻ جن جي سهوليت انگريزي ٻوليءَ جي ڪي بورڊ ۾ موجود آهي، يعني: ايڊيٽر، ڊڪشنري، سارٽنگ آرڊر، لئنگئيج ڪنورٽر/ يعني ٽرانسليٽر وغيره تيار ڪرڻ.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سنڌي ٻوليءَ جي Text form ۾ ويب ڊزائننگ ڪرڻ

سنڌيءَ جي ويب سائيٽ ڊزائننگ جي سلسلي ۾، اٿارٽيءَ، IUCN ۽ گورنمينٽ ٽيڪنيڪل ڪاليج، وحدت ڪالونيءَ جي سهڪار سان، ڪونايل هڪ ورڪشاپ جي افتتاح جي موقعي تي مهراڻ يونيورسٽيءَ جي تڏهوڪي وائيس چانسلر، ڊاڪٽر عبدالرحمان ميمڻ صاحب، پنهنجيءَ تقرير ۾ سنڌي ٻوليءَ جي مستقبل جي حوالي سان فرمايو ته:

"سنڌي ٻوليءَ جي Marketability گهٽبي رهي آهي، اُن لاءِ سوچڻ جي ضرورت آهي."

هن وڌيڪ چيو ته:

"يارت، برطانيا، آمريڪا، ڏور مشرق ۽ ٻين ملڪن ۾ رهندڙ لکين سنڌي ماڻهن، سنڌي ٻوليءَ ۾ دلچسپي وٺڻ ڇڏي ڏني آهي. ايتري قدر جو هاڻ، سنڌ ۾ به، سنڌي ماڻهن جي، سندن ٻارن کي سنڌي ٻولي پڙهائڻ جي سلسلي ۾ دلچسپي ختم ٿيندي وڃي."

اهي ٿي ڳالهيون، محترم شوڪت حسين شوريءَ پنهنجي هڪ ڪالم ۾ چيون هيون، جن جو اڳ ۾ ذڪر ڪيو ويو آهي.

ڊاڪٽر ميمڻ صاحب جون اهي ڳالهيون ۽ سنڌي ٻوليءَ جي مستقبل لاءِ خدشا، سنڌ جي سيني يونيورسٽين ۽ سرڪاري توڙي نيم سرڪاري ادارن لاءِ هڪ وڏو چئلينج آهن. هن صاحب بلڪل وقتائتيون ڳالهيون ڪيون هيون. هن چيو هو ته هن زماني ۾، سنڌي ٻوليءَ جي Marketability جو سڄو دارومدار، اليڪٽرانڪ ميڊيا جي ميدان ۾ ترقي حاصل ڪرڻ تي آهي. اُن لاءِ سنڌي لئنگئيج اٿارٽي ۽ سنڌ ۾ قائم يونيورسٽين ۾ قائم ادارن کي 'انفرميشن ٽيڪنالاجي' (IT) جي سلسلي ۾ وڏو ڪم ڪرڻو پوندو. 'سنڌي لئنگئيج اٿارٽيءَ' ۽ سنڌ ۾ قائم سرڪاري يا خانگي يونيورسٽين کي، هن سلسلي ۾ گڏجي ڪي پروگرام ناهڻ گهرجن ڇاڪاڻ ته يونيورسٽين وٽ 'ماهر' (Technocrats) موجود آهن. سنڌي ٻوليءَ جي Marketability وڌائڻ لاءِ، اٿارٽيءَ ۽ يونيورسٽين جي ماهرن کي گڏجي ڪي پروگرام ناهڻ گهرجن. هن سلسلي ۾ هيٺيان قدم کڻڻ گهرجن:

(I) سنڌي ٻولي جيڪا هاڻي ڪمپيوٽر جي ٻولي به بڻجي چڪي آهي. پر اُن کي معياري ٻولين جهڙوڪ: انگريزي، فرينچ، جرمن، روسي، چيني ۽ ٻين ٻولين جي معيار تي آڻڻو پوندو. اُن سلسلي ۾ اٿارٽيءَ سميت سيني يونيورسٽين کي نه فقط سنڌي ڪمپيوٽنگ سسٽم جا ڪلاس شروع ڪرڻ گهرجن. پر سنڌي ٻوليءَ جي ترقيءَ لاءِ پروگرام به ناهڻ گهرجن.

(II) انٽرنيٽ جي زبان بڻجڻ ۾ ڪاميابي حاصل ڪرڻ ڪان پوءِ، سنڌيءَ ۾ مختلف پروگرامن

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جون CDs ناهڻ ۾ وڏيڪ مهارت حاصل ڪرڻ گهرجي، جنهن لاءِ انهن سڀني ادارن کي گڏجي ڪوششون ڪرڻيون پونديون. اسان وٽ ماهرن جي کوٽ ڪانهي، پر هڪ ٻئي سان سهڪار ڪرڻ جي گهڻي ضرورت آهي.

(III) انٽرنيٽ ذريعي سنڌي ٻولي سيکارڻ لاءِ مختلف پروگرام تيار ڪرڻ گهرجن. دنيا ۾ جتي جتي سنڌي ڳالهائيندڙ ماڻهو آباد آهن، اُنهن مان جيڪي عربي- سنڌي رسم الخط ذريعي سنڌي ٻولي سکڻ نٿا چاهين، اُنهن لاءِ رومن- سنڌي رسم الخط ذريعي، سنڌي ٻولي سيکارڻ جون سهوليتون مهيا ڪرڻ گهرجن. پر زور وري بہ عربي- سنڌي رسم الخط تي ڏيڻ گهرجي، ڇاڪاڻ تہ عربي- سنڌي رسم الخط ۾ لکن جي تعداد ۾ ڇپيل ڪتاب، هن وقت لائبررين ۾ موجود آهن.

(IV) ڪمپيوٽر لاءِ سنڌي ٻوليءَ ۾ اهي سڀ سهوليتون مهيا ڪرڻ جي ڪوشش جاري رکڻ گهرجي تہ جيئن اُن ۾ سنڌي ايڊيٽر، سنڌي ڊڪشنري، لئنگئيج ڪنورٽر/ ٽرانسليٽر ۽ لئنگئيج سارٽر جون سهوليتون مهيا ڪيل هجن. انهن سڀني سهوليتن لاءِ سنڌ جون يونيورسٽيون، سنڌ سرڪار جي منسٽري آف انفرميشن ٽيڪنالاجي، سنڌي لئنگئيج اٿارٽيءَ سان سهڪار ڪن.

ڪمپيوٽر کان سواءِ، سنڌي ٻوليءَ لاءِ سٽلائيٽ چئنلن جي سلسلي ۾ هن وقت اخبارن کان سواءِ ڪي ٻئسي واريون ڏريون ميدان ۾ اچي چڪيون آهن. ڇاڪاڻ تہ هي شعبو جتي تجارت، اطلاعات، شوبزنس، پرفارمينگ آرٽ ۽ ثقافت، سماجي حالتن، علم ادب جي ترقيءَ لاءِ هڪ بهترين ۽ ڪامياب وسيلو آهي، اُتي واپاري اشتهارن وسيلي، وڻج واپار جي واڌاري لاءِ بہ هڪ ڪامياب وسيلو ثابت ٿيو آهي. خوشيءَ جي ڳالهہ آهي جو سنڌي ٻوليءَ جا ست چئنل هن وقت چوويهہ ئي ڪلاڪ پنهنجي نشريات کي جاري رکندا اچن. انهن چئنلن جتي دنيا جي لڳ ڀڳ هڪ سؤ کان بہ وڌيڪ ملڪن ۾، سنڌي ٻوليءَ ۾ پنهنجي پيغام ڏيڻ ۾ ڪاميابي حاصل ڪئي آهي، اُتي سون جي تعداد ۾ نوجوان هاڻي اليڪٽرانڪ ميڊيا جي مختلف شاخن ۾ مهارت حاصل ڪري چڪا آهن. اهو هڪ وسيع ميدان آهي، جنهن ۾ ائنڪر پرسن کان وٺي، خبرون پڙهندڙن ۽ خبرون لکندڙن کان سواءِ سنڌي موسيقيءَ، سنڌي اداڪاريءَ ۽ ٻين شعبن ۾ ٻيا هزارين نوجوان ماهر تيار ڪيا ويا آهن. انهن چئنلن ۾: ڪي. ٽي. اين، سنڌ ٽي وي، مهراڻ ٽي وي، ڌرتي، ڪشش ٽي وي، آواز ٽي وي، پي ٽي ويءَ کان سواءِ ڀارت مان گرنار کان سواءِ مئنچيسٽر مان نشر ٿيندڙ Digital D تي هر هفتي سنڌي پروگرام نشر ٿيندا رهندا آهن.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

برطانيا، آمريڪا ۽ يورپ ۾ آباد سنڌي ماڻهن طرفان، انهن ملڪن ۾ ناهيل ادارن (جهڙوڪ سانا وغيره) کي گهرجي تہ اُهي هندستان ۽ پاڪستان جي ڪنهن سياسي اداري جي ذيلي سياسي يا سماجي ادارن ٻڌجڻ ۽ سياسي ڪم ڪرڻ جي بدران، سنڌي ٻوليءَ، سنڌي تهذيب ۽ ثقافت، ۽ خاص ڪري سنڌي ٻوليءَ کي اليڪٽرانڪ ميڊيا جي حوالي سان، ۽ سنڌي ٻوليءَ جي Marketability جي سلسلي ۾، سنڌ ۾ قائم ڪيل ادارن جي مدد ڪرڻ گهرجي. هن سلسلي ۾ اهو ضرور چئبو تہ مغربي دنيا ۾ رهندڙ سوين نوجوان سنڌين، پنهنجي سر محنت ڪري، سنڌي ٻوليءَ جون سوين Websites ناهيون آهن، جنهن لاءِ ڪين شاباس هجي.

هن وقت سنڌ ۾ فقط سنڌي لئنگئيج اٿارٽي ئي هڪ اهڙو ادارو آهي، جيڪو سنڌ بابت Reference tools ۽ Data Bank جهڙن پروگرامن جي ناهڻ لاءِ عملي طور ڪم ڪري سگهڻ جي لائق آهي، ڇاڪاڻ تہ سنڌ ۾ اهڙو ڪوبہ ٻيو ادارو هن وقت موجود ڪونهي جيڪو هن سلسلي ۾ ڪم ڪرڻ جي صلاحيت رکندو هجي. اٿارٽيءَ اهو ڪم شروع بہ ڪيو هو پر پوءِ ڪن سببن جي ڪري اڳوڻن اڳواڻن بند ڪري ڇڏيو.

سنڌي ٻوليءَ جي مستقبل، خاص ڪري ڪمپيوٽنگ سسٽم، سنڌي فلمن، ڊرامن، لوڪ ادب، پرفارمنگ آرٽ ۽ ٻين پروگرامن جي سلسلي ۾ ڀارت ۾ رهندڙ سنڌي قوم (خاص ڪري ممبئي، دهلي پوني، ڪڇ، گجرات، ڪاٺياواڙ جيسلمير، ميواڙ مارواڙ ۽ بيڪانير ۾ رهندڙ قديم سنڌي جاتين) کي اڳڀيان وڌڻ گهرجي. ڀارت ۾ رهندڙ سنڌي قوم، ان سلسلي ۾ ڪي جتن تہ ڪيا آهن، پر وٽن ڪو اهڙو پروگرام ڪونهي، جنهن ۾ هو سنڌي لئنگئيج اٿارٽيءَ سان، سڌيءَ يا اڻسڌيءَ طرح گڏجي، سنڌي ٻوليءَ جي مستقبل لاءِ ڪجهہ ڪري سگهن. هن ڏس ۾ انڊين انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجيءَ جي موجوده ڊائريڪٽر، ڀاءُ لکمي کلاڻيءَ جا خيال، حوالي طور پيش ڪجن ٿا. کلاڻي صاحب، ڀارت مان شايع ٿيندڙ 'تماهي سپون' رسالي جي جولاءِ - آگسٽ 2000ع واري شماري ۾، صفحي 19 تي لکيو هو تہ:

> "گذريل پنجاهہ سالن جي سنڌي ادب تي سرسري طور نظر وجهنداسين، هن دور جا پنج اهم ڪارناما، ازخود ذهن تي تري اچن ٿا. ورهاڱي کان اڳ هڪ ئي سڀ کان اهم ترين ڪارنامو نظر اچي ٿو اهو آهي ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ طرفان شاهہ جي ڪلام کي سوڌي ٽن جلدن ۾ ڇپائڻ ۽ اُن جو عالماڻو مهاڳ، 'مقدمہ لطيفي' لکڻ. ورهاڱي بعد لڳ ڀڳ ساڳيءَ اهميت واريون پنج ٻيون تخليقيون نظر اچن ٿيون، اُهي آهن: پروفيسر منگهارام

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ملڪاڻيءَ جي لکيل 'سنڌي نثر جي تاريخ'. پروفيسر ڪلياڻ آڏواڻيءَ طرفان مرتب ڪيل 'شاهہ جو رسالو'. ڊاڪٽر پريم پرڪاش جو سنڌي ناٽڪ جي اوسر جا سؤ سال'. هيري نڪر جو کوج ڪري هٿ ڪيل 'قاضي قادن جو نئون ڪلام'. ۽ جهمو ڇڳاڻيءَ جو سوڏي شايع ڪيل 'مهامتي پراڻ ناٿ جي سنڌي واڻي'. گذريل پنجن ڏهاڪن جا اهي پنج ڪارناما. ايندڙ سنڌي پيڙهين لاءِ سنڌي دستاويز بڻيا رهندا. جن لاءِ جاتي هميشه سندن قرضدار رهندي" (لکمي کلاڻي، 2000ع: 19)

کلاڻي صاحب اڳتي لکي ٿو:

"اڄ هن ويهين صديءَ جي پڇاڙيءَ واري سال ۾. سنڌي ٻوليءَ ۽ ساهت جو ڀوَشيہ اونداهو نظر اچي رهيو آهي. سنڌي ٻولي گهرن مان گم ٿي رهي آهي. سنڌي اسڪول هڪ ٻئي پٺيان بند ٿيندا ويا آهن. سنڌي ساهت جو وڪرو 'نہ' برابر آهي. سنڌي ڪتاب سَوَن جي تعداد ۾ مفت ورهائجي رهيا آهن. پوءِ بہ اُنهن کي ڪو پڙهڻ وارو پاٺڪ ڪونهي. سنڌي پاٺڪن جي عدم موجودگيءَ ۾. ڪيترن سٺن ليکڪن پنهنجا قلم طاق تي رکي ڇڏيا آهن. رڳو ڪي وڏيءَ عمر وارا نئين سر جاڳيا آهن جيڪي پنهنجي ليکڪ بڻجڻ جو شوق پورو ڪرڻ لاءِ پنهنجي هٿان ۽ وڙان ڪتاب ڇپائين ٿا ۽ مفت ۾ ڪٿاهہ پرساد وانگر اُنهن کي ورهائين ٿا. نراسائيءَ جي اُن ڪاري ٻاٽ ۾ نارائڻ شيام جا لفظ اسان جي اندر کي ڏڍ ڏين ٿا:

"رات پٺيان پرڀات. اي دل ماندي ٿين متان"

دل کي اهو ڏسي آٿت ملي ٿي. جڏهن سنڌي ٻوليءَ ۽ ساهت جو سج لهي ويو آهي. پوءِ بہ ڪي ڏيئا هن ٻاٽ اوندهہ ۾ بہ ٽمٽائيندا نظر اچن ٿا. 'شري ڪانت صدف'. 'ڪيمن مولاڻي'. 'مهيش نينواڻي'. 'رشمي راماڻي'. 'رومي سدارنگاڻي' ۽ 'پارو چاولا' ليکڪن جي نئين سنڌي پيڙهيءَ جا نمائندا آهن. جيڪي تمام سٺو لکي. سنڌي ساهت جي جوت کي روشن رکيو وينا آهن. جيستائين ايڪويهين صديءَ ۾. سنڌي ٻوليءَ. جي ساهت جو نئون سج ڪني ڪيڏي عام سنڌيءَ اندر سنڌي بڻجي رهڻ جي خواهش پيدا ٿئي. پنهنجيءَ ٻوليءَ. ڪلچر ۽ ادب لاءِ پيار پيدا ٿئي. هنن جي وڃايل خودداري واپس اچي. سنڌين ۾ اها نئين جاڳرتا ضرور ايندي شاعر جو واشواس پڪو ۽ پختو آهي." (لکمي کلاڻي، 2000ع. 19)

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

شري لکمي ڪلاڻي، ڀارت ۾ سنڌي ٻوليءَ جي مستقبل لاءِ پُراُميد بہ آهي ۽ پنهنجي ساڳئي مضمون ۾ اڳتي لکي ٿو:

"گذريل پنجاهہ سالن ۾ سنڌي ڇپائيءَ ۾، 'ڪمپيوٽر' جي آمد هڪ زبردست انقلاب آڻي ڇڏيو آهي. ٽريڊل مشين تي ڪتاب ۽ مئگزنون ڇپڻ ڏينهون ڏينهن ڏکيو ڪارنامو ٿيندو ويو هو جو نوجوان ڪمپازيٽر موجود ڪونہ هئا. لڳو ٿي تہ گوتم شڪارپوريءَ سان گڏ، سنڌي لپيءَ جي ڇپائيءَ جو خاتمو اچي ويندو پر اڄ چؤطرف سَوَن جي تعداد ۾ ننڍڙين سنڌي نينگرين کي سنڌي سکي، ڪمپيوٽر تي سنڌي ڪتاب ۽ مئگزنون ڪمپوز ڪندو ڏسي پنهنجي سنڌي لپيءَ جو پوشيہ اوجل نظر اچي رهيو آهي. اهو اسان جي سنڌي ادب لاءِ هڪ ڪرشمو ناهي تہ ٻيو ڇا آهي." (لکمي ڪلاڻي، 2000ع: 19)

6_ سنڌي ٻوليءَ جي بگاڙ لاءِ مستقبل ۾ خبردار رهڻ:

هن موضوع تي ڪتابن، اخبارن ۽ رسالن ۾ گهڻو ئي ڪجهہ ڇپجي چڪو آهي. 'سنڌي ٻوليءَ جي ارتقا' ڪتاب ۾، انهيءَ سلسلي ۾ گهڻو ئي ڪجهہ لکيو ويو آهي. ٻوليءَ جي ڄاڻو ماڻهن اهو خدشو ظاهر ڪيو آهي بلڪ مثالن ۽ دليلن سان لکيو آهي تہ، سنڌي ٻوليءَ جي بگاڙ جو وڏي ۾ وڏو خطرو، روزانہ نڪرندڙ اخبارن يا شايع ٿيندڙ رسالا ۽ مخزنن ڪان سواءِ ٽي- وي، ريڊيو ۽ ڪن ناشرن جي، سنڌي ٻوليءَ جي وياڪرڻ ۽ اِملا ڪان اڻڄاڻ هجڻ جي ڪري آهي.

سنڌي ٻوليءَ قديم زماني ڪان، سرزمين سنڌ تي حملي آورن ۽ فاتحن جي ٻولين ڪان گهڻو ڪجهہ ورتو پئي آهي. ساڳئي وقت، اُنهن قومن جي ٻولين ۽ ثقافت کي گهڻو ئي ڪجهہ ڏنو بہ آهي. اهوئي سبب آهي جو سنڌي ٻوليءَ جي لغات ۾ هزارن جي تعداد ۾ پراڪرت، سنسڪرت، فارسيءَ، عربيءَ، يونانيءَ، ڊچ، پورچوگيزيءَ، ترڪيءَ ۽ انگريزي ٻولين جا هزارين لفظ شامل ٿي ويا آهن. اُنهن مان ڪي لفظ تہ ايتري قدر تہ سنڌي ٻوليءَ جي ذخيري ۾ ضم ٿي ويا آهن جو اڄ اُهي سڄاڻپ ۾ ئي نٿا اچن تہ ڪو اُهي لفظ سنڌيءَ ۾ اوپرا آهن. اهڙيءَ طرح سنڌي ٻوليءَ جا هزارين لفظ پاڙي وارين اڳوڻين رياستن، جهڙوڪ: مارواڙ ميواڙ آڏيپور، جيسلمير، جوڌپور، بيڪانير، ڪڇ، گجرات، ڪاٺياواڙ بهاولپور، قلات ۽ لس ٻيلي جي ٻولين ۾ ايتري قدر تہ گڏجي سڏجي ويا آهن جو ائين محسوس ئي نٿو ٿئي تہ ڪو اهي لفظ بنيادي طرح انهن ٻولين جا اصلوڪا لفظ نہ آهن.

(i) ٻولين جو اهڙيءَ طرح، هڪ ٻئي ڪان لفظ اُڌارا وٺڻ ۾ ڪوبہ عيب ڪونهي، بلڪ اها تہ هڪ سڌريل ۽ شاهوڪار ٻوليءَ جي خوبي آهي. دنيا جون شاهوڪار ۽ سڌريل ٻوليون ائين هميشه

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هڪ ٻئي کان لفظ اُڌارا وٺنديون رهنديون آهن. لفظن جي اُڌاري وٺڻ واري انهيءَ عمل کي، ٻولين جي لغتن ۾ واڌارو چئبو آهي، ۽ نہ ڪ ٻوليءَ جو بگاڙ.

(ii) ٻوليءَ جو بگاڙ يا ٻوليءَ کي بگاڙڻ، اُن عمل کي چئبو آهي جڏهن ڪنهن بہ ٻوليءَ جا ڳالهائيندڙ اديب ۽ شاعر، پنهنجي ٻوليءَ جي صوتياتي آوازن جو غلط اُچار ڪري، ٻوليءَ جي صوتياتي نظام ۾ غلط نموني سان ڦيرڦار ڪن. ٻوليءَ ۾ ڪم ايندڙ لفظن جي وياڪرڻي ڍانچي، يعني صرف ۽ نحو جي قاعدن ۽ قانونن کي پنهنجيءَ مرضيءَ، يا وياڪرڻي قانونن جي ڄاڻ نہ هئڻ سبب، اُن کي غلط نموني ڪم آڻيندا هجن. ٻوليءَ جي اهڙي بگاڙ جي سلسلي ۾ سنڌ جي عالمن، مفڪرن ۽ دانشورن جا رايا، 'سنڌي ٻوليءَ جي ارتقا' ڪتاب ۾ ڏنا ويا آهن.

(iii) ٻوليءَ جي وياڪرڻي قانونن، اصولن ۽ سناء موجب، هر ملڪ جي درسي ڪتابن، سرڪاري دفترن، ڪورٽن، اشاعتي ۽ مواصلاتي ادارن يعني اخبارن، ريڊيو ۽ ٽيليويزن تي، هميشه معياري لهجو ڪم آڻبو آهي. اهوئي قانون، سنڌي ٻوليءَ سان بہ لڳي ٿو پر ڏٺو ويو آهي تہ سنڌ ۾، انهن اصولن ۽ قانونن تي، اشاعتي ادارا توڙي مواصلاتي ادارا ڪوبہ توجهہ ڏيڻ لاءِ تيار ئي نہ آهن. سنڌي اخبارن، سنڌ جي ريڊيو اسٽيشنن ۽ ٽيليويزن لاءِ لکيل ڊرامن، نشر ٿيندڙ خبرن، معلوماتي مواد، ثقافتي ڳالهين کان سواءِ، درسي ڪتابن جا سبق لکندڙ خواتين ۽ حضرات تہ اُنهيءَ مواد جي لکڻ يا ڳالهائڻ مهل، پنهنجي پنهنجي لهجي ۾ ڪم ايندڙ ٻولي لکندا آهن. جنهن جي نتيجي ۾ ٻوليءَ جي سڌاري جي بدران، بگاڙ وارو عمل وڌيڪ نظر آيو آهي. انهيءَ سلسلي ۾، سنڌي لئنگئيج اٿارٽي، وقت بوقت ادارن کي آگاهہ ڪندي رهي آهي. اهڙي بگاڙ جا ڪي مثال، 'سنڌي ٻوليءَ جي ارتقا' ڪتاب ۾ ڏنا ويا آهن.

هن وقت سنڌي ٻوليءَ جي سڄڻ جون نظرون، سنڌي ٻوليءَ جي سڀني اشاعتي توڙي مواصلاتي ادارن طرف کتل آهن. وڏي اُميد تہ سنڌي لئنگئيج اٿارٽيءَ ۾ آهي، جنهن کي سنڌي ٻوليءَ کي ڪمپيوٽر جي ٻولي جي ترقيءَ لاءِ وڏا جتن ڪرڻا آهن. هن ئي اداري کي جتي سائنسي ادب، ٻاراڻو ادب، انسائيڪلوپيڊيا، ڊڪشنريون، معلوماتي ادب مهيا ڪرڻو آهي، اُتي سنڌي ٻوليءَ کي انٽرنيٽ جي ٻوليءَ سان گڏ اُن ۾ حوالاجاتي ۽ سائنسي بنياد تي تحقيقي ۽ تنقيدي مواد بہ مهيا ڪرڻو آهي.

هر ٻوليءَ جي بقا، بچاء ۽ بهترين مستقبل لاءِ اهي ئي وسيلا آهن، جيئن پير حسام الدين شاهہ راشدي اڄ کان چاليهہ سال اڳ اُميد ڏيکاري هئي.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

حوالا:

1 ـ الانا, غلام علي, ڊاڪٽر: 1979ع, مقالو سماهي مهراڻ, نمبر2, ڄام شورو: سنڌي ادبي بورڊ, ص 124

2 ـ الانا, غلام علي, ڊاڪٽر: 1993ع, سنڌي صورتخطي, حيدرآباد: سنڌي ٻوليءَ جو بااختيار ادارو.

3 ـ الهداد ٻوهيو ڊاڪٽر: 1978ع, سنڌي ٻوليءَ جو سماجي ڪارج, ڄام شورو: انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي, ص ص 43, 105, 125, 132 ۽ 133

4 ـ تنوير عباسي, ڊاڪٽر:

5 ـ سيد حسام الدين شاهہ راشديءَ 1981ع, ڳالهيون ڳوٺ وڻڻ جون, ڪراچي ـ حيدرآباد: انجمن تاريخ سنڌ, ص ص 676, 679 ۽ 981

6 ـ شهيد ذوالفقار علي ڀٽو, 15, جولا, 1972ع, قومي اسيمبليءَ ۾ ڪيل تقرير

7 ـ شوڪت حسين شورو: 1979ع, روزانہ عبرت اخبار جي 9 جولاءِ, 1999ع واري شماري ۾ ڇپيل ڪالم

8 ـ صوبہ سنڌ جي گورنر طرفان جاري ڪيل آرڊيننس, ڪراچي: 22, آڪٽوبر, 1990ع

9 ـ عبدالجبار جوڻيجو ڊاڪٽر, 1982ع, سنڌي ادب جي مختصر تاريخ, حيدرآباد: زيب ادبي مرڪز, ص 272

10 ـ علامہ عبدالڪريم بن محمد سمعانيءَ, 1912ع, الانساب, لنڊن: ص 273

11 ـ علي محمد راشديءَ پير:؟, اُهي ڏينهن اُهي شينهن, ڄام شورو: سنڌي ادبي بورڊ, ص

12 ـ لکمي کلاڻي, 2000ع, سنڌي ساهت جا پنجاهہ سال, ماهوار سپون, جولاءِ ـ آگسٽ, 2000ع, ص 19

13 ـ محمد ابراهيم جويو: 1982ع, سنڌي ذات هنجن ڪتاب جو مهاڳ

14 ـ مولائي شيدائي, 1959ع, تاريخ تمدن سنڌ, حيدرآباد: سنڌ يونيورسٽي, ص 413

15 ـ مولائي شيدائي: 1958ع, جنت السنڌ, حيدرآباد, سنڌي ادبي بورڊ, ص 359

16 ـ نبي بخش خان بلوچ, ڊاڪٽر: 1970ع, شاهہ لطف الله قادريءَ جو ڪلام, ڄام شورو: انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

”لغات سنڌي مخففات“ جو مقدمو

1-آءُ پنهنجي هڪ دلگهرئي دوست جي ايئرپورٽ تي آجيان ڪرڻ لاءِ ڪراچي ويل هوس ۽ ڪنهن ٻئي ڪم سانگي ڪراچيءَ ۾ ٻه-ٽي ڏينهن ترسڻو پيم. واپس موٽڻ تي ۽ پنهنجي ڪمري ۾ داخل ٿيڻ کان پوءِ، جنهن شئي منهنجو فوراً ڌيان ڇڪايو اها شئي هئي منهنجي ميز تي رکيل هڪ فائيل. هڪدم اهو فائيل کنيم ۽ کولي ڏٺم. منجهس ٻئي مواد سان گڏ مٿان ئي مٿان، منهنجي مهربان ۽ نوجوان ساٿي ۽ سڄڻ، مخدوم جميل الزّمان سائينءَ جن جو مون ڏانهن لکيل خط پيل هو جنهن جو مضمون هُوبهو نقل ڪريان ٿو.

4.10.90

هالا شريف

محترمي و مڪرمي ڊاڪٽر غلام علي الانہ صاحب

السلام عليڪم.

اُميد آهي تہ هميشہ بخير و عافيت هوندا.

مرشدنا قبلا مخدوم محمّد زمان طالب الموليٰ سائين جن جي حڪم مطابق، سنڌ ۽ مرحوم سنڌي اُستاد شاعر احمد خان ”آصف“ مصراڻي صاحب جو گڏ مرتب شده ڪتاب، ”لغات سنڌي مخفّفات“ جي مسودي جي مڪمل فوٽو ڪاپي اوهان ڏانهن مفصل مقدمي واسطي موڪلجي پئي. مذڪور ڪتاب سنڌي ادبي بورڊ جي هلندڙ سال جي شيڊول تي منظور ڪيل آهي. آءٌ سمجهان ٿو تہ آچر ڏاري سيڪريٽري بورڊ وٽان پڻ ساڳئي مقصد وارو خط اوهان تائين پهچندو- حالانڪ اوهان بيحد مصروف آهيو تاهم اُميد آهي تہ هن ڪم جو اُڪلاءُ جلد ڪندا تہ جيئن ڪتاب ترت منظرِ عام تي اچي سگهي. مهرباني.

والسلام

اوهان جو

مخدوم جميل الزّمان

مون کي قبليٰ جميل سائينءَ جو اهو خط پڙهي حيراني ٿي. سوچ ۾ پئجي ويس تہ قبليٰ مخدوم محمّد زمان طالب الموليٰ سائينءَ جن، سنڌ جي هڪ اهم ڪتاب جي مقدمي لکڻ لاءِ مون جهڙي ادنيٰ انسان جو انتخاب ڪيئن ڪيو ۽ ڇو ڪيو؟ وري ساڳئي فائيل ۾ سيڪريٽري سنڌي ادبي بورڊ جو لکيل آفيشل خط بہ موجود هو جيڪو 9-10-1990ع تي لکيل هو. لکيو هئائين:

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

”اهو فيصلو ڪيو ويو تہ ڪتاب جي معيار جي پيش نظر ڪتاب جو
مقدمو لکڻ جو ڪم اوهان صاحبن جي حوالي ڪجي.“

مذڪوره ڪتاب جي مواد تي بي صبريءَ وچان تڙ تڪڙ ۾ نظر وجهندو ويس ۽ پنا اُٿلائيندو ويس ۽ پنهنجيءَ حالت ۾ تبديلي محسوس ڪيم. منهنجا بار مون ڏانهن ڏسندا رهيا ۽ حيران بہ هئا ڇو تہ ڪين ڄاڻ هئي تہ آءٌ جڏهن بہ هڪ اڌ ڏينهن ڪٿي ٻاهر ٽڪي پوءِ گهر موٽندو آهيان تہ ٻارن سان ڏاڍي پيار ۽ پاٻوهہ سان ملندو آهيان. اهو ڪو نياڳو مائٽ هوندو جيڪو پنهنجن ٻارن سان پيار نہ ڪندو هوندو. آءٌ ٻاهران واپس موٽڻ کان پوءِ پنهنجين نياڻين جون پيشانيون چُمندو آهيان ۽ کين ڀاڪر پائي پيار ڪندو آهيان. پر اڄ مون نہ ڪنهن جي پيشاني چمي، نہ ڪنهن کي ڀاڪر پاتو ۽ نہ ڪنهن سان پيار ڪيو، بس ايندي شرط هن فائيل کي هٿ ۾ کڻڻ سان ئي ذهني طور گم ٿي ويس. ٻارن سوچيو تہ آخر هن فائيل ۾ ڪهڙي خاص ڳالهہ آهي جنهن اسان جي پيءُ کي اسان کي پيار ڪرڻ کان پري ڪيو آهي، هنن پاڻ ۾ چڻ پڻ ڪئي ۽ چيو تہ هن فائيل ۾ اُها ڪهڙي مٺيا آهي جا ”پپا“ کي اسان کان وڌيڪ مني لڳي آهي، ۽ ڪيس اسان کان بہ وڌيڪ پياري لڳي آهي. آخر منهنجي نياڻي ”ڊاڪٽر ماهہ ميل“ جيڪا مون سان هميشہ دل جهلي، همٿ ڪري ۽ حجت سان ڳالهائيندي آهي، چيو تہ: ”پپا!! هن فائيل ۾ ڇا آهي جو اوهان اچڻ شرط اُن کي لڳي ويا آهيو ۽ اسان سان بہ ڪونہ ڳالهايو اٿو؟“ منهنجي نياڻيءَ جي انهن لفظن مون کي هوش ۾ آندو. چيومانس تہ پٽ معاف ڪجو! آءٌ واقعي شرمسار آهيان. هن فائيل ۾ سنڌ جي هڪ عظيم روحاني رهبر، سنڌ جي هڪ عظيم عالم، شاعر ۽ اديب، قبليٰ طالب الموليٰ سائينءَ جن جو تصنيف ڪيل هڪ ڪتاب آهي، جنهن جي مقدمي لکڻ لاءِ سائين جن مون کي حڪم فرمايو آهي. آءٌ ان ڪري سوچ ۾ پئجي ويو آهيان تہ مخدوم صاحب جن مون کي هن ڪتاب جي مقدمي لکڻ لاءِ ڇو منتخب ڪيو آهي، جڏهن تہ هن ميدان ۾ وڏا وڏا عالم ۽ فاضل موجود آهن. آءٌ سندن بيحد شڪر گذار آهيان جو پاڻ مون کي اهو مرتبو عطا فرمايو اٿن. بهرحال اها ڳالهہ منهنجي سمجهہ کان ٻاهر آهي تہ مخدوم صاحب جن اهو فيصلو ڇو ڪيو؟

پڙهندڙ جڏهن هن لغات جو مطالعو ڪندا تڏهن هو خود فيصلو ڪندا تہ هيءَ لغات، علم اللسان جي لحاظ کان عموماً ۽ سنڌي زبان لاءِ خصوصاً ڪيتري قدر نہ هڪ اهم، اعليٰ سرمايو ۽ علمي اساسو آهي. طالب الموليٰ سائينءَ جن جهڙي اعليٰ آدرشي انسان جي اسان جي نظرن ۾ عظمت ۽ اعليٰ مرتبوان ڪري ڪونهي تہ پاڻ سنڌي ادبي بورڊ جا چيئرمئن آهن، سندن اعليٰ ۽ عظيم هجڻ ۾ سنڌي ادبي بورڊ جي چيئرمنيءَ جو ڪو بہ واسطو ڪونهي، بلڪ آءٌ تہ ائين چوندس تہ سنڌي ادبي بورڊ جي عزت يا

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

عظمت ۾ واڌارو ان ڪري بہ ٿيو آهي جو طالب المولىٰ سائينءَ جن هن اداري جا سربراهہ آهن ۽ ان جي بورڊ آف گورنرس جا چيئرمئن آهن. ڪي ادارا پنهنجن ڪمن ۽ ڪارڪردگين جي ڪري اونچا سمجهيا ويندا آهن. تہ ڪي ادارا وري ڪن اعليٰ، مهان ۽ قداور علمي ۽ ادبي شخصيتن جي ڪري اونچي منزل تي پُڄيا ويندا آهن. سنڌي ادبي بورڊ جي عظيم هجڻ يا عظيم اداري جي حيثيت ۾ اُن جو شمار طالب المولىٰ سائينءَ جن جي ذات ۽ سندن علمي، ادبي ۽ قداور شخصيت هجڻ جي ڪري ئي آهي. هن بورڊ گذريل زماني ۾ سندن ئي چيئرمئنيءَ واري دور ۾، پاڪستان تہ ڇا، پر سڄيءَ دنيا ۾ شهرت حاصل ڪئي هئي.

2- هن لغات يعني "لُغات سنڌي مخفّفات" جي باري ۾ ڪجهہ خيال ظاهر ڪرڻ کان اڳ هيٺين نڪتن کي سمجهڻ ضروري آهي. اُهي نڪتا هي آهن:

(الف) لغت ڇا آهي؟

(ب) لغت نويسي ڇا آهي؟

(ت) لغت نويسيءَ لاءِ ڪهڙا ڪهڙا اصول ۽ پئمانا آهن؟

(ث) لغت جا ڪهڙا ڪهڙا قسم آهن؟

(ج) روز مره جي استعمال ۾ رائج لفظن تي مشتمل لغات لاءِ ڪهڙيون ڪهڙيون ڳالهيون ضروري آهن؟

سنڌ جي قابل فخر سپوت ۽ بين الاقوامي شهرت جي عالم ۽ فاضل ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ پنهنجي مرتب ڪيل لغات، 'جامع سنڌي لغات'، لغت، لغت نويسي ۽ خاص ڪري جامع سنڌي لغات جي باري ۾ پنهنجن املهہ ويچارن سان نوازيو آهي، پر اُن هوندي بہ انسائڪلو پيڊيا برٽنيڪا ۽ ڪن بين بين الاقوامي لغتن جي حوالي سان لغت ۽ لغت نويسيءَ جي اصولن جي باري ۾ وضاحت ضروري آهي تہ جيئن "لغات سنڌي مخفّفات" جي تيار ڪرڻ لاءِ قابلِ احترام مصنّف ۽ اُن جي مُدير جي طرفان ڪيل محنت ۽ مفهوم سمجهہ ۾ اچي سگهي.

هن ڪتاب جي مقدمي ۾ مون ڪوشش ڪري سِرا (عنوان) ۽ اُنهن جا حصا (ذيلي عنوان) ڏيڻ جي ڪوشش ڪئي آهي تہ جيئن نہ فقط 'لغات سنڌي مخفّفات'، پر هر قسم جي لغات جو مفهوم ۽ مقصد سمجهڻ ۾ آساني ٿئي. پڙهندڙن ۽ کوجڪن جي سهوليت لاءِ هن مقدمي ۾ بيان ڪيل ڳالهين جو نچوڙ ۽ تت، ڌار ڌار عنوانن جي صورت ۾ ڏنو اٿم. مقدمي جي اندرين صفحن ۾ ڪيل وستار جو وچور يا تت هن ريت آهي:

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(1) لغت ۽ لغت نويسيءَ جي وصف، اصول ۽ فن

(2) لغات جا قسم

(3) سنڌي لغات/ لغت نويسي

(الف) سنڌي لغات جي ابتدا

(ب) مشهور سنڌي لغتون

(4) لغات سنڌي مخفّفات

(الف) علم اللسان جي لحاظ کان اهميت

(ب) مواد جي ترتيب

(ت) هيءَ لغات، عام بوليءَ (Colloquial) يا ڪنهن هڪ لهجي جي نمائندگي ڪري ٿي.

(ث) هيءَ لغات، سڄيءَ سنڌ جي رائج اُچار جي نمائندگي ڪري ٿي يا انفرادي اُچار جي نمائندگي ڪندڙ آهي.

(ج) هيءَ لغات سنڌي شاعريءَ ۾ وزن جي پورائيءَ لاءِ لفظن جي اُچارن جي نمائندگي ڪري ٿي.

(ح) ويا ڪرڻي خصوصيت

(i) سَنڌيءَ (assimilation) جي اصولن ۽ قانونن جي نمائندگي

(ii) صرف و نحو جي اصولن ۽ قانونن جي نمائندگي

(iii) هن لغات جي سنڌي بوليءَ ۾ افاديت

مٿي ڏنل اهي موضوع يا عنوان تفصيل سان، ايندڙ صفحن ۾ بيان ٿي نہ سگهيا آهن. پر ان هوندي بہ اها ڪوشش ڪئي وئي آهي تہ هر موضوع جا مثال ڏنا وڃن تہ جيئن آئنده لغات واري موضوع تي مفصل مطالعو ڪرڻ ۾ مدد ملي. ۽ هن لغات يا ٻين لغتن جي لاءِ ڏڪا راءِ قائم ڪري سگهجي.

1- لغت جي وصف:

هن تعارفي تفصيل کان پوءِ هڪ هڪ موضوع تي هيٺ روشني وڌي ويندي. سڀ کان پهرين هن سوال تي روشني وجهڻي آهي تہ لغت ڇاکي ٿو چئجي؟ يعني لغت نويسي ڇا آهي. ۽ اُن لاءِ ڪهڙيون ڪهڙيون ڳالهيون ضروري آهن؟ پنهنجيءَ ڄاڻ، مطالعي ۽ مواد جي پيٽڻ کان پوءِ اهو واضع طور چئي سگهجي ٿو تہ:

”لغت اهو بنيادي حوالن لاءِ تيار ڪيل ڪتاب يا مواد آهي جنهن ۾ ڪنهن بہ بوليءَ ۾ مروج/رائج لفظن کي الف - ب وار گڏ ڪري انهن لفظن جي اچارن، تلفظ، لفظن جي لکڻ لاءِ هِجي (Spelling)، انهن لفظن جي معنائن، مفهوم، سمجهاڻي، ذاتن، بنيادي صورتن، صيغن ۽ اشتقاقن کان سواءِ جملن، فقرن، اصطلاحن،

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پهاڪن، چوڻين، شعر و شاعريءَ کان سواءِ، اُنهن جو خطي وار استعمال، مفهوم ۽ ڪارج سمجهايل هجي.

”لغتون جيئن ته ڌار ڌار قسمن تي مشتمل هونديون آهن، ان ڪري ڪن خاص قسم جي لغتن ۾ خطيوار، جاتيوار ۽ ڏنڌيوار لفظن جو ذخيرو گڏ ڪيل هوندو آهي.“

انسائيڪلوپيڊيا برٽنيڪا ۾ لغات جي وصف هن ريت ڏني ويئي آهي:

”لغات (Lexicon) ڪنهن به ٻوليءَ جي لفظن جي الف – ب وار ترتيب جو اهو مجموعو يا ڪتاب آهي جنهن ۾ اُن ٻوليءَ جي لفظي خزاني جي گڏ ڪيل هر هڪ لفظ يا اُن لفظ جي حصن کي گڏ ڪري، اُنهن جي معنيٰ، مفهوم ۽ وصف سمجهائي وئي هجي. لفظن جي اهڙي ميڙ يا مجموعي ۾ اُهي لفظ يا ته ان فرد (ماڻهوءَ)، جي پنهنجي ماحول ۾ رائج هوندا آهن، جنهن اُها لغات جوڙي هوندي، جيئن (اهي لفظ) هُو پاڻ ۽ ٻيا ماڻهو گفتگو ۾ ڳالهائيندا هوندا، يا ڪن ڪتابن، دستاويزن، لکتن، ڪاغذن پٽن، علم ادب ۽ شعر و شاعريءَ مان چونڊ ڪري گڏ ڪيا هوندا، ۽ يا وري هنن لفظن جو اهو ذخيرو ڌار ڌار ڪرت وارن، ڏنڌو ڪندڙ ماڻهن، پيشه ورن، هنرمندن، ڪاسبين توڙي خاص موضوعن سان دلچسپي رکندڙن وٽان گڏ ڪيو هوندو.“[1]

جان رچرڊسن، لغات جي وصف بيان ڪندي لکي ٿو:

”لغت جي معنيٰ آهي ٻولي، گفتگو (ڳالهائڻ) يا لهجو. انگريزيءَ ۾ هن لغت لاءِ Lexicon لفظ ڪم آندو آهي، علم لغات لاءِ Lexicography ۽ لغات نويس لاءِ اهلِ لغت يعني The writer of a Dictionary [2]

2- لغات جا قسم

لغتن جا ڪيئي قسم بيان ڪيا ويا آهن ۽ ڏنا ويا آهن. هر شاهوڪار زبان ۾ لغتن جا قسم ڪثرت ۾ ملن ٿا. سنڌي زبان به جيتوڻيڪ ننڍي کنڊ جي شاهوڪار زبانن مان هڪ آهي پر جيڪڏهن ڏنو وڃي ۽ آزاد راءِ ڏني وڃي ته هيئن چئبو ته سنڌي زبان ۾ لغات جي سلسلي ۾ اجا ايترو گهڻو ڪم ڪونه ٿيو آهي جو هن زبان کي انگريزي، فرينچ، جپاني، بنگالي، هندي يا ٻين مشرقي يا مغربي ملڪن جي زبانن ته نهيو پر ڏکڻ – ايشيا جي زبانن سان ڀيٽي سگهجي، پر تنهن هوندي به اها دعوا ڪري

[1] 'Encyclopedia Britanica'. Micropaedia. 1983. Vol: VI. 15th Edition. pp. 187 & 532.

[2] John Richardson. 1984. "Dictionary of Persian, Arabic and English", revised & improved edition. Lahore: Sang-e-Meel publication. p p. 1269.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سگهجي ٿي تہ اردو زبان سميت، پاڪستان جي ٻين زبانن جي مقابلي ۾ سنڌي زبان ۾، سرڪاري مدد نہ ملڻ جي باوجود، تمام گهڻو ڪم ٿيو آهي ۽ هيءَ زبان انهن زبانن کان وڌيڪ ترقي يافتہ آهي ۽ اڳتي آهي. منهنجي هن دعويٰ جي دليل لاءِ مون وٽ ڪيترائي مثال موجود آهن. پر انهن جي باري ۾ تفصيل سان هن مقدمي ۾ لکڻ موضوع کان ٻاهر ٿيندو. البت ايترو لکڻ مناسب ٿو سمجهان تہ ائين سمجهڻ خوش فهمي ٿيندي تہ سنڌي زبان ۾ هر قسم جي لغت موجود آهي. يا ان سلسلي ۾ سنڌي زبان ۾ وڏو ۽ باقاعدگيءَ سان ڪنهن منصوبہ بنديءَ موجب ڪم ٿيو آهي.

پڙهندڙن جي مطالعي لاءِ هيٺ لغتن جي ڌار ڌار قسمن جي باري ۾ وضاحت کان پوءِ انهن ڌار ڌار قسمن وارين لغتن جي سلسلي ۾ سنڌي زبان ۾ ٿيل ڪم ۽ تحقيق جو جائزو ونبو تہ جيئن هن ڪيتر ۾ سنڌي زبان جي شاهوڪاري، وسعت ۽ علمي ادبي خزاني جي باري ۾ پتو پئجي سگهي.

مطالعي جي مدد سان لغتن جا هيٺيان ڌار ڌار قسم مقرر ڪري سگهجن ٿا:

(الف) **لهجي – وار يا اُپڀاشا/اُپڀاشائن تي مشتمل لغات** – هن قسم واري لغت ۾ ڪنهن بہ ٻوليءَ جي ڪنهن هڪ يا هڪ کان وڌيڪ لهجي يا لهجن ۾ رائج لفظن جي ذخيري کي گڏ ڪيو ويندو آهي. سنڌ ۾ هن ڏس ۾ لهجن تي ڪو گهڻو ڪم ڪونہ ٿيو آهي، پر تنهن هوندي بہ هيٺيان ڪتاب هن موضوع ۾ شمار ڪري سگهجن ٿا. انهن ڪتابن ۾ سنڌي ٻوليءَ جي ڌار ڌار لهجن/اُپڀاشائن ۽ روز مره واري ٻولي/ٻولين تي مواد ملي ٿو:

I. سنڌي ٻولي جي تاريخ
II. ٻيلاين جا ٻول
III. سنڌي ٻولي ۽ ادب جي مختصر تاريخ
IV. تاريخ ريگستان
V. بدنصيب ٿري
VI. آفتاب ادب
VII. سير ڪوهستان
VIII. لاڙ جو سير
IX. لاڙ جي ادبي ۽ ثقافتي تاريخ
X. سنڌي ٻوليءَ جي لساني جاگرافي
XI. ڪڇين جا قول
XII. سبي واري علائقي ۾ ٻولين جو لساني جائزو
XIII. لاڙ جي لغت

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هن ڏس ۾ ڀارت ۾ ڀاشاوگيان جو مشهور سنڌي عالم. ڊاڪٽر پرسو گدواڻي پنهنجي ڪتاب ”سنڌي ٻوليءَ جي زيارت“ ۾ ڪافي رهنمائي ڪري ٿو ھُو لکي ٿو:

”ٻني ۽ ڪڇ جي دوري کان اڳ منهنجي من ۾ هميشه پيڙا هوندي هئي ته اڄ ڀارت جي غير سنڌي ڀاشا وگيانين کي پنهنجا ڳوٺ آهن. نه فقط ايترو پر ڳوٺن ۾ ڳالهائجندڙ انيڪ اُپڀاشائن جا قسم به آهن. ان سبب انهن لاءِ انيڪ ٻوليائي فرقن تي ڪم ڪرڻ جو وسيع دائرو آهي: پر منهنجي لاءِ فقط شهري سنڌي ٻوليءَ جا نمونا ئي ڪم ڪرڻ لاءِ موجود آهن. خاص ڪري جڏهن به الڳ الڳ پرديسن ۾ سيمينارن، ڪانفرنسن ۽ سمپوزيمن ۾ ويندو هوس ۽ پنهنجي ڀاشا وگياني دوستن کي الڳ الڳ جاتياتي اُپڀاشائن (جيئن جت، سوڍا، سما، سومرا ۽ ٿيٻا وغيره) يا وري الڳ الڳ ڏنڌي جي آڌار تي ٺهيل اُپڀاشائن (جيئن ڪنير، مهاڻا، لوهار، رازا وغيره) جي اڀياس لاءِ مقالا پيش ڪندي ڏسندو هوس تڏهن بيحد پيڙا محسوس ڪندو هوس. ڪيترا دفعا ته پنهنجي ڪمري ۾ اچي روئندو هوس ۽ ورهاڱي جي درد کي سهڻ کان ٻاهر محسوس ڪندو هوس. پر هاڻي جڏهن سيمينار تي ويندو آهيان تڏهن شان سان پنهنجن مقالن ۾ سنڌي ڳوٺاڻن جي ٻوليءَ جي الڳ الڳ پهلوئن جا بيان ڪندو آهيان ۽ انهن جا ئي مثال ڏيندو آهيان. مون کي ائين ڪرڻ سان حد کان وڌيڪ خوشيءَ جو احساس ٿيندو آهي. مون کي هينئر ڀارت جي سنڌي ٻولي ۾ مڪملتا نظر ايندي آهي.“[3]

(ب) **جاتيوار ٻولين جي لغات:ـ** ڊاڪٽر گدواڻيءَ جي مٿينءَ راءِ مان ظاهر ٿو ٿئي ته الڳ الڳ جاگرافيائي يا ٻوليائي اُپڀاشائن کان سواءِ ڌار ڌار جاتياتي اُپڀاشائن تي مشتمل لفظن جو ذخيرو گڏ ڪري انهن جون لغتون ناهيون آهن. گدواڻي صاحب پاڻ هن ڏس ۾ وڏو ڪم ڪيو آهي. هن جي راءِ موجب جت، سوڍا، سما ۽ سومرا الڳ الڳ قومون يا جاتيون آهن. جن جي جاتيوار اُپڀاشائن/محاورن ۾ فرق آهي، يعني انهن جون جاتيوار اُپڀاشائون آهن: هر هڪ اُپڀاشا جي لفظن کي گڏ ڪري ڌار ڌار جاتيوار لغات ناهيون وئيون آهن. هن ڏس ۾ ڀارت ۾ گهڻو ئي ڪم ٿيو آهي: خاص ڪري ذڪر هندستان جي آنمل يونيورسٽيءَ جي دراوڙي ٻولين واري اداري ته گهڻو ئي ڪم ڪيو آهي. سنڌ ۾ به هن قسم وارين لغتن تي تحقيق ٿي سگهي ٿي: مثلاً:

---

[3] پرسو گدواڻي، ڊاڪٽر: ”سنڌي ٻوليءَ جي زيارت“، گانڌي نگر، گجرات اڪادمي، 1989ع ص ص 2 ۽ 3.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

خواجن، جتن، ريباڙين، اوڏن، ڪولهين، ڀيلن، مينگهواڙن، باگڙين، سوڍن، سمن، سومرن، شڪارين، مهاڻن ۽ شيدين وغيره جي ماحول ۾ رائج لفظن جون لغتون ناهي سگهجن ٿيون.

(ت) ڌنڌي وار لفظن جون لغتون:- ڊاڪٽر گدواڻيءَ هن قسم جي لغات طرف به اشارو ڪيو آهي. 'جامع سنڌي لغات' ۾ پڻ ڌار ڌار ڪرت ڪندڙن جي ڪرت لاءِ رائج لفظ شامل ڪيا ويا آهن پر هن (جامع سنڌي لغات) لغات کي خاص ڌنڌي وار لفظن جي لغات ڪونه چئبو. سنڌي زبان ۾ هن قسم جي لغات مرحوم ڊاڪٽر محمد صالح شاهه تيار ڪئي هئي. ڪنهن به ٻوليءَ ۾ ڌار ڌار ڌنڌن ۾ ڪم ايندڙ لفظن جي ذخيري تي مشتمل لغات، ٻوليءَ جي اڀياس لاءِ اهم هوندي آهي. ڊاڪٽر پرسو گدواڻيءَ جو خيال آهي ته:

"ڌنڌي وارين اُپياشائن جو شبد – ڀنڊار ڪٺو ڪرڻ، انهن لفظن جو اشتقاقي اڀياس ڪرڻ ته جيئن سنڌي ٻوليءَ جي اصلوڪن لفظن جي ڄاڻ پوي"[4].

ڊاڪٽر گدواڻيءَ ڌنڌي وار ماڻهن جي جيڪا فهرست ڏني آهي، اُها آهي: هيءَ فهرست وڏي آهي، مثلاً:

هاري ناري، اوناڙ، ڏٽولي، ڀاڳيا، جهانگي، سانگي، واڍا، لوهار، ڪنڀار، سونارا، ساٽي، مهاڻا، ميربحر، سوٿهڙ، نانارا، رنگريز، سيلاوٽا، پيچارا، بورچي، ملاح، ڪوري، ڪوڪڙي، ڪاريا، اوڏ، ڪاتير، رازا، ڪاشيگر، طبيب، وگهامل، تيلي، سراز، موچي، ۽ سوچي وغيره.

ڊاڪٽر بلوچ صاحب پنهنجي مشهور ڪتاب، "ٻيلاين جا ٻول" ۾ فرمائي ٿو:

"ٻوليءَ جي اصلي لفظن جو ذخيرو به نج ٻهراڙين ۾، جن کي شهري هوا اڃا گندو نه ڪيو آهي، محفوظ ۽ سلامت آهي ۽ وڏڙن جي صدري دفتر ۾ سمايل آهي ۽ پشت بپشت موروثي طور هلندو اچي. هر ڪنهن فن ۽ ڌنڌي جي اطوارن، اوزارن، محاورن ۽ معنائن جا نج سنڌي نالا اصلي سنڌي ڪاريگرن وٽ محفوظ ۽ مروج آهن. لوهارن، واڍن، ڪورين، ڪنڀارن ۽ ملاحن وٽ انهن فني نالن جون فهرستون موجود آهن"[5].

(ث) ڌاتو ڪوش (Etymological dictionary)- هن قسم وارين لغتن ۾ لفظن جا ڌاتو، بنياد، ماده ۽ اشتقاق ڏنا ويندا آهن. هن قسم واريون لغتون، ٻولين جي تاريخي ابتدا ۽ ارتقا جي اڀياس ۾ مدد

---

[4] پرسو گدواڻي، ڊاڪٽر: 1989ع "سنڌي ٻوليءَ جي زيارت": گانڌي نگر، گجرات اڪادمي.

[5] نبي بخش خان بلوچ، ڊاڪٽر: 1970ع "ٻيلاين جا ٻول". ٻيو ڇاپو، حيدرآباد: زيب ادبي مرڪز. ص 5

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪن ٿيون. سنڌيءَ ۾ هن ڪيتر ۾ گهڻو ئي ڪم ٿيو آهي. هينيان ڪوش خاص طور فخر ڪرڻ جي لائق آهن:

(i) جامع سنڌي لغات

(ii) وئتپتي ڪوش

(iii) تحقيق لغات سنڌي

Philological curiosities (iv)

انهن کان علاوه شاعرن جي ڪلامن جا ڪوش بہ لکيل آهن جن جا نالا الڳ ڏنا ويا آهن.

(ج) **جامع لغات:**۔ هن قسم واريون اُهي لغتون هر لحاظ کان جامع لغتون هونديون آهن جن ۾ لهجي وار لفظن جا مجموعا، جاتيوار اُپياشائن جا شبد ڀنڊار، ڏنڌي وار لفظن جون لڙهيون، لفظن جا ڏاتو اُچار، ماده ۽ اشتقاق ڏنل هوندا آهن. سنڌي ٻوليءَ ۾ 'جامع سنڌي لغات' هن قسم واري لغات لاءِ هڪ بهترين نمونو آهي.

پنهنجي لغات يعني 'جامع سنڌي لغات' جي باري ۾ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ صاحب فرمائي ٿو:

"هن لغات لاءِ سڄيءَ سنڌ جي ڪنڊ ڪڙڇ مان عام رائج لفظن ۽ اصطلاحن کي سهيڙڻ لاءِ خاص ڪوشش ڪئي وئي. سنڌ جي هر ضلعي جي مکيہ ڀاڱن ۾ مڪاني ماڻهو مقرر ڪيا ويا. انهيءَ لاءِ تہ پنهنجي ٿَر جي ٻوليءَ جا الفاظ ۽ اصطلاح هٿ ڪري موڪلين (مثلاً ڪاسبين، ڪنڀارن، لوهارن، ڪورين، واڍن، وگهاملن وغيره جا الفاظ ۽ اصطلاح؛ جنسن جا نالا جهڙوڪ: گاهن، جيتن، گلن، پکين وغيره جا نالا: مقامي ريتين رسمن، جهڙوڪ شادي غمي، ميلن ملاکڙن جا اصطلاح: گهرو الفاظ، جهڙوڪ عورتن جا اصطلاح، پرت جا نالا وغيره؛ اُنن ۽ گهوڙن جي سازن، سنجن، پنڌن، بيمارين ۽ علاج جا الفاظ ۽ اصطلاح؛ پوک جي مڙني قسمن جي پوکڻ ۽ سنڀارڻ جا الفاظ ۽ اصطلاح. ميوي جي فصلن جهڙوڪ: انب، کجي وغيره جا اصطلاح ۽ الفاظ).

هن سلسلي ۾ هي احتياط پڻ رکيو ويو آهي تہ جيئن سنڌي ٻوليءَ جي مڙني مکيہ محاورن يعني تہ لاڙ سري، ٿر، ڪاڇي، کارڻي، ڪڇ ۽ لس ٻيلي جي مخصوص ٻولين جا انوکا عام رائج الفاظ ۽ اصطلاح هن لغات ۾ شامل ڪري سگهجن"[6]

(ج) **ثقافتي قسم جي لغات:**۔ هن قسم واريءَ لغات ۾ ثقافت سان واسطو رکندڙ موضوعن وارا لفظ گڏ ڪيا ويندا آهن. ڌار ڌار جاتين جي ثقافت وغيره جي جهلڪ هن قسم واري لغات ۾ نظر ايندي

[6] نبي بخش خان بلوچ، ڊاڪٽر: 1960ع "جامع سنڌي لغات"، جلد پهريون، سنڌي ادبي بورڊ.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

آهي. جامع سنڌي لغات لاءِ ڊاڪٽر بلوچ صاحب جيڪي ڳالهيون بيان ڪيون آهن اُهي هن قسم واري لغات سان نهڪي اچن ٿيون؛ مثلاً: ڪاسبين، ڪنڀارن، لوهارن، ڪورين، واڍن ۽ وڳهاملن جا الفاظ ۽ اصطلاح؛ جنسن جا نالا جهڙوڪ: ڳاهن، جيتن، ڳئن، پکين وغيره جا نالا؛ مقامي ريتين رسمن جهڙوڪ: شادي غمي، ميلن ملاکڙن جا اصطلاح؛ گهرو الفاظ، جهڙوڪ: عورتن جا اصطلاح ۽ پرت جا نالا وغيره؛ اُنن ۽ گهوڙن جي سازن، سنجن، پنڌن، بيمارين ۽ علاجن جا الفاظ ۽ اصطلاح؛ پوک جي مڙني قسمن جي پوکڻ ۽ سنڀارڻ جا الفاظ ۽ اصطلاح؛ ميوي جي فصلن جهڙوڪ: انب کجيءَ وغيره جا اصطلاح ۽ الفاظ. ان لحاظ کان جامع سنڌي لغات کي ثقافتي مقصد يا موضوع واري لغات سڏي سگهجي ٿو. ثقافتي لغات مان انهن قومن ۽ قبيلن، ماڻهن ۽ ملڪن جي ثقافت جي مطالعي ۾ مدد ملندي آهي.

(خ) **دو – لساني لغات:** ـ هن قسم واري لغات هر ٻوليءَ ۾ ملي ٿي. سنڌي ٻوليءَ ۾ هن وقت تائين هن قسم جون هيٺيون لغتون شايع ٿيون آهن:

(i) انگريزي – سنڌي لغت

(ii) سنڌي – انگريزي لغت

(iii) عربي – سنڌي لغت

(iv) اردو – سنڌي لغت

(v) سنڌي – اردو لغت

(د) **گهڻ – لساني لغات:**- هن قسم واريون لغتون ڪيترن ئي ملڪن ۾ تيار ڪيون ويون آهن. پاڪستان ۾ هن سلسلي جو ڪم پشتو اڪيڊمي ۽ اردو مرڪزي بورڊ ڇپايو هو. پشتو اڪيڊمي پنج – لساني لغت، ۽ مرڪزي اردو بورڊ .هفت – لساني لغت تيار ڪرائي ڇپائي. انهن لغتن ۾ اردو ٻوليءَ جي لفظ کي مرڪزي لفظ مقرر ڪري، اُن جي سنڌي، پنجابي، پشتو، بلوچي، بروهي ۽ انگريزيءَ ۾ معنيٰ ڏني وئي آهي.

اردو سرائڪي ۽ ٻين ٻولين جي تاريخن ۾ بہ هن قسم جي عام لفظن جو اڀياس پيش ڪيو ويو آهي. مثلاً عين الحق فريد ڪوٽيءَ جو ڪتاب 'اردو زبان کي قديم تاريخ' ۽ ظامي صاحب جا سرائڪي ٻوليءَ تي لکيل ڪتاب وغيره.

(ر) **ڪنهن هڪ شاعر جي ڪلام مان چونڊيل لفظن جي لغات:**ـ هن قسم جو ڪم دنيا جي ڪيترن ئي شاعرن ۽ اديبن جي سلسلي ۾ ڪيو ويو آهي. سنڌي زبان ۾ پڻ شاهہ، سچل، سامي، شاهہ ڪريم ۽

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

گرهوڙيءَ تي سٺو ڪم ٿيل آهي. مثال طور هيٺيان عنوان هن موضوع جي مطالعي ۾ مدد ڪن ٿا:

(i) لغات لطيفي
(ii) لغات قديمي
(iii) ٻاروچي ٻولي
(iv) غريب اللغات
(v) ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ وارو شاهه جو رسالو
(vi) شاهواڻيءَ وارو شاهه جو رسالو
(vii) ڪلياڻ آڏواڻيءَ وارو شاهه جو رسالو
(viii) ڪريم جو ڪلام
(ix) سامي ڏاتو ڪوش
(x) سچل جي لغت
(xi) ڊاڪٽر سنديلي صاحب طرفان سچل جا ڏاتو
(xii) شيخ اياز جي ڪلام ۾ ڏکين لفظن جي معنيٰ
(xiii) ڇپر ۾ ڇڙيون ڪتاب ۾ ڏکين لفظن جي معنيٰ

(ز) **ڪنهن به ٻوليءَ جي علم ادب جي لغات:**۔ هن قسم جون لغتون ڌار ڌار ملڪن جي ٻولين جي ادب تي ملن ٿيون. هن قسم جي لغات ۾ معياري ادب. لوڪ ادب ۽ ٻين علمي ۽ ادبي صنفن ۾ ڪم ايندڙ فني ۽ اصطلاحي لفظن جي سمجهاڻي ڏني ويندي آهي. هن قسم واري لغات ۾ هيٺيان عنوان/ڪتاب شامل ڪري سگهجن ٿا:

(i) سنڌ جو سينگار
(ii) هنر
(iii) ڏهسنامون
(iv) سرهاڻ
(v) سڳنڌ
(vi) لغت گنان

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(س) **انسائڪلو پيڊيا:-** هن قسم واري لغات جو بنياد برٽنيڪا وڌو. ’نئين سوچ رسالي‘ ۾ هن قسم واري لغات جي وصف هن ريت ڏني وئي آهي:

”انسائيڪلو پيڊيا يوناني ٻوليءَ جو لفظ آهي جنهن جي لغوي معنيٰ آهي: انسائيڪلو=پوري، پيڊيا = تعليم. اصطلاحي معنيٰ، علم ۽ فن جي دائري ۾ سکڻ ۽ سيکارڻ. انسائيڪلو پيڊيا کي حوالن واري تصنيف به چئي سگهون ٿا. ائين کڻي چئجي ته اهڙو ڪتاب جنهن ۾ دنيا جي سمورين شين جي پوري ڄاڻ ڏني وڃي. تهذيب و تمدن جي ابتدا کان وٺي اڄ تائين انسان پنهنجي ذات ۽ ڪائنات جي باري ۾ جيڪي ڪجهه ڄاتو يا حاصل ڪيو آهي اهو سڀ ڪجهه انسائيڪلو پيڊيا ۾ گڏ ڪيو ويندو آهي.

انسائيڪلو پيڊيا ۽ لغت (ڊڪشنريءَ) ۾ فرق آهي. لغت (ڊڪشنريءَ) ۾ لفظ جي هِجي، تلفظ ۽ معنيٰ درج هوندي آهي، پر انسائيڪلو پيڊيا ۾ انهيءَ اصل ڳالهه ڏانهن خاص ڌيان ڏنو ويندو آهي. جنهن لاءِ اهو لفظ واضح ٿيل هوندو آهي“[7].

(ش) **خاص موضوعن ۽ مضمونن تي مشتمل لغتون:-** هن قسم جون لغتون دنيا جي هر ملڪ جي ٻوليءَ ۾ لکيون ويون آهن. سنڌيءَ ۾ ڪن موضوعن تي هن سلسلي ۾ ڪم ٿيو آهي. خاص خاص موضوع هي آهن:

علم ڪيميا، فزڪس، علم ارضيات، علم رياضي، اقتصاديات، معاشرتي علوم، سوشيالاجي، جاگرافي، لسانيات، صوتيات، صوتي اُچارن واري لغت، علم آثار شناسي، ٽيڪنيڪل ترمز واري لغت، بايولاجي، علم انسان شناسي، علم اللسان، علم طب، علم دواسازي، علم زهريات، زراعت، علم ادب، فنون لطيف، علم نجوم، علم فلڪيات، علم موسيقي، علم التعليم ۽ علم التاريخ وغيره.

(ص) **انڊيڪس يا ڏسٽي:-** هن قسم جون ڏسٽيون دنيا جي سڀني ٻولين ۾ لکيون ويون آهن. سنڌيءَ ۾ ڇپيل ڪتابن جي ڏسٽين ۾ ماڻهن، مڪانن، ماٿهن، دريائن، شهرن، ڳوٺن وغيره کان سواءِ ڪتابن جا نالا پڻ شامل ڪيا ويندا آهن. هت منهنجي مراد اها ڏسٽي آهي جنهن جي مدد سان هڪ شاعر جي ڪلام جي مصرعن ۽ انهن ۾ ڪم آندل لفظن جي ڏسٽي ڏنل هجي.

هن موضوع تي شاهه لطيف جي ڪلام تي ڪم ٿي رهيو آهي. ان کان سواءِ Concordance به هن موضوع ۾ شامل ڪري سگهجن ٿا.

(ض) **گلاسري يا فرهنگ:-** هي به هڪ بين الاقوامي موضوع آهي. ڪن ڪن ڪتابن ۾ اهڙا فني

[7] خالد سيف الله پٺي: مقالو ”انسائيڪلوپيڊيا“، هفتيوار نئين سوچ رسالو جلد 2، شمارو 19، 20، ڪراچي، 15 آڪٽوبر 1990ع ص 62

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

اصطلاحات ڏنا ويندا آهن جن جي سمجهاڻيءَ جي ضرورت هوندي آهي. اهڙا فني لفظ ۽ اصطلاحات، گلاسريءَ جي عنوان هيٺ گڏ ڪيا ويندا آهن ۽ انهن جي سمجهاڻي ڏني ويندي آهي.

(ط) **دفتري ٻوليءَ تي مشتمل لغتون:**- سرڪاري طور آفيسن، ڪورٽن ۽ حڪومت جي ڪم ڪار لاءِ جيڪا ٻولي منظور ڪئي ويندي آهي اُن کي دفتري ٻولي چئبو آهي. سنڌ ۾ انگريزن جي دور ۾ سنڌ صوبي ۾ انگريزيءَ سان گڏ سنڌي ٻوليءَ کي بہ سرڪاري ۽ دفتريءَ ٻوليءَ طور قبول ڪيو ويو هو. پاڪستان ۾، سنڌ اسيمبليءَ ۾ 1972ع ۾، "سنڌي لئنگوئيج ائڪٽ" پاس ڪري، سنڌي ٻوليءَ کي اهو درجو عطا ڪيو حالانڪ سنڌي سرڪاري زبان طور انگريزن جي زماني کان بہ اڳ رائج هئي. تازو نومبر 1990ع ۾ سنڌ اسيمبليءَ، سنڌي ٻولي اٿارٽيءَ وارو بل ترميم سان منظور ڪيو آهي. انگريزن جي دور ۾ دفتري ۽ سرڪاري ڪاروبار لاءِ هر قسم جو مواد سنڌي ٻوليءَ ۾ ڇاپيو ويو هو پر جيئن تہ اُن ساري مواد جي هن مقدمي ۾ فهرست ڏيڻ، موضوع کان ٻاهر ٿيندو تنهنڪري هت صرف دفتري ڪم ڪار لاءِ تيار ڪيل لغوي مواد جي نشاندهي ڪبي. انگريزي دور ۾ ۽ پوءِ پاڪستاني دور ۾ هيٺيون مواد شايع ٿيو:

(i) سنڌ گزيٽيئرس ۾ دفتري ڪاروبار لاءِ انگريزي لفظن جو سنڌيءَ ۾ ترجمو ۽ انهن جي فهرست

(ii) انگريزي– سنڌي لغت

(ظ) **ڪرانالاجيڪل لغات:**- هن قسم جي لغات جو ٻوليءَ جي رائج لفظن سان ڪو واسطو ڪونهي. هن قسم جي لغات ۾ ملڪ جي تاريخ، ثقافت ۽ تاريخي مواد، تاريخ وار ۽ سال وار درج ڪيو ويندو آهي.

(ع) **پنهنجي ماحول ۾ رائج روز مره وارن لفظن جي لغات:**- ڪي ليکڪ، اديب، عالم ۽ شاعر پنهنجي چوڌاري واري ماحول ۾ رائج **لفظن** تي مشتمل لغوي مواد جو شبد – ڀنڊار گڏ ڪري، انهن کي لغات جي صورت ۾ شڪل ڏيندا آهن. هن جو هڪ مثال **'لغات سنڌي مخفّفات'** ۾ ملي ٿو. محترم مرتب هن لغات ۾ اُهي لفظ بہ شامل ڪيا آهن جيڪي فقط سندس ماحول ۾ يعني دادو ضلعي ۾ (اُهو بہ فقط دادوءَ جي آسپاس) رائج آهن. مثال طور هيٺ ڪي لفظ ڏجن ٿا جن جي جائزي مان ثابت ٿو ٿئي تہ هن لغات ۾ انهن لفظن جي شامل ڪرڻ سان، هن لغات جي حيثيت، هڪ لهجي تائين محدود ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي وئي آهي. اهي لفظ هن لغات جي اهميت کي گهٽائين ٿا ڇو تہ اهي لفظ سڄيءَ سنڌ جي لغوي خزاني جي نمائندگي نٿا ڪن، مثال طور:

اصلوڪو لفظ	**مخفف روپ**
تاتي	تِتي
تاتهين	تِت

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

تِتاهون	تتئون
تڏهن	تڏ
تيڏانهن	تاڏي

هن فهرست ۾ 'تاتي'، 'تاهين'، 'تِتاهون'، 'تاڏي'، 'تتئون' لفظ فقط هڪ محدود حصي ۾ رائج آهن. 'تڏ'، 'ڪڏ' ۽ 'جڏ' روپن لاءِ طالب الموليٰ سائين پنهنجي ديوان ۾ واضع طور فرمائين ٿا[8]:

ڪڏهين ۽ جڏهين جو مخفف (گهتايل) ڪڏهن ۽ جڏهن آهي.

ڪي تہ 'ڪڏ' ۽ 'جڏ' بہ لکندا آهن. جي غلط سمجهان ٿو[9].

3۔ **لغت نويسي (سنڌي لغات نويسي)**:۔ لغت نويسيءَ لاءِ بہ ڪي اصول ۽ قانون مقرر ٿيل آهن. جيئن مٿي بيان ڪيو ويو آهي. ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ 'جامع سنڌي لغات' مرتب ڪرڻ جي سلسلي ۾ جن جن ڳالهين ۽ اصولن کي سامهون رکي هيءَ لغات تيار ڪئي هئي، انهن تي اڳتي هلي لکيو ويو آهي ۽ ڊاڪٽر صاحب جا بيان ڪيل اصول ٻڌايا ويا آهن.

عام طور لغت نويسيءَ لاءِ جيڪي اصول، قاعدا ۽ قانون، طور طريقا ۽ عملي قدم کنيا ويندا آهن، اُهي لڳ ڀڳ اُهي ئي آهن جيڪي هر ٻوليءَ جي لغات تيار ڪرڻ يا لغت نويسيءَ لاءِ لفظن جو سرمايو گڏ ڪرڻ يعني شبد – ڀنڊار ڪٺو ڪرڻ، گڏ ڪيل لفظن جا ڌاتو ماده، اشتقاق ڪيڻ، ٻوليءَ جي لهجن، محاورن ۽ روز مره وارن اُچارن (Dialectology) ۽ ٻوليءَ جي لساني اڀياس ۽ ويا ڪرڻي جائزي لاءِ اختيار ڪيا ويندا آهن. انهن اصولن جي اڀياس لاءِ سر گريئرسن، بدولف (Biddulph)، مسٽر لاريمر، پروفيسر اسڪالموسڪي، ڊاڪٽر رُٽ، مارٽي فچ ۽ گريگري ڪوپر، ڊاڪٽر لورسئندر، پروفيسر ايم – اي يانگ، ڊاڪٽر پرسي گدواڻيءَ ۽ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جا ڪتاب ۽ جائزا رهنمائي ڪن ٿا. لغت نويسيءَ لاءِ ماهرن جيڪي اصول، قاعدا ۽ قانون مقرر ڪيا آهن، اُنهن مان ڪي هي آهن:

(i) ٻوليءَ جي دائري اندر، مختلف خطن ۾ مروج لفظن کي گڏ ڪرڻ ۽ انهن جون الف – ب وار چٽڪيون ۽ فهرستون ناهڻ.

(ii) هر هڪ لفظ جي اُچار، هجي (Spelling)، جزن ۽ پدن (Syllabication) ۾ ورهائڻ ۽ ان موجب اُچار مقرر ڪرڻ.

[8] ڀيرومل آڏواڻي: "سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ"، حيدرآباد سنڌي ادبي بورڊ، 1952ع، ص

[9] طالب الموليٰ: "ديوان طالب الموليٰ"، هالا 1982ع، ص ص 16 ۽ 17

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(iii) هر هڪ لفظ جا ماده، ڌاتو ۽ اشتقاق ڪيڻ ۽ ان لفظ جي تاريخي ارتقا بيان ڪرڻ.

(iv) هر هڪ لفظ جي معنيٰ، ان جو مفهوم، سمجهاڻي ڏيڻ ۽ فقري، جملي ۽ شعر جي مصرع، چوڻيءَ ۽ پهاڪي ۾ ان جو مفهوم ۽ سمجهاڻي ڏيڻ ۽ فقري، جملي ۽ شعر جي مصرع، چوڻيءَ ۽ پهاڪي ۾ ان جو استعمال ڏيکارڻ ته جيئن الڳ الڳ حالتن (Context of Situation) ۾ لفظ جي ڌار ڌار معنيٰ نمايان معلوم ٿئي.

(v) هر هڪ لفظ جي وياڪرڻي حيثيت يعني ڳالهائڻ جي اٺن صورتن (parts of speech) مان ڪنهن به هڪ حيثيت جي نشاندهي ڪرڻ.

(vi) هر هڪ لفظ اُچار لاءِ ڪنهن خاص علامت (Symbol) ذريعي اُچار جي نشاندهي ڪرڻ.

(vii) هر هڪ لفظ جي حيثيت ۽ معيار نثري جملن. چوڻين، پهاڪن ۽ شعري مصرعن ذريعي بيان ڪرڻ ته جيئن خبر پوي ته اهو لفظ روز مره واري بوليءَ موجب عام محاوري (Colloquial) ۾ ۽ عام گفتگو ۾ عام طور مروج آهي يا بازاري بولي (Slang) ۾ رائج آهي.

(viii) اهڙيءَ طرح هر هڪ لفظ جي معنيٰ کان سواءِ هم معنيٰ لفظ ۽ انهن جا فقرن، جملن، چوڻين، پهاڪن ۽ بيتن وغيره ۾ رائج استعمال جا مثال ڏيڻ.

لغت نويسيءَ لاءِ ڌار ڌار لغت نويس، ڌار ڌار قدم کڻندا آهن. ڪي لغت نويس جدا جدا خطن ۾ پنهنجا 'خابرو' (Informants) مقرر ڪندا آهن. اُهي ماڻهو پنهنجي پنهنجي تر مان ڌار ڌار موضوعن وارا لفظ گڏ ڪري، لغت نويس يا مرڪزي آفيس ڏانهن موڪليندا آهن. ڪي لغت نويس پنهنجن ساٿين، مددگارن جي مدد سان ڪتابن، رسالن، اخبارن، مضمونن ۽ مقالن وغيره مان اساسو گڏ ڪندا آهن. ڪي ماهر ٻئي طريقا اختيار ڪندا آهن. هن ڏس ۾ جامع سنڌي لغات، لاءِ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ صاحب جيڪو طريقو اختيار ڪيو تنهن لاءِ ڊاڪٽر صاحب خود فرمائي ٿو ته:

"هن لغات جي لفظن جو ذخيرو هيٺين سرچشمن مان گڏ ڪيو ويو آهي:

(الف) ڇپيل ڪتاب، جن مان ادب توڙي ٻين مختلف موضوعن تي لکيل، اندازاً 450 ننڍا وڏا ڪتاب توڙي مخزنون پڙهيون ويون ۽ اُنهن مان الفاظ ۽ اصطلاح چونڊيا ويا.

(ب) اهي جملي ڇپيل لغاتون، جن جو سنڌي لفظن جي معنيٰ سان واسطو هو.

(ج) ادب ۽ لغت جي اڻ ڇپيل قلمي ڪتابن جو ذخيرو- خاص طرح شاهه عنات رضوي، خليفي نبي بخش، فقير محمد صديق ۽ مولوي غلام محمد خان زئي جا رسالا جن مان انوکا الفاظ چونڊي

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هن لغات ۾ داخل ڪيا ويا. اڻ ڇپيل لغاتن مان آخوند عبدالرحيم عباسيءَ جي جواهراللغات ۽ مولوي علي محمد مهيريءَ جي سنڌي لغات (مسودو) انهن ٻنهي مان جملي الفاظ شامل ڪيا ويا آهن. بمبئيءَ مان مسٽر تاراچند گاجرا ۽ لالا هاسانند جي لکيل لغات جا الفاظ اُتاري موڪليا، جن کي ڇنڊڇاڻ بعد داخل ڪيو ويو.

مٿئين ماخذن کان سواءِ، اسان عوامي ادب ۽ عام رائج سنڌي ٻوليءَ جي سرچشمي کي وڏي اهميت ڏني آهي. اڄ ڏينهن تائين جيڪي بہ لغاتون يا ڪتاب لکيا ويا اهن تن جي اڪثر مصنفن ۽ مؤلفن جو واسطو شهرن سان رهيو آهي جي ٻهراڙيءَ جي نج سنڌي ٻوليءَ کان ڪماحقہ واقف نہ هئا، انهيءَ ڪري سندن تصنيفن ۾ ٻهراڙيءَ جي عام رائج ٻوليءَ جا ڪيترائي نج سنڌي محاورا، الفاظ ۽ اصطلاح موجود نہ آهن.

هن لغات لاءِ سڄيءَ سنڌ جي ڪُنڊ ڪڙڇ مان عام رائج لفظن ۽ اصطلاحن کي سهيڙڻ لاءِ خاص ڪوشش ڪئي وئي. سنڌ جي هر ضلعي جي مکيہ ڀاڱن ۾ مڪاني ماڻهو مقرر ڪيا ويا، انهيءَ لاءِ تہ پنهنجي تر جي ٻوليءَ جا الفاظ ۽ اصطلاح هٿ ڪري موڪلين (مثلاً: ڪاسبين، ڪنڀارن، لوهارن، ڪورين، واڍن، وگهاملن وغيره جا الفاظ ۽ اصطلاح؛ جنسن جا نالا جهڙوڪ: گاهن، جيتن، گلن، پکين وغيره جا نالا؛ مقامي ريتين رسمن جهڙوڪ: شادي غمي، ميلن ملاڪڙن جا اصطلاح؛ گهرو الفاظ، جهڙوڪ: عورتن جا اصطلاح ۽ ٻرت جا نالا وغيره؛ اُٺن ۽ گهوڙن جي سازن، سنجن، پنڌن، بيمارين ۽ علاجن جا الفاظ ۽ اصطلاح پوک جي مڙني قسمن جي پوکڻ ۽ سنڀارڻ جا الفاظ ۽ اصطلاح؛ ميوي جي فصلن جهڙوڪ انب، کجيءَ وغيره جا اصطلاح ۽ الفاظ).

هن سلسلي ۾ هيءَ احتياط پڻ رکيو ويو آهي تہ جيئن سنڌي ٻوليءَ جي مڙني مکيہ محاورن يعني تہ لاڙ سري، ٿر، ڪاڇي، ڪاري، ڪچ ۽ لس ٻيلي جي مخصوص ٻولين جا انوکا عام رائج الفاظ ۽ اصطلاح هن لغات ۾ شامل ڪري سگهجن.

نج سنڌي لفظن کان سواءِ عربي ۽ فارسي لفظن جو پڻ ڪافي وڏو ذخيرو سنڌي ٻوليءَ ۾ شامل ٿي چڪو آهي؛ انهن مان هڪڙا الفاظ اهڙا آهن جن کي سنڌي ٻوليءَ آڏي مکي، پنهنجو ڪري ڇڏيو آهي، ۽ ٻيا ڪي عربي، فارسي لفظ ۽ محاورا پوين ڏيڍ سو ورهين ۾ سنڌي شاعرن ۽ اديبن جي زبان ذريعي سنڌي ادب جو جز بنجي ڪتابن ذريعي، شايع ٿي چڪا آهن. اهڙن عربي ۽ فارسي لفظن ۽ اصطلاحن کي پڻ داخل ڪيو ويو آهي، انهيءَ لاءِ تہ هيءَ لغات سيني طبقن لاءِ ڪارآمد ٿي سگهي."

ڊاڪٽر صاحب اڳتي لکي ٿو:

> هن لغات جي تياريءَ ۽ تڪميل لاءِ هڪ مرڪزي آفيس قائم ڪئي وئي ۽ تعلقي وار ڪارڪن مقرر ڪيا ويا، جن هدايتن موجب سنڌ جي سيني ڀاڱن جي مقامي لفظن ۽

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

اصطلاحن جا ذخيرا گڏ ڪري موڪليا. مرڪزي آفيس جي عملي، ڪارڪنن ڪان پهتل مواد کي هدايتن موجب چنڊي ڇاڻي صاف ڪيو ۽ پڻ ڇپيل توڙي اڻ ڇپيل ڪتابن مان الفاظ ۽ اصطلاح چونڊي قلم بند ڪيا"[10].

ڊاڪٽر بلوچ صاحب، گڏ ڪيل لفظن جي اُچارن، مادن، جُزن، ذاتن، اشتقاقن ۽ انهن لفظن جي خطي وار استعمال، ڪارج، مفهوم ۽ عمل وغيره جي سلسلي ۾ جيڪي اصول مقرر ڪيا، تن جو پاڻ هن تفصيل سان ذڪر ڪيو آهي، جيڪي جامع سنڌي لغات ۾ پڙهي سگهجن ٿا[11].

(الف) سنڌي لغات نويسيءَ جي ابتدا ۽ ارتقا:

سنڌي لغات نويسيءَ جي باري ۾ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ صاحب لکي ٿو:

"جيتوڻيڪ سنڌي لغات جو سلسلو هڪ سو سال اڳ ارڙهين صديءَ جي وچ ڌاري شروع ٿيو تنهن هوندي بہ باوجود ڪيترين ئي مخلصانہ ڪوششن جي، سواءِ ڪن خاص لفظن تي مخصوص لفظن جي، سنڌي ٻوليءَ جي سنڌي لغات، جنهن ۾ مجموعي طور رائج ٻوليءَ جا مڪيہ لفظ ڏنل هجن ۽ معنائون پڻ سنڌيءَ ۾ لکيل هجن، هن کان اڳ لکجي شايع ٿي نہ سگهي آهي. ان ڏس ۾ هيءَ پهرين جامع سنڌي لغات آهي"[12].

ڊاڪٽر صاحب اڳتي لکي ٿو تہ:

"هن لغات ۾ هي خاص احتياط پڻ رکيو ويو آهي تہ جيئن سنڌي ٻوليءَ جي مڙني مکيہ محاورن يعني تہ لاڙ سري، ٿر، ڪاڇي، ڪڇ ۽ لس ٻيلي جي مخصوص ٻولين جا انوکا عام لفظ ۽ اصطلاح، هن لغات ۾ شامل ڪري سگهجن. مطلب تہ هيءَ پنهنجي نوع جي پهرين سنڌي لغات آهي، جنهن ۾ سنڌي ٻوليءَ جي لفظن جي هڪ ججهي ذخيري کي شامل ڪيو ويو آهي ۽ هر لفظ جي عام توڙي اصطلاحي معنيٰ کي، شاهدين ۽ مثالن سان کولي ورجايو ويو آهي"[13].

هن سلسلي ۾ ڊاڪٽر عبدالڪريم سنديلو پنهنجي ڪتاب، تحقيق لغات سنڌيءَ جي مهاڳ ۾ لکي ٿو:

---

[10] نبي بخش خان بلوچ، ڊاڪٽر "جامع سنڌي لغات"، 1960ع، مهاڳ

[11] ايضاً

[12] ايضاً

[13] عبدالڪريم سنديلو ڊاڪٽر: تحقيق لغات سنڌي، مهاڳ

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

”جيتوڻيڪ سنڌي لفظن جو صحيح سلسلو انگريزن جي دور کان شروع ٿئي ٿو تاهم انهن سيني لفظن ۾ بنياد يا ڌاتوءَ جي ڪمي نظر اچي ٿي. ڪئپٽن اسٽئڪ پهريون انگريز هو جنهن 1848ع ۾ انگريزي – سنڌي لغت جي پيڙهه جو پٿر رکيو. هن صاحب 1855ع ۾ سنڌي – انگريزي لغت پڻ ناهي جا عربي – سنڌي آئوينا بدران ديوناگري لپيءَ ۾ آهي“[14].

سنڌ جي انهن پنهي عالمن، يعني ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، ۽ ڊاڪٽر عبدالڪريم سنديلي صاحب، سنڌي ٻوليءَ جي جن جن لغتن جا نالا ۽ تفصيل ڏنا آهن انهن جو وچور هيٺ ڏجي ٿو:

نمبر	مصنف جو نالو	لغات جو عنوان	سال
(1)	جارج اسٽئڪ	انگريزي-سنڌي ڊڪشنري	1848ع
(2)	ايضاً	سنڌي-انگريزي ڊڪشنري	1855ع
(3)	پادري شرٽ	اکر ڌاتو	1866ع
(4)	آخوند عبدالرحيم وفا	جواهرالغات	1866ع
(5)	آخوند فتح محمد هالائي	ڪاشف الفيوض	1866ع
(6)	پادري شرٽ	سنڌي-انگريزي ڊڪشنري	1879ع
(7)	جهمٽ مل وسناڻي	وئتپتي ڪوش	1880ع
(8)	مرزا صادق علي بيگ ۽ منشي اُڌارام ٿانورداس ميرچنداڻي	سنڌي-انگريزي لغت	1880ع
(9)	ڪاڪو ڀيرومل	غريب اللغات	1906ع
(10)	پرمانند ميوارام	سنڌي-انگريزي ڊڪشنري	1910ع
(11)	مرزا قليچ بيگ	Philological Curiosities	1911ع
(12)	ايضاً	لغات لطيفي	1914ع
(13)	علامه علي محمد مهيري	سنڌي لغات (قلمي نسخو)	1920ع
(14)	مرزا قليچ بيگ	لغات قديمي	1924ع
(15)	ڊاڪٽر گربخشاڻي	شاهه جي رسالي ۾ لفظن جي معنيٰ ۽ ڌاتو وغيره	1933ع

[14] عبدالڪريم سنديلو ڊاڪٽر: تحقيق لغات سنڌي مهاڳ

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(16)	لالاهاسانند	سنڌي ڊڪشنري	1947ع
(17)	ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ	جامع سنڌي لغات	1960ع
(18)	ڊاڪٽر عبدالڪريم سنديلو	تحقيق لغات سنڌي	
(19)	سيد غلام مصطفيٰ شاهه ۽ غلام اصغر ونڊير	انگريزي سنڌي ڊڪشنري	
(20)	غلام محمد شهواڻي	شاهه جي رسالي ۾ لفظن جي معني	
(21)	ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو	لاڙ جي لغت	
(22)	سيد حسام الدين شاهه راشدي ۽ ٻيا	بنيادي سنڌي لغات	
(23)	مظهر خوجا	لغت گنان	
(24)	سيد محمد صالح شاهه	ڏنڌي — وار لغت	
(25)	ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ ۽ ڊاڪٽر غلام مصطفيٰ خان	اردو — سنڌي لغت	
(26)	ايضاً	سنڌي — اردو لغت	
(27)	پروفيسر غلام حسين جلباڻي	عربي ـ سنڌي لغات	
(28)	سيد نجف علي شاهه نقوي "ڪمتر"	ٻاروچي ٻولي	
(29)	ڪلياڻ آڏواڻي	شاهه جي رسالي ۾ ڏکين لفظن جي معني	
(30)	ڊاڪٽر دائود پوٽو	شاهه ڪريم جي رسالي ۾ ڏکين لفظن جي معني	
(31)	ڊاڪٽر عبدالڪريم سنديلو	سامي ڏاتو ڪوش	
(32)	محمد علي هداد	سچل جي لغت	
(33)	ڊاڪٽر عبدالڪريم سنديلو	سچل جي ڪلام ۾ لفظن جا ڏاتو	
(34)	محمد ابراهيم جويو	شيخ اياز جي ڪلام جي ڏکين لفظن جون معنائون	

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

4_ لغات سنڌي مخففات:

(الف) علم اللسان جي لحاظ کان اهميت:

هيءَ پنهنجي نوع ۽ قسم واري پهرين ۽ اهم لغات آهي. جنهن ۾ سنڌي ٻوليءَ جي لفظن جا مخفف روپ گڏ ڪري، اُنهن جي صوتي، صرفي، نحوي ۽ لغوي ڇنڊڇاڻ ڪئي وئي آهي ۽ اُنهن جي ڪارج کان سواءِ اُنهن جي مفصل سمجهاڻي پڻ ڏني وئي آهي. سنڌي ٻوليءَ ۾ هن قسم جي هيءَ پهرين واڪاڻ جوڳي ڪوشش آهي.

'مخفف' لفظ لاءِ انگريزيءَ ۾ abbreviation لفظ ڪم آندو ويندو آهي، پر مقصد ۽ ڪارج جي لحاظ کان. هن لغات جي حوالي سان مخفف جي معنيٰ ۽ مفهوم ٿيندو: ڪنهن لفظ کي سسائڻ، گهٽائڻ، يا ننڍو ڪرڻ. يعني ڪنهن لفظ مان ڪو آواز، ڪا صوتيم، ڪا صرفيم، ڪووينجن يا ڪو سُر حذف ڪرڻ، گهٽائڻ، ڪيرائڻ يا سسائڻ. جيئن اردوءَ ۾ 'بدتر' لفظ جو مخفف يا سسيل اُچار يا روپ 'بتّر' ڪيو ويندو آهي.

مطالعي دوران اهو پڻ معلوم ٿيو آهي تہ لفظن جا مخفف روپ ڪنهن ڏُڪيبازيءَ سان يا بيقاعدي نموني نٿا حاصل ڪجن پر اُن لاءِ بہ ٻوليءَ جي ارتقا دوران ڪي اصول يا قانون ٺهي ويندا آهن. مثال طور هيٺيان اصول عام طور لفظن جي مخففات لاءِ ڪارفرما هوندا آهن. مثلاً:

(i) سَنڌي (ادغام) وارا اصول ۽ قانون

(ii) شاعريءَ يا نثر وارين صنفن ۾ ٻوليءَ جي استعمال ۾ لفظن جو مخفف روپ وٺڻ

(iii) روزمره واري ٻوليءَ ۽ عام گفتگو واري ٻوليءَ ۾ لفظن جو سسڻ وغيره.

سنڌي ٻوليءَ ۾ لفظن جي مخفف صورتن جي اڀياس لاءِ حاصل ڪيل اصولن ۽ قانونن جي منصل تجزئي کان اڳ، اهو مناسب ٿيندو تہ 'لغات سنڌي مخففات' جي مصنف جي هن اهم ڪم ۽ ڪارنامي، ۽ هن لغات جي باري ۾ ڪجهہ عرض ڪجي. منهنجي خيال ۾ هن لغات جي مصنّف جو هي ڪارنامو هڪ 'جدت' مجڻ گهرجي ڇاڪاڻ تہ هن لغات واري تحقيقي ۽ تخليقي ڪم جو خيال، هن کان اڳ ڪنهن بہ عالم جي ذهن ۾ اُڀري ئي نہ سگهيو. اڃا بہ وڌيڪ وضاحت سان هيئن چئبو تہ هن لغات جي تخليق ڪرڻ جو خيال ڪنهن بہ ماهر جي ذهن ۾ هن کان اڳ سِرجيوئي ڪونہ هو. هن لغات جَي تيار ٿيڻ کان اڳ، البت مختلف لغتن ۾ لفظن جا ذاتو ماده ۽ اشتقاق ضرور ڏنا ويا آهن پر لفظن جا سسيل يا مخفف روپ، انهن جو لساني ڪارج ۽ وياڪرڻي حيثيت جي سلسلي ۾ ڪا بہ راءِ ڏنل ڪانهي. ان لحاظ کان هن دعويٰ ڪرڻ ۾ اهو ڪو وڌاءُ ڪونهي تہ سنڌي ٻوليءَ جي لفظن جي مخفف يا سسيل روپن جي اڀياس جي سلسلي ۾ هيءَ پهرين اهم لغات آهي جا جدت واري عمل ۽ تحقيق واري خوبيءَ سان مالامال

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

آهي. جنهن لاءِ طالب الموليٰ سائين ۽ محترم احمد خان آصف مصرائي مبارڪن جا مستحق آهن.

ديوان جهمت مل وسناڻيءَ پنهنجي ڪتاب 'وئتپتي ڪوش' ۾ لفظن جا ڌاتو ڪيندي، مخفف روپ تہ ڏنا آهن پر هن بہ مخفف روپ نالي ڪنهن بہ صورت جو ذڪر نہ ڪيو آهي. وئتپتي ڪوش تي تنقيد ڪندي ڊاڪٽر سنديلو صاحب لکي ٿو:

"گرچہ ڪتاب تي ڪافي متا ڪٽ ڪيل آهي مگر اونهي اڀياس ڪرڻ سان معلوم ٿو ٿئي تہ ڪن ڪن هنڌ، مصنف صاحب هٺي ويو آهي، مثلاً لکي ٿو: مُترڪو سنسڪرت 'مُدگر' مان نڪتل آهي، 'پيچرو' سنسڪرت 'پاد' مان نڪتل آهي. خير ائين بہ هجي ليڪن مخفي نہ رهي تہ 'مُترڪو' عربي لفظ 'مطرقہ' ۽ 'پيچرو' لفظ فارسي 'پايہ چاره' مان نڪتل آهي"[15].

بهرحال 'پيچرو' لفظ لاءِ چئي سگهجي ٿو تہ اهو لفظ فارسيءَ جي 'پايہ چاره' جو مخفف روپ آهي پر اهڙو ذڪر نہ ڊاڪٽر سنديلي صاحب ڪيو ۽ نہ وري ڪو اهو نقطو ڊاڪٽر سنديلي صاحب جي ذهن ۾ ئي هو. مخفف روپن يا مخفف جي ان حيثيت لاءِ سنڌي زبان ۾ پهريون دفعو لکڻ جو سهرو قبليٰ مخدوم طالب الموليٰ سائينءَ جي سر تي ٿو سونهي ۽ هن لغات جي تصنيف ڪرڻ جي سعادت کين ئي نصيب ٿي.

ڊاڪٽر سنديلي صاحب کي 'تحقيق لغات سنڌي' جي اشاعت تي مبارڪن جو خط (مورخہ 18-11-1958ع) لکندي، جناب طالب الموليٰ صاحب جن فرمائين ٿا:

"اوهان جي تصنيف 'تحقيق لغات سنڌي' زير مطالع آهي. رايو بعد ۾ موڪليندس پر ايترو ضرور چوندس تہ اوهان سنڌي زبان کي سونو نڪ وڌو آهي. هن قسم جي لغت جي سخت ضرورت هئي"[16].

جيڪڏهن سنديلي صاحب واري تحقيق (تحقيق لغات سنڌي)، سنڌي زبان کي سونو نڪ وڌو آهي تہ 'لغات سنڌي مخفّفات'، سنڌي زبان کي سونو تاج پهرايو آهي. هن لغات جي بہ ايتري ئي ضرورت هئي جيتري بين لغتن جي. ڇاڪاڻ تہ هن لغات جي مدد سان سنڌي ٻوليءَ ۾ لفظن جي فقرن، جملن ۽ شاعريءَ وارين مصرعن ۾ سسيل روپن ۽ مخفّفات جي، صرفي، نحوي ۽ لساني ڪارج ۽ حيثيت جي باري ۾ مفيد معلومات ملي ٿي.

---

[15] عبدالڪريم سنديلو ڊاڪٽر: "تحقيق لغات سنڌي"، حوالو ڏنو ويو آهي.

[16] ايضاً

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سنڌي ٻوليءَ جي لغات واري ڪيتر ۾ هيءَ پهرتين قسم جي لغات آهي، جنهن ۾ چونڊيل لفظن جو اصلي اُچار ۽ اُنهن جا مخفف يعني سسيل روپ ڏيئي، انهن جي سمجهاڻي ڏني وئي آهي. ۽ روز مره واريءَ نوڙي عام گفتگو واريءَ ٻوليءَ ۾ اُنهن سسيل روپن جي استعمال ۽ ڪارج جا مثال پڻ ڏنا ويا آهن. هي هڪ اهڙو اهم ۽ مفيد ڪم آهي جو گهڻو اڳ ٿيڻ کپندو هو. منهنجي هن دعويٰ ۾ ڪو ٻه وڏاءُ ڪونه ٿيندو ته هيءَ پنهنجي نوعيت جو پهريون ۽ هڪ اهم تحقيقي ڪم آهي جو گهڻي ۾ گهڻو داد لهڻي.

(ب) ترتيب:_ هن لغات ۾ 2100 لفظ ڏنا ويا آهن. جن جي ترتيب 'ديوان طالب الموليٰ' ۾ صفحي 9 تي ڏنل الف -- ب واري پٽيءَ موجب رکي وئي آهي. الف -- ب جي هيءَ پٽي، سنڌ جي سرڪاري تعليم کاتي طرفان، 1940ع ۾ ڇپايل ٻاراڻي ڪتاب ۾ ڏنل الف -- ب جي پٽيءَ موجب آهي. مواد جي ترتيب جي سلسلي ۾ هن لغات جو مرتب آصف مصراڻي صاحب لکي ٿو:

"هن لغات ۾ گڏ ڪيل مواد کي اساسي سرمايو سمجهي، اُنهن لفظن کي مُنڍ ۾ ساڄي طرف اهم لفظ طور برقرار رکيو ويو آهي ته جيئن بقول سندس: "سندن انفرادي ڪارنامو نمايان رهي."

محترم مصراڻي صاحب سموري مواد کي الف -- ب وار ترتيب ڏيڻ لاءِ سندس چونڊ موجب الف -- ب جو سلسلو ٻاراڻي ڪتاب 1940ع واري ڇاپي، جنهن جو عڪس ديوان طالب الموليٰ جي صفحي 9 تي ڏنل آهي، اُن موجب رکيو آهي."

ساري مواد کي چئن بابن ۾ ورهايو ويو آهي. پهرئين باب ۾، بقول مرتب جي، اسم، ضمير، صفت، ظرف ۽ فعل وغيره لفظن جا مخفف ڏنا ويا آهن؛ ٻئي باب ۾ اسم عام تي مشتمل لفظن جا مخفف روپ ڏنا ويا آهن؛ ٽئين باب ۾ اسم مصدر مان نڪتل لفظن جا مخفف روپ ڏنا ويا آهن؛ چوٿين باب ۾ بقول مؤلف جي ڪن ٻٽن لفظن جا مخفف ڏنل آهن، جن مان ڪي هي آهن:

ٻٽو لفظ	مخفف روپ	ٻٽو لفظ	مخفف روپ
سنڌ جو	سنڌي	هند جو	هندي
عربستان جو	عربي	لوهه وارو	لُهر
سون وارو	سونارو		

منهنجي خيال ۾ 'سنڌ جو'، 'عربستان جو'، 'هند جو'، 'لوهه وارو' ۽ 'سون وارو' ٻٽا لفظ نه آهن. بهرحال هيءَ هڪ ڌار بحث آهي جيڪو هن مقدمي سان واسطو نٿو رکي. ساڳيءَ طرح محترم مؤلف هيٺين گروهه کي هم آواز لفظن طور پيش ڪيو آهي. منهنجي سمجهه مطابق انهن لفظن کي هم آواز لفظ بيان ڪرڻ علم اللسان جي حوالي سان صحيح نه آهي. اُهي لفظ هي ڏنا اٿس:

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

لفظ	مخفف
موهين	موهن
ڪوهين	ڪوهن
ڳوهين	ڳوهن

انهن لفظن کي ڏار عنوان هيٺ رکڻ صحيح فيصلو نہ آهي.

(ت) **مخفف لفظن جي وياڪرڻي خصوصيت:**۔ هن لغات جي گهري مطالعي سان خبر پوي ٿي تہ هن ۾ شامل لفظن مان هرهڪ جو انفرادي حالت ۾ اُچار ڪيئن ڪيو ويندو آهي پر جڏهن اهو لفظ يا اهي لفظ ڪنهن گفتگو (روز مره واريءَ گفتگو) ۾ ڳالهايا ويندا آهن يا شعر و شاعريءَ ۾ ڪم آڻبا آهن. تڏهن اُنهن جي لکت واري صورت مان خبر پوندي تہ اُنهن لفظن جو اُچار ڪهڙي شڪل يا صورت وٺي بيهندو آهي، يعني اُهو لفظ يا اُهي لفظ روزمره واري گفتگو ڪنهن نثري جملي يا شعر جي مصرع ۾ ڪهڙي مخفف صورت ٿا ناهين. اهڙن مخفف لفظن جي اڀياس ڪرڻ مهل انهن لفظن تي علم صوتيات، علم صرف يا علم نحو جا قانون اثر انداز معلوم ٿين ٿا. اُنهن لفظن تي، 'سَنڌي' (assimilation) جي قانون موجب، تخفيف يا سوس وارو اصول اثر انداز محسوس ڪبو آهي. انهن ۾ اهڙن لفظن جي مخفف روپن ۾ جيڪي صوتي، صوتياتي ۽ سَنڌيءَ جي اصولن جي ڪري تبديليون رونما ٿينديون آهن. اُنهن کي (انهن لفظن جي مخفف روپن کي) چڱيءَ طرح جاچي يا پروڙي سگهجي ٿو. مثال طور:

لفظ جي انفرادي صورت	عام جملي ۾ لڪيل صورت ۾ اُچار	مخفف روپ
اٿن	ماني ڪاڏي آٿن	ماني ڪاڏي ٿن / ماني ڪاڏن
	هن چيو آهي / چيو آٿن	چيو ٿن / چيُن

مٿين مثالن ۾ 'ڪاڏن' ۽ 'چيُن' مخفف روپن جو جڏهن غور سان اڀياس ٿو ڪجي تہ معلوم ٿو ٿئي تہ هن سلسلي يا عمل ۾ 'سَنڌي' وارا اصول اثر انداز آهن. ۽ اهي اصول ئي مخفف روپن جي اصلوڪن لفظن جي ڳولڻ ۾ مدد ڪن ٿا.

هن نقطي کي اڳتي هلي، مثال ڏيئي سمجهائڻ جي ڪوشش ڪئي وئي آهي. انهن روپن جو تفصيلي جائزو تڏهن سامهون ايندو جڏهن انهن ۽ اهڙن بين لفظن يعني مخفف يا سسيل روپن کي روزمره واريءَ بوليءَ يا عام گفتگو يا شعر و شاعريءَ ۾ ڪم آڻي، انهن جي ڇنڊڇاڻ ڪئي ويندي.

مرحوم ڊاڪٽر سنديلو پنهنجي ڪتاب. 'تحقيق لغات سنڌي' جي حوالي سان فرمائي ٿو:

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

"فلسفہ اللسان (Philology) بحر بيڪران آهي، جنهن جو انت لهڻ آسان نہ آهي"[17]

پر آءٌ تہ ائين چوندس تہ 'فلسفہ اللسان' تہ 'علم اللسان' جو فقط هڪ شعبو آهي. جڏهن تہ 'فلسفہ اللسان' (Philology)، مرحوم سنديلي صاحب جي خيال ۾ بحر بيڪران آهي تہ پوءِ 'علم اللسان' (Science Linguistic) جي اَٿاهہ مهاساگر جي پاتال ۾ پيهي، اُن جو انت ڳولڻ تہ اوکي ۾ اوکو ڪم آهي. مخدوم طالب المولىٰ صاحب تہ هڪ غواص ٿڃي، علم اللسان جي هن عميق ۽ بي انت بحر ۾ ٽپو ڏنو آهي ۽ موتي ميڙڻ جي نهايت ئي ڪامياب ڪوشش ڪئي آهي. نواءِ سنڌ اخبار جي ايڊيٽر پنهنجيءَ 1_1956ع واريءَ اخبار ۾ تبصرو ڪندي، سنديلي صاحب کي داد ڏيندي لکيو آهي:

"قابل مصنف هن بحر بيڪران ۾ هٿين خالي گهڙي، ٽڙڳي ٽڙڳي ۽ ٽبيون هڻي، جيڪي موتي ڪڍيا آهن، تن جو قدر نہ ڪرڻ حد درجي جي زيادتي ٿيندي"

ماشاءَ الله هن قسم جو داد طالب المولىٰ سائينءَ جن کي بہ. سنڌن هن املهہ ماڻڪ ۽ اعليٰ پايہ جي شهپاري تي ڏيڻ گهرجي. مخدوم صاحب جن، ڪائنات تي فتح واري هن موجوده دور ۾، هڪ آزمودگار غواص ٿڃي، سنڌي زبان ۽ ادب جي اٿاهہ مهاساگر ۾ ٽپو ڏيئي، اُن جي پاتال تائين پهچي، املهہ ماڻڪ ميڙي، هن لغات جي صورت ۾، سنڌ جي سڄاڻ ماڻهن اڳيان رکيا آهن. هاڻ اهو اسان تي ڇڏيل آهي تہ اُن جو ڪهڙي نموني سان قدر ڪريون. پر آئون تہ ائين چوندس تہ مخدوم صاحب سنڌي ٻوليءَ کي سونو تاج پهرايو آهي. وري جو ساٿي ملين محترم احمد خان آصف مصراڻيءَ جهڙو مخلص، محنتي، سباجهو سخنور ۽ هن ڏس ۾ ماهر، جنهن مخدوم صاحب طرفان گڏ ڪيل مواد کي سهيڙي، سموهي ۽ سنڌري هڪ مڪمل مسودي جو روپ ڏنو. هو لکي ٿو:

"لغات سنڌي مخفّفات جو مواد قبلہ مخدوم محمّد زمان صاحب طالب المولىٰ جن، جدا جدا نوٽبوڪن، چوپڙين، بلڪ چٺڪين تي ڪٺو ڪري، ان کي باقاعدي ترتيب ڏيڻ لاءِ هڪ خاص نوٽبوڪ تي ڪم بہ شروع ڪيو مگر لڳاتار طبيعت جي ناسازي، سروري جماعت جي سالاري، بين ذميدارين، مشغولين ۽ مصروفيتن سبب اهو ڪم روڪي ڇڏيو هئائون. مون لاءِ فخر جي ڳالهہ آهي ۽ آءٌ پاڻ کي خوش نصيب ٿو سمجهان جو اُهو سمورو مواد ترتيب ڏيڻ لاءِ منهنجي حوالي ڪيائون."

وري وڏا ڀاڳ منهنجا ڇٽبا جو هن شهپاري جي مقدمي لکڻ جي سعادت مون کي نصيب ٿي، جنهن لاءِ آئون مخدوم صاحب جن جو ٿورائتو آهيان. مون هن کان اڳ وارن صفحن ۾ عرض ڪيو آهي تہ:

[17] عبدالڪريم سنديلو ڊاڪٽر: "تحقيق لغات سنڌي" ص 33

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

” منهنجي خيال ۾ هن لغات جي مصنف جو هي ڪم ’جدت‘ ۽ تخليقي ڪم آهي. هن لغات واري تحقيقي ڪم جو خيال، اڳ ۾ ڪنهن بہ صاحب جي ذهن ۾ اُپريوئي ڪونہ هو يعني تہ هي خيال ڪنهن بہ ماهر جي ذهن ۾ هن کان اڳ سرجيوئي ڪونہ هو.“

منهنجي هن دعوا جي تصديق، محترم انور هالائيءَ جي هينئينءَ راءِ مان ملي ٿي. انور هالائي صاحب، ’طالب المولىٰ سائينءَ جي شاعرانہ حيثيت‘ جي عنوان سان ’ديوان طالب المولىٰ‘، صفحي 29 تي لکي ٿو:

”چوٿين دور ۾ زير مطالع ڪتاب، ديوان طالب المولىٰ، 1982ع ۾ شايع ٿيو آهي. هڪ ڪتاب ’سنڌي مخففات‘، مخدوم صاحب لکي رهيو آهي جيڪو عنقريب شايع ٿي ويندو. سنڌي مخفف بابت مخدوم صاحب جن پنهنجي ڪتاب ديوان طالب المولىٰ ۾ اڳي ئي ذڪر ڪيو آهي، توقع آهي تہ اهو ڪتاب سنڌي ادب ۾ هڪ نئون تحقيقاتي ڪتاب ثابت ٿيندو“[18].

بيشڪ هيءَ لغات، سنڌي زبان ۽ ادب جو هڪ بي بها خزانو آهي. هن لغات سنڌي ٻوليءَ جي شاعريءَ ۾ ڪم ايندڙ لفظن ۽ انهن جي صوتي، صرفي ۽ وياڪرڻي اپياس واري کيتر ۾ شاندار اضافو ڪيو آهي. هن ڪتاب جي مرتب، لفظ جي مخفف روپ جي سلسلي ۾، صحيح راءِ ڪانہ ڏني آهي. مهاڳ ۾ هُو لکي ٿو:

اصل لفظ مان ’ي‘ ڪڍڻ سان مخفف ملي ٿو“. جيئن:

لفظ	مخفف	لفظ	مخفف
اکيُن	اَکِن	دکين	دَکِن
مکيُن	مَکِن	سکين	سکِن[19]

حقيقت ۾ سنڌي ٻوليءَ جي صوتي، صرفي ۽ نحوي اصولن ۽ قانونن موجب لفظ جي مخفف روپ ناهڻ لاءِ اهڙو ڪو بہ قانون ڪونهي، جيئن مصراڻي صاحب فرمايو آهي، پر حقيقت ۾ ڪنهن بہ لفظ جي مخفف ٿيڻ يعني سسڻ يا گهٽجڻ جي باري ۾ جيڪي اصول ۽ قانون، انهن لفظن جي اپياس کان پوءِ نظر آيا آهن، اُنهن مان ڪي هن کان اڳ وارن صفحن ۾ بيان ڪيا ويا آهن. پر هت هڪ دفعو وري هيٺ ڏُهرائڻ مناسب سمجهان ٿو. اُهي اصول هي آهن:

(الف) سنڌي(ادغام) جا اصول ۽ قانون جيڪي لفظن جي مخفف صورتن ناهڻ ۽ اُنهن جي اپياس ۾ مدد ڪن ٿا.

(ب) روز مره واري ۽ عام گفتگو واري ٻوليءَ جو اپياس

---

[18] ڏسو: ”ديوان طالب المولىٰ، ص 29

[19] ڏسو: ”لغات سنڌي مخففات“ جو مهاڳ

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(ت) شاعريءَ يا نثر ۾ ڪم ايندڙ لفظن، فقرن ۽ جملن ۾ لفظن جو مخفف ٿيڻ.

(ث) هن لغات جي ٻوليءَ ۾ افاديت: انهن تنهي اصولن مان جيتوڻيڪ شاعريءَ يا نثر ۾ ڪم ايندڙ لفظن جو فقرن ۽ جملن يا مصرعن ۾ استعمال، ٽئين نمبر تي ڏنو ويو آهي پر جيئن ته هن لغات جي مصنف، شاعريءَ واري اصول تي پنهنجيءَ هن لغات جو بنياد رکيو آهي، ان ڪري، پهرين اُن اصول جي باري ۾ بحث ڪبو. منهنجي جاڻ ۽ مطالعي موجب ۽ پڻ مخدوم صاحب جن جي راءِ موجب، شاعريءَ ۾ چند جي ماترائن يا علم عروض جي وزن جي پورائي ڪرڻ لاءِ مصرعن ۾ ڪي لفظ يا ڪن لفظن ۾ ڪي آواز مخفف ڪرڻا پوندا آهن. هن دعويٰ کي جناب طالب الموليٰ جن پنهنجي ديوان ۾ لکيل پُرمغز مهاڳ ذريعي وڌيڪ صحيح ثابت ڪيو آهي. مخدوم سائينءَ جن لکن ٿا:

> 'اُچيو'، 'اُچئو'، 'مُڙيو'، 'مُڙئو'، 'وڌيو'، 'وڌئو'، 'اڳيان'، اڳئان'، 'لکيو'، لُکئو'، 'کليو'، 'کلئو'، پيو پئو وغيره وغيره لفظ اَنهيءَ اُنهَيَ، لکندو آهيان. 'يَ' تي 'زبر' ڏيڻ سان اصل مطلب ادا ٿئي ٿو ۽ 'همزو' (ء) زائد آهي. 'آهيان'، 'آهئا'، 'آهيان'، 'هُان'، انهن لفظن جون لکڻيون جدا مگر معنيٰ ساڳي آهي، تنهنڪري ضرورت سارو سواءِ 'هان' ۽ "هِن" جي باقي ٽنهي شڪلين ۾ اهي لفظ استعمال ڪندو آهيان انهن لکڻين ۾ عروض موجب تقطيع (وندورڇ) ۾ آساني ٿئي ٿي"[20].

اڳتي فرمائين ٿا ته:

> 'آئون لفظ 'لَءِ' يا لَئي' بدران 'لِءِ' ڪري لکندو آهيان ۽ اُن کي درست سمجهان ٿو ڇو ته ٻيءَ طرح جي لکڻي تقطيع ۾ غلط ٿيندي: مثال طور :

ملاقات لَئي محب مشتاق جو
سڪي ساهه وارو ادا ڪج عرض
(فاضل)

"نه آهي پروسو ڪايه نه مايه تي نه سايا تي
انهيءَ تصديق لئه غافل وڃي گورو ڪفن کان پڇ"[21]
(انجم)

---

[20] مخدوم محمد زمان طالب الموليٰ، "ديوان طالب الموليٰ"، 1982ع ص ص 16 ۽ 17.
[21] ايضاً

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مٿي ڏنل وضاحت، مثالن ۽ هيٺ ڏنل راءِ مان بلڪل واضح ٿئي ٿو تہ مخدوم صاحب جن مخفف روپن جي مفهوم ۽ ڪارج کان 1982ع ۾ چڱيءَ طرح واقف هئا. فرمائين ٿا:

”ڪڏهين ۽ 'جڏهين' جو مخفف (گهٽايل) 'ڪڏهن' ۽ 'جڏهن'
آهي، ڪي تہ 'ڪڏ' ۽ 'جڏ' بہ لکندا آهن. جي غلط سمجهان ٿو“[22].

اڳتي لکن ٿا تہ:

”لفظ 'آهن' کي 'هن' ۽ آهيان' کي 'هان' بہ ڪري، ڪتي
چون ۽ لکن ٿا. اهي لفظ سنڌ جي اُترئين حصي جا آهن. جهڙيءَ طرح عربي ۽ فارسي الفاظن جا مخفف آهن تهڙيءَ طرح ڪيترن ئي سنڌي لفظن جا مخفف موجود آهن.
ڪجهہ مثال هي آهن:

هِنن	هِن	ندين	ندن	اکين	اِکن		
تنن	تن	آهِن	هِن	سَمين	سَمِن		
وَهين	وَهِن	ستين	سَتِن	جنن	جِن		
شڪين	شڪِن	آهيان	اَهيان	وسين	وَسِن		
آهِن	هِن	گهٽين	گهٽن	هُٽايا	هُياها		
مٿين	مِٿن	هُٺويا	هُيوهو	ڏنگين	ڏنگِن		
سومار	سومَر	چڏين	چِڏِن	صدين	صَدِن		
مجين	مجن	ادين	اِدن	چکين	چکن		
ونين	وَنِن	يارَ	يَر“[23]				

طالب المولي سائينءَ جن لکن ٿا:

”مٿيان لفظ شاعريءَ ۾، بغور پڙهڻ سان، آسانيءَ سان سمجهڻ ۾ اچن ٿا. لفظ 'وَهُ'، 'رهہ' بہ آهن. جيئن 'اوهان'، 'توهان' ۽ 'گرهاتي'، پر انهن کي رديف نٿو بنائي سگهجي“[24]. طالب المولي سائينءَ جن جي انهيءَ راءِ کي، شعر جا هيٺيان مثال وڌيڪ وزندار بنائين ٿا. انهن شعرن ۾ لفظن جي مخفف روپن جا مثال ملن ٿا:

---

[22] مخدوم محمد زمان طالب المولي: ديوان طالب المولي، 1982ع. ص 16.
[23] ايضاً ص 17.
[24] ايضاً ص 18.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

لکڻ ۾	پڙهڻ ۾
وري آدابِ محفل کان ٿيا او	وري ادب محفل کا ٿيا او
روشناس آهن	روشناساهن
نشيمن کان جي بي پرواهہ هٺا آواره	نشيمن کا بي پروا هٺا آوارا
هرجائي	هرجائي[25]

لفظن جي مخفف روپن جا مثال شاهہ لطيف جي ڪلام ۾ بہ بيشمار ملن ٿا، مثال طور:

دوس مٺا دلدار عالم سڀ آباد ڪرين

هن مصرع ۾ 'دوس' لفظ 'دوست' جي مخفف صورت آهي ۽ 'ت' حذف ڪيو ويو آهي. ٻيو بيت آهي:

ٻاروچاڻا ٻار توڙان ترس نہ سڪيا.

هن مصرع ۾ 'توڙان' لفظ 'توڙ کان' لفظن جو مخفف روپ آهي.

اهڙيءَ طرح ڪِڳمار لفظ ڪِڙڳ مار جو مخفف آهي.

مرزا قليچ بيگ جي ڪلام ۾ مخففات جا ڪيترائي مثال ملن ٿا، مثلاً:

پنهنجي ڪوچي ۾ ڏسي رات رقيبن مُنکي،
پڻ خبردار ڪيو ڪنهن ڪيو دلدار ڪيو[26]

هن شعر ۾ 'مُنکي' لفظ 'مون کي' جو مخفف روپ آهي.

مير عبدالحسين خان سانگيءَ بہ شاعريءَ ۾ وزن جي پورائيءَ لاءِ ڪن ڪن لفظن جا مخفف روپ ڪم آندا آهن، مثال طور:

نڪا پوک پوکن، نڪو هر هَلي،
تڏهن ٻي سکيا آهن مارو مٺا[27]

هن شعر ۾ 'پوکن' لفظ 'پوکين' جو مخفف روپ آهي.

سانگيءَ جي ڪلام ۾ ٻيا مثال هي آهن:

سدا منهنجا منجهہ مليرِ،
پپن ۽ گولاڙن مان "ماڻن" مزا،

---

[25] مرزا سڪندر علي: "سنڌيءَ جو عروض". انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي. 1984ع ص ص 67 ۽ 68

[26] عبدالجبار جوڻيجو ڊاڪٽر: سنڌي شاعريءَ تي فارسي شاعريءَ جو اثر. ڄام شورو. انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي. 1980ع ص 245

[27] ايضا

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پنهوارن جي آهي پُسيءَ سان پريت،
سگهر سيڪي ”ڪائن“ سانگي سا سد ا[28]

مٿين بن شعرن

۾ ’ماٽن‘ ۽ ’ڪائن‘ لفظ، ’ماٽين‘ ۽ ’ڪائين‘ جا مخفّف آهن.

هن قسم واريون خصوصيتون محترم شيخ اياز جي ڪلام ۾ به نظر اچن ٿيون. شيخ صاحب جي ڪلام مان ڪي مثال ڏجن ٿا:

ڊوڙي ڊوڙي ٿڪجي ٿڪجي،
وڻ جي هينيان بيٺا سوچن .[29]

هن شعر ۾ ’سوچن‘ لفظ ’سوچين‘ لفظ جو مخفّف آهي. شيخ صاحب جي هڪ ٻي مصرع به ملاحظ فرمايو:

اڙي چنڊ اڙي چنڊ پرين تو نه ڏٺو آ[30]

لفظن جي مخففات جا اهڙا ڪئين مثال محترم شمشير ’لحيدريءَ، تنوير عباسيءَ ۽ ٻين شاعرن جي ڪلام ۾ به ملن ٿا. نوجوان شاعر اياز گل جي ڪلام مان ڪي مثال ملاحظ فرمايو:

سوچون ساريون هارايل سردار جيان،
خواب پيا ها پيرن ۾ تلوار جيان،
چپ اوهان جا پنهنجا، لفظ پراوا هِن،
يارو! آهيو ڊرامي جي ڪردارن جيان.

هن شعر ۾ ’ها‘ ’هِن‘ لفظ مخفّف روپن جا مثال آهن. اياز گل جو هڪ ٻيو شعر مثال طور ڏجي ٿو:

نفرت جنهن جي ٻولي آهي،
منهنجي هٿ ۾ گل سندس لَئہ
هن جي گن ۾ گولي آ هـ ي[31]

هن شعر ۾ ’لَئہ‘ لفظ مخفف صورت آهي.

شاعريءَ وانگر نثر ۾ به روزمره واري ٻوليءَ ۾ ڪم ايندڙ مخفّف ملن ٿا. مثال طور مخدوم صاحب، ديوان

---

[28] عبدالجبار جوڻيجو ڊاڪٽر: سنڌي شاعريءَ تي فارسي شاعريءَ جو اثر، ڇام شورو انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، 1980ع، ص 245

[29] عبدالجبار جوڻيو ڊاڪٽر: حوالو ڏنل آهي، ص 245

[30] غلام علي الانا ۽ زيب شيخ: ادبي اوسر، حيدرآباد، زيب ادبي مرڪز 1967ع ص 5

[31] عبرت مخزن، 15 ـ آڪٽوبر 1990ع، ص 21

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

طالب الموليٰ جي مهاڳ ۾ لکن ٿا:

"ماڻهن جي تمنائن، تقاضائن ۽ ڪاڏ پيٽ سندن وڙهڻ جا سبب پيدا ڪيا" [32]

سَنڌيءَ وارا قانون ـ مٿي لفظن کي مخفّف ڪرڻ يا سسائڻ جا جيڪي مثال شاعريءَ مان ڏنا ويا آهن، انهن جي مخفّف ٿيڻ يا سسائڻ واري مطالعي لاءِ سَنڌيءَ جا قانون مدد ڪن ٿا. هن ڏس ۾ 'سنڌي ٻوليءَ جو اڀياس' ڪتاب[33] ۾ سَنڌيءَ جي اصولن جي باري ۾ تفصيل سان بحث ڪيو ويو آهي، البت اهو قبول ڪرڻ ۾ ڪوبہ عار ڪونہ ٿو سمجهان تہ ان وقت منهنجي ذهن ۾ لفظن جي مخفّف صورتن جو تصور بہ ڪونہ هو. هيٺ مثال ڏيئي اهو ثابت ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي اٿم تہ ڪنهن بہ لفظ ۾ ڪنهن آواز جي گهٽجڻ، سسجڻ، گم ٿيڻ يعني ڪنهن لفظ جي مخفّف ٿيڻ ۾ 'سَنڌيءَ وارا اصول ۽ قانون' اثر انداز ٿيندا آهن.

سَنڌيءَ جي لغوي معنيٰ آهي 'جوڙ'، 'ڳنڍ' يا ميلاپ'. انگريزيءَ ۾ اُن عمل کيassimilation چئبو آهي. جڏهن ڪنهن بہ مرتب يا مرڪب لفظ، فقري يا جملي ۾ مثال طور مرتب لفظ جي حالت ۾ بنيادي لفظ سان هڪ يا هڪ کان وڌيڪ 'پروس' صرفيہ يا صورتون بنيادي لفظ جي اڳيان يا پنيان اهڙي نموني ملن يا ڳنڍجن جو پهرئين لفظ يا صرفيہ جو پويون آواز ۽ پوئين لفظ يا صرفيہ جو پهريون آواز هڪ ٻئي تي اثر ڪري، هڪ نئين آواز يا صوتيہ ۾ مٽجن يا تبديل ٿين، تہ اهڙي تبديليءَ کي لسانيات ۾ "سَنڌيءَ جي اثر کان تبديلي" شمار ڪيو ويندو آهي. هن وصف جي مطالعي کان پوءِ جيڪي نتيجا حاصل ٿيا آهن اُهي هي آهن:

(الف) لفظن يا صرفين جي ميلاپ يا جوڙ وارا مرڪب آواز يا آوازن جا ميل، پاڻ ۾ سمائجي يا هڪ ٻئي تي اثر ڪري، هڪ نئين آواز ۾ تبديل ٿيندا آهن: مثال طور:

اُٺ > چارڻ = اُچ + چارڻ > اُچارڻ

ايڪا - دش > ايڪا + رهہ > اي + آ - رہ > يارہ

دوا + دش > ٻا + ڏش > ٻا + رس > ٻارہ > ٻارهن

پنج - ڏش > پند + رهہ > پن - رہ > پندرہ[34]

---

[32] ديوان طالب الموليٰ، ص 1.

[33] غلام علي الانا، ڊاڪٽر: "سنڌي ٻوليءَ جو اڀياس"، ڄام شورو انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، 1987ع ص ص 101ـ120

[34] ايضاً

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سَت + جن > سج + جن > سَجّن > سجڻ

اهڙيءَ طرح وڌيڪ مثال سنڌي ٻوليءَ جو اڀياس ڪتاب ۾ ڏسي سگهجن ٿا.

(ب) ٻن لفظن يا هڪ لفظ ۾ هڪ پروس صورت جي ميلاپ جي حالت ۾ پوئين آواز (صوتيه) جي اثر ڪان، پهريون آواز وڃان ٿي هڪ نئين ٽئين آواز جو روپ وٺندو آهي: جيئن:

ڌُهه + ٻل > ڌُر + ٻل > ڌُٻل > ڌٻرو

نهه + ٿل > نش + ٿجل > نس ٿل

نهه + مل > نر + مل > نرمل > نمل

واٽيو + آٽي > واڻ + ياٽي > واڃاٽي[35]

(ت) تاريخي ارتقا دوران ڪنهن لفظ ۾ هڪ آواز بدلجي ٻيو آواز ٿي ويندو آهي. هن عمل کي 'تاريخي سَنڌي' چئبو آهي. سنڌيءَ جو هي قسم، ٻوليءَ جي ارتقا سان واسطو ٿو رکي، يعني ٻوليءَ جي ارتقا دوران جيئن جيئن ٻوليءَ ۾ ٻيون تبديليون واقع ٿينديون آهن، تيئن تيئن هن قسم واري سنڌي به پنهنجا اثر ظاهر ڪندي آهي. هن قسم واري سنڌيءَ جي مطالعي مان معلوم ٿو ٿئي ته ڪو لفظ، ڪنهن زماني ۾ هڪ خاص نموني سان اُچاريو ويندو هو پر جيئن جيئن ٻوليءَ ۾ ترقي ايندي وئي تيئن تيئن اهڙن لفظن ۾ آوازن ۽ سندن گروهن ۾ يا خاندان ۾ فرق ايندو ويو. مثال طور:

(i) ڪن لفظن ۾ تاريخي ارتقا دوران 'ڪ'، 'گهه' ۽ 'ٿ' آواز بدلجي "هه" ٿيا، مثال طور:

مُنهن> مُهه >مک

مينهن> ميهه >ميگهه

(ii) تاريخي سنڌيءَ جو هڪ ٻيو قسم اهو آهي جنهن ۾ ٻوليءَ جي ارتقا دوران ڪنهن لفظ ۾ آواز گم يا حذف ٿي ويندا آهن. سنڌي ٻوليءَ جي موجوده صورت ۾ اهڙا ڪيترائي لفظ موجود آهن، جن مان تاريخ جي گذرڻ سان گڏوگڏ ڪي آواز يا صوتيه آهستي آهستي گم ٿي ويا، يا حذف ٿي ويا يا مخفف ٿي ويا. مثال طور:

گرام > گام > ڳاؤن	سنيهه > نيهه > نينهن
پراتا > پرا > پا	سروي > سوي > سيي > سڀ
ارڌ > اڌ	چرم > چم
ارگهه > اگهه	ماتر > مات > ماءُ

[35] غلام علي الانا، ڊاڪٽر: "سنڌي ٻوليءَ جو اڀياس". ص ص 101_120

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ارڪ > اڪ　　　　ڪريندي > ڪندي

رسمي > رسي

شادباش > شاباش >شاباس

خوددار > خودار

شاهہ گرد > شاگرد

بادشاهہ > باشا >پاشا[36].

سنڌي ٻوليءَ جي ڪلاسيڪي توڙي جديد شاعريءَ ۾ ’ڪرن‘ ’ڪريندي‘. لفظ جي استعمال جا مثال ملن ٿا. مثال طور اسحاق آهنگر جو هي سورٺو ڏسو:

ٿيان مان جهرڪ، ويهان پرينءَ جي ڇڄ تي،
مانَ ڪَرَن ڏُرڪ، ٻولي ٻاجهاريءَ سين.

شاهہ ڪريم جو دوهو بہ هڪ سٺو مثال آهي:

چندن چور ڪريندي، رتو منهن ڪُهاڙ
سڄڻ ڏڄڻ نہ ٿئي، رُسي جي سوَ وار[37]

هن سلسلي ۾ سنڌي ماڻهن ۾ شهرن جي نالن جا مخفف روپ بہ ڏاڍا دلچسپ معلوم ٿين ٿا. ۽ اپياس طرف ڌيان ڇڪائين ٿا. مثال طور:

اصلوڪو لفظ	**مخفف روپ**	**اصلوڪو لفظ**	**مخفف روپ**
خدا آباد	خداواد	خدا ڏنو	خدانو
الله ڏنو	الانو	الله ڏتو	الله تو
غلام محمد	گلاند	نورالدين	نوردين
عبدالقادر	ڪادر	غلام علي	گلاملي
سائينءَ ڏنو	سائينو	سائينءَ جن	سائيَن
سائينءَجن وڏا	سائين ڏا	مير محمد	ميرند

لغات سنڌي مخفّفات ۾ بہ اهڙا ڪيترائي لفظ ڏنا ويا آهن. جيڪي سَنڌيءَ جي هن اصول سان واسطو رکن ٿا. مثلاً

[36] غلام علي الانا. ڊاڪٽر: ”سنڌي ٻوليءَ جو اڀياس“. ڄام شورو انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي. 1987ع ص ص 101_120

[37] ايضاً

sindhsalamat.com　　books.sindhsalamat.com

اصلوڪو لفظ	مخفف روپ	اصلوڪو لفظ	مخفف روپ	اصلوڪو لفظ	مخفف روپ
اڻ ٻڻت	اڻ ٻڻ	اٺاوت	اُٺت	اوهان	هان
چٽڪ	چڙ	الله تو آهار	الاتوهار/الاتوُار	اٺورچ	اورچ
ٻلائتو	ٻلاتو	اولاڪو	اولڪو	تندور	تنور
ٽونگڙو	ٽونگو	پاڇولو	پاڇو	ڏولچي	ڏولي
ڏوهاري	ڏوهي	ڏندرو	ڏندو	ڏيچڙو	ڏيچو
راڏائو	راڏو	رانول	راءِ	ڏن پيرو	ڏاني
حجت	حج	خورشيد	خور	چاٽپ	چاڻ
جاءِ بجاءِ	جابجا	جڏهانڪر	جڏاڪر/ جڏ	جڳت	جڳ
پولار	پور	پرين	پر	پچاٽو	پچا
پانڌيئڙو	پانڌي	پاسراتي	پاسري	راڳائي	راڳي
رڪوال	راڪو	روڪڙ	روڪ	آجيان	آجان
اٿيئي	ٿئي	جوانتو	جاتو		

(iii) تاريخي سنڌيءَ جو هڪ وڏيڪ مثال تاريخي سنجوڳي سنڌي آهي. تاريخي سنجوڳي سنڌيءَ جا مثال به مخففات واري اڀياس ۾ مدد ڪن ٿا. هن قسم واريءَ سَنڌيءَ جي حالت ۾، لفظ ۾ ميل يا جوڙ وارا ڪي به به مخفّف آواز يا گڏيل آواز پاڻ ۾ سمائجي يا هڪ ٻئي تي اثر ڪري، هڪ نئين آواز ۾ بدليا آهن. تبديل ٿيل نئون آواز ميل وارن آوازن کان بلڪل الڳ ۽ نون گروهن وارن آوازن مان هڪ هوندو آهي.

مثال طور:-

اصلوڪو لفظ	نئون لفظ	تبديل
اگر	اڳ	’گ‘ ۽ ’ر‘ پاڻ ۾ سمائجي ۽ بدلجي نئين آواز ’ڳ‘ جو روپ ورتو آهي.
ياگيہ	ياڳ	’گ‘ + ’ي‘ هڪ ٻئي ۾ سمائجي ’ڳ‘ جي صورت ورتي.
ستيہ	سچ	’ت‘ + ’ي‘ هڪ ٻئي ۾ سمائجي ’چ‘ ۾ تبديل ٿيا آهن.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هتيا	هَچا	’ت‘ + ’ي‘ هڪ ٻئي تي اثر ڪري ’چ‘ ۾ تبديل ٿيا آهن.
ويديہ	ويج	’د‘ + ’ي‘ هڪ ٻئي تي اثر ڪري ’ج‘ ۾ تبديل ٿيا آهن.
هست	هٿ	’س‘ + ’ت‘ هڪ ٻئي تي اثر ڪري ’ٿ‘ ۾ بدليا آهن.

(iv) لفظ جي انفرادي طور استعمال کان سواءِ اُن جو نحوي سٽاء ۾ استعمال بہ مخفّف روپ جي مطالعي ۾ مدد ڪري ٿو ڇاڪاڻ تہ ’سنڌيءَ جا قانون‘ نہ فقط انفرادي لفظن جي حالت ۾ اثرانداز آهن پر جملن ڪم آندل لفظن جي روپن تي بہ اهي قانون پنهنجو اثر ڏيکارين ٿا ۽ لفظن کي مخفّف بنائين ٿا. مثال طور:

	فرق
نہ + آهي > ناهي	’آ‘ سُر جي اثر کان، سندس اڳيان آيل ’آ‘ سر حذف ٿي ويو.
نہ + آهن > ناهن	ايضاً
ڇا + آهن > ڇاهِن	هن مثال ۾ ’آهن‘ لفظ جو ’آ‘ حذف ڪيو ويو آهي.
ڪانہ + آهي > ڪانهي	هن مثال ۾ ’نہ‘ وارو ’آ‘ ۽ ’آ‘ حذف ڪيا ويا.
ڪونہ + آهي > ڪونهي	قابل توجهہ نقطو هي آهي تہ هن جملي ۾ ڪونہ لفظ ۾ ’ن‘ آواز اوسرگ هو جو ’ڪونهي‘ لفظ ۾ بدلجي وسرگ ’نھ‘ ٿيو آهي.
ڪين + آهن 7 ڪِينَهن	اهڙيءَ طرح ’ڪونَهن‘ ۽ ’ڪينهن‘ ’نھ‘ وسرگ آواز آهي.

ٻيا مثال هي آهن:

ڇا + آهي > ڇاهي؟

ڇا + نہ > آهي > ڇاناهي

ڏنو اٿن > ڏنو ٿن > ڏِنن

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڏنو اٿن > ڏنوٿن > ڏِنن

چيو اٿن > چيوٿن > چَيِن

ويندو اٿن > ويندوٿن >وَيندِن

ڪاڏو آٿن > ڪاڏوٿن >ڪاڏِن

ويا آٿن > وياٿن > ويانِ

درويش آهن > درويش هِن> درويشن

ويو + س > ويُس

تيو + س > تِيس

لکيو + م > لِکيُم

(v) سنڌي ٻوليءَ جي نحوي سٽاء موجب فاعل – فعل واري ترتيب ۾ جملي ۾ ڪم ايندڙ لفظن اندر ترميم واري خصوصيت (Modification) جو سنڌيءَ جي قانون موجب، ايپاس ڪرڻ گهرجي. ٻين لفظ ۾ هيئن چئبو تہ جملن ۾ ڪم ايندڙ لفظن ۾ مخفف روپ سنڌيءَ وارن اصولن سان واسطو رکن ٿا. مثال طور ترميم واري اصول موجب، ڪنهن بہ گفتار ۾ فاعل ۽ حرف جر ۾ ميلاپ واري حالت ۾ صوتي تبديل واقع ٿيندي آهي، پر جيڪڏهن فاعل ۽ فعل الڳ الڳ يا ڌار ڌار ڪري ۽ جهلي جهلي ڳالهائبا تہ پوءِ اُنهن لفظن ۾ ڪنهن بہ صوتي تبديليءَ جو امڪان ڪونہ ٿيندو پر ڪنهن عام گفتار ۾ لفظن جو الڳ الڳ ڳالهائجڻ رواجي طور يعني عام (Normal) حالت ۾ ممڪن ڪونهي. هن سلسلي ۾ هيٺيان مثال مدد ڪن ٿا.

لفظن جو الڳ الڳ استعمال	عام رواجي گفتار ۾ استعمال
مون وٽ پين ڪانہ آهي	مون ٽ پين ڪانهي/ پين ڪانهيم
پين ڪانہ اٿم	پين ڪانہ ٿم/پين ڪانٿم
هُو ڇا آهي؟	هو ڇاهي؟/ڇاهي؟
هُو ڪراچي ويا آهن	هُو ڪراچي يا هن /ڪراچي ياهِن
هُو اسان جي مدد ڪندا آهن.	هُو سانجي مدد ڪندا هن/سان جي مدد ڪنداهِن
هنن اسان جي مدد ڪئي آهي	اسان جي مدد ڪئي اي >مدد ڪئين.
هُو مدد ڪندو آٿن	مدد ڪندوٿن/ مدد ڪندن >ڪندَن

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هُو ڪتاب ڏيندو اٿن	ڪتاب ڏوتن /ڪتاب ڏيندن <ڏيندن
هن کي چيو اٿن	چيوتن / هن کي چَئن/ چئن
هُو رلندو وتي	هُو رلندوتي / رلندوتي
مان انب کان ٿو.	مان ب کان ٿو.
الله تو آهار	الاتوهار/ الاتُوار

(vi) اهڙيءَ طرح ضميري پڇاڙين يعني متصل ضميرن جا هن لغات ۾ بيشمار مثال ڏنا ويا آهن. جن جو اڀياس بہ سُنڌيءَ جي اصولن جي ڪارج جي روشنيءَ ۾ ڪرڻ گهرجي. سنڌي ٻوليءَ ۾ ضمير متصل. مخففات واري موضوع جي خصوصيتن جي مطالعي ۾ مدد ڪن ٿا. هن لغات ۾ هينيان لفظ ضمير متصل واري موضوع سان واسطو رکن ٿا ۽ انهن جي چند چاڻ بہ اهڙن اصولن ۽ قانون جي مدد سان ڪئي ويندي تہ علم لغات سان دلچسپي رکندڙ ۽ ويا ڪرڻ جا شاگرد. اهڙن لفظن جي صحيح طريقي سان چند چاڻ ڪري سگهندا. هن لغات مان ڪي لفظ چونڊي چند چاڻ لاءِ پيش ڪجن ٿا:

اصل لفظ	مخفف اصل	لفظ مخفف	اصل لفظ	مخفف	اصل لفظ	مخفف
آپاريوم	آپاريُم	آناريوم	آناريُم	آچيوم آچيُم	آلاپيوم	آلاپيُم
اُتاريوم	اُتاريُم	اتڪايوم	اتڪايُم	اُڌاريوم اُڌاريم	اَهنجايوم	اَهنجايُم
ٻُڌايوم	ٻُڌايُم	ٻاريوم	ٻاريُم	ٻڌايوم ٻُڌايُم	تڙايوم	تڙايُم
تيوم	تيُم	چيوم	چيم	پيومُ پيُم	هَنيوم	هَنيُم
ڪنيوم	ڪنيم	ماريوم	ماريُم	ڪاڏوم	ڪاڏُم ڪاڏوَ	ڪاڏُءِ

سنڌي ويا ڪرڻ جي ڄاڻوئن کي اها خبر آهي تہ سنڌي ٻوليءَ جي جملن ۾ ضمير خالص (ضمير متڪلم، ضمير حاضر ۽ ضمير غائب) جي بدران ضمير متصل بہ ڪم آڻيا آهن. ضمير متصل جو اهڙو استعمال مخفف لفظن جي مطالعي ۾ مدد ڪري ٿو. سنڌي زبان ۾ ضمير متصل جا ٽي ڪارج آهن. مثال طور:

(الف) ملڪيت (اضافت) ڏيکارڻ لاءِ اسمن يا ضميرن جي پنيان 'جو' يا 'ٻخار' شامل ڪرڻ يعني ملائڻ ۽ ملڪيت جي معنيٰ ظاهر ڪرڻ.

(ب) فعلن سان گڏجي متعدي، متعدي بالواسطہ ۽ ٻتا بالواسطہ فعلن جو ڪارج يا مفهوم ظاهر ڪرڻ.

(ت) حرف جر طور ڪم اچڻ.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هيٺ انهن ٽنهي ڪارجن جا مثال ڏجن ٿا.

(الف) اُهي متصل ضمير جيڪي اسمن سان ملي، ملڪيت جي معنيٰ ۾ مطلب ظاهر ڪن ٿا:

ضمير خالص	ضميري پڇاڙيون: واحد	ضميري پڇاڙيون: جمع	اسم جا مثال — اسم: پُٽُ — واحد	پُٽُ — جمع	پُٽ: پُٽَ — واحد	پُٽَ — جمع
متڪلم	ـ م	اُون	پُٽُم	پُٽُئون	پُٽَم	پُٽَئون
حاضر	ءِ / اي	وَ	پُٽُءِ	پُٽُوَ	پُٽَءِ	پُٽَوَ
غائب	سِ	نِ	پُٽُسِ	پُٽُنِ	پُٽَسِ	پُٽَنِ

ساڳيءَ طرح متصل ضميرن جو فعل سان ملي، مخفّف روپن جو مطالعو هيٺ ملاحظ فرمايو.

فعل ’آهي سان‘ زمان حال ۾ ضمير متصل جو استعمال:

ضمير خالص	ضميري پڇاڙيون: واحد	ضميري پڇاڙيون: جمع	واحد	جمع	فعل جا مثال — فعل ’آهي‘: آهي — واحد	آهن — جمع
متڪلم	م	اُون	آهيم/اٿم	آهيئون	آهِنم/اٿم	آهينئون/ اٿئون
حاضر	ءِ / اي	وَ	آَٿءِ	آهيون/ آٿوَ	آهِنءِ/ آٿنءِ	آهِنوَ/ آٿنوَ
غائب	سِ	نِ	آهيس/آٿس	آهين/ آٿن	آهِنسِ/ آٿنس	آهينِ/ اٿنِن

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

اهڙيءَ طرح فعل 'آهي' سان زمان ماضيءَ ۾ متصل ضمير جو استعمال:

ضمير خالص	ضميري پڇاڙيون: واحد	ضميري پڇاڙيون: جمع	واحد	جمع	فعل جا مثال — فعل 'آهي' جو ماضي هو — هو: واحد	هو: جمع
						هئا
متڪلم	س/م	سين/ڱون	هوم/هوس	هُئس/ هوسون	هئا > م	هئاسون
حاضر	ءِ / اي	وَ	هُئم/هوءِ	هُئِه	هووَ	هئاوَ / هِئَو
غائب	سِ	نِ	هوس	نِ	هئاس / هُئس	هُئان/ هُئَنِ

اهڙيءَ طرح هن لغات مان 'اپاريُم'، 'آچيم'، 'اُتڪائيم'، 'پاريُم'، 'چيُم'، 'پيُم'، ڪاڏُم'، 'ڪاڏءِ'، وغيره مثال ثابت ٿا ڪن تہ متصل ضمير (ضميري پڇاڙيون) فعل، اسم سان ملي لفظ کي گهٽائڻ يعني مخفف ڪرڻ جو ڪارج ادا ڪن ٿا. سنڌي ويا ڪرڻ جي اها هڪ اهم خصوصيت بيان ڪئي ويئي آهي. مثال طور:

فعل جو ڌاتو	زمان جي علامت	ضميري پڇاڙيون	فعل جو گردان
لکڻ	يو (زمان ماضيءَ جي علامت)	ضمير متڪلم: م	لکيوم >لکيم > مون لکيو لکيوسون/ لکيوسين ـ اسان لکيو.
=	=	ضمير حاضر: ءِ/ و	لکيوءِ >لکيئہ > تو لکيو لکيُوءَ> لِکِئَوَ >اوهان لکيو
=	=	ضمير غائب: س/ ن	لکيو ضميري نشاني هن لکيو لکيو حذف ٿي وئي هنن لکيو.

هنن مثالن ۾ زمان ماضيءَ جي صيغي ۾ ضمير غائب جي صورت ۾ ضميري نشانيون حذف ڪيون وينديون آهن ۽ 'لکيوس' / 'لکيون' جي استعمال سان جملي جي معنيٰ ۽ ضمير متصل جي ڪارج ۾ فرق اچي ويندو. مثال طور:

لکيوس جي معنيٰ هُن. هُن کي لکيو

لکيونِ جي معنيٰ هُنن. هنن کي لکيو

البت 'هُن لکيو' جي مخفف صورت 'لکيائين' آهي ۽ 'هُنن لکيو' جي مخفف صورت 'لکيائون' ڪم ايندي آهي.

اهڙيءَ طرح 'لک' ڌاتوءَ جو زمان مستقبل ۾ گردان مثال طور هيٺ ڏجي ٿو:

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

فعل جو ڌاتو	زمان جي علامت	ضميري پڇاڙيون	فعل جو گردان
لِک	اَند+او/اي (مستقبل)	متڪلم: م/س	لکندوم لکندوس > آءٌ لکندس لکنديس/ لکندم
		سين/ سون	لکنداسين >اسين لکنداسين لکنداسون
=	حاضر: ءِ/ اين		لکندين> تون لکندين
=	حاضر: وَ / آ		لکندئو/ لکندا >توهين لکندا
=	غائب: س / ن		لکندو >لکندا > هو لکندو هُو لکندا

زمان مستقبل ۾ فعل سان ضمير متصل جي ملائڻ وارو قانون ڏاڍو دلچسپ آهي. 'لکندوم' ۽ 'لکندُم' جي معنيٰ ۾ وڏو فرق آهي. 'لکندم' ۽ 'لکندس' ۾ 'م' ۽ 'س' جو ڪارج ساڳيو ئي آهي. اهڙيءَ طرح 'لکندوءِ' ۽ 'لکندُءِ' جي اُها ساڳي معنيٰ ڪانهي جيڪا 'لکندين' ۽ 'لکندا' جي آهي. اهڙيءَ طرح ضمير غائب جا گردان بہ ويا ڪرڻين جو ڏيان ڇڪائين ٿا.

(ب) متصل ضميرن جو ٻيو ڪارج متعدي، 'متعدي بالواسطہ' ۽ ٻٽن بالواسطہ فعلن جي باري ۾ آهي. هيٺ ڏنل مثالن جي مطالعي مان معلوم ٿو ٿئي تہ ضمير متصل متعدي، متعدي بالواسطہ ۽ متعدي ٻٽا بالواسطہ فعل ناهڻ ۾ مدد ڪن ٿا. مثال طور:

فعل جو ڌاتو	متعدي فعل	متعدي بالواسطہ	ٻٽا بالواسطہ
سَڙ_	ساڙ	ساڙا _ ءِ	ساڙارا _ ءِ
مَر _	مار	مارا _ءِ	مارا را _ ءِ
	لِک	لکا _ءِ	لکارا _ ءِ
	چَؤ	چوا _ ءِ	چوا _ ءِ

اهڙيءَطرح 'چَيُم'، 'چوايُم'، 'چورايُم'، 'چوايومانس'، 'چوارايومانس'، 'ڏيکاريم'، 'ڏيکاريومانس'، 'ڏيکارايومانس' ۽ اهڙا ٻيا مثال ڏاڍا دلچسپ آهن. جيڪي هن لغات جي حوالي سان وضاحت طلب آهن. سنڌي وياڪرڻ جي مطالعي وارن موضوعن مان حالتن جا گردان دلچسپ آهن. 'سنڌي ٻوليءَ جو بڻ بنياد' ڪتاب ۾ حالت اپاران، حالت مڪاني ۽ حالت اوزاريءَ جا مثال ڏيئي اهو بيان ڪيو ويو آهي تہ سنڌيءَ ۾ 'ِ۾'، 'کان'، 'مان'، 'ڪئون' ۽ 'مئون' حرف جر آهن. انهن حرف جرن جو ڪنهن اسم جي پويان اچڻ سان، اُن لفظ جو نہ فقط اُچار بدلبو آهي پر اُهي حرف جر، اُنهن اسمن يا اسم سان 'مدغم' ٿي گم ٿي وڃن ٿا. اهڙن مخفف لفظن جي اڀياس ڪرڻ سان انهن لفظن ۾ حرفُ جرن جو اصلوڪو روپ بہ سڃاڻڻ ۾ ڪونہ ايندو آهي. مثال طور:

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

اسم	حرف جر	حالتن جي ڦيري کان پوءِ ورتل روپ
گهَرُ	کان	گهَرَ کان > گهران > گهرا
گهَرُ	مان	گهَرَ مان > گهران > گهرا
گهَرُ	ڪئون	گهَر ڪئون > گهَرَئون > گهرؤن
گهَرُ	مَئون	گهَرَ مَئون > گهَرَئون > گهرؤن

انهن مثالن ۾ 'گهرا' ۽ 'گهرؤن' مخفّف صورتون آهن. البت 'گهرئون' ۽ 'گهرون' اُترادي لهجي ۾ رائج آهن. 'گهرا' ۽ اهڙا ٻيا مثال ڪلاسيڪي شاعرن جي ڪلام ۾ ملن ٿا.

(ت) اهڙيءَ طرح 'وٽ'، 'ڪي'، 'سندو' وغيره سان متصل ضمير ملي دلچسپ صورتون اختيار ڪن ٿا. هن لغات ۾ هيٺيان لفظ هن قسم جي اڀياس جي دعوت ڏين ٿا:

'وَٽُم'، وٽِئِہ'، 'ڪيُس'، 'ڪين'، 'ڪيم'، 'وٽن'، 'وٽس'،

'وٽانئس'، 'وٽانئن'، 'سُندم' 'سندن' 'سندُءِ وغيره.

سنڌي ٻوليءَ جي لاڙي لهجي ۾ متصل ضميرن جا ڏاڍا دلچسپ مثال ملن ٿا. جيڪي مخفّف صورتن جي لاءِ اهم موضوع آهن[38]

ضمير خالص	ضميري پڇاڙيون	فعل جا ڏاتو	زمان	معياري لهجي ۾ اُچار	لاڙي لهجي ۾ مخفف اُچار
متڪلم واحد	آن	ڏس۔ڏسانءِ ٿو	حال	آءٌ توکي ڏسان ٿو	ڏسين ٿو >ڏساني ٿو.
= جمع	اُن	=		اسين توکي ڏسون ٿا >ڏسون ٿي ٿا ڏسونءِ ٿا	
ضمير حاضر	اين / اين	=		تون ڏسين / ڏسين ٿو. ڏسين / ڏسين ٿو.	
ضمير غائب	اي			هو توکي ڏسي ٿو ڏسني ٿو ڏِسَءِ ٿو.	

اهڙيءَ طرح 'چانس ٿو' 'چوم ٿي'، 'چاني' وغيره جا مثال ڏيان ڇڪائين ٿا، پر 'سنڌي ٻوليءَ جو بڻ بنياد ڪتاب' ۾ هن سلسلي جا ٻيا ڪئين مثال ملن ٿا.

حاصل مطلب تہ هن ساري ڇنڊ ڇاڻ مان هي ثابت ٿو ٿئي تہ قبليٰ مخدوم محمّد زمان طالب المولىٰ جن، هن لغات جي مدد سان سنڌي ٻوليءَ جي لساني مطالعي جي سلسلي ۾ هڪ نئين موضوع طرف ڌيان ڇڪايو آهي ۽ سنڌي لغات جي ڪيتر ۾ هڪ نئين قسم جو اضافو ڪيو آهي. هيءَ لغات، شاعريءَ ۾ لفظن جي مناسب استعمال کان سواءِ روزمره واري ٻوليءَ جي اُچارن ۽ لفظن، فقرن ۽ جملن ۾ انهن جي ڪم اچڻ کان پوءِ اُنهن جي مخفّف صورت يا شڪل وٺڻ واري عمل جي اڀياس ۾ مدد ڪري ٿي.

(ث) جيئن اڳ ۾ عرض ڪيو ويو آهي تہ سنڌي لسانيات جي مطالعي جي ميدان ۾ هي هڪ اهم موضوع آهي، جنهن تي هن وقت تائين ڪنهن بہ عالم قدم نہ کنيو آهي. هن ڏس ۾ ڊاڪٽر پرسي گدواڻيءَ جي تحقيق بہ ڪافي مدد ڪري ٿي. ڊاڪٽر گدواڻيءَ مسيل روپ جي ڳالھ ڪئي آهي. هو لکي ٿو:

---

[38]غلام علي الانا، ڊاڪٽر: "سنڌي ٻوليءَ جو بڻ بنياد". حيدرآباد. زيب ادبي مرڪز 1974ع.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

> ”سوڍين جي نالن جو اڀياس ڪرڻ سان گھڻين ئي نئين ڳالهين جي ڄاڻ ملي ٿي. پهرين ۽ سڀ کان اهم ڳالهه تہ جيئن اسان هندن جي مؤنث نالن ’بائي‘ (راڌابائي)، ’ديوي‘ (هري ديوي) ۽ ڪماري (وجيہ ڪماري)، نالي جي پڇاڙيءَ ۾ گڏبو آهي، تيئن سوڍين جي نالن ۾ وري ’با‘ ۽ ’ڪؤر‘ جوڙين. ’با‘ تي سگهي ٿو تہ بائيءَ جو ’سسيل روپ‘ (Abbreviated) هجي، پر ڪؤر تہ بلڪل سک ڌرم جي پوئلڳ جي مؤنث نالي پٺيان ايندڙ ’ڪؤر‘ آهي. اُچار ۾ ڪو بہ فرق ڪونهي. لفظ ’ڪؤر‘، ’ڪنور‘ مان نڪتو آهي“.[39]

گدواڻي صاحب اڳتي لکي ٿو:

> ”راجپوت پاڻ کي راجائي خاندان سان ڳنڍين ٿا ۽ ان ڪري هرڪو پاڻ کي راجڪمار سمجهندو آهي ۽ نالي سان گڏ ’ڪنور‘ لکندو آهي. راجڪمارين، ’ڪنور‘ نالي سان ڳنڍڻ شروع ڪيو ۽ وقت جي دوران ۾ اُن مان نڪائون آواز گم ٿي ويو ۽ پوءِ اهو ’ڪؤر‘ ٿي پيو“[40]

هيءَ لغات گهڻ ـ ڪارج واري لغات آهي. هن ۾ اڪيچار خصوصيتون آهن جن جو اڳ ۾ ذڪر ڪيو ويو آهي. هن لغات جي مدد سان لفظن جا ذاتو اُچار اشتقاق، ٻوليءَ ۾ لفظن جي معنيٰ، سمجهاڻي ۽ وياڪرڻي ڪارج معلوم ڪري سگهجن ٿا. هن لغات جي مطالعي سان لساني، وياڪرڻي، تهذيبي، تمدني ۽ ثقافتي ڳالهيون، نڪتا ۽ حقيقتون سامهون اچن ٿيون، جن جي چند ڄاڻ کي بنياد بنائي ڪئين ڪتاب لکي سگهجن ٿا.

حقيقت ۾ ’لغات سنڌي مخفّفات‘ جو مطالعو سنڌي ٻوليءَ جي صوتيات، صرف و نحو، سنڌيءَ ٻوليءَ جي تاريخي ارتقا ۽ سنڌي لسانيات جو مطالعو آهي. هي هڪ اهڙو موضوع آهي، جنهن تي وڏيڪ تحقيق لاءِ بنياد رکيو ويو آهي.

عزت مآب مخدوم محمّد زَمان طالب الموليٰ سائين کي هن لغات لکڻ لاءِ آئون سلام ڪريان ٿو. مون وٽ اهڙا لفظ ئي نہ آهن جيڪي سندن محنت، قابليت، ذهانت ۽ علميت جي مڃتا لاءِ ڪم آڻيان. کين لکين لکين مبارڪون هجن. محترم احمد خان آصف مصراڻيءَ جي محنت بہ قابل داد آهي. هن طالب الموليٰ سائينءَ جي گڏ ڪيل لفظن کي چٽڪين ۽ چوپڙين تان اُتاري، اُنهن کي موجوده صورت ڏني آهي. منهنجي دعا آهي تہ هن خدمت ۽ محنت جي عيوض ربّ پاڪ مرحوم مصراڻي کي جنت ۾ جاءِ ڏئي ۽ سندس آل اولاد کي سکي ۽ آباد رکي.

سنڌ جو هر فرد هن لغات تي فخر ڪري سگهي ٿو.

(مخدوم محمد زمان طالب الموليٰ جي جوڙيل لغت ’لغات سنڌي مخففات‘ ڇپيل 1991ع، تان ورتل)

---

[39] پرسو گدواڻي، ڊاڪٽر: ”سنڌي ٻوليءَ جي زيارت“، گانڌي نگر، گجرات سنڌي اڪادمي، 1989ع، ص ص 39 ۽ 40

[40] ايضاً

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

لاڙ جي بدين واري علائقي ۾ قديم دور ۾ ڪم ايندڙ رسم الخط

1 _ سنڌ جي پراڻي تاريخ جي ورق گرداني مان معلوم ٿو ٿئي ته لاڙ واريءَ ايراضيءَ جا ماڻهو سنڌ ۾ اسلام جي اچڻ کان به گھڻو اڳ، يعني راءِ گھراڻي جي راج واري زماني ۾، پنهنجن پاڙيسري ملڪن کان سواءِ، ڏورانهن ملڪن سان تجارتي ۽ واپاري ناتا رکندا هئا (قاضي اظهر مبارڪپوري 1965ع: 19 ۽ 20). نه فقط ايترو پر پروارن ملڪن جا واپاري، جهڙوڪ: بندر عباس، بصري ۽ ايراني نار جي بندرن تان، پنهنجن واهڻن جا سڙهه ساڇا ڪري نڪرندا هئا ۽ سنڌ جي سامونڊي ۽ دريائي بندرن تي ڏاڍو ڪندا، ۽ اڳتي ڪڇ، گجرات ۽ ڪانياواڙ کان به هيٺ، ملبار جا ڪنارا، سري لنڪا ۽ چين جي سامونڊي ساحل تي آباد بندرن ۽ واپاري منڊين تائين پهچندا هئا. اهڙيءَ طرح سنڌ ۾، اسلام جي آمد کان اڳ، هتي جا تاجر ۽ واپاري، خشڪي رستن ذريعي پڻ، ايران، سيستان، بلخ ۽ بخارا تائين، پنهنجا واپاري قافلا ڪاهي ويندا هئا.

انهيءَ اچ وڃ ۽ واپاري ڏي- وٺ جو اثر جيئن سنڌ ملڪ جي اقتصادي حالتن تي ٿيو، تيئن هن علائقي جي ثقافت ۽ ٻولي پڻ هن اثر کان بچي ڪانه سگھي. سنڌي ٻوليءَ ۾، ڪيترن ئي غير- ملڪي ٻولين جي لفظن جي ڏي- وٺ ٿي. ڪيترائي سنڌي لفظ، فارسي، عربي ۽ ٻين پر وارين زبانن جي لغتن ۾ داخل ٿي ويا، ۽ اهڙيءَ طرح اُنهن زبانن جا هزارين لفظ، سنڌي زبان جي لغت جو حصو بڻجي ويا.

2_ سنڌي زبان، قديم زماني کان روزمره جي استعمال ۽ وڻج واپار واري ٻولي رهي آهي. عرب سياحن جي سفرنامن ۽ تازين کوجنائن مان ثابت ٿيو آهي ته سنڌ ۾ عرب حڪومت جي شروع واري زماني ۾، بلڪ اُن کان به گھڻو اڳ، سنڌي زبان، عام ماڻهن جي روزمره واري ۽ تجارت توڙي وڻج واپار واري ٻولي هئي. هيءَ هڪ شاهوڪار ٻولي هئي، ۽ هر دور ۾، ٻين ٻولين کان به متاثر رهي آهي، ۽ متاثر رهڻ جي ڪري، هن جي لغت ۾، ڌارين ٻولين جا بيشمار لفظ داخل ٿي ويا، جيئن اڳ ۾ چيو ويو آهي.

اسلامي حڪومت جي ابتدائي دور ۾، عربيءَ کي سرڪاري ۽ دفتري ٻولي بڻايو ويو پر تنهن هوندي به سنڌي ٻولي، عام ماڻهن، واپارين ۽ عالمن وٽ مقبول هئي. هن دعوي جي دليل لاءِ مسعودي (957ع)، اصطخري، بشاري المقدسي ۽ ٻين عرب سياحن جا سفرناما پڙهي سگھجن ٿا.

عرب سياحن جي سفرنامن ۾، سنڌي ٻوليءَ، سنڌي ثقافت، سنڌ جي وڻج واپار، سنڌي علم ادب توڙي ٻين خوبين جا لکت ۾ ثبوت ملن ٿا. انهن سفرنامن مان اهو پڻ پتو پوي ٿو ته سنڌي ٻولي، اُن زماني ۾ به باقاعدگيءَ سان لکي ۽ پڙهي ويندي هئي. اُن زماني ۾ حاصل ٿيل مسودن مان اهو پڻ معلوم ٿو ٿئي ته اُن زماني ۾، سنڌي ٻولي ڪهڙين ڪهڙين لپين ۾ لکي ويندي هئي. هن ڏس ۾ ڀنڀور ۽ برهمڻ آباد جي کنڊرن

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جي ڪوٽائيءَ مان جيڪي نڪريون هٿ آيون آهن. انهن نڪرين تي لکيل اکر، اُن زماني ۾، ڀنڀور ۾ مروج لکت جي نمونن، عرب سياحن جي اُن دعويٰ کي سچو ثابت ڪيو آهي تہ سنڌي زبان سنڌ ۾، عرب حڪومت جي ابتدائي زماني ۾ بہ هڪ معياري، روزمره واري ۽ وڻج واپار واري ٻولي هئي، جنهن کي پنهنجا ڌار ڌار رسم الخط هئا. نہ فقط ايترو پر نڪر جي ٿانون جي حاشين تي اهڙا نشان ۽ چٽ پڻ ڪڍيا ويندا هئا، جيڪي ڌار ڌار اکر يا حرف يا حرفي صورتون معلوم ٿين ٿيون. اهڙن مڙني نشانن ۽ چٽن جي باري ۾ تحقيق ڪرڻ ۽ اُنهن جي باري ۾ ڪا راءِ قائم ڪرڻ جي گهڻي ضرورت آهي.

ڀنڀور جي ڪوٽائيءَ مان حاصل ٿيل نڪرين تي لکيل اکرن جي جائزي مان، نہ فقط لاڙ ۾ رائج لپين جي باري ۾ ڄاڻ ملي ٿي، پر انهن جي ڇنڊڇاڻ سان سنڌي زبان جي لکت جي تاريخ جي باري ۾ پڻ گهڻوئي مواد ملي سگهي ٿو.

3ـ هن ڏس ۾ سڀ کان اڳ، ابن نديم (وفات 955ع)، ۽ پوءِ البيرونيءَ (سنڌ ۾ قيام 1017ع کان 1031ع)، سنڌي زبان جي هن گم ٿيل باب تي روشني وجهي، اُن کي منظرعام تي آندو. البيرونيءَ تہ سنڌ وارن تي وڏو احسان اهو بہ ڪيو جو هن پنهنجيءَ تحقيق، ’ڪتاب الهند‘ ۾، سنڌ ۾ مختلف علمن جي لفظن، جهڙوڪ: علم جاگرافي، علم هئيت، علم نجوم، علم طب، وڻج واپار ۽ روزمره جي زندگيءَ ۾ ڪم ايندڙ لفظن جون لڙهيون پڻ ڏنيون. اُهي لفظ اڄ بہ معمولي ڦيرگهير سان، سنڌ ۾ ڪم ايندا رهن ٿا. اُنهن جو ذڪر اڳ ۾ ڪيو ويو آهي.

ابن نديم، سنڌي ٻوليءَ کي، ڌار ڌار قومن جي لپين ۾ بيان ڪيو آهي. هُو لکي ٿو:

”سنڌ جي ماڻهن جون ٻوليون ۽ مذهب مختلف آهن، ۽ رسم الخط متعدد آهن. سنڌ ۾ ويندڙ هڪ سياح مون کي ٻڌايو تہ سنڌي ٻوليءَ جا تقريباً 200 رسم الخط آهن. اُن ساڳئي سياح ٻڌايو تہ سنڌ جي ماڻهن ۾ عموماً 9 رسم الخط رائج آهن.“ (ابن نديم، 1962ع: 3 ۽ 4)

هن سلسلي ۾، محقق البيرونيءَ جو بيان وڌيڪ وضاحت وارو آهي. هن جي تصنيف، ’ڪتاب الهند‘ ۾ جيڪو حوالو ڏنل آهي، سو هيٺ وري دهرائجي ٿو:

”سنڌ جي ڏاکڻئين خطي ۾، سامونڊي ساحل تائين، ’مالو شائو‘ نالي جيڪو رسم الخط ڪم ايندو آهي، اُن کي ’مَلواڙي‘ بہ چيو ويندو آهي. ٻهمنوا ۾ ’سئنڌوَ‘ رسم الخط ڪم ايندو آهي. ’لاڙي خط‘، لاڙ ۾ ڪم ايندو آهي. ’اَرڌناگري‘ خط، ڀاٽيا ۽ ٻين خطن ۾ گهڻو ڪم آئبو آهي.“ (Sachau, E., Dr., 1910: 170)

ابن نديم ۽ البيرونيءَ جي مٿي ڏنل بيانن، انهن دعوائن کي مضبوط ڪيو آهي، جن موجب اهو چيو ويو

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هو تہ: "اها راءِ غلط آهي تہ سنڌي زبان، سنڌ ۾ عربن جي حڪومت کان پوءِ ئي موجوده صورت ورتي آهي." پر سياحن جا احوال هن دعويٰ کي مضبوط ڪن ٿا: 'سنڌي زبان، سنڌ ۾ عرب حڪومت کان بہ اڳ، روزمره جي استعمال واري ۽ واپاري ڊي- وٺ لاءِ ڪم ايندڙ هڪ معياري ٻولي هئي جا سنڌ ۾ رهندڙ ڌار ڌار قومن جي ماڻهن، انهن جي ڌار ڌار ڌنڌن،ڌار ڌار طبقي وارن ۽ ڌار ڌار خطن ۾ رهندڙ ماڻهن، پنهنجي پنهنجي حلقي ۽ ماحول ۾ نہ فقط ڳالهائڻ ۾ ڪم تي آندو پر اُن کي ڌار ڌار لپين ۾ لکيو بہ تي. معلوم ٿو ٿئي تہ اهي لپيون، ماڻهن سان گڏ، مختلف مرحلا طئي ڪنديون، هر حال ۾ هر حادثي مان گذرنديون، انگريزن جي حڪومت جي ابتدائي زماني تائين (عربي- سنڌي رسم الخط جي نافذ ٿيڻ کان اڳ)، پنهنجن لکندڙن سان گڏ، قائم رهنديون آيون. انهن لپين جا لکندڙ هر زماني ۾ اُنهن کي پاڻ وٽ واپاري بندين وغيره ۾ سانڍيندا ۽ سنڀاليندا آيا. ايتري قدر جو انگريزن جي حڪومت جي شروع واري زماني ۾، انگريز سياحن کي بہ سنڌ ۾، ڪيترائي رسم الخط نظر آيا. اُهي رسم الخط ڌار ڌار قومون ۽ جاتيون، پنهنجن ڌار ڌار ڪرتن ۽ ڌنڌن ۾، پنهنجن خطن ۾ واپاري روزنامچا، هُنڊيون، ڪاٻارا ۽ ٻيجڪ وغيره لکڻ لاءِ ڪم آڻيندا هئا. انهن رسم الخطن جو ذڪر ڪئپٽن جارج اسٽئڪ، سر گريئرسن ۽ آر- ايف برٽن بہ ڪيو آهي. انهن غيرملڪي ماهرن جي راءِ ۽ ٻنڀور توڙي برهمڻ آباد جي کنڊرن جي کوٽائيءَ مان هٿ آيل ٺڪرين تي لکيل اکر، اهو دليل پيش ڪن ٿا تہ اها لکت، سنڌ ۾ عربن جي حڪومت کان بہ گهٽ۾ اڳ واري دور جي آهي، جنهن لاءِ آرڪيالاجي کاتي جي ڊائريڪٽر، ڊاڪٽر ايف- اي خان، اها راءِ ڏني هئي تہ:

"اِهي ٺڪريون مقامي آهن ۽ اُنهن تي لکيل اکر، ڪاريءَ ڪلڪ سان لکيل آهن."

ٻنڀور مان هٿ آيل ٺڪرين تي لکيل اکرن کي، ٽالپرن واري دور ۾ رائج اکرن سان جڏهن ڀيٽجي ٿو تہ پوءِ ائين چئي سگهجي ٿو تہ اُنهن مان ڪي رسم الخط نہ فقط ٽالپرن جي دور ۾ بہ سنڌ ۾ رائج هئا، پر اُهي ڪافي زمانو اڳ، يعني سومرن جي دور ۾ بہ سنڌ ۾ رائج هئا، جن جو ذڪر البيرونيءَ پڻ ڪيو آهي. اُنهن مان لوهاڻڪو رسم الخط هٿ- واڻڪا اکر ۽ خدائي رسم الخط، انگريزن جي دور ۾ بہ هلندا هئا. لوهاڻڪي رسم الخط مان 'خواجڪو' ۽ 'ميمڻڪو' رسم الخط ناهيا ويا. انهن رسم الخطن جا ثبوت، اڄ بہ ملن ٿا.

تحقيق مان اهو بہ پتو پوي ٿو تہ سنڌ، ڪڇ، ڪاٺياواڙ گجرات ۽ پنجاب ۾ رهندڙ خواجہ اسماعيلي جماعت جا ماڻهو مسلمان ٿيڻ کان اڳ، هندو لوهاڻا هوندا هئا. جيڪي پنهنجي روزمره ۽ وڻج واپار واريءَ زندگيءَ ۾، لوهاڻڪو رسم الخط ڪم آڻيندا هئا. انهيءَ ئي رسم الخط کي پوءِ سنواري، سڌاري، اُن ۾ واڌارا ڪري، پير صدرالدين، اُن تي 'خواجڪا اکر' نالو رکيو. جنهن کي 'چاليهہ اکري' بہ چيو ويندو هو اهو رسم الخط، سڄيءَ دنيا ۾ رهندڙ اسماعيلي خواجہ جماعت جا ماڻهو ويهہ کن سال اڳ واري زماني

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

تائين ڪم آڻيندا هئا. اهڙيءَ طرح جوڻ، فتح باغ، بدين، راهمڪي بازار ۽ ڪن ٻين قديم شهرن ۾ رهندڙ نو مسلم خواجه، ٺوريءَ تبديليءَ سان لاڙي رسم الخط به پيا ڪم آڻيندا هئا. انهيءَ لاڙي خط جا ڪي نمونا، جوڻ شهر جي ٺٽل ڏڙن جي اوڀر طرف، سيد ڪبيرشاهه جي درگاهه واري قبرستان ۾، خواجه جماعت جي ماڻهن جي قبرن تي اُڪريل ڏسبا هئا، جيڪي هاڻ ڊهي ويا آهن.

4-اڳ ۾ ڄاڻايو ويو آهي ته ابن نديم، سنڌ ۾ رائج 9 رسم الخطن جو ذڪر ڪيو آهي. ابن نديم پاڻ ته سنڌ ۾ ڪونه آيو هو پر جن سياحن کيس اهڙو اطلاع ڏنو هو اُنهن اُهي خط فقط لاڙ ۾ ئي ڏٺا هئا. انگريزن جي حڪومت جي اوائلي دور تائين، سنڌ ۾ ديوناگري لپيءَ مان جوڙيل جيڪي لپيون رائج هيون، اُهي هي هيون:

(i) ٺٽي جي شهر ۾ به رسم الخط لکيا ويندا هئا. اُنهن مان هڪ کي 'لوهاڻڪو خط' سڏيو ويندو هو. اهو رسم الخط، لوهاڻا قوم جا ماڻهو استعمال ڪندا هئا. ٻيو رسم الخط، 'ڀاٽيا رسم الخط' هو جيڪو ڀاٽيا قوم جا هندو ڪم آڻيندا هئا.

(ii) **لاڙي يا لاڙائي رسم الخط** هي رسم الخط، لاڙ جي دريائي بندرن ۽ شهرن، جهڙوڪ: جوڻ، فتح باغ، رڙي، سنڌو بندر ۽ راهمڪي بازار جا واپاري ڪم آڻيندا هئا.

(iii) **راڄائي رسم الخط** هي رسم الخط، لاڙ جي ساموئي بندرن، ڏبي، جاڪي بندر ۽ ميرپورساڪري طرف جا ماڻهو ڪم آڻيندا هئا.

(iv) **ميمڻڪو رسم الخط** هي رسم الخط، ٺٽي ۾ رهندڙ ميمڻ قوم جا ماڻهو ڪم آڻيندا هئا. ميمڻ، هتان پوءِ سنڌ جي ڌار ڌار شهرن کان سواءِ ڪاٺياواڙ طرف به لڏي ويا.

(v) **خواجڪا اکر** هن رسم الخط کي چاليهه اکري به چوندا آهن. هيءُ رسم الخط اسماعيلي خواجه قوم جا ماڻهو ڪم آڻيندا هئا. اهي لوهاڻا قوم مان مسلمان ٿيا هئا.

(vi) **ڏاڪڻو لوهاڻڪو رسم الخط** هي رسم الخط، موجوده بدين ضلعي جي اڳوٽي چاچڪان سرڪار جي وَنگي، وَلهار ۽ ڪوڇي پرڳڻن ۾ ڪم آڻبو هو. پراڻ تي وڏن دريائي بندرن، 'ونگي پٽڻ'، 'ٻنگار جي شهر' ۽ 'باغ جي پٽڻ' جا رهاڪو توڙي 'وَلهار' ۽ 'ڪوڇي' جا ماڻهو هي رسم الخط ڪم آڻيندا هئا. انهيءَ ڪري هن رسم الخط کي، 'ونگائي رسم الخط' به چوندا هئا.

هن مضمون ۾ اسان کي فقط لاڙ تائين ئي محدود رهڻو آهي، نه ته وچولي سنڌ ۾، 'خدا آباد' ۾ 'خداوادي رسم الخط'، ڪم ايندو هو. اهڙيءَ طرح شڪارپور ۾ ڪم ايندڙ رسم الخط کي شڪارپوري سکر ۾ ڪم ايندڙا رسم الخط کي، 'ساڪرو' ۽ سيوهڻ ۾ ڪم ايندڙ رسم الخط کي 'سيوهاڻي' رسم الخط سڏيندا هئا.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

5- موجوده بدين وارو علائقو مغلن جي دور ۾ 'چاچڪان سرڪار' سڏيو ويندو هو. اهو علائقي 'جوڻ'، 'وَرياهه'، 'فتح باغ'، 'ونگ'، 'ولهار'، ڪوچي ۽ بدين محلن ۾ ورهايل هو. انهن محلن يا پرڳڻن مان، 'جوڻ'، 'فتح باغ'، 'رڙي' ۽ 'بدين' ۾ لاڙي رسم الخط رائج هوندو هو. ته وري 'ونگي'، 'ولهار'، 'ڪوچي' ۽ 'ولاسي' ۾، 'ونگائي رسم الخط' ڪم ايندو هو.

ونگي، ولهار ۽ ڪوچي جي طبعي جاگرافيائي ۽ اقتصادي حالتن جو مطالعو ڏاڍو دلچسپ آهي. هي سڄو علائقو پُراڻ درياء جي ٻن ڇورن جي دو- آبي جي وچ ۾ آباد هوندو هو. جتي سنڌ جا وڏا واڏا دريائي بندر هوندا هئا. انهن بندرن ۾، 'ونگو پتڻ'، 'باغ جو پتڻ'، 'ٻنگار جو شهر'، 'راهمڪي بازار'، 'علي بندر' ۽ 'سنڌڙي بندر'، آباد ۽ وسندڙ بندر هوندا هئا.

انهن ٻنهي ڇورن مان هاڻ هڪ کي هن وقت 'اُپرنديون پُراڻ' ڇورو چوندا آهن. ۽ ٻئي کي 'الهنديون پراڻ' ڇورو سڏيندا آهن. اهي ٻئي ڇورا، ونگي پتڻ کان هيٺ، ڏکڻ طرف، چنبڻ وٽ گڏبا هئا. اُپرنديون پراڻ ڇورو ضلعي سانگهڙ ۽ ميرپورخاص کان ايندو ڪنري، فضل ڀنڀيري ۽ نئين ڪوٽ کان ڦرندو هاٽوڪي بدين ضلعي جون حدون ڏيکاريندو ونگي پتڻ جي پير وٽان لنگهي، ڏکڻ طرف، راهمڪي بازار ڏانهن ويندو هو.

ٻيو ڇورو (الهنديون ڇورو)، 'جُهڏي'، 'ڏيهي چرڪس اولياء' جي درگاهه کان ڪجهه پرپرو لنگهندو ننڍي شهر وارا پٽ پسائيندو چنبڻ وٽ، اُپرندي واري ڇوري سان اچي ملندو هو. اهي ٻئي ڇورا هيٺ گڏجي، هڪ وهڪري جي صورت ۾، 'ڪوري ڪاريءَ' ۾ چوڙ ڪندا هئا.

انهن ٻنهي ڇورن جي، ننڍين ننڍين حصن جا، ڏار ڏار خطن ۾، ڏار ڏار مقامي نالا هوندا هئا. مثال طور: 'لوهاٽو درياء' 'وڏو نيرو'، 'ننڍو نيرو'، 'سهٽيءَ جو درياءَ' ۽ 'بدرو' وغيره.

انهن ۽ اهڙن ٻين ڇورن، واهن ۽ درياء جي شاخن جي حدن کي سامهون رکي، سنڌي ٻوليءَ جي لاڙي لهجي کي پڻ، خطي وار محاورن ۽ اُنهن مقامي لهجن ۾ ورهائي، لاڙي لهجي تي وڏي تحقيق ڪري سگهجي ٿي.

حاصل مطلب ته سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ جو هي هڪ اهم باب آهي، جنهن تي ڪم ڪرڻ جي گهڻي ضرورت آهي.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ببليوگرافي

اردو ڪتاب

1- ابن نديم: 1962ع، الفهرست، اردو ترجمہ، هندوستان عربوں كي نظر ميں، جلد دوم، اعظم گڑہ: دارالمصنفين، ص ص 3-4

2- قاضي اظہر مبارکپوری: 1965ع، عرب وہند عہد رسالت ميں، جامع مسجد دہلی: ندوۃ المصنفين، ص ص 19 اور 20

English Books

3- Sachau, E., 1960, Alberuni's India, Vol: II, Lahore: p.173

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

اولهه ڀارت، بلوچستان، سرائڪي ٻوليءَ واري خطي ۽ ماڇڪي واري خطي ۾ سنڌي ٻولي ۽ سنڌي ادب صدين کان قائم آهي

1 ـ سنڌ کان ٻاهر سنڌي ٻوليءَ جو قيام:

1 ـ اولهه ۽ ذڪڻ ـ اولهه ڀارت جي قديم رياستن ـ ڪڇ، ڪاٺياواڙ (سؤراشٽر)، گجرات، ميواڙ مارواڙ ٻارميڙ، جوڌپور، جيسلمير ۽ بيڪانير ـ کان سواءِ، پاڪستان ۾ بلوچستان صوبي جي اولهه، اوڀر ۽ ذڪڻ ۾ اڳوڻين رياستن ـ لس ٻيلي، مڪران، قلات، جهل مگسي ۽ مڪران کان سواءِ، اُن صوبي جي ڪيتران، ڪڇي ۽ سبي علائقي توڙي پنجاب جي سرائڪي خطي ۽ ماڇڪي واري خطي ۾، صدين کان وٺي موجوده زماني ۾ بہ سنڌي ٻولي، سنڌي ڪلاسيڪي ادب، سنڌي لوڪ ادب، سنڌي لوڪ ڪلا ۽ سنڌي ثقافت جي موجودگي ۽ اثرانداز هجڻ جي سلسلي ۾ ڀارت کان سواءِ، سنڌ ۾ ڇپيل ڪيترن ئي مضمونن، مقالن ۽ ڪتابن ۾ مثالن سان، تفصيلي معلومات ڏني وَئي آهي. اهڙيءَ طرح ممبئيءَ مان شايع ٿيندڙ ٽماهي رسالي، سپون جي، جولاءِ ـ آگسٽ ـ سيپٽمبر، 2004ع واري شماري ۾، صفحي 9 کان 14 تائين ڇپيل منهنجي مضمون: ’ڇا، ڀارت مان سنڌي ٻولي ختم ٿي سگهي ٿي؟‘ کان سواءِ ’سنڌي ٻوليءَ جي لساني جاگرافيءَ‘، ماستر محمد سومار جي ڪتاب، ’ڪڇين جا قول‘ توڙي ڪن ٻين مقالن، مضمونن ۽ ڪتابن جي حوالي سان هن موضوع تي تفصيلي بحث ڪيو ويو آهي.

دراصل هن موضوع جي باري ۾ سوچڻ ۽ اُن جي جائزي وٺڻ جو ڪارڻ، سنڌي ٻوليءَ جي هڪ وڏي ڀارتواسي شاعر، ’ارجن حاسد‘ جو اُهو انٽرويو هو جيڪو هن، ڪلڪتي ۾، سنڌي چينل KTN لاءِ ڏنو هو. ارجن حاسد صاحب، اُن انٽرويو ۾، ڀارت ۾ سنڌي ٻوليءَ جي مستقبل جي سلسلي ۾ تمام گهڻو نااميد ۽ مايوس نظر پئي آيو. هُن، هن ڳالهه تي گهڻو زور ڏيندي چيو تہ:

”ڀارت ۾ سنڌي ڀاشا جو ڪوبہ مستقبل ڪونهي.“

ارجن حاسد صاحب جي هن راءِ مان مون ائين محسوس ڪيو تہ ارجن حاسد صاحب، شايد سنڌو واديءَ جي قديم تاريخ کي جاڻي واڻي نظرانداز ڪيو آهي، نہ تہ سنڌو واديءَ ۾، صدين کان وٺي، ڀارت جي پراڻين رياستن ـ ڪڇ، ڪاٺياواڙ جي رياستن، اولهه ۽ ذڪڻ ـ اولهه ۾ گجرات، مارواڙ ميواڙ ٻارميڙ، جوڌپور، جيسلمير ۽ بيڪانير ۾، صدين کان سنڌي قومون آباد آهن. انهن سنڌي قومن، اِنهن رياستن ۾، هزارين سالن کان اڄ ڏينهن تائين، پنهنجي سنڌي ٻوليءَ، سنڌي ڪلاسيڪي توڙي لوڪ ادب، لوڪ ڪلا ۽ پنهنجيءَ سنڌي ثقافت کي قائم رکيو آهي.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ارجن حاسد صاحب، پارت ۾، سنڌي ٻوليءَ جو ڦهلاءُ ۽ وجود، شايد ورهاڱي کان پوءِ واري دور کان ٿو سمجهي، پر دراصل پارت جي مٿي ڄاڻايل قديم رياستن ۾ سنڌي تهذيب ۽ تمدن، سنڌي ٻوليءَ ۽ سنڌي ادب جي موجود هجڻ جا ثبوت، سنڌ ۾ راءِ گهراڻي جي دور جي قديم سنڌ تي حڪومت (449ع ـ 641ع) واري زماني کان به اڳ ملن ٿا. جيئن 'سنڌي ٻوليءَ جي لساني جاگرافي' ڪتاب ۾ ڏنل ثبوتن مان ظاهر ٿئي ٿو.

2- اولهه ۽ ڏکڻ- اولهه پارت ۾ سنڌي ٻولي صدين کان موجود رهندي آئي آهي:

1993ع ۾ 'سنڌي ٻوليءَ جي لساني جاگرافي' ڪتاب ۾، هن موضوع تي محققن جي لکيل تحقيقي مواد جي حوالي سان ڀرپور بحث ڪيو ويو آهي. اُن ڪتاب ۾ اهو به ڄاڻايو ويو آهي ته پارت جي قديم رياستن ـ ڪڇ ۽ ڪاٺياواڙ علائقي جي پراڻين رياستن ـ ڄام نگر، راجڪوٽ، گونڊل، جهوناڳڙهه، هالار مانا وادر ۽ دڙول وغيره ۾ قديم زماني کان وٺي رهندڙ سنڌي قومن، پنهنجيءَ ٻوليءَ، پنهنجي سنڌي ڪلاسڪي توڙي لوڪ ادب، لوڪ ڪلا، سنڌي تهذيب ۽ ثقافت کي اڄ تائين قائم رکيو آهي. (الانا، غلام علي، 1993ع: 61ـ84)

اهڙيءَ طرح راجستان ۽ سنڌ جا مؤرخ لکن ٿا ته راجستان جي اولهه وارين قديم رياستن ـ ميواڙ مارواڙ ٻارميڙ، جوڌپور، جيسلمير ۽ بيڪانير سان سنڌ جا تمام قديم زماني کان، پراڻا رشتا ۽ ناتا رهيا آهن. انگريزن ته هن سلسلي ۾ وڏو تحقيقي ۽ معلوماتي مواد لکيو هو.

ورهاڱي کان پوءِ، پارتواسي سنڌي اديبن، ودوانن ۽ محققن به هن ڏس ۾ تمام گهڻو معلوماتي مواد پيش ڪيو آهي. انهن محققن ۾، ڊاڪٽر پرسي گدواڻيءَ، پروفيسر جهمٽ مل ڀاوناڻيءَ، هيري ٺڪر، جهمو ڇڳاڻيءَ، ڊاڪٽر جيٺي لالواڻيءَ، ڊاڪٽر مرليڌر جيٽلي، پريتم ورياڻيءَ ۽ ڊاڪٽر ڪشني ٿلواڻيءَ، هن سلسلي ۾ معياري ۽ معلوماتي تحقيقي ڪم ڪيو آهي.

اهڙيءَ طرح سنڌ ۾، رائچند چيلهاري، منگهارام اوجها، ماستر محمد سومار شيخ ۽ امداد علي سرائيءَ جي تحقيق مان به گهڻو ئي مواد ملي ٿو. انهيءَ تحقيقي مواد مان اهو ثابت ٿو ٿئي ته پارت جي مذڪوره قديم رياستن (ڪڇ، اولهه گجرات، ڪاٺياواڙ توڙي اولهه ـ راجستان جون قديم رياستون، ميواڙ مارواڙ ٻارميڙ، جوڌپور، جيسلمير ۽ بيڪانير) ۾ قديم زماني کان، سنڌي ڄاتيون آباد آهن، جن پنهنجيءَ سنڌي ٻوليءَ، سنڌي ڪلاسيڪي توڙي لوڪ ادب، لوڪ ڪلا کي اڄ به سندن روزمره جي سماجي زندگيءَ جو حصو بڻايو آهي.

شري ڄيٺامداس دولترام، 1958ع ۾، پروفيسر ڪلياڻ آڏواڻيءَ طرفان، ترتيب ڏنل 'شاهه جي رسالي جي ڇاپي' جي مهاڳ ۾، شاهه سائينءَ جي ڪلام جي ٻوليءَ ۽ سنڌ جي قديم تاريخ کان سواءِ، سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ جي سلسلي ۾ جيڪي خيال ظاهر ڪيا آهن، تن کي سنڌ ته خير پر شايد پارت ۾

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

بہ سندس پڙهندڙن، غور سان پڙهيو ئي ڪونہ هو. يا هاڻ شري جيٺرامداس دولترام جون اُميدن پريون ڳالهيون ۽ سندن چاهنائون ڪين وسري وئيون آهن.

هن مقالي ۾ مون شري دولترام جي انهن سوچن ۽ ڳالهين ڪي وري دُهرايو آهي تہ جيئن ڀارتواسي سنڌي ماڻهن کي اهو ياد اچي وڃي تہ ڀارت ۾ سنڌي لوڪ ڪلا ۽ سنڌي ٻوليءَ جو وجود، ورهاڱي کان پوءِ سنڌين جي ڀارت لڏي وڃڻ کان پوءِ واري زماني کان سمجهڻ نہ کپي. پر ڀارت جي مٿي بيان ڪيل قديم رياستن ۾ سنڌي ٻولي، سنڌي تهذيب ۽ تمدن توڙي سنڌي ڪلاسيڪي ۽ لوڪ ادب، صدين کان قائم رهندو آيو آهي.

صرف شاهہ لطيف جي ڪلام جي سلسلي ۾، شاهہ سائينءَ جي ٻوليءَ جي باري ۾ تحقيق ڪرڻ جي سلسلي ۾، شري جيٺرامداس دولترام، محققن کي جيڪي نئيون راهون ڏسيون آهن، اُنهن تي سنڌ توڙي سنڌ کان ٻاهر رهندڙ سنڌي اديبن، عالمن، ودوانن، شاعرن، محققن ۽ نقادن کي سوچڻ گهرجي.

شري جيٺرامداس دولترام لکي ٿو تہ:

”سترهين - ارڙهينءَ صديءَ جي لوڪ ڀاشا، عام خلق جي زنده ٻوليءَ جو املهہ ورثو شاهہ اسان لاءِ ڇڏي ويو آهي. سندس رسالي جي آڌار تي ئي، سنڌي ٻوليءَ جي صورت ۽ نسل نسبت، ٻولين جا اڪثر ماهر، ڪجهہ ڇٽي ۽ لکي سگهيا آهن. سنڌي صرف نحو (وياڪرڻ) جي صورت بہ گهڻي ڀاڱي شاهہ جي رسالي جي وسيلي ڇٽي وَئي آهي. سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ لاءِ پڻ شاهہ جو رسالو هڪ خزانو آهي. ان ڪري سچ پچ تہ شاهہ جي هٿن جي هيرن جواهرن جي جڙت کي 'سڌاري' ٻئي ڪنهن چالو ڊول پٽاندر نئين سر گهڙڻ نہ جڳائي. رسالي جا 'ماڻڪ، موتي، لال'، جيئن گهڙيءَ جڙي ڏنا اٿس تيئن ئي قبول ڪرڻ گهرجيئون. سنڌي ٻوليءَ جي وگيانڪ اڀياس لاءِ سندس اتهاس جي پوري ڪهاڻي لکڻ خاطر بہ اهو بلڪل ضروري آهي.“ (مهاڳ)

(iv) شري جيٺرامداس دولترام جتي شاهہ جي ڪلام جي ٻوليءَ تي کوجنا ڪرڻ تي زور ڏنو آهي، اتي هُن، سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ ۽ سنڌي ٻوليءَ جي باريڪ نقطن تي پڻ کوجنا ڪرڻ لاءِ پنهنجيءَ خواهش جو اظهار پڻ ڪيو آهي. هُو لکي ٿو:

”ٻوليءَ جي نقطہ نظر کان، شاهہ جي رسالي جي اڃا بہ اونهي کوج ٿيڻ گهرجي. ڪئپٽن اسٽئڪ، ڊاڪٽر ٽرمپ (Dr. Trumpp)، هوتچند مولچند گربخشاڻي، پيرومل آڏواڻي، محمد صديق ميمڻ ۽ ٻين، شاهہ جي رسالي مان چڱو مال هٿ ڪري، سنڌي ٻوليءَ نسبت گهڻو ئي لکيو آهي. پر اجوڪي وگيانڪ نيمن سان کوج ڪرڻ ۾ اڃا گهڻوئي ڪم پيو

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

آهي. اها سنڌيءَ لاءِ فخر جي ڳالهه آهي تہ گڏيل هندستان جي سيني ٻولين ۾ پهريائين پهريائين سنڌي ٻوليءَ جي ئي وگيانڪ صورت چٽي وئي. 1872ع ۾ ڊاڪٽر ٽرمپ (Dr. Trumpp) هڪ جرمن، اهو ڪشالي جو ڪم ڪيو پر اهو زمانو ٻيو هو. اڄ ٻولين جي وگيان (Science of Linguistics) اڳتي وڌيون آهن.

دل جي چاهنا اٿم تہ هندستان ۽ پاڪستان ۾، سنڌي ٻوليءَ جا ڪي نہ ڪي ماهر ميدان ۾ نڪرن جي نون وگيانڪ اصولن پٽاندڙ سنڌي ٻوليءَ جي باريڪ صورت چٽين، جيئن اڄڪلهہ ٻين ٻولين جي چٽجي پيئي، ۽ سنڌيءَ جي مصوري اتهاس تي روشني وجهن، جيئن سچو نسل کلي ظاهر ٿئي، ۽ ڪڇ، مڪران، راجستان ڏي سندس وڌڻ ويجهڻ نسبت پوري ڄاڻ پوي."

شري جٿرامداس دولترام جي لکيل مذڪوره مهاڳ جي اڀياس مان اها پڪ ٿي ٿئي تہ هُو سنڌي ٻوليءَ جي مستقبل لاءِ هميشه بااُميد هو. پنهنجي مذڪوره مهاڳ ۾، شاهه سائينءَ جي رسالي کي سيني سنڌين لاءِ اُميدن جو سهارو بيان ڪندي هن لکيو آهي تہ:

"جيسين سنڌي ٻولي آهي ۽ سنڌي آهن، جيسين ڪين روحاني پياس آهي، ۽ انساني جذبا آهن، جيسين سنڌن سامهون جيون جي اوکي رڻ پٽ پوڻءِ آهي، تيسين شاهه جو رسالو آهي. هي رسالو اسان جن روحاني، اخلاقي، دنيوي، راڄنيتي ۽ سماجڪ مسئلن لاءِ سکيا جو ساگر آهي ۽ رهندو."

2. ڀارت ۾ راجستان جي اولهه واري حصي ۾، مٿي بيان ڪيل اڳواٽين رياستن ۾، سنڌي ٻوليءَ جي موجود هجڻ ۽ خاص ڪري سنڌي ڪلاسيڪي ۽ لوڪ ساهتيہ ۽ لوڪ ڪلا کي قائم رکڻ ۾ اُن جي واڌاري ۾، اُتي جي ڄٽن، چارڻن، چواهڻن، پٽن، ڀانن، جاجڪن، ميراثين، مڱڻهار لنگهن ۽ ٻين جاتين جي لوڪ ڪلاڪارن، سگهڙن ۽ شاعرن جو وڏو هٿ رهيو آهي. اُن سلسلي ۾، لسانيات (ڀاشا وگيان) جي ڀارتواسي، سنڌي ماهر، پروفيسر جهمٽ مل ڀاوناڻيءَ جي راءِ ۾:

"ناگر اپڀرنش، قديم دور ۾، ساهتيہ جو ذريعو (وَهاڻ) هئي، جا گجرات، راجستان ۽ اُن جي اولهه طرف واريءَ ايراضيءَ تي ادبي لحاظ کان چانيل هئي. ڏکڻ ۽ ڏکڻ۔ اوڀر ۽ سنڌ جي اوڀر واري حصي جا گجرات ۽ راجستان جي اولهه واريءَ ايراضيءَ سان گهاٽا ۽ گهرا ناتا هجڻ سبب، اُن وقت جا سگهڙ ۽ سياڻا، ٻنهي طرفن ۾ بنا ڪنهن جهل پل جي، پيا ايندا ويندا هئا." (جهمٽ مل ڀاوناڻي، 1956ع: 77)

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پروفيسر پاوناڻي اڳتي لکي ٿو:

”اپڀرنش مان جدا جدا ديش ڀاشائون، سنڌي، راجستاني، گجراتي ۽ هندي وغيره ڇڄي ڌار ٿيون. اها جدائي، عيسوي ڏهينءَ صديءَ ۾ شروع ٿي، پر پوءِ گهٽ ۾ گهٽ ٻه صديون، سنڌي ۽ اولهه راجستاني لوڪ وهنوار ڀاشا ۾ گهڻو ڦيرو ڪين آيو. حڪومتي ٻوليءَ ۾ برابر گهڻو ڦيرو آيو پر اُنهيءَ جو لوڪ ڀاشا تي اثر خير ڪو پيو. ڪن سنڌي عالمن، عربي ۽ فارسيءَ ادبي مهارت حاصل ڪئي، پر عام خلق جي ٻولي سنڌي هلندي آئي، جا اُن وقت اولهه راجستانيءَ کان گهڻي علحدي ڪانه هئي. ڪي صديون پوءِ، هاٺوڪيءَ سنڌ جي ڪجهه حصي جو راجستان سان سياسي ۽ سموريءَ سنڌ جو راجستان سان پنگتي ناتو هلندو آيو.“ (جهمٽ مل، پاوناڻي، 1956ع: 77)

انهيءَ سلسلي ۾، ٿرپارڪر جي مشهور تاريخي ودوان، رائچند چيلهاريءَ پنهنجي ڪتاب، تاريخ ريگستان ۾ لکيو ته:

”ڪڇ ۽ گجرات جي حاڪمن وانگر، راجستان جي راجائن سان، سنڌ جي سوڍن، راڻن ۽ ٻين راجائي ڪل وارن مائٽيون ڪيون. امرڪوٽ جي پرمار راجا، سسوڍ جي ڌيءَ سان، لدوري ۽ پُونگل جي ڀادونسي منڌم راءِ شادي ڪئي.“ (رائچند چيلهاري، 1956ع: 72)

چيلهاري صاحب اڳتي لکي ٿو ته:

ٿرپارڪر جا سوڍا ٻه پنهنجون نياڻيون، ڪڇ، مارواڙ ۽ جيسلمير ۾ پرڻائيندا هئا.“ (رائچند چيلهاري، 1956ع: 77)

3- ڀارت ۾، راجستان جي اولهه طرف، ميواڙ مارواڙ ٻارميڙ، جيسلمير ۽ بيڪانير توڙي ڀارت جي ڏکڻ- اوير طرف ڪڇ، گجرات ۽ سؤراشٽر وارا علائقا اهڙا آهن، جتي اڄ ٻه سنڌي ٻوليءَ جون اُپڀاشائون ڳالهايون وينديون آهن، ۽ اُتي جي زباني روايتن ۾، سنڌي قصا، ڪهاڻيون، داستان ۽ سنڌي لوڪ گيت پڻ موجود آهن. اها خوشيءَ جي ڳالهه آهي ته ڀارت ۾ موجود سنڌي ڪلاسيڪي ادب تي تحقيق ڪندڙ ڪن سڄڻن جو ڌيان، هن طرف ٻه ويو آهي. ڊاڪٽر پرسو گدواڻي، شري جينت ريلواڻي، ڊاڪٽر ڪشني ڦلواڻي ۽ ڊاڪٽر جينو لالواڻي، سنڌ، ڪڇ، گجرات ۽ ڪاٺياواڙ توڙي راجستان جي قديم رشتن ۽ ناتن تي ڪافي وقت کان لکندا رهيا آهن.

انهن جي لکيل ڪتابن کان سواءِ سندن مقالا ۽ مضمون، سيون ۽ ڪونج رسالن ۾ ڇپبا رهيا آهن. شري جنت ريلواڻيءَ جو ڪتاب، ’سنڌ- ڪڇ- ڪاٺياواڙ جا سيپتڪ ناتا‘ اُن سلسلي ۾ هڪ بهترين

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪتاب آهي. البت ريلواٽي صاحب، هڪ آزاد خيال مؤرخ جي حيثيت ۾ نہ. پر هڪ نظرياتي هندو ودوان جي حيثيت ۾ پنهنجا رايا ڏنا آهن. جيڪي شايد ڪن حلقن ۾ پسند نہ ڪيا وڃن.

اهڙيءَ طرح اجمير ۾ رهندڙ هڪ سنڌي نياڻي ۽ اُتي هنديءَ جي ليڪچرر ڊاڪٽر شريمتي ڪشني ڦلواٽي ڪيماڻيءَ، اولهہ راجستان ۾ رائج، سنڌي لوڪ ڪلا جي باري ۾ کوجنا ڪري، جوڌپور يونيورسٽيءَ مان، ڊاڪٽر آف فلاسافيءَ جي ڊگري حاصل ڪئي. ڊاڪٽر ڪشني ڦلواٽيءَ جي پيش ڪيل ان ٿيسز جو عنوان آهي: 'راجستان ۾ سنڌي لوڪ ڳاٿا ـ ڳائيندڙ'. اهڙيءَ طرح ٿماهي سپون رسالي جي آڪٽوبر ـ نومبر ۽ ڊسمبر 2008ع واري پرچي ۾، ڊاڪٽر ڪشنيءَ جو هن موضوع جي باري ۾ تحقيقي مقالو پڻ شايع ٿيو هو. پنهنجي اُن مقالي ۾، ڊاڪٽر ڪشني ڦلواٽي لکي ٿي تہ:

"راجستان ۾، سنڌي ڳائڪيءَ جي روايت اوترو ئي قديم آهي جيترو هتي جو سنڌي عوام. ائين تہ لوڪ ساهتيہ جي هر هڪ صنف، مثلاً: لوڪ ڪٿا، لوڪ گيت ۽ لوڪ ناچ وغيره. سموري لوڪ جي ملڪيت هوندي آهي، ۽ اُن کي قائم رکڻ ۾ سموري لوڪ جو يوگدان هوندو آهي. اُن جي پڙهندڙن جو پتو نہ هوندو آهي، جو پيءُ کان پٽ کي، ماءُ کان ڌيءَ کي، سس کان ننهن کي ۽ گهوٽ کان زال تائين، نديءَ وانگر پرواهت ٿيندو رهي ٿو پر راجستان ۾ پيشور ڳائڻن جي مختلف گروپن، هن روايت کي وڌيڪ سگهارو ڪري، جيئرو رکيو آهي، جن ۾ لنگها، مڱڻهار هندو ڍولي، مسلم ڍولي، ميراثي، ڀاپوجيءَ جا ڀوپا، ديو نارائڻ يا ٻگڙاوتن جا ڀوپا ۽ ماتا جا ڀوپا وغيره عام آهن."

ڊاڪٽر ڪشني ڦلواٽي اڳتي لکي ٿي: ورهاڱي کان اڳ، اولهہ راجستان جو سمورو حصو سنڌ صوبي سان جڙيل هو جنهن کي 'ٿر' (ٿار پرديش) چئجي ٿو. ورهاڱي بعد جيڪو حصو ڀارت جي حد ۾ آيو اُتي سنڌي سنسڪرتي پنهنجي جيئري جاڳندي روپ ۾ قائم آهي." (ڪشني ڦلواٽي، ڊاڪٽر، 2004ع: 31)

ڊاڪٽر ڪشني اڳتي لکي ٿي:

"سنڌ (پاڪستان) جي سرحد سان لڳل راجستان جو اٽڪل 100 کان 125 ڪلوميٽر کيتر جنهن کي 'گهاٽ' (گهٽ) چئجي ٿو اُن ۾ رهندڙ اڄ بہ سنڌي ڀاشا جو استعمال ڪن ٿا. ٿار کيتر جو ٻن ملڪن (هندستان ۽ پاڪستان) ۾ ورهائجي وڃڻ ڪري ڀاشائي حالت ۾ ڪوبہ فرق ڪونہ آيو آهي.

حقيقت ۾، 'ٿار' جو ريگستاني کيتر، سنڌي ڀاشا جو بنيادي کيتر آهي، ۽ هتان جي ڪڻ ڪڻ ۾ سنڌي سيپتا، سنسڪرتي ۽ سنگيت جو رنگ رڱيل آهي.' (ڪشني ڦلواٽي، ڊاڪٽر، 2004ع: 31)

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڊاڪٽر ڪشني اڃا بہ اڳتي لکي ٿو:

”سنڌي لوڪ سنسڪرتيءَ جا رکشڪ (بچائيندڙ)، خاص ڪري لنگها ۽ مڱڻهار جاتيءَ جا مسلمان آهن. اِهي راجستان جي اُتر- اولهہ حصي، بارميڙ، جيسلمير، جوڌپور ۽ بيڪانير ۾ آباد آهن. اُنهن جا گهڻائي ڪٽنب، جيسلمير نالي پراڻي رياست ۾ رهندا آيا آهن. سياسي ۽ جاگرافيائي نظر کان اِهي حصا، ڀارت ۽ پاڪستان جي سرحد جو نرماڻ ڪن ٿا. ان ڪري ظاهر آهي تہ هن جاتيءَ جا گهڻا ڪٽنب اڄ بہ ٻنهي ملڪن جي سرحدي ڪيترن ۾ آباد آهن.“

ڊاڪٽر ڪشنيءَ، پنهنجيءَ تحقيق ۾ لوڪ ادب جي انهن صنفن جو بہ ذڪر ڪيو آهي، جيڪي اُنهن لوڪ ڪلاڪارن پنهنجن سينن ۾ سانديي رکيا آهن، ۽ اڄ بہ اُهي ڪلاڪار، لوڪ ڳائڻا، اهي صنفون ڳائيندا آهن.

ڊاڪٽر ڪشني لکي ٿي:

”اهي سڀ لوڪ ڳائڻا، لَئہ ۽ سنگيت جا ماهر ۽ سرن جا جادوگر آهن، جيڪي پنهنجي ساٿي ڳائڻ ۽ سازن سان گڏ، جنهن وقت ڳائيندا آهن تہ ٻڌندڙ جو پٿوئي پاڻي ٻڻجي ويندو آهي. اهي لوڪ ڳائڻا، لوڪ قصا، پريم ڪهاڻيون، بيت، ڏوهيڙا، ڏور، ڪافي، ڪلام ۽ وائي وغيره، سنڌي شعر ۽ سنگيت جا ڪيترائي روپ ڳائيندا آهن.“

انهن صنفن کان سواءِ، ڊاڪٽر ڪشنيءَ، اُنهن قصن جا نالا بہ ڄاڻايا آهن، جيڪي اولهہ راجستان جي ڪيٽر ۾، اِهي لوڪ ڳائڻا ڳائي ٻڌائيندا آهن:

”اُنهن قصن ۾ لالي جي ڳالهہ، مورڙو مگر مڇ، دودو چنيسر، رُبو شهزادي، بروا بادشاهہ، يوسف زليخا، راجڪماري عائشہ ۽ نہ ڄاڻ ٻيا بہ ڪيترائي قصا.

عمر ڪوٽ جي باري ۾، بارميڙ جي باري ۾ جيسلمير جي باري ۾ ڪيتريون ئي ڳالهيون ٻڌائيندي، سندن گائڪيءَ تي خمار ڇانئجي تو وڃي. نتيجي طور ڳائڻ سان گڏ ٻڌندڙ بہ بي خود ٿي جهومڻ لڳي ٿو.“ (ڪشني ڦلواڻي، 2004ع: 33)

ڊاڪٽر ڪشني، هن خطي ۾ لوڪ فنڪارن جي موجود هجڻ جي قدامت بيان ڪندي لکي ٿي تہ:

”راءِ ڏياچ جي قصي ۾ جنهن چارڻ جي سنگيت جو ذڪر ڪيو ويو آهي، هنن لوڪ ڳائڻ جي پرمپرا، اُن کان بہ پراڻي آهي. اهي نہ ڄاڻ ڪيترين ئي صدين کان راجستان جي اُتر- اولهہ وري پاڱي ۾، سنڌي توڙي گجراتي ڀاشا ڳالهائجندڙ ڪيتر جي ماڻهن جي هردي ۾ وسيل قصا، ڳائيندا رهيا آهن.“ (ڪشني ڦلواڻي، 2004ع: 33)

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڊاڪٽر ڪشني اڳتي لکي ٿي:

”اِهي لوڪ ڳاٿائا، راڄ ڪوي ڪونہ هئا، پر لوڪ ڪوي ضرور هئا. هو ڳاٿائا بہ هئا تہ هنن ۾ ڪوي پرورتي بہ جنم جات ۽ ڪُل جي پرمپرا سان قائم لوڪ قصن ۾ ڪجهہ نہ ڪجهہ پنهنجون سٽون بہ جوڙيندا ويندا هئا.

اڄ بہ سوين سال گذري وڃڻ بعد بہ سنڌن چالو پيڙهيءَ ۾ پڻ، پنهنجي ڀڏنڊڻن ڪي پنهنجي سرن جي جادوءَ سان ڀڏي رکڻ جي سگهہ موجود آهي.

سنڌي لوڪ ساهتيہ جو هيءُ وٿنڊڙ رومانچڪاري پکش، پڙهڻ يا ڀڏڻ سان سمجهہ ۾ نٿو اچي، اهو تہ پنهنجي شخصي ڪنن ۽ اکين سان ڀڏڻ ۾ ڏسڻ ۾ ئي ضروري آهي.“

ڊاڪٽر ڪشنيءَ، پنهنجيءَ تحقيق ۾ اهو بہ ڄاڻايو آهي تہ هن علائقي جي لوڪ فنڪارن، شاهہ لطيف جي ڪلام کان سواءِ، ٻين ڪهڙن ڪهڙن صوفي درويشن ۽ شاعرن جي ڪلام کي بہ پنهنجن سينن ۾، پيڙهي بيپڙهي سلامت رکيو آهي. هُوءَ لکي ٿي:

”شاهہ جي رسالي جا جيڪي بہ سر آهن، اُهي هي اڻ پڙهيل، گائڪيءَ جي روپ ۾ ڳائيندا آهن. سنڌين لاءِ ڪيڏي نہ فخر جي ڳالهہ آهي جو اسان جو شعر، اسان جو سنگيت ۽ اسان جي فيلسوفي، اِهي غريب مسڪين، ڪيترين ئي صدين کان سنڀالي وينا آهن. اسان جي هڪ پيڙهي بہ پنهنجي عاليشان ورثي کي سنڀالي نہ سگهي آهي.“

ڊاڪٽر ڪشني اڳتي لکي ٿي تہ:

”لوڪ ڳائڻن کي نہ ڄاڻ ڪيترن ئي صوفي شاعرن جو شعر ياد آهي. قاضي قادن، شاهہ عنايت، منٺار فقير، صاحبڏنو فقير فاروقي، سچل سرمست، صادق فقير، عالم خان، ميرو ساوڻ فقير، روحل فقير، مراد فقير ۽ قاسم کان سواءِ بابا بلهي شاهہ جو صوفياڻو ڪلام، لوڪ ڳاٿائا ڳائي، محفلون مچائيندا آهن.“ (ڪشني ڦلواڻي، 2004ع: 33)

ورهاڱي کان پوءِ، سنڌي ڄاتيءَ جو وڏو تعداد گجرات ۽ اولهہ راجستان ۾ بہ وڃي آباد ٿيو آهي. اُنهن مان ڪيترائي سنا ۽ ڪامياب اديب، شاعر ۽ محقق بہ پيدا ٿيا آهن. جيئن اڳ ۾ ڊاڪٽر ڪشني ڦلواڻيءَ جي ٿيسز کان سواءِ ٻئي مواد جو ذڪر ڪيو ويو آهي. اهڙيءَ طرح جيسلمير جي هڪ سنڌي رهواسي، پريتم ورياڻيءَ بہ اولهہ راجستان ۾، سنڌي سنسڪرتيءَ جي هڪ وڏي رکپال جي حيثيت ۾ هن، سپون ۽ ٻين رسالن ۾، ڀارت جي سنڌين کي پنهنجي تهذيب کي قائم رکڻ لاءِ اُنهن کي اُڪسائڻ جون ڪوششون ڪيون آهن. شري پريتم ورياڻيءَ، تماهي سپون رسالي جي، اپريل – مي – جون، 2006ع واري

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پرچي ۾ ’جيسلمير جو تهذيبي اپياس‘ جي عنوان سان هڪ مضمون لکيو هو. دراصل ورياڻي صاحب جو اهو ساڳيو مضمون 1987ع ۾ بہ ڇپجي چڪو هو. پنهنجي اُن مضمون ۾ ورياڻي صاحب لکي ٿو تہ:

”جيسلمير جا ماڻهو پاڻ کي سنڌي ڪوٺائڻ ۾ فخر وٺندا آهن. سچ پچ تہ ۹ و آهن بہ وشال سنڌ جا لوڪ. ساڳي حالت آهي بار ميڙ، ڪڇ ۽ سؤراشٽر جي ماڻهن جي. پر اسان پنهنجيءَ تنگدليءَ ڪارڻ کين پرائو ڪوني. سنڌي جاتيءَ کي ننڍڙو جامڙو ڪري ڇڏيو آهي. سنڌي سازيندڙ ڳائڻا ۽ ڪلاڪار سڀ اِنهن پاسن جا آهن.“ (پريتم ورياڻي، 2006ع:18)

پريتم ورياڻي صاحب، ڀارت ۾ رهندڙ سنڌي جاتيءَ ۽ ڀارت جي رياستي سرڪار تي افسوس جو اظهار ڪندي لکي ٿو:

”هر سال، فيبروري مهيني ۾ ٽن ڏينهن جو ’مارو ميلو‘ لڳندو آهي. هي ميلو ٽورسٽ کاتي ۽ انفرميشن ڊپارٽمينٽ جي سهڪار سان لڳندو آهي. هڪ شاهي ميدان (جو لڳ ڀڳ قلعي جي پٽ ۾ آهي) تي، ملهه، ڪُشتي، ديسي رانديون، اُنن جا ڪسرتي ڪرتب، گهوڙن جي ڊوڙ مردن جي تلواري لڙائي، سندن ڪپڙن جي چمڪ ڏمڪ، جدا جدا پڳڙيون ۽ پٽڪا، ڌوتيون ۽ سٿڻيون، چوڙيدار پائجاما، قميصون ۽ ڪُڙتا، هٿيار ۽ ڪرتب، سهڻيون ۽ چمڪندڙ موجڙيون ۽ جتيون، اُنهن تي زريءَ جو ڪم، چيلهه تي ٻڌل پٽا، ڪمر ۾ جلويدار مياڻ ۽ اُن ۾ شمشير (تلوار) ڏسڻ لائق هوندا آهن. اُن کان سواءِ زالن جا گيت، سنگيت، آلاپ، نرتيہ واري سامان سان ڏيکاريا ويندا آهن. ڪڏهن جوڌپور تہ ڪڏهن بارميڙ، ڪڏهن جيسلمير تہ ڪڏهن بيڪانير ۽ گجراتي گيت، گربا ۽ نرتيہ.

هي جلويدار گيت ڏسي حيرت ۾ پئجي وياسين. اوچتو پڌرائي ڪيائون تہ هيءَ ’ويسٽرن انڊيا ڪلچر‘ جو منظر آهي، پر انهن ۾ مون کي ’مراني‘ ۽ ’سنڌي ڪلچر‘ جا ڪي بہ اسم نظر نہ آيا. ايترا ٿي رهي هئي تہ اسين بہ جيڪر پنهنجا نجي پروگرام بانيڪارن معرفت پيش ڪرايون ۽ هرسال، سنڌي ڪلا ۽ ڪلاڪارن کي اوج ڏيون ۽ اُن لاءِ سنڌي ڊانسن، ڊراما سنگيت ۽ نرتيہ اڪيڊمي کوليون.

هتي هڪ ڳالهہ جو ذڪر ڪرڻ شايد موزون ٿئي سو هيءُ تہ مرڪزي سرڪار جي ڪلچر ويا ڳ طرفان، هر پرانت ۾ ’سانگ ائنڊ ڊراما ڊويزنس‘ کوليا ويا آهن. سرڪار کي لڳاتار ڏهہ سال لکندا رهياسين تہ سنڌ بارڊر تي اهڙو يونٽ کولجي. پر سرڪار وٽ نہ

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪن آهن ۽ نہ ئي مَن. اسان وٽ بارگيننگ پاور جو ڪونهي! اسين بہ اگهور ننڍ ۾ آهيون." (پريتم ورياٽي، 2006ع: 17)

شري پريتم ورياٽيءَ جي انهيءَ شڪايت ڪي، ڊاڪٽر ڪشني ڦلواٽيءَ بہ ورجايو آهي. سندس راءِ آهي تہ: "ڀارت ۾ سرڪاري طور سنڌي سنسڪرتيءَ کي بچائڻ جو سرڪاري طور ڪوبہ منصوبو ڪونهي. صدين کان هر ڪيتر جي ماڻهن، پنهنجي ڪلچر کي پاڻ ئي بچايو آهي." هن سلسلي ۾، ڊاڪٽر ڪشني مشورو ڏيندي لکي ٿي تہ:

"الهندي راجستان جي 'ٿار ڪيتر' ۾ مارواڙي ۽ سنڌي ڀاشا جي هڪ وسيع لوڪ گائڪي پرمپرا آهي. مارواڙي لوڪ- گائڪيءَ کي ٿلڻ ڦولڻ جو ڪم، راجستان جا عالم، سرڪاري ۽ خانگي سنستائن جا عملدار پنهنجو پورو سهڪار ڏيئي وڌائين ٿا. ڀارن، وڏن ۽ بزرگ لوڪ ڪلاڪارن لاءِ اسڪالرشپ طئي ڪيل آهي، جڏهن تہ سنڌي ڀاشا جي جيڪا اينتري وسيع لوڪ روايت آهي، اُن جو ڪو قدردان ڪونهي.

مون پنهنجي اکين سان ڏٺو تہ سنڌيءَ جا لوڪ ڳائڻا، سنڌي ڪلام، ڪافيون ۽ بيتن جون ڪجهہ سٽون ڳائي، چپ ٿي ويندا هئا ۽ مون کي چوندا هئا تہ اسان ڇا ڪريون؟ سوين گيت ڪلام اسان کي ايندا هئا، پر نہ ڳائڻ ڪري اسان اُهي ڀلجي ويا آهيون. مان چپ چاپ پنهنجي هن وسيع ورثي جي زوال (پتن) کي ڏسندي رهندي هئس. هڪ تہ هن ڪيتر ۾ جان ونڻ جيترو ڏڪار پوندو آهي، ٻيو تہ سنڌ پاسي وڃڻ جا هنن جا رستا بند ٿي ويا آهن. هندستان جا سنڌي پنهنجي، وراثت کي ڀلجي ويا آهن. هاڻي ويچارا هي مسڪين مارونڙا، پنهنجي روح رهاڻ هن سنگيت سان ڀيا ڪندا آهن، پر اُها ڪيستائين ڪندا؟

ضرورت آهي سنڌي ڀاشي سنسڪرتيءَ جي لوڪ گيتاتمڪ روپ کي پوريءَ طرح محفوظ رکڻ جي. مان هن منچ تان سيني کي هڪ دفعو وري وينتي ٿي ڪريان، پنهنجي هن وسيع وراثت کي بچائڻ جي. جيڪا اچڻ واريءَ پيڙهيءَ کي راهہ ڏيکاريندي ۽ اچڻ واريون پيڙهيون پنهنجي هيءَ وراثت بچائي، اُن تي ناز ڪنديون." (ڪشني ڦلواٽي، 2004ع: 33)

شروع ۾ عرض ڪري آيو آهيان تہ اولهہ ڀارت جي قديم رياستن ۾ صدين کان پراڻيون سنڌي جاتيون آباد رهنديون اچن. انهن جاتين، پنهنجيءَ ثقافت، رهڻي ڪهڻيءَ، لباس، ڪلاسيڪي ادب، لڳڪ ادب، لوڪ ڪلا ۽ پنهنجي ٻوليءَ کي قائم رکيو آهي. جيتوڻيڪ قديم زماني کان، اُنهن جاتين جي ماڻهن

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

لاءِ سنڌي ٻوليءَ جي سکيا جو بندوبست بنهه ڪيو نه ويو آهي، البت ورهاڱي کان اڳ، ڪڇ ۾ ڪن ڳوٺن جي مدرسن ۾، سنڌي ٻوليءَ جي سکيا جو بندوبست هوندو هو پر ورهاڱي کان پوءِ اُتي جي حالتن جي هاڻ ڪا به خبر ڪانهي.

انهيءَ سلسلي ۾ لطيف سائينءَ جو رسالو هڪ تاريخي ذخيري جي حيثيت رکي ٿو. ڪجهه سال اڳ مون، شاهه عبداللطيف ادبي ڪانفرنس ڪراچيءَ ۾ Historical References in Shah Jo Risalo جي عنوان واري مقالي ۾، شاهه سائينءَ جي رسالي جي حوالي سان، اولهه ڀارت جي رياستن ۽ اُنهن جي شهرن ۽ اُتي جي حاڪمن جو به ذڪر ڪيو هو جن جو احوال شاهه سائينءَ رسالي ۾ ڏار ڏار سرن ۾ موجود آهي. شاهه لطيف پنهنجي رسالي ۾، ڪڇ ۽ ڪاٺياواڙ جي ڪن شهرن، گجرات جي جهوناڳڙهه رياست ۽ اولهه راجستان جي جيسلمير شهر جي تهذيب جو ذڪر ڪيو آهي. شاهه سائين اولهه ڀارت جي ڪڇ، ڪاٺياواڙ اولهه راجستان ۽ گجرات جي جهوناڳڙهه شهر کان سواءِ ٻيا به ڪيئي ماڳ ۽ مڪان گهميو هو. هن جهوناڳڙهه جي مشهور تاريخي داستان، 'سورٺ ـ راءِ ڏياچ' کان سواءِ، 'اُڊوڪيهر ۽ هوٿل پدمڻي'، 'ڍولا مارو' 'لاکو ۽ اوڍڻ' ۽ ڪن ٻين قصن جا حوالا پڻ پنهنجي رسالي ۾ ڏنا آهن. 'مومل ۽ راڻي' واري سر ۾ مومل، ۽ 'ليلا ۽ چنيسر' واري سر ۾، 'ڪؤنروُ' کي به پيش ڪيو آهي. جيڪا ڪڇ جي رهاڪو هئي. اهڙيءَ طرح لطيف سائينءَ، ڪڇ جي 'ڪارا ڏونگر'، 'دوارڪا' جي مندرن کان سواءِ، هالار ۽ جيسلمير جي تهذيب ۽ ثقافت ۽ جيسلميرياڻين جي ڪردار جي نقش نگاري به ڪئي آهي. فرمايو اٿن:

تن جيسلمير ياڻين جَس، جي لِي الله ڪارڻ لَنديون.

اهڙيءَ طرح جيسلمير کان مومل جي ماڳ، لُڊاڻي تائين پهچڻ ۽ رسالي ۾ سر مومل راڻي ۾ لُڊاڻي جي محلن ۽ ماڙين کان سواءِ، مومل توڙي ٻين سوڍين جي سونهن جي تصوير چٽي اٿس. انهن ماڙين جو ذڪر، موجوده دور ۾، ڀاءُ ڀريتم ورياڻيءَ به پنهنجي مقالي ۾ ڪيو آهي.

مطالعي مان معلوم ٿو ٿئي ته مومل جو ماڳ لُڊاڻو جيسلمير جي بلڪل ويجهو آهي. اهڙيءَ طرح 'ڍولا مارو' جو قصو به انهيءَ طرف جو آهي، لطيف سائينءَ جي سورمي، 'ليلا' به ڪڇ جي هئي ته وري 'ڪؤنرو' به ڪڇ جي هئي. ضرورت هن ڳالهه جي آهي ته لطيف شناس، شاهه جي رسالي جي حوالي سان، ڪڇ، گجرات ۽ جيسلمير جي رومانوي داستانن تي تحقيق ڪن. جيتوڻيڪ ديوان جينت ريلواڻيءَ هن سلسلي ۾ تمام سُٺي تحقيق ڪئي آهي. پر ريلواڻي صاحب جي تحقيق، يڪطرفي سوچ ۽ نظريات جو حصو بڻجي وَئي آهي.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

3- ڪڇ ۽ ڪانياواڙ وارن علائقن ۾ سنڌي ٻوليءَ جو موجوده زماني ۾ وجود:

1-اڳ ۾ ڪڇ ۽ ڪانياواڙ جي رياستن ۾ سنڌي ٻوليءَ، سنڌي تهذيب ۽ ثقافت، ۽ سنڌي ڪلاسيڪي توڙي لوڪ ادب ۽ لوڪ ڪلا جي، صدين کان وٺي موجوده وقت ۾ به قائم هجڻ جي باري ۾ ذڪر ڪيو ويو آهي. ڀارت جي انهن علائقن ۾ قديم زماني کان وٺي، سنڌي ٻوليءَ، سنڌي تهذيب ۽ ثقافت ۽ سنڌي ڪلاسيڪيءَ توڙي لوڪ ادب جي حوالي سان ذڪر، 'سنڌي ٻوليءَ جي لساني جاگرافي' ڪتاب ۾ حوالن سان تفصيلي طور ڪيو ويو آهي.

مطالعي مان اهو به معلوم ٿو ٿئي ته سنڌ، ڪڇ، ڪانياواڙ جي رياستن ۽ اولهه راجستان جي پراڻين رياستن جا لاڳاپا، عيسوي سن کان به ڪافي آڳاٽا رهيا آهن. انهيءَ سلسلي ۾ ايٽڪن، پنهنجي ترتيب ڏنل سنڌ گزيٽيئر (1907ع) ۾ لکي ٿو:

> "ڪڇ جو رڻ، سنڌ، ڪڇ ۽ گجرات (ڀارت) جي ڏکڻ ۽ ڏکڻ- اوڀر جي سرحد آهي، جا سمنڊ تائين پکڙيل آهي. اڄ ڪلهه اهو خطو ڪلر ۾ٽجي ويو آهي، پر سڪندراعظم جي هن خطي ۾ اچڻ واري زماني ۾ اهو خطو هڪ نار جي شڪل ۾ هوندو هو. اُن نار ۾ سنڌو درياءَ جي 'پُراڻ شاخ'، 'ڪوري ڪاريءَ' ذريعي سمنڊ ۾ ڇوڙ ڪندي هئي. ڪوري ڪاريءَ تي، سنڌ ۾ 'علي بندر' 'راهمڪي بازار' ۽ 'سنڌڙي بندر' آباد بندر هوندا هئا. انهن بندرن، ڪڇ جي ترقيءَ ۽ آباد هجڻ ۾ به اهم ڪردار ادا ٿي ڪيو.
>
> ڪوري ڪاريءَ وسيلي، سنڌ جو ڪڇ ذريعي، ڏيساور سان واپار هلندو هو. سنڌ ۽ ڪڇ جي وچ ۾ ماڻهن، مال ۽ واپارين جي اچ وڃ ٿيندي هئي." (Aitken,E., 1907: 9)

ٻئي طرف، قديم سنڌ جي ڏکڻ- اولهه طرف، موجوده جاتي تعلقي ۾ پراڻو گونگڙو ڦاٽ، سير ڪاريءَ ۾ ڇوڙ ڪندو هو. اُن زماني ۾ سير ڪاريءَ تي 'سنڌو بندر' ۽ مَل ڪاريءَ تي 'شاهه بندر' اُن وقت جا وڏا واپاري بندر هوندا هئا. (Aitken, E., 1907: 9)

مطالعي مان اهو به معلوم ٿو ٿئي ته سنڌ ۽ ڪڇ جا سياسي ناتا ڪافي قديم آهن. راءِ گهراڻي جي حڪومت واري زماني (499ع - 641ع) ۾ سنڌ جي حڪومت جون سرحدون، اوڀر ۾ ڪنوج تائين ۽ ڏکڻ- اوڀر ۾ گجرات جي سورت بندر تائين هونديون هيون." (مولائي شيدائي، 1957ع: 122 ۽ 132) جڏهن برهمڻ گهراڻي جي دور ۾ (641ع - 712ع)، عربن سن 93هه/ 712ع، سنڌ ملڪ فتح ڪيو تڏهن ڪيترائي لوهاڻا ۽ ٻيون هندو جاتيون، سنڌ ڇڏي، پر وارين هندو رياستن سان گڏ ڪڇ طرف لڏي وڃي آباد ٿيون. (Thadhani, T.S., 1948: 166) اهڙيءَ طرح سومرن جي حڪومت جي ٻئي دور (1051ع - 1351ع) ۾ سومرن جي چوٿين

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

حاڪم، 'سنگهار پٽ دودي اول جي حڪومت وارن ڏينهن ۾، ڪڇ ڪان وٺي هالا ڪنڊيءَ وارو سڄو ملڪ، سومرن جي حڪومت جي تابع هو (علي شير قانع، 1957ع: 88)

اهڙيءَ طرح، سمن جي حڪومت واري زماني (1351ع - 1521ع) ۾ به ڪڇ ۽ ڪانياواڙ وارا علائقا، سمن جي حڪومت ۾ شامل هئا. انهيءَ ڪري به اُن زماني ۾ ڪيترين ئي سنڌي قومن، سنڌ مان لڏي، ڪڇ، گجرات ۽ ڪانياواڙ جي ڪن رياستن ۾ وڃي آباد ٿيون. ساڳيءَ طرح، انهن علائقن مان ڪيترائي قبيلا لڏي، سنڌ ۾ اچي آباد ٿيا. ايتري قدر جو ڀارت جي ورهاڱي واري زماني تائين سنڌ جي ڪيترن ئي قبيلن جا سردار ۽ چڱا مڙس، ڪڇ ۾ رهندا هئا، ۽ ڪڇ ۽ ڪانياواڙ ۾ رهندڙ ڪيترين ئي جاتين جا سردار ۽ چڱا مڙس، سنڌ ۾ رهندا هئا. (الانا، غلام علي، 1993ع: 28)

ورهاڱي کان پوءِ، سنڌ جي سرحد بند ٿي وڃڻ ڪري، هُن طرف کان انڊيا هِن طرف کان سرحد پار وڃڻ لاءِ ماڻهن جي، هر قسم جي اچ - وڃ جو سلسلو بند ٿي ويو. پر انهيءَ هوندي به سنڌ واريءَ سرحد جي هُن پار وارن علائقن، يعني اولهه راجستان جيسلمير ۽ بيڪانير کان سواءِ، ڪڇ، گجرات ۽ ڪانياواڙ جي رياستن ۾ صدين کان رهندڙ سنڌي قومن، پنهنجي ٻوليءَ، پنهنجيءَ ثقافت، ڪلاسيڪي لوڪ ادب ۽ لوڪ ڪلا جي ڏار ڏار پهلوئن کي اڄ ڏينهن تائين پاڻ وٽ قائم ۽ دائم رکيو آهي. ايتري قدر جو هن وقت به سنڌ جي وڏي صوفي شاعر، شاهه عبداللطيف ڀٽائيءَ جي ڪلام جا وڏا وڏا ڄاڻو به، ڪڇ، ڪانياواڙ جي ڪن رياستن ۽ جيسلمير ۾ ملن ٿا.

تحقيق مان اهو به معلوم ٿيو آهي ته ڪڇ ۾، سنڌي ٻوليءَ جا وڏا شاعر به ٿي گذريا آهن. جن مان ڪيترن ئي جا نالا ماستر محمد سومار شيخ جي ڪتاب: 'ڪڇين جا قول' کان سواءِ، منهنجي ڪتاب، 'سنڌي ٻوليءَ جي لساني جاگرافيءَ' ۾ ڏنا ويا آهن.

2- ڀارت جو سنڌي ڀاشا وگيان جو هڪ وڏو ماهر، ڊاڪٽر پرسو گدواڻي، ڪڇ جي خطي جو هڪ وڏو عاشق هوندو هو. پوني يونيورسٽيءَ ۾، ملازمت واري زماني ۾، گرميءَ جي وئڪيشن وارا ڏينهن، هو ڪڇ ضلعي جي، ٻنيءَ واري خطي ۾ گذاريندو هو. پوءِ ته اُتي ئي پنهنجو گهرڙو به اڏايو هئائين، ۽ رٽائر ٿيڻ کان پوءِ، پنهنجي حياتيءَ جو وڏو حصو ڪڇ جي ٻنيءَ واري ڪيتر ۾ ئي گذاريائين.

ڊاڪٽر گدواڻيءَ، ڪڇ جي مختلف موضوعن تي ڪيترائي مضمون، مقالا ۽ چار ڪتاب به لکيا. هن سلسلي ۾، پنهنجي لکيل هڪ ڪتاب 'سنڌي ٻوليءَ جي زيارت' ۾، ڪڇ واري پنهنجي پهرئين سفر کي هو 'سنڌي ٻولي ۽ ڪلچر جي زيارت' تو ڪوٺي. هو لکي ٿو ته:

"ها! اها منهنجي، سنڌي ٻوليءَ ۽ سنڌي ڪلچر جي زيارت هئي. هر دفعي ٻنيءَ ۽ ڪڇ ۾، ٻوليائي اڀياس لاءِ ويندو آهيان ته اُن دوري کي، سنڌي ٻوليءَ ۽ ڪلچر جي زيارت ئي

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سمجهندو آهيان، ڇوته ٻنيءَ جو علائقو سنڌي ٻوليءَ ۽ سنڌي ڪلچر جي انيڪ پهلوئن کي ساهه سان سانڍي ويٺو آهي.

ٻنيءَ جي سنڌين، انيڪ ڪشٽ ۽ ڪشالا سهندي به سنڌي ٻوليءَ کي زنده رکيو آهي. انهن سببن جي ڪري اُتي وڃڻ، اُتان جي ٻوليءَ جو اڀياس ڪرڻ ۽ اُتان جي ڪلچر جي مزو ماڻڻ ڪنهن به درگاهه تي وڃي سجدي ڪرڻ کان گهٽ ڪونه آهي، يا ڪنهن تيرٿ آستان تي وڃي، اُتي مندر ۾ مورتيءَ اڳيان متو ٽيڪڻ کان گهٽ ڪونه آهي.

هر دفعي پنهنجيءَ سنڌي امڙ جو نئون ۽ نرالو روپ ڏسندو آهيان، ۽ اُن جي ٻوليائي قسمن (varieties) جو اڀياس ڪري، پنهنجيءَ سنڌڙي امڙ جي شاهوڪاريءَ اڳيان سجدو ڪندو آهيان، ۽ اُن جي شاهوڪار ڪلچر اڳيان متو ٽيڪندو آهيان.“ (پرسو گدواڻي، 1989ع: 1_2)

ڪڇ ۾ صدين کان ڪيترين ئي هندو ۽ مسلمان، سنڌي قومون آباد آهن، جن صدين کان سنڌي ٻوليءَ، ڪلاسيڪي ۽ لوڪ سنڌي ادب ۽ سنڌي لوڪ ڪلا کي قائم رکيو آهي. انهيءَ سلسلي ۾ ڊاڪٽر پرسو گدواڻي، پنهنجي ساڳئي ڪتاب: ’سنڌي ٻوليءَ جي زيارت‘ ۾ لکي ٿو ته:

”هن وقت تائين جيڪي به مقالا يا پي. ايڇ. ڊيءَ جون ٿيسزون ڇپيون آهن، اُنهن ۾ ڪنهن به ڄتن، سمن، سومرن، سوڍن ۽ ڪنٻرن وغيره جي ٻوليءَ جي ڪنهن به پهلوءَ جو اڀياس ڪونه ڪيو آهي. نه فقط ايترو پر رچناتمڪ ساهت ۾ پڻ فقط لڏي آيل هندن جا ئي بيان آهن. ڪٿي به قديم دور کان ڀارت ۾ رهندڙ ڄتن، سمن، سومرن، ٿيٻن، ڪُنٻرن، مگٺهارن، سوڍن ۽ مينگهواڙن جي نه زندگيءَ جا بيان ڪيا آهن ۽ نه ئي اُهي ڪردار ڀارت جي سنڌي ساهت ۾ ملن ٿا، پر سنڌ ۾ ڇپيل ساهت ۾ به ائين نه آهي.“ (پرسو گدواڻي، 1989ع: 2)

ڊاڪٽر گدواڻي، ڪڇ ۾، سنڌي لوڪ ساهت ۽ لوڪ سنگيت جي صدين کان زنده هجڻ جي باري ۾ دليل ڏيندي لکي ٿو ته:

”ڪجهه سال اڳ جڏهن به سنڌي لوڪ ساهت جي ڳالهه نڪرندي هئي تڏهن ائين چوٽو پوندو هو ته سنڌي لوڪ ادب فقط ڪن ڳوٺن وٽ، سنڌن بستين ۾ وڃي بچيو آهي، بچيو ڇا آهي، بلڪ پورين پساهن ۾ آهي، پر اڄ اِهو سچ نه آهي. اسان جا سنڌي ڳوٺ، لوڪ ادب جا خزانا آهن؛ لوڪ سنگيت جا پڻ خزانا آهن. لوڪ ساز ۽ لوڪ ڌنون، اڄ به اسين ڀارت جي ڀُونءِ تي ئي ٻڌي سگهون ٿا. نڙ، چنگ، بوڙينڊو بينون ۽ مرلي وغيره سڀ ساز اڄ به ٻنيءَ ۾ جيئن

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جو تيئن زنده آهن. اهوئي سبب آهي جو پارت سرڪار جي سهڪاري جيڪو پهريون 'فوڪ لور' (فوڪ لور ۾ فقط ادب نہ ايندو آهي، پر لوڪ فن بہ اچي ويندو آهي) تي ورڪشاپ ٿيو هو اهو ڪنهن سنڌي بستيءَ ۾ ڪونہ ٿيو هو پر اُهو ڪڇ جي 'ندونا' ڳوٺ ۾ ٿي ٿيو هو. اهو ڳوٺ، ٻنيءَ جي ڪناري تي آهي ۽ جتي سنڌ جون جهونيون ذاتيون اڄ بہ سنڌي ڪلچر کي زنده رکڻ لاءِ پنهنجن ويهن ٿي ننهن جو زور لڳائي رهيون آهن. اهو ورڪشاپ 1987ع ۾ ٿيو هو. ڪجهہ سال اڳ شايد اهو ناشدني مجيو وڃي ها. اهو ورڪشاپ بہ ڪيترن ئي پاڳ وندڙن لاءِ زيارت ٿي هو." (پرسو گدواڻي، 1989ع: 3 ۽ 4)

پنهنجي ساڳئي ڪتاب ۾، ڊاڪٽر پرسو گدواڻي، پروفيسر رام پنجواڻيءَ جو حوالو ڏيندي لکي ٿو تہ:

"لوڪ ساهتيہ جي ڦهلاوَ ۾ وڏي هٿي، پٽن، پانن، ڪٽڪن، چارڻن ۽ ڀڳتن ڏني آهي. جڏهن اخبارون ڪونہ هيون ۽ سفر جا وسيلا بہ محدود هئا، تڏهن اهي سڀ پٽ ۽ ڀڳت ئي هوندا هئا جي ديسان ديس رٽن ڪندا وتندا هئا، ۽ هِتان جون خبرون ڪٽي هُت پهچائيندا هئا. خشڪ نموني خبر چار نہ ڏيندا هئا، پر ڳِوتا ۽ ڪهاڻيءَ جي روپ ۾." (پرسو گدواڻي، ڊاڪٽر، 1989ع: 88)

ڊاڪٽر گدواڻي، ساڳئي سلسلي ۾ اڳتي لکي ٿو:

"اِهي هتي هند ۾، لوڪ ساهتيہ ۾ لوڪ سنسڪرتيءَ کي پنهنجي اصلوڪي روپ ۾ رکيو وينا آهن. سوڍا، سومرا، سما، مُتوا، جتَ ۽ ٻيون سنڌي ذاتيون، هن وقت ڪڇ جي ٻنيءَ واريءَ ايراضيءَ ۽ ڪن ٻين دور دراز ڳوٺن ۾ رهن ٿيون. انهن جي محفل رات جو مچندي آهي، ۽ ڀڳت بدران شاهہ لطيف، چڱي جت، سانوڻ فقير ۽ ٻين مڪاني شاعرن جي بيتن، ڏوهيڙن، واين ۽ ڪافين سان رات رنگين ٿي ويندي آهي. وري جو اُن محفل ۾ سنڌي سگهڙ ڏِنون، ڏور هنر ۽ ڳجهارتون ڏيندا، ونندا ۽ سليندا آهن، ۽ سنڌي ٻوليءَ جي جهونن لفظن جي پلٽ پلٽان ڪندا آهن، اهي ڳالهيون نہ رڳو اُن محفل کي چار چنڊ لڳائينديون آهن ۽ محفل ۾ شريڪ ٿيندڙن کي وندر ۽ ورونهن ڏينديون آهن، پر اُن ڳالهہ جو ثبوت بہ ڏينديون آهن تہ سنڌي لوڪ ساهتيہ ۽ سنڌي سنسڪرتي جڳان جڳ پيئي جيئي." (پرسو گدواڻي، 1989ع: 88)

3- ڪڇ جي باري ۾ تحقيق جي حوالي سان ٻيو محقق ڊاڪٽر جيٺو لالواڻي آهي. هن صاحب، 'ٻنيءَ جو لوڪ ادب' جي عنوان سان 1992ع ۾ پي. ايڇ. ڊي ڊگريءَ لاءِ ٿيسز پيش ڪئي هئي. هيءَ ٿيسز

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

اُن ئي سال (1992ع) شايع ٿي. اُن ڪتاب جو مهاڳ، شري ليلارام رچنداڻيءَ لکيو هو. شري رچنداڻي، اُن مهاڳ ۾ لکي ٿو ته:

”هن ڪتاب ۾ جيني جو ڪيتر محدود رهيو آهي. رڳو ڪڇ ضلعي جي هڪ ننڍيءَ ايراضيءَ تائين جنهن کي 'بني' چيو ويندو آهي، ۽ جنهن ايراضيءَ ۾ سنڌي جاتي، صدين کان وٺي رهندي پيئي اچي. وري بني ايراضي ڪا گهڻي اهم به ڪانهي. ملڪ جي برک مخزنن ۾ اُن جو احوال اچي چڪو آهي.“ (ليلارام رچنداڻي، مهاڳ، 1992ع: 3 ۽ 4)

شري ليلارام رچنداڻي، ڪڇ جي بني علائقي جو وڌيڪ ذڪر ڪندي لکي ٿو:

”بني، ڪڇ جو اُهو علائقو آهي، جتي اڄ به اصلوڪيون سنڌي قومون رهن ٿيون. بني، چاليهن ڳوٺن وارو ايشيا جو وڏي ۾ وڏو چراگاهه وارو علائقو آهي، جتي اڄ به سنڌي ٻولي، سنڌي سنسڪرتي ۽ سنڌي لوڪ ادب قائم آهي.“

شري رچنداڻي اڳتي لکي ٿو:

”'بنيءَ جو سنڌي لوڪ ادب' نالي هن ڪتاب ۾، بنيءَ جي سنڌي لوڪ ادب جي جدا جدا صنفن جي مواد کي ڪٺو ڪري پيش ڪيو ويو آهي. هن لوڪ ادب ۾ سنڌي ٻوليءَ جي جدا جدا اُپياشائن، سوڍڪي، جتڪي، ڪڇي، ڍاٽڪي ۽ ٿريءَ جا لفظ، جيئن جو تيئن ڏنا ويا آهن.“ (ليلارام رچنداڻي، 1992ع: 9)

ڊاڪٽر جيني لالواڻيءَ، ڪڇ جي بني خطي ۾ رهندڙ ڪيترين ئي هندو ۽ مسلمان سنڌي قومن جو ذڪر ڪيو آهي. اُنهن قومن ۾ جَت، مَتوا، نوڙي، هگورجا، سوڍا، ڀانوٽالي، ڪولهي، نؤتيار، جوٽيجا، سما، سومرا، ريباڙي، ڀٽي، هالي پوٽڙا، لوهاڻا ۽ مينگهواڙ وغيره قومون، جدا جدا ڳوٺن ۾ رهن ٿيون. اهي سڀ قومون پاڻ کي سنڌي سڏائيندڙيون آهن. اهي قومون، سنڌي ٻولي ڳالهائيندڙيون آهن. منجهن ڪيترين ئي سنڌي رسمون اڄ به قائم آهن. پهراڻ، کاڌ خوراڪ، رهڻي ڪهڻيءَ ۾ اُهي سنڌي ئي آهن. سنڌي سنگيت ۽ سنڌي ڪچهريءَ جو لطف، بنيءَ جي ڳوٺن ۾ ماڻي سگهجي ٿو. بنيءَ جي سگهڙن وٽ اڄ به سنڌي لوڪ ادب ۽ سنڌي لوڪ گيتن جا قيمتي انبار پريا پيا آهن. جن کي هُو وقت بوقت ڪچهرين ۾ پيش ڪندا آهن. (جيني لالواڻي، 1992ع: 25)

ڊاڪٽر جيني لالواڻي، بنيءَ جي سنڌي لوڪ گيتن جي باري ۾ اڳتي لکي ٿو:

”بنيءَ جا سنڌي لوڪ گيت، هن علائقي جي ماحول ۽ سماجڪ جيون جي عڪاسي ڪن ٿا. گيت، لئه، رس، تال ۽ ڀاو سان ڀريل آهن، جيڪي ٻڌڻ واري جي دل ۽ دماغ تي

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

چانئجي وچن ٿا. ٻنيءَ جي گيتن ۾ گونا گونيت پڻ آهي ته خوشيءَ جي گيتن ۾ نصيحتون لاڳاپيل آهن." (جيٺو لالواڻي، 1992ع: 26)

'ٻنيءَ جا سنڌي لوڪ گيت' واري عنوان تي، ڀارت جي هڪ ٻئي وڏي سنڌي ودوان، ڊاڪٽر مرليڌر جيٽلي، ٽماهي رسالي، سپون جي جنوري- فيبروري ۽ مارچ 2004ع واري شماري ۾، ڊاڪٽر جيٺي لالواڻيءَ جي مذڪوره تحقيق جي حوالي سان رايو ڏنو آهي. ڊاڪٽر جيٺي لالواڻي صاحب، پنهنجيءَ ساڳيءَ تحقيق ۾ شاهه لطيف کي، ڪڇ، گجرات ۽ سؤراشٽر جو سرتاج شاعر ڪري سڏيو آهي. هُو لکي ٿو ته:

"شاهه صاحب، سنڌ جو سرتاج شاعر ته آهي ئي، پر گجرات ۽ ڪڇ جي سنت ڪوين جو به سرتاج شاعر ڪري سڏيو ويو آهي. سؤراشٽر، ڪاٺياواڙ ۽ ڪڇ جو ادب، شاهه صاحب جي ڪلام کان سواءِ چٽڪ اڌورو آهي. شاهه صاحب خود نُسي ٻيلي کان ٿيندا، ڪڇ پهتا هئا. ٻنيءَ جي ميڙن، ملاکڙن، ڪچهرين ۽ درگاهن تي شاهه جو ڪلام ڳاتو ويندو آهي. ٻنيءَ جا سگهڙ، جَتَ ۽ ٻيا فقير ۽ گايڪ، شاهه صاحب جا سچا شيدائي آهن." (جيٺو لالواڻي، ڊاڪٽر، 1992ع: 26)

ڊاڪٽر لالواڻيءَ، پنهنجيءَ تحقيق ۾ وڌيڪ ائين به ڄاڻايو آهي ته:

"شاهه لطيف، ٻنيءَ جي ڳوٺن ۾، ڪيرو، جمرو، هبو ۽ لوٽو جبلن جو پنهنجي رچنائن ۾ ذڪر ڪيو آهي." (جيٺو لالواڻي، 1992ع: 3 ۽ 4)

ڪڇ ۽ سنڌ جي قديم رشتن ۽ ناتن، ۽ ڪڇ ۾ سنڌي ٻوليءَ سنڌي ادب جي ڦهلاءَ توڙي قيام جي سلسلي ۾، ٿيون وڏو محقق، ماستر محمد سومار شيخ ٿي گذريو آهي. هن سلسلي ۾ شيخ صاحب جو تحقيقي ڪتاب: 'ڪڇين جا قول' جي عنوان سان، 1977ع ۾، سنڌي ادبي بورڊ شايع ڪيو هو. انهيءَ ڪتاب جي اڀياس مان معلوم ٿو ٿئي ته ورهاڱي کان صديون اڳ، ڪڇ ۽ سنڌ جي شاعرن ۽ سگهڙن جا هڪ ٻئي وٽ اچڻ وڃڻ، ڪچهريون ۽ معرڪا ڪرڻ جو گهڻو رواج هوندو هو.

شيخ محمد سومار، پنهنجي مذڪوره تحقيق ۾ ڪڇ جي گذري ويل توڙي زنده سگهڙن ۽ شاعرن جا نالا به ڏنا آهن. اُنهن مان ڪن جيئرن شاعرن ۽ سگهڙن سان شيخ صاحب، ڪڇ ۾ ملاقاتون به ڪيون هيون. پراڻن ۽ گذاري ويل شاعرن ۽ سگهڙن مان شيخ صاحب سمڳ چارڻ ۽ ٻين 52 سنڌي سگهڙن ۽ شاعرن جا نالا ڏنا آهن. اهڙيءَ طرح 'سنڌي ٻوليءَ جي لساني جاگرافيءَ' ۾ به ڪيترن ئي اهڙن پراڻن شاعرن ۽ سگهڙن جا نالا ڏنا ويا آهن: مثال طور:

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(i) پير غوث محمد لکپت وارو

(ii) سيد مير صاحب، آرڪاٽي وارو

(iii) سيد باقر شاهہ، نارابي وارو

(iv) عمر لوهار، ٻائٽ وارو

(v) سيد قاسم شاهہ، ڏٽيءَ وارو

(vi) سيد منثار شاهہ

(vii) ميرڻ ملوڪ، ڪوڙلڪت وارو

(viii) چگو جت

(ix) عمر مينڊرو

شيخ محمد سومار، پنهنجيءَ تحقيق جي مهاڳ ۾ لکي ٿو:

”آءٌ مڃيان ٿو تہ مون کان، ڪافي ڪڇي اديب، شاعر، سگهڙ ۽ سياڻا رهجي ويا آهن، پر تڏهن بہ جيڪو ماسو مال مليو آهي سو پڙهندڙن جي خدمت ۾ رکُو هن ڳالهہ کي اڳيان رکي پيش پيو ڪريان تہ اسان کي اها ڳالهہ بہ توجهہ ۾ رهي تہ ڪڇ ۾ بہ ڪافي سنڌي اديب، شاعر ۽ سگهڙ رهن ٿا، ۽ ڪڇ جي نسبت اسان سان آهي ۽ اها نسبت ڪنجڻ جي نہ آهي. اسان پنهنجي ادبي تاريخ ۾ انهن شاعرن ۽ اديبن کي وساري ڇڏيو تہ يقين آهي تہ اسان جي سنڌي ادب جي تاريخ ڪڏهن بہ مڪمل ٿي نہ سگهندي“ (محمد سومار شيخ، 1977ع: مهاڳ)

محمد سومار شيخ صاحب جي مذڪوره ڪتاب جي هڪ باب جو عنوان آهي: ’ڪڇي ادب جا سرچشما“ (ص ص 35_ 42). هن باب ۾ شيخ صاحب، اُنهن بزرگ عالمن، اديبن ۽ شاعرن کان سواءِ، انهن ڪتابن جا عنوان بہ ڏنا آهن جيڪي اُنهن اديبن ۽ شاعرن لکيا هئا. هن باب جي اڀياس سان، ڪڇ ۾ لکيل سنڌي ادب جي ڌار ڌار صنفن جي باري ۾ تمام سٺي معلومات ملي ٿي.

ڪڇ کان سواءِ، سنڌي قومن جو وڏو تعداد، قديم زماني کان، ڪاٺياواڙ جي اڳوڻين رياستن: جهوناڳڙهہ، درول، سانتلپور، ڀاڻ نگر، گونڊل، هالار، مانڊوي، ماراهي، راجڪوٽ ۽ منگرول ۾ آباد آهي.

اهڙيءَ طرح ڪڇ ۽ ڪاٺياواڙ ۾، سنڌي سڀيتا ۽ سنڌي ٻوليءَ جي صدين کان قائم رهڻ جي باري ۾ تحقيق ڪندڙ پارتواسي سنڌي ودوان، شري جينت ريلواڻي آهي. هن صاحب، ’سنڌ _ ڪڇ _ ڪاٺياواڙ سڀيتڪ ناتا‘ جي عنوان سان هڪ املهہ ڪتاب ڪاٺياواڙ جي اڳوڻيءَ رياست، راجڪوٽ ۾، 2008ع ۾ شايع ڪرايو هو. هن ڪتاب ۾، شري ريلواڻيءَ، ڪڇ ۽ ڪاٺياواڙ ۾ رهندڙ سنڌي قومن کان سواءِ پراڻي زماني ۾

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

راجائن، ساهتيه جي ڏي وٺ، پراڻي دور جي شاعرن، لوڪ ڪهاڻي ۽ لوڪ قصن کان سواءِ، ڪڇ جي لوڪ ادب جو خاص طور ذڪر ڪيو آهي. ’ڪڇ - ٻنيءَ جو لوڪ ادب‘ جي عنوان واري باب ۾ هُو لکي ٿو:

”زمين وڇائڻ جي باوجود، سنڌي سنسڪرتي، جنهن جو مکيه انگ آهي ٻولي، اُها ته چوڏسي ڦهليل هئي ۽ ڦهليل آهي. سنڌ جي آسپاس، ڀارت جي سرزمين تي، راجستان جي ٻارميڙ، بيڪانير ۽ جيسلمير، ايراضين، ۽ گجرات ۽ سؤراشٽر جي ساموندي ڪناري ۽ ڪڇ ۾، خاص طور ڪڇ جي ’ٻني علائقي‘ ۾، اڄ به سنڌي ٻولي، ڪن اُچارن جي ڦيرگهير سان زنده آهي، ۽ اهي ايراضيون، سنڌي سڀيتڪ مرڪز ٻڌجي رهيون آهن، ۽ اُن سبب انهن ايراضين ۾ اٿاهه سنڌي لوڪ ادب موجود ملي ٿو. اُن ۾ به ڪڇ پرديش جي ٻني علائقي ۾، مُول سنڌي لوڪ رهن ٿا ۽ سنڌ جيان سنڌي لوڪ سنسڪرتي ۽ لوڪ ادب اُتي جيئن جو تيئن قائم رهيو آهي.“ (جينت ريلواڻي، 2008ع: 461)

شري ريلواڻيءَ به ڪڇ ۾ رهندڙ سنڌي قومن جو ذڪر ڪيو آهي. هُو لکي ٿو:

”ٻنيءَ ۾ سما، سومرا، جت، لوهاڻا، ڀانوڀالي، سوڍا، ڀٽي، ميتوا، هگورجا، ڪولي، رباري، جوٽيجا، هالي پوٽڙا ۽ ٻيون جاتيون رهنديون آهن. هتان جا سما جيڪي اڳ هندو راجپوت هئا، اُنهن ۾ ڪن ٻين جاتين جي بعد ۾ مسلم مذهب اختيار ڪرڻ سبب، هتان جي آدم شماريءَ ۾ مسلمانن جي گهڻائي رهي آهي. سنڌن ٻولي، سنڌي ئي رهي آهي، ۽ هُو پاڻ کي ٻنيءَ جا سنڌي سڏائيندا آهن. سنڌي جي رهڻيءَ ڪرڻيءَ جون ڪيتريون ئي ريتيون رسمون هتي برقرار رهيون آهن. سنڌ واري مهمان نوازي، خوش خير عافيت، ڀاڪر پائي ملڻ ۽ پڇڻ جو ڍنگ جيئن جو تيئن قائم آهي، ته وري اوطاق جي اهميت به برقرار آهي.“ (جيت ريلواڻي، 2008ع: 463)

شري ريلواڻيءَ، پنهنجي ڪتاب ۾، ڪڇ جي لوڪ ادب جي صنفن جو به ذڪر ڪيو آهي. (ص ص 465، 466 ۽ 469).

4- بلوچستان صوبي ۾ سنڌي ٻولي، سنڌي ڪلاسيڪي ۽ لوڪ ادب ۽ سنڌي ثقافت جي موجودگي:

ڀارت جي ڪڇ، گجرات، ڪاٺياواڙ ۽ اولهه راجستان جي پراڻين رياستن وانگر، پاڪستان ۾ به، بلوچستان جي پراڻين رياستن، لس ٻيلي، مڪران، قلات، جهل مگسي، ڪيتران توڙي ڪڇي- گنداوا ۾ صدين کان سنڌي ٻولي، سنڌي ڪلاسيڪي ۽ لوڪ ادب، لوڪ ڪلا کان سواءِ سنڌي ثقافت جا ڏار ڏار پهلو اڄ به قائم آهن. هن ڏس ۾ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، الله بچائي سمي، ڊاڪٽر داد محمد بروهيءَ

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جي ڪتابن کان سواءِ، ’سنڌي ٻوليءَ جي لساني جاگرافي‘ ڪتاب ۾ بہ تمام گهڻي معلومات ڏني وئي آهي.

مطالعي مان معلوم ٿو ٿئي تہ سنڌ ۽ بلوچستان جا سياسي، سماجي، تاريخي، ثقافتي ۽ وڻج واپار جا رشتا ناتا، قديم زماني کان قائم رهيا آهن. قديم زماني ۾، بلوچستان وارو علائقو هڪ طرف واديءِ سنڌ ۽ ٻئي طرف مغربي ايشيا جي ملڪن جي وچ ۾، اتي جي جاگرافيائي حالتن جي ڪري هڪ سنگم جي حيثيت رکندو هو. اُن زماني ۾ مشرق قريب ۽ ايران کان ايندڙ اهم شاهراهون، بلوچستان جي مختلف خطن مان لنگهنديون، واديءِ سنڌ ۾ داخل ٿينديون هيون. انهيءَ لحاظ کان بلوچستان جو ڪوهستاني خطو قديم زماني کان ٻنهي طرفن جي تهذيب جي وچ ۾ باهمي ميل جول لاءِ اهم ڪردار ادا ڪندو هو.

بلوچستان جي ڪڇي - گنداواهہ واري خطي جي آباديءَ ۾ قديم زماني کان جَٽ قوم اڪثريت ۾ رهي ٿي. هيءَ هڪ قديم قوم آهي. راءِ گهراڻي جي زماني (499ع- 641ع) ۾، جٽ قوم جا ماڻهو سنڌ مان لڏي، بلوچستان جي ڪڇي ۽ لس ٻيلي وارن علائقن ۾ پکڙجي ويا ۽ اُتي ئي رهڻ لڳا. (Sigrid West phal, Hellbusch, Dr., 1964: 104) اهڙيءَ طرح سبي، ڪڇي ۽ لس ٻيلي واري علائقي تي، سنڌ جي سياسي ۽ سماجي تسلطِ جا ثبوت، آڳاٽي زمان کان ثابت ٿين ٿا. (اعجاز الحق قدوسي، 1971ع: 45 ۽ 5) مطالعي مان ائين بہ ثابت ٿيو آهي تہ سنڌ جي سمن حاڪمن جي حڪومت واري زماني (1351ع- 1521ع) ۾، سمن جي حڪومت جون سرحدون، اُتر ۾ سبيءَ تائين پکڙيل هيون (گل خان نصير، 1952ع: 20 ۽ 21)

مطالعي مان ائين بہ معلوم ٿئي ٿو تہ بلوچستان جي سبي، ڪڇي، جهالاوان ۽ سنڌ جي اُتر، اولهہ ۽ اوير وارن خطن ۾، مختلف قبيلن ۽ قومن جي لڏپلاڻ هميشه ٿيندي رهي آهي. ڪيترائي بلوچ قبيلا لڏي، سنڌ ۾ اچي آباد ٿيا. اُنهن سنڌي تهذيب کي اختيار ڪيو. سنڌي ٻوليءَ کي مادري زبان طور اختيار ڪيائون. اهڙيءَ طرح ڪيترين ئي سنڌي قومون، اُتر سنڌ مان لڏي، بلوچستان جي سبي، ڪڇي، قلات، جهالاوان، ساراوان ۽ لس ٻيلي وارن علائقن ۾ وڃي آباد ٿيون. اُهي سنڌي قومون ۽ قبيلا، صديون گذري وڃڻ جي باوجود، پنهنجي سنڌي تهذيب ۽ ثقافت توڙي ٻوليءَ کي قائم رکيو اچن. مثال طور: قديم رياست، ’جَهل‘ جي مگسي نوابن توڙي عام ماڻهن جي مادري ٻولي سنڌي آهي. هن قديم رياست ۾، سنڌي ٻوليءَ جا ڪيترائي شاعر ٿي گذريا آهن. اُنهن ۾، نواب قيصر خان جو فرزند، نواب گل محمد خان مگسي، سنڌي زبان جو هڪ وڏو شاعر ٿي گذريو آهي. اهڙيءَ طرح هر سال، سياري جي موسم ۾، جهالاوان ۽ قلات خطي جا رهاڪو بروهي، سوين ڪٽنبن سميت، سنڌ ۾ لڏي ايندا آهن ۽ سيارو ختم ٿيندي ئي واپس قلات طرف هليا ويندا آهن. ساڳيءَ طرح مڪران خطي ۾، جدگال ايراضيءَ ۾، جدگالي ٻولي ڳالهائيندڙ هزارن جي تعداد ۾ ماڻهو آباد آهن. اهي صديون اڳ سنڌ مان لڏي انهيءَ خطي ۾ وڃي آباد ٿيا هئا.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

بلوچستان جي جاگرافيائي اڀياس مان معلوم ٿو ٿئي تہ سبيءَ وارو علائقو سنڌ جي سرحد کان اٽڪل هڪ سؤ اسي ڪلوميٽرن جي مفاصلي تي آهي. هن علائقي ۾، هرنائي، لورالائي، ڍاڊر، گنداواهہ، بيل پٽ، مري ۽ بگٽي علائقا اچي وڃن ٿا. هن خطي ۾ بروهي، بلوچي، پشتو ۽ سرائڪي ٻوليون، مختلف قبيلن جون ٻوليون آهن. پر عام طور هن خطي ۾ عام ماڻهن جي ٻولي، سنڌي آهي. سنڌ جي سرحد کان ڏيڍ سؤ کن ڪلوميٽر پري هجڻ جي باوجود، هتي جي ماڻهن جي اڪثريت عام طور سنڌي ٻولي ڳالهائيندي آهي، البت اُنهن جي اُچار ۾ ڪجهہ فرق ضرور آهي.

اهڙيءَ طرح سنڌ ۽ بلوچستان جي سرحدي شهرن، يعني سنڌ جي پرواريءَ بلوچي ايراضيءَ ۾، اوستہ محمد، جَهٽ پَٽ، مانجهيپور، جهل مگسيءَ ۽ گنداخو ۾، سنڌي ٻولي، مادري زبان طور ڳالهائي ويندي آهي. اهڙيءَ طرح سبيءَ کان بہ اڳتي مچ شهر تائين، سنڌي ٻولي عام طور ڳالهائي ويندي آهي. انهيءَ پوري علائقي ۾ جيڪا سنڌي ٻولي ڳالهائي ويندي آهي، مقامي ماڻهو اُن کي سنڌي ٻوليءَ جو 'فراڪي لهجو' سڏيندا آهن. (داد محمد بروهي، ڊاڪٽر، 1978ع)

سبيءَ واري علائقي ۾، 'سُئي ڳوٺ' (سُئي گئس) کان وٺي، لس ٻيلي تائين، بہ سؤ کن ڪلوميٽر ويڪري ۽ نَو سؤ ڪلوميٽر ڊگهي پٽيءَ واريءَ هن ايراضيءَ ۾، نہ صرف بروهي، بلوچ ۽ پٺاڻ قومون رهن ٿيون پر هن خطي ۾ ڪيترين ئي سنڌي قومون بہ صدين کان آباد آهن. انهن سنڌي قومن ۾، ابڙا، اعواڻ، آرائين، ٻوهڙ، ڀير، ڀُرڙا، ٻلال، پنهيار، پنهور، پَنگر، ٽُنيا، چڪڙا، ڇهواڻ، چاچڙ، ڏيالي، ڏونگر، رُڏ، سميجا، سيال، سيانچ، سومرا، سيلاچي، شيخ، ڪنير، ڪورائي، ڪوري، ڪولاچي، ڪوڪر، گوپانگ، ملڪ، ماڇي، موچي، ناوڙا، نائچ، هاڙها ۽ سنڌي هندو جاتيون بہ آباد آهن. انهن سڀني قومن جي مادري ٻولي سنڌي آهي، جيڪا هن خطي ۾ اڪثريت جي ٻولي آهي.

سبي ضلعي ۾، قديم زماني کان رهندڙ پٺاڻن بہ، مقامي ماحول کي پنهنجو بنائي ڇڏيو آهي. ايتري قدر جو هنن پنهنجي ٻولي، پشتو بہ وساري ڇڏي آهي ۽ سڀ پٺاڻ گهڻو ڪري سنڌي ٻولي، مادري زبان طور ڳالهائيندا آهن. البت 'خَجڪ' (Khajjak) ڳوٺ ۾ رهندڙ 'خجڪ' قوم وارا پٺاڻ، سنڌيءَ سان گڏ، پشتو پڻ ڳالهائيندا آهن. (District Cencues Report of Sibi District, 1961: 1-16)

ڪڇي ضلعي ۾ رهندڙ سڄي آباديءَ جي مادري زبان سنڌي آهي، پر اُهي ماڻهو بلوچي ۽ سرائڪي بہ ڳالهائيندا آهن. دراصل، بلوچستان ۾، ڪڇي، سبي، قلات، جهالاوان ۽ ساراوان وارن علائقن ۾، سنڌي ٻوليءَ جي پهچ ۽ پکيڙ جي مطالعي لاءِ ضروري آهي تہ اوستي محمد، روجهاڻ، گنداخو هديرو مگسين جي ڳوٺن، ياڳناڙي، فتح پور، ديره بگٽي، سبي، ڍاڊر، مستونگ، قلات ۽ جهالاوان جي خطن جو لسانياتي اڀياس ڪجي.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

اها بہ ھڪ مڃيل حقيقت آھي تہ ڪڇي ضلعي جي ’جهڻ پٽ‘ تعلقي جي ڳوٺ، فتح پور ۾، سنڌي زبان جو مشهور صوفي شاعر، ’سيد رکيل شاھہ‘ ٿي گذريو آھي. اُن جي مزار بہ اُتي ئي آھي. اُتي ھر سال وڏو ميلو لڳندو آھي. رکيل شاھہ، سنڌي ٻوليءَ جو مشهور شاعر ھو. سيد رکيل شاھہ جو فرزند، ’سيد چيزل شاھہ‘ بہ سنڌي ٻوليءَ جو ھڪ مشهور شاعر ۽ راڳي ٿي گذريو آھي.

بلوچستان جي اڳوڻي رياست، ’لس ٻيلي‘ جي تہ مادري زبان ئي سنڌي آھي. ون يونٽ جي قائم ٿيڻ (1954ع) کان اڳ، ھن رياست تي، سنڌ جي سما گهراڻي جي شاخ، ٻرفتن جي حڪومت ھئي. (نبي بخش خان، بلوچ، ڊاڪٽر، 1973ع: 13) اھڙيءَ طرح، ھن رياست تي، ڪوريجن بہ حڪومت ڪئي. اُھي بہ سنڌي ھئا. (نبي بخش خان، بلوچ، ڊاڪٽر، 1973ع: 25)

ماضي ۽ بعيد ۾، مختلف حڪومتن جي دور ۾، سنڌ جون ڪيترييون ئي قومون، سنڌ مان لڏي، لس ٻيلي ۾ وڃي آباد ٿيون. اُنھن قوم ۾ رونجها، نومڙيا، ٻرفت، صابرا، جدگال، شھزادا، موندرا، واھرا، موچي، ٻاريچا، جيلاني پير، سنگر، مسڻ، جاموٽ، ميد، ڪاتيار، ٻراديا، ٻرٻاز، ڄُتا، دودا، آٿا، راھُو ساسولي شاھڪ، شيخ، ڪڙياٽي، گونگا، لنگها، مانڌڙا، مردوئي ۽ خواجا مشهور سنڌي قومون ھيون. انھن قومن جي مادري زبان بہ سنڌي ھئي. (نبي بخش خان، بلوچ، ڊاڪٽر، 1973ع: 61). اھڙيءَ طرح ڪي سنڌي ھندو قومون بہ لس ٻيلي طرف لڏي، اُتي وڃي آباد ٿيون.

مطلب تہ سياسي تسلط، ساڳي حڪومت، سماجي، مذھبي ۽ ادبي ميل جول سبب، لس ٻيلو، سنڌ جو سياسي، طبعي ۽ لساني خطو بڻجي چڪو ھو. سنڌي قومن ۽ قبيلن جو لس ٻيلي جي ڊار ڊار خطن ۾ پکڙجي وڃڻ سبب، حاڪمن جي مادري ۽ درٻاري ٻولي سنڌي ھجڻ سبب، لس ٻيلي جي عام ماڻھن جي مادري زبان سنڌي بڻجي وئي. اھو اثر، اُن سڄي علائقي تي اڄ بہ قائم آھي.

لس ٻيلي ۽ بلوچستان جي ٻين خطن ۾ سنڌي ادب جو موجود ھجڻ:

بلوچستان صوبي جي مٿي بيان ڪيل سيني خطن ۾، ڪلاسيڪي ادب ۽ لوڪ ادب جا وڏا وڏا شاعر ۽ سگهڙ پيدا ٿيا. جن جو شمار ھن وقت بہ سنڌي زبان جي وڏن شاعرن ۾ ٿئي ٿو. شاھہ لطيف جيتوڻيڪ ڄائو سنڌ ۾، رھيو بہ سنڌ ۾ ۽ وفات بہ سنڌ ۾ ڪيائين، پر شاھہ سائينءَ جي ڪلام جا وڏا ڄاڻو ۽ لطيف شناس، مٿي ڄاڻايل خطن ۾ اڄ بہ موجود آھن. شاھہ لطيف، بلوچستان جي انھن خطن جي شاعرن جو بہ سرتاج مڃيو ويندو آھي.

بلوچستان جي سنڌي شاعرن ۾، سيد ڪبيرشاھہ، شيخ ابراھيم، شيخ حمر، شيخ بڪر، ڄام ميرخان، احمد شاھہ، نمر، دوس محمد، نواب گل محمد خان مگسي، سيد رکيل شاھہ، سيد چيزل شاھہ ۽ ٻيا بہ وڏا شاعر ٿي گذريا آھن. (نبي بخش خان بلوچ، 1973ع: 83 ۽ 84)

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

بلوچستان جي اڳوڻي رياست لس ٻيلي کان سواءِ، جدگال واري خطي ۾، شاھہ لطيف جي ڪلام جو وڏو اثر رهيو آهي. شاھہ سائينءَ جي رسالي جا وڏا ڄاڻو، لطيف شناس ۽ سگهڙ، انهن خطن ۾ ئي آباد آهن. حقيقت ۾، شاھہ صاحب جي ڪلام جي اثر جي ڪري ئي، لس ٻيلي، ڪڇي علائقي، جدگال ۽ ٻين خطن ۾، سنڌي شاعري، سنڌي راڳ ۽ سنڌي لوڪ ڪلا جو رواج پيو، ۽ انهن علائقن ۾ قادرالڪلام شاعر پيدا ٿيا. جيئن اڳ ۾ چيو ويو آهي. هن سلسلي ۾، ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ صاحب لکي ٿو تہ:

”شاھہ جي شاعرانہ سخا ۽ لَٽَ مان، سنڌي ٻوليءَ جي هر شاعر، هرهنڌ ورچ ورتي آهي. سنڌ جي الهندن جبلن، البت سنڌ ۽ لس ٻيلي جي وچ ۾، ماڻهن جي آمد رفت کي مشڪل بنايو هو. مگر شاھہ صاحب جا بيت، درياءَ مٿان ٽپيندا، ندين تان ڪُڏندا، جبل لتاڙيندا وڃي، پار پيا، ۽ لس ٻيلي ۾ بہ شاھہ صاحب جي بيتن جو اهوئي چرچو ۽ ذوق جاري رهيو. جهڙو سنڌ ۾ ٿيو.“ (نبي بخش خان، بلوچ، 1973ع: 130 ۽ 131)

اهڙيءَ طرح بلوچستان جي مڪران واري خطي ۾ بہ، سنڌي ٻوليءَ جو اثر موجود رهيو. تاريخ جي مطالعي مان معلوم ٿو ٿئي تہ بلوچ قبيلا، بلوچستان جا اصلوڪا رهاڪو نہ آهن. بلوچ قبيلن، مڪران ۽ بلوچستان ۾، چوٿين صديءَ عيسويءَ کان اچڻ شروع ڪيو. (Mir Ahmed Yar Khan, 1975: 55) بلوچ قبيلن جي، هن علائقي ۾ اچڻ کان اڳ، هن خطي ۾ دراوڙ عرب، ايراني، بروهي، راجپوت ۽ جدگال (جت) قومون گهڻي تعداد ۾ آباد هونديون هيون. (District Cencues Report of Makran District, 1961: 1-14)

اُن زماني ۾، ڪرمان کان هيٺ وارو سڄو ملڪ، سنڌ جي حڪومت جي سرحد ۾ شامل هو. اُتي جا رهاڪو يقيناً سنڌي هئا ۽ لشڪر ۾ بہ سنڌي جوانن جي اڪثريت هوندي هئي. اُنهن مان ڪي قبيلا اڄاتائين بلوچستان کان سواءِ، ايران جي دَشت ۽ ڪرمان واريءَ ايراضيءَ ۾ رهن ٿا ۽ پاڻ کي جدگال سڏائين ٿا. (مولائي شيدائي، 1957ع: 122 ۽ 132)

جدگالن جي ٻولي بہ سنڌي آهي. جنهن کي هُو 'جدگالي ٻولي' سڏيندا آهن. اهي قبيلا هزارين سالن کان، دَشت، ڪرمان ۽ زاهدان جي وچ وارن خطن ۾ آباد آهن. اهڙيءَ طرح، بلوچستان جي گوادر خطي جي اُتر- اولهہ ۾، باهو ۽ دَشتياري ضلعن ۾ پڻ جدگال قوم جي وڏي آبادي رهندي آهي. جدگالن جا بہ پاڙا آهن. اُنهن پاڙن مان ڪي تربت، ڪيچ، پنجگور جي ماٿري، گوادر جي چوڌاري، ڪولوا ۽ پشوڪن کان اولهہ طرف، ايراني مڪران ۾، باهو ۽ دَشتياريءَ تائين پکڙيل آهن. جيتوڻيڪ اهي (جدگال) هاڻي بلوچن سان گڏجي ميسجي گاڏڙ ٿي ويا آهن. پر تنهن هوندي بہ هُو پنهنجي جدگالي ٻولي قائم رکندا اچن. ۽ هزارين سالن جي گذري وڃڻ جي باوجود، هُو پاڻ ۾ عام طرح جدگالي ٻولي ڳالهائيندا آهن.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

5- پنجاب جي سرائڪي پٽيءَ ماڇڪي وارن علائقن ۾ سنڌي ٻولي، سنڌي ادب ۽ سنڌي لوڪ ڪلا جو وجود:

جينوٽيڪ لسانيات جي ماهرن، سنڌي ۽ سرائڪي ٻولين جي وچ ۾ رشتيداريءَ جي سلسلي ۾، مضمون، مقالا ۽ ڪتابن جا صفحا پُري چڏيا آهن، پر سرائڪي خطي ۾، سنڌي ٻوليءَ، سنڌي ادب ۽ سنڌي ثقافت توڙي سنڌي لوڪ ڪلا جي باري ۾ ڪو ايڪڙ ٻيڪڙ لکيل مضمون مون کي نظر آيو آهي. اهڙيءَ طرح پنجاب جي ماڇڪي واري علائقي ۾، سنڌي ٻوليءَ، سنڌي ادب، سنڌي تهذيب ۽ سنڌي ثقافت جي باري ۾، هن وقت تائين لکيل ڪوبہ مضمون منهنجي نظر مان ڪونہ نڪتو آهي.

منهنجي ذاتي مطالعي ۽ ڪيل سفر موجب، سرائڪي خطي جي ڏکڻ واري علائقي ۾، سنڌ جي سرحد وارن ڳوٺن ۽ بستين کان وٺي، رحيم يارخان، صادق آباد ۽ اُن جي اولهہ طرف وارن خطن ۾ اُهي ئي قومون آباد آهن، جيڪي اُتر سنڌ جي اُباوڙي، ڪشمور، ڪنڌڪوٽ، ميرپورماٿيلي، گهوٽڪي، پنو عاقل، سکر، شڪارپور، جيڪب آباد ۽ خيرپور ضلعن جي اُتر طرف وارن خطن ۾ آباد آهن. اُنهن ۾ مهر، چنڙ، ڏاريجا، ڪوريجا، جويا، اُنڙ، سنديلا، چنا ۽ ٻيون بہ ڪيتريون ئي قومون اچي وڃن ٿيون. اهي سڀ قومون، سنڌي ٻولي ڳالهائيندڙيون آهن.

مطالعي مان معلوم ٿو ٿئي تہ قديم سنڌ جون سرحدون، اُتر ۾ ڪشمير تائين ۽ اوڀر ۾ ڪنوج تائين پکڙيل هيون.. پنجاب گزيٽيئر مطابق، سنڌ جي سومري حاڪم، همير جو تختگاهہ ’پتڻ پور‘ نالي شهر ۾ هوندو هو. انهيءَ شهر جا قديم آثار، هن وقت، رحيم يارخان کان 9 ڪن ڪلوميٽر پري، اوڀر طرف، قديم هاڪڙي درياءَ جي ڪنڌيءَ تي اڄ بہ موجود آهن.

سياسي اثر ۽ سنڌ جي حاڪمن جي حڪومت هجڻ سبب، ڪيترائي سنڌي قبيلا، مختلف دورن ۾، سنڌ مان لڏي، هن علائقي ۾ اچي آباد ٿيا. اُن سلسلي ۾ ’پتڻ منار‘ وارن قديم آثارن تي تحقيق ڪندڙ، سنڌ جي اُبرندڙ مؤرخ، مرحوم عبدالله ورياهہ، پنهنجيءَ تحقيق ۾ ڄاڻايو هو تہ:

”بندر، پتڻ کان ٽي ميل اولهہ طرف آهي، جيڪو پتڻ جي بادشاهيءَ جو قيد خانو هو. اُن جاءِ تي اڄ بہ هڪ بستي، ’بندر‘ جي نالي سان سڏجي ٿي، جنهن ۾ سماٽ قوم جي هڪ ذات، ’ورياهہ‘ جا ماڻهو رهن ٿا. بندر جي پرسان هڪ ٻي بستي، ’ٽٻي لاڙان‘ جي نالي سان سڏجي ٿي، جنهن ۾ هڪ ذات، ’لاڙ‘ نالي سان آباد آهي. اُهي ’ورياهہ‘ ۽ ’لاڙ‘، اصل سنڌ جا رهندڙ آهن ۽ اڄ ڏينهن تائين اُنهن کي ’ڄام‘ جي لقب سان سڏيو وڃي ٿو. اُنهن جو تعلق اڄ بہ سنڌ جي ٻين ذات وارن سان آهي، جيڪي سنڌ جي اندروني علائقن ۾ رهن ٿا. سنڌي ٻوليءَ ۽ لباس تي، علائقي جو اثر ٿيو آهي. پوري بهاولپور رياست ۾، اهڙيون گهڻيون ئي ذاتيون رهن ٿيون، جن جو اصل نسل سنڌ جو آهي.“ (عبدالله ورياهہ، 1981ع: 138)

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

حقيقت ۾ سياسي ۽ سماجي ناتن ۽ مذهبي ۽ روحاني رشتن سبب، سنڌ جي ماڻهن جو ملتان تائين وڏو اثر ۽ رسوخ رهيو آهي. انهيءَ ڪري سنڌي ٻوليءَ کي اوچ شريف ۽ ملتان تائين پکڙجي وڃڻ جو موقعو مليو. اهوئي سبب آهي جو اڄ بہ سنڌي ٻولي، سرائڪي خطي ۾ رهندڙ سنڌي قوم جي ماڻهن جي مادري زبان طور قائم رهي آهي. سرائڪي خطي تي سنڌي ٻوليءَ ۽ ادب جو اثر ايتري قدر تہ غالب رهيو جو شاهہ لطيف ۽ سچل سرمست جي روحاني ڪلام کان متاثر ٿي، سرائڪي ٻوليءَ جي وڏي ۾ وڏي شاعر، خواجہ غلام فريد، سنڌي ٻوليءَ ۾ پنهنجو ڪلام چيو.

6- پنجاب جي ماڇڪي واري علائقي ۾ سنڌي ٻوليءَ جي مادري ٻوليءَ واري حيثيت:

ماڇڪي وارو علائقو سرائڪي پٽيءَ جي ڏکڻ - اولهہ ڪنڊ تي، سنڌ جي سرحد سان شامل آهي، بلڪ قديم زماني ۾ اهو خطو سنڌ جو حصو هو پر حيرانيءَ جي ڳالهہ آهي تہ ماڇڪي علائقي ۾ قائم سنڌي ٻوليءَ، سنڌي ادب، سنڌي لوڪ ڪلا ۽ سنڌي ثقافت جو اُتر سنڌ جي اديبن ۽ دانشورن سميت، ڪنهن بہ محقق، اديب، نقاد ۽ ٻوليءَ جي ماهر، اڄ ڏينهن تائين ڪوبہ مطالعو نہ ڪيو آهي.

تاريخ جي مطالعي مان معلوم ٿو ٿئي تہ ٽالپرن جي حڪومت واري زماني ۾، سرائڪي خطي ۾ 'سبزل ڪوٽ' کان وٺي، 'ڀُنگ ڀاڙهہ' وارا پرڳڻا، ٽالپرن جي حڪومت جو حصو هئا. 'ڊسٽرڪٽ ۽ اسٽيٽ گزيٽيئر آف پنجاب' ۾ ڄاڻايل آهي تہ:

> "سن 1812ع ۾ حيدرآباد جي ٽالپر حاڪم، مير غلام علي خان، سبزل ڪوٽ ۽ ڀنگ ڀاڙهہ جا پرڳڻا، بهاولپور جي نواب کان فتح ڪيا." (Extracts from the District and state Gazetteers of the Punjab (Pakistan) L 1977: 441)

ساڳئي گزيٽيئر ۾ اڳتي بہ ڄاڻايل آهي تہ:

> "1842ع ۾ سبزل ڪوٽ ۽ ڀنگ ڀاڙهہ جا پرڳڻا جيڪي 1808ع ۾ خيرپور جي حاڪم فتح ڪيا هئا، اُهي پرڳڻا، انگريزن، ميرن کان فتح ڪيا، ۽ سر چارلس نيپيئر پوءِ اهي علائقا، بهاولپور جي نواب جي حوالي ڪيا." (Extracts from the District and state Gazetteers of the Punjab (Pakistan) L 1977: 440)

1985ع ۾ علامہ اقبال اوپن يونيورسٽيءَ جي بهاولپور واري ريجنل ڊائريڪٽر سان گڏجي مون، رحيم يارخان، صادق آباد ۾ اسٽڊي سينٽر کولڻ کان پوءِ، ماڇڪي واري خطي ۾ رحيم آباد، ڀُونگ شريف ۽ اُن جي آس پاس وارن علائقن جو جائزو ورتو. اُن وقت منهنجي ذهن ۾ اها ڳالهہ ڪانہ هئي تہ ماڇڪو خطو بہ سنڌي ڳالهائيندڙ خطو آهي. البت رحيم آباد، ڀونگ شريف ۾ ويجهن ڳوٺن ۾ ماڻهن کي پاڻ ۾

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سنڌي ڳالهائيندي ٻڌڻ ڪان پوءِ، اُنهن ماڻهن ٻڌايو تہ هن خطي ۾ سنڌي ٻولي، مادري زبان طور ڳالهائي ويندي آهي، پر ڪنهن بہ ماڇڪي خطي جو نالو نہ ورتو ۽ نہ ئي وري ڪو مون ان طرف ايترو توجهہ ئي ڏنو هو. پونگ شريف جي چڱي مڙس، رئيس بشير، پونگ شريف واري مسجد گهمائي ۽ اُن سان شامل مدرسو بہ گهمايائين. اُن مسجد کي، اُن سال ’آغاخان ڪلچرل اوارڊ‘ ڏنو ويو هو. انهيءَ اوارڊ ملڻ تي، رئيس بشير ۽ اُتي جي ماڻهن کي گهڻو فخر هو.

حقيقت ۾ اُتر سنڌ جي اديبن، شاعرن ۽ محققن کي، سنڌي لئنگئيج اٿارٽي يا شاهہ عبداللطيف يونيورسٽيءَ جي سچل چيئر جي سهڪار سان، سڄي ماڇڪي واري خطي جو، تحقيقي جائزو وٺڻ گهرجي، ۽ اُن ڏس ۾ اُن خطي جي جاگرافيائي حالتن، سماجي ۽ سياسي حالتن، ٻوليءَ، ڪلاسيڪي، معياري توڙي لوڪ ادب، لوڪ ثقافت، لوڪ ڪلا ۽ ٻين شعبن جي حوالي سان تحقيقي اڀياس ڪري، نتيجا عوام جي آڏو پيش ڪري، ماڇڪي واري خطي کي نمايان ڪرڻ گهرجي.

7- نتيجو:

هن سڄي مطالعي مان هي نتيجو ڪڍي سگهجي ٿو تہ ڀارت جي جاٽايل خطن ۾، سنڌي ٻوليءَ، سنڌي ڪلاسيڪي توڙي لوڪ ادب ۽ سنڌي سڀيتا جي بقا، بچاءُ ۽ واڌاري لاءِ، ڀارت سرڪار جي قائم ڪيل اداري
Indian Institute of Sindhology ۽ National Council for development of Sindhi Language (NCDSL)
ڪان سواءِ رياستي سرڪارن جي سهڪار سان ڀارت ۾ رهندڙ سنڌي جاتيءَ جا اڳواڻ، جهڙوڪ: لال ڪرشن آڏواڻي، رام جيٺملاڻي، ڊاڪٽر مرليڌر جيٽلي، هيرو ٺڪر، جيٺو لالواڻي، پريتم ورياڻي، ڪشني ٿلواڻي، ڪملا گوڪلاڻي، لکمي کلاڻي، رام جوهراڻي، رام گربخشاڻي ۽ ٻين اڳواڻن کي گڏجي ڪا جامع رٿا ناهڻ گهرجي، ۽ هرسال ڪڇ ۾، ’سنڌو ڪلچر‘ (يا ڪنهن ٻئي نالي سان) نالي سان هڪ هفتي جي ميلي جي بندوبست ڪيو وڃي، اُن ۾ اُهي سڀ پهلو نمايان ڪيا وڃن، جن جو پريتم ورياڻي صاحب ذڪر ڪيو آهي.

ڀارت ۾ آباد ٿيل سنڌي جاتيءَ کي اهو بہ ٻڌائڻ گهرجي تہ سنڌي جاتي فقط اُها نہ آهي جيڪا ورهاڱي ڪان پوءِ سنڌ مان لڏي اچي، پوني ممبئي، دهلي، ڀوپال، احمد آباد، بئنگلور، حيدرآباد دکن يا ڪن ٻين شهرن ۽ بستين ۾ آباد ٿي آهي پر اُها سنڌي جاتي جيڪا صدين کان ڪڇ، ڪاٺياواڙ، ٻارميڙ، جوڌپور، ميواڙ، مارواڙ، جيسلمير، بيڪانير ۽ اولهہ ڀارت جي اڳوڻين رياستن ۾ آباد آهي، جنهن پنهنجي ورثي کي هزارين سالن کان سانڍيو، تاتيو، نپايو ۽ سنڀاليو آهي. اُن جاتيءَ وٽ موجود ٻولي، ڪلاسيڪي توڙي لوڪ ادب، لوڪ ڪلا ۽ سنڌي سڀيتا موجود آهي. اُن کي بہ سنڀالڻو آهي ۽ وڌائڻو گهرجي.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

حقيقت هيءَ آهي تہ جيئن ڊاڪٽر پرسي گدواڻيءَ، ڊاڪٽر مرليڌر جيٽلي، ڊاڪٽر جيٺي لالواڻيءَ، پريتم ورياڻي ۽ ڊاڪٽر ڪشني ٿلواڻيءَ جي تحقيق مطابق، انهن علائقن جا سنڌي ماڻهو هر لحاظ کان مسڪين ۽ غريب آهن، جيتوڻيڪ سنڌي لوڪ ادب، سنڌي ڪلاسيڪي ادب، خاص ڪري شاهہ لطيف، سچل سرمست جي ڪلام جي سگهڙپائيءَ جي لحاظ کان هُو وڏا وڏوان، سنڌي لوڪ ڪلا جا وڏا ماهر ۽ ڄاڻو آهن، پر اُنهن جي ڪنهن بہ اداري پرگهور ڪانہ لڌي آهي.

ڀارت ۾ جيڪڏهن، صدين کان آباد سُنڌي ڄاتيءَ جي ٻوليءَ، ڪلاسيڪي ادب، لوڪ ادب، لوڪ ڪلا ۽ سنڌي سڀيتا کي سنڀاليو ويو تہ يقين سان اُتي نئين سنڌ جنم وٺندي

اهڙيءَ طرح سنڌ ۾ سنڌي لئنگئيج اٿارٽي، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، شاهہ لطيف چيئر ۽ سچل چيئر گڏجي ڪو منصوبو ناهي، بلوچستان ۾ آباد سنڌي قوم جي لسانياتي، ادبي ۽ ثقافتي ورثي جي بقاء، بچاء ۽ ترقيءَ لاءِ ڪم ڪرڻ گهرجي، ۽ ساڳئي وقت سرائڪي خطي ۽ ماڇڪي علائقي ۾ بہ ساڳئي قسم جو ڪو تحقيقي پروگرام شروع ڪرڻ گهرجي، ۽ اُتي هن وقت موجود اديبن، شاعرن، سگهڙن ۽ محققن جو سهڪار حاصل ڪري، تحقيقي ڪم کي اڳتي وڌائجي تہ جيئن سنڌي ٻوليءَ جي صحيح طرح خدمت ٿي سگهي. جنهن جي ورهين کان ضرورت آهي.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ببليوگرافي

سنڌي ڪتاب

1_ الانا، غلام علي، ڊاڪٽر، 2004ع، ڇا ڀارت مان سنڌي ٻولي ختم ٿي سگهي ٿي؟ ٽماهي سپون، ممبئي: جولاءِ_ سيپٽمبر، ص ص 9_14

2_ الانا، غلام علي، ڊاڪٽر: 1993ع، سنڌي ٻوليءَ جي لساني جاگرافي، ٽيون ڇاپو جامشورو: انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، ص ص 28، 61، 84

3_ پرسو گدواڻي، ڊاڪٽر: 1989ع، سنڌي ٻوليءَ جي زيارت، دفتر پندار_ گانڌي نگر: گجرات سنڌي اڪادمي، ص ص 1_2، 3_4 ۽ 88

4_ پريتم ورياڻي: 2006ع، جيسلمير سرحد جو تهذيبي اپياس، (1987ع) ٽماهي سپون، اپريل_ مي_ جون، 2006ع، ممبئي: ص ص 15، 18 ۽ 21

5_ جٿرامداس دولترام 1958ع، مهاڳ، شاهه جو رسالو ڪلياڻ آڏواڻي جو ترتيب ڏنل

6_ جينت ريلواڻي: 2008ع، سنڌ_ ڪڇ_ ڪاٺياواڙ جا سپيٽڪ ناتا، راجڪوٽ: پروين پراڊڪشن، پي وي ٽي، ص ص 461، 465_ 469

7_ جيٺو لالواڻي، ڊاڪٽر: 1992ع، ٻنيءَ جا سنڌي لوڪ گيت، احمد آباد: ساهيجپور بوگها، ڪوٽا پرنٽنگ پريس، ص ص 3، 4، 25 ۽ 26

8_ جهمٽمل ڀاوناڻي، پروفيسر: 1956ع، ڍولا مارو بمبئي: هندوستان ساهتيہ مالا، ص 77

9_ دادمحمد بروهي، ڊاڪٽر: 1978ع، سبي علائقي ۾ سنڌي، ڪراچي: مقالو روزانہ هلالِ پاڪستان، 5 مارچ

10_ رائچند چيلهاري: 1956ع، تاريخ ريگستان، ڀاڱو پهريون، جامشورو: سنڌي ادبي بورڊ، ص ص 72 ۽ 77

11_ عبدالله ورياهہ: 1981ع، پٽڻ منارو، مقالو ڇهه ماهي سنڌي ادب، جامشورو: انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، ص 138

12_ علي شير قانع: 1957ع: تحفة الڪرام، حيدرآباد: سنڌي ادبي بورڊ، ص 88

13_ ڪشني ٿلواڻي، ڊاڪٽر: 2004ع، راجستان ۾ سنڌي لوڪ ڳاٿا_ راڳيندڙ ٽماهي سپون، آڪٽوبر_ نومبر_ ڊسمبر، 2004ع، ص ص 31، 32 ۽ 33

14_ ليلارام رچنداڻي: 1992ع، ڊاڪٽر جيٺي لالواڻيءَ جي ٿيسز جو مهاڳ، احمد آباد: شاهيجپور بوگها، ڪوٽا پرنٽنگ پريس، ص ص 3_ 4

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

15 ـ محمد سومار شيخ: 1977ع. ڪچين جا قول. ڄام شورو: سنڌي ادبي بورڊ. مهاڳ. ص ص 35 ـ 42
16 ـ مولائي شيدائي: 1957ع. تاريخ تمدن سنڌ. حيدرآباد: سنڌ يونيورسٽي پريس. ص ص 122 ۽ 131
17 ـ مولائي شيدائي: 1958ع. جنت السنڌ. حيدرآباد: سنڌي ادبي بورڊ. ص ص 22 ۽ 60
18 ـ نبي بخش خان بلوچ. ڊاڪٽر: 1973ع. پيلاين جا ٻول. حيدرآباد: زيب ادبي مرڪز. ص ص 13، 25

اردو کتب

19- اعجاز الحق قدوسی 1971ع، تاریخ سندھ، حصہ اول، لاھور: مرکزی اردو بورڈ، ص ص4، 5اور 33
20- گل خان نصیر: 1952ع، تاریخ بلوچستان، جلد اول، کوئٹا: اقبال اسٹیشنری مارٹ، ص ص20اور 21

فارسی کتب

21- خداداد خان: 1959ع، لُب تاریخ سندھ، حیدرآباد: سندھی ادبی بورڈ، ص65

English Books

22- Aitken A., 1907. Sindh Gazetteer Karachi District Cencuss Report of Makran District. 1961. pp. 1-14. 60. 86
23- District Cencuss Report of Sibi District, 1961. pp. 1-16
24- Extracts from the District and states Gazetteers of the Punjab (Pakistan). Vol: II, Lahore: Research Society of Pakistan, University of Panjab. 1977. p p. 425 and 441
25- Mir Ahmed Yar Khan. 1975, Inside Baluchistan. an autobiography. Karachi: Royal Book Company, p.55
26- Sigrid Westphal- Hellbusch. Dr. and Heinz Westphal. 1964. the Jats of Pakistan. Berlin: Dunker and Humbolt, p. 104
27- Thadhani. T. S., 1948. The Lohanas, and article published in JSHS. Vol: VIII. No: 3- January. p. 160

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سماجي لسانيات جي روشنيءَ ۾ سچل سرمست جي ڪلام جو مطالعو

انسان ۽ انسان شناسيءَ (Humanities) جي باري ۾ ڪيل مطالعي جو رڪارڊ، هر دور ۾ ملي ٿو. چاهي اهو مطالعو پٿر واري دور جي انسان جي باري ۾ هجي، يا تاريخ کان اڳ واري دور يا تاريخي دور جي انسان جو هجي. ۽ يا اهو مطالعو چاهي اڄ جي همعصر دور واري انسان جي باري ۾ هجي. انهيءَ سلسلي جو مطالعو انسان شناسيءَ جي مطالعي ۽ تجزئي جو موضوع پڻ رهيو آهي. البت اهڙي مطالعي ۽ تجزئي جا ماپ ۽ ماڻا، هر دور ۾ بدلبا رهيا آهن. آرڪيالاجيءَ جا ماهر، اُن مواد جو تجزيو پنهنجي موضوع ۽ مضمون جي لحاظ کان ڪندا آهن، علم بشريات جا ماهر، پنهنجا ئي ماڻ ۽ ماپا استعمال ڪندا آهن، تہ وري لسانيات جي ماهرن جي نظر ۾، سماجي لسانيات (Socio-linguistics) جي مطالعي ۽ تجزئي سان، هن مسئلي جو حل، علم اللسان ئي آهي.

اهڙيءَ طرح سماجيات ۽ ادبيات جا ماهر ۽ نقاد وري، پنهنجو ئي طريقو اختيار ڪندا آهن. مطلب تہ مذڪوره رڪارڊ جي مهيا ڪرڻ ۾، تاريخ جي ڌار ڌار دورن ۾، جن جن هٿن ڪم ڪيو هوندو آهي، اُنهن ۾ هنرمند بہ هوندا آهن، فنڪار بہ هوندا آهن تہ وري تاريخدان، بشريات جا ماهر ۽ لسانيات جا عالم بہ هوندا آهن. اهڙيءَ طرح اقتصاديات، معاشيات ۽ معاشرتي علمن جي ڄاڻوئن بہ هن ڏس ۾ پنهنجا تاريخي رڪارڊ ڇڏيا آهن. انهيءَ ساري 'اپياس' کي 'انسان شناسي' يعني (humanities) سان واسطو رکندڙ علمن ۽ موضوعن سان شامل ڪري سگهجي ٿو.

هر شاعر يا اديب، مصنف يا مؤرخ، يا وري معاشيات ۽ معاشرتي علمن جي ڄاڻوئن توڙي نفسيات، فلسفي ۽ ادبيات جي عالمن کي، 'انسان شناسيءَ' جا ماهر مڃيو ويو آهي. اُنهن ماهرن کي، اُن دور جي انسان ۽ اُن جي ڌار ڌار ضرورتن ۽ مسئلن جي باري ۾ گهڻي ڄاڻ هوندي هئي. شاهہ لطيف، سچل سرمست ۽ ٻيا ڪلاسيڪي توڙي اڄ جا جديد شاعر، اديب، سگهڙ، ناول نويس، افسانہ نگار، ڊراما نگار، تاريخدان، سماجيات جا ماهر ۽ ٻيا، اهڙن سڄاڻ شخصن ۾ شمار ڪيا ويندا آهن. جن کي پنهنجي پنهنجي دور جي ماحول، ماڻهن جي مسئلن، گهرجن ۽ انسان شناسيءَ جي ٻين موضوعن جي باري ۾ مڪمل خبر ۽ ڄاڻ هئي/ آهي. شاهہ لطيف ۽ سچل سرمست، پنهنجي دور جا وڏا 'انسان شناس' (humanist) هئا. اُنهن، پنهنجي پنهنجي دور جي ماڻهن جا مسئلا، اشارن، ڪنايَن، تشبيهن، استعارن ۽ علامتن ذريعي، بيان ڪيا

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

آهن: اُنهن مسئلن جا عڪس چٽيا اٿن. اُنهن پنهنجي ڪلام ذريعي، سنڌن دور جي ماڻهن جي اخلاقي، معاشي، معاشرتي ۽ ثقافتي قدرن کي بيان ڪيو آهي.

علم الانسان (Anthropology) ۽ علم اللسان (Linguistics) جا ماهر جڏهن شاهه لطيف ۽ سچل سرمست جي ڪلام، شاهه جي راڳ ۽ سچل جي راڳ جو تجزيو ڪن ٿا، تڏهن هُو واضح طور ٻڌائين ٿا ته انهن ٻنهي اعليٰ انسانن جي سوچ ۽ فڪر ۾ ڪهڙو فرق هو؟ مثال طور شاهه لطيف جي درگاهه جا فقير، ڪاري رنگ جي 'ڪفني' پائيندا آهن. هٿ ۾ دنبورو ڪٽي، شاهه جي ڪلام جي ڳائڻ مهل، گهٽو ڪري 'ڳرام' واري انداز ۾ ڳائيندا آهن. لطيف جي ڪلام ۾ 'گيرپ' ۽ 'ڳاو' واري ڪيفيت هوندي آهي. لطيف جا راڳي، ويهي ڳائيندا آهن. نچڻ، ٽپڻ، هُل ۽ هنگامو ڪرڻ کان هي پرهيز ڪندا آهن. جڏهن ته سچل سرمست جي درگاهه جا راڳي فقير، 'گهيڙو- رتا' ڪپڙا پائيندا آهن. هٿن ۾ ڪٽا ۽ ڪنن ۾ ڪُنڊل پائيندا آهن: ڳائڻ مهل، اُوچي ۽ 'ٽيپ' واري انداز ۾ ڳائيندا آهن: هڪ هٿ ۾ يڪتارو ۽ ٻئي هٿ ۾ ڪڙتال ڪٽيندا آهن: گوڙ ۽ گهمسان وارو رنگ پيدا ڪندا آهن، جنهن ۾ نچڻ ٽپڻ گهٽو هوندو آهي. شاهه لطيف جي درگاهه تي ٿيندڙ راڳ، سماع مثل هوندو آهي، ۽ اُن ۾ عبادت جو رنگ وڌيڪ هوندو آهي. سچل سرمست جي درگاهه واري راڳ ۾ جلال واري مستي زياده، ۽ ڳائڻ مهل هُل هنگامو گهٽو هوندو آهي.

بهرحال هي مطالعو به، سماجي زندگيءَ جي مطالعي جو هڪ پهلو آهي. هن مطالعي کي به، 'انسان شناسي'، 'لطيف شناسي' ۽ 'سچل شناسيءَ' وارن موضوعن سان شامل ڪري سگهجي ٿو.

سينئي صوفي بزرگن، ڪلاسيڪي ۽ جديد ادب جي سخنورن، 'انسان شناسيءَ' واري موضوع تي گهڻوئي ڪجهه چيو آهي. هنن، اُن موضوع جا ڪئين پهلو نمايان ڪيا آهن، جن مان ڪي هي آهن: نياز نوڙت، هٺ، وڏائي، گيرپ ۽ ڳاو تڪبر، سچائي، نيڪي، نيڪ نيتي، عبادت، بندگي، شيوا، دنيافاني، عشق، محبت، سڪ، پيار، سوز، تڙپ، ميلاپ، وصل، وڇوڙو، جدائي، پياس، طلب، عزم، استقلال، مستقل مزاجي، مان، مريادا، ماڻهپو، انسانيت، رواداري، رک رکاءُ، انڪساري، پاڻ سڃاڻڻ، آهه وزاري، فرياد، ايلاز، منٿون، عمل، قرباني، دولاب، ٺڳي، دوکو دوکيبازي، احسان فراموشي، بي وفائي، خودشناسي، خود فريبي، خود قرباني، ديدار، هرکڻ، دل لڳڻ، اک لڙڻ، خود بيني، لوڀ، لالچ، مطلب، خواهش، جوش، جذبو، اُمنگ، تمنا، مشترڪ مفاد، باهمي عمل، ٻيائي، محنت، ڪوشش، ڪاوش، جاکوڙ، مدد ڪرڻ ۽ منافقت ڪرڻ وغيره.

هرڪنهن ٻوليءَ جو اهڙو اڀياس، انسان شناسيءَ جي وسيع موضوع جو هڪ اهم پهلو آهي. هر ٻوليءَ کي پنهنجي ڌرتي ۽ پنهنجو سماج هوندو آهي. ٻولي، پنهنجي سماجي ماحول ۽ پنهنجيءَ ڌرتيءَ مان ئي انسان ذات سان گڏ اُپري ۽ اُسري آهي. اُن جون پاڙون، پنهنجيءَ زمين ۾ ئي کتل هونديون آهن. انهيءَ ڪري 'پاٽر' (Potter) جو هي رايو بلڪل صحيح آهي ته:

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

”بهترين زبان اُها آهي، جنهن جو بنياد ڪنهن سماج ۽ سماجي قدرن ۽ روايتن تي رکيل هجي.“ (Potter Simon, 1960: 24) پاٽر جي انهيءَ دعويٰ جو دليل، سنڌي سماج ۽ سنڌي ٻولي پڻ آهي. سنڌي ٻوليءَ جون پاڙون، سنڌي سماج ۽ سنڌ جي ڌرتيءَ ۾ ئي اونهيون کتل آهن. يعني تہ سنڌي ٻوليءَ جو سرچشمو سنڌ جي ڌرتي ۽ سنڌي سماج آهي. هن ڏس ۾، ڊاڪٽر سورلي لکي ٿو:

”سنڌي ٻوليءَ جي لغت تي سنڌي سماج، سنڌي معاشري ۽ سنڌ جي معاشي حالتن جو گهڻو ۽ گهرو اثر رهيو آهي.“ (Sorly, H. T., 1940: ?)

ٻولي، ڪنهن گفتو ۽ مقصد جي عمل جو ڪردار ادا ڪندي آهي. انهيءَ ڪري اُن جي هر لفظ، هر فقري ۽ هر جملي ۾ ڪونہ ڪو مقصد يا مفهوم رکيل هوندو آهي. دراصل اهو مقصد يا مفهوم ئي آهي جو ڪنهن زبان جي عمل يا استعمال جي ضرورت طرف اشارو ڪندو آهي. اهوئي ڪارڻ آهي جو ڪنهن ٻوليءَ جو انساني معاشري اندر زنده رهي سگهڻ ئي هڪ دليل آهي.

هر زبان، هر زماني ۾، پنهنجي پنهنجي دائري اندر روزمره واري ماحول ۾، هميشه استعمال ۽ رواج ۾ رهندي آئي آهي. زبان، انسان ذات جي تخيلات، نظريات، قوت احساس ۽ سماج ۾ رهڻ سهڻ جو هڪ رڪارڊ آهي. اهو رڪارڊ، انسان ۽ انساني سماج لاءِ، تاريخ جو ڪم ڏيندو آهي.

اگر ۾ چيو ويو آهي تہ زبان ۽ معاشرو هڪ ٻئي لاءِ لازم ۽ ملزوم هوندا آهن. زبان جو مطالعو دراصل معاشري جو ئي مطالعو آهي، ۽ انهيءَ لحاظ سان معاشري جو مطالعو حقيقت ۾، اُن معاشري ۾ مروج ۽ مستعمل زبان جو ئي مطالعو سمجهيو ويندو آهي. زبان جي اهڙي مطالعي کي، ’سماجي لسانيات‘ جو مطالعو ئي چئبو آهي.

ڪنهن بہ ملڪ جي ٻولي، اُن ملڪ جي ادبي، سماجي، ثقافتي، تهذيبي ۽ تمدني تاريخ جي آئينہ دار هوندي آهي. هر قوم جي ٻوليءَ جي مطالعي مان، اُن قوم جي معاشي ۽ معاشي قدرن، سوچ ۽ فڪر جي ارتقا، تهذيبي ۽ تمدني تاريخ جي خبر پوندي آهي. زبان، ثقافت جو آئينو پڻ آهي. هر قوم جي ثقافت جو مرڪزي عنصر، زبان ئي هوندي آهي ڇو جو زبان، علم ادب جي تخليق، ادبي روايتن ۽ رجحانن جي محافظ هوندي آهي. ثقافت جي مطالعي ۾، هر قوم جي ٻولي ۽ علم ادب جو مطالعو پڻ شامل هوندو آهي، ڇوتہ ٻولي ۽ علم ادب جي اٿاهہ ۽ بي انت بحر جي اونهائيءَ ۾ ئي، اُن قوم جي سماجي، ثقافتي، تهذيبي ۽ تمدني تاريخ جا تهہ لڪل هوندا آهن. (الانا، غلام علي، ڊاڪٽر، 1988ع:؟)

سنڌي ثقافت جو مطالعو صرف قديم آثارن جو مطالعو نہ آهي، يا سنڌي ثقافت جو مطالعو صرف فنون لطيفہ، فن تعميرات، فن ڪئليگرافي، اجرڪ سازي، ڇُر جي ڪم، ڪاشيگريءَ ۽ جنڊيءَ جي هنر

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جو اپياس، يا راڳ ۽ راڳداريءَ جو اڀياس نہ آهي، پر سنڌي ثقافت جو مطالعو، سنڌي زبان ۽ سنڌي ادب جو مطالعو پڻ آهي. سنڌي ثقافت جو مطالعو، شاهہ لطيف، شاهہ عنايت شهيد، شاهہ عنايت رضوي، مخدوم نوح، شاهہ ڪريم، قاضي قادن، سچل سرمست، سامي، ثابت علي شاهہ، سانگي، قليچ، ڪوڙي مل، ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ، ڊاڪٽر دائودپوٽي، علامہ آءِ. آءِ. قاضيءَ، سيد حسام الدين شاهہ راشديءَ، سراج، شمشيرالحيدريءَ، نياز همايونيءَ، عبدالڪريم گدائيءَ، اُستاد بخاريءَ، امداد حسينيءَ، ذوالفقار راشديءَ، فقير محمد لاشاريءَ، عبدالقادر جوڻيجي، نورالهديٰ شاهہ، ماهتاب محبوب، امرجليل، جمال ابڙي، آغا سليم، نسيم کرل ۽ ٻين سوَن جي تعداد ۾ اديبن، شاعرن، عالمن، فاضلن، محققن ۽ نقادن جي ادبي، تحقيقي ۽ تنقيدي شهپارن جو مطالعو بہ آهي.

حقيقت ۾، سنڌي ٻولي ئي، سنڌ جي ماڻهن جي سماجي ۽ ثقافتي زندگيءَ جو عڪس پيش ڪري ٿي. سنڌي ٻوليءَ ۾ ئي سنڌي تهذيب ۽ تمدن جي جهلڪ ڏسي سگهجي ٿي. اها جهلڪ يا اهو عڪس، شاهہ، سچل سرمست،ساميءَ ۽ شيخ اياز جي شاعريءَ ۾ بہ نمايان آهي; اهو عڪس جديد ادب جي شاعرن، ناول نگارن، افسانہ نگارن، ناٽڪ نويسن ۽ مضمون نويسن جي شهپارن ۾ پڻ نظر اچي ٿو. سنڌي ادب جي اهڙي لسانياتي اڀياس کي سماجي ’لسانيات‘ يعني (Socio- linguistics) جو اڀياس چئبو. شاهہ لطيف، سچل سرمست، سامي ۽ جديد ادب جي شاعرن، اديبن، نقادن ۽ محققن جي شهپارن ۾، سنڌ جي ڏار ڏار خطن جي ماڻهن جي تهذيبي، تمدني، ثقافتي، معاشي ۽ معاشرتي زندگيءَ جو عڪس نمايان طور چٽيل هوندو آهي. انهن جي ڪلام ۽ نثري شهپارن جي مطالعي مان، سنڌ جي ڏار ڏار خطن جي ماڻهن جي مخصوص روايتن، ذهني لاڙن، سماجي قدرن ۽ قومي مزاج جو پتو پوي ٿو. سنڌي ادب ۾ ڪم آندل ٻوليءَ جي اهڙي مطالعي کي، ’سنڌي ٻوليءَ جو سماجي مطالعو‘ چئبو آهي، ۽ اهو مطالعو ’سماجي لسانيات‘ جو مطالعو ئي چئبو.

سماجي لسانيات مان مراد، سماج ۾ ٻوليءَ جي ڪارج ۽ استعمال جو مطالعو آهي. ٻولي، انساني سماج جي تهذيب ۽ تمدن جو اهم حصو هوندي آهي. ڇوتہ اُن (ٻوليءَ) جي مطالعي مان، اُن جي سماج، سماجي گروهن ۽ فردن جي اُٿڻيءَ ويهڻيءَ، رسمن ۽ رواجن، سماجي قدرن، قومي مزاج ۽ انساني نفسياتي ڪيفيتن وغيره جي باري ۾ خبر پوي ٿي. ڪنهن بہ سماج ۽ اُن ۾ ڪم ايندڙ ٻوليءَ، اُن جي ڳالهائيندڙن جي وچ ۾ گهاٽي ۽ گهري نسبت هوندي آهي. سماج ئي ٻوليءَ کي ناهي ٿو ۽ ڪا صورت ڏئي ٿو; اُن کي سنواري ٿو، اُن ۾ ترقيءَ جون راهون هموار ڪري ٿو ۽ اُن جي عيوض، ٻولي، اُن سماج جي نمائندي جي حيثيت ۾ ڪم ڪري ٿي; ٻين لفظن ۾ ائين چئبو تہ ڪابہ ٻولي، پنهنجي سماج جي بهترين نمائندي

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جهڙو ڪردار ادا ڪندي آهي، ۽ اُن سماج جو آئينو پڻ هوندي آهي. اُن سماج جي قدرن جي باري ۾ وضاحت ڪندي آهي. هر دور جو علم ادب، اُن دور جي سماج جو آئينو هوندو آهي. (الانا، غلام علي، ڊاڪٽر، 1987ع: 142)

سچل سرمست واري دور ۾ پيدا ٿيل ادب، اُن دور جي سماجي حالتن جي عڪاسي ڪري ٿو. بيِن لفظن ۾ هيئن چئبو تہ سچل سرمست واري دور جي سياسي، سماجي، اقتصادي، علمي ۽ ادبي، تهذيبي ۽ تمدني تاريخ جي معلومات جي سلسلي ۾، سچل جو ڪلام هڪ املهہ سرمايو ۽ بي بها خزانو آهي. هن سلسلي ۾ معلومات جو بهترين وسيلو سچل جي ڪلام ۾ ڪم آندل ٻولي ئي آهي. سچل سرمست جي ڪلام ۾ استعمال ڪيل اشارا، ڪنايا، تشبيهون ۽ استعارہ، تمثيلون ۽ علامتون ئي آهن، جن جي ذريعي، سچل جي دور وارين سماجي حالتن ۽ سچل جي ڪلام واريءَ ٻوليءَ جو، سماجي لسانيات جي مطالعي ۾ مدد ملي ٿي. بيِن لفظن ۾ هيئن چئبو تہ سچل جي ڪلام ۾ ڪم آندل ٻولي، سچل جي دور جي سياسي، سماجي، معاشي، معاشرتي، علمي ۽ ادبي، تهذيبي ۽ تمدني تاريخ جي نمائندگي ڪري ٿي، ۽ سماجي زندگيءَ جي هر پهلوءَ تي روشني وجهي ٿي، يعني سچل سرمست جي ٻولي، اُن دور جي سماجي لسانيات جو هڪ اهم باب آهي.

6_ سچل سرمست جي ولادت، 1152هہ/ 1739ع ۾ ٿي، ۽ سندس وفات 1242هہ/ 1829ع تي، يعني تہ هن درويش، ڪلهوڙن جي دور جو پورو پويون اڌ ۽ ٽالپرن جي دور (1782ع _ 1843ع) جا پهريان چوڏهن سال ڏٺا. ڪلهوڙن ۽ ٽالپرن جي حڪومت واري زماني ۾، عام ماڻهن جي ٻولي سنڌي هئي. پر دفتري ۽ سرڪاري ڪاروبار جي ٻولي فارسي هئي، البت ٻنهي حڪومتن جي دور ۾ حڪمرانن جي مادري زبان سرائڪي هئي، انهيءَ ڪري ٻنهي دورن ۾، فارسي ۽ سرائڪي ٻولين جي اهميت ڪجهہ زيادہ هئي. مدرسن ۾، عربي ۽ فارسيءَ سان گڏ، سنڌي ٻولي بہ ذريعہ تعليم هئي. سنڌي زبان ۾ شعر و شاعري ڪرڻ جو رواج عام هو، ايتري قدر جو ڪلهوڙن ۽ ٽالپرن حڪمران ۽ سنڌن درٻارن جا اعليٰ درٻاري بہ سنڌي ٻوليءَ ۾ بهترين ڪلام چوندا هئا.

سچل سرمست ۽ سيد ثابت علي شاهہ ٻئي هم عصر شاعر هئا. ٻنهي تي ڪلهوڙن ۽ ٽالپرن جي دور واريءَ ٻوليءَ، علم ادب، تهذيب ۽ ثقافت جو گهڻو ۽ گهرو اثر هو. ثابت علي شاهہ، سنڌي ٻوليءَ ۾، فارسي زبان جا انيڪ محاورا، استعارہ، تشبيهون ۽ لفظ ڪم آندا، جن جو سنڌي ٻوليءَ ۾ اڳ ايترو رواج ڪونہ هو. انهيءَ ڪري سنڌي ٻوليءَ جي لغوي صورت ۽ وياڪرڻي سٽاء ۾ وڏي تبديلي آئي. سنڌي ٻوليءَ جي مزاج ۾ بہ وڏو فرق آيو. ثابت علي شاهہ وانگر، سچل سرمست پڻ عربي ۽ فارسي ٻولين جا بيشمار لفظ،

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

محاورا، ترڪيبون، تشبيهون ۽ استعاره، پنهنجيءَ شاعريءَ ۾ ڪم آندا. اُن کان سواءِ، سچل سرمست پڻ شاهه لطيف وانگر قرآن مجيد جون انيڪ آيتون پنهنجي ڪلام ۾، تلميحن طور استعمال ڪيون، ۽ فارسي لفظن ۽ ترڪيبن جو سنڌي ٻوليءَ ۾ واڌارو ٿيو.

7_ هن مقالي ۾ اڳ ۾، 'انسان ۽ انسان شناسيءَ' جي باري ۾ ڪي ڳالهيون عرض ڪيون ويئون آهن ۽ انسان شناسيءَ جي اڀياس لاءِ ڪن موضوعن جي نشاندهي پڻ ڪئي وئي آهي، پر جيئن تہ انساني معاشرو هميشه ارتقا پذير رهيو آهي، تنهن ڪري هر انساني معاشري جي باري ۾ معلومات، اُن دور جي علم ادب، ٻوليءَ، لطيف فنن، هنرن ۽ ٻئي مواد جي مطالعي مان حاصل ٿي سگهندي آهي. مثال طور موهن جي دڙي وارن قديم آثارن مان هٿ آيل مواد جي مطالعي مان، اُن دور جي سنڌ جي سماجي حالتن، سماجي قدرن، علم الانسان ۽ انسان شناسيءَ جي باري ۾ خبر پوي ٿي. موهن جي دڙي جي قديم آثارن مان هٿ آيل برتنن ۽ مهرن تي، چٽيل چٽن، گلن ٻوٽن، جانورن جي شڪلين، تصويرن ۽ ٻين نشانين مان، اُن دور جي سماج ۽ سماجي مطالعي ۾ مدد ملي ٿي. موهن جي دڙي ۽ هڙپا جي قديم آثارن مان هٿ آيل مهرن تي لکيل ٻوليءَ جي باري ۾ اڃا تائين ڪو فيصلہ ڪن نتيجو مطالعي جي صورت ۾ سامهون نہ آيو آهي، جنهن مان خبر پوي تہ اُن زماني ۾، موهن جي دڙي واريءَ تهذيب ۾ رائج ٻوليءَ جي صوتياتي، صرفي ۽ نحوي ساخت ڪهڙي هئي ۽ اُن جو سنڌاءُ ڪهڙو هو؟ اُن تهذيب ۾ رائج ٻوليءَ جو مزاج ڪهڙو هو؟ پر ڪجهہ ٻئي حاصل ٿيل مواد مان، اُن تهذيب جي ماڻهن جي تهذيب ۽ تمدن، مذهب ۽ مذهبي لاڙن، فنن، هنرن، ماڻهن جي ڪرت ۽ ڌنڌن جي باري ۾ گهٽ وڌ ڪجهہ معلوم ٿي سگهيو آهي. جيڪڏهن سنڌو تهذيب ۾ رائج ٻوليءَ جي باري ۾ راز کلي پون تہ پوءِ تہ هن تهذيب جي ماڻهن جي سماجي زندگيءَ جي باري ۾ گهڻو ئي ڪجهہ معلوم ٿي ويندو، چاڪاڻ تہ جيئن اڳ ۾ عرض ڪيو ويو آهي تہ ڪنهن بہ سماج جي مطالعي لاءِ ٻولي هڪ اهم ذريعو ۽ وسيلو هوندي آهي. جيتوڻيڪ لطيف فنن ۽ هنرن جي مطالعي مان بہ علم الانسان جي مدد سان، اُن دور جي سماج ۽ سماجي قدرن جي باري ۾ گهڻو ئي ڪجهہ حاصل ٿي سگهي ٿو، پر ٻولي هن ڏس ۾ هڪ واحد ذريعو ثابت ٿي آهي.

سماجي لسانيات جي مطالعي جي مدد سان، ڪنهن بہ ملڪ جي ڪنهن بہ دؤر جي سماج، سماجي حالتن ۽ قدرن جو پتو پوي ٿو. جيئن انسان جي جسم جي عضون جي عمل جي باري ۾ هڪ ڊاڪٽر کي ئي ڄاڻ هوندي آهي، تيئن سماجيات جو ماهر ئي پنهنجي سماج ۽ اُن جي قدرن جي باري ۾ ٻڌائي سگهي ٿو. پنهنجي سماج جي فردن جي باري ۾ هو هر حقيقت کان واقف هوندو آهي. شاهه لطيف، سچل سرمست توڙي ٻيا سڄاڻ سخنور پنهنجي پنهنجي دور جي سماجي حالتن جا ڄاڻو، پارکو ۽ ماهر

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سماج شناس هئا. اهوئي سبب آهي جو اُنهن جي ڪلام ۾ سندن دور جي سماجي حالتن ۽ قدرن جي صحيح عڪاسي ٿيل آهي. انهن مفڪرن جيڪي ڪجهه ڏٺو ۽ محسوس ڪيو تنهن جو ذڪر سچائيءَ سان پنهنجي ڪلام ۾ ڪيو اٿن. اُهي حقيقت شناس ۽ حقيقت نگار هئا. اُنهن جيڪي ڪجهه بيان ڪيو آهي، تنهن جي وضاحت، سماجي لسانيات جي مطالعي ۾ مدد ڪري ٿو.

8_ سماجي لسانيات هڪ وسيع موضوع آهي. ۽ اهڙيءَ طرح سماجي لسانيات جي روشنيءَ ۾ سچل سرمست جي ڪلام ۾ ڪم آندل ٻوليءَ جو جائزو بہ هڪ وڏو ۽ وسيع موضوع آهي. پر هن مقالي ۾ اُن سلسلي ۾ نهايت اختصار کان ڪم ورتو آهي. ۽ ڪي ٿورا مثال ڏيئي، هن موضوع جو جڻ تہ تعارف ئي ڪرائڻو آهي.

سچل سرمست جي ڪلام جو سماجي لسانيات جي روشنيءَ ۾ مطالعي مان خبر پوي ٿي تہ سچل سرمست جي زماني جو معاشرو ڪيئن هو ۽ ڪهڙو هو؟ اُن زماني ۾ سنڌي سماج ۾ ڪيترا ۽ ڪهڙا ڪهڙا طبقا هئا؟ اُن سماج ۾ مردن جو ڪردار ڪهڙو هو ۽ عورتن جو ڪردار ڪهڙو هو؟ اُنهن ڌار ڌار ڪردارن کي تشبيهن، استعارن ۽ علامتن جي مدد سان ڪيئن پيش ڪيو ويو آهي؟ اُن زماني ۾ سچل سرمست جي ماحول ۾ ڪهڙيون ڪهڙيون ٻوليون ڳالهايون ويندڙيون هيون. يعني اُن زماني ۾ سنڌي معاشرو ڪهڙن ڪهڙن لساني گروهن ۾ ورهايل هو؟ اُن زماني ۾ سنڌي ٻوليءَ جا ڪهڙا ڪهڙا لهجا هئا؟ سنڌي ٻوليءَ جون ڪهڙيون ڪهڙيون سرحدون هيون؟ اُن زماني ۾ سنڌ جي سماجي درجي بندي ڪيئن هئي؟ اُن زماني ۾ سنڌ ۾ رائج ڏنڌن ۽ ڪرتن وارين ٻولين ۽ محاورن جا ڪيترا ۽ ڪهڙا ڪهڙا قسم هئا؟ اُنهن مان هر هڪ ڌنڌي ۽ ڪرت جي ٻوليءَ جو استعمال ڪيئن ٿيندو هو؟ ڌار ڌار لهجن کان سواءِ، 'ٻارهين ڪوهين ٻي ٻولي' واريءَ چوڻيءَ مطابق، هر شهر، هر ڳوٺ ۽ هر واهڻ توڙي وسيبءَ ۾ ڪم ايندڙ روزمره واري ٻولي، اُن ۾ ڪم ايندڙ اصطلاحن، پهاڪن ۽ چوڻين کان سواءِ، ڌار ڌار خطن ۾ ڪم ايندڙ لفظن جي معنوي حيثيت ۽ ڪارج ڪهڙو ۽ ڪيئن هو؟

اهڙيءَ طرح معياري ٻوليءَ جو مزاج ۽ اُسلوب وغيره جي سلسلي ۾ مطالعو سماجي لسانيات جي مطالعي سان واسطو ٿو رکي، جنهن جي تفصيلي تجزيي ۾ سچل سرمست جي ڪلام ۾ ڪم آندل ٻوليءَ جو جائزو وڏي مدد ڪري سگهي ٿو. پوءِ چاهي اهو سندس ڪلام ۾ ڪم آندل سنڌي ٻوليءَ جو جائزو هجي، سرائڪي ٻوليءَ جو جائزو هجي. يا اهو جائزو سندس ڪلام ۾ ڪم آندل اردو ۽ فارسي توڙي پنجابي ٻوليءَ جو هجي، پر اُن لاءِ سچل سرمست جي سموري ڪلام جو مطالعو ڪرڻ ضروري آهي.

سماجيات جي ماهرن کي اها بہ خبر آهي تہ ڪنهن بہ سماج جي مطالعي لاءِ اهو خيال رکڻ ضروري آهي تہ جيئن تہ ڪوبہ سماج، فرد واحد تي مشتمل نہ هوندو آهي، پر اُن ۾ ماڻهن جا مختلف طبقا

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هوندا آهن. يعني تہ اُن سماج ۾ امير بہ هوندا آهن تہ غريب بہ، هاري بہ هوندا آهن تہ زميندار بہ، تاجر بہ هوندا آهن تہ آجر بہ، ٻيڙا بہ هوندا آهن تہ پار بہ، مرد بہ هوندا آهن تہ زالئون بہ. مطلب تہ هر طبقي، هر ماحول، هر محلي، هر پاڙي ۽ ڳوٺ يا واهڻ جي ٻوليءَ ۾ فرق ضرور هوندو آهي. واپارين جي ٻوليءَ جا ڪيترائي لفظ، اصطلاح، فقرا، چوڻيون ۽ پهاڪا اهڙا بہ هوندا آهن، جيڪي هارين نارين، مزورن، ڏنارن، جوڳين ۽ فقيرن واري سماجي ماحول ۾ ڪم نہ ايندا آهن.

اهڙيءَ طرح هر ماحول، هر طبقي ۽ هر تهذيب جي ٻوليءَ ۾ فرق ضرور هوندو آهي. اهو فرق، سماجي لسانيات جي مطالعي، سان معلوم ڪري سگهبو آهي. انهيءَ لحاظ کان شاهہ لطيف، سچل سرمست ۽ ٻين ڪلاسيڪي توڙي جديد شاعرن جي ڪلام جو سماجي لسانيات جي حوالي سان مطالعو، نهايت ئي دلچسپ موضوع آهي.

سنڌي ٻوليءَ جي اڀياس لاءِ هي موضوع گهڻي توجهہ جي لائق ۽ اهم آهي. ڇاڪاڻ تہ سنڌي غزل، قصيدي، ڪافيءَ، نظم، وائيءَ، بيت، دوهي، گيت ۽ ٻين صنفن ۾، جتي عشق، محبت، پيار، وروُنهن ۽ وڇوڙي لاءِ ورلاپ آهن، اُتي محبوب ۽ ممدوح جي صفت، ساراهہ بہ ڪيل هوندي آهي. جتي وڇوڙي لاءِ ورلاپ، آهون ۽ دانهون هونديون آهن، اُتي وصل لاءِ آزيون، نيزاريون ۽ التجائون بہ ڪيل هونديون آهن. جتي محبوب جي حسن، سونهن ۽ سوڀيا جي واکاڻ ڪيل هوندي آهي، اُتي هن سان وصل ۽ ميلاپ لاءِ، آس، پياس ۽ انتظار جو بيان بہ هوندو آهي. جتي زميندارن، جاگيردارن، ڪارخانيدارن، سرڪاري ڪامورن، وقت جي حڪمرانن ۽ وڏيرن لاءِ نفرت، ڌڪار، ڦٽڪار ۽ مزاحمتي موضوع ڪم آندل هوندا آهن، اُتي هارين نارين، مزدورن، ڪڙمين، سانگين ۽ جهانگين جي صورتحال ۽ اُنهن سان همدرديءَ جي اظهار جي عڪاسي بہ ڪيل هوندي آهي. مطلب تہ انهن موضوعن جو بيان، نہ فقط سماج، سماجي حالتن، سماجي طبقن ۽ سماجي قدرن جو اڀياس آهي. پر اُنهن سڀني موضوعن جي مطالعي لاءِ سماجي لسانيات هڪ وسيلو ۽ ذريعو پڻ آهي.

9ـ سماجي لسانيات جي مطالعي جو هڪ پهلو هي بہ آهي تہ هر سماج ۾، هڪ يا هڪ کان وڌيڪ سماجي گروهن جي فردن جي ٻوليءَ جو ٻين سماجي گروهن تي اثر ضرور ٿيندوآهي. يعني تہ هر سماج کي لسانيات جي لحاظ کان هيٺين لساني گروهن ۾ ورهايو ويندو آهي. (الانا، غلام علي. ڊاڪٽر. 1988ع:)

(1) يڪ – لساني گروهہ (Mono- lingual group)

(2) ٻہ ـ لساني گروهہ (Bi- lingual group)

(3) اڪثريتي لساني گروهہ (Majority language group)

(4) اقليتي لساني گروهہ (Minority language group)

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

انهن لساني گروهن جو تفصيلي مطالعو بہ سماجي لسانيات جي مطالعي ۾ مدد ڪري ٿو.

سنڌي سماج جو انهن چئن ئي لساني گروهبندين جي لحاظ کان جائزو وٺي سگهجي ٿو ڇاڪاڻ تہ سنڌ ۾ اُترادي لهجي تي سرائڪي ٻوليءَ جو اثر، تر واريءَ ايراضيءَ ۾ تري لهجي تي، سرحد پار کان هڪ طرف گجراتي ٻوليءَ جو اثر رهيو آهي تہ وري ٻئي پاسي کان راجستاني ٻوليءَ جي ڍاٽڪي ٻوليءَ جو وڏو اثر رهيو آهي. اهڙيءَ طرح، ڪوهستاني لهجي تي، ڪيتراني لهجي جي اثر ڪري، سنڌي ٻولي، اوڀر ۽ ڏکڻ اوڀر طرف، لاسي، فراڪي، خجڪ، جدگالي ۽ لوري لهجن ۾ ورهائجي وئي آهي. شهرن ۾ وري، انگريزيءَ ۽ اردوءَ جا اثر نمايان نظر اچن ٿا. اُن کان سواءِ عربن جي حڪومت ۽ اڳتي هلي سومرن، سمن، ارغونن، ترخانن، مغلن، ڪلهوڙن ۽ ميرن جي حڪومت واري زماني ۾، عربي ۽ فارسي ٻولين جا اثر، نہ فقط سنڌي ٻوليءَ جي لغت جو حصو بڻجي ويا، پر اُنهن ٻولين جي اثر ڪري، سنڌي ٻوليءَ جي مزاج، سٽاءَ، صوتيات ۽ صرف توڙي نحو تي بہ وڏو اثر ٿيو. ساڳيءَ طرح، ٻين ٻولين مان 'اُڌارن ورتل لفظن' (Loan words) ۽ اُنهن 'اُڌارن ورتل لفظن جي قائم رهڻ' (Co- existence of words)، ۽ انهن سڀني پهلوئن جو تفصيلي جائزو ۽ مطالعو پڻ، سنڌي سماج، سنڌي ثقافت ۽ سنڌي تهذيب جي مطالعي ۾ مدد ڪندو آهي. انهيءَ ساري مطالعي کي، مجموعي طور 'سماجي لسانيات' جو مطالعو چيو ويندو آهي.

سماجي لسانيات جي مطالعي لاءِ، مٿي بيان ڪيل لسانياتي گروهن جي گهري اڀياس دوران، جن 'لساني حدن' (Linguistic domains) کي سامهون رکڻو پوندو آهي، اُهي حدون هي آهن. (الانا، غلام علي، ڊاڪٽر، 1988ع:)

(i) حاڪمن جي ٻولي يعني حڪومت طرفان منظور ڪيل سرڪاري ٻولي

(ii) ڪٽنب ۽ ڪٽنب ۾ ڪم ايندڙ ٻولي

(iii) دوستي ياريءَ ۾ ڪم ايندڙ ٻولي

(iv) وڻج واپار ۾ ڪم ايندڙ ٻولي

(v) مذهبي ڪرياڪرمن ۾ ڪم ايندڙ ٻولي

(vi) گذر ۽ معاش واري ٻولي

(vii) راندين ۽ وندرن ۾ ڪم ايندڙ ٻولي

(viii) سياسي حالتون ۽ اُنهن جو ٻوليءَ تي اثر

(ix) سماجي سنبنڌ جو ٻوليءَ تي اثر

(x) آباديءَ جي لڏپلاڻ جو ٻوليءَ تي اثر

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

انهن لساني ’حدبندين‘ (Linguistic domains) جي ڪري، سنڌي سماج ڪي ڪن حالتن ۾ ٻه_ لساني سماج جي صورت ۾ اختيار ڪرڻي پيئي آهي، مثال طور عربن جي حڪومت واري زماني ۾، حاڪمن جي سرڪاري ٻولي عربي هئي، تہ وري عوام جي زبان، سنڌي ئي هئي. هن بيان جي تصديق، عرب سياحن جي سفرنامن مان بہ ٿئي ٿي. مثال طور اصطخري (951ع) ۾ لکي ٿو:

”منصوره، ملتان ۽ اُن جي مضافات جي ماڻهن جي ٻولي، سنڌي ۽ عربي آهي.“ (اصطخري، 1960ع: 375)

ٻئي عرب سياح، بشاري المقدسيءَ (985ع) لکيو آهي تہ:

”ديبل هڪ سامونڊي شهر آهي. هن سان هڪ سؤ ڳوٺ مليل آهن. هتي جا رهاڪو زياده تر هندو آهن. سمنڊ جو پاڻي، طغيانيءَ جي وقت شهر جي ديوارن سان اچي لڳندو آهي. هتي جا باشنده واپاري آهن. سنڌي ۽ عربي ٻوليون ڳالهائين ٿا.“ (بشاري المقدسي، 1960ع: 358 ۽ 386)

اهڙيءَ طرح ابن حوقل، پنهنجي سفرنامي ۾ لکيو آهي تہ:

”منصوره، ملتان ۽ آسپاس جي علائقن ۾ عربي ۽ سنڌي ٻوليون رائج آهن.“ (ابن حوقل، 1960ع:)

ڪلهوڙن ۽ ميرن جي حڪومتن جي دور ۾، فارسي، دفتري ۽ سرڪاري ٻولي هئي، ۽ سنڌي ٻولي، عوامي ۽ روزمره جي وهنوار ۾ ڪم ايندڙ ٻولي هئي. اها بہ حقيقت آهي تہ سنڌ ۾ لڏپلاڻ جو سلسلو بہ هزارين سالن کان جاري رهيو آهي. ڪلهوڙن جي دور ۾، ۽ اُن کان پوءِ، ميرن جي زماني ۾، سرائڪي ٻوليءَ واري خطي مان بيشمار آبادي سنڌ ۾ لڏي آئي. هن آباديءَ پنهنجن گهرن، ڳوٺن ۽ پنهنجي سماجي ماحول ۾، سرائڪي ٻولي ئي استعمال ٿي ڪئي، پر اُنهن ماڻهن، ٻين سماج وارن سان، روزمره جي وهنوار ۾، سنڌي ٻولي ٿي ڳالهائي. ساڳيءَ طرح پاڪستان جي قائم ٿيڻ کان پوءِ، اردو ۽ سنڌيءَ جي وچ ۾ اهڙوئي رشتو رهيو آهي، پر حقيقت هيءَ آهي تہ سنڌ جي وڏن شهرن ۾ اردو ٻولي اثرانداز رهي آهي، پر ٻهراڙين، ننڍن شهرن، ڳوٺن ۽ واهڻن ۾، سنڌي ٻوليءَ جو اثر وڌيڪ رهيو آهي. انهن حالتن جو سنڌي سماج تي گهڻو اثر ٿيو آهي، جنهن جا آثار سنڌي ٻوليءَ تي نمايان نظر اچن ٿا. انهن اثرن جو جائزو سماجي لسانيات جي اڀياس ذريعي ئي وٺي سگهجي ٿو.

هت اهو ٻڌائڻ بہ ضروري آهي تہ سنڌي سماج جا مختلف طبقا (Classes) ۽ اُنهن ۾ رائج ٻولي ٻوليون، سماجي لسانيات جي مطالعي ۾ مدد ڪن ٿيون. اُها ٻولي يا ٻوليون يا اُن ٻوليءَ جو ڪو لهجو جيڪو ’اعليٰ‘ (privileged) طبقي ۾ ڳالهايو ويندو آهي، اُن طبقي جي ٻوليءَ يا لهجي کي، سماج ۾ بيشڪ

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مان ۽ مرتبي واريءَ نگاھہ سان ڏٺو ويندو آهي. پر سماجي لسانيات جي شاگردن جي نظر ۾ هر طبقي ۾ رائج ٻوليءَ يا اُن جي لهجي کي بہ اهم سمجهيو ويندو آهي.

10 _ سماجي لسانيات جي انهيءَ تعارف ۽ وصف جي سمجهاڻيءَ کان پوءِ هن مقالي جي عنوان جي مناسبت سان، سچل سرمست جي ڪلام جو سماجي لسانيات جي روشنيءَ ۾ جائزو ورتو ويندو. اڳ ۾ چيو ويو آهي تہ شاھہ لطيف وانگر سچل سرمست پڻ پنهنجي ڪلام ۾ مقامي ماحول، سنڌي تهذيب ۽ ثقافت جي قدرن کي بيان ڪيو آهي. هن پنهنجي ڪلام ۾ خودشناسي ۽ خوداحتسابيءَ جو درس ڏنو آهي. هن حق گوئيءَ ۽ حق پرستيءَ جو سبق سيکاريو آهي. هن کي بہ انسان ذات ۽ انسانيت لاءِ سچو پيار هو. يعني هو بہ هڪ وڏو انسان شناس هو.

شاھہ لطيف ۽ سچل سرمست، پنهنجي پنهنجي دور جي عوام جا آواز هئا. هنن جي ڪلام جي مطالعي مان معلوم ٿو ٿئي تہ هنن ٻنهي جي زماني ۾، سنڌ ۽ ٻين خطن جو عوام، ڪين تمام گهڻو ويجهو ۽ پيارو هو. شاھہ صاحب جا بيت ۽ وائيون، شاھہ سائينءَ جي دور جا عام ماڻهو بہ جهونگاريندا هئا. اهڙيءَ طرح سچل سرمست جون ڪافيون، سندس زماني ۾، سنڌ، پنجاب ۽ سرائڪي ٻوليءَ جي خطي ۾ مشهور ٿيون. انهن ٻنهي بزرگ شاعرن جي شاعريءَ ۾، مختلف طبقن جي ماڻهن جي سماج ۽ سماجي حالتن جو ذڪر ملي ٿو. اُن دور جي عوام جا دک ۽ درد، ٻنهي بزرگ شاعرن جي ڪلام جا موضوع هئا. ٻنهي بزرگن، اُن حقيقت جي عڪاسي ڪئي آهي، جيڪا اُن وقت جي عوام جي دل وٽان هئي. انهيءَ ڪري ئي اهو چيو ويندو آهي تہ ٻنهي جو ڪلام، اصل ۾ سندن دور جي عوام جو آواز ئي آهي. ٻنهي جو ڪلام، سندن دور جي ترجماني ڪري ٿو. ٻنهي جو ڪلام، سندن دور جي سماجي حالتن جي عڪاسي ڪري ٿو. ٻين لفظن ۾ هيئن چئبو تہ ٻنهي بزرگ شاعرن جو ڪلام، اُن دور جي حقيقت نگاري آهي.

سنڌ جي سماجي طبقن يا سماجي گروهن جي لحاظ کان، سچل سرمست جي ڪلام کي جن جن سماجي گروهن يا سماجي حدن ۾ ورهائي سگهجي ٿو ۽ اُنهن جو سماجي لسانيات جي روشنيءَ ۾ جائزو وٺي سگهہ ي ... اُهي سماجي گروھہ هي آهن:

(i) سماجي سـتا:

امير، فقير، سيد، مير، پير، شاھہ، گدا، حاڪم، واپاري، هاري ناري، سانگهي، جهانگي، ڪوهستاني (جابلو ماڻهو)، ڏوتي، ڏنار، مهاڻا، ميربحر، سامي، جوڳي، ڳاٽا وجاٽا، ڪوري، موچي، ملان ۽ مولوي وغيره.

(ii) تهذيبي ۽ تمدني طبقا:

لباس، پهرڻ، کاڌو خوراڪ، رهڻي ڪهڻي، اُٿڻي ويهڻيءَ، گذر ۽ معاش، گهرگهات، هنر، فن، ڪرتون ۽ ڌنڌا.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(iii) **مذهبي ۽ ڌرمي سوچون:**

اسلام، تصوف، ويدانت، هندومت، ٻڌمت، ڀڳتي مت، مهاپنٿ، مرشد، پيغمبر، امام، گرو ۽ چيلا

(iv) **سنڌ جون جاگرافيائي حدون:**

اُتر، لاڙ ٿر، سرو وچولو ڪوهستان، ٿر، ڪارو ۽ ڪس

(v) **انساني نفسياتي ڪيفيتون:**

انڪساري، نياز نوڙت، نمرتا، آزي نيزاري نماڻائي، نهنائي، هٺ وڏائي، غرور تڪبر، مستقلِ مزاجي، جرئتمندي، همت، بهادري، بيباڪي، ليلائڻ، سڪ، سوز تڙپ، طلب، پياس، عشق، محبت، پيار مستي، جلال، جمال، اُمنگ ۽ جذبو.

(vi) **لسانياتي خوبيون:**

لفظي ۽ مصنوي خوبيون، تشبيهون، استعاره، تمثيلون، علامتون، تجنيسون، تلميحون، تضمينون، ترجيع، مسجع ۽ ٻوليءَ جي حسناڪي

(vii) **سور ميون:**

سهڻي، سسئي، مارئي، مومل، نوري، ليلان، ڪؤنرو هير، سورٺ، اوڏڻ.

(viii) **سورما:**

ميهار پنهون، عمر، راڻو، ڄام تماچي، چنيسر، رانجهو، راءِ ڏياچ، لاکو ڦلاڻي، مخدوم بلاول، شاهہ شمس، منصور الحلاج ۽ سرمد

مٿي بيان ڪيل، لسانياتي ۽ سماجي طبقن جي حوالي سان، سچل سرمست جي ڪلام جو سماجي لسانيات جي روشنيءَ ۾ جائزو هڪ تمام وڏو ۽ وسيع موضوع آهي. جيڪو هن مقالي جي دائري کان تمام گهڻو وسيع آهي، پر هت مختصر طور ڪن مثالن جي مدد سان، سچل سرمست جي ڪلام جو سماجي لسانيات جي روشنيءَ ۾ مطالعو پيش ڪيو ويندو تہ جيئن آئنده جا محقق، هن موضوع تي وڌيڪ ڪم ڪري سگهن.

سچل سرمست جي ڪلام ۽ سندس ٻوليءَ تي ڪلهوڙن (1718ع- 1782ع) ۽ ٽالپرن (1782- 1843ع) جي حڪومتن، جي سماجي، تهذيبي ۽ ثقافتي حالتن جو وڏو اثر هو انهيءَ ڪري سيد ثابت علي شاهہ وانگر هن بہ پنهنجي ڪلام ۾، فارسي ۽ عربي ٻولين جا بيشمار لفظ، اصطلاح، فقرا ۽ اُنهن ٻولين جو ترڪيبون پڻ پنهنجي ٻوليءَ ۾ ڪم آنديون. مثال طور هينيان لفظ سندس (سچل سرمست جي) ڪلام ۾ گهڻي قدر ڪم آندل آهن:

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪرامات، صفات، موجودات، مصلحات، اثبات، هدايت، ضلالت، تجريد، تفريد ۽ توحيد وغيره.
انهن ۽ اهڙن ٻين فارسي ۽ عربي ٻولين جي استعمال جا مثال، سندس ڪافين ۾ عام ملن ٿا. جيئن:

آءُ ادا سالڪ سهي ڪر تون طلسمات کي،
ٻيج دوئي تا ڪل پوئي، دور ڪر درجات کي،
سر اهو سارو سڻائج، ڪن نہ ڏي ڪرامات کي. (الخ)

اهڙيءَ طرح انهيءَ ئي ڪافيءَ ۾ طاعت، حڪايات، عزي لات ۽ محلات وغيره لفظ بہ ڪم آندا اٿس. جيڪي عوامي معاشري ۾ گهٽ، پر عربي ۽ فارسيءَ واري اثر واري سماج ۾ گهڻي قدر ڪم ايندا هئا.
اهڙيءَ طرح صنعت ترصيع جي استعمال وارا مثال پڻ، عربيءَ ۽ فارسيءَ واري سماج جي اثر جو نمايان دليل آهي. سچل سرمست جي ڪلام ۾ 'صنفت ترصيع' (موتي پوئڻ واري ڪاريگري يا صنعت). يا علم اللسان جي ماهرن جي راءِ ۾ سجعبنديءَ جا ڪيترائي مثال، سچل سرمست جي ڪلام ۾ ملن ٿا. مثال طور:

حاضر ناظر تون، باطن ظاهر تون، تنهنجو هُل هنگامو هي

يا ٻيو مثال ڏسو:

تنهنجي حسن ماريا، سوريءَ سي سنپاريا، انهيءَ ڳالهہ ڳاريا،
اُهي يار آيا، نيزن جي نوايا، نيئي سر سلايا، تنهين اگهار هزارين هزار،
جنهين موج آئي، تنهين سڌ سيائي، ڪيهي ڳالهہ ڪائي، لنگهيا شهسوار.

انهن مثالن مان ثابت ٿو ٿئي تہ عربي ۽ فارسيءَ واري سجبنديءَ ۽ ترسيع واري اندازِ بيان واريءَ ٻوليءَ جو اثر، سچل سرمست جي ٻوليءَ تي، نمايا طور نظر اچي ٿو.
ڊاڪٽر عطامحمد حامي لکي ٿو:

"سچل سائينءَ جي ڪلام جو گهري نظر سان مطالعو ڪبو تہ معلوم ٿيندو تہ کيس زبان تي وڏي دسترس ۽ عبور حاصل آهي. الفاظ جي نشست، بندش جي چستي، بيان جو جوش ۽ زبان جو زور سندس قادرالڪلاميءَ جو ڪلمو پڙهندا نظر ايندا. الفاظ سندس حڪم موجب، زبان جي صفائيءَ سان، فرمانبردار نوڪر وانگر، پنهنجي مناسب جڳهہ تي ازخود ايندا ويندا، محاورا، ضرب المثل ۽ اصطلاح بلڪل روزمره جي مطابق هوندا. مجال آهي جو هڪ حرف بي محل استعمال ٿيل هجي. مطلب تہ هر شيءِ مُنڊيءَ تي ٽڪ وانگر، پنهنجي جاءِ تي جڙيل نظر ايندي. ڪمال اهو آهي جو زبان جي صفائيءَ سان گڏ صنايع بدايع جي سرخي بہ شامل هوندي آهي، ۽ اُن ۾ ڪونہ ڪو ناصحاڻو پهلو بہ موجود هوندو." (عطامحمد حامي، ڊاڪٽر، 1983ع: 42)

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

حامي صاحب جي هيءَ دعوي، سچل سرمست جي ڪلام جي سماجي لسانيات جي روشنيءَ ۾، مطالعي ۾ گهڻي مددگار ثابت ٿي سگهي ٿي.

ڊاڪٽر عبدالڪريم سنديلو انهيءَ سلسلي ۾ لکي ٿو:

"اسان ان حقيقت کان بہ انڪار نٿا ڪري سگهون تہ شاعر پنهنجي ڪلام ۾، جيڪي بہ محاوره ۽ انوکا الفاظ ڪم آڻيندا سي عين ان وقت جي تقاضا ۽ روزمره جي استعمال تي مبني هوندا. ڪوبہ شاعر من گهڙت الفاظ ڪم نہ آڻيندو بلڪ اهي بامعنيٰ الفاظ ڪم آڻيندو جي سندس ڪلام جي سونهن ۽ سوڀيا هوندا." (عبدالڪريم سنديلو ڊاڪٽر، 1985ع: 45)

ڊاڪٽر سنديلي صاحب درست فرمايو آهي تہ: "شاعر، پنهنجي ڪلام ۾ جيڪي بہ محاوره ۽ انوکا لفظ ڪم آڻيندا، سي عين اُن وقت جي تقاضا ۽ روزمره جي استعمال تي مبني هوندا"، ٻين لفظن ۾ هيئن چئبو تہ سچل سرمست، پنهنجي ڪلام ۾ روزمره واري ٻولي ڪم آڻي، پنهنجي وقت جي حالتن جو صحيح ۽ سچو نقش چٽيو آهي.

اڳ ۾ چيو ويو آهي تہ ڪلهوڙن ۽ ٽالپرن جي زماني ۾، سنڌ ۾، سنڌيءَ سان گڏ، سرائڪي ٻوليءَ جو رواج پڻ هو ڇوتہ حاڪمن کان سواءِ، لاتعداد سرائڪي ڳالهائيندڙ قبيلا، ڪيترن ئي سببن جي ڪري لڏي اچي سنڌ ۾ آباد ٿيا هئا. حڪمرانن جي تہ مادري زبان ئي سرائڪي هئي، ان ڪري سرائڪي زبان ۽ سرائڪي سماجي ماحول جو، سنڌي ٻوليءَ تي گهڻو اثر ٿيو. انهيءَ جو ثبوت، سچل سرمست جي ڪلام مان بہ ملي ٿو. هن سلسلي ۾، ڊاڪٽر پروفيسر اياز حسين قادري صاحب لکي ٿو:

"سچل جي زماني ۾، رياست خيرپور جا حڪمران ۽ سنڌ جا ڪيترائي قبيلا. سرائڪي ڳالهائيندا هئا. ٽالپرن جي مادري زبان سرائڪي ئي هئي. سندن حڪمرانيءَ ڪري خيرپور رياست جي عام ماڻهن تي سرائڪيءَ جو وڏو اثر هو. سنڌ جا ملتان سان ڪيترائي پراڻا لاڳاپا ۽ ناتا رهيا آهن، جنهن ڪري ملتان مان ڪيترائي فقير، راڳ وارا ۽ قوالي وقت بوقت سنڌ ۾ ايندا رهندا هئا. ۽ سنڌ ۾ سرائڪي ڪلام ڳائي داد حاصل ڪندا هئا. ميرن جي اثر ڪري، ملتان سان قديم لاڳاپن، ۽ پڻ راڳ وارن جي آمد رفت سبب، خيرپور ۽ اُن جي آسپاس سرائڪي ڪلام جو ماحول پيدا ٿي ويو هو. جنهن کان سچل فقير بہ متاثر ٿيو." (اياز حسين قادري، ڊاڪٽر، 1985ع:؟)

ساڳئي سلسلي ۾، ڊاڪٽر نواز علي 'شوق' صاحب لکي ٿو:

"سندس سرائڪي ڪلام ۾ عوامي زبان ۽ محاورا جام نظر ايندا." (نواز علي 'شوق'، ڊاڪٽر، 1985ع: 68)

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڊاڪٽر عبدالمجيد ميمڻ ’سنڌي‘، سچل سرمست جي ڪلام تي گهڻو ئي ڪم ڪيو آهي. هن ڏس ۾ ڊاڪٽر ميمڻ صاحب جي راءِ به گهڻي مدد ۽ رهنمائي ڪري ٿي. هُو لکي ٿو:

”سچل سرمست، سنڌي شعر سان گڏ، سرائڪي ۽ پنجابي شعر کان به واقف هو. سرائڪي ۽ پنجابي شاعريءَ ۾ پنجاب جي رومانوي داستان هير ـ رانجهو تي شعر ملي ٿو. اُن کان متاثر ٿي، سچل سرمست سنڌيءَ ۾ هير ـ رانجهو جي تمثيل ۾ بيت چيا آهن. پنجابي شاعرن، هير ـ رانجهي جو قصو سلسليوار منظوم ڪيو آهي، پر سچل سرمست، سنڌي شعر جي روايت موجب اشاراتي ۽ تمثيلي انداز اختيار ڪيو آهي.“ (ميمڻ عبدالمجيد، سنڌي، ڊاڪٽر، 1988ع: 67)

ڊاڪٽر ميمڻ صاحب جي چوڻ موجب: ”سچل سرمست جي ڪلام ۾ سرائڪي زبان جو گهڻو اثر ملي ٿو. اهو نوٽ ڪرڻ گهرجي ته سرائڪي ٻوليءَ ۾ ’ر‘ آواز کي ’ل‘ آواز ۾ بدلايو ويندو آهي.“ (ميمڻ عبدالمجيد سنڌي، ڊاڪٽر، 1988ع: 67)

مثال طور:

(i)	ڪٿي گداگر گدائي والا، ڪٿي شهنشاهه	وارو	والا
(ii)	سنڌيوَ سار سنپالَ، يار مون کي آهي، منهنجا ميان،	سنڀارَ	سنڀالَ
(iii)	سچو صدقي تن تئون، جند جنهين هٿ گهولي	گهوري	گهولي

ميمڻ صاحب جو رايو آهي ته سچل سرمست پنهنجي ڪلام ۾، سرائڪي ٻوليءَ جا لفظ به گهڻي انداز ۾ ڪم آندا آهن. مثال طور: (ميمڻ عبدالمجيد. سنڌي، 1988ع: 67)

(i) پيو جاڻ محض گناهه، هر ڪنهن صورت آپ الله

هن مصرع ۾ ’آپ‘ لفظ، سرائڪي ٻوليءَ جو آهي.

(ii) حال پائي اڇي سي ٿيا، جن تان چيتڪ لايو

’چيتڪ‘ سرائڪي ٻوليءَ جو لفظ آهي.

(iii) ڏوڙا طالع مون تين، جڏهن سچو ناوَ سڏيندا.

هن مصرع ۾ ’ڏوڙا‘ به سرائڪي ٻوليءَ جو لفظ ڪم آندل آهي. ’ڏوڙا‘ جي معنيٰ آهي ’ٻيڻا‘.

اڳ ۾ سچل سرمست جي زماني ۾، سنڌ جي ماڻهن جي مختلف سماجي طبقن جو ذڪر ڪيو ويو آهي. اُنهن مان ڪي سماجي طبقا هئي هئا: امير، فقير، غريب، سيد، مير، پير، ملان، قاضي، برهمڻ، ڏنار ڏوٿي، شاهه، گدا، حاڪم، واپاري، سوداگر، هاري ناري، سانگي جهانگي، جوڳي ۽ سامي وغيره. اهي طبقا،

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڏار ڏار سماجي گروهن طرف نشاندهي ڪن ٿا. انهن گروهن جي ٻولي، انهن سماجي گروهن جي دفعي ۾ داخل ڪئي ويندي. مثال طور سچل سرمست فرمائي ٿو:

چئو ميان عشقا ڪيئن، تون سوين سيلَ بنائين ٿو.
يا تون آهين ذات ديوانو جو ڪيڏا ناهه ناهين ٿو
ڪاٿئين ملان قاضي تون، ڪاٿئين سيد سڏائين ٿو
ڪاٿئين مُغ برهمڻ تون، ڪاٿئين بانگ ٻڌائين ٿو
ڪاٿئين منهن ۾ محراب، ڪاٿئين تلڪ لائين ٿو
ڪاٿئين تسبيحان تون سورين، ڪاٿئين جڻيا پائين ٿو
ڪاٿئين پيرين آهين پيادو ڪاٿئين ٻور بچائين ٿو
ڪاٿئين منبر واعظي، ڪاٿئين پوٿيون پڙهائين ٿو
ڪاٿئين زربفت قبائون، ڪاٿئين ليڙا لڙڪائين ٿو
ڪاٿئين ڏيتي شرعي فتوي، ڪاٿئين منصور مارائين ٿو
ڪاٿئين هنومان ڪونائين، ڪاٿئين ڏهيسر ڏسائين ٿو
ڪاٿئين ٿئين رام سيتا، ڪاٿئين لڇمڻ لڪائين ٿو
ڪاٿئين نمرود ابراهيم ٿي، ڪيئي ٻيک بنائين ٿو
ڪاٿئين ٿي بادشاهه ملڪ جو ساور ديس دٻائين ٿو
ڪاٿئين ٿئين غرض گداگر، ڪاٿئين ٽوليون ٽڪائين ٿو
ڪاٿئين مفتي تون 'خدائي'، ڪاٿئين اناالحق فرمائين ٿو.

اهڙيءَ طرح هيٺئين شعر ۾ پورهيت ۽ خان جي سماجي طبقن جو ذڪر ڪيو اٿس:

پورهيت پاڻيءَ ڍوئي، خانَ ٻاروچا تنهنجي،
حاضر خدمت اچي اوهان جي، حال چونديس روئي.

انهن ڌار ڌار طبقن واري سماج ۾ ڪم ايندڙ ٻوليءَ جو انتخاب، اُن طبقي ۽ سماج مطابق ڪيو اٿس. هن ڏس ۾، عثمان علي انصاري صاحب لکي ٿو ته:

"اهو به ضروري آهي ته پڙهندڙن کي خبر هجي ته جو پيغام سچل پنهنجي ڪلام جي وسيلي ڏئي ٿو تنهن پيغام جا ٻڌڻ وارا ڪهڙي خمير جا ٺهيل آهن." (عثمان علي الانصاري، 1982ع: 9)

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مٿي جن سماجي طبقن جا نالا ڏنا ويا آهن، اُنهن مان هڪ طبقو سوداگرن جو آهي. هن طبقي واري سماجي ماحول ۾ ڪم ايندڙ ٻوليءَ کي سچل سرمست، پنهنجي ڪلام ۾ ڪم آندو آهي. اُن ٻوليءَ جا ڪي لفظ هي آهن: سودو آڻڻ، لڪائڻ، گم ڪرڻ، مُشڪ، عطر، گوهر، جوهر، مهر ۽ مشهر وغيره. اهي لفظ سوداگرن ۽ واپارين واري سماجي ماحول ۾ استعمال ٿيندا هئا. انهن لفظن کي سچل سرمست هن ريت سان بيان ڪيو آهي:

سل ڙي سوداگر، تون تان آئين ونئي هٿ سودو ڪهڙو؟
هُتئون آڻي هٿ ڪيئن لڪايئہ، ڪٿي مُشڪ عطر؟
هوڪو هٿ پيو ڪيهو گهمايئہ، ڪري تا گُم گوهر؟
ڪهڙي جوهَر جي هٽي، ڪنهن سان ڪيئہ ڪا خبر؟
پنهنجي اڳئون ڪيئہ مڙيوئي، سارو ملڪ مَشهر،
چاڪئون تو تان شاهہ چُپائي، هيئن سا هَٿَ مُهر،
لکي ڏنائون تو ڪيترا، مُلن کي مضَحر،
ليلان لکين ڪيون پڌريون، ’سچو‘ وي سَروَر.

ليلان چنيسر جي تمثيل وارو ماحول، محلاتي يا اميراڻو ماحول آهي. سچل سرمست انهيءَ ماحول ۾ اميراڻي سماج ۾ جيڪا ٻولي استعمال ٿئي ٿي تنهن جو ذڪر هن ريت ڪيو آهي:

هار سينگار چنيسر جام، ليلان ڪسايو دستئون پنهنجي،
ڏاڳو مٽيون هو ڪسوٽي، جو دل جو ٿي پيو دام،
نظر وڌئي تا غيرتي، تيلهان تون ٿئين تمام،
پُلي پولي ۾ پئينءَ، هارُ پانيئي آرام،
تنهن ڏينهن آنديئي پاڻ سان، سورن جو سرانجام،
’سچو‘ رهہ صبر ۾، عشق ٿيئي انعام

هن ڪافيءَ ۾، چنيسر جي لاڏلي ليلان جي تمثيل ۾، سچل سرمست هار، مٽيون، ڏاڳا، ڪسوٽي ۽ دام جهڙا اميراڻي سماج جا لفظ ڪم آندا آهن.

اُن جي برعڪس سانگين، جهانگين، ڌوٽين ۽ ماروئڙن جي ماحول ۽ سماج ۾ ڪم ايندڙ ٻوليءَ جا مثال، سچل سائينءَ جي ڪيترين ئي ڪافين ۾ ملن ٿا. مثال طور هيءَ ڪافي ڏسو:

هت ڏسان ڌوٽيڙن جون، وينئي واٽڙيون،
هت پون پنهوارن تي، منيون ماٽڙيون،
ياد اُتي جون مون پيون، چُوهُون چاٽڙيون،

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

توڙي چار ڪُندا لوئيءَ جون، هت ڦاڪين ڦاٽڙيون،
تان پيي وچان اوڍهين، جتي ڪنوٽيون ڪاٽڙيون،
مون تي لوهن لاٽڙيون، تن سانگين سنديون سومرا.

هن ڪافيءَ ۾ ڏوٿيڙن، واٽڙيون، پنهوارن، ماٽڙيون، ڇُوهون، ڇاٽڙيون، لوئي، ڪنوٽيون، ڪاٽڙيون، سانگي ۽ سومرا لفظ، جهانگين ۽ سانگين واري سماجي ماحول جا آهن.

اهڙيءَ طرح، ٻيءَ ڪافيءَ ۾، سچل سرمست فرمائي ٿو:

مينهن وسندي مون ڏٺا، هي پڪا پنهوارن،
ڳاڙهيون اڇيون لوئيون، ڪيا سهج سنگهارن،
اُهي عام خلق ڪئون تا، گوشي گذارِن،
منهنجي اچڻ سنديون، واٽان نهارِن،
سانگيڙا ساٿيھ ۾، پيا نت نت نهارن،
هي ڳالهيون تيون ڳارن، مون ڪي ماروئڙن جون.

هن ڪافيءَ ۾، سانگين، جهانگين، ٿاريلن ۽ ڏوٿين جي سماجي زندگي ۽ سماجي ماحول ۾ ڪم ايندڙ ٻولي استعمال ڪئي وئي آهي. هن ڪافيءَ ۾ پڪا، پنهوارن، مينهن وسندي، لوئيون، سنگهار، واٽون، سانگيڙا، ساٿيھ ۽ ماروئڙا لفظ ڪم آندا ويا آهن.

اهڙيءَ طرح سچل سرمست ڳوٺاڻي ماحول موجب، ڪانگل جي معرفت پنهنجن کي پريںءَ کي نياپا موڪلڻ جهڙا مثال به پنهنجي ڪلام ۾ ڪم آندا آهن. مثال طور:

ڪانگل ڏج سنيهڙا، مان ويراڳڻ آهيان،
اوهان ٻاجهون آءٌ گهٽيري، محلن ۾ سُڄان،
قسمت قيد الماء جي، ايرادي آهيان،
چانور چا چورما، آڇِن نت نوان،
ڏونرا ڀُسيون ڏيهه جا، ساريو هت رُئان،
زهر پيالا سوز جا، اوتيو آءٌ پيئان،
اوهان ٻاجهون سپرين، مران آءٌ ڪي جيان!
ڏکن ڪارڻ ڏيهه ۾، نپايس اوهان،
’سچو‘ اکڙين مئون، هاري رت رُئان.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

اهڙيءَ طرح سهڻي ۾ ميهار واري دريائي سماجي ماحول ۾ ڪم آيل ٻولي، سسئيءَ جي ڪوهستاني ۾ جابلو ماحول کان علحدي سماج جي ساک پري ٿي. مثال طور: سسئيءَ جي سر ۾ سچل سرمست، جنهن سماج جو ذڪر ڪيو آهي، تنهن جو هڪ مثال پيش ڪجي ٿو:

توڙي جَهڪ جَهڪي ڪئي جهولي،
ٻي تان ٻولي هڏ نه ٻولي،
ڦيريون ڏئي، ڀرين کي ڦولي،
چوهُون پاڻ، چپر کي چولي،
گورَن رند ڏسي سِرُ گهولي،
ڳَڙ ڳَڙ ڳوڙها ڳاريو ڳولي،
ڏونگر ڏرڙ ڏکوئي ڏولي،
قادر شال قريبن ڪولي،
ڪندو گام تَڪر ڪٿون تاري

هن ڪافيءَ ۾، سسئيءَ جي تمثيل ۾، جابلو ۽ ڪوهستاني سماج جي ماحول جي چٽ چٽڻ لاءِ، سچل سرمست جن لفظن جو سهارو ورتو آهي، اُهي هي آهن: جَهڪَ، جهولو چوهُون، چپر، چولڻ، گورا، رَند، ڏونگر، ڏَرڙ ۽ تڪر وغيره. اهڙيءَ طرح نوريءَ جي تمثيل بيان ڪندي، مهاڻن واري معاشري جو سچل سرمست عڪس هيئن پيش ڪيو آهي:

ڪُڙهيون جن ڪنڌن تي، سي لڳي پاڳ پلا،
دمڙي تن نه دست ۾، هُتا نهريل ڪينَ نلا،
اج ميئن جي گهر مالَ جا، ٿيا ٿَم ٿلا،
پر هُيڙي اڪڙين ۾، ڪاجا مِيي ڪلا
ڪينجهر گهمن لاڏ ڪيون، ڪيون رَسَ رَلا،
اگلا، سگلا، سمي نانوَ سجاڻبا.

ٻيو مثال:

ڇيڇيءَ جي هُئي ڇَٽ، ٿي آئي عام خلق کي،
وَهِ وڃائي وَهَ ۾، ميئي مڃائي نه مَٽَ،
نوري جام تماچيءَ سان، کلي چڙهي هئي ڪٽ،
سر لاڄو سَرَ پَٽ، ملاحن مشرو ڍڪيا.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

انهن ڪافين ۾ بيتن ۾، سچل سائين، مهاڻن واري معاشري جو عڪس پيش ڪرڻ لاءِ هيٺين لفظن جو سهارو ورتو آهي:

مُنهن ميرا، مُنهن بڇڙا، سهاڳ، گاندر، گُنيرا، ڪُڙهيون، ميٺي، ڪلا، اڳلا سڳلا، سمو، ملاح، ڇيڇي، ڇَٽ، ڇيڇيءَ ڇَٽ، ڪوجهيون، رنگ ڪاريون، منهن نہ موچاريون، ڪاريون، سرڪٺن ڪاريون آريون ڪٺڻ، ڪلهين ڪيناريون، نوري، تماچي ۽ ڪينجهر.

ميمڻ عبدالمجيد 'سنڌي' هن سلسلي ۾ لکي ٿو:

"سچل سائين، انهن ڪينجهر جي مهاڻن جو ذڪر ڪندي چوي ٿو تہ: 'اهي مهاڻا جيڪي ميرن پيرن سان گهمندا هئا، ۽ پاڻيءَ ۾ تڙڳندا هئا، اُنهن ۾ جام تماچيءَ سان تعلق ۾ اچڻ کان پوءِ، وڏي تبديلي آئي، ۽ هُو شان ۽ شوڪت سان زندگي گذارڻ لڳا.
(ميمڻ عبدالمجيد سنڌي، 1988ع: 67)

مثال طور:

پيرائون منهن ميرا، پاڻي پوندي جن هئا،
سي اڄ بڏيون وتن سر تي، چاهہ منجهان چيرا،
ماڻڪ موتي منهن تي، هئا تن هيرا
ڪات سپ ڪيرا، سگهڙ سي جام جا.

ٻيو مثال:

ڪوجهيون رنگ ڪاريون، مُنهن نہ موچاريون،
سي ڪڍيو ڪالورن جيئن، سر ڪٺڻ ڪاريون،
ڪي ٿي ڪٺي اُن جيون ٿو تماچي آريون،
سي اڄ سالون ڍڪين سر تي، ڪُلهين ڪيناريون،
زور چڙيون زاريون، ٿو تماچي تن کي ڪري"

اهڙيءَ طرح، سهڻيءَ جي تمثيل ۾ درياءَ سان واسطو رکندڙ سماجي ماحول واري ٻولي ڪم آندي اٿس، جنهن ۾ درياءَ جي سير، درياءَ جا ڪنارا ۽ گهيڙ ۽ اهڙا ٻيا لفظ ڪم آندا اٿس، مثال طور:

ساڃن اِنهيءَ سِيرَ، ايندئي ڙي اچا!
سي پهتيون پرينءَ سان، جي گهڙن ٿيون انهيءَ گهيڙ،
سيپريان جي سيرَ ۾، هيجئون هينئڙو هيرَ.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ٻڌي نچج نينهن جي، ڇاتيءَ ڇاتيءَ ڇيرَ،
’سچو‘ سائين جي پچين، ڦند سيبئي ڦير.

سنڌي سماج جي ٻين طبقن ۾، سچل سرمست، شاهه سائينءَ وانگر، جوڳين ۽ سامين جو به ذڪر ڪيو آهي، ۽ اُن سلسلي ۾ جيڪا ٻولي ڪم آندي اٿس تنهن جا ڪي مثال هي آهن:

(1)

ذوٽيءَ منجهه ڏيانُ، آهي آذوتِن جو
گم ٿي، گُر گُم گودڙيا، ڪن گَروڙي گيان،
اصل ڪان اَشنان، گنگا جمنا تن جو.

(2)

جوڳين جُتائون، جوڙيُ جوڙيون جانِ تي،
چِمتا ٻڌي چيلهه سان، ٽُنيون ٽَڪيائون،
جنجيرن سان جَمان تي، ڪشتا ڪڙيائون،
گَروڙي گائون، پورب پنڌ پڇي ويا.

(3)

ورلو ويراڳي، گياني ڏٺم گودڙيو،
پِليا ڏٺم پيرَ ۾، يوڳي ۽ ياڳي،
طالب تياڳي، لکن ۾ ڪو هيڪڙو.

مٿين بيتن ۾، جوڳين ۽ سامين جي سماج واري ماحول جي ٻوليءَ جا انيڪ لفظ ڪم آندا ويا آهن. هن سماج جي بيان لاءِ، سچل سائينءَ، ذوٽي، ڏيان، آذوت، گُرگُم، گودڙيا، گَروڙي، اشنان، گنگا، جمنا، جوڳي، جتائون، چمتا ٻڌڻ، ٽنيون، ڪشتا، پورب، ويراڳي، يوڳي، ياڳي ۽ تياڳڻ لفظ ڪم آندا آهن، جيڪي فقط هن سماجي ماحول ۾ ئي ڪم ايندا آهن.ا هڙيءَ طرح جوڳي، سامي، ڪفني، مشعل، منهن ـ انگ، پيوت، ڪُنڊل، جوڳيسر، مرليون ۽ ونجهليون لفظ به ڪم آندا اٿس: مثال طور:

(1)

ڪُنڊل ڪنن ۾ وجهي، خان ڇڏي خاني،
جوڳيسر جاني، راويءَ طرف رَوي هليو.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(2)

چڏي چاھہ چناب جو راويءَ ڏانھن رَوبو
مرليون سرليون وينجهليون، وڄائيندو ويو
ٿانيڪو ٿيو سو نانگو نور نگپُر ۾

(3)

جوڳي زلفن وارو سو سامي مون تان ڪينَ سڄاتو
ڳل ڪئي ڪفني دست پهوڙا، مشعل منجهہ موچارو
انگ ڀڀوت بنائي آيو، بيک پئي وٺجارو
پئي لباس ڪو رانجهو ايندو، چڏي تخت هزارو
سبب اِنهيءَ ڪئون ڪين سڃاتم، ماريو مٽئيءَ لَئہ وارو
’سچوءَ‘ سڃاتو تہ رانجهو آهي، جڏهن جمال پسايئين سارو.

11ـ سماجي لسانيات جي مطالعي ۾ لهجن ۽ محاورن جو مطالعو پڻ اچي وڃي ٿو. سچل سائين، اُتر سنڌ جو رهاڪو هو انهيءَ ڪري سندس ڪلام جي ٻولي بہ ’اُترادي‘ يا ’سريلي‘ آهي. ڊاڪٽر درمحمد پٺاڻ، سچل سرمست جي ڪلام ۾ ڪم آندل ٻوليءَ جي لهجن جي باري ۾ لکي ٿو:

”سچل جي ڪلام ۾ سنڌي ٻوليءَ جا سمورا لهجا موجود ڪين آهن. گهڻي ڀاڱي سرائڪي گاڏڙ شڪارپوري معياري اُترادي ۽ لاڙي“ (درمحمد پٺاڻ، ڊاڪٽر، 1985ع: 73)

ڊاڪٽر ميمڻ سنڌي صاحب، سچل جي ڪلام ۾ ڪم آندل ٻوليءَ جي لهجي جي باري ۾ وضاحت سان لکيو آهي. هُو لکي ٿو:

”سچل سائينءَ جي ڪلام ۾ اُترادي لهجو ڪارفرما نظر اچي ٿو.“

ڊاڪٽر ميمڻ صاحب، مثال ڏيندي لکي ٿو:

”سريلي محاوري ۾ لفظ جي پويان ’آن‘ پڇاڙي ملائي جمع ٺاهيو ويندو آهي. پر لاڙي لهجي ۾ ’اون‘ پڇاڙي گڏي ويندي آهي. (عبدالمجيد ميمڻ سنڌي: 1988ع: 67)

مثلاً:

(i) جَن لَءِ روز نهارِم راهان، مولا سي محب ملايا.

هن مصرع ۾ ’راهون‘ جي بدران ’راهان‘ لفظ ڪم آندو ويو آهي.

(ii) مون کي رات رسيون، ڏيهہ ڏاڏاڻئون خبران

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هن مصرع ۾ لفظ ’خبران‘، ’خبرون‘ اسم جمع جي بدران ڪم آندل آهي. هت هڪ ڳالهه جي وضاحت ڪرڻ ضروري آهي تہ ’راهون‘ ۽ ’خبرون‘ لفظن ۾ ’اون‘ پڇاڙي صرف لاڙي لهجي ۾ ئي نہ، پر معياري لهجي ۾ بہ ملائي ويندي آهي. اهڙيءَ طرح سچل سائينءَ پنهنجي ڪلام ۾ ظرف بہ اُترادي لهجي موجب ڪم آندا آهن. جيئن:

(i) قاصد ڪيچ وڃن ڏَنهن، آڻت سگهڙو آڻ.

(ii) آيو انهيءَ پار ڏهُون، اديون ڪُر ڪاڻ.

اُترادي لهجي ۾ ’جتي‘ بدران ’جاتي‘، ’تتي‘ بدران ’تاتي‘، ڪٿي بدران ’ڪاتي‘، ’ڪٿان‘ جي بدران ’ڪاتئون‘ ۽ ’جتان‘ جي بدران ’جاتئون‘ ظرف ڪم آڻيا آهن. انهن جا مثال مٿي اچي ويا آهن.

(ب) اُترادي لهجي ۾ هڪ ٻي خاص ڳالهه ماضي معطوفيءَ جو استعمال آهي. سچل سرمست جي ڪلام ۾، انهيءَ جا ڪيترائي مثال ملن ٿا. مثال طور:

(i) لالڻ ليئڙو پايون هليو ويو.

هن مصرع ۾ ’پايون هليو ويو‘ صورت ۾، ’پايُون‘ لفظ، ماضي معطوفيءَ جو مثال آهي. جيڪو معياري لهجي ۾ ’پائي‘ استعمال ڪبو آهي. ٻيا مثال هي آهن:

(i) ڪينجهر گهمن لاڏ ڪِيُون، ڪيون رس رلا

هن مصرع ۾ ’لاڏ ڪيون‘ ۾ فعل، اُترادي لهجي موجب استعمال ٿيل آهي، پر معياري لهجي موجب اُن جو استعمال ٿيندو. ’لاڏ ڪريو‘.

(ii) زور چڙيون زاريون، ٿو تماچي تن کي ڪري

هن مصرع ۾ ’زور چڙيون زاريون‘، ۾ ’چڙيون‘ صورت اُترادي لهجي موجب آهي، پر معياري لهجي موجب، اُن لاءِ ’چڙيو‘ صورت استعمال ڪئي ويندي آهي.

(iii) سي اڄ ٻڌيون وتن سر تي، چاهه منجهان چيرا

هن مصرع ۾، ’ٻڌيون وتن‘، اُترادي لهجي جي صورت جو استعمال آهي، پر معياري لهجي موجب، اُن جو استعمال ٿيندو ’ٻڌيو وتن‘.

اهڙيءَ طرح سچل سرمست، ’ڪان‘ ظرف جي بدران ’ڪئون‘، ’ڏانهن‘ ظرف جي بدران ’ڏنهُن‘ ظرف ڪم آندا آهن.

ميمڻ عبدالمجيد ’سنڌي‘ صاحب جو رايو آهي تہ: ”سچل جي ڪلام ۾ ڪٿي ڪٿي لاڙي لهجي جو اثر نمايان آهن. اهو شايد شاهہ لطيف جي شعر جي اثر سبب آهي؛ مثال طور سريلي محاوي ۾ عام

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

طرح 'نہ' جي معنيٰ ۾ 'م' ڪم ايندو آهي. سچل سائينءَ جي ڪلام ۾ ٿورين جاين تي 'نہ' جي معنيٰ ۾ 'م' بہ آيو آهي، جيئن:

وڃان تا مَرِ مَري، جان ٻاروچي منهن ڏسان

اهڙيءَ طرح لاڙي محاوري ۾ ناڪاري بنائڻ لاءِ لفظ جي اڳيان 'آ' اڳياڙي آندي ويندي آهي، مثلاً: 'آجاڻ' ۽ 'اپِر' وغيره. پر سريلي محاوري ۾ عام طرح اهڙا لفظ ڪم نہ ايندا آهن. سچل جي ڪلام ۾ اهڙيءَ اڳياڙيءَ وارا لفظ گهٽ قدر ڪونهن. البت ڪن جاين تي هڪ اڌ لفظ اڳياڙيءَ وارو ملي ٿو مثال طور:

هو سياڻا سپرين، عاجز هيءَ آجاڻ.

12- شاهہ لطيف وانگر، سچل سرمست، سنڌ ۽ سنڌوماٿر جي ڪن تاريخي واقعن کي، لفظن ۾ اهڙيءَ طرح تہ پيش ڪيو آهي جو ڄڻ تہ سمنڊ کي ڪوزي ۾ بند ڪري ڇڏيو اٿس. اهڙن تاريخي واقعن کي هو پيرائتو بيان نٿو ڪري، پر انهن واقعن جي ڪردارن جا نالا کڻي، ساري تاريخي قصي کي دُهرائي ويو آهي، پر شرط اهو آهي تہ پڙهندڙ يا ٻڌندڙ تاريخ ۽ اُنهن تاريخي واقعن کان واقف هجي، مثال طور: سچل سرمست پنهنجي ڪلام ۾ سرمد، شيخ عطار زڪريا، يوسف عليہ، شمس سبزواري ملتاني، بلهي شاهہ، مخدوم بلاول ۽ شاهہ عنايت شهيد جا نالا، پنهنجيءَ هڪ ڪافيءَ ۾ بيان ڪيا آهن. اهي نالا سنڌو ماٿر جي تاريخ جا اهم ڪردار آهن جيڪي سنڌو ماٿر جي سماجي تاريخ ۾ اهم حصو ادا ڪري چڪا آهن، مثال طور فرمائي ٿو:

جي آئين پلي آئين تون، ڪنهن منزل پهچائين تون،
ٿو موٽي سر وڍائين تون!
سرمد کي ڏٻي لت ڪُهائي، سوريءَ تي منصور چڙهائي،
شيخ عطار جو سر وڍائي، هاٿي هيڏي پنڌ پڄائين تون.
زڪريا ساڻ ڪرت چيرائي، يوسف کي منجهہ کوهہ وجهائي،
شمس ملن جي هٿئون مارائي، عاشق ٿو آزمائين تون.
جٺيو ڪفر صنعان وجهائي، بُلهي شاهہ کي ذبح ڪرائي،
جعفر کي درياء ٻوڙائي، تن کي پار لنگهائين تون.
گهاٽي ۾ بلاول پيڙائي، عنايت ميدان مارائي،
ڪرمل کي هن حڪم هلائي، ڦيروءَ ڪنڌ ڪپائين تون.
قاسم ڏُرن سان ستائي، موسيٰ کي بي سهاڳ وڻائي،

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

اڪيداس، تعزير ڊِوايئي، سو اڄ ساڳيو آهين تون.
’سچو‘ سنڌڙيءِ پڇائي، گهوريو پنهنجو سر گهمائي،
نينهن واري ڳالهه ڳالهائي، عاشق ٿي فرمائين تون.

اهڙيءَ طرح رام، سيتا، هنومان، لڇمڻ، راوڻ، نمرود، ابراهيم عليه، فرعون ۽ موسيٰ عليه جا نالا، اُهي نالا آهن، جن جي تاريخي احوال بيان ڪرڻ لاءِ ڪتاب لکي سگهجن ٿا.

13- سچل سرمست پنهنجي دور جي انسان جي نفسياتي ڪيفيتن ۽ جبلتن جي بيان ڪرڻ لاءِ تشبيهن، استعارن، تمثيلن، علامتن، اشارن ۽ ڪناين کان ڪم ورتو آهي. هن سلسلي ۾ مرحوم عثمان علي انصاري لکي ٿو:

”سرمست جيڪي ڏٺو سو چيائين، ۽ جيڪي چيائين، سو عيني مشاهدي کان پوءِ چيائين. سنڌس زبان ۽ نگاهه ۾ ڪوئي فرق ڪونهي.“ (عثمان علي انصاري 1982ع: 19)

انسان جي نفسياتي ڪيفيتن جا مثي ڪي نمونا بيان ڪيا ويا آهن. بين مشرقي شاعرن وانگر سچل سرمست به عورت کي عاشق طور پيش ڪيو آهي. عورت جي روپ ۽ ڪردار کي، علامت ۽ اُهڃاڻ طور ڪم آڻيندي سچل سرمست، سنڌي عورت جي ڪردار، اخلاق ۽ مزاج، جهڙوڪ: محبوب تان سر صدقي ڪرڻ، قرباني ڏيڻ، سسئيءَ جي روپ ۾ مستقل مزاجي، همت، جُرئتمندي ۽ بيباڪي؛ ليلان جي روپ ۾ پڇتائڻ، ليلائڻ، آزيون نيزاريون ڪرڻ، منٿون ڪرڻ، لالڻ تان سر گهورڻ، غلطين کان پڇتائڻ؛ نوريءَ جي روپ ۾، نياز نوڙت، نمرتا ۽ نهنائي؛ مارئيءَ جي ويس ۾، وطن ۽ ويڙهيچن لاءِ سڪ، سُوز طلب ۽ تڙپ، ۽ ويڙهيچن لاءِ واجهه وجهڻ، واڪا ڪرڻ، عمر بادشاهه جي محلن، ماڙين، پٽ ـ پٽيهرن، اطلس، عنبير ۽ ريشم کي، لوئي ۽ قاتل ڪنجري جي مقابلي ۾ تڇ سمجهڻ جهڙا موضوع بيان ڪيا آهن. مثال طور:

(i) ڪيچيئڙن جي ڪاڻ، جيڏيون منهنجو جيئڙو جهجي ٿو.

(ii) ولها وري آءُ، مون ڪئون موٽ نہ ميندڙا،
ميان مون سان نہ مٽين، سوڍل سائين ساءُ.

(iii) توتان صدقي سپرين، هي ڏوهارڻ ڏڏ

(iv) صورت وارا سپرين، آءُ نماڻي چاهيان.

(v) دوست اوهانجڙي آهيان، ميان!
سائينءَ لڳ سجاڻين.

(vi) تون تان صاحب سپرين، ميان! هيءَ نانءَ نماڻي.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جا اوهانجڙي ڪونجي ميان! الا!
سا تو ڪيئن وساري.
ڳچيءَ پائي ڪپڙو ميان، الا!
زور ڪرينس زاري.

(vii) هيءَ نماڻي وو وَرَ وڪاڻي ميان، نال نباهي نيجو.
ڪيم وساريو مُئي نہ ماريو، ميان، چوري تان م چڏيجو.

(viii) ڏينهن فراق جا لنگهيا، اسان تئون، موليٰ سو محبوب ملايو.

(ix) منهنجو سوڍل سارئي ساهہ.

(x) وينئي ڪڙهان ڪاڪَ تي، آئيندوءِ الله

(xi) 'سچو' ڪندا سي سگهڙو پاڻئون جاڻي پرچاءُ.

سماجي لسانيات جي اصولن موجب ڪن لفظن جا اُچار عوام ۾ غلط نموني سان اُچارڻ جي ڪري، اُهي لفظ غلط الهام تي ويندا آهن. شاهہ لطيف ۽ سچل سرمست جهڙن اڪابر شاعرن بہ، ڪن لفظن کي، اهڙي نموني ڪم آندو آهي، جيئن اُهي لفظ سنڌن عوامي ماحول ۾ اُچاريا ويندا هئا. مثال طور سچل سرمست 'شالون'، 'مشهور'، 'زنجير' ۽ اهڙن ٻين ڪيترن ئي لفظن جو اُچار 'سالون'، 'مشهر' 'جنجير' ڪيو آهي. مثال طور:

(i) پنهنجي اڳيئون ڪَيئہ مڙيوئي، سارو ملڪ مشهر
هن مصرع ۾ 'مشهور' لفظ جي بدران 'مشهر' لفظ ڪم آندو اٿس، جيڪو عوام ۾ ائين ئي اُچاريو هو.

(ii) سي اڄ سانوڻ ڍڪينِ سر تي، ڪلهين ڪيناريون
هن مصرع ۾ 'شالون' جي بدران 'سالون' لفظ ڪم آندو اٿس.

(iii) جنجيرن سان جهان تي. ڪشتا ڪڙيائون
هن مصرع ۾ 'زنجيرن' بدران 'جنجيرن' لفظ ڪم آندو اٿس.

(ث) شاهہ لطيف وانگر، سچل سرمست بہ، پنهنجي ڳالهہ عام ماڻهن کي سمجهائڻ لاءِ، جهڙيءَ طرح تمثيلون ۽ علامتون ڪم آنديون آهن، تهڙيءَ طرح عام فهم لفظ ڪٺي، اُنهن کي تشبيهن ۽ استعارن طور پيش ڪيا اٿس تہ جيئن عام ماڻهو سنڌس بيان ڪيل ڳالهہ سمجهي سگهن، مثال طور:

جيئن سج آهي پريشان، سوئي ڳولهي سج کي،
مڇلي جيئي آب سان، آب پڇي طفيان،

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

تارو پيچي نجم کي، موج پيچي مهراڻ،
ڦڙي پيچي مينهن کي، شاهه ڳولهي سلطان،
هُو مڙيئي پاڻ ٿيو، ڪير ٿيا حيران،
’سڄُوءَ‘ جي صفت ۾، اهو باريءَ ڪيو بيان.

14 ـ سنڌي سماج ۾، ڪي اهڙيون رسمون ۽ رواج، پيرم، سنسا ۽ وهم اڄ ان وٽ جاري آهن، جيڪي اسلام جي ننڍي کنڊ ۾ اچڻ کان اڳ واري زماني کان وٺي، سنڌي سماج جو حصو رهيا آهن. اهي سنڌ ۾ غيرمسلم سماج يا سنڌ ۾ اسلام جي اچڻ کان اڳ واريءَ تهذيب سان واسطو رکن ٿا. اهڙين رسمن ۾، ڦال وجهائڻ، پوٿيون پڙهائڻ، اکا وجهڻ ۽ ڪانگل هٿان سنيهڙو موڪلڻ جهڙيون رسمون آهن، جن جو ذڪر سچل سرمست جي ڪلام ۾ بہ گهڻو ملي ٿو، مثال طور:

(i) جنهن ڪارڻ مون ٿي، ڦالون وجهايون،

(ii) هو سو سڄڻ مون سان، جنهن جي ڪارڻ مون تي پوٿيون پڙهايون،

(iii) پوٿيون پڙهايم جن لاءِ، اُهي مولئِ ملايا

(iv) ڪانگل ڏج سنيهڙا، مان ويراڳڻ آهيان.

بهرحال سچل سرمست جي ڪلام ۾ ڪم آندل ٻوليءَ جو سماجي لسانيات جي حوالي سان مطالعو هڪ دلچسپ ۽ معلوماتي مطالعو آهي، جيڪو سنڌ جي سماجي، تهذيبي ۽ تمدني تاريخ جي شاگردن لاءِ عام طور ۽ علم اللسان توڙي علم الانسان جي شاگردن لاءِ خاص طور هڪ وسيع ميدان آهي، پر هن مطالعي لاءِ سچل سرمست توڙي ٻين شاعرن جي ڪلام جي گهري مطالعي جي ضرورت آهي.

حاصل مطلب تہ سنڌي سماج، سماجي حالتن جا اُهڃاڻ ۽ عڪس، علم ادب جي صورت ۾ لکت ۾ اسان وٽ موجود آهن. سنڌ جي ڪلاسيڪي توڙي جديد ادب ۽ سنڌ جي لوڪ ادب ۾، سنڌ جي سماجي زندگيءَ جي عڪس جون جهلڪيون نمايان طور نظر اچن ٿيون، جن جي مطالعي جي ذريعي، سنڌ جي ماڻهن جي اخلاقي، معاشي ۽ معاشرتي قدرن جا ڏار ڏار روپ ۽ ڏار ڏار پهلو نظر اچن ٿا. پر هي موضوع اڃا ڪنهن نقاد جي مطالعي هيٺ آيو ئي نہ آهي. هن مطالعي جي اشد ضرورت آهي.

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ببليوگرافي

سنڌي ڪتاب

1_ الانا، غلام علي، ڊاڪٽر: 1987ع، سنڌي ٻوليءَ جو اڀياس، ڄامشورو: انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، ص 142

2_ الانا، غلام علي، ڊاڪٽر: 1988ع، مقالو انسان، زبان ۽ ثقافت، سماهي مهراڻ، 4_ 1988ع، ڄامشورو: سنڌي ادبي بورڊ، ص 50

3_ الانا، غلام علي، ڊاڪٽر: 1983ع، سنڌي ٻوليءَ جي لساني جاگرافي، ڇاپو پهريون، ڄامشورو: انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي

4_ اياز قادري، ڊاڪٽر، 1985ع، مقالو سرمست_5، خيرپور: سچل سرمست يادگار ڪميٽي

5_ درمحمد پٺاڻ، ڊاڪٽر، 1985ع، سچل جي شاعريءَ ۾ مختلف لهجا، سرمست_5، خيرپور: سچل سرمست يادگار ڪميٽي، ص 73

6_ عثمان علي انصاري، 1982ع، سچل سرمست جو سنڌي ڪلام، ڄامشورو: سنڌي ادبي بورڊ، ص 9

7_ عبدالڪريم سنديلو ڊاڪٽر: 1985ع، مقالو سچل جي ڪلام جا ڪي انوکا لفظ، سرمست_5، خيرپور: سچل سرمست يادگار ڪميٽي، ص 45

8_ عطامحمد حامي، ڊاڪٽر: 1983ع، نيڻهن جا نعرا، سچل سرمست جي فارسي مثنوين جو منظوم سنڌي ترجمو ڪراچي: ڪافي پبليڪيشن، ص 42

9_ مختيارملڪ: 1985ع، مقالو سچل سرمست جون صنفون، سرمست_5، خيرپور: سچل سرمست يادگار ڪميٽي، ص 84

10_ ميمڻ عبدالمجيد 'سنڌي'، ڊاڪٽر: 1988ع، ص مقالو شاهه ۽ سچل، سماهي مهراڻ، 4_ 1988ع، ص 67

11_ نواز علي 'شوق' ڊاڪٽر: 1985ع، مقالو سچل سرمست جي سرائڪي شاعري، سرمست_5، خيرپور: سچل سرمست يادگار ڪميٽي، ص 68

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

اردو ڪتاب

12- الانا، غلام علی، ڈاکٹر: 1988ع، زبان وثقافت، اسلام آباد: علامہ اقبال اوپن یونیورسٹی

13- اصطخری: 1960ع، المسالک والممالک، اردو ترجمہ، ہندوستان عربوں کی نظر میں، جلد اول، اعظم گڑہ: دارالمصنفین، ص375

14- بشاری مقدسی: 1960ع، احسن التقاسیم فی معرفۃ، اردو ترجمہ، ھندوستان عربوں کی نظر میں، اعظم گڑھ: دارالمصنفین، ص ص385- 386

English Books

15- Elliot, H. H., 1867, History of India, Vol: I. London: Trubner & Co., p.39

16- Potter Simon, 1960. Language in Modern world, Harred Watson, Ltd, p.24

17- Sorley, H.T., 1940, Shah Abdul Latif of Bhit, London:

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

تفصيلي ببليوگرافي

ٻولي

سنڌي ڪتاب ۽ رسالا

1_ الانا، غلام علي، ڊاڪٽر: 1979ع، سنڌي ڪهاڻيءَ ۾ ٻوليءَ جا تجربا، اُڀتي ٻولي ۽ سنڌي ٻوليءَ جو مزاج، ٽماهي مهراڻ، 2/ 1972، ص 124

2_ الانا، غلام علي، ڊاڪٽر: 1983ع، سنڌي ٻوليءَ جي لساني جاگرافي، ڇاپو پهريون، ڄامشورو: انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، ص

3_ الانا، غلام علي، ڊاڪٽر: 1987ع، سنڌي ٻوليءَ جو اڀياس، ڇاپو پهريون، ڄامشورو: انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، ص 142

4_ الانا، غلام علي، ڊاڪٽر: 1993ع، سنڌي ٻوليءَ جي لساني جاگرافي، ڇاپو ٽيون، ڄامشورو: انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، ص ص 28، 61 ۽ 84

5_ الانا، غلام علي، ڊاڪٽر: 1988ع، انسان، زبان ۽ ثقافت، ٽماهي مهراڻ 4/ 1985ع ۾ ڇپيل مقالو ص 50

6_ الانا، غلام علي، ڊاڪٽر: 1993ع، سنڌي صورتخطي، ڇاپو ٽيون، حيدرآباد: سنڌي ٻوليءَ جو بااختيار ادارو ص

7_ الانا، غلام علي، ڊاڪٽر: 2000ع، سنڌي ٻوليءَ جو اڀياس، ڇاپو ٻيو ڄامشورو: انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، ص 244

8_ الانا، غلام علي، ڊاڪٽر، 2004ع، ڇا ڀارت مان سنڌي ٻولي ختم ٿي سگهي؟ ٽماهي سپون جي شماري ۾ ڇپيل مقالو جولاءِ – سيپٽمبر، 2004ع، ممبئي: ص ص 9_14.

9_ الانا، غلام علي، ڊاڪٽر: 2006ع، سنڌي ٻوليءَ جي ارتقا، حيدرآباد: سنڌي لئنگئيج اٿارٽي، ص ص 3، 9، 12، 35، 36، 77، 417 ۽ 418

10_ الهداد ٻوهيو ڊاڪٽر: 1978ع، سنڌي ٻوليءَ جو سماجي ڪارج، ڄامشورو: انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، ص ص 43، 125، 132 ۽ 133

11_ پرسو گدواڻي، ڊاڪٽر: 1989ع، سنڌي ٻوليءَ جي زيارت، دفتر پنڌار_ گانڌي نگر: گجرات سنڌي اڪادمي، ص ص 1_4 ۽ 88

12_ پرسو گدواڻي، ڊاڪٽر: 1994ع، سنڌڪي ۽ دراوڙ شخصي نالن ۾ هڪجهڙايون ۽ ميگهواڙ شخصي نالا، ڄامشورو: ڇهه ماهي سنڌي ادب، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

13ـ پوپٽي هيرانندائي، پروفيسر: 2006ع. ٿماهي ڪونج، مارچ ـ اپريل ۽ مي، ص 11
14ـ پيرومل، آڏواڻي: 1956ع. سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ. حيدرآباد: سنڌي ادبي بورڊ. ص ص 55، 176 ۽ 177
15ـ حميد سنڌي: 1967ع. روح رهاڻ رسالي جو ايڊيٽوريل، 4ـ مارچ، 1967
16ـ داد محمد بروهي، ڊاڪٽر: 1978ع. سبي علائقي ۾ سنڌي، ڪراچي: روزانه هلالِ پاڪستان ۾ ڇپيل مضمون، 5، مارچ، 1978ع
17ـ دائودپوٽو علامه: 1983ع. اسان جي سنڌي زبان. اسان جي ٻولي، 'اسان جي ٻولي' ڪتاب ۾ شامل مضمون، حيدرآباد: سنڌ فرينڊس سرڪل، ص ص 9 ۽ 10
18ـ سراج الحق ميمڻ: ؟. سنڌي ٻوليءَ جا مسئلا. ماهنامه نئين زندگيءَ ۾ ڇپيل مقالو ڪراچي: پاڪستان پبليڪيشن
19ـ سليم احمد: 1967ع. پاڪستان ۾ ٻولين جو مسئلو پمفليٽ. حيدرآباد: ص ص 1، 5 ۽ 7
20ـ شوڪت حسين شورو: 1999ع. ڪالم. روزانه عبرت، 9 جولاءِ، 1999ع
21ـ عبدالڪريم سنديلو ڊاڪٽر: 1985ع. سچل جي ڪلام جا ڪي انوکا لفظ. سرمست ـ5 ۾ ڇپيل مقالو خيرپور: سچل سرمست يادگار ڪميٽي، ص 45
22ـ علامه آءِ آءِ قاضي: 1965ع. ٿماهي مهراڻ 4ـ1965/3ع ۾ ڇپيل مقالو
23ـ علامه آءِ آءِ قاضي: 1967ع. روزانه عبرت اخبار ۾ ڇپيل انٽرويو 22، آڪٽوبر، 1967ع
24ـ علي محمد شاهه راشدي: 1967ع. روزانه عبرت اخبار ۾ ڇپيل ڪالم، 17 ـ فيبروري، 1967ع
25ـ غلام محمد گرامي: ؟ ايڊيٽوريل، ٿماهي مهراڻ 4ـ3
26ـ ڪشني ٺلواڻي، ڊاڪٽر: 2004ع. راجستان ۾ سنڌي لوڪ گاٿا ۽ راڳنڌڙ ٿماهي سپون، آڪٽوبر ـ نومبر ۽ ڊسمبر، 2004ع ۾ ڇپيل مقالو ممبئي: ص ص 31، 32 ۽ 33
27ـ محمد ابراهيم جويو، 1982ع. سنڌي ذات هنجن ڪتاب جو مهاڳ. ص 8
28ـ محمد ابراهيم. جويو: 1985ع. تعليم جو مؤثر ذريعو مادري زبان آهي، 'اسان جي ٻولي، اسان جي تعليم' ڪتاب ۾ شامل مضمون حيدرآباد. سنڌ: سنڌ فرينڊس سرڪل، ص ص 39، 47 ۽ 53
29ـ محمد ابراهيم جويو: 2008ع. ڪونج رسالو مارچ ـ اپريل. ص 11
30ـ نبي بخش خان بلوچ، ڊاڪٽر: 1955ع. لاڙڪاڻي ۾ جمعيت الشعراء طرفان ڪرايل ادبي ڪانفرنس ۾ پڙهيل مقالو

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

31ـ نبي بخش خان، بلوچ، ڊاڪٽر: 1965ع، سنڌي ٻولي، اُن جو ماضي، حال ۽ مستقبل، تماهي مهراڻ رسالي جي شماري 4ـ3/ 1965ع ۾ ڇپيل مقالو ص ص 56 ۽ 65
32ـ نبي بخش خان، بلوچ، ڊاڪٽر: 1990ع، سنڌي ٻولي ۽ ادب جي تاريخ، ڇاپو ٽيون، ڄام شورو: پاڪستان اسٽڊيز ص ص 11، 13، 28 ۽ 70
33ـ نند ڇڳاڻي: 2008ع، ڪونج، ڇيٽي چند سنڌين سيمينار پرچو مارچ، اپريل ۽ مئي، 2008ع، ايڊيٽوريل، ص 11

روزانه اخبارون ۽ ماهوار رسالا

34ـ ماهوار روح رهاڻ، اپريل، 1997ع
35ـ روزانه خادم وطن، 27، جنوري 1967ع، ص 3
36ـ روزانه عبرت، 17 فيبروري، 1968ع
37ـ روزانه هلالِ پاڪستان، 5 جولاءِ، 1969ع
38ـ روزانه هلالِ پاڪستان 28 آگسٽ، 1969ع
39ـ روزانه هلالِ پاڪستان، 14 سيپٽمبر، 1969ع، ص 3
40ـ روزانه هلالِ پاڪستان، 17 نومبر، 1969ع
41ـ روزانه هلالِ پاڪستان، 18 نومبر، 1969ع
42ـ روزانه هلالِ پاڪستان، 29 نومبر، 1969ع

English Books

43- Allana, G. A., Dr., 2002, Origin and Growth of Sindhi Language, Jamshoro: Institute of Sindhology
44- Brian Stross, 1976, The Origin and Evolution of Language, Texas: W.M.C. Brown Company publishers, pp. 20, 32 and 33
45- Firth, J.R., 1964, The Tongue of Man and Speech, London: Oxford University press, p.19
46- Grierson, G., 1919, Linguistic Survey of India, Vol: VIII, Past-1, p.7
47- James, C., Melvile, 1848, Scinde the report of Sir George Clerk, Governor of Bombay on Administration of Scinde, East India, Sir George Clerk's Minutes of scinde, p.15
48- Melvin, L., Defleaun and Sandra Ball Rokeach, 1989, Theories of Mass Communication, fifth edition, Logman, New York and London: pp. 7 and 76

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

49- Moririss Wadesh, 1971
50- Potter Simon, 1960. Language in Modern world. Harred Watson LTd., p. 24
51- Sharif Kunjahi, 1991, Panjab- Scandinacian Language contact. Gujrat (Pakistan): Chenab Academy, 61- Mazhar colony, pp. 12, 13 & 14
52- Trumpp, E., Dr., 1872, A Grammar of Sindhi Language. Lepzig: Introduction, pp. I, II, III and 158 and 174

اردو کتب اور مخزن

53- الانا، غلام علی، ڈاکٹر: 1988ع، زبان و ثقافت، اسلام آباد: علامہ اقبال اوپن یونیورسٹی
54- ابن مسعود اختر: 1970ع اردو سندھ کی زبان ہے، روزانہ اخبار جنگ میں شایع کیا ہوا مضمون، 8-آکتوبر، 1970
55- ابن ندیم: 1962ع: الفہرست، جلد دوم، ہندوستان عربوں کی نظر میں، اردو ترجمہ، اعظم گڑھ: دارالمصنفین، ص ص 3-4
56- آصف فرہنگ آصفیہ، مقدمہ، ص 55
57- سلیم اختر، ڈاکٹر: 2010ع، زبان: قومی اور بین الاقوامی تناظر میں، اسلام آباد: اخبار اردو میں شایع کیا ہوا مقالہ، دسمبر، 2010ع، مقتدرہ اردو زبان
58- زین تقی: 1970ع، روزنہ اخبار جنگ، 10 آکتوبر میں 8 جولائی، 1970ع میں شایع کیا ہوا مضمون، ص ٣
59- عبدالرحیم پراچا: 1970ع، روزانہ اخبار جنگ میں شایع کیا ہوا مضمون، ٨ جولائی، 1970ع، ص ٣
60- عبدالرحیم پراچا: 1970ع، روزانہ اخبار جنگ میں شایع کیا ہوا مضمون، 5-آگست، 1970ع
61- قاعداعظم کی تقریر: ڈاکا یونیورسٹی کنویشن، 24-مارچ، 1948ع
62- مولوی اعبدالحق: 1970ع، اخبار صبح سندھ، 26-جولائی، 1970

اخبارات اور رسائل

63- روزانہ اخبار جنگ، لاہور: 19-جولائی، 2006
64- روزانہ اخبار جنگ، 21-فروری، 2008ع
65- ہفتہ وار لیل و نہار، 31-اگست تا 6- سپٹمبر، 1970ع، ص 39 ایڈیٹوریل

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

علم ادب

سنڌي ڪتاب

66_ جهمٽ مل ڀاوناڻي، پروفيسر:؟، چند سڳنڌ، بمبئي: هندوستان ساهتيه مالا

67_ ليلارام رچنداڻي: 1992ع، ڊاڪٽر جيٺي لالواڻيءَ جي ٿيسز جو مهاڳ، احمد آباد: شاهجيپور بوگها، ڪوتا پرنٽنگ پريس، ص ص 3_4

68_ محمد سومار شيخ، 1977ع، ڪچين جا قول، ڄام شورو: سنڌي ادبي بورڊ، مهاڳ، ص ص 35_ 42

69_ نبي بخش خان بلوچ، ڊاڪٽر: 1973ع، ٻيلاين جا ٻول، حيدرآباد: زيب ادبي مرڪز ص ص 13، 25، 43، 45، 61، 130 ۽ 131

تاريخ

سنڌي ڪتاب

70_ ڀيرومل آڏواڻي:؟، قديم سنڌ، حيدرآباد: سنڌي ادبي بورڊ، ص ص 44، 46، 47، 173، 174 ۽ 465

71_ رائچند چيلهاري: 1956ع، تاريخ ريگستان، ڀاڱو پهريون، ڄام شورو: سنڌي ادبي بورڊ، ص ص 72 ۽ 77

72_ عبدالله ورياهه: 1981ع، پٽڻ منارو، ڇهه ماهي سنڌي ادب ۾ ڇپيل مقالو ڄام شورو: انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، ص 138

73_ داني احمد حسن، ڊاڪٽر: 1982ع، سنڌو_ سؤوير، سنڌ جي اوائلي تاريخ تي هڪ نظر: سنڌ صدين ڪان سيمينار ۾ پڙهيل مقالو مترجم: علي احمد بروهي، مرتب: ممتاز مرزا، ڪراچي: شاهه عبداللطيف ڀٽ شاهه ثقافتي مرڪز ص ص 51 ۽ 53

74_ علي اڪبر جعفري، ڊاڪٽر: 1982ع، 'اوائلي آريا دور ۾ سنڌ ۽ سنڌي'، سنڌ صدين ڪان سيمينار ۾ پڙهيل مقالو مترجم: علي احمد بروهي، مرتب، ممتاز مرزا، ڪراچي: شاهه عبداللطيف ڀٽ شاهه ثقافتي مرڪز ص ص 105 ۽ 110

75_ علي ڪوفي: 1954ع، فتح نامو عرف چچنامو، مترجم: مخدوم امير احمد (تشريح ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ) پهريون ايڊيشن، حيدرآباد: سنڌي ادبي بورڊ، ص ص 40، 47، 74، 98 ۽ 397

76_ علي شير قانع: 1957ع، تحفة الڪرام، حيدرآباد: سنڌي ادبي بورڊ، ص 88

77_ مرزا قليچ بيگ:؟، قديم سنڌ، حيدرآباد: سنڌي ادبي بورڊ

78_ مولائي شيدائي: 1958ع، تاريخ تمدن سنڌ، حيدرآباد: سنڌي يونيورسٽي، ص ص 122، 132 ۽ 359

79_ مولائي شيدائي: 1985ع، جنت السنڌ، ٻيو ڇاپو ڄام شورو: انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، ص ص 3 ۽ 6

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

English Books

80- Abdul Haq Mahar. Dr., 1992. The Soomras. Multan: Bacon Books. p.4

81- Abbot, J.. 1977. Sind, reprinted, Karachi: Indus publication. p.23

82- Al- Berumi, 1973. Ghurrat-al Zijat of Kirana Tilaka, Originally writter by Bijayaand of beniarcs. Dr. N.A Baloch, Jamshoro: Institute of Sindhology. pp. 15. 18. 22 & 172

83- Elliot, H. H. 1867. History of India. Vol: I, London: Trubner and Co: p.39

84- Haig. M.R., 1972, Indus Delta Country, reprinted by Indus publication. Karachi. p.35

85- Lamabrick. H.T.. 1975. Sind- A General Introduction. Hyderabad: Sindhi Adabi Board. pp. 1. 4. 102 and 148

86- Mir Ahmed Yar khan, 1975. Inside Balochan. an Autobiography

87- Sachau, E.C., Dr., 1962, al- Beruni's India, English edition, Vol: I. Lahore: Govt: of Pakistan. preface, pp. ix. 13, 14, 15. 16. 220. 221, 229, 233, 234. 345. 354, 428. 450. 449

88- Mirchandani, B. D., ?, Glimpses of Ancient Sindh, compilation of historical articles. pp. 19, 21, 22, 23. 25, 27, 30

89- Pahnwar, M.H., 1983, Chronological Dictionary of Sindh, Jamshoro: Institute of Sindhology, p. 114

90- Smith, V., 1914. Early History of India. Oxford:p. 360

اردو کتب

91- ابوالحسن مسعودی:1960ع،مروج الذہب ومعاون الجوہر،اردو ترجمہ،ہندوستان عربوں کی نظر میں،اعظم گڑھ:ص ص266- 289

92- اصطخری:1960،المسالک والممالک،اردو ترجمہ،ھندوستان عربوں کی نظر میں،جلداول،اعظم گڑھ:دارالمصنفین،ص375

93- اعجاز الحق قدوسی:1971ع،تاریخ سندھ،حصہ اول،لاہور:مرکزی اردو بورڈ،ص ص4،5اور33

94- بشاری المقدسی، 1960ع، احسن التقاسیم، اردو ترجمہ، ھندوستان عربوں کی نظر میں، جلداول،اعظم گڑھ:ص ص 385- 386

95- جاحظ: 1960ع،رسالہ فخر السودان علی البیان،اردو ترجمہ،ھندوستان عربوں کی نظر میں،اعظم گڑھ:دارالمصنفین،ص ص4-7

96- قاضی اطہر مبارکپوری:1965ع،عرب وھند عہد رسالت میں،جامع مسجد دہلی:ندوۃ المصنفین،ص ص19اور20

97- گل خان نصیر:1952ع،تاریخ بلوچستان،جلداول،کوئٹا:اقبال اسٹیشنری مارٹ،ص ص20اور21

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

فارسی کتب

98- خدادادخان:1959ع، لُب تاریخ سندھ، حیدرآباد: سندھی ادبی بورڈ، ص65

جاگرافي

سنڌي ڪتاب

99_ نبي بخش خان بلوچ، ڊاڪٽر: 1982ع، سنڌي ڪال/ سنڌو سنبت، سنڌ صدين کان سيمينار ۾
پڙهيل مقالو ص ص 6 ۽ 154

English Books

100- Cunnigham ?, Ancient Geography of India, pp. 286 and 287

101- Mushtaq-ur- Rehman, Dr. ?, A Geography of Sind Province of Pakistan, Karachi: The Karachi Geographical Association

102- Pithawala, M., Professor, 1959, A Physical and Economic Geography of Sindh, Hyderabad: Sindhi Adabi Board, p.9

Indus Valley Civilization and Culture

سنڌي ڪتاب

103_ الانا غلام علي، ڊاڪٽر: 1999ع، ثقافتي ورثو ڪنڊيارو: روشني پبليڪيشن، ص ص 47، 48، 197،
199 ۽ 263

104_ پريتم ورياٽي: 2006ع، جيسلمير سرحد جو تهذيبي اڀياس (1987ع)، ٽماهي سپون، اپريل - مي -
جون، 2006ع، ممبئي.

105_ جينت ريلواٽي، 2008ع، سنڌ - ڪڇ - ڪاٺياواڙ جا سيپتڪ ناتا، راجڪوٽ: پروين پراڊڪشن،
پي وي ٽي، ص ص461، 465 - 469

106_ عبدالڪريم بن محمد سمعاني، 1912ع، الانساب، ص 237

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

English Books

107- Allana, G. A., Dr., 1984. Sindhi Culture, Karachi: Indus Publication

108- Eathel- Jane, W., Bunting. 1980. Sindhi Tombs and Textile, the persistence of patterns, The University of Texas, p.5

109- Hiremath, R. C., Dr., 1984. The Genisis and Growth of Dravidian, Trivandrum: Dravidian Linguistic Association, publication No: 39, pp. 58 and 83

110- Kenoyer, J., Mark, 1977, Living Legacy, The Indus Civilization Lives on in Sindh in customs, architecture and Jewellary more, an article published in the monthly Herald, Karachi: Dawn Bureau of Publication

111- Kenoyer, J. Mark, 1977, 'Ancient Cities of the Indus Valley', an article published in Daily Dawn, Karachi: Tuesday, 3rd June, 1977

112- Nabi Buksha, Kazi. Dr., 1970, Sindon, an article published in Sindhological studies Jamshoro: Institute of Sindhology, P. 165

113- Paddaya, K., Dr., ? Cultural and Linguistic Connenctions in Indian Subcontinent p. 3

114- Pervin Talpur, Prof. ?. The Indus seals: Symbols and Sigus (2600-1900 B.C), from Geometry to Iconography and their Socio- Cultural meaning, unpublished

115- Shaikh Khurshid Hassan, 1976, Chaukhandi Tombs of Sindh, Karachi: Royal Book Co: pp. 138 and 146

116- Taj Mohammad Sehrai, 1997, Lake Manchar, Karachi: Sindhi Kitab Ghar, pp. 16, 170-171

117- Wheeler, E. M., Sir, 1950, Five Thousand Years of Pakistan, London: Royal India Pakistan Society, pp. 86 & 87

Ethnography

سنڌي ڪتاب ۽ مقالا

118_ ليلو رچنداڻي: 1967ع، 'جپسي قوم'، تماهي مهراڻ، 3/ 1967ع ۾ ڇپيل مقالو ص ص 39_44

English Books & articles

119- Dames, M. L., 1904, The Baloch Race, A Monograph, Published in JRAS, Vol: V, London: p. 254

120- Sigrid Westphal- Hellubusch, Dr. and Heinz, Westphal, 1984, The Jats of Pakistan, Berlin: Dunker and Hambolt, p.104,

121- Thadhani, T. S. 1948, The Lohanas, an article published in JSHS., Vol: VIII No-3, January, p. 166

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

Encyclopaedia

122- Encyclopaedia Brittanica, Vol: VIII, p. 59

Gazetteers

123- Aitken, A., 1907, Sind Gazetteer, Karachi: American press, p.9

124- Extracts from The District and States Gazetter of Punjab (Pakistan), Vol: II, Lahore: Research Society of Pakistan, University of Panjab, pp. 425 & 441

125- Sorley, H. T., Dr., Gazetteer of West Pakistan (Sind Region) Lahore: Govt of West Pakistan, p.1

Reports

126- 1961, District Cencuss Report of Makran District, 1961, pp. 1-14, 60 & 86

127- 1961, District Cencuss Report of Sibi District, 1961, pp. 1-16

128- Sindh, State of Environment and Development, Karachi: IUCN, pp. 337- 368

129- Pakistan Year Book, 1969, p. 44

130- UNESCO Annual Report, 1996

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ISBN 978-9-6962514-6-0
9 789696 251460

sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سنڌ سلامت

www.sindhsalamat.com

سنڌ سلامت جو مشن ۽ مقصد سنڌي ٻوليءَ جي ڊجيٽلائيزيشن ۽ پکيڙ کي وسيع ڪرڻ آهي ۽ پڻ دنيا سان گڏ سنڌس رفتار سان هلڻ جو سانباهو آهي، ڇو تہ تاريخ هميشہ انهن قومن جو احترام ڪيو آهي جن پنهنجي علمي سرمائي جي حفاظت ڪئي آهي. سنڌ سلامت پڻ پنهنجي ٻوليءَ جي بقاء خاطر سنڌي ٻوليءَ ۾ لکيل قيمتي ۽ ناياب ورثي کي ضايع ٿيڻ کان بچائڻ ۽ ان کي نہ رڳو محفوظ رکڻ پر پنهنجي اديبن، ليکڪن، محققن ۽ شاعرن جي علم، هنر ۽ تخليقن کي ڊيجيٽلائيز ڪندي دنيا جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ موجود سنڌين تائين مفت ۾ آسانيءَ سان پهچائڻ جو عزم ڪيو آهي.

اسان جي خواهش هئي تہ سنڌي مواد تي مشتمل هڪ اهڙو ڪتاب گهر قائم ڪجي جتي هر موضوع تي مشتمل ڪتاب موجود ملن. ڪتابن کي ڳولڻ ۽ ڊائونلوڊ ڪرڻ آسان هجي ۽ اينڊرائيڊ سميت آئي فون يا ونڊوز آپريٽنگ سسٽم سميت هر قسم جي ڊوائيس تي آسانيءَ سان آن لائين پڻ پڙهي سگهجي.

۽ اهو سڀ ”سنڌ سلامت ڪتاب گهر“ ذريعي ئي ممڪن ٿي سگهيو. اميد تہ سنڌ سلامت ڪتاب گهر ذريعي سموري دنيا ۾ موجود سنڌي نہ صرف ڀرپور لاڀ حاصل ڪندا پر سنڌ سلامت ڪتاب گهر کي وڌيڪ فائديمند بنائڻ لاءِ پنهنجو ڀرپور ساٿ نڀائيندا.

books.sindhsalamat.com

سنڌ سلامت ڪتاب گهر جي اينڊرائيڊ اپليڪيشن پلي اسٽور جي هن لنڪ تان ڊائونلوڊ ڪريو:

https://play.google.com/store/apps/details?id=com.sindhsalamat.book